

वर्ष १८ वं
प्रमाणक
२९१५/२९४

विश्व मंत्रमाला

सं० १९८४
वैशाखी
श्रावण

तत्राभिस्तु - मंत्रमाला

स्वामी श्रीभास्करानंदजी

अने विजयकृष्ण गोस्वामी

ज्येष्ठनां ज्येष्ठवृत्तांत

अनुवादकोः-

गोबुद्धनाथ नंदजी यादवी, तथा
रत्ननाथ कुरुषाशंकर ज्योआ.

प्रसिद्धिस्थान-सरतु माहित्य वर्धक कार्यालय

अयदावाद
लादभासे

पाकु पंडु १॥, साहु १॥

मुंबई-२
कावभादेवी

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૩૧૦ વર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ (ભારતીય સાહિત્ય) અને વિષયક
ગોપાલકૃષ્ણ ગોપાલકૃષ્ણ

વિષય ૮૨

“વિવિધ ગ્રંથમાળા” ગ્રંથાંક ૨૧૧થી૧૪ વર્ષ ૧૮ મું-સંવત ૧૯૮૪

સ્વામી શ્રીભાસ્કરાનંદજી અને વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી એમનાં જીવનવૃત્તાંત

અનુવાદકો:-

નાજીકલાલ નંદલાલ ચોકસી. નિવાસ વડોદરા
રતિલાલ કરુણાશંકર ઓ.આ. મું. જામનગર

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

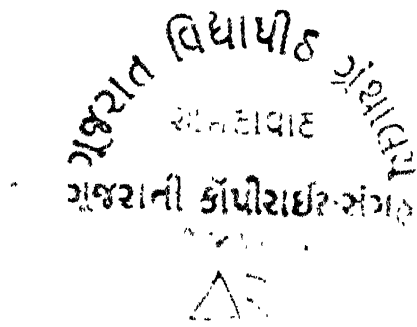
સંપાદક અને પ્રકાશક: લિલ્હુ-અમંડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૪૩૨, પ્રત ૫૩૦૦

મૂલ્ય. ૧૧, સાદુ પૂંડુ ૧૧

પ્રસિદ્ધ થયું. સં. ૧૯૮૫ ના અપાદમાં

“ સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય ” ઈ. રાયખડ-અમદાવાદ.
લિલુ-અખંડાનંદના પ્રખંધથી મુદ્રિત.

સૂચના અને માહિતી

૧-હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે.

૧-૧૯૮૪ ની સાલનું 'છેલ્લું' પુસ્તક હવે આવતા શ્રાવણની શરૂમાં જ વી.પી.થી મોકલી નવા વર્ષનું મૂલ્ય રૂ. ૫) અને સાદાં પૂઠાંવાળાંના રૂ. ૪) મંગાવી લેવાશે. માટે એ વિષે જેમને નીચલા-માંનું કે બીજું કંઈ લખવું હોય તે આ પુસ્તક પહોંચેથી પાંચ સાત દિવસ સુધીમાં અને તેમ પહેલી તકે લખી મોકલે એવી વિનંતિ છે.

(સં. ૧૯૮૫ નાં પુસ્તક પણ ૧૯૮૬ ના શિયાળામાં પૂરાં થઈ છેલ્લું પુસ્તક હોળીના અરસામાં વી. પી. કરી ૧૯૮૬ નું લવાજમ મંગાવાશે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતિ છે.)

ક-જેમને નવા વર્ષથી નવા આહક થવું હોય.

ख-જેમને નવા વર્ષથી આહકમાંથી નીકળી જવું હોય.

ग-જેમને સાદાં પૂઠાંમાંથી પાકાં પૂઠાંના વર્ગમાં જવું હોય.

घ-જેમને પોતાના શિરનામામાં ફેરફાર કરાવવો હોય.

च-જેમને રજીસ્ટર પોસ્ટથી મેળવવા ૮ આના વધુ ભરવા હોય.

૨-આ સૂચના અપાયા છતાં જે તરતમાં એ વિષે નહિ લખે અને વી. પી. પાછું વાળશે, તે એ છેલ્લું પુસ્તક ગુમાવશે.

૩-અમદાવાદનાં આહકોને પણ વ્યવસ્થાની સુગમતા માટે ઉપલું પુસ્તક ક્રમશઃ વી.પી.થીજ મોકલાશે. આમ છતાં જેમને રૂબરૂમાંજ પૈસા ભરવા હોય, તેઓ અપાડની આખર સુધીમાં પોતાનો રજીસ્ટરનંબર દર્શાવીને અમદાવાદના સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયમાં ભરીને પાવતી મેળવી શકશે. જો કે એથી તેમને ખચાવ તો માત્ર વી.પી.અર્થના બે આના જેટલોજ થવાનો છે.

૪-વી.પી.થી કોને નહિ મોકલાય? જે સજ્જનોએ નવા વર્ષથી આહકમાં રહેવાની ના લખી હશે તેમને, તેમજ વડોદરાના “પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ” દ્વારા જે લાયબ્રેરીઓ પૈસા ભરે છે તેમને તથા હિંદની બહારના આહકોને ઉપલું પુસ્તક વી.પી.થી નહિ મોકલતાં સાદી રીતે મોકલાશે. અને નવા વર્ષનું લવાજમ મળ્યેથી નવા વર્ષનાં પુસ્તક મોકલવાં જારી થશે.

૫-આફ્રિકા તેમજ બીજાં દેશાવરનાં આહકોને દરેક પુસ્તક

(ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે) રજીસ્ટર કરાવીનેજ મોકલાતાં હોવાથી તથા ત્યાં માટેનું ટપાલખર્ચ પણ વધારે આવતું હોવાથી, અને અહીં શિલિંગ દીઠ દશથી સાડાદશ આના મળતા હોવાથી, દેશાવરના ગ્રાહક મહાશયોએ પાકાં પૂઠાં સાથેના વાર્ષિક લવાજમ બદલ રૂ. ૮) અથવા શિલિંગ ૧૨ મોકલવા.

૬-હવે પછી નીચલામાંથી તેમજ નવાં પસંદ કરાશે તેમાંથી પુસ્તકો નીકળશે:-સેવાકુંજ અને વિદ્યાકળા, ગીતાદિ પંચરત્ન, વિદેશી સ્ત્રીરત્નો, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, દુઝંડી વાર્તાઓનો નવો ભાગ, શુભસંગ્રહનો નવો ભાગ, સત્યાગ્રહ ને અસહકાર, સુબોધ રત્નાકર, ભારતીય નીતિકથાઓ, પઢિયારનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, સુભાષિત રત્નભાંડાગાર, સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, મહાન શીખ ગુરુઓ, સ્વામી વિવેકાનંદના પત્રો, કાદર ડેમિયન, ભારતના સંતપુરુષો, બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન, જોન આર્ચર આર્ક, કાર્લાઈલ, વિલિયમ વૉલેસ.

૨-શ્રીમદ્ભાગવતની નવી (સાતમી) આવૃત્તિ

વેદધર્મ સભાવાળું આ ભાષાંતર કેટલાક માસથી મળતું નહિ, તેની નવી આવૃત્તિ હવે છપાઈ ગઈ છે. આગલી આવૃત્તિ કરતાં આ નવી આવૃત્તિમાં વિશેષતા નીચે પ્રમાણે છે:-

૧-લેખો-ભાગવત અને પુરાણો સાથે સંબંધ ધરાવતા ૬ સારા લેખ આમાં ઉમેરાઈ કુલ ૯ થયા છે.

૨-શ્લોકાંક-દરેક શ્લોકના અંક દાખલ કરેલા છે.

૩-ચિત્રસંખ્યા-ચારનો વધારો થઈ કુલ ૧૯ થઈ છે.

૪-અંથનું કદ-૬૧૧×૧૦ નાં પૃષ્ઠ ૧૦૪૮ છે.

૫-મૂલ્યમાં એકદમ ઘટાડો-આગલી આવૃત્તિના રૂ. ૫) હતા તે ઘટીને આ વખતે ૪૧૧ થયા હોત. પણ વેચાણવ્યવસ્થાનો સર્વ ખર્ચ નહિ ચઢવાથી માત્ર રૂ. ૩) અને આવતી દશરા સુધી રૂ. ૨૧૧ રખાયું છે. મુંબઈ ઇત્યાદિ સ્થળોના વેચનાર ૦૧૧ વધુ લેશે.

૬-બે ભાગમાં બંધાવેલા આ પુસ્તકનું મૂલ્ય ૦૧૧ વધુ છે.

૭-રેલવે રસ્તે કમમાં કમ બે પ્રત મંગાવવાથી ખર્ચ ઓછો આવશે. મૂલ્ય અને વધારાના પેકીંગ વગેરેના ચાર આના રેલરસ્તે મંગાવનારે પ્રથમ મોકલવાના છે.

પુરાણોનો મહિમા

ભલું થજે એ હાઇકોર્ટના જજ પરલોકવાસી પરગીટર સાહેબનું કે જેમણે અમ-અંધોની આંખો કંઈક કંઈક તો ઉઘાડી દીધી છે. અંધ કહેવામાં અમારી મતલબ એ મહાન મહિમાવાળા ભારતવાસીઓ સાથે છે કે જેઓ સાક્ષર હોવા છતાં પણ પોતાના દેશની પુરાણી ઝીંજોની મહત્તા જ્યાંસુધી કોઈ યૂરોપવાસી ન દર્શાવે ત્યાંસુધી જોઈ શકતા નથી. કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર આજ લગભગ ૫૦ વર્ષથી પોતાની માતૃભાષાદ્વારા સ્વદેશની સેવા બજાવી રહ્યા છે. પરંતુ જ્યાંસુધી યૂરોપવાસીઓએ તેમને નોબેલ-પ્રાઇઝ-થી નવાજ્યા નહિ ત્યાંસુધી તેમની મહત્તા આપણે સમજી શક્યાજ નહિ. કંઈક અંશે એવીજ દશા આપણાં પુરાણોની પણ થઈ છે. બણેલાગણેલા નવા વિચારોવાળા વિદ્વાનો પણ પુરાણોને તુચ્છ સમજતા હતા અને હજીયે ધણાખરા એવાંજ માને છે. હા, પરગીટર સાહેબની કૃપાથી તેમની આંખોનાં પડળ હવે થોડાં થોડાં ખુલતાં દેખાય છે. ધણા સમયસુધી પુરાણોનું અધ્યયન અને વિશેષ પરિશ્રમ કરીને શોધખોળ કર્યા પછીજ તેમણે પોતાની અંગ્રેજી ભાષામાં એક પુસ્તક ૧૪ વર્ષ પર લખ્યું છે. તેનું નામ “હિસ્ટોરિકલ રૂમર” અર્થાત ‘ઐતિહાસિક કિંવદંતી’ છે. એમાં પ્રમાણો અને આધારો આપીને સિદ્ધ કર્યું છે કે, આ પુરાણો એ કપોલકલ્પનાઓ નથી. તેમને ઐતિહાસિક મહત્ત્વવિનાનાં સમજવામાં મોટી ભૂલ છે. એમાં જે કંઈ છે તેના ધણાખરા ભાગને પરંપરાગત સાંભળેલી ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો આધાર છે. વિષ્ણુપુરાણ વગેરેમાં રાજ્યોની જે નામાવલીઓ છે તેનો મેળ આધુનિક શોધોથી જણાયલી ઐતિહાસિક નામાવલીઓ સાથે સરખાવીને તેમણે કહ્યું છે કે, એ બંને ધણીખરી મળતી આવે છે. આથી તેમને વિશ્વાસપાત્ર નહિ માનવાનું કારણ નથી. પુરાણોની સામગ્રીના આધાર ઉપર તેમણે કળિયુગના નરેશોની જે વંશાવલી પ્રસિદ્ધ કરી છે; તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આધુનિક શોધોથી જે પુરાતન રાજવંશોનો ઐતિહાસિક પત્તો મળ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ હજારો વર્ષનાં પુરાણાં પુરાણોમાં મોજુદ હોવાથી તે બહુજ મહત્ત્વનાં તથા અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓનાં ઘોતક છે. એમાંથી બીજી પણ કેટલીયે ઐતિહાસિક બાબતોનું જ્ઞાન મળે છે અને મળે તેમ છે. આવશ્યકતા છે તેમના અધ્યયન, મનન અને ઉંડી શોધક બુદ્ધિની.

પુરાણોની મહત્તા દર્શાવનારી બીજી પણ એક બે વાત આપીશું.

આફ્રિકાના નીલ-નદના મૂળનો પત્તો થોડાં વર્ષ પૂર્વે કોઈ પણ આધુનિક ભૂગોળ જાણનાર તથા મુસાફરને ન હતો. પરંતુ પ્રાચીન ભારતવાસીઓને તેનું જ્ઞાન હજારો વર્ષો પહેલાં થઈ ચૂક્યું હતું.

વાત એ છે કે, આ દેશના નિવાસીઓ પૌરાણિક સમયમાં અન્ય દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા ત્યારે આફ્રિકા સાથે પણ કરતા હતા. તે સમયમાં રેલ્વેઓ નહોતી તેથી તેમને વહાણો અને જહાજોમાં માલ લઈ જવો પડતો. નીલ નદી ઘણીજ મોટી અને લાંબી છે, તેથી ભારતવાસીઓને તેની આસપાસના પ્રદેશો અને શહેરોમાં માલ પહોંચાડવાની બહુ સગવડ રહેતી હતી. તેઓ તેના પ્રત્યેક સ્થાનથી એટલા બધા પરિચિત હતા કે તેના મૂળસુધી પણ તેઓ પહોંચી ગયા હતા; એવા ઉલ્લેખો પુરાણોમાં મળી આવે છે. આ મૂળને જાણવા માટે યૂરોપના કેટલાયે પ્રવાસીઓએ પ્રયત્ન કર્યા હતા, છતાં કોઈ પણ સફળ થયો નહોતો. એ સ્થાન હજુ થોડાજ સમય પહેલાં તેમને જાણી આવ્યું છે અને તે પણ પુરાણોને લીધેજ. કર્નલ વિલફર્ડ નામના એક સાહેબને પુરાણો વાંચવાનો શોખ થયો અને તે ઉપરથી તેને તેમાં અનેક ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક બાબતો મળી આવી. તેને આધારે તેમણે “એશિયાટિક રિસર્ચિસ”માં કેટલાક લેખ લખ્યા અને જે દેશો, પ્રાંતો અને નગરો વગેરેનો ઉલ્લેખ તેમાં છે તેનો નકશો પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો. લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ સ્પીકને ઘણા સમયથી નીલ નદીનું મૂળ શોધી કાઢવાની તાલાવેલી લાગી હતી. તેણે આ નકશો જોયો અને તેને આધારે તેની શોધમાં નીકળી પડ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે તેને તેનો પત્તો મળી આવ્યો, અને તે એ નદીના મૂળસ્થાન સુધી પહોંચી ગયો. આ સંબંધી તેણે એક પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, પુરાણોને આધારે બનાવેલો કર્નલ વિલફર્ડનો નકશો ખરાબર સાચો છે. આ નકશામાં લખ્યું હતું કે કુશદ્રીપ અર્થાત્ આફ્રિકાની નીલ-કૃષ્ણા નદી, ચંદ્રસ્થાનનામના એક ઘણાજ મોટા જળાશયમાંથી નીકળી છે. બસ, પછી તો શું જોઈએ? લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ તેને શોધવા નીકળ્યો અને તેને તેનો પત્તો મળી આવ્યો. આ શોધમાં તેને સૌથી વિશેષ સહાય આ નકશાથી મળી હતી.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પુરાણોમાં જે દેશો, મહાદેશો, પ્રાંતો, નગરો અને નદીઓ વગેરેનાં નામ છે તે કલ્પિત નથી. શોધ કરવાથી તેનો પત્તો મળી શકે છે. એજ પ્રમાણે જે નરેશો અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં વર્ણન પુરાણોમાં છે તેઓ પણ જ્યાંસુધી કોઈ તેમને સપ્રમાણ સિદ્ધ ન કરે ત્યાંસુધી કલ્પિત માની શકાય નહિ.

માટે પુરાણો એ ઠઠ્ઠા-મસ્કરીમાં ઉડાવી દેવાની ચીજ નથી, તેમજ તેના રચનારાઓની કલ્પિત બનાવટ નથી; તેમાં તો ધર્મ અને કર્મ, શિક્ષા અને ઉપદેશ, જીવનચરિત અને લોકપરલોકની વાતો ઉપરાંત ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક વર્ણનો પણ અમૂલ્ય છે. (“સરસ્વતી”ના વૈ. ૧૯૮૫ના અંકમાંથી શ્રીયુત્તરાંબેલેખમાંથી અનુવાદ)

અનુક્રમણિકા

સ્વામી શ્રીભાસ્કરાનંદનું જીવનવૃત્તાંત

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	કુળજન્મ અને બાલ્યાવસ્થા	૧
૨	ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગૃહત્યાગ	૪
૩	યોગશિક્ષા	૧૦
૪	સંન્યાસ અને તપશ્ચર્યા	૧૮
૫	પગપાળા ભારતભ્રમણ	૨૪
૬	ભક્તિસાધના	૩૪
૭	સ્વામીજીની પરીક્ષા	૩૭
૮	સમાધિ અને કૌપીનત્યાગ	૪૦
૯	નિષ્કામ ધર્મ અને ત્યાગશીલતા	૪૩
૧૦	ભક્તો તથા દર્શકો	૪૯
૧૧	દેવી શક્તિ... ..	૬૮
૧૨	વિદેશી ભક્તો અને દર્શકવ્રંદ	૭૩
૧૩	જન્મભૂમિમાં પુનરાગમન	૮૩
૧૪	દેહત્યાગપૂર્વે સૂચના	૮૮
૧૫	દેહત્યાગ... ..	૯૧
૧૬	સ્વામીજીનો ઉપદેશ	૯૬
૧૭	યતીન્દ્રસ્તોત્ર	૧૦૨
	પરિશિષ્ટ	૧૧૧

મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનું જીવનવૃત્તાંત

૧	પૂર્વજો અને માતાપિતા	૧
૨	જન્મ તથા બાલ્યાવસ્થા	૯
૩	ઉપવીતસંસ્કાર તથા અનીતિ સામે વિરોધ... ..	૨૩
૪	સંસ્કૃત અને ડૉક્ટરી અભ્યાસ, બ્રાહ્મધર્મ ગ્રંથો ... કરવો, ઉપવીતનો ત્યાગ અને સમાજનો ઉપદ્રવ. ...	૨૯
૫	બ્રાહ્મસમાજનું ઉપાચાર્ય પદ અને બીજા બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના	૪૩
૬	ધર્મપ્રચાર, વૈદ્યકનો વ્યવસાય, પરિશ્રમથી હૃદરોગ, કેશવબાબુ સાથે મતભેદ	૬૮
૭	ભારતવર્ષાંધિ બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા પડવું, સાધારણ	

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના, ગુરુની આવશ્યકતાનો સ્વીકાર, સહગુરુની શોધમાં તીર્થાટન... .. ૮૭	૮૭
૮	સ્વપ્નો, યોગદીક્ષા અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ... .. ૯૭	૯૭
૯	ગુરુવિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ, મહાત્મા રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમાગમ, બ્રહ્મ લોકનાથ- જીનો પરિચય... .. ૧૧૫	૧૧૫
૧૦	ધર્મોર્થોએને દીક્ષાદાન, બ્રાહ્મસમાજ સાથે સંબંધ અને પ્રત્યારકપદનો ત્યાગ ૧૨૯	૧૨૯
૧૧	માઘોત્સવ, કલકત્તાની પેઢે પૂર્વજિંગાળની બ્રાહ્મસમાજમાં આચાર્યપદે સ્થાપના, દિવ્ય શ્રોતા અને વક્તાતરીકેના થોડાક દિવ્ય પ્રસંગ અને ભાવસમાધિઓ, બ્રાહ્મસમા- જનો પરિત્યાગ... .. ૧૪૪	૧૪૪
૧૨	ઉત્સવ, કથાકીર્તન, આશ્રમની સ્થાપના, ચૈતન્યલીલા ઇત્યાદિ... .. ૧૭૫	૧૭૫
૧૩	શ્રીકાશી અને ટુંદાવનવાસ, વૈષ્ણવોનો દુરાચાર, પૂર્ણ પુરુષનાં લક્ષણ, વન-પરિક્રમા, ટુંદાવન અને ભરદ્વારમાં કુલમેળાનાં દર્શન ઇત્યાદિ... .. ૧૮૮	૧૮૮
૧૪	શ્રીનામબ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવોનો ટુંક પરિચય ... ૨૦૨	૨૦૨
૧૫	રાસયાત્રાનાં દર્શન, મહર્ષિની છેલ્લી મુલાકાત, લાખ રૂપિયાનો અસ્વીકાર, અસાધારણ ઘટનાઓ ૨૧૦	૨૧૦
૧૬	પ્રયાગધામનો કુલમેળો ૨૩૩	૨૩૩
૧૭	નવદ્વીપનો મહોત્સવ અને શાંતિપુરબ્રમણ ૨૩૯	૨૩૯
૧૮	શ્રીઠુંદાવનગમન, ગેંડારિયાનો ધૂળટઉત્સવ ૨૪૪	૨૪૪
૧૯	એક શિષ્યને સગ્ન, અવતારવિષે અભિપ્રાય, યોગજીવન ગોસ્વામી ૨૪૯	૨૪૯
૨૦	પુરીધામમાં યાત્રા, નિવાસ અને દેહત્યાગ... .. ૨૫૮	૨૫૮

શુદ્ધિપત્ર

સ્વામી ભાસ્કરાનંદના વૃત્તાંતનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૫	ધ્રુવ	ધ્રુવ
૬	૨	કિમેવેહર્વિભોર્સ્થિરમ્	કિમેવેહ વિભોઃ સ્થિરમ્
૧૭	૧૨	કિરીટ પ્રેતોચન્માણિ	કિરીટપ્રેતોચન્માણિ
„	„	ચિત્રસ્ત રુચયઃ ।	ચિત્રસ્તરુચયઃ ।
૧૯	૯	છટવાનો	છૂટવાનો
૧૯	૧૨	થધએ જધ	થધ જધએ
૧૯	૨૯	શોચિત	શોચતિ
૨૫	૨	ધ્રુજતા	ધ્રૂજતા
૩૦	૨૭	રા કુંડ	રાધાકુંડ
૩૫	૯	સિદ્ધ	સિદ્ધ
૩૮	૩૩	છટયા	છૂટયા
૪૦	૨૫	સ્થિતિ	સ્થિત
૪૧	૨૫	વિદ્વાન	વિદ્વાન્
૫૧	૫	બદાદૂર	બદાદૂર
૫૮	૨૬	સ્વામી નાં	સ્વામીશ્રનાં
૬૦	૨૦	બંગાવાસી	બંગવાસી
૬૫	૧	દર્શકા	દર્શકા
„	૨૩	એકચિત્ત	એકચિત્તે
૭૫	૩૨	અગ્રેણ અનુવાદ	અગ્રેણ ઉપરથી અનુવાદ
૭૯	૩૩	માર્ક વેન	માર્કટ્વેન
૮૧	૩૪	દાતમસ્તુ	દાનમસ્તુ
૯૧	૧૫	મંદાકાન્તાઃ	મંદાકાન્તા
૯૨	૧૮	સંજવની	સંજવની
૯૬	૫	પ્રકાશનંદ	પ્રકાશનંદ
„	૨૫	વૈરાગ્ય પ્રાસ્થાય	વૈરાગ્યમાસ્થાય

વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનું વૃત્તાંત

૧૨૬	૯	બંગદેશન	બંગદેશના
૧૫૪	૧૮	અબ્યા	આબ્યા
૧૯૦	૩૦	ધયું	ધાયું
૨૨૧	૩૪	ટળે છે	છે

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહાણી

પોતે પૂર્ણજ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ સહજ નથી; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચારિત્રને લગતાં ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સૌ કોઈએ સારા પ્રમાણમાં ચાલુ કરીને ઉમદા રૂઢિચુસ્ત બનાવી દેવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગે ઉપર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચ થી (કે ઘી વગેરેમાં થોડી કસર કરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિષ્ટ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણ, વિદ્યાર્થી વગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં તેમને માટે વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ધૃષ્ટિ હોય તો “ અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ-નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ ” કે એવું કાંઈ મુખપૃષ્ઠ પર છપાવીને, રખરસ્ટાંપથી છાપીને કે હાથે લખીને આપી શકાય, કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

લોકીકત આવી હોવાથી આ સંસ્થાનાં અને બીજાં પુસ્તકોમાંથી પસંદ પડે તે તેલોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગની સાથે જ્ઞાનચારિત્ર જેવી ઉત્તમ વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય સમજી મનુષ્યે અવસ્ય મેળવવું જોઈએ.

દૂરથી ખર્ચ કરવા ધૃષ્ટિનાર સંજ્ઞન ધારે તો કોઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો ખર્ચ કરવાનો હોય તો કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની યથા-શક્ય પ્રતોની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ મળી શકે. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો ગીતાઓ કે ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારી હજાર-પાંચસો પુસ્તિકાઓની લહાણી વહેંચી શકાય. છેવટે એકાદ રૂપિયા ખર્ચવા હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મ-પ્રથોમાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-અસો હસ્તપત્ર સુખેથી વહેંચી શકાય.

ઉત્તમ ચરિત્રોના ફાયદા

(અનુભવીઓના ઉદ્ગાર)

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ ચરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખાકૃતિમાં આંપણ જુએ છે, ત્યારે તે આંપણને કાઢી નાખવા અને ક્રાંતિમાં વધારો કરવા પ્રયત્ન કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરસી-વડે પોતાના સ્વભાવમાં વળગેલાં ભૂપણુદૂપણુ-ગુણુદોષ વગેરે તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ થતાં દૂપણુનો ક્ષય અને ભૂપણુમાં વૃદ્ધિ કરવાને તે જાગ્રત થાય છે. વળી જે કામ ઉપદેશ અથવા બોધ કરવાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સહેલાઈથી પાર પાડી શકે છે. અતિશ્રમ લઈ વિદ્યા ભણી, દેશાટન કરે, સ્વદેશહિતેચ્છુ થાઓ, પ્રેમશૌર્ય દાખવો, એવા એવા ઉપદેશોથી જેવી અને જેટલી અસર થાય છે, તેના કરતાં એવા ગુણોથી અંકિત થયેલાં અસામાન્ય માનવીઓનાં ચરિત્ર વાંચવા સમજવાથી ઘણીજ વધારે અસર થાય છે. અર્થાત્ તેના અંતઃકરણમાં આબાદ અને ઉંડી છાપ પડે છે, અને પછી તે દિવ્ય માનવી બનવાને ઉત્તેજિત થઈ આગળ વધે છે.”

* * * *

“ચરિત્રોના વાચનથી આપણું ચૈતન્ય સતેજ થાય છે, આપણી આશામાં જીવન આવે છે; આપણામાં નવું કૌતલ, હિંમત અને શ્રદ્ધા આવે છે; આપણે આપણા ઉપર તેમજ બીજાઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે રૂઝાં કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ અને મોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે જોડાઈ ભાગીદાર થવાને ઉત્તેજાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે ઉત્તમ જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું અને તેમના દાખલાદર્શન જોઈને સ્ફૂર્તિમાન થવું, એ તે તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં આવવા બરાબર અને ઉત્તમ મંડળના સહવાસમાં રહેવા બરાબર છે.”

* * * *

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને ખતાવી આપે છે કે, એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન કેટલી હદસુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવાં ઉચ્ચ કાર્ય કરી શકે અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.”

* * * *

“મહાન સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે આ વાત બરાબર સમજી શકાય છે કે મહત્તાનો દરવાજો સર્વ કોઈ માટે ઉઘાડો છે.”

* * * *

આવું છે તેથીજ આ સંસ્થા તરફથી ઉત્તમ ચરિત્રો નીકળેલાં છે, જેની વિગત અન્યત્ર આપી છે.

સ્વામીજીનું સમાધિમંદિર

શ્રીકાશીજીના આનંદબાગ નામના ઉદ્યાનમાં લાખ ઉપરાંત ખર્ચાને સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીની સમાધિ ઉપર આરસપહાણનું એક સમાધિ-મંદિર બંધાવેલું છે. એ સમાધિમંદિર આજે તો ભારતવર્ષનાં દર્શનીય સ્થાનોમાંનું એક ગણાય છે. સ્વામીજીએ સન ૧૮૯૯ માં દેહ છોડેલો; છતાં આજપર્યંત પૃથ્વીનાં સઘળાં સ્થળોના યાત્રીઓ એ સમાધિમંદિર જોવા આવે છે. બંગાળના શિક્ષણવિભાગના એ સમયના સુયોગ્ય અધિકારી સ્વ. ભૂદેવચંદ્ર મુખોપાધ્યાયે આનંદ-બાગમાંની સ્વામીજીની મૂર્તિ ઉપર એક શ્લોક લખીને સ્વામીજીને અલ્પમૂર્તિતરીકે વર્ણવ્યા છે.

ભાગવતવિષે મં ગાંધીજીના વિચાર

“....અમે રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં આવું વાચન ન હતું. એકાદશીને દિવસે ભાગવત વાંચાય ખરું. તેમાં કોઈ કોઈ વેળા હું બેસતો, પણ ભટજી રસ ઉત્પન્ન નહોતા કરી શક્યા. આજે હું જોઈ શકું છું કે ભાગવત એવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મ-રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મેં તો ગુજરાતીમાં અતિરસથી વાંચ્યો છે; પણ મારા એકવીસ દિવસના અપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવીયજીને શુભ મુખેથી કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે, બચપણમાં તેમના જેવા ભાગવત-ભક્તને મુખેથી સાંભળત તો તેની ઉપર પણ મારી પ્રીતિ બચપણ-માંજ સારી જામત. તે વયમાં પડેલા શુભ અશુભ સંસ્કારો બહુ ઉંડાં મૂળ ઘાલે છે એમ હું ખૂબ અનુભવું છું અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સાલે છે.”

(તા. ૭-૨-૨૬ના ‘નવજીવન’ ઉપરથી.)

× આ ભૂદેવબાણ બંગાળમાં સર્વસાગના દષ્ટાંતરૂપ હતા; એમની બુદ્ધિબળના પ્રભાવે કરીને બંકિમચંદ્રે હિંદુત્વનો પ્રચાર કર્યો; એમણે જીવન-પર્યંતની સર્વ કમાણી “વિશ્વનાથ ચતુષ્પાઠી” શાળાને અર્પણ કરી છે; સર તારકનાથ અને સર રાસબિહારીના એઓ માર્ગદર્શક હતા; માર્કેસ મધુ-સૂદનથી તે નવીનચંદ્ર સુધીના બંગાળના સાહિત્યકોના ઋષિસમાન એ હતા અને એમની પ્રેરણાથી સૌ જગૃતિ અનુભવતા.

૧-સ્વામી શ્રીભાસ્કરાનંદજી એમનું જીવનવૃત્તાંત

શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયના બંગાળી પુસ્તક ઉપરથી

અનુવાદક:-નાજુકલાલ નંદલાલ ચોકસી

ધડિયાળી પોળ-વડોદરા

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

પ્રકાશકનું નિવેદન

અંગાળી ઉપરથી અનુવાદ શ્રીયુત નાબુકલાલ નંદલાલ ચોકસી પાસેથી થઇ આવ્યા પછી એ મૂળ પુસ્તકની ત્રીજી આવૃત્તિ સુધારા-વધારા સાથે બહાર પડી હતી. આથી તેનો અનુવાદ એક અન્ય સંજ્ઞન પાસે તૈયાર કરાવાયો. પછી એ બંને અનુવાદ જોતાં એમ ઠ્યું કે મૂળ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિમાં જે કાંઈ સુધારોવધારો થયેલો જણાય તે ઉપરોક્ત પહેલા અનુવાદમાં ઉમેરાવી લઇ તેજ છપાવવો. તેથી એ ઉમેરો કરાવી લઇને તથા જ્યાં જ્યાં સંક્ષેપ અને સંશોધન કરવા જેવું લાગ્યું, ત્યાં ત્યાં યથામતિ તે મુજબ કરીને આ પુસ્તક સારાનુવાદરૂપે પ્રસિદ્ધ કરાયું છે. આ પુસ્તકમાં કાંઈ ઉપ-કારકતા હોય તેનો યશ મૂળલેખક શ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય અને પ્રકાશક એસ. કે. લાલિટી અને કંપનીને છે.

આ પુસ્તકમાં લઘુયોગ સંબંધી પ્રાણાયામાદિ ક્રિયાઓની કેટલીક લકીકત જણાશે. પરંતુ એવી બાબતો માત્ર પુસ્તકમાં વાંચવા ઉપરથી કોઇએ તે રસ્તે ઉતરવા જેવું નથી. એવી ક્રિયાઓ દરેકને માટે જરૂરી પણ હોતી નથી. જરૂરી હોય તેણે પણ કોઇ ખાસ અનુલવીનાજ આશ્રયપૂર્વક એ રસ્તો લેવો ઘટે. અત્યારે તો આસન, પ્રાણાયામ, નેતિ, ઘોતિ ઇત્યાદિ બાહ્યક્રિયાનેજ ઘણાકો 'યોગ' સમજી બેસે છે. મહર્ષિ પતંજલિએ યોગના અંગરૂપ પગથિયાં અને ધ્યેય ઠીક સમજાવ્યું છે; પણ આ કવિકાળમાં તો "ગુરુ લોભી ને લાલચુ ચેલા, દોનું નરકમેં કેલમૂકેલા" એવોજ પ્રકાર મોટે ભાગે ચાલે છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ યોગવિષે અને ધ્યેયપદ વિષે ઘણુંય કહેલું છે. છતાં એવા પણ ગુરુ ઘંટાલો પડ્યા છે કે "પ્રાચીન આર્ય ઋષિ-મુનિઓ ખરું ધ્યેય સમજ્યાએ નથી ને પામ્યાએ નથી, અને તેમનાં વેદ-વેદાંત એનાથી દૂર રહેલાં છે. અમે તે જાણ્યું છે, મેળવ્યું છે અને બ્રહ્મથી પણ આગળ ગયા છીએ, તથા ચંદ્રાઓને પણ ત્યાં પહોં-ચાડી દઇએ છીએ. અવતારો અને ઋષિમુનિ બધા અધુરા યોગી હતા તેમનાથી અમે આગળ વધીને પૂરો યોગ સાધ્યો છે અને સાધીએ-સધાવીએ છીએ ૪૦ ૪૦"

માર તોપ ! જેનાથી પર અને શ્રેષ્ઠ કશું નથી, તેજ પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા, પરમધામ અને પરમ પ્રાપ્તવ્ય કહ્યું છે. પણ કોણ પૂછે છે ! ચલાવ ગપગોળા ! ખરી વાતથી અને પરમધ્યેયથી અબલ્યા એવા કરોડો લોકોમાંથી યથેચ્છ ખાનપાન, ધન, માન અને ચેલા-ટાળાં પણ મળીજ રહે. આવા કહેવાતા યોગીઓની કૃપાથી ઉજગરા

વેડી વેડીને તથા રાજસ-તામસ ખાનપાન સેવીને અનેક ગાંડા અને છે ને માર્યા પણ જાય છે. ગીતાગાયક મહાયોગીશ્વર અને મહર્ષિજીએ તો ધણુંય સમજાવ્યું છે કે, બહુ ઉંઘનારથી તેમ બહુ જાગનારથી યોગ સાધીજ શકાતો નથી. સાચા સાધનરૂપ તો યથાયોગ્ય સાત્ત્વિક આહારવિહાર; લૌકિક કામનાઓ તથા કર્મફળના ત્યાગપૂર્વક કર્મ. યોગની સાધના; તેથી અંતર વધુ પવિત્ર થતાં આંતરિક યોગસાધના; તથા દૈવી સંપત્તિની ખીલવણી; ઇં ૦ ઇં ૦ બહુ સુંદર અને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. પણ કળિયુગી ગુરુધંટાલને એવી તેવી ખાખતો સાથે લેવાદેવાજ હોય નહિ એટલે એલાજીને તો સ્નાનસૂતકજ ક્યાંથી લાગે! ખીજી તરફ ભક્તિ અને બ્રહ્મજ્ઞાનને બદલે પ્રપંચજાળ ચલવતા ગુરુધંટાસો, ખીજા સામાન્ય જનો કરતાં સ્વાર્થપ્રપંચ અને ગુપ્તાચારમાં કેવા ફરજી હોય છે એ પણ હવે પોલ ખોલનારાઓના પ્રતાપે જાહેરમાં આવતું ચાલે છે.

પણ આ તો જરા આગળ નીકળી જવાયું. મૂળ વાત એ કે, આ સેવક પણ ઉગતી ઉંમરમાં યોગની ખાખતમાં ફસાયો હતો, તેથી થોડુંક અહીં લખ્યું હોય તો કેાઇને પણ તે કંઈક ઉપયોગી થાય.

આ સેવકે પૂર્વાશ્રમમાં ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમરમાં વગરસમજ્યે ગુરુ કરી લીધા. “ઓહંગ” “ઓહંગ” મંત્ર મળ્યો તે જપવા માંડ્યો. આસન તો ત્રણ કલાકનું જામ્યું. પણ મંત્રના શુદ્ધ ઉચ્ચાર તથા શબ્દાર્થ અને લક્ષ્યાર્થની ખજાર ગુરુ અને શિષ્યને હોય ત્યારેજ સાચું ધ્યેય, ધ્યાન અને સુખ આવેને ! ઈશ્વરકૃપાથી ગુરુજીની આંતરિક યોગ્યતા સમજાઇ ગઇ, શ્રદ્ધા ઉડી ગઇ, પણ એક ખીજું દુઃખ જામ્યું. “ગુરુમહિમા”માં સાંભળેલું ને મનમાં ઠસેલું કે ગુરુની વિરુદ્ધમાં વિચાર આવે તો નરકવાસ થાય. તેથી મહિનાઓ સુધી મનોવ્યથા વેડી અને છેવટે એક મહાત્માનું વચન સાંભળવામાં આવ્યું, ત્યારે શાંતિ વળી. તે વાક્ય એ કે, હંસ જાણીને સંગ કર્યો, પણ બગ નીકળ્યો ! એ ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુના એક ભેખધારી ગુરુ હતા તે પણ એવા ભોળા નીકળ્યા કે તેમણે એક અન્ય ભેખધારીની સિદ્ધિની તારીફ સાંભળેલી તેમના કહેવા મુજબ એક પ્રયોગ જરૂરી કર્યો. મૂળે તો શરીર વાત-કફપ્રધાન હતું; તેમાં નિમકની મનાઇ અને રાતદિવસ એક નાના સરખા અંધારા ભોંયરામાં બેસી રહી પોતાનાજ પ્રશ્નાસનો મલિન વાયુ લીધા કરી વધારે નુકસાનકારકરૂપે પુનઃ પુનઃ કાઢવો અને લેવો એમજ ચાલ્યા કરે ! પરમાત્માની મહાન વિભૂતિરૂપ તથા પ્રાણુતત્ત્વથી ભરપૂર સૂર્યદેવતાનું, તેના અજવાળાનું અને શુદ્ધ હવાનું તો બસ દર્શન પણ કરવાનું નહિ ! એવી રીતે છ માસ ગાળવાના હતા. પરિણામે પ્રયોગ પૂરો થવા પહેલાંજ તેમનો દેહાંત થયો. મીઠાવાળી ચીજ કે એવું કંઈક ખાવાનું

ધણુંય માગ્યું, પણ કોઇએ તે ગણકાર્યુંજ નહિ !

વળી એક મહંતજીને અમુક રીતે માત્ર લીમડાનાં પંચાંગ ઉપરજ રાખવામાં આવ્યા હતા. પરિણામે વ્યાધિ થયો, શરીર રહી ગયું અને પછી દેહાંત થયો.

અન્ય એક સજ્જને નેતિ-ધોતિ, પ્રાણાયામ વગેરેની ખાલ-ક્રિયાઓ એક વૃદ્ધ સંતના શિષ્ય પાસે શીખવા માંડી. મહિનાઓ એ રીતે ગાળ્યા. પણ હેતુ, સમજણ અને વિધિની ખામીને પરિણામે એવો રોગ થયો કે જીવવાની આશા છોડી દીધેલી. પછી કોઈના કહે-વાથી ઉપ:પાન ઇંચોડી સાદી ખાખતોથીજ એ લાઇનો મધુપ્રમેહ અને બદ્ધકોષ્ટ વગેરે દૂર થઈ આરોગ્ય મળ્યું હતું.

આવી તેવી લકીકત જોયેલી તે માત્ર સદજ સૂચનાનરીકે લખી છે; માટે એ ઉપરથી આ સેવકને કોઇએ એ માર્ગનો અનુ-ભવી માની લઇને કશી પૂછપરછ કરવા જેવું નથી.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં બંગાળી લેખક મહોદયની ઉપક્રમણિકા છે; એ પછી આ ગ્રંથવિષે એ તરફના પત્રકારોના જાણવા જેવા અભિ-પ્રાય છે; તથા આ ચરિત્રની છેવટે પરિશિષ્ટરૂપે અગત્યના પત્ર છપાયા છે; તે તરફ વાંચનાર લાઇખહેનોનું લક્ષ્ય ખેંચી હરિઃ ॐ તત્સત્

જેઠ, સંવત ૧૯૮૫

લિક્ષુ-અખંડાનંદ

મૂળ લેખકની ઉપક્રમણિકા

(સારાનુવાદરૂપે)

એક સમય એવો હતો કે જ્યારે ભારતવર્ષ સભ્યતા, શિક્ષણ અને ઉન્નતિમાં ધણોજ આગળ વધેલો હતો અને જગતના શિર-સ્થાને શોભતો હતો; પરંતુ જગતનું એ આદર્શ સ્થાન ભોગવતો ભારતવર્ષ કર્મીનુસાર આજે ઉલટીજ દશામાં આવી પડ્યો છે. અંગ્રેજોનું રાજ્ય થયા પછી તેમના અંગ્રેજી ગ્રંથો ઉપરથી આપણે જાણી શક્યા કે, ન્યૂટન ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમો શોધીને જગતમાં નામના કરી ગયો છે. પરંતુ હાય! આપણામાંના કેટલા જણ આ વાત જાણે છે કે, અહીંના મહાન શોધક ભાસ્કરાચાર્ય, પોતાના “ગોલાધ્યાય”માં એ વાત તો ક્યારનાય લખી ગયા છે કે:-

आकृष्टि शक्तिश्च महीतया यत् खस्थं गुरुं स्वाभिमुखं स्वशक्त्या ।
आकृष्यते तत्पततीति भाति समे समन्तात् क पतत्वियं खे ॥

અર્થાત્ પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે, કે જેથી કરીને જે કોઈ ભારે પદાર્થ ઉંચે આકાશ તરફ ફેંકીએ છીએ, તે તરત પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિદ્વારા નીચે ખેંચાઈ આવે છે. આપણને તે પદાર્થ-જ નીચે પડે છે એમ ભાસે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેમ નથી.

હાલના સભ્ય* ગણુતા યુરોપવાસીઓના પૂર્વજો જ્યારે જર્મનીમાં એટલ નદીના કિનારે જંગલી દશામાં ભટકતા હતા, તે પહેલાં કેટલાંય વર્ષો અગાઉ આપણા પ્રાચીન જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે:-**कपित्थफलवद्विश्वं दक्षिणोत्तरयोः समम् ।**

અર્થાત્ ‘કપિત્થ ફળ-ફાંદા-ની પેઠે આ પૃથ્વી ઉત્તરદક્ષિણ તરફ જરા ચપટી અને આકૃતિમાં ગોળાકાર છે.’ વળી લખ્યું છે કે

चला पृथ्वी स्थिरा भाति भूगोले व्योम्नि तिष्ठति ।

અર્થાત્ આ સ્થિર જણાતી પૃથ્વી ફરે છે અને તે શૂન્યને આધારે રહેલી છે.

શુ સંગીતવિદ્યા કે શું ચિકિત્સાશાસ્ત્ર અથવા શું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, એ સર્વમાં પ્રાચીન ભારતવાસીઓ પારંગત* હતા. વળી વિજ્ઞાન-

* માર્કટ્વેઈન લખે છે કે, આપણે જંગલી દશામાંથી મુક્ત થયા તે પહેલાં કેટલાય સમયથી હિંદુજાતિ સભ્યતાના શિખરે વિરાજતી હતી.

* સુવિખ્યાત સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિત મેકસમૂલરે લખ્યું છે કે:-“મનુષ્ય-જીવનમાં કોઈ પણ વિભાગને તમારા અભ્યાસના વિષયતરીકે પસંદ કરો. પછી તે ભાષા, ધર્મ કે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હો; કાયદા-કાનુન કે રીતિરિવાજો હો, વા કળા કે વિજ્ઞાન હો—જે હો તે હો; પરંતુ તે સર્વ માટે, તમને ગંમ કે ન ગમે તોપણ તમારે ભારતવર્ષ તરફજ વળગું પડશે. કેમકે માનવ-જીવનના વિકાસના દૃતિહાસમાં જે સૌથી કિંમતી અને પ્રેરણાદાયી સાહિત્ય-

શાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠાના એ સમુજ્જ્વલ સમયમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રણાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ અષ્ટાંગ યોગની છેલ્લી ભૂમિકા સુધી પણ તેઓ પહોંચ્યા હતા.

વિવેક-વૈરાગ્યાદિ સાધનચતુષ્ટયસંપન્ન કોઈ યોગ્ય અધિકારી, ગુરુસમીપે યોગવિદ્યાનો વિધિવત્ અભ્યાસ કરે, તો તેને અંતર્ધાન અને અંતરિક્ષબ્રમણ વગેરે શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ અણિમા, લઘિમા આદિ બ્રીજ સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હાલ તો આપણને ઉપરોક્ત સિદ્ધિઓ કે શક્તિઓ મેળવવી એ અશક્યજ લાગે; અને તેને પ્રાપ્ત કરનારા કોઈ સિદ્ધ યોગીનો પ્રભાવ કદાચ આપણા જીવમાં આવે, તો તો આપણે મુગ્ધજ થઈ જઈએ; પરંતુ આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલા મહાપુરુષ જેવા સિદ્ધ યોગીઓની દૃષ્ટિએ તો તે સિદ્ધિઓ પણ તુચ્છ છે. જેમ સંસારમાં રહીને ધર્મમાર્ગે ચાલનાર સાધકને ધર્મમાર્ગથી ચલિત કરાવનારાં વિવિધ પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સંસારભાગી અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવાસી યોગીને પણ સિદ્ધિઓના રૂપમાં મહાન પ્રલોભનો પ્રાપ્ત થાય છે; અને જેઓ આ સિદ્ધિઓમાં લોભાદને ચલિત થાય છે, તેઓ પોતાના લક્ષ્યસ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈને દિવ્ય આનંદથી દૂરજ રહી જાય છે. જે કોઈ યોગીંદ્ર મહાવીર એ સિદ્ધિઓના સહવાસમાં આવ્યા છતાં પણ તેનાથી ચલિત નહિ થતાં, પોતાના લક્ષ્ય તરફ-સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાત્મા તરફજ વળે જાય છે; તેજ તેનો સાક્ષાત્કાર પામે છે અને આ સંસારની પરતંત્રતામાંથી સદાને માટે છૂટીને તે પરમાનંદમય સ્વારાજ્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. આવી રીતે નિર્મોહી સાધકનાં અનેકવિધ ક્લેશ, ઉપાધિ અને દુઃખો નાશ પામે છે; આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક, એ ત્રિવિધ તાપની શાંતિ થાય છે; અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી છૂટી સંસારરૂપી સ્વપ્નને ત્યજ દે છે; અને મોહશય્યામાંથી ઉભો થઈ જઈ પરમપદનો અલૌકિક આનંદ અનુભવે છે. એવા મહાપુરુષને આ સ્થાવરજંગમ બાહ્યસૃષ્ટિ પણ અલ્પમય ભારો છે. તે બધું પરમાત્મારૂપેજ નિહાળે છે અને આત્મ-પરમાત્મમાં, અંદર, બહાર સર્વત્ર તેનીજ દિવ્ય સત્તાસ્ફૂર્તિનાં દર્શન કરતો થકો કૃતકૃત્ય બની રહે છે.

અંતર્દૃષ્ટિવાળા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ આ સલનું ગૂઢતમ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરીને, તથા એ પરમપદાનુભવ માટે નિર્વિકલ્પાવસ્થા કેમ પ્રાપ્ત કરી શકાય તેનાં સાધનો શોધી કાઢીને આ જગતમાં અક્ષય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. આલ્પસ અને કોકેસસ જેવા ઉચ્ચ શિખરોવાળા કેટલાય પર્વતો પૃથ્વીપર હશે કે જ્યાં માત્ર હિંસક નો સંગ્રહ થયેલો છે તેમાંનો ધણો ખરો સંગ્રહ તો ભારતવર્ષમાં-માત્ર એકલા ભારતવર્ષમાંજ-થયેલો છે.”

પશુઓજ વિચરે છે; પરંતુ જેની ખાણેખાણમાં અને ગુફાએ ગુફામાં, ભગવતપ્રેમથી વિલ્લવળ થઈને તથા ટાઢ-તડકાને નહિ ગણતાં દેહ, મન અને પ્રાણને ઈશ્વરાર્પણ કરી દઈને જ્યાં પરમાત્માનું જ ચિંતન કરતાથકા ઋષિમુનિઓ યોગનિદ્રામાં વિલીન થયા હોય એવો તો એક હિમાલય સિવાય કોઈ ગિરિરાજ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આ જગતમાં ગિરિ, ગુફાઓ, અરણ્યો અને મહારણ્યોનો કંઈ પાર નથી; પરંતુ કોઈપણ દેશના હિંસક પશુઓથી ભરેલા અરણ્યમાં વસવાટ કરીને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતું યોગીમંડળ ક્યાંય જોવામાં આવ્યું છે? નાઇલ, એમેઝોન અને વોલ્ગા વગેરે મહાનદીઓ પૃથ્વીના અર્ધા ભાગપર પથરાયેલી છે; પરંતુ આ મૃત્યુલોકમાં ભારતવર્ષ સિવાય ખીજે ક્યાં છે એ પતિતપાવની ગંગા, યમુના, ગોદાવરી કે નર્મદા જેવી એક પણ નદી, કે જેને ઘાટે ઘાટે અને તટે તટે અનેક ઋષિ-મુનિઓએ ભગવદ્ભજન કર્યું હોય?

મતલબ કે, ભારતવર્ષના જેવો ધર્મપ્રાણુ દેશ ખીજે કોઈ પણ જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ અફસોસ! ભારતના એ દિવસો ચાલ્યા ગયા છે; અને કાળચક્રના પ્રભાવે હાલ તો સાધુના વેશમાં ધૃતારાનાં ટોળેટોળાં જ્યાં ત્યાં ભ્રમ્યા કરે છે અને હજારો વેશ-ધારીમાંથી એક પણ સાચો ત્યાગી મળવો દુર્લભ થઈ પડ્યો છે.* એક તો મુસલમાની રાજ્યમાં ભારતવર્ષ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયો હતો તેમાં વળી ધનવૈભવમાંજ બધું સુખ માનનારા, આસ્તિકપણાનો ડોળ રાખનારા અને આસુરી ભાવનાવાળા જડવાદીઓનો સંગ થયો; એટલે ભારતવાસીઓના રહ્યા સહ્યા લીંટાળેગા પણ શુભ આચાર-વિચાર અને મતિગતિ દિનપ્રતિદિન બગડતાં ચાલ્યાં! અત્યારે મોટા ભાગના હિંદુઓ સત્પુરુષોએ દર્શાવેલા માર્ગે જવાનું પડતું મૂકીને કેવળ સાંસારિક પ્રવૃત્તિમાં મસ્ત બની, સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે દેશદેશાંતર-માં ભટક્યા કરે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ જાતની જીવનકથાનો કેવો સત્કાર થશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ કહ્યું છે કે:—“એક સાચા મહાત્માનું જીવન હજારો ધર્મોપદેશકો કરતાં વધુ ઉપકારક થાય છે.”

સ્વામીજીનાં અનેક જીવનચરિત્રો પ્રકટ થયાં છે. પ્રયાગના સુવિખ્યાત તાલુકદાર બાબુ મહાદેવપ્રસાદ ચૌધરીએ સંસ્કૃત ભાષામાં

*મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ એ તો ગીતામાં પણ કહ્યું છે અને કબીરજી પણ કહી ગયા છે કે:—

લાલાં કી નહીં બોરિયાં, હંસન કી નહીં પાંત;

સિંહન કે બુંદે નહીં, રાંત ન ચલે જમાત.

છતાં આ વાત પણ નક્કી છે કે, એવા કૃતકૃત્ય મહાપુરુષથી ભારત-વર્ષ કદી પણ ખાલી રહ્યું નથી. ખીજું બધું જવા દઈ માત્ર પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે અને સર્વભાવથી જે કોઈ એવાને શોધે તેવાને તે મળી પણ આવેજ.

‘યતીન્દ્ર ચરિતમ્’ નામે સ્વામીજીના જીવનચરિત્રનું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે અને આગડપાડાનિવાસી બાબુ અંબિકાચરણ બહોપાધ્યાયે એજ પુસ્તકનો બંગાળીમાં અનુવાદ કર્યો છે. કેટલાક મુસલમાન ભાષ્યોના પ્રયાસથી ફારસી ભાષામાં પણ તેમનું જીવન-ચરિત્ર બહાર પડ્યું છે. વળી અલ્લાબાદના પ્રખ્યાત અંગ્રેજ હૈનિક પત્ર “પાયોનિયર” દ્વારા સ્વ. મુનસફ બાબુ ગોપાલચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયરચિત સ્વામીજીનું એક જીવનચરિત્ર અંગ્રેજીમાં પણ બહાર પડ્યું છે; પરંતુ આ સર્વ ચરિત્રોમાં સ્વામીજીના જીવનની થોડી થોડીજ ઘટનાઓ અપાઈ છે.

આ ગ્રંથમાંની સામગ્રી સ્વામીજી હયાત હતા ત્યારેજ મોટે ભાગે સંગ્રહ કરેલી છે. પોતાની હયાતીમાં આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાનો સ્વામીજીએ નિષેધ કર્યો હતો, તેથીજ અમે અત્યારસુધી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું નહોતું.

કાસ્મીરાધિપતિ મહારાજ સર પ્રતાપસિંહ બહાદુરે જ્યારે સ્વામીજીના દેહાંતના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે શ્રી કાશીધામના પ્રખ્યાત “ભારતજીવન” પત્રિકાના સંપાદક મહાશયપર નીચે પ્રમાણેનો તાર કર્યો હતો કે:-

“સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીના મૃત્યુસમાચાર સાંભળી મને જે ઉંડો આઘાત થયો છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. તેમના દેહોત્સર્ગથી સારા ભારતવર્ષના હિંદુસમાજમાં ન પૂરી શકાય તેવી ખોટ પડી છે.”

આ ગ્રંથમાં કેટલીક અલૌકિક ઘટનાઓ પણ સમાવેલી છે. જેઓ સ્વામીજીના ભક્ત છે તેઓને તો આ ઘટનાઓ વિસ્મયકર નહિ લાગે. કેમકે તેઓએ પોતે સ્વામીજીના ચમત્કારો અનુભવ્યા હોય છે. આમ છતાં અમે તેમના સર્વ ચમત્કારોને આ ગ્રંથમાં સ્થાન આપ્યું નથી.+

શું હિંદુ, શું મુસલમાન કે શું ખ્રિસ્તી, સર્વ ધર્મ અને જાતિના લોકોપ્રત્યે સ્વામીજીનો સમભાવ હતો. તે સઘળાઓ એકે-અવાજે કહેતા કે, સ્વામીજી “ગુપ્ત સાધુ” હતા. ‘પાયોનિયર’ પ્રેસ-વાળા અંગ્રેજ જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે:-

“જેઓએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં છે તેઓ બધા તેમની અસાધારણ શક્તિથી સુપરિચિત છે. અલખત આ શક્તિનું તેઓશ્રી પ્રદર્શન કરવા નહોતા ચાહતા, છતાં એવા પણ ઘણા પ્રસંગો આવતા કે જ્યારે તેમની અનિચ્છા છતાં તે અસાધારણ શક્તિ આપોઆપ ઝળકી ઉઠતી. સ્વામીજીના જીવનની એવી બધી અલૌકિક ઘટના-

+ આ ગુજરાતી અનુવાદમાં તો એ બંગાળી ગ્રંથમાંના પણ કેટલાક ચમત્કાર વગેરે સંપાદકે લીધા નથી.

ઓ એકત્ર કરવા જતાં તો પુસ્તકો ભરાય. એટલે આ ઘટનાઓમાંથી કયી લખવી ને કયી ના લખવી ?”

આ દેશમાં પહેલાં જીવનચરિત્ર લખવાનો રિવાજ ન હતો. સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિયુગના પ્રારંભમાં હજારો મહાપુરુષો ભારત-વર્ષની કીર્તિને ઉજ્જવલ કરી ગયા છે; છતાં તે સર્વનાં નામ શોધી કાઢવાને આપણે જીવનભર મથીએ તોપણ પત્તો લાગે નહિ.

શિષ્યભાવે સ્વામીજીના સહવાસનો વારંવાર લાભ મળતાં જે જે ઘટનાઓ જેવામાં આવી તેનોજ કેટલોક સંગ્રહ આમાં કર્યો છે; જેમાંની કોઈ કોઈ વાત સ્વામીજીએ સ્વમુખે પણ કહી હતી. સ્વામીજીની દૈવી શક્તિવિષેની હકીકત જેમના જેમના પત્ર ઉપરથી આ ગ્રંથમાં છાપી છે તે સઘળાઓ હયાત છે. જેઓને આ ચમત્કારોમાં વિશ્વાસ ન આવે તેમણે પરિશિષ્ટમાં જણાવેલા કલકત્તા પાટલગંગાના લક્ષ્મીધિપતિ ક્ષેત્રાણુ, સંશનજનજન તેજચંદ્રાણુ, અયોધ્યાપતિ મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણ અને મથુરાના ફર્સ્ટ ક્લાસ ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ પંડિત મહારાજ નારાયણ વગેરે આધુનિક સમાજના સુશિક્ષિત, પ્રતિષ્ઠિત તથા અગ્રેસર ગણાતા સહૃદયસ્થોના પત્રો વાંચી જવા કૃપા કરવી; અને તેમ છતાંય જેમને શંકા રહી જાય તેમને તે ભાગ પડતો મૂકી બાકીના ગ્રંથ વાંચવા વિનંતિ છે.

સોહપુર, ૨૪ પરગણા,
૧૩૧૨ બંગાળી સંવત* } મુરેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય

બંગાળી સંવત અને માસ વિષે માહિતી

(આ પુસ્તકમાં અનેક કેકાણિ બંગાળી સંવત આવવાથી આ માહિતી અપાઈ છે.)

આ વૈશાખ માસથી બંગાળી સંવત ૧૩૩૬ બેસી ચૂક્યો. કેમકે બંગાળી સંવત વૈશાખ માસથી બદલાય છે. આપણા જેવાંજ ત્યાં મહીનાઓના નામ છે. માગશરને ત્યાં અગ્રહાયન કહે છે. અહીંની પેઢે ત્યાં મહિનાઓમાં બે પક્ષ નથી પણ અંગ્રેજીની પેઢે તારીખો છે. કોઈ કોઈ માસની ૩૦, ૩૧ અને ૩૨ તારીખો પણ હોય છે અને ઘણું કરીને બારે માસ અંગ્રેજીની પેઢે વ્યવસ્થિત રહે છે. આ સંવતને ફસલી સંવત કહે છે. અને બંગાળમાં એજ સંવત, માસ અને તારીખ વ્યવહારમાં વપરાય છે. માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં હિંદુ પંચાંગ મુજબની તિથિ લેવાય છે. દાખલાતરીકે ફસલી સંવતમાં આસોની દશમી તારીખ ગમે ત્યારે આવે, પણ દશરા તો આપણી દશરાને દિવસેજ પળાય છે.

આવતા કાર્તિકથી આપણો સંવત ૧૯૮૬ બેસશે ત્યારે બંગાળી સંવત ૧૩૩૬ ચાલુ હશે. એ જોતાં વિક્રમ સંવત અને ફસલી સંવત વચ્ચે સાડીછસો વર્ષનું અંતર ગણાય.

મૂળ (બંગાળી) ગ્રંથવિષે થોડા અભિપ્રાયો

x x x આધુનિક કઠોર જીવનકલહની નાસ્તિકતાના વાયુ-મંડળમાં આ સંજીવનીસમી ધર્મમય જીવનકથા અર્પણ કરીને સુરેન્દ્ર બાબુએ આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. x x x

આ પરમ પવિત્ર પુસ્તક વાંચીને અમને લાગ્યું કે, ઉન્નત ભક્તસિવાય આવા વિરાટ મહાપુરુષનું જીવનચરિત્ર લખવાનું બીજા કોઈથી બની શકે નહિ. સુરેન્દ્ર બાબુ આ પુસ્તક લખીને હાલના અનેક શિક્ષિત અધોની આંખ ખોલવા સમર્થ થશે. તેમણે આ મહાત્મા પુરુષના જીવનની દૈવી ઘટનાઓ રજુ કરીને ભારતની ઐતિહાસિક કાર્તિને વર્તમાન સમયમાં પણ પ્રત્યક્ષ દર્શાવી આપી છે.

x x x
“ખરિસાલ હિતૈવી”

x x x
આવા કલિયુગમાં પણ ભારતવર્ષમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ કે ભાસ્કરાનંદ સ્વામી જેવા જન્મે, તેથી સમગ્રય છે કે ભારતવર્ષની ગમે તેવી અધોગતિ થઈ છે જ્યાં હજી પણ તે (જે એવા મહાપુરુષોના આદેશો મેળવી તે પ્રમાણે ચાલે તો) જગતના શીર્ષસ્થાને વિરાજી શકે તેમ છે. કાશીનો “આનંદમ્નાગ” આજે પણ દેશી-પરદેશીઓ માટે એક પવિત્ર તીર્થ થઈ રહેલું છે. x x x

ચંદ્રનાથ ખરુ

(સુપ્રસિદ્ધ સમાલોચક, સાક્ષર અને ગવર્નમેન્ટ ટ્રાન્સલેટર)

x x x
પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગસમી કાશીનગરીમાં ભગવાનની વિભૂતિ-રૂપે વસીને સ્વામીજીએ ઘણો સમય પવિત્ર ધર્મજ્યોતિ ફેલાવી હતી; અને હજારો હિંદુ સંતાનોએ તેમના ચરણારવિંદનાં દર્શન કરીને માનવજીવન સફળ કર્યું હતું. એવા પુરુષપ્રવરની જીવનકથા હિંદુમાત્રનો આદર પામશે એમાં શંકા નથી. ગ્રંથકર્તાએ આ જીવનકથા લખીને હિંદુસમાજનું કલ્યાણ કર્યું છે. અમે વિનાસકાંડે કહીએ છીએ કે, એના વાચનથી ધર્મપિપાસુમાત્રને ફાયદો થશે.

“ઠાકા પ્રકાશ”

x x x આ જીવનચરિત્ર આપણા દેશના ગૌરવ સમાન છે; કંમકે સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી આપણા દેશના ગૌરવરૂપ હતા. અ-વિશ્વાસુ માણસો તો આવાં ચરિત્ર વાંચીને આશ્ચર્યચકિત થઈ જશે. પણ આપણા દેશમાં આવાં સુંદર ચરિત્રો બહુજ ઓછાં છે. સ્વામી

ભારતનાંદળ જેવા પુણ્યલોક ઋષિનું જીવનચરિત્ર ઘેરઘેર વંચાશે એમાં અમને શંકાજ નથી. અંતકારનો શ્રમ સફળ થાઓ !

“ નવ્ય ભારત ”

આ પુસ્તક લખીને અંતકર્તા તો કૃતકૃત્ય થયા છે, પરંતુ બંગવાસીઓને પણ ધન્યભાગી કર્યા છે. અમે આખું પુસ્તક ખૂબ આનંદપૂર્વક વાંચ્યું છે. વાંચનાં વાંચતાં અમે ભાવમગ્ન થઇને જાતનું પણ ભાન ભૂલી ગયા છીએ. ખાસ કરીને અંતકર્તાએ એમાં જે વિદ્વત્તા અને શોધક બુદ્ધિનો પરિચય આપ્યો છે તે ઉપરથી અમારી ખાત્રી છે કે, આ પુસ્તકથી અમારા દેશબંધુઓને ઘણોજ લાભ થશે.

“ સંધ્યા ”

x x x x
અમે બાબુ સુરેન્દ્રનાથ મુકરજીનું ભારતનાંદ ચરિત્ર ખૂબ આનંદપૂર્વક વાંચ્યું છે. x x x પવિત્ર પુરુષોનાં આવાં ચરિત્રો જોટલાં વિશેષ લખાશે, તેટલું વિશેષ લોકકલ્યાણ સધાશે.

“ અમૃતખનર પત્રિકા ”

x x x x
યતીન્દ્ર જીવનકથા વાંચીને અમને જે આનંદ થયો છે તે બીજા કોઈ પણ અંતથી થયો નથી. વળી સુરેન્દ્ર બાબુએ પુસ્તકને એવું તો મીઠાશભર્યું બનાવ્યું છે કે અમે તો તે વાંચતું શરૂ કરીને તેમાં એટલા બધા લીન થઈ ગયા કે અમારું રોજીદું કાર્ય પણ પડતું મૂકીને એક દિવસ એજ પુસ્તકની પાછળ ગાળ્યો. જ્યાંથી જ્યાંથી વાંચ્યું ત્યાં ત્યાં ભારતની અસામાન્ય યોગવિદ્યા-વિષે એવુંજ લાગતું કે, શું આ સાંભવિત હશે ? આ તો કોઈ નવલકથા હોય તેવું લાગે છે; પરંતુ સુરેન્દ્રબાબુની તત્ત્વનિષ્ઠાએ તેમજ અસામાન્ય પ્રમાણેએ અમારો એ ભ્રમ ભાગી નાખ્યો છે. પાશ્ચાત્યો જ્યારે ભારતના યોગીઓની જીવનકથા વાંચીને મુગ્ધ થાય છે અને તેમના ઉપદેશોનો સંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; ત્યારે અમે ભારતવાસીઓ આવાં અલૌકિક અને ઉપકારક પુસ્તકો વાંચવાનું પડતું મૂકી (કચરાપૂર્ણ જેવી) નવલકથાઓ વાંચવા મંડ્યા છીએ ! આના જેવું શરમભર્યું અને દુઃખદ બીજું શું હોઈ શકે ? અમે ધમ્મીએ છીએ કે, સર્વ લિંદુઓ સ્વામીજીના આ જીવનચરિત્રને વાંચીને કૃતાર્થ થશે. x x x

“ બંગવાર્તાવહ ”

(ઉત્તમ લેખકોના મૂળ લેખક ઉપરના પત્રોનો સારાંશ નીચે આપ્યો છે.)

હાઈકોર્ટના માણ જજ શારદાચરણ મિત્ર લખે છે કે—

હું આપનું ભારતનાંદ ચરિત્ર જોઈને ઘણોજ ખુશ થયો છું. મને કેટલાંક વર્ષ પહેલાં પૂ. સ્વામીજીનાં દર્શનનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. ત્યાં મેં જે જોયેલું અને સાંભળેલું, તે ઉપરથી હું પણ

આશ્ચર્યચકિત થયો હતો. આપના પુસ્તકે મને ઘણોજ આનંદ આપ્યો છે. વસ્તુસંકલના સુંદર થઈ છે.

કલકત્તા સંસ્કૃત કોલેજના ભૂતપૂર્વ અધ્યક્ષ મહામહોપાધ્યાય, નીલમણિ મુખોપાધ્યાય એમ. એ. ખી. એલ. લખે છે કે—

“ભારકરાનંદ ચરિત” વાંચીને ઘણોજ આનંદ થયો છે. પુસ્તકની ભાષા સર્વગ્રાહી, વિશુદ્ધ અને તેજસ્વી છે. એક મહાત્માના ચરિત્રની અસરો જે પ્રમાણમાં અને જેવી રીતે ચોતરફ ફેલાય છે, તેની અસર મોઢાના અનેક ઉપદેશોથી ફેલાતી નથી. દૈવી શક્તિવાળું પ્રકરણ વાંચીને એમ લાગ્યું કે, હજીસુધી પ્રાચીન ઋષિઓનું સત્ત્વ નષ્ટ થયું નથી. હું ઇચ્છું છું કે, જનસમાજ નિઃસત્ત્વ નાટકો અને નવલકથાઓનો ત્યાગ કરીને આવા ઉપકારક ગ્રંથોને આવકાર આપે.

બ્રહ્મસમાજના નેતા સુવિખ્યાત પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રી એમ. એ. લખે છે કે:—

ભારકરાનંદ ચરિત્ર હું ખાસ મન દઇને વાંચી ગયો છું. પહેલાં મેં સ્વામીજીનાં ખીજાં ચરિત્રો પણ વાંચ્યાં હતાં; અને કાશીજીમાં કેટલીક વાર તેમનો સમાગમ પણ કર્યો હતો. તેમને જોઇને મારા મનમાં જે ભાવો ઉદ્ભવ્યા હતા તેનો પડઘો આ પુસ્તકમાં પડેલો જોઈ મને ઘણો આનંદ થયો. સ્વામીજીસંબંધી વિચાર કરતાં ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસનું સ્મરણ થાય છે. તેઓ ભારતીય સાધનાના આદર્શ પુરુષ હતા. x x પરંતુ જે વ્યાકુળતા અને સાધનનિષ્ઠા તેઓ બતાવી ગયા છે તેનો વિચાર કરતાં આંખોમાં અશ્રુપ્રવાહ રોકી શકતો નથી. એ તો હું ઘણાંયે સમય સુધી ભૂલીશ નહિ. ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિકતાનાં દર્શન મને તેમનામાં (સ્વામી ભારકરાનંદમાં) વિશેષરૂપે થતાં હતાં. આવા એક અમૂલ્ય જીવનને સુંદર સ્વરૂપમાં રજુ કરનાર ગ્રંથકર્તાનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું; અને ધર્મસાધનાને માટે શું શું કરવું જોઈએ અને કેવી કેવી સાધનાઓ કરવી જોઈએ તે વાત જાણવા ઇચ્છનારાઓને આ ગ્રંથ વાંચવાની ભલામણ કરું છું.

રાયચંદ પ્રેમચંદ સ્કૂલના ખંગાળ સરકારના ભાષાંતરકાર રાયબહાદુર રાજેંદ્રચંદ શાસ્ત્રી લખે છે કે:—

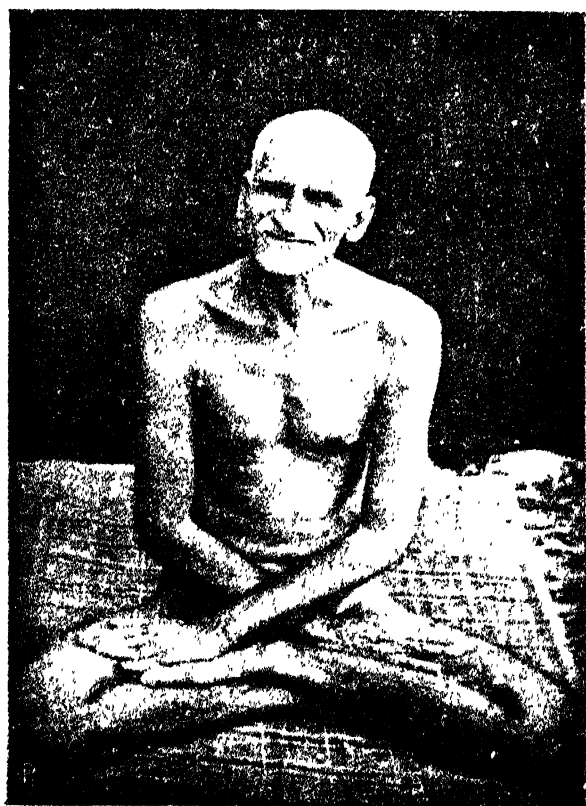
હું પુસ્તકને આદ્યંત વાંચી ગયો છું. ભાવ અને ભાષા સુંદર છે, પ્રતિપાદ્ય વિષય પણ કુશળતાથી છેડાયો છે. આપનું પુસ્તક વાંચીને સ્વામીજીસંબંધીનાં કેટલાંયે ભ્રમમૂલક ખ્યાલો દૂર થયા છે. x x

કવિસમ્રાટ શ્રી રવીંદ્રનાથ ઠાકુર લખે છે કે:—

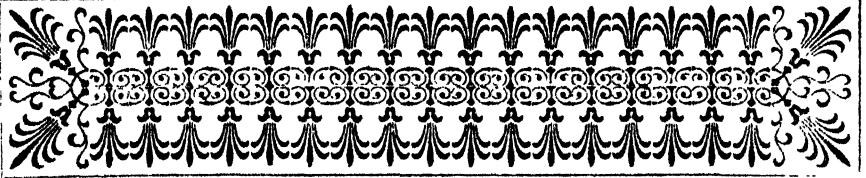
આપનું ‘ભારકરાનંદ ચરિત’ પ્રાપ્ત થતાં આનંદ પામ્યો છું. x x x આ પુસ્તક વાંચકોનું કલ્યાણસાધક થશે એમાં શંકા નથી.

विदेहमुक्त स्वामी आस्करानंद

સ્વામી ભાસ્કરાનંદનું ચરિત્ર

અધ્યાય ૧ લો—કુળજન્મ અને બાલ્યાવસ્થા

વન્દે દેવં નિગમવિદિતં સચ્ચિદાનંદમૂર્તિં ।
 યો દત્તે સ્વપ્રણત જનતાયૈ યથેષ્ટાં વિભૂતિં ॥
 યસ્મિન્વિશ્વં સદિવજગદા ભાતિ રઙ્ગૌ ફણીવ ।
 યોઽધ્યાનન્દો પવનમધુના ભાસતે ભાસ્કરીવ ॥
 દૃષ્ટૈર્યસ્ય દશોર્મતેશ્ચ મનનાદ્વાચસ્તુતેરર્ચયા ।
 હસ્તસ્થાલય આગમાદપિપદોર્બોધેન બોધસ્ય ચ ॥
 મૂર્ધ્નોઽથ પ્રણતેઃ ફલિત્વમનયા કિં ચિંતયા યત્કૃપા ।
 જન્મેદં ફલયેત્પ્રસીદતુ સ હિ શ્રીભાસ્કરાનંદકઃ ॥
 ધ્યાતં ગીતં સ્મૃતમથમતં કીર્તિતં વા શ્રુતં વા ।
 સંતાપં સંહરતિ મનસઃ કાયિકં વાચિકં વા ॥
 પાપં નિર્મૂલયતિ જ્ઞાટિતિ શ્રીકરં ધીકરં વા ।
 તત્સ્વામી શ્રીચરિત્સુદિતં શ્રૂયતાં વાચ્યતાં વા ॥

સામ, યબ્બુર, ઋક અને અથર્વ, એ ચાર વેદોજ જેમનું એક માત્ર અવલંબન હતા અને જેઓ વિધિપૂર્વક યજ્ઞયાગાદિ કરી દેવોને સંતોષતા હતા, એવા બ્રહ્મર્ષિઓના નિવાસસ્થાનરૂપ કાન્યકુબ્જદેશ એક અતિ પવિત્ર સ્થાન છે. ત્યાં કાનપુર વિભાગમાં મૈથીલાપુર* નામે એક ગામ છે. એ ગામ વિદ્યતામાટે અને કવિઓની જન્મ-ભૂમિતરીકે ઘણા સમયથી પ્રસિદ્ધ છે.

જે મહાપુરુષનું આ જીવનચરિત્ર છે, તેમનો જન્મ શાંડિલ્ય

* ઇ. આઇ. રેલ્વેના ભાઉપુર સ્ટેશન પાસે શિવરાજપુર જીલ્લામાં શિવલી તાલુકાનું એ એક ગામ છે.

ગોત્રમાં થયો હતો. એ શાંડિલ્ય ગોત્રમાં સામવેદીય કૌથમી શાખાધ્યાયી મનોરથ નામે એક શુદ્ધ આચારવિચારવાળા સદ્ગુણી પ્રાક્ષણ સરયૂનદીતટે આવેલા ‘ધતુરા’ નામે ગામમાં રહેતા હતા. મનોરથને ત્રણ પુત્રો હતા—કમળ, પદ્મનાભ અને દેવનાભ. પદ્મનાભને એક હરિહર નામે પુત્ર હતો. અસામાન્ય વિદ્યા અને પ્રતિભાથી આ હરિહરને ‘ઉપાધ્યાય’ની પદવી મળી હતી. હરિહરને ગદાધર અને ત્રિપુરા નામના બે પુત્રો હતા. તેમાં ગદાધર ગુણી-જનપ્રિય અને કર્તાવ્યનિષ્ઠ હતો. ગદાધરને ગંગાપ્રસાદ તથા શ્રીહર્ષ નામે બે પુત્રો હતા. જાનને પુત્રો વિદ્વાન હોવાથી સર્વને પ્રિય હતા. શ્રીહર્ષને લલકર, હિમકર, ગોપનાથ અને પરશુ, એ ચાર પુત્રો હતા. ચારે પુત્રો સદ્ગુણસંપન્ન હતા. હિમકરને શંકર, ક્ષેમકર અને જયલદ્ર, નામે ત્રણ પુત્રો હતા. આ જયલદ્રના કુળમાં ભાળાનાથ જન્મ્યા હતા અને તેમના પુત્રનું નામ મિશ્રીલાલ હતું. જેઓ સમસ્ત યૂરોપ, આફ્રિકા અને અમેરિકાખંડમાં પણ પૂજ્ય ગણાયા હતા તે પૂજ્ય સ્વામી શ્રીભાસ્કરાનંદન આ મિશ્રીલાલના પુત્ર હતા.

મિશ્રીલાલ અસાધારણ વિદ્વાન હોવાથી પંડિતસમાજના અગ્રણી ગણાતા. વળી ઉદારચિત્ત ધર્માનુરાગીતરીકે તેઓ સદગા આમવાસીઓના આદરપાત્ર હતા. તેમની દયાનો પાર ન હતો. શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં મિશ્રીલાલ એકલા રાત્રે કોઈ ભૂખ્યો-તરસ્યો ટાઢથી થરથરતો રસ્તામાં પડ્યો છે કે નહિ તે જોવાને અને તેની સંભાળ લેવાને બહાર નીકળતા. આવા પવિત્ર મહાત્માને ઘેર આવા મહાપુરુષ જન્મે એમાં શું આશ્ચર્ય! મૈથીલાપુર ગામમાં રાત્રે કોઈ પણ મુસાફર આવે તેને મિશ્રીલાલને ઘેર અવશ્ય આશ્રય મળતો; તેથી તેમને ત્યાં અનેક સાધુસંતો પધારતા અને મિશ્રીલાલ પણ તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરી કૃતાર્થતા અનુભવતા.

સંવત ૧૮૬૦ ના આસો સુદી સાતમને રોજ રાતના બાર વાગ્યા પછી તેમને ત્યાં ઉપરોક્ત પુત્રનો જન્મ થયો હતો.

પિતાએ પુત્રનું નામ મતિરામ પાડ્યું. મતિરામ પિતાને એટલો બધો વહાલો લાગતો કે તેને તેઓ એક ક્ષણ પણ પોતાનાથી અળગો થયેલો જોઈ શકતા નહિ. મિશ્રીલાલે ત્રીજે વર્ષે ચૂડાકરણ (વાળ ઉતરાવવા—બાધા ઉતરાવવી), પાંચમે વર્ષે કર્ણવેધ અને આઠમે વર્ષે ઉપનયન, એમ બધા સંસ્કાર વિધિપુરઃસર કર્યા. ઉપનયન-સંસ્કાર પછી કેટલેક સમયે મતિરામ પાણિનિનું વ્યાકરણ ભણવા

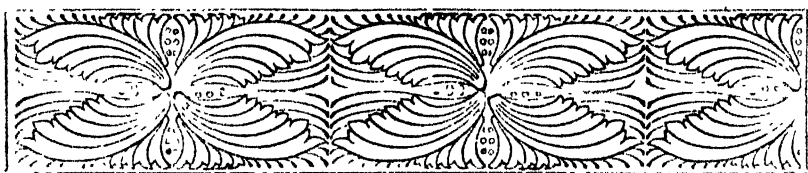
લાગ્યા. થોડા સમયમાં તેમણે સારસ્વતચંદ્રિકા તથા મહાકવિ કાલિદાસનું રઘુવંશ કાવ્ય સમાપ્ત કર્યું. ત્યારપછી ગુરુગૃહે જઈ વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. વેદાંતશાસ્ત્રના અભ્યાસ સાથે સાથે મતિરામના વિશુદ્ધ હૃદયમાં વૈરાગ્યના અંકુરો દેખાવા લાગ્યા અને સમય જતાં તે વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. આથી તેઓ ગામ-બહાર એકાંત સ્થાનમાં જઈ મનન-ચિંતાનમાં મગ્ન રહેતા.

આટલી નાની ઉંમરમાં મતિરામની આવી માનસિક સ્થિતિ જોઈ તેમનાં માતાજીને ચિંતા થવા લાગી. પિતાએ આથી વેદાંતનો અભ્યાસ બંધ કરાવ્યો અને શેરીનાં બીજાં બાળકો સાથે પુત્ર રમતો-લગતો થાય તેવા ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. પિતૃભક્ત મતિરામ પણ પિતાની રુચિ પ્રમાણે અભ્યાસ છોડી દઈને ખેલવા-ફૂલવામાં સમય ગાળવા લાગ્યો.

મતિરામ પોતાના બાળમિત્રો સાથે રોજ નવી નવી રમતો રમતા બાલ્યજીવન આનંદપૂર્વક ગાળવા લાગ્યા. ક્યારેક તેઓ કુરુક્ષેત્રમાં પાંડવકૌરવો કેવી રીતે લડ્યા હતા તે પોતાના બાળ-મિત્રોને સમજાવતા; પરંતુ તેમનો ઘણો ખરો સમય તો બીજાં બાળકોના સહકારથી માટીની શિવમૂર્તિ અને શિવમંદિર બનાવવામાં જ જતો. જે યોગીંદ્રની પદ્માસનસ્થ ધ્યાનમૂર્તિ પર સમગ્ર કાશીપુરી મરી પીટતી તેજ આ બાળયોગી બાલ્યાવસ્થામાં માટીના શિવ અને માટીના મંદિર પાસે પોતાના બાળમિત્રોને પદ્માસન વળાવી ધ્યાનમજન કરાવતા અને પોતે વચમાં યોગીરાજની પેઠે વિરાજતા. કેવું પવિત્ર બાલ્ય જીવન !! ભગવાનની દયાનોજ પાર નથી. પૂર્વજન્મના સંસ્કારો જે દેહની સાથેજ નાશ થતા હોય તો ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ વગેરે જન્મતાંજ હરિભક્તિમાં શી રીતે જોડાઈ જાત ? સ્વામીજીના જીવનમાં પણ પૂર્વજન્મના પવિત્ર સંસ્કારોનોજ ઉદય જણાઈ આવે છે.

આ પ્રમાણે થોડો વખત ચાલ્યા પછી મિશ્રીલાલે વળી પાછો પુત્રને અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો.

અધ્યાય ૨ જો-ગૃહસ્થાશ્રમ અને ગૃહત્યાગ

મતિરામ દરરોજ ગુરુને ઘેર વિદ્યાભ્યાસ કરવા જતા. થોડાકે મોટા થયા એટલે તેમણે રમતગમત પણ છોડી દીધી. સ્નાન વખતે સ્નાન તેમજ આહારવિહાર વગેરે બધી દેહક્રિયા તેઓ માત્ર કરવા ખાતરજ કરતા. કેમકે તેમનું મન એ બધી બાબતોને બહુ મહત્ત્વ આપી શકતું નહોતું. પુત્રની આવી સ્થિતિ જોઈને પિતા ખિન્ન થતા.

આ પ્રમાણે મતિરામને બાર વર્ષ થયાં એવામાં એક ડાહ્યા ગણાતા વિચક્ષણ પુરુષે મિશ્રીલાલને કહ્યું કે “જુઓ, તમારા પુત્રની માનસિક અવસ્થા એવી છે કે તમે ગમે તેટલી બીજી સાંકળોથી તેને બાંધશો તોપણ તે બંધાવાનો નથી. માટે તેનો તરત વિવાહ કરી નાખો એટલે તેના બધાય રંગઢંગ બાદુની પેઠે પલટાઈ જાય. કનક-કામિનીમાં મુનિવરોનાં ચિત્ત પણ ચળી ગયાં છે તો મતિરામ શા હિસાબમાં ?”

પંડિત મિશ્રીલાલને પણ આ સલાહ ગમી ગઈ. આથી તરતજ તેઓ એક સુંદર કન્યાની શોધ કરવા લાગ્યા. અને તેરમું વર્ષ એસતાંજ પોતાના ચંદ્રતુલ્ય પુત્રને કુળ, શીલ, રૂપ અને ગુણસંપન્ન કન્યા સાથે પરણાવી દીધો.

વિવાહ પછી પિતાની આજ્ઞાથી મતિરામ કાશીએ વિદ્યાભ્યાસ કરવા ગયા. ત્યાં સામ, ઋક્ અને યજુર્વેદ તથા કાત્યાયનનું વાર્તિક શેષપ્રણીત મહાભાષ્ય તથા વેદાંતશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં પારંગત થઈ વિદ્વાનમંડળમાં કીર્તિ અને આદર પ્રાપ્ત કરીને મતિરામ પોતાની જન્મભૂમિમાં પાછા આવ્યા. સ્વદેશમાં આવતાંજ તેમની એક મહાપંડિતતરીકેની ખ્યાતિ ચોતરફ ફેલાઈ રહી. સર્વ શાસ્ત્રોના ઉંડા જાણકાર, વેદાંતના પરમ પંડિત અને અસાધારણ પ્રતિભાશાળી મતિરામને બાલ્યાવસ્થાથીજ સર્વ સંસ્કારો યથા-સમયે વિધિપૂર્વક થયા પછી સત્તરમે વર્ષ તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન

પૂરૂં થયું હતું; એટલે તેમણે અઠારમે વર્ષે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો.

કાશીધામમાં વેદ-વેદાંતના અભ્યાસમાં મગ્યા રહેવાથી તેમની મનોવૃત્તિ કંઈક શાંત હતી; પણ ઘેર આવ્યા પછી મતિરામનું મન ફરીથી અશાંત થવા લાગ્યું ! વૈરાગ્યસમુદ્રને બંધ બાંધવાનો મિશ્રીલાલનો મિથ્યા પ્રયાસ આમ ક્યાંનો ક્યાંય ઉડી ગયો અને મતિરામ, સર્વ સાંસારિક બાબતોથી ઉદાસ રહેવા લાગ્યા. માતાજી વારંવાર ઘરનું કામકાજ કરવાનું કહે ત્યારે મતિરામ કોઈ વાર તે કરતા તો કોઈ વાર બીજું કંઈ કર્યા કરતા. જે બાળમિત્રોની સાથે મતિરામ બાળકીડા ક્રમ્તા તેમની સાથે આનંદની વાતો કરવી તો બાળજીએ રહી, પરંતુ તેમને મળવું એ પણ હવે તેમને ઝેર જેવું લાગવા માંડ્યું.

રૂપલાવણ્યવતી યુવાન પતિવ્રતા પત્ની પણ તેમના હૃદયને આકર્ષી શકી નહિ. ઉલટું તેઓ તો તેને આત્મનાશ કરનારી માનવા લાગ્યા. ખાનપાન અને સ્નાન વગેરે પણ તેઓ એક ગાંડાની પેઠે કરતા, અને એકાંતમાં જઈ હથેળીપર મસ્તક ટેકવીને વિચાર કરવામાંજ સમય ગાળવા લાગ્યા. ચાતક જેમ અનાવૃષ્ટિનાં ચિહ્નો જોઈ ખિન્ન થાય, તેમ મતિરામને પણ માતાપિતા, સ્ત્રી, બાંધવ તેમજ ભોગ-વિલાસના સર્વ પદાર્થો પરમપદની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નરૂપ જણાતા હોવાથી તેઓ ખિન્ન રહેવા લાગ્યા. એમ કરતાં અઠારમું વર્ષ પૂરૂં થતાં તેમને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો.

જે રાત્રિએ પુત્રજન્મ થયો તેજ રાત્રિએ ગૃહત્યાગ કરવો કે નહિ તે મતિરામ વિચારવા લાગ્યા. પંડિત મિશ્રીલાલે પોતાના પુત્રને નાનપણમાંજ પરણાવી દઈને ધાયું હતું કે, એક વાર કામિનીપાશમાં બંધાયા પછી કોઈ પણ વ્યક્તિ લાગ્યેજ છૂટી શકે છે; પરંતુ મિશ્રીલાલની આ ધારણા બૂલભરેલી હતી. જેમ વાદળાંથી સૂર્યપ્રકાશનો નિરોધ થઈ શકતો નથી, તેમ જ્ઞાની પુરુષના હૃદયમાં ઉદય પામેલા જ્ઞાનયુક્ત વૈરાગ્યરૂપી સૂર્યપ્રકાશને કામિની, કાંચન કે પુત્રલોહપતારૂપી મોહાંધકારનું આવરણ રોકી શકતું નથી. મતિરામને દઢ પ્રતીતિ થઈ હતી કે “આ સંસારમાં કોઈ પણ સુખ ચિરસ્થાયી નથી. લોકો મરવા માટેજ જન્મે છે અને ફરી જન્મવા માટેજ મરે છે.”

વળી કહ્યું છે કે:—

તિર્યક્ત્વં પુરુષાઃ યાન્તિ તિર્યશ્ચો નરતામપિ ।

દેવાશ્ચાદેવતાં યાન્તિ કિમેવેહર્વિમોર્સ્થિરમ્ ॥

અર્થાત્ મનુષ્ય પશુરૂપે અને પશુ મનુષ્યરૂપે જન્મે છે, તેમજ દેવોના દેવત્વનો પણ નાશ થાય છે; આ જગતમાં સ્થિર કશુંજ નથી.

આ પ્રમાણે સંસારમાં સર્વ સુખો મળ્યા હોવા છતાં પણ આ નશ્વર જગતમાં સુખબુદ્ધિ રાખી પડ્યા રહીને અમૂલ્ય સમય ગાળી નાખવાનું મતિરામને યોગ્ય લાગ્યું નહિ.

પુત્રસુખ ભેઠ લેવું કે ન્ધ્યાવગરજ તત્કાળ ચાલી નીકળવું એ હવે મતિરામનો વિચારનો વિષય થઈ પડ્યો. તેમણે વિચાર્યું કે “પુત્રોત્પત્તિથી મારી ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજ અદા થઈ ચૂકી છે તો હવે સંસારમાં શા સારૂ રહેવું? સંસારમાં રહી ધનવૈભવ સંપાદન કરવાનો પિતાજી વારંવાર ઉપદેશ આપે છે ખરા; પણ ખરી રીતે ભેટાં તો લાગે છે કે, સંસારમાં અનેક મનુષ્યો અનેક જન્મનાં પુણ્યયોગે મળેલો દુર્લભ મનુષ્યદેહ, જન્મ-મૃત્યુના પાશમાંથી છૂટવાને બદલે સાંસારિક સુખ કે કીર્તિ માટેજ ફાંફાં મારવામાં ગુમાવી નાખે છે અને જન્મ-મરણની ઘટમાળ વહોરી લે છે. લક્ષ્મી કે જે કદી કોઈની થઈ નથી અને થવાની પાત્ર નથી, તેનુંજ ધ્યાનભજન નારાયણને પરતા મૂકીને કરવું અને તેમાંથી સુખ મેળવવાની આશા રાખવી, એ તો મિથ્યાજ ફાંફાં મારવા જેવું છે.*

* સ્વામીજીએ પોતાના લક્ષ્યાવધિ શિષ્યોમાંથી માત્ર એકનેજ સંન્યાસ-દીક્ષા આપી હતી. બાકીના બધાને ગૃહસ્થાશ્રમમાંજ રહેવાનું કહેતા; પરંતુ આ ગૃહસ્થાશ્રમ એટલે વિવેક-વૈરાગ્ય-યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ. વિલાયતના પંડિત એમન સાહેબે પોતાના સુપ્રસિદ્ધ પુસ્તકના ઉપ-સંહારમાં ભારતવાસીઓને જે સુંદર ઉપદેશ કર્યો છે તેનો કેટલોક ભાગ અંત્ર આપીએ છીએ:-

હિંદુસ્થાનના સાધુવાદથી હું મોહી ગયો નથી તોપણ યુરોપ અને અમેરિકાના ઉદ્ધત જડવાદ કે જેમાં પુષ્કળ હરિકાષ્ઠ તથા દ્રવ્યનેજ મનુષ્યપ્રયત્નનું સૌથી શ્રેષ્ઠ લક્ષ્યબિંદુ માની તેની પ્રાપ્તિમાટે ગમે તેવા અધમ, અનીતિમય અને ધાતકી પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે, તેનાં વખાણ કરવાનું મને ગમતું નથી. x x x છતાંયે હું આશા રાખું છું કે, પાશ્ચાત્યો જેવું કઠોર જીવન જીવવા માટે હિંદીઓ તેમના બાપદાદાના સમયથી ચાલતી આવેલી તેમની સાદી, કરકસરીઆ અને આડંબરવિનાની જીવનકલાને કાળજીપૂર્વક સાચવવા માટે આવશ્યક વૈરાગ્યનો જુરસો તેમના સ્વભાવમાં તેઓ લાંબો વખત ટકાવી રાખશે. આને માટે તેમના દેશની આબોહવા અને પાછલી તવારીખ

આવી સ્થિતિમાં હું પિતાની આજ્ઞા શી રીતે પાળી શકું ? ”

જે અહંતા-મમતાથી જીવને ભ્રમ થયો છે અને જેના સકંજમાં સપડાવાથી કરોડો વર્ષે પણ દુઃખનો અંત આવતો નથી અને એ આત્મઘાતક મહારોગથી મનુષ્ય જેમ જેમ સંસારમાં આસકત થતો જાય છે, તેમ તેમ તે પરમાત્માથી દૂર થતો જાય છે.

મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:-

આસિંધુભૂમિવલયાધિપત્યં લોકત્રયોહ્યાસિનતઞ્ચુવો વા ।

યદ્વાવિચાતુઃ સકલાપિ સૃષ્ટિર્નૈકસ્ય પુંસોઽપિ વિતૃપ્તયેસ્યુઃ ॥

અર્થાત્ સાગરથી વિંટાયલી આ સમગ્ર પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય, ત્રણે લોકની સઘળી સુંદરીઓ અથવા તો બ્રહ્માએ રચેલા સઘળા પદાર્થો મળે તોપણ જીવને સંતોષ થતો નથી; એટલે આ તૃષ્ણાનો આરો આવેજ ક્યાંથી ?

આજે જેને જોઈએ છીએ તે કાલ, પરમ કે દશ પંદર રોજમાં કે માસ કે વર્ષમાં જરૂર અદશ્ય થશે. અરે! આ દૃશ્ય સૃષ્ટિ માત્ર સો વર્ષમાં સંકેલાઈ જશે. ત્યારપછી નૂતન જગત નૂતન લેખાસમાં નૂતન લીલા વિસ્તારશે. ખરૂં છે કે, આ હિમાલય તો શતાબ્દિઓ આલી ગઈ છતાં પોતાનાં ગગનચુંબી શિખરોસમેત સો સો વર્ષની આયુષ્યમર્યાદાવાળા તમામ ચેતન પદાર્થોની સાક્ષી આપતો ઉભો છે અને અનેક પર્વતો સૈકાંઓથી ઉભા રહ્યા છે; છતાં કોણ કહી શકે તેમ છે કે, એજ હિમાદ્રિ ક્ષણમાત્રમાં સમુદ્રને તળીએ નહિ જઈ બેસે? વળી આજ જે સ્થાને અનેક જળચર પ્રાણીઓને પોતાના ઉદરમાં રાખી સાગરરાજ પોતાના ઉન્મત્ત તરંગો ઉછાળી રહ્યો છે, તે જગ્યાએ કાળે કરીને આકાશ સાથે વાતો કરતા મહાન મહીધરો ખડા નહિ થાય, એમ પણ કોણ કહી શકશે? આકાશને તોડી પાડવાનું, વાયુને બાંધવાનું ને મોજાંઓની માળા બનાવવાનું કદાચ શક્ય થઈ શકે, પણ આયુષ્યની સ્થિરતાવિષે ભરોસો રાખી શકાય તેમ નથી. આ સમયે સ્વામીજીના મનમાં કેવો તીવ્ર વેરાગ્ય જાગ્યો હતો તે આટલા વિવેચન ઉપરથી સહેજે સમજાશે.

તેમને ખીલકુલ અનુકૂળ છે. વળી તેમના સંતસાધુઓએ કરેલા ઉપદેશને તેઓ સ્મરણમાં રાખે છે કે “ ખરૂં ધન અને સાચું સ્વાતંત્ર્ય એ કાંઈ દ્રવ્યાદિ બાહ્ય વસ્તુઓના ભંડારોની માલિકીમાં રહેલું નથી; પરંતુ તૃષ્ણાઓને યોગ્ય રીતે કાચુમાં રાખવામાંજ રહેલું છે.”

પરિણામે હવે મતિરામે નિશ્ચય કર્યો કે:—

યજ્ઞાભાત્ નાપરો લાભો યત્સુખાત્ નાપરં સુખમ્ ।

યત્જ્ઞાનાત્ નાપરં જ્ઞેયં.... ....

અર્થાત્ જેનાથી મોટો બીજો કોઈ પણ લાભ નથી, જે સુખથી બીજું કોઈ મોટું સુખ નથી અને જે જાણવા પછી બીજું જાણવાનું કંઈજ બાકી રહેતું નથી; એવા પરબ્રહ્મનેજ પામવા માટે હું પરમ માર્ગનો પ્રવાસી બનીશ. જે અવસ્થા સત્યની આશ્રયભૂત, દેહાદિ ઉપાધિરહિત અને બ્રાંતિશૂન્ય છે અને જેના અવલંબનથી જીવ શોકમોહથી રહિત થાય છે તેજ અવસ્થાનું હું તો હવે અવલંબન કરીશ. ભલેને તેમ કરતાં દેહ રહે કે ના રહે. આજ જો નિર્માળ વિચારથી વિકારી મનને શાંત ન કર્યું તો કાલ આવો સુયોગ ક્યાંથી મળવાનો હતો? કાંઈ ઝેરજ ઝેર નથી; પરંતુ વિષય એજ ખરૂં વિષ છે; કેમકે વિષથી તો એકજ જન્મ બગડે છે, પણ વિષયોથી તો બીજા ભલે પણ બગડે છે એટલે પછી પિતાની આજ્ઞા હું શી રીતે પાળું?

કામક્રોધૌ લોભમોહૌ દેહે તિષ્ઠન્તિ તસ્કરાઃ ।

જ્ઞાનરત્નાપહારાય તસ્માજ્જાગૃત જાગૃત ॥

અર્થાત્ દેહરૂપી ધરમાં જ્ઞાનરૂપી રત્નની ચોરી કરનારા કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહરૂપી લૂંટારા ભરાઈ રહ્યા છે; માટે જાગો, જાગો. વળી:—

માતા નાસ્તિ પિતા નાસ્તિ નાસ્તિ બન્ધુસહોદરઃ ।

વિત્તં નાસ્તિ ગૃહં નાસ્તિ તસ્માજ્જાગૃત જાગૃત ॥

અર્થાત્ માબાપ, ખંધુ, બહેન, ધરબાર, માલમિલ્કત વગેરે કાંઈ પણ આપણું નથી; માટે જાગો, જાગો.

માટે મારે તો હવે આ ક્ષણેજ અજ્ઞાનનિદ્રાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અમેઘ્ય પૂર્ણે કૃમિજાલસંકુલે સ્વભાવદુર્ગન્ધિ વિનિન્દિતાન્તરે ।

કલેવરે મૂત્રપુરીષ ભાવિતે રમન્તિ મૂઢા વિરમન્તિ પંડિતાઃ ॥

આદિત્યસ્ય ગતાગતેરહરહઃ સંક્ષીયતે જીવિતં

વ્યાપારૈર્બહુકાર્યકારણશતૈઃ કાલોઽપિ ન જ્ઞાયતે ।

દૃષ્ટ્વા જન્મજરાવિયોગમરણં ત્રાસશ્ચનોત્પદ્યતે

પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મુત્તભૂતં જગત્ ॥

અર્થાત્ હાડમાંસ, કૃમિ વગેરેથી ભરેલા નિંદ, દુર્ગંધી અને

મૂત્ર પુરીષવાળા દેહમાં માત્ર મૂઢોજ આનંદ માને છે; પણ પંડિતો તે તેનાથી ઉપરામ થાય છે. સૂર્યના ઉદય-અસ્તની સાથે આયુષ્યનો ક્ષય થાય છે, હજારો કામકાજમાં કેટલો કાળ ગયો તે પણ ખબર પડતી નથી, જન્મમૃત્યુ વગેરે વ્યાધિઓ જોઈને ત્રાસ પણ થતો નથી; અહા ! ખરેખર, મોહ-મદિરાનું પાન કરી આ જગત ગાંડું બની ગયું છે.

આ પ્રમાણે વિચારપૂર્વક પાકો નિશ્ચય કરીને, દૃઢપ્રતિજ્ઞ મતિરામ ગૃહસ્થાશ્રમના ફળરૂપ પુત્રનું મુખદર્શન કરવા સૂતિકા-ગૃહમાં ગયા ત્યાંસુધી પણ કોઈ જાણતું નહોતું કે, મતિરામ આજ રાત્રે ગૃહત્યાગ કરીને ચાલી નીકળશે.

પુત્રમુખ જોઈ લઈને મતિરામ અનેક પાપપુણ્યના ફળરૂપ ધન, દારા અને ગૃહાદિ પાર્થિવ પદાર્થોનો પરિત્યાગ કરી, તેજ રાત્રે ચાલી નીકળ્યા.*

* ભગવાન બુદ્ધદેવ અને શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુ સિવાય જગતમાં એવો ખીજો કોઈ જન્મ્યો છે કે જે પ્રેમાળ પત્ની અને વહાલસોયા પુત્રની માયાથી દ્રવિત થયો ન હોય ? “સ્વામી ભાસ્કરાનંદ”

(‘અમૃતખઝાર પત્રિકા’ તા. ૧૨-૨-૧૯૦૧)

અધ્યાય ૩ જી-યોગશિક્ષા

ગૃહત્યાગ કર્યા પછી કેટલોક સમય અહીં તહીં ભ્રમણ કરતા કરતા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા મતિરામ ઉજ્જયિની નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. ભારતવર્ષમાં ઉજ્જયિનીના જેવાં વિખ્યાત પ્રાચીન સ્થાન બહુ થોડાં છે. એજ ઉજ્જયિની એક સમયે કવિકુલસમ્રાટ કાલિદાસ, વરાહમિહિર વગેરે જગદ્વિખ્યાત પંડિતોની વિવિધ પ્રતિભાઓનું કીડાસ્થાન બની હતી. ક્ષીપ્રાનદી પૂર્વકિનારે આવેલી ઉજ્જયિનીના પ્રાચીન ગૌરવના અવશેષો હૃદયપર ધારણ કરી તેની આધુનિક શોચનીય અવસ્થાથી ખેદ દર્શાવતી હોય તેમ કલકલ ધ્વનિ સંભળાવતી વહે છે. કાશીની પેઠે ક્ષીપ્રાનદીના કાંઠે પણ પથ્થરની અટારીઓવાળી હવેલીઓ, મઠો, ગગનચુંળી મંદિરો વગેરેથી એક મનોહર દૃશ્ય દેખાય છે. કાશીધામમાં અસિસંગમ, દશાશ્વમેધ, કેદાર, મણિકર્ણિકા, પિશાચમોચન વગેરે ઘાટો છે; તેમ ક્ષીપ્રાતટે રામઘાટ, દત્તાત્રયઘાટ, પિશાચમુક્તેશ્વરઘાટ વગેરે અનેક ઘાટો જોવામાં આવે છે. શ્રીકાશીપુરીની પેઠે અહીં પણ અનેક પરમહંસ, દંડી, ત્યાગી, ગૃહસ્થ વગેરે સ્નાન કરી આહિનક સ્તોત્રાદિ પાઠ કરતાં હોઈને ક્ષીપ્રાની સ્વાભાવિક શોભામાં ઘણોજ વધારો કરે છે.

ક્ષીપ્રા નદીના તીર પાસેજ ઉપરોક્ત મહાકાલેશ્વરનું શિવાલય આવેલું છે. શ્રીકાશીવિશ્વનાથના મંદિર કરતાં પણ આ મંદિર વધારે મોટું છે. મંદિરના દક્ષિણભાગમાં એક નાનું દ્વાર છે. એ દ્વારમાં થઈને પ્રવેશ કરતાંજ એક લોંચરું દષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં થોડા નીચે ઉતરીએ કે તરતજ એક વિશાળ ગૃહમાં જે શિવલિંગનાં દર્શન થાય છે તેજ શ્રીમહાકાલેશ્વર. અહીંની પૂજાપદ્ધતિ બહુ સુંદર છે. ઉજ્જયિનીની ભક્તિપરાયણ બ્રાહ્મણ મહિલાઓના કોમળ કંઠથી ગવાતા મહિમ્નસ્તોત્રનું શ્રવણ કરતાં પાપાણુહૃદયી માનવમાં પણ ભગવત્ પ્રેમ જાગ્રત થાય છે.

મતિરામ આ ઉજ્જયિનીમાં આવી જોજ શિવમંદિરથી થોડે છેટે એક નિર્જન સ્થાનમાં ઇશ્વરધ્યાનમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યા. બ્રાહ્મમુહૂર્તે ઉઠી ક્ષીપ્રાનદીમાં સ્નાન-સંધ્યાવંદનાદિ કાર્ય સમાપ્ત કરી, શ્રીમહાકાલેશ્વરનું દર્શનપૂજન કરી મતિરામ પાછા નિવાસ-સ્થાને આવતા. તેમને લિક્ષાવૃત્તિથીજ નિર્વાહ કરવાનો હતો.

મતિરામ આ જનકોલાહલપૂર્ણ ઉજ્જયિનીમાં નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ ઘણાંખરો સમય ક્ષીપ્રાતટે આવેલી સ્મશાનભૂમિમાંજ ગાળતા હતા.

અવંતી અને ઉજ્જયિનીનાં પ્રાચીન દર્યો સુંદર અને દર્શનીય છે. ક્ષીપ્રા નદીને ઉત્તરકાંઠે કેટલેક દૂર આવ્યા પછી મહર્ષિ સાંદી-પનીનો આશ્રમ આવે છે. આ આશ્રમની પાસે કેટલાંક દેવમંદિરો તથા સાધુઓની કુટીરો પણ છે. મતિરામ કેટલાક દિવસ પછી લોકકોલાહલથી ભરેલી મહાકાલપુરીનો ત્યાગ કરી આ સ્થળે રહેવા લાગ્યા. આ સ્થાનથી કેટલેક દૂર દક્ષિણમાં ભર્તૃહરિ ગુફા છે. અહીં મહારાજ વિક્રમાદિત્યના વડીલ બંધુ મહારાજ ભર્તૃહરિએ યોગસાધના કરી હતી, તેથી તેનું નામ ‘ભર્તૃહરિ ગુફા’ પડ્યું છે. આ ગુફામાં દિવસે પણ ઘણુંજ અંધારું હોય છે. વળી આ ગુફામાં જેમ જેમ નીચે ઉતરતા જાઓ, તેમ તેમ તે જાણે ઉંડી ને ઉંડીજ થતી હોય એમ જણાય છે—અર્થાત્ તેનો અંત જણાતો નથી. મતિરામ ક્યારેક ક્યારેક રાત્રિના ગાઠ અંધકારમાં આજ ગુફામાં ભગવાનનું ધ્યાન કરતા. ઉજ્જયિનીનો આ લાગળીલકુલ નિર્જન હતો. આ સ્થાને આવતાં માર્ગની બન્ને બાજુએ માણસનાં હાડકાં તથા ખોપરીઓ પડેલાં દેખાય છે.

મતિરામે આ સ્થળે રહી ભર્તૃહરિ ગુફામાં પણ અનેક રાત્રિઓ ધ્યાન ધર્યું; પણ જેને માટે તેઓ આટલું બધું કરતા હતા, તેનાં દર્શન થયાં નહિ, ત્યારે તેમને સર્વ કંઈ શૂન્યમય ભાસવા લાગ્યું.

આ પ્રમાણે ઉજ્જયિનીમાં અનેક દિવસો વીત્યાબાદ તેમને યોગાભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ બીજી ક્ષણેજ તેમને એક શંકા થઈ કે, પોતે યોગવિદ્યાના અધિકારી છે કે નહિ ?

યોગ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

“નારણ્યસેવનાદ્યોગો નાનેક ગ્રંથચિંતનાત્ ।

વ્રતૈર્યજ્ઞૈસ્તપોભિર્વા ન યોગઃ કસ્યચિદ્ભવેત્ ॥

ન મંત્રમાનિકુહકૈરનેકૈઃ સુકૃતૈસ્તથા ।

લોકયાત્રાભિયુક્તસ્ય યોગો ભવતિ કસ્યચિત્તા”

અર્થાત્ માત્ર બાહ્ય વનમાં રહેવાથી માત્ર ઉપલક્ષ રીતે ગ્રંથો વાંચી જવાથી કે વ્રત, યજ્ઞ, તપ, જપ, મૌન વગેરે સાધનો વગર-સમજ્યે કરવામાં આવે તેથી કંઈ યોગ સિદ્ધ થતો નથી; પણ જે લોકયાત્રામાંજ જોડાયલો હોય છતાં તીવ્ર વૈરાગ્યસંપન્ન અને નિર્વિષયી થયો હોય તેનેજ યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં મતિરામને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થયો કે, પોતામાં તીવ્ર વૈરાગ્યનો ઉદય થયો છે ? આમ અનેક પ્રકારના વિચારોથી તેઓ શંકાગ્રસ્ત બની ગયા.

પૃથ્વીમાં પ્રભુલકતોની લીલાનો પાર પમાતો નથી. જે એકજ ઘડીમાં પતિવ્રતા પત્ની, પ્રાણુપ્રિય પુત્ર અને બીજા વૈભવોનો ત્યાગ કરી પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાટેજ ભટકતા ભિખારી બન્યા, તેજ વૈરાગ્યમૂર્તિ મતિરામ આજે યોગાભ્યાસ માટે પોતાની પાત્રાપાત્રતાનો વિચાર કરતા ચિંતાગ્રસ્ત છે!! છેવટે મતિરામે નિશ્ચય કર્યો કે, મારે તો યોગવિદ્યાજ પ્રાપ્ત કરવી છે.

સંસારમાં અનેક પ્રસિદ્ધ પુરુષો, અનેક બાળતમાં સમાજના અગ્રણી બની, તે તે વિષયમાં લગીરથ પ્રયત્નો કરે છે, પણ તેઓના સઘળા મનોરથો ફળતા નથી. પરંતુ ધર્મરાજ્યનો નિયમ જૂદોજ છે. લગવાનનો ભક્ત એક વાર પણ પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી પ્રભુને ચરણે પોતાનું સર્વ કંઈ સમર્પી દે છે તો પછી તેને કંઈ પણ ચિંતા કરવાની રહેતી નથી અને તેનાં દરેક કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. કેમકે પછી તો લગવાન પોતેજ ભક્તનું પરમહિત લક્ષમાં રાખીને તેના યોગક્ષેમનું વહન કરે છે. હકીકત આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ સાધનમાર્ગમાં સાધકને અનેક વિધો આવે અને કાર્ય-સિદ્ધિ ન થાય ત્યારે સમજવું કે, સાધક હજી લગવાનને સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં અને તેનાજ ઉપર નિર્ભર રહેતાં શીખ્યો નથી; અને કોઈ ને કોઈ સાંસારિક વસ્તુસ્થિતિ ઉપર તેનામાં કંઈ ને કંઈ આસક્તિ રહેલીજ છે. નહિ તો લગવાનના-ધર્મસાધનના માર્ગમાં વિધ નડી શકે તેમ નથી. કેમકે લગવાનનું ભક્તવત્સલ નામ યથાર્થજ છે.

મતિરામને તો સંસારના કોઈ પણ વિષયમાં આસક્તિ નહોતી. જ્ઞાનોદય પછી જે કંઈ થોડા દિવસ તેઓ સંસારમાં રહ્યા તે દરમિયાન તેમને સઘળા વિષયો વિષ જેવા જણાયા, તેથી લગવાન

તેમની સઘળી શ્રેયસ્કર ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરે તેમાં નવાઈ નથી. જે દિવસે-જે ઘડીએ-તેમણે ભગવતપ્રાપ્તિ માટે સંસારત્યાગ કર્યો, તે દિવસથી-તે ઘડીથીજ તેમનો ખર્ચો કાર્યભાર ભગવાને સંભાળી લીધો હતો. તે ભગવાનના “ઘરના” માણસ થઈ ગયા હતા, તેથી તે જે કાર્ય હાથ ધરે તે સફળજ થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. ચિત્તની એકાગ્રતા સાધવી એજ મનુષ્યજીવનમાં મોટામાં મોટો પુરુષાર્થ છે. જેમ સૂર્યનાં કિરણો એકત્ર થવાથી અગ્નિ ઝરે છે, તેમ ભક્તની ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર થવાથી, તેમાંથી ઇષ્ટસિદ્ધિનો અગ્નિ ઝરે છે. જે રાત્રિએ મતિરામે “યોગવિદ્યા પ્રાપ્ત કરીશજ” એવો નિશ્ચય કર્યો તેને બીજેજ દિવસે તેમને દક્ષિણ તરફના પરમહંસ સ્વામી પૂર્ણાનંદ^x સરસ્વતી, કે જે એક જીવનમુક્ત યોગસિદ્ધ પુરુષ હતા, તેમનાં દર્શન થયાં. સ્વામીજી તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં સહેજે સહેજે ઉજ્જયિનીમાં આવી ચઢ્યા અને મતિરામને યોગના ખરા અધિકારી બાણી, તેમને યોગનું શિક્ષણ આપવા લાગ્યા.

યોગસાધનાને અનુકૂળ એક નાનકડા દ્વારવાળા મંદિરની અંદર મતિરામ દર્શાસનપર પદ્માસન વાળી પ્રાણાયામની સિદ્ધિમાટે પવનાબ્યાસ કરવા લાગ્યા. યોગાભ્યાસીએ સ્ત્રીસંગ, ખાટા-ખારા અને તીખા પદાર્થો, આળસ, રખડપટ્ટી, તૈલાદિ પદાર્થો, ઉપવાસ, ઇધર ઉધરનું વાતોડીઆપણું, બહુભોજન, અસત્ય ભાષણ વગેરેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ; પરંતુ પુણ્યાત્મા મતિરામે તો સંસારત્યાગ પહેલાંજ આ બધાને દેશવટો દીધો હતો, તેથી તેમને કંઈ નવું કરવાપણું નહોતું.

પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહને, સાયંકાળે અને મધ્યરાત્રિએ એમ ચાર વખત, રાતિરામ વીસ વીસ કુંભક કરવા લાગ્યા. એકાગ્રચિત્તે ધ્યાનપૂર્વક કુંભકનો અભ્યાસ કરવાથી મતિરામે તે ક્રિયામાં એક માસમાંજ સિદ્ધિ મેળવી. અન્યને જ્યારે કેવળ નાડીશુદ્ધિમાંજ ત્રણ ત્રણ માસ લાગતા, ત્યારે મતિરામે એક માસમાંજ પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યો. બાહ્યાવસ્થામાં જેણે બે માસમાંજ પાણિનિનું કઠણ વ્યાકરણ કંઠસ્થ કર્યું હોય, તેને પ્રાણાયામ સિદ્ધ કરવો એ કાંઈ ભારે નહોતું.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થવાની સાથે સાથે તેમને બીજી સિદ્ધિઓ પણ સાધ્ય થઈ; પરંતુ એકાદ બે સિદ્ધિઓ સિવાય બીજી બધી

^x આ કાશીવાળા તાંત્રિક પૂર્ણાનંદ નહિ પણ બીજા-જીવન-મુક્ત કોટીના હતા.

સિદ્ધિઓને તેઓ ભગવતપ્રાપ્તિમાં અંતરાયરૂપ ગણતા હતા. વળી એકાદ બે માણસો સિવાય બીજા કોઈ સાથે એ સંબંધી તેઓ કશીજ વાત કરતા નહિ; કેમકે તેઓ કહેતા કે, યોગનો કાળ વહી ગયો છે, તેથી કલિથી દૂષિત થયેલા લોકોને યોગવિભૂતિઓ દર્શાવવી એ કદીપણુ ઇષ્ટ નથી. તેમ કરવાથી તો તેઓ કલિકાળના ધર્મો છોડી, યોગ શીખવાનું મિથ્યા સાહસ કરીને ‘અતો અષ્ટ-સ્તતો અષ્ટઃ’ થઈ પડશે. આ પ્રમાણે લોકોને યોગ સાધવા જતાં કોઈ ભયંકર રોગ લાગુ પડી જાય છે, અને જેનો આ લોક બગડ્યો તેનો પરલોક પણ બગડે છેજ. એટલે કલિકાળમાં સાધારણ મનુષ્યોમાટે તો ભક્તિમાર્ગજ પરમ ગ્રેયસ્કર છે.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે યોગીઓને જે લાભ થાય છે તેનું વર્ણન કરતાં યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે:-

“યોગી પદ્માસનસ્થોઽપિ ભુવન્નુત્સૃજ્ય વર્તતે ।

વાયુસિદ્ધિસ્તદા જ્ઞેયા સંસારધ્વાન્તનાશિની ॥”

અર્થાત્ જેના બળે પદ્માસને બેઠેલો યોગી પૃથ્વીનો પરિત્યાગ કરી ઉંચે અદ્ધર રહી શકે, ત્યારે જાણવું કે તેને સંસાર-જન્મ-મૃત્યુ-વિનાશિની વાયુસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

“પ્રાણાયામેન યોગીન્દ્રો લબ્ધૈશ્વર્યાષ્ટકાનિ વૈ ।

પાપપુણ્યોદધિં તીર્ત્વા ત્રૈલોક્યચરતામિયાત્ ॥”

અર્થાત્ પ્રાણાયામથી યોગી અણિમા-લઘિમાદિ અષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પાપપુણ્યરૂપ સમુદ્ર ઓળંગી જઈને ત્રણે લોકમાં ગમે ત્યાં વિચરી શકે છે. x

પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે સાધકને બાહ્યજ્ઞાન રહેતું નથી. એ સમયે તેના શરીરપર ઘા લાગે, કે પાસે કોઈ ખૂબ શોરબકોર

x “જ્યારે પ્રાણાયામદ્વારા આત્મા-પરમાત્માનો એવો દિવ્ય યોગ થાય છે ત્યારે, યોગી દેહપાશથી મુક્ત થઈને માયાનો નિયંતા થાય છે. તે ઇચ્છા પ્રમાણે સૂક્ષ્મતમ, શુરુતમ તેમજ જૂદત્ થઈ શકે છે, ગમે ત્યાં વિચરી શકે છે, પ્રાણવિનિમય કરી શકે છે, ત્રિકાળજ્ઞાની થાય છે અને પરમાત્મા સાથે યોગ થવાથી જન્મમરણથી મુક્ત થાય છે. આવી અનેક સિદ્ધિઓ તેને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેના પ્રમાણનો આધાર પ્રાથમિક સાધના-યમનિયમાદિના પાલન-ઉપર અવલંબે છે.”

(પ્રો. વિહસન સાહેબકૃત “હિંદના ધાર્મિક સંપ્રદાયોનો સાર” પૃષ્ઠ ૧૩૧.)

કરે, તેની તેને કંઈજ અસર થતી નથી.

યોગદીક્ષા લીધા પછી ઘણા ખરા સાધકો મંત્રજપ કરે છે; આ પણ યોગનો એક પ્રકાર છે અને તેને મંત્રયોગ કહે છે. યોગના બીજા પણ ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે:-લયયોગ, રાજયોગ અને હઠયોગ. રાજયોગનો અભ્યાસ ત્રણ રીતે થાય છે:-(૧) ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીને, (૨) મનનો સંયમ સાધીને અને (૩) વિશુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપમાં મનને લીન કરીને. એમાં પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માના મિલનનેજ ખરો યોગ કહે છે.

પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યા પછી મતિરામ બીજી પણ કેટલીક યોગ-ક્રિયાઓ સિદ્ધ કરવામાં શેઠાયા અને થોડાજ દિવસમાં તેમને ઘટા-વસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. આ સમયે તેઓ અપાર આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:-

“પ્રાણાયાનનાદવિન્દુ જીવાત્મપરમાત્મનઃ ।

મિલિત્વા ઘટતે યસ્માત્તસ્માદ્ઘ ઘટ ઉચ્યતે ॥

યદા ભવેત્ ઘટાવસ્થા પવનાભ્યાસિનઃ પરા ।

તદા સંસારચક્રેભિન્નસ્તન્નાસ્તિ યન્નસાધયેત્ ॥”

અર્થાત્ પ્રાણ, અયાન, નાદ, બિન્દુ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા, એ સર્વનો યોગ થવાથી જે અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તેને ‘ઘટાવસ્થા’ કહે છે; અને પ્રાણાયામના અભ્યાસવાળા યોગીને એ ઘટાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ સંસારમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી હોતી કે જે તે યોગી ન મેળવી શકે.

જે હૃદયવિહારી પ્રાણસુખા પ્રભુનાં દર્શનના અભાવે મતિ-રામને સંસાર ખારો ઝેર જેવો લાગ્યો હતો, અને સર્વ સગાં-સંબંધીઓનો ત્યાગ કરીને જે પરમાત્માની શોધમાં એક પળનો વિલંબ યુગ જેટલો લાગતાં ગાંડાની પેઠે આમતેમ ભટકવું પડ્યું હતું, તેજ વિશ્વનિયંતા દેવાધિદેવનાં યોગબળે દર્શન કરીને યુવાન મતિરામ હવે પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યા.*

* “આંતરજગતની શોધ કરવા નીકળનારાઓ સમક્ષ આવતાં વિધેનો તથા પ્રલોભનો અને તેના ઉકેલો તથા વિધિ-નિષેધો વગેરેનું વર્ણન જે શાસ્ત્રમાં છે તેને “યોગશાસ્ત્ર” કહે છે. જો કોઈ ખ્રીસ્ત ભક્તને ‘ઇસુ’ કે ‘મેરી’નો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો હોય તો એ પણ સ્વાભાવિક સત્ય છે કે, હિંદુ સાધક પણ, બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય થઈ, આંતર જગતની દિવ્ય લીલાનો આસ્વાદ લઈ શકે છે અને પરમાત્માનો પૂર્ણ યોગ સાધી શકે છે.”

ત્રોફેસર ઓમન

ત્યારબાદ મતિરામે જિઘ્ઘાને તાળવે ચોંટાડી પ્રાણવાયુના પાનરૂપ યોગસાધના શરૂ કરી; કેમકે યોગશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, આ સાધન સિદ્ધ કરવામાં ન આવે તો યોગક્રિયાનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો પડે છે; નહિ તો પહેલાંનું શીખેલું પણ વ્યર્થ જાય છે. ત્યારપછી સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર આસનશ્રેષ્ઠ સિદ્ધાસન, સર્વ-સિદ્ધિદાયક ઉગ્રાસન વગેરે આસનો તેમણે શીખી લીધાં. બે ભમરની વચ્ચે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી અને ખેચરી મુદ્રા, જલધર બંધ, ઉર્ધ્વાનબંધ વગેરે સાધનો સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. મતિરામને આ અભ્યાસ જરા પણ અઘરો લાગ્યો નહિ. કેમકે તે યોગમાર્ગના સર્વોત્તમ સાધક હતા. મંત્રયોગ, હઠયોગ, લયયોગ અને રાજયોગ, એ ચાર પ્રકારના યોગોમાં જેમ દ્વૈતભાવરહિત રાજયોગ ગમે તેનાથી સિદ્ધ કરી શકાતો નથી; તેમ મૃદુ, મધ્ય, અધિમાત્ર અને અધિમાત્રતમ, એ ચારે પ્રકારના સાધકો ઉત્તમ સાધના સાધી શકતા નથી.

મતિરામ એમાંના ઉત્તમ (અધિમાત્રતમ) સાધક હોઈ તેમનામાં તેવા સાધકનાં સર્વ લક્ષણો હતાં. બાળપણથીજ તેઓ બ્રહ્મચારી હોઈ જિતેન્દ્રિય હતા. એક ક્ષણમાત્રમાંજ સંસારત્યાગ કરી શક્યા તેથી તેઓ મોહશૂન્ય તથા અપૂર્વ ઉત્સાહી હતા. યુવાન મતિરામનું ઈશ્વરદત્ત શરીર પણ સર્વાંગસુંદર હતું. કાશીધામમાં રહી તેમણે વેદાદિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો તેથી શાસ્ત્રજ્ઞ પણ થયા હતા. ગૃહત્યાગ કરી તીર્થયાત્રા કરવા માંડી ત્યારે જ્યાં રાત પડતી ત્યાંજ વિશ્રામ કરતા અને ગાઢ જંગલમાં હિંસક પશુઓથી પણ નહિ ડરતાં ગમે ત્યાં રહી શકતા. બાહ્યકાળથીજ તેઓ ધીર, દૃઢનિશ્ચયી, બુદ્ધિમાન અને લોકસંસર્ગથી ઉદાસીન તથા એકાંતપ્રિય હતા. આ પ્રમાણે મતિરામ ઉત્તમ સાધકનાં સર્વ લક્ષણયુક્ત હોવાથી જે જે સાધનામાં મન પરોવતા તેમાં તેમને સિદ્ધિ મળતી હતી.

ત્યારબાદ મતિરામ પ્રતીકસાધના કરવા લાગ્યા. પ્રતીકસાધનામાં સિદ્ધ થયેલા યોગીનાં દર્શનમાત્રથી સર્વ કોઈ પવિત્ર થાય છે; પરંતુ આ સાધના બહુ કઠોર છે. એમાં આખો દિવસ એકીનજરે સૂર્યનારાયણનું દર્શન કરવું પડે છે. કહેવાય છે કે, આથી તેઓ આંધળા થઈ ગયા હતા; પણ પ્રાણાયામસિદ્ધ મહા-યોગી મતિરામનો આ શારીરિક વિકાર લાંબો સમય ટકી શક્યો

નહિ.* જગતમાં પરમાત્માના પ્રેમની લહાણી કરવા માટેજ જેનો જન્મ થયો છે, તે ક્યાંસુધી દષ્ટિરહિત રહી શકે? તેમને જો બાકીનું જીવન અંધાપામાંજ ગાળવાનું હોય તો આ કલિકાળના મોહાંધ જીવોને સાચો માર્ગ કેાણ દેખાડે? ‘યતીન્દ્રચરિત’માં લખ્યું છે કે:-

‘અણિમાદિકસિદ્ધિચયા નિશ્ચિલા નનુ યસ્ય દગંચિત પદ્મમવાઃ।
સ રમેશ-દગચ્છિતપાદયુગો ગિરીશઃ સ્મૃતિમેતિ તદીક્ષણતઃ ॥’

સ્વામીજીનાં દર્શન કરતાં એમજ થતું કે, જેના કૃપાકટાક્ષથી અણિમાદિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થતી તે સાક્ષાત્ મહાદેવજી જાણે પૃથ્વીપર ન અવતર્યા હોય !

“તમારાહું ગચ્છેત્ક્ષિતિપતિ શિરઃસંગવિલસત્
કિરીટ પ્રેતોદન્મણિ કિરણ ચિત્રસ્ત રુચયઃ ।

અભૂદ્ભૂપાનામનુગતરમા ભૂષણરુચિ-

ન તચ્ચિત્રં યોગેન્નુચરતિ યતઃ સિદ્ધિ નિવહઃ ॥”

અર્થાત્ સ્વામીજીની આરાધના કરવા આવતા રાજ-મહારાજાઓના મુકુટમણિઓથી આશ્રમનાં વૃક્ષવેલીઓ વિચિત્ર શોભા ધારણ કરે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી; કેમકે યોગદ્વારા સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

* ન તસ્ય રોગો ન જરા ન દુઃખં, પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયં શરીરમ્ ॥
અર્થાત્ યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા કે દુઃખ નહીં શકતા નથી.
(શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ ૨-૧૨)

અધ્યાય ૪ થો—સંન્યાસ અને તપશ્ચર્યા

આ પ્રમાણે યોગીરાજ મતિરામ યોગશાસ્ત્રમાં ઉત્તીર્ણ થઇ નાના પ્રકારના યોગૈશ્વર્યથી વિભૂષિત થયા અને નિર્મળ, નિઃશંક અને મત્સરરહિત થઇ ઉજ્જયિનીમાં કેટલોક સમય રહ્યા. ત્યારબાદ માળવા તેમજ ગુજરાતની પુણ્યભૂમિમાં ભ્રમણ કરી તીર્થયાત્રા કરી. ગુજરાતમાં દ્વારિકાપુરીમાં યોગીરાજે ચાર વર્ષ સુધી એક મઠમાં વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. ત્યારપછી પુનઃ ઉજ્જયિનીમાં આવી વિવેકવિચારદ્વારા રજ્જેગુણ અને તમોગુણને નાબુદ કરી પરમ સત્ત્વમય અનંત સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા લાગ્યા.

મતિરામે ઉપનયનસંસ્કાર પછી કાશીપુરીમાં બ્રહ્મચર્ય પાળી અધ્યયન કર્યું હતું. ત્યારપછી ગૃહસ્થાશ્રમ બાદ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને તે તે આશ્રમધર્મનું યથાવિધિ પાલન કર્યું હતું; એટલે હવે તેમને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થઇ.

આ સમયે તેમની ઉંમર સત્તાવીસ વર્ષની હતી. આવી નાની વયમાં તેમના અંતરમાં પરમ સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયો અને જગત બ્રાંતિસ્વરૂપ જણાવા લાગ્યું; એટલુંજ નહિ પરંતુ જગત જેનાથી વ્યાપ્ત છે એવા અગમ્ય, અગોચર, અગ્રાહ્ય, અવર્ણનીય, અશ્રોત્ર, અચક્ષુ, અવ્યય, અજર, અમર, અશરીરી, અપાપવિદ્, અકામ, અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અરસ, અનાદિ, અનંત, અદ્વિતીય, સહ-સ્રરશ્મિ, સ્વયંભૂ, સર્વદર્શી, સર્વવ્યાપી, સુસૂક્ષ્મ, સ્થૂળાતિ સ્થૂળ, નજીકથી નજીક છતાં દૂરથી પણ દૂર અને અચળ છતાં સર્વત્ર ગતિમાન એવા પરમાત્માનો હવે મતિરામને સાક્ષાત્કાર થયો.

પરંતુ અકસોસ, આપણે પામર પ્રાણીઓ માયામોહથી અંધ થઇ ડગલે અને પગલે રજ્જીને સર્પ માની ડરતા ડરતા સમય વીતાવીએ છીએ; એટલેજ માયામોહથી છૂટી શકતા નથી અને તેથીજ વસિષ્ઠમુનિએ વર્ણવેલી શાંતિના લાભથી વંચિત રહી મહા અશાંતિમાં હાયવોય કરતા જીંદગી પૂરી કરીએ છીએ.*

રાજા, રાણી, સમ્રાટ કે દીનદરિદ્ર-સર્વની એકજ દશા થાય છે.કોઈ વિરલ લાગ્યશાળીજ આ જન્મમૃત્યુની ઘટમાળમાંથી છૂટવા મથે છે અને મથનારાઓમાં પણ કોઈક પ્રબળ પુરુષાર્થી હોય તેજ સચ્ચિદાનંદ પ્રભુના આનંદસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થાય છે. આપણે સંસારાસક્ત જીવો માધિક સુખરૂપી મૃગજળની પાછળ લમ્યા કરીએ છીએ; અસલ વસ્તુ છોડી નકલની પાછળ ભટકીએ છીએ અને જરાય વિચારતા નથી કે, આ મોહ-અજ્ઞાન-નિદ્રાનો ત્યાગ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાં સિવાય છટવાનો બીજો કોઈ આરોજ નથી. સત્ય જ્ઞાનવિના આત્મદર્શનની આશા રાખવી ફેકટ છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ આપણે તો ‘જ્ઞાનેન હીનાઃ પશુભિઃ સમાનાઃ’ અર્થાત જ્ઞાનનેત્ર વિના પશુસમાન થઈએ જઈ છીએ અને જન્મમરણની ઘટમાળમાં ફર્યા કરીએ છીએ. કેટલાય સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર તથા કળિયુગો ચાલ્યા ગયા; પણ આપણે આહાર, નિદ્રા, લાય અને મૈથુનમાંથી પરવાર્યા નહિ; અને આપણી-લોભલાલસાનો અંતજ આવતો નથી.

પરંતુ યુવાન મતિરામ તો માયામોહથી મુક્ત થયા હતા અને ભગવત્સત્ત્વની પ્રાપ્તિ થવાથી હવે તેમનું હૃદય પરમાનંદથી ઉભરાઈ જવા લાગ્યું, એટલે તેમને સંન્યાસદીક્ષા લેવાનો યોગ્ય સમય આવી પહોંચ્યો. આ સમયે તેઓ એવા તો શુદ્ધ સત્ત્વવાળા બન્યા હતા કે નવચૌવનવાળું સળગ અને સુંદર શરીર, અનુપમ કાંતિ, અસાધારણ વિદ્વત્તા અને લોકપ્રતિષ્ઠા, રતિને પણ મહાત કરે તેવી સ્ત્રી તથા અંદ્રસમાન પુત્ર હોવા છતાં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવા તેઓ શામાટે તત્પર થયા છે ? એવો પ્રશ્નજ કોઈને થતો નહિ.

આવી સૌમ્ય મૂર્તિનાં દર્શન થતાંજ જોનારના મનમાં ધર્મ-ભાવ જાગ્રત થતો. સંસારત્યાગ કર્યા પછી અનન્ય શ્રદ્ધા-ભક્તિ-પૂર્વક યોગસિદ્ધ થયેલા હોવાથી મતિરામમાં બ્રહ્મતેજ સંપૂર્ણપણે ઝળહળી રહ્યું હતું. તેમના પ્રસન્ન વદન ઉપર અપૂર્વ પ્રેમ, નિષ્કપટ ભક્તિ તેમજ અનુપમ શ્રદ્ધાનાં દર્શન કરીને સર્વના હૃદયમાં

“સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમમ્નોઽનીશયા શોઞ્ચતિ મુહ્યમાનઃ ।

જુષ્ટં યદા પશ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ ॥ ”

અર્થાત એકજ વૃક્ષપર બેઠેલાં બે પક્ષીઓની પેઠે જીવ અને ઈશ્વરની જૂદી જૂદી અવસ્થા વર્તે છે. જીવરૂપી પોપટ ખાટાં અને મીઠાં ફળ ખાધને શોક તથા લર્પ પામે છે; અને તે જીવ જ્યારે નિર્લેપ ઈશ્વર સામું જુએ છે અને તેના મહિમાનો વિચાર કરે છે, ત્યારેજ એ સારો-નરસો આહાર છોડી શોકરહિત થઈને સ્વસ્વરૂપનો આનંદ ભોગવી શકે છે.

લક્ષિતરસનો ઉદય થતો હતો.

આ સમયે દક્ષિણ તરફના પ્રહારજીવનમુક્ત સ્વામીશ્રી પૂર્ણાનંદજીએ તેમને સંન્યાસદીક્ષા આપી. સંન્યાસ લીધો એટલે શિષ્યા-સૂત્રનો ત્યાગ કર્યો અને સાથે સાથે નામ, રૂપ, કુળ, બંધુ, સગાં-સંબંધી અને માનાપમાન વગેરેનો પણ ત્યાગ કર્યો અને શુરુએ આપેલું ‘સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી’ નામ ધારણ કર્યું.

સંન્યાસ લીધા પછી સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી રેવા(નર્મદા) નદીના કિનારે એક શ્મશાનમાં કેટલોક સમય રહ્યા. ત્યારબાદ ભગવતી ભાગીરથીતટે આવેલા શૃંગિરામપુરમાં ગયા. ત્યાંથી દરરોજ ગંગાસ્નાન કરતાં કરતાં કેટલોક સમય ગંગાકાંઠે તીર્થાટન કર્યું. જે પુત્રદર્શન કરી સ્વામીજીએ ગૃહત્યાગ કરેલો, તે પુત્રની માનવલીલા સમાપ્ત થયાના સમાચાર સ્વામીજીને આ સ્થળે મળ્યા. મૃત્યુસમયે તે પુત્રની ઉંમર અગિયાર વર્ષની હતી. આ એકમાત્ર પુત્રના અવસાનથી સ્વામીજીને કશે દોલા થયો નહિ. ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે, જે દુઃખથી ઉદ્ધેગ પામે નહિ, જે પુત્રકલત્રાદિમાં કેવળ નિરાસક્ત હોય, જે ગમે તેવી અશુભ ઘટનાઓથી ચલાયમાન થાય નહિ, તેનેજ સ્થિતપ્રજ્ઞ અર્થાત્ પ્રહારજાની કહેવાય. આવી સ્થિતપ્રજ્ઞના જેવી તેમની સ્થિતિ હતી.

આ પ્રમાણે ગંગાતીરની યાત્રા કરતાં કરતાં સ્વામીજી પુણ્યક્ષેત્ર શ્રી કાશીપુરીમાં પધાયા. ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યા બાદ પાછા ગંગાતીરે ભ્રમણ કરતા કરતા કૃતેહપુર જીલ્લાના અસની ગામે આવ્યા. ત્યાં તેઓ એક વૃદ્ધ પંડિત સાથે કેટલોક સમય રહ્યા. આ સમયે તેમણે સંન્યાસના ચિહ્નસ્વરૂપ દંડને પણ આત્મતત્ત્વના ચિંતનનો વિરોધી ગણી, ગંગાજીમાં પધરાવી દીધો; કેમકે જે ઉદ્દેશથી લોકો સંન્યાસ લે છે તે તો ક્યારનોય-સંન્યાસ લીધા પૂર્વેજ તેમણે સિદ્ધ કર્યો હતો. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કહ્યું છે કે:-

“ન યતેરાશ્રમઃ પ્રાયો ધર્મહેતુર્મહાત્મનઃ ।

શાન્તસ્ય સમચિત્તસ્ય વિમૃયાદુતવા ત્યજેત્ ॥”

અર્થાત્ શાંત અને સમાન દૃષ્ટિવાળા મહાત્મા પુરુષોને આશ્રમધર્મથી કશી વિશેષતા નથી. તે ગમે તે આશ્રમમાં રહી શકે છે અથવા તેનાથી અતીત થઈને વર્તે છે.

અસનીમાં કેટલોક સમય એકાંતપ્રદેશમાં ભગવદ્ભક્તિ કરી સ્વામીજી કાનપુર પધાર્યા. અહીં રામચરણ નામે એક કાન્યકુળજ પ્રાદ્યણ રહેતો હતો. તે બહુ ધાર્મિક અને વિદ્વાન હતો. ભગવાન

ની પ્રીતિ મેળવવા માટે તે હમેશાં સાધુ મહાત્માઓની સેવા કરતો. સ્વામીજીની તેણે બહુજ ભક્તિભાવથી સેવા કરી. ગયાદત્ત નામે એક ક્ષત્રિય પણ સ્વામીજીની શિષ્યભાવે સેવા કરતો. તેજ પ્રમાણે રામનારાયણ દ્વિવેદી પણ સેવા કરતા. તે ગ્રંથેયને સાથે લઈ સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ મૈથીલાપુરમાં પધાર્યા. ગામવાસીઓ સ્વામીજીનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયા. જન્મભૂમિમાં સ્વામીજીએ માતાપિતા તેમજ પુત્રવિયોગથી વ્યાકુળ સ્ત્રીનાં પણ દર્શન કર્યાં; પરંતુ તેથી તેમનું ચિત્ત ચલાયમાન ન થયું. તેઓ સર્વને સંસારની અસારતાનો ઉપદેશ કરી થોડાજ સમયમાં ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા.

મૈથીલાપુર છોડવાની સાથે સ્વામીજીએ વચ્ચનો પણ ત્યાગ કર્યો—માત્ર કૌપીનધારીજ રહ્યા અને ગંગાકિનારે એક વૃક્ષ નીચે રહેવા લાગ્યા. શીત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષાઋતુના કલેશપ્રત્યે બદરકાર થઈ મૌન ધારણ કરીને સ્વામીજી શ્રેષ્ઠ દશા સિદ્ધ કરવા લાગ્યા. વરસાદમાં તેમનો દેહ ભીંજાઈ જતો; ઉનાળાના પ્રખર તાપમાં દેહ બળી ઉડતો અને શિયાળાની કડકડતી ટાઢમાં ધાબળો કે કપડાં ઓઢવાં તો બાબુએ રહ્યાં પણ પાસે ધણી સરખી સળગાવતા નહિ. તેઓ આહારનિમિત્તે ક્યાંય જતા નહિ, અને મૌનવ્રતધારી હોવાથી નિશાનીથી પણ કોઈને પોતાની આવશ્યકતા જણાવતા નહિ. જે કોઈ ભક્તની ઈચ્છા થાય તે કંઈક ખાવાનું તે વૃક્ષ નીચે મૂકી જતો. ગ્રણ વર્ષપર્યાંત તેમણે આવું ઉચ્ચ તપ કર્યું. કલિયુગમાં આવી તપશ્ચર્યા વિરલ છે.

લોકો કહે છે કે, જ્ઞાનમાર્ગ તો બહુ કઠણ છે; પણ શું ત્યારે ભક્તિમાર્ગ કાંઈ સહજ છે ? કદી નહિ. સ્વધર્મપરાયણ સુવિખ્યાત સ્વ. બાબુ બંકિમચંદ્રે લખ્યું છે કે:—

“આત્મવેદં સર્વમિતિ । સર્વત્રૈષ એવં પश्यન્નેવં મન્વાન
એવં વિજાનન્નાત્મરતિરાત્મક્રીડ આત્મમિથુન આત્માનંદઃ
સ સ્વરાડ્ ભવતીતિ ॥ (“જાન્દોગોપનિષદ્ ”)

અર્થાત્ આ સર્વ આત્માજ છે તે જોઈ, સમજી અને બાણી લઈને જે આત્મામાંજ રન્ચોપચ્ચો રહે, તેની સાથેજ કીડા કરે, તેનોજ સાથી રહે, તેનોજ આનંદ અનુભવે, તેજ પોતે પોતાનો રાજા બને છે અને આતુજ નામ ખરો ભક્તિવાદ છે.

જ્ઞાનવિના મુક્તિ નથી. ભક્તિમાર્ગમાં સાધનાવડે સાધકને ભગવદર્શન થવા છતાં પણ મુક્તિ થતી નથી. તેણે ત્રિગુણાતીત

થવુંજ જોઈએ; કારણ કે યોગવાસિષ્ઠના નિર્વાણપ્રકરણમાં મહામુનિ વસિષ્ઠજીએ શ્રીરામચંદ્રજીને કહ્યું છે કે “વત્સ ! આત્મપદજ પરમ પદ છે, એમ મેં તને વારંવાર કહ્યું છે. ઈશ્વરની અનંત શક્તિના પ્રભાવડે આ સમગ્ર પૃથ્વીનો પ્રલય થઈ જાય છે. કાળખળે સર્વ દિશાઓ, સમુદ્ર તથા ધ્રુવ, પ્રહ્લાદાદિ અમર ગણાતા દેવોનો પણ નાશ થાય છે. અરે ! વાયુ, સૂર્ય, ચંદ્ર, અગ્નિ, યમ, આકાશ તેમજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને પ્રલયકર્તા મહાદેવનો પણ નાશ થયાવિના રહેતો નથી.”

કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન, એ ત્રણ માર્ગ હિંદુશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત છે. આ દેખીતા ત્રણ માર્ગમાં પણ ઉદ્દેશ તો એકજ છે. તે ત્રણેય માર્ગો એક સચ્ચિદાનંદસાગરમાં જઈ મળે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ એ બંધાનો પરસ્પર એવો સંબંધ છે કે, એકની સાધના કરવા જતાં બીજાની સાધના આપોઆપ થઈ જાય છે. એકને કર્મમાર્ગ કહે છે, બીજો ભક્તિપરાયણ થાય છે; તો ત્રીજો જ્ઞાનમાંજ મસ્ત રહે છે. ભક્તિ કરવાથી ભક્ત ભગવાનમાં તન્મય થઈ જાય છે. આ તન્મયતાને લીધે ઉપાસ્ય મૂર્તિનું સ્વરૂપજ્ઞાન પણ થતું ચાલે છે; અને જેમ જેમ સ્વરૂપજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ તેમ સ્નેહ પણ વૃદ્ધિ પામે છે; પરંતુ સકામ કર્મથી તો ગોલોકવાસી થવા છતાંય મુક્તિ મળતી નથી. કર્મનો ક્ષય થતાં ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે.* નિષ્કામ કર્મ દ્વારાજ સાધક મૃત્યુના બંધનને તોડી નાખી ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સકામ કર્મની તો સર્વ સ્થળે નિંદા કરેલી છે. મહાનિર્વાણ-તંત્રમાં મહાદેવજીએ પાર્વતીને કહ્યું છે કે “હે દેવિ ! (સકામ) કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના અને બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યા વિના સેંકડો જન્મસુધી કર્મ કર્યા કરે તોપણ મોક્ષ મળતો નથી.”x

વાસ્તવિક રીતે જોતાં તો પરમેશ્વરને ચાહવો અને તેનું સ્વરૂપ જાણવું એ એકજ છે; અને તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિને ચઢતાં-ઉતરતાં કે પરસ્પર વિરોધી ગણવાં એ તો એક પ્રકારનું અજ્ઞાનજ છે. અહીં, ભક્તિમાર્ગમાં આદર્શ ગણાતી એવી ગોપીઓ, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સાથે તન્મય થઈ ગઈ છે ત્યારે પોતેજ કૃષ્ણ છે એવું ભાન થતાં શું કહે છે તે જોઈએ:-

* “કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ॥”

(ગીતા અ. ૨, શ્લોક ૪૩)

x “બ્રહ્મજ્ઞાનાદતે દેવિ કર્મસંન્યસનાદિના ।

કુર્વન્કલ્પશતં કર્મ ન ભવેન્મુક્તિભાજનમ્ ॥”

“ આરુહ્યેકાપદાક્રમ્ય શિરસ્યાહ્યાપરાં નૃપ ।

દુષ્ટાહે ગચ્છ જાતોઽહં સ્વલનાં નનુ દંડધૃક્ ॥

અન્યા બ્રવીતિ કૃષ્ણસ્ય મમર્ગીતિર્નિશામ્યતામ્ ।

દુષ્ટ કાલીય તિષ્ઠાત્ર કૃષ્ણોઽહમિતિ ચાપરાઃ ॥

અન્યા બ્રવીતિ મો ગોપા નિઃશંકૈઃ સ્થીયતામિહ ।

અલં વૃષ્ટિભયેનાત્ર ધૃતો ગોવર્ધનો મયા ॥ ”

(શ્રીમદ્ભાગવત.)

અર્થાત્ એક ગોપી બીજી ગોપીના ખલાપર ચઢીને કહે છે કે ‘હે દુષ્ટા ! દુષ્ટોને દંડ દેનાર હું જન્મી ચૂક્યો છું.’ બીજી કહે છે કે ‘મારી વાત સાંભળો. હે દુષ્ટ કાલીય ! ઉભો રહેજે; આ હું કૃષ્ણ આવ્યો છું.’ ત્રીજી કહે છે ‘હે ગોવાળીઆઓ ! તમો નિર્ભય રહો ! વરસાદથી ડરો નહિ. હું ગોવર્ધનધારી કૃષ્ણ છું.’ માટે જેઓ એમ કહે છે કે “અમારે સાકર થવું નથી પણ સાકરનો સ્વાદ લેવો છે” તેવા સ્વાદીઆઓનો ઉદ્દેશ એવો હોય છે કે, આપણે આખો જન્મારો સાકરની લાલસા રાખીશું અને તેનું માધુર્ય આખ્યા કરીશું. વાત તો ઘણી સુંદર છે; કારણ કે આપણામાં ઉપલોગનીજ ઇચ્છા પ્રગળ છે. કેઈ સુંદર વસ્તુ જોઈ કે તરત તેનો ઉપલોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ એ કામનાની નિવૃત્તિવિષે વિચાર કરતાં આપણને દુઃખ થાય છે. આપણે કેઈ દિવસ પૂર્ણ-કામ થઈ નિવૃત્તિના સુખમય રાજ્યમાં વિચરવાની ઇચ્છાજ કરતા નથી. આપણે બધી ચિંતા છોડી જેણે આ સકળ કામ્ય વસ્તુઓ સરજી છે, જે કામનાના અવધિરૂપ છે, જે યજ્ઞના કૃણરૂપ હિરણ્ય-ગર્ભ અને આદિત્યવર્ણ* છે, પરાત્પર છે, સર્વ ભૂતોના આશ્રય છે, તે શાંતિસ્વરૂપ સુખનિધાન પ્રભુના ખેળામાં વિશ્રામ લેવાની ઇચ્છા કરતા નથી, તે ચાલ્ય અને પાપવિનાશન મંગળસ્વરૂપનાં દર્શન કરી તે અમરસુખ અનુભવવાની ક્યારેય ઇચ્છા કરતા નથી; અને માત્ર લોગવિશ્વાસનાજ વિચારોમાં મસ્ત રહે છે. આવું હોવાથી જ્યાંસુધી સાકર ખાવાની ઇચ્છા રહ્યા કરશે ત્યાંસુધી આપણે સકામજ રહીશું. તેથી ગીતાજીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર નિષ્કામ થવાનો ઉપદેશ વારંવાર આપે છે; તે પ્રમાણે કામનારહિત થવું એજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

અધ્યાય પ મો—પગપાળા ભારતભ્રમણ

અસનીથી થોડે દૂર ગંગાકાંઠે સ્વામીજીએ ત્રણ વર્ષ મૌનવ્રત પાળી, કઠોર તપશ્ચર્યા કર્યા બાદ, પગે ચાલીને ભારતવર્ષનાં સઘળાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા શરૂ કરી. પહેલાં હરિદ્વાર જઈ ત્યાં ચક્ર-તીર્થ બ્રહ્મકુંડઘાટે સ્નાન કરી, કુશાવર્તઘાટે શ્રાદ્ધાદિ કાર્ય કર્યું. હરિદ્વારમાં બ્રહ્મકુંડઘાટની આસપાસનું દરૂપ અત્યંત મનોહારી છે. પાસે વહેતી કાકચક્ષુસમી નીલગિરિલા ભગવતી ભાગીરથી; પેલે પાર દૂર દૂર દેખાતી શુદ્ર ચેત બરફથી ઢંકાયેલાં શિખરોવાળી હિમા-દ્રિની પર્વતમાળા અને તેની પાછળ ટાપટીપવગરના સ્થિર, શાંત અને ગંભીર ધવલગિરિની શોભા જોઈને એમનું યતું કે, સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપેલો માનવી, અહીં નિવાસ કરે તો તે સંસારના સર્વ તાપોથી મુક્ત થઈ શકે. આથીજ ત્રિકાલદર્શી ત્રિલોચન શ્રી-શંકરે સ્તનગર્ભા ભારતભૂમિના સપાટ પ્રદેશ છોડી આ ગિરિરાજના શિખરચરણ પોતાનો નિવાસ રાખ્યો છે. હરિદ્વારથી સ્વામીજી પગે ચાલી ગંગોત્રી ગયા. આ ગંગોત્રી અથવા ગોમુખીતીર્થ, હરિ-દ્વારથી બહુ દૂર અને હિમાલયની વચ્ચેમાં આવ્યું છે. ગંગોત્રી જઈ તમે ગમે તે દિશામાં જુઓ; પરંતુ એક પણ પશુ, પક્ષી કે કીડી મંદોડી કંઈ પણ દેખાશે નહિ ! દેખાશે કેવળ દૂર-સુદૂર શિખરોપર શિખરોવાળી ગગનસ્પર્શી પર્વતમાળા !

ગંગોત્રી જતાં રસ્તામાં “ભીમશંકી ઉદ્યાર” નામે ગામડું આવે છે. અહીંથી થોડેક છેટે એક ઘણોજ ઉંચો પર્વત આવે છે, તે યાત્રાળુઓને ઓળંગવો પડે છે. આ પર્વત ઓળંગતાં સ્વામીજીના કપ્પનો પાર રહ્યો નહિ. એક બળવાન અને સાધનસંપન્ન જે. બી. ફ્રેઝર નામના અંગ્રેજને આ પર્વત ઓળંગતાં કેટલું દુઃખ ખમવું પડ્યું હતું તેનો અનુભવ લખતાં તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

“હવે તો જે રંગલાં ચઢવું એ પણ મહાભારત જેવું થઈ પડ્યું; એટલુંજ નહિ પરંતુ સાવ સપાટ પ્રદેશમાં પણ ચાલતાં પગ

ધ્રજતા અને પેટમાં દુઃખતું. મારા સાથીઓમાંથી કોઈ કોઈને માથામાં સખત વેદના થવા લાગી અને કેટલાકને છાતીમાં દર્દ થવા લાગ્યું. ઘણાય થાકી ગયા હતા અને કોઈકને તો ચાલતાં ચાલતાં પણ ઉંઘ આવવા લાગી ! ”

ક્રેઝર સાહેબે આમ થવાનું કારણ પણ જણાવ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે “ ગંગોત્રી જતાં આ પર્વત જેવો ઉંચો ખીન્ને એક પણ પર્વત આવતો નથી. આપણે જેમ જેમ ઉંચા ચઢીએ છીએ, તેમ તેમ હવા પણ હલકી થતી જાય છે; અને આખરે એવી હવામાં આવીએ છીએ કે જ્યાં આપણે શ્વાસોર્ધ્વાસ પણ લઈ શકતા નથી. આથીજ ઉપર જણાવેલાં દરદો થઈ આવે છે. ”

સ્વામીજી આ પર્વત ઓળંગી, ત્રિકાંત પર્વત લાણી ગયા અને ત્યાંથી પણ દૂર ગયા. ત્યાં હર્ષિલા તથા ગોમતીગંગા નામની બે નદીઓનાં સંગમસ્થાને જઈ પહોંચ્યા. ત્યાંથી ઘણે દૂર જતાં ધુરાલી નામે એક ગામડું આવ્યું. અહીંથી ગંગોત્રી બાર કોશ* દૂર રહે છે. ધુરાલીની પેલી બાજુ મુકબા નામે એક ગામ છે. આ ગામમાં માત્ર એકજ પંડિત દશ-પંદર અનુચરો સાથે રહે છે. અહીંથી થોડે છેટે કુશાલી નામે ગામ આવે છે. ત્યારપછી કોઈ પણ ગામ આવતું નથી, તેથી યાત્રાળુને રાતવાસો કોઈ પર્વતની ગુફામાંજ કરવો પડે છે. કુશાલીથી જેટલો રુદ્રહિમાલય દૂર છે, તેટલોજ દૂર પતાંગિની પર્વત રુદ્રહિમાલયથી છે. આ પતાંગિની પર્વત ઉપર પાંડવો કેટલોક સમય રહ્યા હતા. અહીંથી ગંગોત્રી માત્ર એકજ કોશ દૂર છે.

જે સ્થાનને લોકો “ ગંગોત્રી ” કહે છે ત્યાં એટલો બધો બરફ પડે છે કે માણસ તદ્દન પાસે ગયા સિવાય ગંગાનાં દર્શન કરી શકતો નથી. ગોમુખી પર્વતપરથી ઉતરતાંજ ભાગીરથીનું કેદારગંગા નામ પડે છે. અહીંથી બાર કોશ નીચે જતાં એક ચોરસ મંદિર આવે છે. મંદિર પણ બરફ જેવું ઘોળું અને બાર ફૂટ ઉંચું છે. મંદિરની પૂર્વ તરફ એક દ્વાર છે. આ દ્વારમાંથી ગંગોત્રીના પવિત્ર જળનો સ્પર્શ થઈ શકે છે. માર્કટવેઈન સાહેબ આ ગંગાજળના ગુણાનુવાદ ગાતાં “ મોર ટ્રેન્સ એપ્રાડ ” નામના પુસ્તકમાં જણાવે છે કે:—

“ બનારસમાં (કાશીમાં) ઘણી વાર કાલેરા થાય છે, પરંતુ તે કાલેરા ક્યારેય કાશીની બહાર ફેલાતો નથી. આનું કારણ જાણવા

* બંગાળમાં કોશ અર્થાત્ કોશ એટલે બે માઇલ ગણાય છે.

આશ્રાથી સરકારના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી મિ. હેન્ડ્રીન કાશીમાં આવ્યા અને કેટલાક પ્રયોગો કર્યા. તેમણે ગંગાજળમાં કૌલેરાનાં પુષ્કળ જંતુઓ નાખ્યાં. છ કલાકમાં તો જંતુનું નામ-નિશાન પણ ન રહ્યું. પછી ફૂવાના ચોખ્ખા-જંતુરહિત પાણીમાં કૌલેરાનાં થોડાં જંતુઓ નાખી જોયાં તો તેમાંથી અનેક જંતુઓ ઉભરાવા લાગ્યાં. ”

“હિંદુઓ જમાના થયાં ગંગાજળને અતિ પવિત્ર માને છે તથા ગમે તેવી અપવિત્ર વસ્તુને પણ પવિત્ર કરનાર માને છે તેનું કારણ મને હવે સમજાયું. ઉપરથી ગમે તેવું ગંદું કે મેલું જણાતું હોય કે પછી તેમાં મુઠદાં તરતાં હોય તોપણ હિંદુઓ અત્યંત શ્રદ્ધાભક્તિથી ગંગાજળમાં સ્નાન કરે છે અને તેનું પાન કરે છે. તે જોઈ હિંદુઓની હાંસી કરનારાઓને હવેથી જરા વિચાર કરવો પડશે. હિંદુઓએ આ ગંગાજળનું રહસ્ય કેવી રીતે જાણ્યું? શું હિંદુઓમાં પણ જંતુશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા છે? એ વિષેકંઈ કહી શકાતું નથી. પરંતુ આપણે માત્ર એટલું જ કહી શકીશું કે, આપણે (પાશ્ચાત્યો) જંગલી દશામાંથી મુક્ત નહોતા થયા તે પહેલાં કેટલાય સમયથી હિંદુઓ તો સુસંસ્કારી હતા. ”

વળી ફ્રેઝર સાહેબ ગંગોત્રીવિષે લખે છે કે:—“ આ તીર્થનાં હિંદુઓ અત્યંત પવિત્ર તેમજ પૂજ્યભાવથી દર્શન કરે છે તેનું કારણ આ પુણ્યભૂમિનું મનોહર દૃશ્ય જોતાંજ સમજાઈ જાય તેવું છે. ”

ઉપરોક્ત મંદિરની પાસેજ યાત્રાળુઓને રહેવામાટે બે-ત્રણ લાકડાની કોટડીઓ છે. આ સ્થાન વિશાળ ન હોવાથી, અધિક યાત્રાળુઓ હોય છે ત્યારે તેમને પર્વત-ગુફાનો આશ્રય લેવો પડે છે.

ગંગોત્રીનાં દર્શન કરી સ્વામીજી કેદારનાથ તથા બદ્રિકાશ્રમ ગયા. ત્યાંથી હરિદ્વાર પાછા ફરી સ્વામીજી શાસ્ત્રમાં જણાવેલ કૂર્માચલને રસ્તે થઈ માનસરોવર ગયા. રસ્તામાં સ્વામીજીને જે જે અસાધારણ કપટો વેડવાં પડ્યાં છે તેનું વર્ણન આ ક્ષુદ્ર લેખિનીથી થઈ શકે તેમ નથી. પચાસ વર્ષ પહેલાં એક અંગ્રેજ મુસાફર કેટલાક અનુચરો સાથે કૂર્માચલને રસ્તે થઈ માનસરોવર જવા નીકળ્યા હતા; પરંતુ તેમને અર્ધે રસ્તેથીજ પાછું વળવું પડ્યું હતું. તેઓ તેમના એક પુસ્તકમાં લખે છે કે “ રસ્તામાં સ્તૂપાકાર અરફના ઢગલા જોતાંજ મનમાં એક જાતની વેદના થતી. ટાઢ તો એટલી બધી હતી કે જાણે આત્મા પણ થીજી જાય. ”

શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, યાત્રાળુઓએ પહેલાં કૂર્માચલ (હાલ તેને

કુમાયુન કહે છે) પાસેની ગંડકી અને લોહાનદીમાં સ્નાન કરી કૂર્મશિલા પાસે આવવું. આ કૂર્મશિલા, હાલની ગાગાર પર્વતમાળા વચ્ચે આવેલો એક નાનો પર્વત છે. કૂર્મશિલાની પાસે હંકાતીર્થ નામે નદીમાં સ્નાન કરી પાતાળ-ભુવનેશ્વર નામના તીર્થસ્થાનમાં જવાય છે. આ પાતાળ-ભુવનેશ્વર હાલમાં ગાંગોલી પરગણામાં આવેલા ગાંગોલી હાટ ડાક-બંગલાથી થોડે દૂર ઉત્તરમાં છે. અહીં એક ગુફા તથા એક શિવમંદિર છે. પાતાળ-ભુવનેશ્વરથી આગળ ચાલીએ તો પહેલાં પવનપર્વત અને પછી પતાકાપર્વત આવે છે. આ પતાકાપર્વત હાલના ચિથોડાગઢથી થોડેક દૂર ઉત્તરમાં છે. ત્યાંથી થોડે દૂર જઈએ તો વ્યાસાશ્રમ આવે છે અને ત્યાંથી ઘણે દૂર જતાં તારકપર્વત આવે છે.

આ તારકપર્વત પાસે તારિણી નદીમાં સ્નાન કરી આગળ ચાલીએ એટલે તિબેટની હદ આવે છે. ત્યાંથી કેટલેક દૂર જઈએ એટલે ગૌરીપર્વત આવે છે. આ ગૌરી પર્વતની પાસેજ માનસરોવર છે. માનસરોવરની લંબાઈ આઠ કોશ અને પહોળાઈ છ કોશ છે. અહીં પહેલાં રાજહંસ નામે મહાદેવની પૂજા કરાય છે. પછી માનસરોવરની પ્રદક્ષિણા કરવી અને રસ્તામાં જે જે નદીઓ માનસરોવરમાં મળે છે તેમાં સ્નાન કરવું. દક્ષિણમાં શંભુ પર્વતમાંથી શશિ નદી, ઉત્તરમાં નીલપર્વતમાંથી કપિલા નદી અને કૈલાસ-શિખરમાંથી મંદાકિની, પુષ્પલદ્રા તથા ચંદ્રલાગા નામની નદીઓ માનસરોવરમાં મળે છે. માનસરોવરથી ઉત્તરમાં દોઢ કોશ છેટે કૈલાસપર્વત છે. કૈલાસપર્વતનો ઘેરાવો બે કોશ અને ઉંચાઈ વીસહજાર ફુટ છે. તે આખોય ખરફથી ઢંકાયેલો છે. કૈલાસપર્વતની પ્રદક્ષિણા કરતાં બે દિવસ લાગે છે. માનસરોવર પાસે રાવણ-હૃદ* નામે એક બીજું સરોવર પણ છે.

માનસરોવરથી પાછા આવી, સ્વામીજી પંજાબ દેશમાં આવેલા જવાલાતીર્થમાં ગયા. જવાલામુખીના મંદિરમાં પેસતાંજ એક

* હૃદ-કુદરતી મહાસરોવર; અંગ્રેજીમાં 'લેક' કહેવાય છે. કેટલાક માધવ સુધી પાણીનો જથ્થો હોય અને તેની ચોતરફ જમીન હોય એવા કુદરતી મહાસરોવરને હૃદ કહેવાય. સરોવર ખોદીને પણ બંધાવી શકાય જ્યારે આ કુદરતી હોય.

અમે આ ગ્રંથમાં પ્રસંગોપાત 'સરોવર' શબ્દનો ઉપયોગ ઉપર જણાવેલા અર્થમાં કર્યો છે.

ગુફા જોવામાં આવે છે. આ ગુફાની વચમાં એક ધૂણીનું દર્શન કરતાં અવર્ણનીય આનંદ થાય છે. ત્યાંથી સ્વામીજી કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યા. ત્યાં પાંચ સ્થાનો દર્શન કરવા જેવાં છે:—(૧) કુરુક્ષેત્ર એટલે કે કુરુરાજનું દાનક્ષેત્ર:—અહીં અર્ધા કોશનાઘેરાવાવાળું તળાવ છે; અને તેની વચમાં લક્ષ્મીનારાયણનું મંદિર છે. કૌરવ-પાંડવોનું જે મહાભારત યુદ્ધ થયું હતું તે સ્થાન અહીંથી ચાર-પાંચ કોશ દૂર છે. (૨) દ્વૈપાયનહ્રદ—આ હ્રદ(સરોવર)માં દુર્યોધન સંતાઈ ગયો હતો. (૩) પંચપાંડવાશ્રમ. (૪) ભદ્રકાલીનું પીઠસ્થાન-પાંડવો કહેતા કે, અહીં માનું દર્શન જળરૂપે થાય છે; કેમકે પીઠ-સ્થાનપર એક દ્રૂવો જોદેલો છે. આ સ્થાન શહેરથી અર્ધા કોશ છેટે જંગલમાં છે; હાલ ત્યાં એક બંગાળી ગૃહસ્થે માતાજીની મૂર્તિ પધરાવી છે; અને (૫) થાણેશ્વર મહાદેવ:—કુંતી માતાએ આ થાણેશ્વર મહાદેવની એકસોઆઠ સુવર્ણચંપક પુષ્પોથી પૂજા કરી હતી.

પંજાબમાં આવેલું અમૃતસરનું સુવર્ણમંદિર અહીંથી બહુ દૂર નથી. શીખોનું આ મનોહર સુવર્ણમંદિર આખું ચે સોનાનાં પતરાંથી મઢેલું છે; અને એક મોટા સરોવરની વચ્ચે આવેલું છે અને સંધ્યાસમયે જ્યારે હજારો શીખ ભકતો એકત્ર થઈને નામસંકીર્તન કરતા કરતા અને ભજનો ગાતા ગાતા જળાશયની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા કરે છે, ત્યારે અનેક મુખે અને વિવિધ વાજાંત્રોદ્વારા નીકળતો સંગીતધ્વનિ સાંભળીને ભકિતરસની જે અમૃતધારા વહે છે, તે મલિન મનને પણ દ્રવિત કરી નાખે છે. શીખ લોકોમાં કોઈ ખાસ પૂજાપદ્ધતિ નથી, પરંતુ સુંદર બાંધણી અને કારીગરીવાળાં મંદિરોમાં શ્રી નાનકાદિ ગુરુઓના રચેલા કેટલાક ગ્રંથો સાચવી રાખેલા જોવામાં આવે છે. આ ગ્રંથો ઉપર હજારો શીખ નરનારીઓ પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે અને મંદિરની ચારે બાજુએ ભકિતપૂર્ણ હૃદયે પ્રદક્ષિણા કરે છે. સ્વામીજી આ સુવર્ણમંદિરની બહુ પ્રશંસા કરતા અને કહેતા કે, કાશી વિશ્વનાથની પેઠે સુવર્ણમંદિરની પણ સઘળા ભકતોએ યાત્રા કરવી જોઈએ. ત્યાંથી પગપાળા મુસાફરી કરતા કરતા સ્વામીજી નૈમિષારણ્યમાં આવ્યા. હાલમાં લક્ષ્મીથી પંદર કોશ દૂર શાંડિલા નામે સ્ટેશન છે. ત્યાંથી બળદગાડીમાં બેસી નૈમિષારણ્ય જવાય છે.* રસ્તામાં ‘હત્યાહરણ’ નામે એક તીર્થ આવે છે. કહેવાય છે કે, શ્રીરામચંદ્રજી અહીં આવીને

* હાલમાં રેલ્વે થઈ છે.

એક તળાવમાં સ્નાન કરીને રાવણહત્યાના પાપથી મુક્ત થયા હતા. બીજે દિવસ સવારમાં હત્યાહરણમાં સ્નાન કરી, તીર્થવિધિ સંપૂર્ણ કરી, ચાલી નીકળવાથી સંધ્યાકાળે નૈમિષારણ્યમાં પહોંચાય છે. પ્રકૃતિની લીલાભૂમિ, ગાઢ જંગલોથી વિંટાયેલી, પક્ષીઓના મધુર કલરવથી ભરપૂર, લીલાંછમ વૃક્ષોથી સુશોભિત અને સાધુજનોને પ્રિય એવા આ નૈમિષારણ્યને પ્રકૃતિદેવીએ જાણે સંસારકોલાહલથી ખચાવી લેવા પોતાના યોગામાં છુપાવી રાખ્યું હોય નહિ એમ લાગતું હતું. કલકલ ધ્વનિ કરતી, લીલાંછમ કાંઠાવાળી, પુણ્યસલિલા ગોમતી ભારતના આ પવિત્ર તીર્થને-લગવાન વ્યાસજીની લીલાભૂમિને-પોતાના તરંગોવડે સ્નાન કરાવતી વેગથી વહેતી હતી. નૈમિષારણ્યમાં કેટલાંક દર્શનીય સ્થાનો છે:- (૧) ચક્રતીર્થ:-આ એક નાનું તળાવ છે અને તેની વચ્ચે નાનાં નાનાં ખાકાંવાળી એક ગોળાકાર ભીંત છે. યાત્રાળુઓ પહેલાં અહીં સ્નાન કરે છે. (૨) પંચપ્રયાગ:-આ પણ એક નાનું તળાવ છે. (૩) કાશીતીર્થ:-આ કાશીતીર્થ તળાવની પાસે બે નાનાં મંદિરો છે. એક મંદિરમાં શ્રીવિશ્વનાથ બિરાજે છે, બીજામાં કોઈ બીજું શિવલિંગ છે. (૪) તપોવન:-અહીં પ્રાચીન સમયમાં મહાભારતની પારાયણ થતી. (૫) વેદવ્યાસની ગાદી:-આ સ્થાન પણ બહુ મનોહર છે. પાસે ક્યાંય પણ મનુષ્યની વસ્તી નથી તેથી શાંત એકાંત પ્રદેશ છે; માત્ર પુષ્પપરિમલવાહી વાયુદેવતા સાથે પક્ષીઓનો કિલકિલાટજ આ ગંભીર શાંતિનો ભંગ કરે છે. અહીં કશ્યપઋષિ તથા મનુ લગવાનની સમાધિ છે.

નૈમિષારણ્યથી સીતાપુર જતાં રસ્તામાં મિશ્રી નામે સ્થાનમાં દધીચિઋષિનો આશ્રમ આવે છે. અહીં દધીચિ ઋષિએ દેવોના ઉપકારમાટે પોતાના દેહનું દાન કર્યું હતું. ત્યાંથી સ્વામીજી અયોધ્યા આવ્યા. અયોધ્યામાં જ્યાં જાઓ ત્યાં રામ, લક્ષ્મણ અને દશરથ વગેરેની મૂર્તિઓનાં દર્શન થાય છે. અયોધ્યા સરયૂ-નદીને કાંઠે આવેલું છે. તેમાં મુખ્ય સ્થાન તો ‘હનુમાનગદી’ છે. તેમાં હનુમાનજીની મૂર્તિ સ્થાપેલી છે. અહીં હનુમાનજીનાં દર્શન કરતાંજ એવો પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, લોકો લગવાન રામચંદ્રજીને છોડી લકત હનુમાનજીની આવી લકિત કેમ કરે છે? કેમકે અહીં જેટલાં મનુષ્યો દર્શન આવે છે તેટલાં મનુષ્યો બીજાં કોઈ મંદિરોમાં ક્યારેય જણાતાં નથી.

અયોધ્યાથી સ્વામીજી કાશીપુરીમાં આવ્યા. ત્યાંથી પ્રયાગ-ક્ષેત્રમાં ત્રિવેણીસ્નાન કરી, વેણીમાધવનાં દર્શન કરી વૃંદાવનમાં આવ્યા. પૂર્ણાવતાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની લીલાભૂમિ વૃંદાવનનાં રમણીય દર્શ્યોત્તું યથાર્થ વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય અમારી કલમમાં નથી. અમે અનેક સ્થળે ક્ષર્યા છીએ, પણ હરિદ્વારસિવાય બીજે ક્યાંય અહીંના જેવું મનોહારી સૌંદર્ય જોયું નથી. આજે પણ અનેક મયૂર-મયૂરી આનંદે નૃત્ય કરતાં કરતાં વ્રજવાસીઓનાં આંગણમાં વિહાર કરે છે. વ્રજાંગનાઓ આજે પણ તે કાલિંદીને કાંઠે પાણીનાં બેઠાં લઈ ધીરે ધીરે જળ ભરવા જાય છે; તેમજ દૂર દૂર ભૂરા આકાશ સાથે મળી જતી, વૃક્ષોથી છવાઈ રહેલી અને દૂર સુ-દૂર ફેલાઈ રહેલી હરિયાળી ભૂમિપર ગાયોનાં ધણ અને મૃગલાં-ઓનાં ટોળાં સ્વચ્છંદે વિચરે છે; પરંતુ તે વૃંદાવનવિહારી, શ્રી-કૃષ્ણચંદ્રનાં દર્શન ન થવાથી, એ બંસીનાદોના અભાવથી ભક્તોને મન વૃંદાવન શૂન્યવત્ લાગે છે. બેશક, સાચા ભક્તોને તો આ બધો અભાવ તે મહાભાવના પ્રતાપે દૂર પણ થઈ જાય છે.

વૃંદાવનમાં ઘણાંય મનોહર મંદિરો છે. મદનમોહન, ગોપીનાથ, શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર વગેરેની મૂર્તિઓ આ મંદિરોમાં વિરાજે છે. વૃંદાવન જેટલું નિર્જન છે, તેટલુંજ મથુરાં કોલાહલપૂર્ણ છે. મથુરાંમાં વિશ્રામઘાટ, દ્વારકાનાથનું મંદિર, ધ્રુવક્ષેત્ર વગેરે કેટલાંક સ્થાનોનાં યાત્રાળુઓએ અવશ્ય દર્શન કરવાં જોઈએ. મધુવન, તાલવન, ભાંડાર-વન, કુંદવન, બકુલવન, ભદ્રવન, બદિરવન, મહાવન, ખિલ્લવન, લોહાર્ગલવન, વગેરે વનસમૂહમાં નિધુવન અને નિકુંજવન વૃંદા-વનમાં આવેલાં છે. પરદેશી યાત્રાળુને જોઈ વૃંદાવનનાં નાનાં નાનાં બાળકો જ્યારે નીચેની પંક્તિઓ બોલે છે ત્યારે ભક્તોનાં હૃદયમાં શ્રીદામા-સુદામાદિ ભગવાનના ગોપસખાઓની વાત યાદ આવે છે:-

શ્યામકુંડ, રા કુંડ, ગિરિગોવર્ધન ।

મધુર મધુર વંશી બાજે એઢ વૃંદાવન ॥ બાછા બોલ હરિ ॥

વૃંદાવનથી સ્વામીજી જયપુર, પુષ્કરરાજ વગેરે તીર્થોમાં થઈ ગુજરાતમાં દ્વારકા ગયા. દ્વારકા અમદાવાદથી ૨૩૫ તથા વડોદરાથી ૨૭૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. સંન્યાસશ્રદ્ધણુ પહેલાં પણ સ્વામીજી દ્વારકામાં કેટલાક દિવસ રહ્યા હતા. પહેલાં દ્વારકાની ચારેપાસ સમુદ્ર હતો. હાલ એક બાજુ રેતીનો અઢાવ થતાં એક રસ્તો બની ગયો

છે. * દ્વારકાનાથના મંદિરની બાબુમાંજ એક દેવકીજીનું સુંદર મંદિર છે. સ્વામીજીએ પગે ચાલીને આખા મુંબઈ ઇલાકાની મુસાફરી કરી અને ગોકર્ણેશ લિંગનાં દર્શન કરી તેઓ ભારત-વર્ષની છેલ્લી સીમા સેતુબંધ રામેશ્વરમાં આવી પહોંચ્યા. રામેશ્વર નામે એક નાના બેટમાં ભારતવિખ્યાત રામેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. બેટની લંબાઈ સાત કોશ અને પહોળાઈ અઠી કોશ છે. મંદિર-માં પ્રવેશ કરતાંજ બહુજ સૂક્ષ્મ તથા સુંદર કારીગરીવાળું, પચાસ હાથની ઉંચાઈવાળું મુખદ્વાર આવે છે. આ દરવાજાની અંદર ત્રણ ત્રણ સ્થંભોની હારો આવેલી છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ત્રણસો હાથ સમયોરસનો એક મોટો ચોક આવે છે. આ ચોકની ચારે બાજુએ સુંદર મંદિરોની હાર આવેલી છે.

રામેશ્વરથી સ્વામીજી મદ્રાસ પ્રાંતમાં થઈ ઉત્કલમાં શ્રીજગન્નાથપુરીમાં આવ્યા અને ત્યાંથી બંગાળમાં આવ્યા. ત્યાંથી આસામ તથા બિહાર પ્રાંતનાં તીર્થોમાં ફરી વિદલ્ તથા શોણલદ્ર દેશનાં તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. છેવટે પાછા ગંગા-યમુનાના સંગમસ્થાન શ્રીપ્રયાગક્ષેત્રમાં આવ્યા.

સંન્યાસીઓએ સાત પુરી, ચાર ધામ અને આઠ ખંડની જે યાત્રા કરવી જોઈએ તે સ્વામીજીએ કરી હતી. હિમાદ્રિખંડ અથવા હિમાલય, માનસખંડ અથવા માનસરોવર, કૈલાસખંડ અથવા કૈલાસ પર્વત અને કેદારખંડ, એ સર્વ ઠેકાણે તેઓ ગયા હતા. જે પ્રદેશમાં રામેશ્વર આવેલા છે તે રેવાખંડમાં પણ મુંબઈ થઈને તેઓ ગયા હતા. મુંબઈપ્રદેશની મુસાફરી વખતે તેમણે વર્તમાન કાનડા જીલ્લામાં આવેલા શ્રીગોકર્ણેશ્વર લિંગનાં પણ દર્શન કર્યાં હતાં. ગૃહત્યાગ કર્યા પછી તો તેઓ ઉજ્જનમાં રહ્યા હતા. કાશીખંડમાં તેમના આવવાનો ઉલ્લેખ કરવો બીનજરૂરી છે. ગંગોત્રીથી તે ગંગાસાગરસુધીનાં ગંગાકિનારાનાં સર્વ સ્થાનોમાં તેઓ ફર્યા હતા.

આ રીતે સ્વામીજીએ માત્ર કૌપીનલેરજ સઘળાં તીર્થોની પગપાળા યાત્રા કરી હતી. કોઈ કોઈ વાર તેમને નાના પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં હતાં; પરંતુ સુખ કે દુઃખ તેમના મનને ચલિત કરી શક્યું નહિ. શારીરિક કે માનસિક કલેશને તેમના મનમાં સ્થાનજ મળ્યું નહિ. કોઈ કોઈ દિવસ લોજન મળે નહિ,

* હવે જમનગરથી દ્વારકા રેલ્વે થઈ છે અને એ રેલ્વે જમનગર તથા વડોદરા રાજ્ય તરફથી બાંધવામાં આવી છે.

અર્ધા ભૂખ્યા રહેવું પડે કે અનાહારે પણ દિવસ ગાળવા પડે. કેઇ વાર ઝાડ નીચે તો કેઇ વાર નિર્જન વનમાં, કેઇ વાર પર્વતને શિખરે તો કેઇ વાર સમુદ્રકિનારાની રેતી ઉપર, કેઇ વાર જનશૂન્ય શ્મશાનમાં તો વળી કેઇ વાર વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુઓવાળી પર્વતગુફાઓમાં પણ રાત્રિ ગાળતા હતા.

એક વાર બદ્રિકાશ્રમના રસ્તામાં બરફ પડતાં, સ્વામીજીને ઘણું દુઃખ પડ્યું હતું. ટાઢથી તેમનું આખું શરીર અકડાઇ ગયું હતું અને રસ્તામાં તેઓ મૃતવત્ પડ્યા હતા. પાસે સેવા-શુશ્રૂષા કરનાર કેઇ પણ ન હતું. થોડા સમય બાદ એક મહાપુરુષ ત્યાં થઇને જતા હતા, તેમણે સ્વામીજીની આવી દુઃખદ અવસ્થા જોઇ તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરી તેમને પ્રાણ બચાવ્યો હતો.

દક્ષિણમાં યાત્રા કરતાં એક વખત સ્વામીજીને ત્રણ દિવસસુધી ભિક્ષા ન મળી. એથે દિવસે જ્યારે તેઓ એક વૃક્ષ નીચે મૃતવત્ પડ્યા હતા ત્યારે અચાનક એક વ્યક્તિએ આવી તેમને નાના પ્રકારની ખાદ્ય સામગ્રી આપી તેમના પ્રાણની રક્ષા કરી હતી.

એક વખત સંધ્યાસમયે સ્વામીજી હરિદ્વારની પાસેના ગંગા અને પાંડે નદીના સંગમ પાર ઉતરતા હતા, તેવામાં આકાશ એકા-એક વાદળાંથી છવાઇ ગયું. જોતજોતામાં ચોતરફ અંધકાર વ્યાપી ગયો, મૂશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને પૂર આવતાં નદી બન્ને કાંઠે વહેવા લાગી. આ ભયંકર સમયે ક્યાં જવું અને કેમ કરવું તેનો નિર્ણય નહિ કરી શકવાથી તેમજ બીજો ઉપાય ન હોવાથી તે મહાન સંયમી અને અસાધારણ મનોબળવાળા સ્વામીજી તો આખી રાત નદીમાં ઊભાજ રહ્યા.

આ પ્રમાણે અનેક સમયે આ મહાત્માને જે દુઃખો સહન કરવાં પડ્યાં છે તેની ગણતરી થઇ શકે તેમ નથી; તેમ તે બધાંનું વર્ણન પણ નિરર્થક છે. સ્વામીજી આ પ્રમાણે એક પાઇ પણ પાસે રાખ્યા સિવાય તેર વર્ષસુધી તીર્થયાત્રા કરી, અને ફરીથી સ્વર્ગ-દ્વારરૂપ હરિદ્વારમાં આવ્યા.

આ પુણ્યતીર્થમાંજ તેમને સ્વનામધન્ય અનંતરામજી નામના મહાપુરુષનો સમાગમ થયો. અનંતરામજીનું વતન પટના જિલ્લાના રઘુપુર ગામમાં હતું. તેઓ શાકદ્રીપી પ્રાદ્ય હતા. વેદાંતમાં તેઓ પારંગત હતા. સંસાર છોડી, સંન્યાસી થઇ તેઓ અહીં ભગવત્ચિંતનમાં લીન રહેતા હતા.

સ્વામીજીને તેમના સમાગમથી ખૂબ આનંદ થયો અને પોતે વેદાંતમાં પારંગત હોવા છતાં, વિશેષતા માટે તેમની પાસે રહી શારીરિક લાભ્ય, ગીતાલાભ્ય, ચિત્સુખી, પંચદશી, વેદાંતપરિ-ભાષા, દશોપનિષદ વગેરે ગ્રંથો ફરીથી જોઈ ગયા. બ્રહ્મનિષ્ઠો સ્વા-ભાવિક રીતેજ આપવડાઈ દર્શાવતા નથી અને તેથીજ સ્વામીજી અનંતરામજી પંડિત પાસે શિષ્યભાવે રહ્યા હતા. અનંતરામજીને પણ સ્વામીજીના સહવાસથી આનંદ થયો અને બન્ને જણ અનેક પ્રકારે પરમાત્મતત્ત્વની આલોચના કરતા એકબીજાને વિશેષ સુખી કરવા લાગ્યા.

મીમાંસકો કહે છે કે, યથાવિધિ કર્મનાં અનુષ્ઠાનથી મુક્તિ મળે છે. વેદાંતીઓ કહે છે કે, જ્ઞાનવિના મોક્ષ નથી અને કર્મ તો માત્ર જ્ઞાનનું સાધન છે; પરંતુ સ્વામીજીનાં દર્શન કરતાં એમજ થતું કે, આ કર્મને જ્ઞાનનો વિવાદ અસહ્ય થઈ પડવાથી કર્મ અને જ્ઞાન બન્ને સ્વામીજીનું રૂપ ધરી પૃથ્વીપર પધાર્યાં છે. કેમકે સ્વામીજી વેદાંતમાં પારંગત હોવા છતાંયે તેમણે યથાવિધિ તીર્થયાત્રા તથા સેવાસાધના કર્યાં હતાં. ભગવદ્ભક્ત સાચા મહાપુરુષનાં લક્ષણો એવાંજ હોય છે. *

* સ્વામીજીએ કંઈ પોતાનાજ કલ્યાણમાટે તીર્થયાત્રા નહોતી કરી. તેઓશ્રીએ તો અનેક જીવોનું શ્રેય થાય એવાં કામો પણ સાથે સાથે કર્યાં હતાં. ‘લોકકલ્યાણ કરવું’ એ તેમનું જીવનવ્રત હતું. અરે ! દેહાવસાનકાળે પણ પોતાના દેહને બાળી કે દાટી ન દેતાં, તેના કટકા કરી પક્ષીઓને ખવડાવી દેવાની તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી હતી.

સ્વામીજીની પરોપકારની પ્રેરણા, તેમના દેહાવસાન બાદ પણ, કેવી રીતે ફળતી તે નીચેના દૃષ્ટાંતપરથી જોઈ શકાશે:-

“ મહુ છાવણીમાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળાની ખાસ જરૂર હતી. આંના મહાજનોએ સને ૧૯૦૪ ના સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે કેન્ટો-ન્મેન્ટ મેજિસ્ટ્રેટ મેજર વેકના હાથે સંસ્કૃત પાઠશાળાનો પાયો નંખાવ્યો; અને આ પાઠશાળાનું નામ ‘સ્વામી ભાસ્કરનંદ પાઠશાળા’ રાખવામાં આવ્યું છે. કેમકે તેમણે તે માટે અગાધ પરિશ્રમ લીધો હતો.”

(‘ધી ટેલિગ્રાફ’ તા. ૨૧-૯-૧૯૦૪)

અધ્યાય ૬ ફો—ભક્તિસાધના

હરિદ્વારમાં કેટલોક સમય રહી સ્વામીજી શ્રીકાશીપુરીમાં આવ્યા. સ્વામીજીએ સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે સંન્યાસ લીધો હતો. હાલ તેમની ઉંમર આઠીસ વર્ષની હતી.

સંન્યાસ લીધા પછી તેર વર્ષસુધી સ્વામીજીએ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી હતી, તોપણ હજી એક સાધન બાકી રહ્યું હતું. યોગીશ્રેષ્ઠ સ્વામીજીની ભક્તિ-સાધના હજી સોળે કળાએ ખીલી ન હતી; તેથી તેઓશ્રી કાશી આવી, ગંગાકાંઠે મધ્યાહ્ન સૂર્યથી તપેલી રેતી ઉપર બેસી ચંદ્રમૌલીશ્વર શ્રીકાશીવિશ્વનાથની આરાધના કરવા લાગ્યા. આ સમયે તેઓ પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા, પ્રત્યાહાર વગેરે છોડી દઇ, આહાર-નિદ્રાનો ત્યાગ કરી, રાત્રિદિવસ ‘વિશ્વનાથ’ ‘વિશ્વનાથ’ એમ ઉંચે સ્વરે નામોચ્ચારણ કરવા લાગ્યા. તેઓ કેટલીકવાર મનોમન હસતા તો ઘડીકમાં તેમની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેતાં. સ્વામીજીની આ મહાલાવની મહાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં સ્વ. ભૂધર બાબુ પોતાના “સાધુદર્શન” નામે પુસ્તકમાં લખે છે કે:—“તે સમયે તેઓશ્રી (સ્વામીજી) ગંગાતટેજ રહેતા. જે બાળતો સામાન્ય મનુષ્યને મહાન કષ્ટદાયી હોય તે કરવાનું તેમને બહુ ગમતું. કડકડતી ટાઢમાં ઉઘાટે શરીરે બરફ જેવા ગંગાજળમાં કાષ્ઠવત્ બેસી રહેવામાં તેમને બહુ આનંદ આવતો. ઉનાળાના પ્રચંડ તાપમાં તપેલી રેતીમાં ધ્યાન કરતાં પડ્યા રહેવું એ તેમને બહુ ગમતું. તે સમયમાં સ્વામીજીને કોઈએ ક્યારેય આહાર કરતાં જોયા નથી. જે કોઈ ભાવિક ભક્ત પ્રેમથી કંઈ ભોજન લાવે તો સ્વામીજી તેનું નિરીક્ષણ કરી હસતા હસતા તે સ્થાન છોડી ચાલ્યા જતા. આથી કરીને સ્વામીજી એવા દુર્બળ થઇ ગયા, કે તેમનામાં ઉઠવાની શક્તિ પણ રહી નહિ. આવી રિયતિમાં તેઓ એકજ સ્થાને સમાધિસ્થ દશામાં પડી રહેતા.

સ્વામીજીએ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર

અને સંયમ, એ છયે અંગનો અભ્યાસ કર્યો હતો; અને સોડહ જ્ઞાનથી પ્રકૃતિ-પુરુષ સાથે એકત્વનો અનુભવ પામીને શુદ્ધ પ્રહ્ન-સ્વરૂપના ધ્યાનમાં મસ્ત રહી, ક્યારેક હિમગિરિનાં ધવલ શિખરપર તો ક્યારેક હિંસક પશુવાળા ગાઠ જંગલમાં અથવા અરકુથી છવાય-લી કોઈ શુદ્ધમાં રહી તેમણે અતિ ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરી હતી. વળી આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ સ્વામીજીએ હરિદ્વારમાં સૂત્રભાષ્ય, ઉપનિષદ્, ગીતા વગેરે વેદાંતગ્રંથના પરિશીલનદ્વારા જ્ઞાનયોગ સાધ્યો હતો; અને હવે કાશીમાં લક્તિયોગ સદ્ધ કરી સ્વામીજીએ મહાજ્ઞાન અને પરલક્તિની એકતા અનુભવી. ખીલેલાં પુષ્પની સુગંધ જેમ ચોતરફ પ્રસરે છે, તેમ સ્વામીજીની અસાધારણ તપશ્ચર્યાની વાત પણ ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ અને લકતોનાં ટોળેટોળાં તેમનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં. તેમને આ લોકમેદની રચતી નહિ તેથી તેઓ કોઈ કોઈ વાર ગંગાજીના સામે કાંઠે રામનગરની ટેકરી ઉપર આઘ્યા જતા અને ઘણોખરો સમય ત્યાંજ ધ્યાનમગ્ન રહેતા.

ઉનાળાના પ્રચંડ તાપમાં તપેલી રેતીપર બેસીને દુઃખ કે શોકની લાગણીવગર તેઓ પરમાત્મચિંતનમાં મગ્ન રહેતા; અને શિયાળાની કડકડતી ઠંડી કે ચોમાસાના મુસળધાર વરસાદમાં શરીર અકડાઈ જાય કે ભિંજાઈ જાય તોપણ ખીજ દિશામાં તેઓ નજર ફેંકતા નહિ. આ રીતે દિવસપર દિવસ અને માસપર માસ વીતવા લાગ્યા.

આવું જોઈને લકતોની ભીડ તો દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. આથી સ્વામીજીને કંટાળો આવી કાશીના કોઈ એકાંતભાગમાં રહેવાની ઇચ્છા થઈ. તરતજ સ્વામીજી, અયોધ્યાપ્રદેશના આમેટીના રાજબહાદુર શ્રી. લાલમાધવસિંહની પ્રાર્થનાથી તેમના ‘આનંદબાગ’ના અત્યંત રમણીય ઉદ્યાનમાં રહેવા આવ્યા. રાજાએ સ્વામીજીની સેવામાટે આઠ સેવકો રાખ્યા હતા; પણ સ્વામીજીએ તે સેવકોને એટલુંજ કહ્યું કે “ મારે ખીજ કોઈ સેવાની આવશ્યકતા નથી, અહીં કોઈને આવવા ન દો એટલે બધી સેવા થઈ ગઈ સમ-જીશ. ” આથી સેવકોને ખીજું કંઈ કામ કરવાનું રહ્યું નહિ. એટલે ચાર જણ પહેરાપર રહેતા અને ખીજ ચાર જણ આનંદ-બાગનાં ભાતભાતનાં વૃક્ષો અને છોડવાઓને સંભાળવાનું તથા પાણી સિંચવાનું કામ કરતા હતા. આ આનંદબાગ દુર્ગાવાડીની ખાસેજ આવેલો છે. તેની ચોતરફ ફરતી દિવાલ આવેલી છે. દર-

વાજામાં પેસતાંજ એક મોટો ફૂલો આવે છે. વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પ-વૃક્ષો ઉદ્યાનની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં છે. સેંકડો ફૂલ-ઝાડોની ખાબુમાં થઇ પસાર થતા પથ્થરના સુંદર રસ્તાઓ ખનાવેલા છે. ઠેક-ઠેકાણે લતામંડપો, કેતકીકુંજો તથા માલતી-માધ્વી આદિ લતાઓના મંડપોની શીતળ છાયામાં આવી રહેલી ઇંટ-ચૂનાથી તૈયાર કરેલી મનોહર બેઠકો તેમજ પુષ્પ-લતાઓથી વિંટાયેલાં આશ્રવૃક્ષો ફળફૂલથી લચી રહીને ઉદ્યાનની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. ખાગની વચ્ચેવચ્ચ પાંચ બકુલવૃક્ષો એક સુંદર વાવની આસપાસ આકાશ સાથે જાણે વાતો કરતાં હોય તેવી રીતે ઉભાં છે; અને ઇંટચૂનાનાં ખનાવેલાં સફેદ દ્વંધ જેવાં નિવાસસ્થાનો તો હંસોની પેઠે શોભતાં થકાં શાંતિદેવીના ધામસમાં બની રહ્યાં છે.

વ્યાસાદિ મહર્ષિઓએ કાશીપુરીને ‘આનંદકાનન’ કહી છે. તેજ આનંદકાનનમાં આનંદબાગ આવેલો છે. જે આનંદની કણિકામાત્રથી આ સમગ્ર સંસાર આનંદમાં તરબોળ થઇ જાય, તે પરમાનંદસાગરમાં નિમગ્ન રહી, આનંદસ્વરૂપ ભાસ્કરાનંદ સ્વામી આનંદબાગમાં સદા આનંદમાં રહેવા લાગ્યા.

આનંદબાગમાં સ્વામીજી કેવળ બ્રહ્મધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા હતા એમ નહિ, પરંતુ બાગમાંનાં વૃક્ષો પણ સ્વામીજીના શમ-દમ વગેરે ગુણોના પ્રભાવે કરીને શાંતચિત્ત મુનિવરોની પેઠે શોભતાં હતાં. યતીન્દ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:-

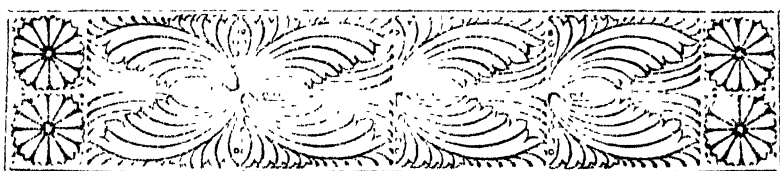
વિકસત્કુસુમં સુરવચ્છકુનં, પ્રચલત્તરુકં પ્રબલત્સુકૃતમ્ ।

વિલસન્મુનિ સંઘમનોવિભવં, વનમેનમસેવત ચિત્રકથં ॥

કુસુમે કુસુમે શકુને શકુને, ક્ષિતિજે ક્ષિતિજે મનુજે મનુજે ।

અવધૂત તમોંશ રજોંશચયં, રજ એવ વિરાજતિ તસ્ય પદઃ ॥

અર્થાત્ નાના પ્રકારનાં ખીલેલાં પુષ્પથી, પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી અને ધીર સમીરથી થતા ડોલનથી, આનંદબાગનાં વૃક્ષો મુનિઓનાં મનમાં ભગવદ્ભાવ જાગ્રત કરીને સ્વામીજીની સેવા કરતાં હતાં. આનંદબાગના દરેક પુષ્પના, પક્ષીના તેમજ મનુષ્યના રજોગુણ-તમોગુણો લોપ થઇ ગયો અને સર્વે સ્વામીજીની ચરણરજથી વિલૂપિત થયાં-અર્થાત્ શુદ્ધ સત્ત્વમય થઇ ગયાં હતાં.

અધ્યાય ૭ મો—સ્વામીજીની પરીક્ષા

એકાંતમાટે સ્વામીજી ગંગાતટ છોડી આનંદબાગમાં આવ્યા હતા. પરંતુ અહીં પણ લોકોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી, તેથી સ્વામીજી આનંદબાગના મકાનમાં એક લોંચરામાં રહી, ઉપ-નિષદાદિના પાઠમાં સમય ગાળવા લાગ્યા. તેઓ માત્ર સાયંકાળે એક વખત બહાર નીકળતા. તે વખતે જેઓ હાજર હોય તેમને દર્શનલાભ મળતો.

સ્વામીજી આનંદબાગમાં એકાંતસેવન કરવા લાગ્યા ખરા, પણ હવે દર્શનાર્થીઓની સીમા ન રહી. બાળક શું કે ઓઝલ-પડદાવાળી યુવતી કે પ્રૌઢા શું-અરે! રાણી-મહારાણીઓ પણ પાલખીમાં બેસી આનંદબાગમાં સ્વામીજીના દર્શને આવવા લાગી. તેવામાં એક રાત્રીને સ્વામીજીની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ. કાશીની પ્રખ્યાત લાવણ્યવતી ત્રણ વારાંગનાઓને રાત્રીએ એ કાર્યમાં જોડી. જે જે વારાંગના સ્વામીજીને ચલાયમાન કરી શકે તેને તેને સો સો રૂપિયા આપવાનું રાત્રીએ વચન આપ્યું. વારાંગનાઓએ બીડું ઝડપ્યું. તેમણે એક રાત્રે આનંદબાગના પૂર્વ-દરવાજેથી પ્રવેશ કર્યો. દેવયોગે પહેરાવાળા પણ પોલી ગયા હતા. રાત્રી પણ અનુચરસહિત બાગમાં એક ખૂણામાં કેતકીકુંજની આડમાં છુપાઈ રહ્યો અને કાર્યસિદ્ધિ થયે તરત પોતાને બહાર આપવાનું વારાંગનાઓને કહી રાખ્યું. હાથમાં દીવો લઈ વારાંગનાઓ ધીમે ધીમે પગથીઆં ઉતરી સ્વામીજીના લોંચરા પાસે જઈ પહોંચી. જોયું તો સ્વામીજી સમાધિસ્થ હતા. પાસે એક પુસ્તક પડ્યું હતું તથા દીવો બળતો હતો. સ્વામીજીની મુખમુદ્રા જોઈ વારાંગનાઓના હૃદયમાં પણ મહાભાવનો સંચાર થયો, તેમની પાપબુદ્ધિ વિલીન થઈ ગઈ અને બહાર આવી રાત્રીને જણાવ્યું કે, તેમનાથી આ કાર્ય નહિ બની શકે; પણ રાત્રીએ આ વખતે એક હજાર રૂપિયાની બક્ષીસનો લોભ બતાવ્યો. હજાર તો શું પરંતુ કરોડો રૂપિયા આપે તોય શું! ધર્મની વિમલ મૂર્તિને કાણ

મલિન કરી શકે ?

ગમે તેમ પણ વળી વારાંગનાઓ લોભાઈ. હજાર રૂપિયાની માયામોહિનીથી તેઓ ખચી શકી નહિ. ફરીથી હાવભાવ કરતી તેઓ ભોંયરા પાસે ગઈ અને જોયું તો સ્વામીજી સમાધિમાંથી જાગ્યા હતા.

તેમને જોઈ સ્વામીજીએ કેસરી સિંહના જેવો હુંકાર કરી કહ્યું કે ‘પ્રાણની પરવા હોય તો તત્કાળ આલ્યાં જાઓ !’ કેવો ભયંકર ધ્વનિ ! એકદમ જો વારાંગનાઓ તો ત્યાંથી પલાયન કરી ગઈ, પણ ત્રીજી હજુએ સ્વામીજીને મોહમાં ફસાવવા ઇચ્છતી ઉભી રહી. જોતજોતામાં એક મોટો સર્પ ત્યાં આવ્યો અને તે વારાંગનાના ખન્ને પગમાં વિંટાઈ વળ્યો. તે દત્તાત્રિગણીએ કારમી ચીસ પાડી અને “પિતા ! રક્ષા કરો, રક્ષા કરો !” એમ કહેતી કહેતી સ્વામીજીનાં ચરણોમાં પડી. પરંતુ સ્વામીજી કંઈપણ બોલ્યાઆલ્યા વગર તેને તેજ અવસ્થામાં રહેવા દઈ ઉપર આલી નીકળ્યા અને બાકીની રાત્રિ ઉપરજ ગાળી.

આ તરફ રાજા અને અનુચરો પેલી વેશ્યાનું શું થયું તે જોવા-જાણવા માટે ભોંયરામાં દાખલ થયા; પરંતુ તેને જોતાંજ તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા અને રજોને સર્પ પોતાને પણ વિંટાઈ વળે એવા ભયથી તેઓ સૌ જીવ લઈને નાઠાં.

રાજા વગેરે પલાયન કરી ગયા. સ્વામીજી ઉપર આલ્યા ગયા, પણ પેલી વેશ્યાને તો ચાર ઘડી રાતસુધી તેજ દશામાં રહેવું પડ્યું અને જ્યારે પરીઠાઈ થયું ત્યારે તે સર્પ પોતાની જગ્યાએ આલ્યો ગયો અને તે વેશ્યા પણ આનંદબાગમાંથી જીવ લઈને નાઠી.

ચોગેશ્વર મહાદેવજીને ધ્યાનભંગ કરવાના મિથ્યા પ્રયત્નમાં મદન પોતેજ મહાદેવજીના ક્રોધાગ્નિથી ભસ્મીભૂત થઈ ગયો ખરો; પરંતુ પૂર્વજન્મના સુકૃતસંચયથીજ તેને આવું મૃત્યુ મળ્યું; કેમકે ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં તો કોઈ ભાગ્યશાળીનોજ દેહાંત થાય છે. બાળક કૃષ્ણચંદ્રને સ્તનપાન કરાવવાનિમિત્તે સ્તનપર કાળકૃત વિષ ચોપડી, પૂતના તેમને મારવા જતાં પોતેજ મૃત્યુ પામી ખરી; પણ તેને યશોદા માતાના જેવીજ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ. તેજ પ્રમાણે સ્વામીજી જેવા મહાપુરુષની પરીક્ષા કરવા જતાં તે વેશ્યાના મનમાં પણ ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

આનંદબાગમાંથી નાસી છટકા બાદ તે વેશ્યાને અત્યંત પશ્ચાત્તાપ થયો. જો દિવસસુધી તેણે કંઈ ખાધું-પીધું પણ નહિ,

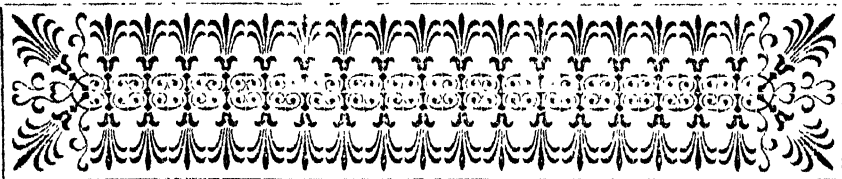
કેવળ યોધાર આંસુએ રોયાંજ કર્યું. વિચાર કરીને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે ‘ તીર્થયાત્રા કરી આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ. ’ પછી તરતજ તે પોતાની માલ-મિલકત વેચી નાખી હરિદ્વાર તરફ ચાલી નીકળી; અને એ વર્ષાસુધી ભારતવર્ષનાં અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી, છેવટે કાશીમાં પાછી આવી. ત્યારબાદ તેણે એક ગૃહસ્થને ત્યાં રહી પવિત્રતાથી બાકીનું જીવન ગાળ્યું હતું.

હાલ તે રમણીનો દેહાંત થયો છે. તે જ્યાંસુધી જીવી ત્યાંસુધી ઘણીયે વાર આનંદબાગમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતી હતી.x

x આ ઘટના ઘણા લોકો જાણે છે. જુઓ, પરિશિષ્ટમાં આપેલો કલકત્તાનિવાસી બાલુ ક્ષેત્રમોહન બસુ મલ્લિકનો પત્ર.

અધ્યાય૮મો—સમાધિ અને કૌપીનત્યાગ

ચારિત્રપરીક્ષાવાળી ઘટના બન્યા પછી આનંદબાગમાં આવવાનો કોઈને અધિકાર રહ્યો નહિ. એ પછી સ્વામીજી સંપૂર્ણપણે નિશ્ચિંત થઈને મનન, ચિંતન અને ધ્યાનાદિમાં સમય વીતાવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે છ માસ વીત્યા. એક દિવસ રાત્રે દુર્ગાકુંડની પાસે એક બે માળવાળા ઘરની અગાશીમાં, બહુ ઉકળાટને લીધે નિદ્રા ન આવવાથી એક માણસ આમતેમ આંટા મારતો હતો. પૂર્ણિમાની રાત હતી. હજી માત્ર બેજ ઘડી રાત વીતી હતી. પૂર્ણિચંદ્રની ધવલ જ્યોતિથી કાશીનગરીએ દિવ્ય કાંતિ ધારણ કરી હતી. મંદિરોના સુવર્ણકલશો કૌમુદીથી અપ્રતિમ શોભા ધારણ કરતા હતા, તે જોઈ એમજ થતું કે, કાશીપુરીનો ભગવાન શંકર કદી ત્યાગજ કરતા નથી. સઘળું શાંત હતું. માત્ર વચ્ચે વચ્ચે બકુલ વૃક્ષપરથી બેએક નિશાચર પક્ષીનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થતો. પાસેજ અસિસંગમની બાબુએ થઈ ભગવતી ભાગીરથી ધવલ ચંદ્રિકામાં તરલ તરંગોથી નાચતી-ફૂદતી મણિકર્ણિકાના ઘાટ તરફ વહેતી હતી. ચોતરફ સુગંધી પ્રસારતો શીતળ પવન મંદ-મંદ વાતો હતો. આ સમયે અગાસીપરના માણસે જોયું કે, આનંદબાગનો પશ્ચિમનો દરવાજો ઉઘાડી કોઈ બહાર આવ્યું અને ક્ષણ વારમાં તે દુર્ગાકુંડમાં ડૂબકી મારી અદૃશ્ય થઈ ગયું. ચંદ્રના પૂર્ણ પ્રકાશને લીધે તે બરાબર જોઈ શક્યો અને ધાર્યું કે, સ્વામીજી સિવાય બીજું કોઈ નથી. બીજે દિવસ તપાસ કરતાં જણાયું કે, તે સ્વામીજીજ હતા.

આ પ્રમાણે એકાંતસેવન કર્યા પછી સ્વામીજીને નિર્વિકલ્પાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થામાં આત્મચેતન પોતાના મહિમામાં સ્થિતિ થઈ રહે છે.

આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રાણ અને વૃત્તિનો સંપૂર્ણ લય થતાં સાધક ચિત્સાગરમાં મગ્ન થઈને પરમાનંદમય પરમાત્મ-

સ્વરૂપનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે થતાં તે સાધક મટી સિદ્ધ બને છે અને શરીર છુટતાં સુધી યોગીશ્વરભાવથી રહે છે.

સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ સ્વામીજી આનંદભાગના લોચરા-માંથી નીકળી ક્યારેક દુર્ગાકુંડમાં તો ક્યારેક ગંગાતટની કોઈ ગુપ્ત ગુફામાં બે ત્રણ માસ ગાળી આવતા. કહેવાની જરૂર નથી કે, તે સમયમાં તેઓ કંઈપણ ખાતાપીતા નહિ. અરે એ તો શું પણ પાણીનીચે તેમને આવશ્યકતા રહેતી નહિ—અર્થાત્ તેઓ વાયુપરજ નિર્ભર રહી પ્રદ્યાનંદમાં મસ્ત રહેતા ! આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ સં. ૧૯૨૫માં સ્વામીજીએ કૌપીન-નો પણ ત્યાગ કર્યો.÷

આ પ્રમાણે પરમાત્મામાંજ નિમગ્ન રહેનારા અને સર્વત્ર અનંતરૂપિણી પ્રાદ્વી દષ્ટિ જેમણે સ્થાપન કરેલી છે તેમને હવે કૌપીનનું આવરણ પણ ખીનજરૂરી લાગ્યું. હવે તો અનંત આકાશરૂપી આશ્રયસ્થાન, ભૂમિતલ ઉપર શય્યા, દશે દિશારૂપી વસ્ત્રો, હાથનું ઓશીકું, અનુકૂળ વાયુનો પંખો, ચંદ્રરૂપી દીપક અને વૈરાગ્યરૂપી વનિતાના સહવાસથી પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી વિપુલ વૈભવશાળી નરેન્દ્રની પેઠે સ્વામીજી પરમ આનંદનો અનુભવ અને શરીરના નિભાવપૂરતો આહાર કરવા લાગ્યા. કોઈ પણ પ્રકારની સંગ્રહી વૃત્તિ પણ નહોતી. હવે તેમને મન તૃણ અને કાષ્ઠ, શત્રુ અને મિત્ર, સર્પ અને હાર, મણિ અને માટી, પુષ્પશય્યા તથા પૃથ્વી, એ બધું સમાન હતું.

મુંડકોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે:-

यदा पश्यः पश्यते ऋक्षवर्णं, कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय, निरंजनः परमं साम्यमुपैति ॥

મિથતે હૃદયગ્રન્થિશ્ચિછદ્યન્તે સર્વ સંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

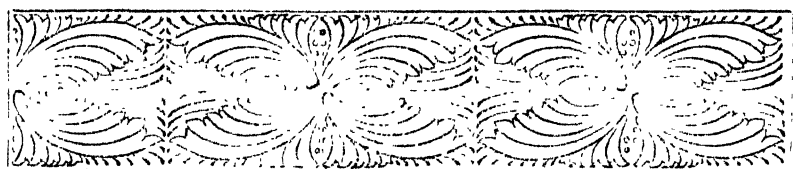
÷ સ્વામીજીએ પહેલાં સંસારત્યાગ કર્યો, પછી વસ્ત્રત્યાગ કર્યો અને છેવટે જ્યારે કૌપીનત્યાગ કર્યો ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે ‘સંસાર અને સમાજ ! હવે તમારી પાસે મારે કંઈ માગવાનું રહ્યું નથી.’ જગતપ્રત્યે આવી ઘોષણા કરીનેજ કાશીના આનંદઆગમાં આનંદસ્વરૂપ ભારકરા-નંદ જ્ઞાનરત્નની મુઠી લઈને જ્ઞાનનું સદાવ્રત ખેલો ખેડા હતા.

[‘સારસ્વત પત્ર’ તા. ૭ શ્રાવણ-૧૩૦૬ (બંગાળ-૬)]

અર્થાત્ દષ્ટા, જ્યારે પ્રહ્માના પણ સ્પષ્ટા, સુવર્ણકાંતિસમાન તેજોભય પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે, ત્યારે તે પાપપુણ્યનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ થઈને પરમ સામ્ય અનુભવે છે.

તે પરાવર (કાર્યરૂપે અશ્રેષ્ઠ અને કારણરૂપે શ્રેષ્ઠ) પ્રહ્માનાં દર્શન થતાં અવિદ્યાને લીધે જન્મેલી વિષયવાસનાનો લય થાય છે અને સઘ-ળા સંશયો છેદાઈ જઈને સાધકનાં સઘળાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે.

અધ્યાય ૯ મો—નિષ્કામ ધર્મ અને ત્યાગશીલતા

સ્વામીજી આ પ્રમાણે કૌતૂહલપૂર્વક કહીને પુરાતન કાળના અસંખ્ય મનુષ્યની પેઠે યોગાણીસમી સદીના સભ્ય લોકોથી ભરેલી કાશીપુરીના એક લાગમાં રહેતા લાગ્યા. દુઃખી, કંગાળ અને રાય કે રંક સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો સ્વામીજીનાં દર્શન કરી કાંઈ ને કાંઈ શુભ લાગણી અનુભવતાં.

જ્યારે કોઈ સ્ત્રીઓ દર્શન કરવા આવતી ત્યારે સ્વામીજી પાસે બેઠેલા કોઈ પાસેથી વસ્ત્ર માગી લઈ કેડ ઉપર વિંટાળી લેતા; અને જ્યારે તેઓ આવી જતી ત્યારે પાછા મૂળસ્થિતિમાં રહેતા.

સ્વામીજી હવે જળપાન માટે પણ પાત્ર રાખતા નહિ. આસનમાં પણ એક લકતે આપેલી સાદડીજ તેમના આસનસ્થાને પડી રહેતી. દિવસે તેઓ આનંદબાગના વિશાળ ચોગાનમાં અંતર્મુખ થઈ બેસી રહેતા અને રાત્રે મકાનમાં ભૂતલની શય્યા કરી હાથનું ઓશિફું બનાવી પડી રહેતા. આમ તેઓ સદા સમ્યક્દાનંદસાગરમાં નિમગ્ન રહેતા.

આનંદબાગમાં સ્વામીજી પધાર્યા તે પછી અઢાર વર્ષ બાદ સ્વ. ભૂધર બાબુએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તે સમયનો ચિતાર આપતાં તેઓ લખે છે કે:—“મેં અનેક સાધુઓનાં દર્શન કર્યાં છે, પણ આવું હાસ્યપૂર્ણ પ્રસન્નવદન ક્યાંય જોયું નથી. જાણે હૃદયમાંથી આનંદસાગર ઉછળી ઉછળી તેમના મુખદ્વારા વહી રહ્યો છે અને ચક્ષુદ્વારા પણ આનંદાશ્રુતું રૂપ ધારણ કરી શરીર ઉપર ટપકી રહ્યો છે. આવી પવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શનથી પણ હૃદય પવિત્ર થાય છે. શરીર બહુ કૃશ જણાય છે તોપણ તેમાંથી દિવ્ય કાંતિ ઝળકી ઉઠે છે. જરા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોથી જાણે તે સદાયે અલિપ્ત છે. તેઓ મનોબળના આદર્શસમા છે. તેમના મધ્યમ કદના બાંધામાં એકે એક હાડકું તથા પાંસળી જણાઈ આવે છે તોપણ એક રાજવંશીને પણ આંજી નાખે એવો તેમનો પ્રભાવ છે.”

“એક દિવસ અમે પોષ માસના પરોઢીઆમાં ઉઠી સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા; અને જે જોયું તે તો અવર્ણનીય હતું. આખી

રાત પડેલું ઝાકળ વૃક્ષોને ભીંજવી નીચે લીલીછમ દુર્વા (ધરો) ઉપર પડેલું છે અને સ્વામીજી તેના ઉપર સૂઈ રહ્યા હતા ! એ ઝાકળનાં બિંદુઓ સ્વામીજીના શરીર ઉપર મુક્તાહારની પેઠે શોભી રહ્યાં હતાં. આવી કડકડતી ટાઢમાં કંઈ ઓઢવાનું ન હોવા છતાં તેમને કંઈ દુઃખ જણાતું ન હતું. રાતે પોતાની પાસે ધૂણી પણ કરતા નહિ. સ્વામીજીને અર્શને વ્યાધિ હતો તેથી એક લોળા ભક્તે માદળીઉં બાંધવા કહ્યું. સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે “વ્યાધિ જે પ્રકારના છે:-એક કર્મકૃત અને બીજો ધાતુજ. ધાતુજ વ્યાધિ ચિકિત્સા-સાધ્ય છે, પરંતુ કર્મકૃત વ્યાધિ તો ભોગવ્યાવિના છુટકોજ નથી.”

આળીસ વર્ષની ઉંમરે સ્વામીજી આનંદબાગમાં પધાર્યા ત્યારથી તે દેહાવસાનસુધી એજ દિગંબર અવસ્થામાં રહ્યા. દેહાવ-સાનકાળે પણ લગડું ઓઢ્યું નથી. તેમણે કદી પણ જળપાત્ર રાખ્યું નથી. કોઈ વાર કોઈ ભક્તના પાત્રથી સ્વામીજી જળપાન કરતા ત્યારે પણ તરતજ તે પાત્ર પાછું આપી દેતા; અને સામાન્ય રીતે તો કરપાત્રદ્વારાજ જળપાન કરતા. સ્વામીજીની આ સ્થિતિ જોઈ એક ભક્ત પથ્થરનો ખ્યાલો લાવ્યો, પણ સ્વામીજીએ જળપાન કરી તે પણ એક ભક્તને આપી દીધો હતો. સ્વામીજીના એક સંન્યાસી શિષ્યે, બીજો દિવસ ગંધવા માટે એક જે લાકડાં રાખ્યાં હતાં તે જોઈ સ્વામીજીને બહુજ દુઃખ થયું; કેમકે સ્વામીજીને મન તો સંન્યા-સીએ ઈશ્વરેચ્છાથી જે ખાનપાન મળે તે વડેજ નભાવી લેવું જોઈએ.

રાજ, મહારાજ, રાણીઓ, દીન, દરિદ્ર અને આબાલ-વૃદ્ધ સૌ કોઈ સ્વામીજી માટે ભોજનની સારી સારી વાનીઓ લાવતા ત્યારે સ્વામીજી તેમનો ભાવ જોઈ પ્રસન્ન થતા, પણ કંઈ ખાતા નહિ. કદાચ બહુઆશ્રુ થતો ત્યારે ભક્તનું મન જળવવા તેમાંથી એકાદ જે આસ લેતા.

મહારાજ તેમજ મહારાણીઓ તરફથી નિત્ય નવી નવી ભોજનસામગ્રી તેમને માટે આવતી. સિંગાપુરથી કેસુર, ફરના ક્રાન્સ દેશમાંથી સાહેબ ભક્તોએ મોકલેલ દ્રાક્ષ, ચીનમાંથી કેળાં, કાબૂલથી જરદાલુ અને નિઝામની રાજધાનીમાંથી તરબૂચ વગેરે ફળફળાદિ તથા મેવો ટપાલ કે રેલ્વે મારફત હમેશાં આવ્યા કરતો; પરંતુ સ્વામીજી તો જે ભક્તો દર્શને આવતા તેમને આ બધું વહેંચી દેતા. કાશીના મેજસ્ટ્રેટ, કમિશ્નર, જજ, પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, સિવિલ સર્જન વગેરે સાહેબ લોકો સ્વામીજીને ઘણી ભેટો

કૃળ-કૃળાદિની મોકલતા અને સ્વામીજી પણ તેમને જૂદી જૂદી જાતનાં દુષ્પ્રાપ્ય કૃળો વગેરે મોકલતા.

કાશી, ભિંગા, નેપાળ, નાગોધ, બડહર, બેતીઆ, અયોધ્યા વગેરેનાં રાજા-રાણીઓ નાના પ્રકારની ખાદ્ય સામગ્રી ખાસ સ્વામીજી માટે તૈયાર કરાવી પાતે હાજર રહીને ભોજન કરાવવા માટે આનંદભાગમાં લાવતાં. સ્વામીજી પણ તેમની પ્રીતિ જોઈને તે બધું સ્વીકારી લેતા, પણ તેઓ જાન ન જાન્ય તેટલામાં તો સ્વામીજી એ સઘળું આનંદભાગનાં પક્ષી કે ગૌમાતાઓને આપી દેતા. “વસ્તુતઃ નિર્લોભ અને નિરહંકાર સ્વામીજી જગતસન્મુખ નિષ્કામ ધર્મનો જે આદર્શ રજુ કરી ગયા છે તે તો જગતમાં અતિશય દુર્લભજ છે.

વિદેહમુક્ત મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી પણ સ્વામીજીના પરમ ભક્ત હતા. તેઓ એક સમયે સ્વામીજીનાં દર્શનને આવેલા ત્યારે જોયું તો એક મહારાજા સોનામહોરનો થાળ સ્વામીજીનાં ચરણો પાસે ધરીને તે સ્વીકારવાની વારંવાર વિનંતિ કરી રહ્યા છે; પરંતુ પૂર્ણ-કામ અને સુવર્ણ તથા પથ્થરને સમાન ગણનાર સ્વામીજીએ એ પ્રાર્થના સ્વીકારી નહિ. ત્યારપછી સ્વામીજીને ઉદ્દેશીને વિજયબાબુ નીચેના શ્લોકો બોલ્યા:—

ન યોગી ન મોગી ન વા મોક્ષકાંક્ષી

ન વીરો ન ધીરો ન વા સાધકેન્દ્રઃ ।

ન શૈવો ન શાક્તો ન વા વૈષ્ણવો વાઽવધૂતશ્ચિદાનંદરૂપો મહેશઃ ॥

શ્મશાને ગૃહે વા હિરણ્યે તૃણે વા તનુજે રિપૌ વા હુતાશે જલે વા ।

સ્વકીયે પરે વા સમત્વેન બુદ્ધો વિરેણેઽવધૂતો દ્વિતીયો મહેશઃ ॥

અભેદેન પદ્યજ્જગત્સર્વમેતદ્રને વા ગૃહે વા સમાનાનુરાગઃ ।

સદાનન્દ પૂર્ણઃ પ્રસન્નેન્દુરક્તો વિરેજેઽવધૂતો દ્વિતીયો મહેશઃ ॥

અર્થાત્ આપ નથી યોગી, ભોગી, મુમુક્ષુ, વીર, ધીર, સાધક-શિરોમણિ, શૈવ, શાક્ત કે વૈષ્ણવ; પરંતુ આપ તો સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ સાક્ષાત્ મહાદેવજી છે. આપને શ્મશાન અને ઘર, સોતું અને ઢેકું, પુત્ર અને શત્રુ, અગ્નિ અને જળ તેમજ પોતાતું અને પારકું સર્વ સમાન છે. આપ તો બીજા મહાદેવજી છે. આપ આ જગતને અભેદદષ્ટિથી જુઓ છે. ઘર અને જંગલ આપને સમાન છે. આપ સદા આનંદી તથા પૂર્ણેન્દુસમાન પ્રકુલિલ છે. આપ તો બીજા મહાદેવજી હો તેવા શોભો છે.

સુવર્ણત્યાગનો એક ધીજો પણ પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. દક્ષિણ-દેશમાં આવેલા બડહરનાં રાણીજીએ સ્વામીજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. એક વખત એવો મુકર્દમો ચાલ્યો કે જેમાં રાણીજીની સઘળી મિલકત જાય તેવો અણીનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો. રાણીજીએ આ વિષમ પ્રસંગે ગુરુશરણ શોધ્યું. સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે “આ મુકર્દમામાં તમારી સામેવાળા ક્ષાવશે નહિ.” સ્વામીજીનો આશીર્વાદ ફળ્યો. રાણીજીએ તરત દોઢલાખ રૂપિયા સ્વામીજીની સેવામાં મોકલ્યા. કહેવાની જરૂર નથી કે, સ્વામીજીએ તેમાંથી રાત્રી પાઈ પણ સ્વીકારી નહિ. ત્યારપછી રાણીજીએ સ્વામીજીની સંમતિ લઈ આનંદબાગની પાસેજ તે રૂપિયામાંથી એક અતિથિશાળા બંધાવી, તેમાં શિવમંદિર બનાવી મહાદેવજીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. વળી સ્વામીજીનો નિષેધ છતાંય રાણીજીએ કૃતજ્ઞતાના ચિહ્નતરીકે, અતિથિશાળાના એક ભાગમાં સ્વામીજીની આરસની મૂર્તિ પણ પથરાવી. હાલ પણ તે અતિથિ-શાળા ભક્તોપ્રત્યે સ્વામીજીના અપાર અનુગ્રહનું સ્મરણ કરાવે છે.

વેદમાં જીવનમુક્તનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે વર્ણવેલાં છે:—“તે આંતર્જગત તેમજ બાહ્યજગતમાં સર્વત્ર એકભાવે રહે છે, અંતરથી પરમાત્મતત્ત્વમાં લીન રહે છે; ત્યારે બીજી બાજુએ સઘળો વ્યવહાર આલ્યાં કરે છે, પરંતુ તેના કેાઇ પણ કાર્યમાં આસક્તિની ગંધ સરખીયે નથી હોતી.”

સ્વામીજીને લેશમાત્ર આસક્તિ નહોતી, તેના પ્રમાણમાટે અમે વાચકવર્ગને પરિશિષ્ટમાં આપેલો પહેલો પત્ર લાંચી જવા ભલામણ કરીએ છીએ. ઇ. સ. ૧૮૯૮માં સંયુક્ત પ્રાંતના છોટા લાટ સાહેબ (લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર) આનંદબાગમાં સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. જ્યારે મેં સને ૧૯૦૪માં છોટા લાટ સાહેબને સ્વામીજીવિષે એક પત્ર લખ્યો, ત્યારે તો છ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં; તોપણ તેમને સ્વામીજીના ખાસ ખાસ ગુણોનું વિસ્મરણ થયું ન હતું. સ્વામીજીનો જે દેશમાં જન્મ અને નિવાસ હતો, તેજ દેશના શાસનકર્તાને પોતાની પાસે આવતા જોઈ તેઓ કિંકર્તાવ્યમૂઢ (બહાવરા) બની જતા નહિ. “લાટ સાહેબ મને મળવા આવે છે, અહો! હું કેવો મોટો!” એમ વિચારી પોતાની મહત્તા દર્શાવવાનો જરા પણ પ્રયત્ન તેમણે કર્યો નથી. તેઓ તો માત્ર અધ્યાગત-મહેમાન-ને સંતોષ આપવા ઇતેજર હતા; અને લાટ સાહેબ-

ની સાથે પણ વાતચીત કરતાં સંતોષ અને આનંદ થાય છે, એમ દેખાડવાના અભિલાષી હતા. લાટ સાહેબને પણ જણાયું કે, સ્વામીજી કંઈ પોતાના આવ્યાથીજ ખાસ આનંદ અનુભવતા નથી, કેમકે તેઓ તો જીવનમુક્ત હોઇને તેમને કોઈ ખાખતની સ્પૃહા નહોતી, તેમ ઘૃણા પણ નહોતી. તેમની દૃષ્ટિ અર્થશૂન્ય, કામનાશૂન્ય અને ઇન્દ્રિયવ્યાપાર શાંત હતા.* તેઓ સ્વેચ્છા પ્રમાણે જોતા, સાંભળતા, સ્વીકારતા, સુંઘતા કે જમતા; પણ તે સઘળું અનાસક્તપણાથીજ થતું. તેમને વિશ્વનો નાશ થાય એવી પણ ઇચ્છા નહોતી, તેમજ તે હયાત રહે તેમાં પણ તેમને કંઈ નફો-નુકસાન નહોતું. જીવન-મરણ સૌ સમાન હતું. તેમને કશું જાણવાનું, જોડવાનું કે કરવાનું નહોતું. તેમને મન સ્વર્ગનું રાજ્ય અને લિક્ષાવૃત્તિ, લાલ અને હાનિ, વસ્તી અને જંગલ, તેમજ બંધ તથા મોક્ષ, x એ સઘળું સરખું હતું. સર્વ પ્રકારના સંકલ્પોની સીમાએ આવી રહ્યા પછી આ જગત, પદાર્થ કે વાસના રહેજ ક્યાં? ધ્યાન, ધારણા કે સુક્તિ પણ ક્યાંથી રહે? તેમને કોઈપણ પ્રકારના અનુકાનવિનાજ નિત્યસમાધિ રહેતી. જડપણે પડી રહેતા, પણ સદા ચૈતન્યવાન-જાગૃત-રહેતા. અપાર વિદ્વત્તા હોવા છતાં પાંડિત્યનું અભિમાન તો તેમનામાં લેશમાત્ર નહોતું. ધન્ય છે એવા યોગીરાજને!

“ન ધાવતિ જનાર્કીર્ણ નારણ્યમુપશાન્તધીઃ।

યથા તથા યત્ર તત્ર સમયે વાવતિષ્ઠતે ॥”

અર્થાત્ શાંતચિત્ત વ્યક્તિ, ગાન એકાંત અરણ્યમાં પણ રહેતી નથી, તેમ જનકોલાહલપૂર્ણ વસ્તીમાં પણ નથી રહેતી. તે તો જ્યારે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં રહી શકે છે.

આત્મતત્ત્વમાંજ જે ચકચૂર રહે છે અને જે જીવનમુક્ત હોય છે તેને ધર્મ, અર્થ, દૈતભાવ, અદૈતભાવ, ગુરુ, શિષ્ય, પુ-

* પરિશિષ્ટમાં મહારાગ્ન સર યતીન્દ્રમોદન ડાકુરના પત્ર જુઓ.

x હું વચમાં કાશીધામમાં જઈ એકાદ માસ ઉપરાંત તેમની સાથે રહેતો. સ્વામીજી કૃપા કરીનેજ મને તેમની પાસે રહેવા દેતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ રાત્રે પણ, જે જે મજલાવાળા ઘરમાં એક કીડીને પણ પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નહોતો ત્યાં તેમની પાસેજ હું શયન કરતો. મેં ખાસ ધ્યાનપૂર્વક જોયું છે કે, દેહલાગ પહેલાંનાં છેલ્લાં દશ વર્ષ તો તેઓ નિષ્ક્રિય હતા; ધ્યાન, ધારણા, પૂજા, પાઠ કંઈપણ કરતા નહિ.

(ખંગાળી લેખક)

રુપાર્થ, અસ્તિત્વ, અનસ્તિત્વ એવું કંઈ પણ રહેતું નથી.

અહા! મુક્ત પુરુષોની કેવી અમત્કારિક સ્થિતિ ! તેઓ નથી જાગતા કે ઉઘતા, આંખો નથી તો ખોલતા કે નથી મીંચતા; પ્રવૃત્તિયે નહિ ને નિવૃત્તિયે નહિ, સર્વત્ર સમદષ્ટિ, બધીજ અવસ્થામાં એકલાવ, નિષ્કામ તેમજ સર્વત્ર વિરાજમાન હોય છે. તેઓ કોઈની સ્તુતિ કે નિંદા નથી કરતા. બહારથી વ્યવહાર કરતાં છતાં નિર્લેપ; ધર્મ, અર્થ, કામ એની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ આત્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ પામેલો માનવી એટલો બધો ઇચ્છારહિત થઈ જાય છે કે તેને મોક્ષની પણ ઇચ્છા રહેતી નથી. તે તો નિત્ય-તૃપ્ત, ધીર, સ્થિર, ગંભીર અને સદા આનંદી હોય છે. તે તો પોતાને પોતામાંજ લીન કરી દઈને સ્વારાજ્યસિદ્ધિને પામ્યો હોય છે.

સ્વામીજી આનંદબાગમાં પરમહંસરૂપે રહ્યા ત્યારપછી પાંચ વર્ષે સં ૦ ૧૯૩૦ માં તેમના પિતા મિશ્રીલાલના મનમાં વેરાગ્યનો ઉદય થયો તેથી હવે તેમને વધારે વળત ઘેર રહેવું રૂચ્યું નહિ. તેમને સંસાર અસાર અને મિથ્યા જણાયો; તેમજ મનને આ અસાર સંસારમાંથી, તેમજ સગાં સંબંધીમાંથી અને ઘરખારમાંથી ખેંચી લઈ, લગવાનનું શરણ લેવું એજ શ્રેયસ્કર છે એમ લાગ્યું. એક દિવસ સવારમાં મિશ્રીલાલ ગૃહત્યાગ કરી ચાલી નીકળ્યા અને પવિત્ર કાશીપુરીમાં આવી તેમણે પરમકલ્યાણકારી મોક્ષપ્રદ સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. ત્યારપછી બે વર્ષે તેમણે કાશીમાં દેહ ત્યાગ કર્યો.

પતિ અને પુત્રે ગૃહત્યાગ કર્યા પછી સ્વામીજીનાં દયાળુ અને પુણ્યશાળી માતાજી પણ તીર્થોટન કરવા નીકળી પડ્યાં; અને સર્વ તીર્થોની યાત્રા કરી તેઓ બદ્રિકાશ્રમમાં આવ્યાં. ત્યાં તેમને વિષમ વ્યાધિ લાગુ પડ્યો. ત્રિકાળસાની સ્વામીજી યોગબળથી માતાજીની દુઃખી સ્થિતિ જાણી જઈને કાશીથી માતાજી પાસે જઈ પહોંચ્યા. સ્વામીજી આવી પહોંચતાં માતાજીએ પુત્રના ખોળામાં મસ્તક રાખી “બદ્રિનારાયણ”નું પાવનકારી નામ લેતાં લેતાં જીવનલીલા સમાપ્ત કરી. આવાં જીવન્મુક્ત માતૃપિતાને ત્યાં સ્વામીજી જેવા અદ્વૈતપુત્ર જન્મે એમાં આશ્ચર્ય શું ?

સ્વામીજીનાં ધર્મપત્ની પણ કાશીમાં આવી, ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાંજ આ ભૌતિક દેહનો ત્યાગ કરી પરમ પાવનકારી જ્યોતિમાં ભળી ગયાં હતાં.

અધ્યાય ૧૦ મો—ભક્તો તથા દર્શકો

પ્રાણીમાત્રને પ્રેમનું દાન કરવા સાફ જ જાણે સ્વામીજી પુણ્ય-ભૂમિ વારાણસીમાં રહેવા લાગ્યા અને પહેલા વર્ષે એક કલાક, બીજે વર્ષે બે કલાક અને ક્રમે ક્રમે આખો દિવસ આનંદબાગનો દરવાજો ભક્તો માટે ખુલ્લો રહેવા લાગ્યો. હવે દેશદેશાંતરથી અસંખ્ય નરનારીઓ સ્વામીજીનાં દર્શન અને અમૃતમય ઉપદેશનો લાભ લેવા લાગ્યાં. મહાપુરુષના આ ઉદાર વિશ્વવ્યાપી પ્રેમમાં હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી-સૌ કોઈ એકસરખી રીતે આનંદ અનુભવતાં; કેમકે સ્વામીજીના એ દિવ્ય પ્રેમમાં પોતાનું કે પારકું, ઉંચ કે નીચ, તેમજ નામ, રૂપ કે જાતિભેદને અવકાશ જ ન હતો. ત્યાં તો કેવળ પ્રેમનું-આત્મભાવનું-સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું.

“સ યથેમાનઘઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રાયનાઃ સમુદ્રં પ્રાપ્યા-સ્તંગચ્છન્તિ મિથ્યેતે તાસાં નામરૂપે સમુદ્ર ઇત્યેવં પ્રોચ્યતે। ઇવમે-વાસ્ય પારિદૃષ્ટિમાઃ પોડશકલાઃ પુરુષાયનાઃ પુરુષં પ્રાપ્યાસ્તં ગચ્છન્તિ, મિથ્યેતે નામરૂપે પુરુષ ઇત્યેવં પ્રોચ્યતે સ ણ્ણોઽકલોઽ મૃતો ભવતિ તદેષ શ્લોકઃ ॥ (અથર્વવેદ-પ્રશ્ન ૬, શ્લોક ૫)

અર્થાત્ સમુદ્ર તરફ વહેતી નદીઓ સમુદ્રમાં મળતાં, નામ-રૂપનો લય પામી “સમુદ્ર”રૂપે જ ઓળખાય છે; તેજ પ્રમાણે પરમ પુરુષપ્રતિ પ્રયાણ કરતા જીવરૂપ પરિદ્રષ્ટાની સોળે કળા તેમાં જ લીન થવાથી તેના નામરૂપનો લય થાય છે અને તે અકળ અને અમર થાય છે; અને તેથી તે જીવને માત્ર પરમપુરુષ જ કહેવાય છે.

હવે સ્વામીજી નિષ્ક્રિય, નિર્દોષ અને નિરંજન બ્રહ્મતેજને જળ, સ્થળ, ઘટ, પટ, ખર, વાનર, મનુષ્ય-સર્વમાં જોવા લાગ્યા.

* ભારતવર્ષમાં તેમના જેવા બ્રહ્મવિદ્યાના પાંડિત કોઈ નહોતા; પણ શું કોઈ પાંડિતના જ બળથી જગતને મુગ્ધ કરી શક્યું છે? તેઓ તો પોતાના દિવ્ય ચારિત્ર અને પ્રેમથી જ જગદંધ બની ગયા હતા.

(‘સંજીવની’ શ્રાવણ નવમી ૧૯૦૬-વંગાળદ)

તેઓ પ્રદ્યાનંદમાં નિમગ્ન રહીને હિંદુ કે અહિંદુ કોઈનો પણ ભેદભાવ રાખ્યા સિવાય તે પરમપ્રસાદી વહેંચવા લાગ્યા; અને સૌ શ્રોતાઓ તેમનું સંભાષણ સાંભળી પુલકિત થવા લાગ્યા ! આ રીતે આનંદબાગ તો “પ્રેમબજાર” બની રહ્યું હતું. જેને વિદ્યુત પ્રકાશિત કરી શકતી નથી, જેના તેજથીજ સૂર્યચંદ્રાદિ પ્રકાશમાન છે, એવા અજન્મા, અચળ અને વિષયાતીત પ્રભુને બાણીને સ્વામીજીએ જે અમૃતપદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું; તેથી હવે સ્વામીજી ત્રણે અવસ્થામાં એકસરખી ચેતન્યસમાધિમાં રહેતા.

અપરિચિન્ન પરમ તત્ત્વનો આશ્રય લેવાથી સ્વામીજીને હવે પરિચ્છિન્ન વસ્તુમાં લેશમાત્ર મમતા રહી નહોતી. તેમના દર્શને આવતા લોકોમાંથી તત્ત્વજ્ઞો તો સમજીજ લેતા કે, સ્વામીજીનું મન આ પાપમય સંસારમાંથી ઉઠી જઈને કોઈ લોકાતીત સ્થાને પહોંચી ગયું છે અને ત્યાંના અનુપમ આનંદ ભોગવતાં પોતે આનંદપૂર્વક હાસ્ય કરે છે. તેમના મુખમાંથી ‘પ્રેમ, પ્રેમ’ એજ શબ્દો વહી રહ્યા છે. તેમની આગળ ભલેને ગમે તે હાજર થાય, તેઓ સચેતન જીવને જોતાંજ આનંદથી પ્રકુલ થઈ જતા અને જીવમાત્રને તેની શક્તિ પ્રમાણે ચેતન્યજ્ઞાનનો બોધ આપી પ્રેમામૃતથી પુલકિત બનાવતા.

જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ સ્વામીજીની ખ્યાતિ ખૂબ ફેલાઈ; અને આ મહાપુરુષના મહાપ્રેમથી ખેંચાઈ જનસમાજ આરંદ્રિશાએથી કીડીઓની માફક ઉભરાવા લાગ્યો. કાશીનરેશ મહારાજ ઇન્દ્રીપ્રસાદ સિંહ બહાદુર (જી. સી. એસ. આઈ.) તો સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા સૌથી પહેલા આવ્યા હતા. તેમણે પોતાના રામનગરના રાજલવનમાં સ્વામીજીની આરસની મૂર્તિ પધરાવી છે. સ્વામીજી હજીયે લોકોમાં બહુ પરિચિત થયા નહોતા, હજીયે તેઓ ઘણો વખત ભોંયરામાં રહેતા હતા; પણ કોણ બાણે ક્યાંથીયે ખબર મળી કે, રૂશિયાના છેલ્લા ઝાર* (તે વખતના પાટવી પુત્ર) સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા. સ્વામીજી ભોંયરામાંથી બહાર નીકળી ઉપર આવીને જીએ છે તો કોઈ બે સાહેબો તેમની રાહ જોતા આનંદબાગમાં ઉભા છે. સ્વામીજીને જોતાંજ તેઓ ઉતાવળા ઉતાવળા તેમની પાસે આવ્યા અને યથોચિત સન્માન-વિધિ કર્યા પછી તેમણે જણાવ્યું કે, તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શનમાટેજ આવ્યા છે. એ સાંભળી સ્વામીજી ઘણા ખુશી થયા અને પરિચય

* જેને પદ્મવ્રટ કરી શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો તે.

પૂછતાં જણાવ્યું કે, રૂશિયાનો શાહબદો પોતાના નાનાભાઈ સાથે તેમની સમક્ષ હાજર છે.

ત્યારબાદ અયોધ્યાનરેશ મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણ સિંહ બહાદુરે (કે. સી. એસ. આઈ.) કાશીપુરીમાં આવી સ્વામીજી પાસે દીક્ષા લઈ તેમના અનન્ય ભક્ત થયા હતા. તેઓ ઘણી વાર અયોધ્યાથી સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતા અને બીજા સ્વામીજીની સેવા કરતા.

એક વખત મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણ સ્વામીજીની સેવામાં કાશીએ આવ્યા. કેટલાક દિવસ પછી તેઓ ઉપર તરત અયોધ્યા પાછા ફરવાનો તાર આવ્યો; પણ સ્વામીજીની રજા લેવા જતાં, સ્વામીજીએ તેમને તે દિવસે કાશી છોડીને જવાની વારંવાર ના પાડી. મહારાજની સ્થિતિ કંદેહી થઈ પડી. એક તરફ ખાસ કામભાટે તેઓને તત્કાળ અયોધ્યા જવાની જરૂર અને બીજી તરફ સ્વામીજીનો નિષેધ, એ સ્થિતિમાં કંઈ પણ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ. છેવટે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, હવે જો જવું જ હોય તો જે ગાડીમાં જવા તૈયાર થયા છે તે છોડી બીજી ગાડીમાં જજો. સ્વામીજીનો આદેશ મહારાજએ શિરોધાર્ય ગણ્યો, અને બીજી ગાડીએ જવા રાજઘાટ સ્ટેશને આવતાં મહારાજને ખબર મળ્યા કે “આગલી ગાડી જોનપુર પાસેના એક સ્ટેશને બીજી ગાડી સાથે અથડાઈ પડી અને અનેક લોકો માર્યા ગયા છે.” આ સમાચાર જાણ્યાથી મહારાજ સ્વામીજીના નિષેધનું રહસ્ય સમજી ગયા. આ ઘટનાની સત્યતાવિષે ખાત્રી કરવા અમે (બંગાળી લેખકે) તેમને એક પત્ર લખી પૂછાવ્યું હતું તેના ઉત્તરમાં તેમણે લખેલો પત્ર પરિશિષ્ટમાં આપીએ છીએ. (જુઓ પરિશિષ્ટ, પત્ર ૩ જો.)

સ્વામીજીના માહાત્મ્યની વાત સાંભળીને ક્રમશઃ એટલાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો દર્શન સાડું દરરોજ આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યાં કે તેમની સંખ્યા કાઢવી મુશ્કેલ પડે. હિંદુસ્થાની, બંગાળી, મદ્રાસી, મહારાષ્ટ્રી, ગુજરાતી, પંજાબી, પંચગૌડ, દ્રાવિડ, તેલંગી, સોરઠી, હિંદુ, મુસલમાન, બ્રહ્મસમાજ, શીખ, ક્રિસ્તાની-ખ્રિસ્તી ઇત્યાદિ સર્વ ધર્મના અને સર્વ વર્ણના અનેક લોકો તેમનાં દર્શનનો લાલ લેવા આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યા. યૂરોપના આઈસલાંડ, જર્મની, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, રૂશિયા, બેલજીઅમ, નોર્વે, ઇટાલી તથા અમેરિકા તેમજ એશિયાના ઓસ્ટ્રેલિયા, ચીન, જાપાન, ન્યુઝીલાંડ

વગેરે દેશોનાં જ્ઞાની તથા ઉચ્ચ દરજ્જાનાં ગૌરાંગ સ્ત્રી-પુરુષો આ સર્વત્યાગી નમ્ર સંન્યાસીને જોવા સાડે દરરોજ સંખ્યાબંધ આવવા લાગ્યાં. કોઈ કોઈ દહાડો તો લોકોની સંખ્યા એક હજાર સુધી પહોંચતી. કોઈ કોઈવાર સ્વામીજી દર્શન આપવાં સમૂળગાં બંધ કરી દેતા, પરંતુ તેમની બંધીને કોઈ ગણકારતું નહિ; આનંદબાગનો દરવાજો અંદરથી સાંકળ-આગળાથી સજ્જડ બંધ કરેલો હોય છતાં દર્શનાતુર લોકો બહારની બાબુએ ટાંખ્યાંજ કરતાં. તે લોકોનો બીજો કશોજ ઉદ્દેશ ન હતો, ફક્ત ક્યારે ફરીને દરવાજો ઉઘડે અને તેઓ એ જગદ્વિખ્યાત યોગીપુરુષ ભાસ્કરાનંદની પદ્માસને બિરાજેલી પુણ્યપવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શન કરી નેત્રોને સાર્થક કરે, જીવન ધન્ય કરે. એજ ઉદ્દેશ હતો. કોઈ કોઈ દિવસ તો એટલા બધા લોક આવતા કે બાજુ આનંદબાગમાં મેળો ભરાયો ન હોય.

સ્વામીજીની શિષ્યસંખ્યા એક લાખ કરતાં પણ વધારે હશે. ૧૮૯૮ની સાલની યાદીમાં જોતાં સ્વામીજીના હિંદુ-સ્થાની અને બંગાળી ડેપ્યુટી માનિસ્ટ્રેટનો હોદ્દો ધરાવનાર શિષ્યોની સંખ્યા ૩૨૫, તથા મુન્સિફ અને સબજજ્જના હોદ્દાવાળા શિષ્યોની સંખ્યા ૫૬૬ ની મળી આવે છે. તે ઉપરાંત કલકત્તા, અલાહાબાદ, મુંબાઈ, પંજાબ વગેરે સ્થાનોના જે મોટા મોટા વકીલ-૲ર્સિસ્ટર, ઇંજીનિયર, ડૉક્ટર તથા ઉચ્ચાધિકારી રાજપુરુષો તેમના ભક્ત અને શિષ્ય હતા તેમની સંખ્યા તો કોણ ગણી શકે ? આનંદબાગમાં આવી કેવળ દર્શનજ કરી ગયા હોય એવા લોકની સંખ્યા નહિ તોય વીસ-પચીસ લાખ હશે.

આનંદબાગમાં આવી સ્વામીજીએ મુકામ કર્યા પછી થોડાજ વર્ષમાં મોટા મોટા રાજ-મહારાજ વગેરેએ આવીને આનંદ-બાગની નજીકમાં બંગલાઓ વગેરે બાંધીને વસવાટ કર્યો તેથી જોતજોતાંમાં એ સ્થાન એક રાજવાડા જેવું થઈ રહ્યું. કાશી-રાજનો મહેલ અસીસંગમને સામે તીરે આવ્યો હતો. લિંગાધિ-પતિ, સ્વામીજી જે ઘરમાં રહેતા હતા તેની પડોશમાંજ એક નવો બંગલો બંધાવી તેમાં સહકુટુંબ રહેવા લાગ્યા. બીજી બા-બુએ બેતિયાનાં મહારાણી, નાગોધ અને અનચેરાના રાજ વગેરે-એ આનંદબાગની બહુ નજીકમાંજ બંગલા બંધાવ્યા.

“ભારતવર્ષના લગભગ સઘળા રાજ-મહારાજો ભાસ્કરાનંદ

સ્વામીજીના ભક્ત શિષ્ય હતા, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. કાશી, અયોધ્યા, કાશ્મીર, રૈવા, નાટોર, ભિંગા, દુમરાઓન, બેતિયા, શિયારશોલ, દરભંગા, (કેટલાં નામ ગણાવીએ?) હૈદ્રાબાદ ના નિજામ, મુશિદાબાદના નવાબ, રામપુર રાજ્યના મુસલમાન રાજકર્તા વગેરે તેમના ખાસ ગુણુગ્રાહી હતા. એ સર્વેના તેઓ ખાસ પરિચિત હતા અને બધાંના તેઓ ભક્તિપાત્ર હતા.”

દિલ્હીના આગલા બાદશાહના વંશજ, દુર્ગાકુંડના નવાબ સાહેબ આદિ અસંખ્ય મુસલમાન સ્ત્રીપુરુષો પણ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા તથા તેમનાં વચનામૃત સાંભળવા સારૂ આનંદબાગમાં આવતાં. કાશીધામના પ્રસિદ્ધ પંડિતો, ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટો, મુસલમાન કોટવાલ અને બીજા ઉચ્ચ પદાધિકારી રાજપુરુષો ઘણી વાર સ્વામીજીની પાસે આવતા; અને કાયા-મનસા-વાચા ફક્ત એટલીજ પ્રાર્થના કરતા કે, જ્યાંસુધી સ્વામીજી મહારાજ કાશી-માં બિરાજે ત્યાંસુધી તેમની બદલી બીજે ઠેકાણે ન થાય.

સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને માનવજીવન સાર્થક કરવા કિંવા તેમની પાસે મંત્ર ગ્રહણ કરી ઐહિક અને પારલૌકિક કલ્યાણ સાધવાની આશાએ રાજ-મહારાજઓ આવતા, તે સિવાય અમારા જેવા દીનહીન મનુષ્ય પણ તેમની કૃપાને લાભ મેળવતા તેમની તો સંખ્યા કાઠવીજ મુશ્કેલ છે. કેટલા બધા ફાટલાં-તૂટલાં મલિન વસ્ત્રધારી રસ્તાના કંગાલો, કેટલા કન્યાદાન દેવાને અસમર્થ એવા મનુષ્યો તેમની સહાયની આશાએ આવી “ગહન સંસારસંકટમાંથી ઉગારો” એવા નાદે આનંદબાગને સતત ગળવી મૂકતા; કેટલાય અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા દરદીઓ અશ્રુપાતથી આનંદબાગને ભીંજવતા; તેમની ગણતરી કોણ કરી શકે ?

એક દિવસ કલકત્તામાં ભવાનીચરણ દત્તની ગલીમાં રહેતા મેડિકલ કૉલેજની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા ડૉક્ટર ભાદુડી મહાશય સ્વામીજી પાસે આવ્યા. તે પોતે ડૉક્ટર હોવા છતાં પોતાનો ઔદ વર્ષનો અભ્યસૂત્રનો વ્યાધિ મટાડવા અશક્ત નીવડ્યા અને અંતે અસહ્ય પીડાથી તરફડતા સ્વામીજીને શરણે આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ તેમનું કષ્ટ જોઈ દયા કરીને તેમના પેટ પર ફક્ત એકજ વાર સ્પર્શ કર્યો એટલે ક્ષણવારમાં તેમની સકળ પીડા દૂર થઈ ગઈ. આ જોઈને મારી તો ખાત્રીજ થઈ ગઈ કે, ખરે! બ્રહ્મબળસમાન બીજી બળ નથી. ઘોર નાસ્તિક ડૉક્ટર મહાશય આ બનાવથી તેજ ક્ષણે

આસ્તિક ભાવવાળા બની ગયા હતા.

ઈસ્ટ ઈન્ડિયન રેલ્વેના ‘કારવિગોયાન’ નામના સ્ટેશનથી થોડેક દૂર એક ગામમાં બાબુ નારાયણસિંહ નામના એક જમીનદાર રહેતા હતા. કેટલાંક વર્ષ પર, એક દિવસ તેમના મનમાં એકા-એક સ્વામીજીનાં દર્શન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવી. તેઓ પતિપત્ની બંને સ્વામીજીનાં શિષ્ય હતાં. જ્યારે જ્યારે નારાયણ-બાબુ કાશીધામમાં આવતા, ત્યારે દરેક વખતે તે પત્નીને સાથે લઈને આવતા; કિંતુ આ વખતે તેમની પત્ની સગર્ભા હતી અને દશમે માસ જતો હતો, તેથી તેઓ એકલા જ છાનામાના ઘરમાંથી નીકળી પડ્યા; પણ ‘ભોગલસરાઈ’ સ્ટેશન આવતાં તેમણે જે જોયું તેથી તો તે આભાજ બની ગયા. તેમણે જોયું કે, પોતાની પત્ની તેની એક સહચરી સાથે પોતાની પાછળ પાછળ આવે છે. બાબુ નારાયણસિંહને હવે બીજો ઉપાય નહિ સૂઝવાથી પત્નીને સાથે લઈ જવાની ફરજ પડી. આનંદબાગમાં આવી સ્વામીજીની અનુમતિ લઈ બાગમાંના એક ઘરમાં ઉભય પતિપત્નીએ મુકામ કર્યો; પરંતુ બીજે દિવસે સવારમાંજ નારાયણ બાબુ અત્યંત ચિંતા-અસ્ત થઈ પડ્યા. તેમની પત્નીને પ્રસવપીડા શરૂ થઈ હતી. એક તો પરદેશ અને વળી તેમાં ગુરુગૃહે નિવાસ, તેથી સ્ત્રીને લઈને હવે ક્યાં જવું તેની તેમને કંઈ સૂઝ ન પડવાથી તે બહુજ ચિંતા-અસ્ત થઈ ગયા. પરંતુ બહારી સ્વામીજી ભક્તને વિપદમાં પડેલો જોઈ કેટલી ઘડી સ્થિર બેસી રહે? મારા સદ્ભાગ્યે આ ચમત્કાર જોવા હું તે વખતે ત્યાં હાજર હતો. એટલામાં કાશીના ભેલુ-પુરા મહોલ્લામાં રહેતી માનકી નામની એક ડોશી સ્વામીજીનાં દર્શને આવી ચઢી. સ્વામીજી બેઠા હતા તે એકદમ ઉભા થઈ ગયા અને માનકી ડોશીને સાથે લઈને જે ઘરમાં નારાયણ બાબુ ચિંતા-અસ્ત ચિત્તે પત્નીની પાસે બેઠા હતા ત્યાં આવી હાજર થયા. સ્વામીજીએ નારાયણ બાબુને કંઈ પણ પૂછપરછ ન કરતાં એકદમ માનકીને કહ્યું કે “તું આ બાઈના માથાપર હાથ મૂકી ત્રણ વાર એમ બોલ કે ‘આ સ્ત્રીને પુત્રપ્રસવ હજી દશ દિવસ રહીને થશે.’” સ્વામીજીની આજ્ઞાનુસાર માનકી એ વાક્ય ત્રણ વાર બોલી, એટલે ઘડીવારમાં તો તે બાઈની પ્રસવવેદના શાંત થઈ જઈને તે સ્વસ્થ થઈ ગઈ અને સ્વામીજી સહાસ્યવદને ત્યાંથી બહાર ચાલ્યા ગયા. રાજા હોય, મહારાજા હોય કે વકીલ હોય કે હાકેમ હોય, પણ

ધર્માનુરાગીસિવાય કોઈને પણ પાંચ મિનિટ કરતાં વધારે વખત સ્વામીજી પોતાની પાસે રહેવા દેતા નહિ. કેમકે એ પ્રમાણે ન થતું તો એક કલાકમાં ત્યાં આગળ એટલી બધી ભીડ ભમી જતી કે કોઈનાથી સરળ રીતે વાતચીત થઈ શકતી નહિ, અને સ્વામીજીને પોતાને પણ શાંત રહેવું પડતું.

એ તો એક સાધારણ નિયમ છે કે, જગતમાં સમાન કોટિના લોકો વચ્ચે પરસ્પર મિત્રતાની ગાંઠ બંધાય છે. દીનહીન કંગાલની સાથે ધનવાનની અથવા તો પંડિતની સાથે મૂર્ખની મિત્રતા ભર્યાનો દાખલો મળવો અત્યંત વિરલ હોય છે. ધર્મજગતનો નિયમ પણ એવોજ છે. તે મુજબ સ્વામીજીને કાશીનિવાસી વિખ્યાત વેદાંતી વિશુદ્ધાનંદ સ્વામીની સાથે મિત્રતરીકેનો સંબંધ હતો; સ્વામી વિશુદ્ધાનંદ પણ તેમને “બહેદાદા” એટલે “મોટાભાઈ” કહીને બોલાવતા હતા. વળી મળવા માટેજ મહાત્મા તેલંગ-સ્વામી કોઈ કોઈ વાર સ્વામીજી પાસે આનંદબાગમાં આવતા, તેમજ સ્વામીજી પણ પ્રસંગોપાત તેલંગસ્વામીની કુટિરે જતા હતા.

એક વખત બપોરે મહાત્મા તેલંગસ્વામી આનંદબાગમાં આવ્યા. સ્વામીજી પણ તત્કાળ, એક પહેરેગીરને બાગના બંધ દરવાજાનું રક્ષણ કરવાનું સોંપી, મહાત્મા તેલંગસ્વામી સાથે બાગમાંના એક કેતકીકુંજ તરફ ગયા. આશરે અર્ધ કલાક પછી બિહાર દેશનો એક રાજા આનંદબાગના દરવાજાપર આવી કમાડ ઠોકવા લાગ્યો. પહેરેગીરે સ્વામીજીની મનાઈ છે એમ જણાવી તેને બીજે કોઈ દિવસે આવવા સૂચવ્યું; પણ ધનમદથી છકેલા ઉદ્ધત સ્વભાવના રાજાને તે અસહ્ય લાગ્યું, કેમકે તેના રાજ્યની આમદાની વાર્ષિક વીસલાખની હતી. પહેરેગીર કમાડ ખોલતો નથી એમ જોઈ તેણે પોતાની સાથેના શસ્ત્રધારી બે સેવકોને વરંડો ફેદી જઈ અંદરથી કમાડ ખોલી નાખવા હુકમ કર્યો. પ્રબળ પ્રતાપી રાજાનો તે હુકમ તત્કાળ અમલમાં આવ્યો. આણી તરફ પહેરેગીર બળાતકારે દરવાજો ઉઘડતો જોઈ સ્વામીજીને તે વાતની ખબર કરવા કેતકીકુંજ તરફ ઉતાવળો ઉતાવળો ગયો, તેની પાછળ પાછળ રાજા પણ ગયો; કિન્તુ રાજાએ જઈને શું જોયું? તેણે હીકું કે, તેલંગસ્વામી અને સ્વામીજીના દેહો કેતકીકુંજની જમીનપર શબવત્ પડ્યા છે. બંનેએ પોતપોતાના દેહનો થોડાક વખત માટે પરિત્યાગ કરી, તે વખતે કયા અમર ધામમાં-કયી લોકાતીત દિવ્યભૂમિમાં-વિચરણ

કયું છે તે કોણ કહી શકે તેમ છે? આ જોઈને રાજા તો દિંગ થઈ ગયો. તે જો હજીએ ત્યાંથી પાછો ફર્યો હત, તો તેને મહાપુરુષોના કોપનો ભોગ થવું પડ્યું ન હોત; પણ ધનમદથી ઉન્મત્ત રાજા, જગતમાં ધનસિવાય બીજા કશાનો પ્રભાવ માનતો નહિ. ત્યાંથી પાછા ફરવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ મૃતવત્ પડેલા મહાત્મા તેલંગ-સ્વામીના દેહને તેણે સ્પર્શ કર્યો. સ્પર્શ થતાંજ બન્ને દેહોમાં જાણે પ્રાણસંચાર થયો, પછી શ્વાસોચ્છવાસ ચાલવા લાગ્યો અને ક્ષણ-વારમાં તે બંને મહાયોગીઓ બેઠા થઈ કંઠથી લાલચોળ નેત્રોવડે તે રાજાપ્રતિ જોવા લાગ્યા. તેઓનું એવું ભયંકર રૂપ જોઈને રાજાએ બીકના માર્યા ત્યાંથી નાસવા માંડ્યું; પણ થોડેક સુધી ગયો ન ગયો એટલામાં તો તે ધબ લઈને પૃથ્વીપર પટકાયો ને નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો. રાજાના સેવકો તેને એજ અવસ્થામાં પાલખીમાં નાખી ઝટ-પટ આનંદબાગ છોડી ગયા. સાંભળ્યું છે કે, બાર કલાક સુધી રાજા તેવીજ સ્થિતિમાં-નિશ્ચેષ્ટ-રહ્યો હતો.

કેટલાક દિવસ પછી, એક રાજા તરેહ તરેહનાં ઉત્તમ ઉત્તમ ફળફૂલો અને બીજા બાદ્ય પદાર્થો લઈ, લગભગ પચાસ સેવકો સાથે સ્વામીજી પાસે આવ્યો; પરંતુ કોણ જાણે કેમ સ્વામીજીએ તેને આનંદબાગમાંથી તત્કાળ કાઢી મૂક્યો. શસ્ત્રાસ્થધારી સેવકોથી વિંટળાયલા પ્રતાપશાળી રાજાનો તે પ્રતાપ હવે રહ્યો નહોતો, એટલે તેણે મનનો ક્ષોભ મનમાંજ સમાવ્યો, કારણ કે તે સમજી ગયો હતો કે, યોગબળ આગળ અર્થબળ કંઈજ વિસાતમાં નથી.

આ બનાવ પછી સ્વામીજીનાં દર્શનનો લાભ દુર્લાભ થઈ પડ્યો. આઠે પહોર આઠ પહેરેગીરો આનંદબાગના દરવાજાપર ચોકી માટે રહેવા લાગ્યા, અને કોઈને પણ રજાસિવાય અંદર પેસવાનો અધિકાર રહ્યો નહિ. ફક્ત સાધુ, સંન્યાસી, પરમહંસ, દંડી, બ્રહ્મચારી ઇત્યાદિ સંસારત્યાગી પુરુષો જ્યારે ઇચ્છા કરે ત્યારે સ્વામીજી પાસે જઈ શકતા; પરંતુ સાધારણ દર્શક વર્ગ સ્વામીજીની અનુમતિ વગર અંદર જઈ શકતો નહિ. આમ છતાં સ્વામીજીના લકતો માટે આ અટકાયત નહોતી. રાજાઓનું આગમન પણ તેમણે તદ્દન બંધ કર્યું નહિ, કારણ પોતે નિષ્કિંચન હોવા છતાં તેમની (રાજાઓની) મારફત કેટલા બધા લોકોના કેટલી બધી જાતના ઉપકાર કરાવ્યા છે તેની સંખ્યા કાઢવી મુશ્કેલ છે. સ્વામીજીના આદેશથી કેટલા રાજાઓએ કેટલાં માખાપવિનાનાં બાળકો, દરિદ્ર બ્રાહ્મણો, અનાથ

શ્રીઓ તેમજ નિઃસંતાન વૃદ્ધોના પોષણનો ભાર ઉઠાવ્યો હતો, તેનો નિર્ણય કરવો પણ સંભવિત નથી; તથાપિ કોઈ કોઈવાર રાજ-પ્રજાનો ભેદ રહેતો જણાતો નહિ. એમ પણ જણાયું છે કે, કોઈ કોઈ દિવસ તો રાજમાત્રને દર્શનની બંધી કરી દેતા, અને દીન દરીદ્ર, કાતર, કંગાલ-જે આવતા તેમની સાથે તેઓ પ્રકુલચિત્તે વાતો કરતા. ÷ કારણ કોઈ કોઈ દિવસ મોટાં મોટાં રાજરાણીઓ, મુન્સફ, ડેપ્યુટી મલ્ટાદિનાં એટલાં બધાં ગાડી ઘોડાં ને પાલખીઓ આવતાં કે તે દિવસે દીન-દરિદ્રને તેમનાં દર્શનનો લાભ દુષ્કર થઈ પડતો. એટલા માટેજ એકાદ દિવસ તેઓ એકલા દીન-દરીદ્રનેજ દર્શન આપતા. જે લોકો કેવળ સ્વાર્થસાધનાને માટેજ તેમની પાસે આવતા તેમની સાથે તેઓ વાતજ કરતા નહિ. કાશીના કેટલાક લોકના ઉપદ્રવથી તેમને બહુ વિરક્તિ થતી. તેઓ રાજ-મહારાજાઓથી પ્રેરાઈને અને કોઈ કોઈ વાર પોતાના વતનમાં રહેતાં સગાંસંબંધીઓ અસાધ્ય રોગોની શાંતિ માટે ઔષધ લેવા આવતા. અંતર્યામી સ્વામીજી એમનો મનોગત વિચાર જાણી જઈને તેમને આનંદબાગમાં પ્રવેશજ કરવા દેતા નહિ. એવી રીતે પાછા ફરેલા માણસો બહાર સર્વત્ર એમ ફેલાવતા કે, સ્વામીજી આગળ ફક્ત મોટા લોકોનેજ આદરસત્કાર મળે છે. જે જાતે દિગંબર છે, જે એક કોડી સુદ્ધાં હાથમાં ઝાલતા નથી અને જીવમાત્રની સાથે સદ્ગુણનીજ આપ-લે કરવામાં જે આનંદ માને છે, તે મહાપ્રેમીની આગળ ગરીબ કે તવંગરનો ભેદજ નહોતો; એમ કહેવાની જરૂર છે? તેમની આગળ છેક દરિદ્રમાં દરિદ્રથી માંડીને તે મોટા રાજ-મહારાજા સુધીના લોકો જતા, કિન્તુ ધની-નિર્ધનના ભેદને તેઓ સમજતાજ નહોતા. નિર્ધનને છાંંડીને ધનીની ખુશામત કરતા તેઓ કદી જણાયા નથી. આનંદ અને પ્રેમની તેઓ સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતા.

આચાર-વ્યવહારમાં ચૂસ્ત હિંદુ હોવા છતાં ઉદારહૃદય સ્વામીજીએ ઠાકાના ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ બાબુ ચંડીચરણ બસુને યજ્ઞોપવીત આપ્યું હતું. ચંડીબાબુના જેવો સ્વામીજીનો અનન્ય ભક્ત કોઈકજ દીઠામાં આવશે. એક દિવસ ચંડી બાબુને અચાનક એવો ભાવ થયો કે, તે પોતાને હાથે રસોઈ બનાવીને સ્વામીજીને

÷ “ મોર ટ્રેમ્સ એથોડ ” નામના પુસ્તકમાં એક ઠેકાણે માર્કટવેન સાહેબે લખ્યું છે કે “ અમે ત્યાં ગયા ત્યારે અમારે પણ બાગમાંજ ઉભા રહેવું પડ્યું હતું.”

આરોગાવે; પણ બીજીજ પણ તેમને લાગ્યું કે, ઉંચા હાથ કરેલા ઠીંગુજીની માફક ચાંદો પકડવાનો ખાલીજ પ્રયાસ તે કરે છે; કારણ કે તે જાતિએ શૂદ્ર હતા. પણ કેવું આશ્ચર્ય ! ચંડી બાબુ આનંદ-બાગમાં એકાન્ત સ્થળે એકલા બેસી એ પ્રમાણે વિચાર કરતા હતા એવામાં એકાએક તેમણે સ્વામીજીને પોતાની સન્મુખ આવી ઉભેલા દીઠા. સ્વામીજી ચંડી બાબુના મનની વાત જાણી લઇને ચંડી બાબુને બોલવાનો વખત પણ ન આપતાં બોલ્યા કે:— “જો, લોક તને શૂદ્ર કહે છે, પણ તુંજ ખરો બ્રાહ્મણ છે. હું તને ઉપવીત આપીશ. મારી બહુ ઈચ્છા થઇ છે કે, હું તારા હાથની બનાવેલી રસોઇ જમું.” ચંડી બાબુ ઉત્તરમાં શું બોલવું તે કંઈ સમજી શક્યા નહિ; તે તો નિસ્તબ્ધભાવે એકીટસે સ્વામીજી તરફ જોઇ રહ્યા, તથા તેમનાં બંને નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. બીજેજ દિવસે સવારના પહોરમાં સ્વામીજીએ ચંડી બાબુને વિધિપુરઃસર પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવીને યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવ્યું, અને તેમનાજ હાથની બનાવેલી રસોઇ જમીને તેમના મનની અલિલાષા પૂર્ણ કરી; કિન્તુ સ્વામીજીએ ચંડી બાબુને આજ્ઞા કરી હતી કે, બ્રાહ્મણ સિવાય બીજી કોઈ પણ વર્ણના હાથની રસોઇ તેમણે જમવી નહિ.

શ્રી કાશીધામમાં આવ્યા પછી આ પ્રમાણે પરમાનંદથી ચાંડાળ વગેરે સર્વ કોઇને પ્રેમવારિથી સ્નાન કરાવતા થકા સ્વામીજી છઠ્ઠીસ વર્ષ રહ્યા, પરંતુ દેહાવસાનનાં છેલ્લાં છ વર્ષ તો તેમણે આનંદબાગનાં દ્વાર સર્વદા સૌ કોઈ માટે સતત ખુલ્લાં મૂક્યાં હતાં. હરકોઈ વખતે હરકોઈને તેમનાં દર્શન મળતાંજ.

કાશીવાસી સાહાઈ તેલી નામનો એક દીનહીન બીખારી સ્વામીજીને બહુ પ્રિય હતો. તે દરરોજ વહેલો પરોઢીઆમાં સૌથી પહેલો સ્વામી નાં દર્શન કરવા માટે નિયમિત રીતે આવતો. સ્વામીજી પણ તેને જોતાં વારમાં “આવ મારા બાબુ” એમ કહીને વાત કરતા. જે લોક કહેતા કે, પૂત્યપાદ સ્વામીજી કેવળ ધની, માની અને અધિકારી લોકોનો વિશેષ આદર કરે છે, તેમનું એ કથન બીલકુલ પાયાવગરનું હતું.

સ્વર્ગસ્થ બાબુ ભૂદેવ સુખોપાધ્યાય (સી. આઈ. ઈ.) સ્વામીજીના પરમ ભક્ત હતા. ભૂદેવ બાબુના સંબંધમાં તેમના સુયોગ્ય પુત્ર ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ બાબુ સુકુન્દદેવ સુખોપાધ્યાય તરફથી જે પત્ર મળ્યો છે તે પરિશિષ્ટમાં દાખલ કર્યો છે. (પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૪ વાંચો)

આનંદબાગમાં સ્થાપન કરેલી સ્વામીજીની મૂર્તિ નીચે લખેલો આ શ્લોક ભૂદેવ બાબુનો રચેલો છે:—

જાતો બ્રહ્મકુલે સ્વતો હિ પવિતઃ પૂતઃ પુનર્વિદ્યયા ।

જ્ઞાનેન જ્વલિતસ્તપોભિ રુદિતો બ્રાહ્મં મહોમૂર્તિમત્ ॥

ભિત્ત્વા સંતમસં પ્રવોહ્ય જગતી માનંદયન્પ્રાણિનો ।

જ્ઞાન પ્રેમ મયોઽર્કવેન્દ્ર મિલિતઃ* શ્રી આસ્કરાનન્દકઃ ॥

અર્થાત્ આસ્કરાનંદ સ્વામીસંબંધી કહે છે કે “આપનો બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ છે, સ્વભાવથીજ પવિત્ર છો; પરંતુ સગુણ વિદ્યાની ઉપાસના કરીને વિશેષ પવિત્ર થયા છો. નિર્ગુણ જ્ઞાનથી આપની કાંતિ વિશેષ અળકી ઉઠી છે. અખંડ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી આપનું બ્રહ્મતેજ વિશેષ પ્રકાશી નીકળ્યું છે. અરે ! વધુ શું કહીએ ? આપ તો સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છો. વળી જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરી, પ્રાણીમાત્રને જાગૃત કરી આનંદિત કરે છે, તેમ આપ પણ જીવોના અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ કરી, મોહનિદ્રામાંથી જાગૃત કરી તેમને બ્રહ્માનંદનો માર્ગ દર્શાવો છો. હે યતીન્દ્ર ! આપ સાક્ષાત્ જ્ઞાન અને પ્રેમની મૂર્તિરૂપે શોભી રહ્યા છો.”

દરબંગાનરેશ જીવનના કયા સમયે સાચા મુખી હતા?

દરબંગાધિપતિ સ્વ૦ મહારાજ લક્ષ્મીધર બહાદુર (કે. સી. એસ. આઈ.) સ્વામીજીના ખાસ ભક્ત હતા. મહારાજનાં સર્વ પ્રકારનાં મહત્કાર્યોના મુખ્ય સલાહકાર સ્વામીજીજી હતા. ગત ૧૮૯૭-૯૮ ની સાલના ભયંકર દુષ્કાળમાં મહારાજે પોતાની પ્રજાના સંકટ-નિવારણાર્થે એકી રકમે આઠલાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. આટલી મોટી રકમ બીજે કોઈ પણ આપી શકે નહિ, કિન્તુ આ દાનની સલાહ આપનાર પરદુઃખે દુઃખી થનાર સ્વામીજીજી હતા. એક વાર કોઈ સંબંધીએ મહારાજ બહાદુરને પૂછ્યું કે, તેઓ જીવનના કયા સમયે સૌથી વધારે સુખી હતા; તેના જવાબમાં મહારાજે કહ્યું— “જુઓ, હું બંગાળા દેશનો એક મૂખ્ય રાજા છું; ધનમાં, માનમાં— સર્વ બાબતોમાં મને અનેક જણ મોટો કહે છે. મારે દાસ, દાસી,

* ભૂદેવબાબુના ‘યતન્દ્રિચરિત્’ માં ‘અર્કચન્દ્રઃ’ એવો પાઠ છે, પરંતુ શિલાલેખમાં તો ‘અર્કવેન્દ્રઃ’ છે. ‘અર્કવેન્દ્ર’ તો સમાસ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે:—અર્ક પરમાત્માનં વાતિ-જ્ઞાનાતિ इति અર્કવાઃ યતિ : । વળી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે ‘સૂર્ય આત્મા જગત-સ્તસ્થુષ્ચ ।

ગાડી, ઘોડા, હીરામાણિક-કશાનો અભાવ નથી. હરહમેશ સેંકડો મનુષ્યો મને સુખી રાખવા માટે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલના રાજદરબારમાં, ગવર્નર સાહેબના સભાસ્થાનમાં, વિલાસીઓના વિલાસલવનમાં, ગરીબોના ઝુંપડામાં, સંન્યાસીઓના પવિત્ર આશ્રમમાં, અરે ! ભારતનાં સર્વ સ્થાનો-માં હું યથેચ્છ ગમન કરી શકું છું, કોઈ ઠેકાણે કોઈ પણ વખતે મારા માન-સન્માનમાં ખામી આવતી નથી; પરંતુ જે દિવસે મને કાશીધામમાં પરમહંસશ્રેષ્ઠ મહાત્મા ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીનાં પ્રથમ દર્શન થયાં, તે દિવસે જે આનંદનો અનુભવ મેં કર્યો છે તેનું વર્ણન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. જે સમયે સ્વામીજી મને ઉદ્દેશીને બોલ્યા કે ‘જે, લોકો મને ત્યાગી કહે છે, પણ મને વિચાર થાય છે કે, શું હું ખરે ત્યાગી છું ? જે તેમજ હોય તો પછી તને આવતો જોઈને મારું મન ચાલે કેમ વિચલિત થયું ?’ તે સમયે સ્વામીજીને એમ કહેતા સાંભળીને મને જે અનહદ આનંદ થયો છે તે વાણીદ્વારા કહી બતાવવા હું કેવળ અશક્ત છું. મને વારંવાર એમજ થયા કરે છે કે, આ જીવનમાં તો ફરી કદીએ એવો આનંદાનુભવ મારા નસીબમાં હશે નહિ.”

આ સંવાદ મહારાજ બહાદુરના સ્વર્ગારોહણ પછી ૧૩૦૯ બંગાળના માધ માસના “બંગાવાસી”માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

ગાયક લોકો સંગીતશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાતા હોવા છતાં સૌથી પહેલાં પોતાનું ગાન સ્વામીજીને આવી સંભળાવતા અને પછીજ અન્યત્ર કમાણીમાટે જતા. કથા કરનારાઓ કથા કરવાનું શીખી સર્વપ્રથમ સ્વામીજીનેજ પોતાની શક્તિનો પરિચય આપતા અને સ્વામીજીનો આશીર્વાદ મેળવ્યા પછીથીજ પોતપોતાના વ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થતા. એટલે સુધી કે રસ્તાના કેટલાક મિઠાઈવાળા ફેરી-આઓ પણ નિત્ય સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને પછીજ મિઠાઈ વેચવા સારૂ નીકળતા. અને તેમને પોતપોતાના ધંધામાં ઠીક ફાયદો થતો.

એક દિવસ સવારના પહોરમાં સ્વામીજી બેઠા હતા તેવામાં એક હિંદુસ્થાની શિષ્ય સ્વામીજીને ગાન સંભળાવવા આવ્યો. તેણે હિંદીમાં નીચેના ભાવનું એક ગાન ગાયું:—

તમે કાળી, તમે વિદ્યનાથ, તમે અનાદિ પરમ બ્રહ્મ.

ગાયનનાં એક કે બે ચરણ ગવાયાં ન ગવાયાં એટલામાં તો તે યુવક સમાધિવશ થઈ ગયો. દેહનું હલન-ચલન થતું નહોતું,

આંખનો પલકારો નહોતો, બાહ્યજ્ઞાન બીલકુલ નહોતું, શ્વાસો-
ચ્છ્વાસ ચાલે છે કે નહિ તે જણાતું નહોતું-અર્થાત્ તે એક
ચિત્રવત્ બની ગયો. જાણે કેમ આ રાજ્યની પાર બીજું કોઈ
રાજ્ય હોય, જ્યાં શાંતિદેવીનો ચિરવાસો હોય અને ત્યાં જઈને
ગાયક શાંતિદેવીના સુખમય ખેળામાં નિરાંતે ઉઘી ગયો
ન હોય ! અર્ધા કલાક પછી તેની સમાધિ દ્વિતી ત્યારે સ્વામીજીએ
કહ્યું:—“વત્સ ! સ્ત્રી-પુત્રાદિના ભરણપોષણ માટે હવે તારે ઘેર
ઘેર ભટકવું નહિ પડે; નિશ્ચિંત મનથી ઘરમાં બેસી ભગવદ્
આરાધનામાં મગ્ન રહે, લક્તના “યોગક્ષેમ ” નો ભાર ભગવાન
સર્વદા વહેતા આવ્યા છે.”

કલિકાળના જીવો કાલમાહાત્મ્યથી સ્વાભાવિક રીતેજ ધર્મ-
હીન અને દુર્ગુણચિત્ત હોય છે. તેમાં વળી વિનતીય શિક્ષણ અને
વિનતીય આદર્શને લીધે ઘણાંખરો ભાગ હતબુદ્ધિ (સારાસાર-
ના વિચારરહિત) થયો છે. માયાના આવરણથી અને અહંભાવના
પ્રાધાન્યથી સઘળો શિક્ષિત વર્ગ આસુરી ભાવવાળો થયો છે તથા
તમોગુણના પ્રભાવે કરી સત્ને અસત્તરીકે સમજે છે. એવા પ્રકાર-
ના અનેક જણ સ્વામીજીના સમાગમથી સુધર્યા છે અને અત્યારે
પણ કાયા-વાચા-મનસા તે સુજળ વર્તન કરતા જોવામાં આવે છે.

એક વખત કલકત્તાના કોઈ લક્ષાધિપતિની સ્ત્રી મરી ગઈ.
ગઈ કાલસુધી જે ભોગોને તે સર્વ સુખનાં ધામ સમજતો હતો
તેજ ભોગો અત્યારે એક માણસના અભાવે તેને કડવા ઝેર
લાગવા માંડ્યા; અને મનના આવેશને વશ થઈ તે ગૃહનો ત્યાગ
કરીને કાશીધામમાં આવ્યો.

પરંતુ એક તો તે લક્ષાધિપતિ શ્રીમંત, તેમાં વળી આધુ-
નિક શિક્ષણથી સંસ્કારી થયેલો “ આદર્શ પુરુષ ” તેથી તેને
આ ઉત્તરવાહિની, અર્ધચંદ્રાકૃતિ ગંગા નદીથી શોભતી હજારો
શિવમંદિરોને હૃદયપટ પર ધારતી, અસંખ્ય શંખનાદ ને ધંટા-
નાદથી ગર્જી રહેતી, વિવિધ જાતનાં નરનારીઓથી ઉભરાઈ
જતી આનંદમયી નગરી સારી લાગી નહિ. તેથી તે પોતાને મન-
પસંદ સ્થાનમાં જઈ રહેવા લાગ્યો. કાશીથી બહુ આંધે નહિ એવા
‘શિકરોલ’ નામના સ્થાનમાં તેણે એક મકાન ભાડે રાખ્યું. ખાવા-
પીવાની ગોઠવણ અંગ્રેજી હોટેલમાં ચાલતી; પરંતુ પોતાના આદર્શ-
રૂપ સેંકડો અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો એક નક્ક સંન્યાસીનાં દર્શન કરવા

રોજ આનંદબાગમાં જાય છે એવું દેખીને, તેના મનમાં કુતૂહલ થયું, અને તે પણ એક દિવસ સવારના પહોરમાં આનંદબાગમાં આવી હાજર થયો. થોડી વારરહીને સ્વામીજીએ તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું, પણ અંગ્રીજ પોષાકમાં સજ્જ થયેલો તે બાળુ તે વાત કાને ન ધરતાં નીચી મુંડીએ ત્યાં બેસીજ રહ્યો. એ પ્રમાણે બેઠાં બેઠાં આખો દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય પણ આથમી ગયો. આખો દિવસ ખાધાપીધા વગર બેસી રહેલા તે બાળુને સ્વામીજીએ કહ્યું “નકામો શામાટે ભૂખતરસથી પીડાય છે ?” બાળુએ જવાબ આપ્યો—“છતાં પ્રાણ કેમ જતા નથી ? સ્વામીજી ! સંસારમાં કંઈ પણ સુખ નથી એમ નિશ્ચય થવાથીજ આ પ્રમાણે અનાહારથી આ સ્થળે પ્રાણ છોડીશ; તેથી જો આપની કૃપા હોય—” આ વાક્ય પૂરું થતાં ન થતાંમાં તો સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા—“હા મરી ગય છે તેનું સૂતક હજી ઉતર્યું નથી ને તેમ છતાં દરરોજ રાત્રે વિદેશી સ્ત્રીને બોલાવી મંગાવે છે.”

આ સાંભળીને બાળુ તો દિગ્મૂઢજ થઈ ગયો અને વિચારવા લાગ્યો કે “જે વાત મારાસિવાય કાશીમાં કોઈને પણ ખબર નથી તે મારી સ્ત્રીના મરણની વાત આમણે શી રીતે જાણી ? વળી બીજું કે, કાશીમાં આવ્યો ત્યારથીજ હું અંગ્રીજ હોટેલમાં રહું છું, અને કોઈ પણ દેશી માણસ સાથે મેં વાત પણ નથી કરી, તો પછી આમણે આ બધી વાત જાણી કેવી રીતે ?” આખરે બાળુને ખાતરી થઈ કે, સ્વામીજી ખરેખર કોઈ મહાપુરુષ છે; અને તેજ ઘડીએ સ્વામીજીનાં ચરણમાં પડીને તે અવિરત અધ્રુ સારવા લાગ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે, સ્વામીજીએ તેને વિધિપૂર્વક પ્રાર્થાશ્રિત કરાવીને દીક્ષા આપી. એની મિલકતનું વાર્ષિકઉત્પન્ન ત્રણ લાખ કરતાં વધારે હતું, કિંતુ હવે તે દ્રવ્યનો મોટોભાગ જૂદાં જૂદાં સત્કાર્યોમાં વપરાવા લાગ્યો.^x

આવી રીતે કેટલાય નાસ્તિકો પાપમાર્ગનો પરિત્યાગ કરી સન્માર્ગે ચઢ્યા છે, ટોલ-ટપ્પા કરવા આવેલા કેટલા પાખંડીઓ પણ ભક્ત થઈને પાછા ફર્યા છે, કેટલાય પાખીઓનાં હૃદયોમાં પ્રેમભક્તિનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં છે તેની સંખ્યા કાઢવી મુશ્કેલ છે. કાશીમાં આવી રહ્યાને છવીસ વર્ષની મુદતમાં મારા જેવા કેટલા મહાપાખીઓ, કેટલા “જગાઈ-માઘાઈ” તેમની અપાર કૃપાના

^x આ બનાવની વાત અમે કલકત્તાના બે બખ્તરમાં રહેતા સ્વામીજીના એક શિષ્યને મોટે સાંભળી છે. બંગાળી લેખક

બળે હુસ્તર ભવસાગરને તરી ગયા છે કાશીના જે પંડ્યાઓના અત્યાચારથી યાત્રાળુઓને બેહદ ત્રાસ વેઠવો પડતો હતો તે આસુરી ભાવવાળા પંડ્યાઓ પણ સત્ત્વભાવવાળા થયા છે.

સ્વામીજી વૈષ્ણવ, શાક્ત, શૈવ, બ્રાહ્મ વગેરે સર્વ સંપ્રદાયપ્રત્યે સમદૃષ્ટિથી જોતા હતા; કારણ કે તેમણે સાંપ્રદાયિક મતોની સંકુચિત સીમાને ક્યારનીએ ઓળંગી જઈ સઘળા ધર્મોના સારરૂપ, સઘળા સંપ્રદાયોના આશ્રયરૂપ અઝર, અમર, અનંત પરમાત્મામાં એકતાર થઈને સર્વત્ર સમતાનું સેવન કર્યું હતું. સ્વામીજીમાં એક ખાસ અસાધારણ શક્તિ હતી. માણસને જોતાંજ તે વૈષ્ણવ, શાક્ત, શૈવ કે કયા સંપ્રદાયનો છે તે તેઓ સહેજે સમજી શકતા; તેથી જેઓ ધર્માધર્મનો સઘળો ભાર સ્વામીજીપર નાખી પોતે નિશ્ચિંત રહેતા તેઓને તેમના પોતાના જે કુળદેવતા હોય તેજ દેવતાના મંત્રની દીક્ષા આપતા. તત્ત્વમાસિ મંત્રનો ઉપદેશ તો કોઈકજા વિશેષ ઉચ્ચાધિકારી ભક્તને આપતા. કોઈ કોઈવાર વળી મંત્ર આપતા પહેલાં થનાર શિષ્યને પૂછતા કે, કયા દેવતાનો મંત્ર ગ્રહણ કરવો છે ? કોઈ કોઈ ખાસ પ્રિય શિષ્યને સાત આઠ વર્ષ સુધી જૂદી જૂદી કઠોર સાધનાઓમાં ચોજી રાખીને છેવટે તેનો બધો ભાર પોતાના હાથમાં લઈને બીજી બધી જાતની ક્રિયાઓમાંથી સ્વામીજી મુક્ત કરી ગયા છે.

સાધારણ ગુરુની પેઠે સ્વામીજી કોઈ પણ શિષ્યને કોઈ જાતની ક્રિયાપદ્ધતિની લાંબી લાંબી વાતો કહેતા નહિ; પરંતુ જેને જે જાણવાની આવશ્યકતા હોય તેને તેજ વાત તેઓ જણાવતા. બેએક ઉચ્ચાધિકારી શિષ્યોને સ્વામીજીએ ચોગની જૂદી જૂદી પ્રક્રિયા વગેરેનું શિક્ષણ પણ આપ્યું હતું.

સ્વામીજી શાક્ત લોકોને શક્તિમંત્રની દીક્ષા આપતા હતા ખરા, પરંતુ પંચમકાર^x સાધનના તેઓ અત્યંત વિરોધી હતા.

એક સમયે આનંદબાગના એક નોકરે કોઈ માદક પદાર્થનું સેવન કર્યું છે એવી ખબર થતાંજ સ્વામીજીએ તેને તેનો પગાર ચૂકવાવી દઇને તાબડોતોબ આનંદબાગમાંથી રજા અપાવી. કાશીધામના તાંત્રિક મતાવલંબી સ્વામીશ્રી પૂર્ણાનંદજીના કેટલાક શિષ્યો આજકાલ એમ કહેતા જણાય છે કે, સ્વામીજી તેમના શિષ્ય હતા; પણ

^x પંચમકાર સાધન—મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુન—જે વડે તંત્રમંત્રમાં કાલિકાની ઉપાસના કરવામાં આવે છે.

કહેવું બીનજરૂરી છે કે, તે વાત બીલકુલ ગલત છે. સ્વામીજીના શિષ્યમાત્ર જાણે છે કે, તેમની અને પૂર્ણાનંદસ્વામીની હયાતિ દરમિયાન કાશીધામમાં એકે દહાડો તેઓને અરસપરસ મેળાપ કે વાતનો પ્રસંગ સુદ્ધાં પ્રાપ્ત થયો નથી. સ્વામીજીએ હરિદ્વારમાં જે અનંતરાય નામના સાધુ પાસે ગીતાભાષ્યાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું હતું તેમને પોતે ગુરુતરીકે માનતા હતા અને તે વાતનો તેઓશ્રીએ પોતાના લખેલા ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં વારંવાર સ્વીકાર પણ કરેલો છે. વળી આગળ કહેવાઈ જાયું છે કે, દજખણના મહા-યોગી પૂર્ણાનંદસ્વામીની પાસેથી તેઓએ યોગશિક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી અને અંતે સંન્યાસધર્મની દીક્ષા પણ તેમની પાસેજ લીધી હતી.

ભક્તવૃંદ પૈકી જેઓને તેમની કૃપાનો લાભ પ્રાપ્ત થતો તેઓ પોતાની જાતને ધન્ય માનતા. તેમનો ઉપદેશ માત્ર વાણીમાંજ પૂરો થતો નહિ, ભક્તમાત્ર તેમના આદેશ પ્રમાણે કાર્ય કરીને તેઓશ્રીની અપાર કૃપાના બળથી સાથે સાથે પ્રત્યક્ષ ક્ષણ પણ અનુભવતા. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ ક્ષણ અનુભવતાં અમારામાંના અનેક જણ કેટલીક વાર તો બાહ્યજ્ઞાન-શૂન્ય થઈ જતા અને કશાનું ભાન રહેતું નહિ.

કાનપુરનિવાસી પંડિત રામચરણ ત્રિવેદી નામનો એક ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ સ્વામીજીનો પૂર્ણ કૃપાપાત્ર હતો. તે પોતે લખપતિ હોવા છતાં મન, વચન અને કાર્યાથી અહોરાત્ર સ્વામીજીની સેવા કરવામાંજ પોતાને ધન્ય માનતો હતો. અહુર્નિશ સ્વામીજીની સેવામાં મંડયો રહેવાથી તેના સંસારવ્યવહારનાં કાર્યોમાં અનેક અડચણો ઉભી થવા પામી; તેથી યજ્ઞેશ્વર નામના બીજા એક બ્રાહ્મણને સ્વામીજીની સેવામાં આમેટી દરબાર તરફથી રોકવામાં આવ્યો.

૧૮૯૯ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯ મી તારીખે નેપાળના મુખ્ય સેનાપતિ અને તેમના પુત્રો સ્વામીજીનાં દર્શને આવ્યા. નેપાળના રાણા મિનાબહાદ્ર સ્વામીજીના ખાસ શિષ્ય હતા. તે કલકત્તામાં નેપાળ રાજ્યના પ્રતિનિધિતરીકે રહેતા હતા અને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી તેમને કર્નલની પદવી મળી હતી; પરંતુ સ્વામીજીની અપાર કૃપાના બળે સંસારની અનિત્યતા તેમના મનમાં સચોટ વસી જવાથી ધન, માન, સ્ત્રી-પુત્રાદિ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને તે હિમાલયપર્વતમાં શાલિગ્રામ નદીના કાંઠે એક ઝૂંપડી બાંધી તેમાં અત્યંત કઠોર તપસ્યા કરતા રહેવા લાગ્યા. તેઓ કહેતા કે, સ્વામીજી આટલો બધો દૂર હિમાલયમાં પણ ઘણી વાર

તેમને સૂક્ષ્મદેહે દર્શન આપતા હતા. x નેપાળના મુખ્ય રાજ્ય-મંત્રી શ્રી સમશેરજીંગ રાણા બહાદુર પણ સંવત ૧૯૪૯માં જે દિવસે સ્વામીજીનાં દર્શનને આવ્યા હતા, ત્યારે રાજઘાટથી તે આનંદબાગ સુધીના રાજમાર્ગ ઉપર પહેરો મૂકવામાં આવ્યો હતો. તેઓ ચીન અને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી અનેક માન-આદરવાતા છતાં પણ સ્વામીજી પાસે તો પગે ચાલીનેજ આવ્યા હતા.

સ્વામીજી કરતાં વિશેષ વયોવૃદ્ધ સેંકડો દંડીઓ, પરમહંસો વગેરે દરરોજ તેમનાં દર્શન કરવા આવતા હતા.

સ્ટેશનજનજન બાબુ તેજચંદ્ર મુખોપાધ્યાય (એમ. એ. બી. એલ.) મહાશયના મુખદ્વારા નીચે લખેલી એક વિસ્મયજનક વાત અમે સાંભળી છે:—

પાલ મહાશય નામના એક બ્રહ્મચારી ઘણા લાંબા વખતથી કાશીધામમાં રહેતા હતા. તેમણે અને મેં નાનપણમાં એકજ નિશાળમાં ને એકજ વર્ગમાં અભ્યાસ કર્યો હતો. વખત જતાં તેઓ બ્રહ્મચારી થયા અને હું મુન્સફ થયો. વચમાં એક વાર કાશીમાં પાલ મહાશયની સાથે મારો મેળાપ થઈ ગયો. બીજી વિવિધ વાતો થયા પછી પાલ મહાશયે મને કહ્યું કે “શીતઋતુમાં એક દહાડો મળસ્કામાં અમે ત્રણ બ્રહ્મચારીઓ સ્વામી ભાસ્કરાનંદનાં દર્શનાર્થે આનંદબાગમાં ગયા. સ્વામીજી સાથે અમારે ખાસબાણુ-પિછાણુ હતી તેથી સહેજમાં અમને તેમનાં દર્શન પ્રાપ્ત થયાં. આહાર-ને માટે અમને ખાસ પરવા જેવું નહોતું. સ્વામીજીએ તે દિવસે અમને એક પુસ્તક વાંચી સંભળાવવા માંડ્યું, અમે પણ એકચિત્તે તે સાંભળતા હતા. જોતજોતામાં વખત પુષ્કળ થઈ ગયો, ત્યારે સર્વદર્શી સ્વામીજીએ અમને પ્રશ્ન કર્યો—‘તમે કાંઈ ખાશો કે?’ અમે ઉત્તર આપ્યો કે ‘અમારા ત્રણજણ પૂરતો ખોરાક ક્યાંથી મળી શકશે?’ સ્વામીજીએ દિવ્ય હાસ્ય કરીને કહ્યું ‘હીક, તમે ભોજન માટે તૈયાર થાઓ, અહીં આંજ ભોજનસામગ્રી આવશે; તમારે શું શું પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા છે તે મને કહો.’ એ સાંભળીને અમારામાંથી એકે

---

x એ મહાભક્તને જોઈને વિલાયતના પંડિત અને ચુસ્ત ખ્રિસ્તી ડૉક્ટર ફેયરબર્ને વિલાયતના “નાઈન્ટીનથ સેન્ટ્યુરી” નામના પ્રસિદ્ધ પત્રમાં લખ્યું છે કે “તેમને જોઈને મને લાગતું કે જાણે સજ્જન-તાજ સાક્ષાત્ રૂપ લઈને હાજર ન હોય! મેં ભલભલા ખ્રિસ્તીઓમાં પણ આવી સુજનતા જોઈ નથી.”

જવાબ આપ્યો કે ‘અમારે શીરો, ઝરફી, ખીર, દહીં, સન્દેશ, કેરી અને મીઠાં લીંબુ ખાવાં છે.’ આ વાત હજી તો પૂરી થઈ નથી એટલામાં તો બે દિવ્યાકૃતિ સુંદર બાળકો અમારા તરફ આવતા જણાયા. બાળકોએ આવી માથાપરનાં છાબ સ્વામીજીનાં ચરણ આગળ મૂક્યાં, અને ક્ષણવારમાં કોણ જાણે ક્યાંયે અલોપ થઈ ગયા, તેની અમને તો ખબરજ પડી નહિ. આના કરતાં પણ વધારે તાબુખીની વાત તો એ હતી કે, અમે જે જે પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા કરી હતી, તેટલાજ પદાર્થો તે બાળકોએ આણ્યા હતા.”*

એક વખત સ્વામીજી કાશીનરેશના સંસ્કૃત વિદ્યાલયમાં પગે ચાલીને ગયા હતા. તે વખતે વિદ્યાલયમાં શ્રી. દાસોદર શાસ્ત્રી, શ્રી. રામભિશ્ર શાસ્ત્રી, શ્રી. રામશાસ્ત્રી, પં. ભવાનીદત્ત દીક્ષિતજી, શ્રી. તાત્યા શાસ્ત્રીજી, શ્રી. ગંગાધર શાસ્ત્રીજી, શ્રી. સુધાકર પંડિતજી, બૃહસ્પતિ જેવા શ્રી. કેલાસચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય વગેરે પંડિતો હાજર હતા. સ્વામીજીને આવતા જોઈ સઘળા શાસ્ત્રીઓ પોતપોતાનાં કામ પડતાં મૂકી સ્વામીજીને સામા લેવા ગયા અને કોઈએ તેમના ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી તો કોઈ પંખો નાખવા લાગ્યા તો કેટલાક ચરણરજ મસ્તકપર ચઢાવવા લાગ્યા. આ સમયનું વર્ણન કરતાં ‘ચત્તિન્દ્રચરિત્ર’ માં લખ્યું છે કે:—

‘હિત્વા બ્રહ્મ મુખાનિ વ્રક્રકમલાન્યેપાં શ્રિતા ભારતી ।

કિં ચૈતજ્જગદેવ દેવ વચનૈઃ. સ્વર્ગાધિકં રાજતિ ॥

ચાતુર્વર્ણ્યમયૈતદીય ચરણાનિશ્રત્વાસ્ત્મબોધક્ષમં ।

તેપ્યેવં પ્રણતાયતૌ યદિ તદાન્યેપાં કથા કા નૃણામ્ ॥

સારાંશ કે, સરસ્વતીના શ્રેષ્ઠ પુત્રો જેવા આ પંડિતો, કે જેમના આશ્રયથી ચારે વર્ણો પોતાની જીવનયાત્રા ચલાવે છે, તેઓ પણ જ્યારે સ્વામીજીને મળતાં આ પ્રમાણે આચરણ કરે ત્યારે બીજા માનવીઓનું તો કહેવુંજ શું ?

સને ૧૮૯૯ના જાન્યુઆરીની ૧૪મી તારીખે કાશ્મીરનરેશ મેજર જનરલ મહારાજ સર પ્રતાપસિંહજી (જી. સી. એસ. આઈ.) બહાદુર, તેમના વચટ ભાઈ કાશ્મીરના મુખ્ય સેનાપતિ રાજ

* આ બનાવની સત્યતાવિષે ખાત્રી કરવા સારૂ બાણુ તેજચંદ્ર મુખોપાધ્યાય મહાશયને એક પત્ર લખી પૂછાવ્યું હતું, તેના ઉત્તરમાં પરિશિષ્ટમાં દાખલ કરેલો પાંચમા નંબરનો પત્ર તેમણે લખ્યો હતો.

રામસિંહ (કે. સી. બી.) અને કનિષ્ઠ ભાઈ કાશ્મીરની ધારાસભા-
(કૌન્સિલ)ના સહકારી (મેમ્બર) પ્રમુખ રાજા અમરસિંહ (કે. સી.
એસ. આઈ.) એ મહાશયો સ્વામીજીનાં દર્શનાર્થે આનંદબાગમાં
આવ્યા હતા. સાંભળ્યું છે કે, સ્વામીજીપ્રતિ પોતાનો ભક્તિભાવ
દર્શાવવા સાડતેઓ આનંદબાગ પગે ચાલતા આવ્યા હતા. આનંદ-
બાગ આવતાં એક કોશ કરતાં વધારે માર્ગ કાશ્મીરરાજે પગે કાપ્યો
હતો. કેઈ કેઈ જણા તો વળી, ફક્ત તેમનાં દર્શન માટેજ, કેઈ
કેઈ વાર ખસેં ખસેં-ત્રણસેં ત્રણસેં કોશથી પગપાળા આવતા હતા.

પ્રકરણ ૧૧ મું—દેવી શક્તિ

તપના પ્રભાવે સ્વામીજીને સર્વ પ્રકારની અલૌકિક દેવી શક્તિઓ પ્રાપ્ત થઈ હતી; પરંતુ ખાસ જરૂર વગર તે સઘળી ઇશ્વરી શક્તિઓનો અમત્કાર તેઓ બતાવતા નહિ. માત્ર કોઈ ભક્તનો વિશ્વાસ દઢ કરવા સારૂ કોઈ કોઈવાર કોઈ શક્તિનો અમત્કાર જોવામાં આવતો, પરંતુ તે પણ બધાંની સમક્ષ નહિ. જે કોઈ ખાસ કારણવગર પોતાને દેવી શક્તિવાળાતરીકે ઓળખાવે છે તે નિશ્ચય શક છે એમ બાળુવું. ચતીંદ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:—

વારાણસ્યાં બ્રહ્મનાલાંતરાલ સ્થાયી શ્રીમાન્ શીતલાદિપ્રસાદઃ ।
તારુણ્યાપ્તસ્તત્તનૂજોઽપ્યકસ્માત્પ્રાસાદસ્થોઽત્યૂર્ઘતઃ કાપ્યપત્ત્ ॥
શ્રુત્વા તેન વ્યાહતં સ્વામિવર્યાઃ સાશીઃ પ્રાદુઃ પાદનિર્ણે જનં સ્વં ।
પિત્રાનીતસ્યાસ્ય પાદોદકસ્ય પાનાદ્વાલો નષ્ટ સર્વવ્યથોઽભૂત્ ॥

સપુત્ર શીતલાપ્રસાદ પ્રાઙ્વિવાકજીવનં,
દદૌ યતિઃ સ્વતેજસાસ્ત્યતોઽધિકં કિમદ્ભૂતમ્ ।
બહૂન્યમૂદશાનિ દુષ્કરાણિ માનવા ભુવિ,
યતેર્મહાદ્ભૂતાનિ સિદ્ધિદાનિ વર્ણયન્ત્યહો ॥

અર્થાત્ ‘કાશીમાં બ્રહ્મનાલ મહોલ્લામાં રહેતા શ્રી. શીતલા-પ્રસાદનો એક યુવાન પુત્ર અકસ્માત્ બહુ ઉંચેથી પડી ગયો. સર્વ સંબંધીઓ આ જોઈ બહુ દુઃખી થયા અને તેઓએ જોયું કે, હવે બચવાની આશા નથી. લાલા શીતલાપ્રસાદ તો સ્વામીજીના સેવક હતા. તેઓ તરતજ સ્વામીજી પાસે ગયા અને બધી હકીકત કહી. લાલાજીની હકીકત સાંભળી, સ્વામીજીએ આશીર્વાદપૂર્વક પોતાનું ચરણામૃત આપ્યું અને લાલાજીએ તે ચરણામૃત પુત્રને પાચું. તરતજ પુત્ર બેઠો થયો અને બધું દુઃખ દૂર થઈ ગયું. સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે શીતલાપ્રસાદના પુત્રને જીવનદાન આપ્યું’

તેથી બીજું વિશેષ આશ્ચર્યજનક શું હોઈ શકે ? સ્વામીજીવિષે આવી તો અનેક અલૌકિક અને સિદ્ધિપ્રદ અદ્ભુત ઘટનાઓ સાંભળવામાં આવે છે.

સ્વ૦ સર રમેશચંદ્ર મિત્ર અને જગતબ્રાન્તિ

કલકત્તા હાઈકોર્ટના માણ જડૂજ સર રમેશચંદ્ર મિત્ર સ્વામીજીના એક ભક્ત હતા. તેઓ વચ્ચે વચ્ચે કાશીધામમાં આવી સ્વામીજી પાસે ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરતા હતા. એક દિવસ સ્વામીજી, નેપાળના રાણા મિનાબહાદૂર અને એક બંગાલી શિષ્ય, એમ ત્રણ જણા બેઠા હતા; તેવામાં રમેશ બાબુ આવી ચઢ્યા અને બીજી વાતો થયા પછી બાબુએ જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો કે “મહારાજ ! આપે કાલે કહ્યું કે, જગત કોઈ ચીજ નથી, વંધ્યાપુત્ર કે આકાશ-કુસુમવત સર્વ દૃશ્યમાન પદાર્થો મિથ્યા છે. એ વાત જો સત્ય માનીએ તો પછી આપને સ્પર્શ કરતાં કોઈ ચીજને હું અડકું છું, એવું ભાન કેમ થાય છે ?” એમ કહીને રમેશ બાબુએ સ્વામીજીનાં બંને ચરણોને સ્પર્શ કર્યો; પરંતુ હજી ચરણોપરથી હાથ ઉઠાવ્યા નથી એટલામાં તો રમેશ બાબુએ જોયું કે, સ્વામીજી અંતર્ધાન થઈ ગયા છે. ત્યાં આગળ ફક્ત પોતે, રાણા મિનાબહાદૂર અને પેલો બંગાળી શિષ્ય, એ ત્રણ જણાજ બેઠેલા હતા; પણ કેવું આશ્ચર્ય ! ક્ષણવારમાં પાછા સ્વામીજી પ્રકટ થયા અને બોલાવવા લાગ્યા—“જો, રમેશ ! મારો આ દેહ (દૃશ્ય પદાર્થ) આકાશમાં ઉગેલા ઝાડ જેવો મિથ્યા ન હોય, તો આ હું છું અને નથી પણ કેમ ?” એમ કહેતાં કહેતાં સ્વામીજી ફરી વાર અદૃશ્ય થઈ ગયા. રમેશ બાબુ સ્વામીજીની એવા પ્રકારની અલૌકિક શક્તિ જોઈને વિસ્મિત થયા નહિ, અને બીજી ક્ષણે જ્યારે પાછા સ્વામીજી પ્રકટ થયા ત્યારે કહ્યું:—“પણ મારો સંદેહ હજી મટ્યો નથી; મારા મનમાં એમ થાય છે કે, આપે યોગબળથી એવી જાતની અદ્ભુત શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. ઠીક, પેલી દાડમડીનાં બે લાલ ફૂલો દેખાય છે તેને જો પળવારમાં આપ ગુલાબનાં ફૂલો કરી દેખાડો તો પછી આ જગત, મરુભૂમિમાં દેખાતા મૃગજળની માફક ખરેખર મિથ્યા છે; એ બાબતમાં મને લેશમાત્ર અંદેશો રહેશે નહિ.” રમેશ બાબુનું આ કહેવું પૂરું થયું ના થયું એટલામાં તો તે બે દાડમનાં ફૂલો સુંદર ગુલાબનાં ફૂલો બની ગયાં ! તે પછી સ્વામીજી બોલ્યા—“આ જગત સ્વપ્નદર્શનની માફક સર્વથા મિથ્યા છે. સ્થૂળ-

દૃષ્ટિથી દેખાવા છતાં તે દૃશ્ય, સિદ્ધ કે જન્મેલું નથી. એકમાત્ર બ્રહ્મથી તેની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. મહાપ્રલય વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર^x સુદ્ધાનો લય થઈ જાય છે ત્યારે પછી એને સત્ય કહેવું બીલકુલ યોગ્ય નથી. બ્રહ્મરૂપ મહાસાગરમાં જગતરૂપ એક મહાભોજી ઉદ્ભવેલું છે એટલુંજ; આ જગતને ઓળખતાં તેને (બ્રહ્મને) ઓળખાય છે, પણ તેને ઓળખ્યા પછી ફરી જગત રહેતું નથી. પછી તો સાધક તન્મય બની જાય છે. ”

૧૩૦૬ બંગાળના શ્રાવણ સુદી ૭ ના ‘બંગવાસી’ પત્રમાંથી નીચે લખેલા કેટલાક બનાવો ઉતારીએ છીએ.

“સુખીરપુરનો રહીશ એક બ્રાહ્મણ સ્વામીજી પાસે રોગથી સુક્તિ મેળવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો. એ માણસનું શરીર અત્યંત કૃશ હતું તથા જે કંઈ ખાતો તે તરત ઉલટી થઈ બહાર નીકળી જતું. સ્વામીજી તેને જોતાંજ તેનો મનોભાવ કળી ગયા અને બોલ્યા કે:—“પડ્યાજી ! લોજન બનાવો.” આજ્ઞા પ્રમાણે તેણે ખીચડી રાંધી અને સ્વામીજીનો એક કણિકામાત્ર પ્રસાદ ખાતાં તે તદન તંદુરસ્ત થઈ ગયો. ”

“પૂર્વબંગાળના કેટલાક બાળુઓ એક વાર તેમનાં દર્શન કરવા ગયા. કેટલાકે પ્રણામ કર્યા પછી એક બીજો બાળુ જેવો પ્રણામ કરવા જાય છે કે સ્વામીજીએ તેને તેમ કરતો અટકાવી કહ્યું:—‘તમને સૂતક પડ્યું’ છે, તમારા બાપ ગુજરી ગયા છે, તમે પ્રણામ કરશો નહિ. હમણાં ને હમણાં ઘેર જાઓ, ઘેર તમારી અનાથ માતા શોકમાં ઝુરે છે.’ પ્રથમ તો એ વાત બાળુના માન્યામાં ન આવી, પણ મુકામપર પાછા ફરતાંજ આંગણમાં તારવાળો હાથમાં તાર લઈને ઉભેલો દીઠો. તારમાં હતું કે—‘તમારા પિતા ગુજરી ગયા છે; તત્કાળ ઘેર આવો. ’”

“કાશીધામના ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ રાય જગમોહનપ્રસાદ બહાદુરે, ઇ. બી. એસ. રેલ્વેના મીરપુર સ્ટેશન પાસેના ‘ઝાડદિયા’ ગામમાં રહેતા બાળુ કામિનીકુમાર મજુમદારને કહ્યું હતું કે, હું સ્વામીજીને અંતર્યામીતરીકે ઓળખું છું. તેમની પાસે હું

x “હે નારદ ! મારા (બ્રહ્મા) કરતાં પણ જે એક મહાન ઇશ્વર છે તેને તમે જાણતા નથી. તે મન-વાણીથી અગોચર પરમાત્માજી મારા, તમારા અને સમસ્ત જગતના ઇશ્વર છે તેથી તેમને નમસ્કાર કરૂં છું.”

(શ્રીમદ્ભાગવત બીજો સ્કંધ-નારદપ્રતિ બ્રહ્માની ઉક્તિ.)

જેટલી વાર ગયો છું, તેટલી બધીયે વાર તેઓ મારા મનની વાત બધા સમક્ષ બહિર કરી દેતા. તેમની એ શક્તિની પરીક્ષા કરવાના ઇરાદાથી કોઈ કોઈ વાર હું ઘેરથી નીકળતા પહેલાં મારે પૂછવાના પ્રશ્નો મનમાં ને મનમાં નક્કી કરી લેતો અને તેમની પાસે આવીને એનો વિચાર મનમાં એક વાર પણ આવવા દેતો નહિ; છતાં પણ તેમની પાસે આવીને બેસતાં બેસતાંમાં તો વગર પૂછ્યે તેઓ મારા મનના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી મને ચક્રિત કરી દેતા.”

ગોયાડિ—કૃષ્ણનગરના સ્વધર્મનિસ્ત પ્રવીણ વૈદ્યરાજ શ્રીયુત બાળુ સત્યજીવન લાહિડીએ અમને (બંગાળી લેખકને) આ પત્ર લખ્યો છે:—

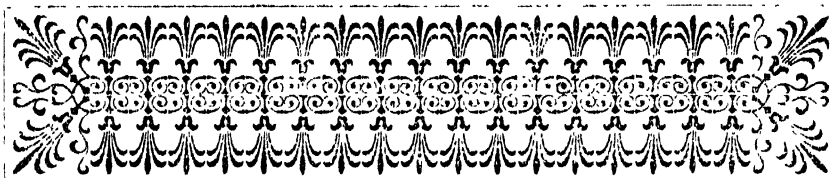
ગોયાડિ, ૨૮ પોષ, સંવત ૧૯૫૬

x x બાળુ ચંડીચરણ બસુ ઢાકા જીલ્લાના ‘બહર’ ગામમાં રહેતા હતા. તેઓ એ પ્રદેશના એક પ્રસિદ્ધ કુળમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ હતા. કર્મવશાત તેમને મૂત્ર-રોગ(ડાયબિટીસ)નો ભયંકર વ્યાધિ થયો. એ રોગ આસ્તે આસ્તે એટલો વધી ગયો કે તેમના પ્રાણ બેખમમાં આવી પડ્યા. વિવિધ દવાઓ કર્યા છતાં કંઈ ફાયદો થયો નહિ. એ વખતે તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે, દિલ્હીમાં નવાબ સાહેબનો એક હકીમ છે તે મૂત્રરોગની ચિકિત્સામાં બહુ હોશિયાર છે. એ પરથી તે દિલ્હી ગયા અને તે હકીમની દવા લેવા માંડી. તેનાથી પણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ અને હકીમે પણ રોગ અસાધ્ય હોવાનું જણાવ્યું. ચંડીબાળુ જીવનની બાબતમાં હવે હતાશ થઈ ગયા. સારે નસીબે આ વખતે તેમને એકાએક એમ થઈ આવ્યું કે, હવે જ્યારે પ્રાણની આશા નથી ત્યારે તો દીક્ષા લઈને મરવું જ બહેતર છે, નહિ તો પશુચોનિ-માં જવું પડશે. એમ વિચારીને ચંડીબાળુ કાશીધામમાં આવ્યા અને સ્વામીજીનું શરણ લીધું. દયાના અવતાર સ્વામીજીએ તેના પ્રત્યે અત્યંત માયા દેખાડીને તેને શિષ્ય કરવા સ્વીકાર્યું; પણ સાથે એમ જણાવ્યું કે, પ્રથમ કુળગુરુ પાસે મંત્ર અહણ કર્યા પછીથી પોતે મંત્ર આપશે. ચંડીબાળુ તો એ સાંભળીને બહુ મુંઝવણમાં આવી પડ્યા. કુળગુરુ તો રહેતા હતા ઢાકા જીલ્લામાં અને તેઓ હતા કાશીમાં ! કેવી રીતે તેમનો મેળાપ થાય ? એમ ચિંતા કરતા કરતા તેઓ મુકામ તરફ પાછા ફર્યા; પરંતુ એક બહુજ આશ્ચર્યની વાત બની. ચંડીબાળુ ચિંતાતુર હૃદયે બંગાલી ટોલાના રસ્તેથી પસાર થતા હતા એવામાં એકાએક તેમના

કુળગુરુ સામે આવતા જણાયા. તેમને જોતાંજ ચંડીબાબુ આનંદથી પુલકિત બની ગયા. પછી તેમની પાસેથી મંત્ર ગ્રહણ કરીને આનંદબાગમાં શ્રી સ્વામીજી પાસે આવ્યા. સ્વામીજીએ ચંડીબાબુને દીક્ષા આપતાં કહ્યું કે “તમારો રોગ મટી જશે.” ચંડીબાબુ નિત્ય સ્વામીજી પાસે આવતા અને નિત્ય સ્વામીજી કહેતા કે “ઘેર જ, તારી બિમારી મટી જશે.” પણ ચંડીબાબુને હજી મૂત્રરોગની પીડા ટળી નહોતી; તેથી તેમણે ધાર્યું કે, સ્વામીજી માત્ર દિલાસો આપવા ખાતરજ એમ કહે છે; તેમના રોગની કોઈ પણ રીતે શાંતિ થતી નથી, ત્યારે પછી તે અસાધ્યજ છે; કિન્તુ પાંચસાત દિવસ રહીને સ્વામીજીએ ફરી પાછી તેમને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી અને આ વખતે કહી દીધું કે, ૩૬ દિવસને અંતે તમામ રોગ નિર્મૂળ થશે. ચંડીબાબુએ આ વચનને પણ દિલાસાતરી-કેજ માન્યું. ગમે તેમ પણ છેવટે તેઓ કલકત્તા આવ્યા અને કુમાર-દુલીના ગંગાપ્રસાદ વૈદ્યરાજની દવા કરવા માંડી. એનાથી પણ કોઈ જાતનો ફેર માલમ પડ્યો નહિ. એ અરસામાં ઘેરથી તાર આવ્યો કે, ઢાકામાં કોઈ મુકદ્દમામાં તેમની હાજરીની ખાસ જરૂર છે. તેમણે ડોક્ટર કવિરાજનો અભિપ્રાય પૂછ્યો; પણ તેમના શરીરની દુર્બળતા જોઈને કોઈએ પણ તેમને ઢાકા જવાની સલાહ આપી નહિ. પણ ચંડીબાબુએ પ્રાણની આશા ઘણા દિવસથી છોડી દીધી હતી તેથી વૈદ-દાકતરની સલાહ ન માનતાં તેઓ ઢાકા જવા નીકળ્યા. ઢાકામાં આવીને યેએક દિવસ પછી એક દહાડે સવારમાં ઉઠીને જુએ છે તો પેશાબ કરતી વખતે હવે બળતરા બળતી નહોતી તેમ કોઈ જાતની વેદના પણ થતી નહોતી. એ જોઈને તે તો અવાકજ બની ગયા. એકાએક તો કોઈ કારણ-આ પ્રમાણે રોગશાંતિ થવાનું-તેમનાથી કળી શકાયું નહિ. વિચાર કરતાં કરતાં સ્વામીજીનું કથન એકાએક સાંભરી આવ્યું અને તે દિવસે સ્વામીજીના કહ્યાને કેટલા દિવસ થયા તે બાબતની ઇચ્છા થઈ. ચંડીબાબુ રોજનિશી (ડાયરી) રાખતા હતા. રોજનિશી ઉઘાડીને જુએ છે તો બરાબર ૩૬ દિવસ થયા હતા. સ્વામીજીએ પણ કહ્યું હતું કે, બરાબર ૩૬ દહાડે રોગ નિર્મૂળ થશે ! ”

આપનો, સત્યજીવન લાહિડી.

અધ્યાય ૧૨ મો-વિદેશી ભક્તો અને દર્શકવૃન્દ

સઘળા ભક્તિગ્રંથોના આદર્શરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતના દ્વાદશ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે “હુંજ પરમપદ બ્રહ્મ છું અને પરમપદ બ્રહ્મ તે હુંજ છું” એવી ભાવના સાથે નિરાકાર બ્રહ્મમાં આત્માનું સંયોજન કરો, એટલે જણાશે કે, દેહાદિ સકળ વિશ્વ આત્માથી લિપ્ત નથી. x

યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા “સત્શાસ્ત્ર અને વૈરાગ્ય-બુદ્ધિની સહાયથી” તેમજ કઠોર તપસ્યાના પ્રભાવે સ્વામીજીને સર્વત્ર સમભાવના હેતુરૂપ જે પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું તથા સર્વ બંધન છૂટી જઈને શાશ્વત શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એટલે તેમના મહાપ્રેમરૂપી લોહચુંબકથી આકર્ષાઈને પૃથ્વીના સઘળા ભાગોમાંથી અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો દરરોજ આવી કમાડ બખડાવવા લાગ્યાં. માખો આપો-આપજ મધ ખોળતી આવે છે, મધને માખો ખોળવા જવું પડતું નથી.

x બંગભૂમિના સુપુત્ર, કલકત્તા પ્રેસીડેન્સી કોલેજના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ડૉક્ટર જગદીશચંદ્ર બોઝે જડ પદાર્થોમાં જીવન સાબીત કરી, ખનિજ ધાતુઓમાં પણ પ્રયોગદ્વારા પ્રત્યક્ષ કરીને જે લખ્યું છે તેમાંથી એકાદ ફકરો આ સ્થળે આપ્યા વગર રહી શકાતું નથી:-

જ્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી મારી ખાત્રી થઈ કે આ વિશ્વના સર્વ પ્રાણી પદાર્થો-આણુ પરમાણુઓ-માં એકજ અદ્વિતીય તત્ત્વનો નિવાસ છે; ચંદ્રમંડોડાંના પ્રકાશમાં ઉડતાં રજકણોમાં અને આપણા ઉપર જીવનપ્રદ પ્રકાશની સતત વૃષ્ટિ કરતા ભગવાન સૂર્યનારાયણમાં પણ એ એકજ તત્ત્વનો આવિર્ભાવ છે; ત્યારેજ મને ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વે ગંગાજીના કિનારાઓ ઉપરથી મારા પૂર્વજોએ પ્રચારેલા સંદેશની અથમવારજ કંઈક જાંખી થઈ કે “જેઓ આ પ્રતિક્ષણે પરિવર્તન પામતા ચરાચર વિશ્વમાં એકજ પરમતત્ત્વનો આવિર્ભાવ અને સત્તા-સ્ફૂર્તિનાં દર્શન કરે છે તેઓજ તે આંતરિક સત્યના સાચા માલિક-અધિકારી-છે. બીજા કોઈ નહિ, બીજા કોઈ નહિજ !”

(ડૉ. જે. સી. બોઝના ઇઝ મેટર એલાઇવમાંથી ભાવાનુવાદ.)

સ્વામીજીના દર્શનાર્થે આવતાં પ્રત્યેક વિદેશી સ્ત્રી-પુરુષ પાસે, સંયુક્ત પ્રાંતના છોટા લાટ સાહેબના સ્વહસ્તાક્ષરવાળી અને તેમના તરફથી આપવામાં આવેલી એક ચોપડીમાં દરેકના નામકામ સાથે સહી કરાવવામાં આવતી. પરંતુ એ બધાં નામો આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા જતાં એક બીજું પુસ્તક ભરાય તેમ છે. કેટલાક તો બખ્ષે-ત્રણ ત્રણ વરસને આંતરે હિંદુ શિષ્યોની માફક ફક્ત દર્શન કરવાના હેતુથીજ છેક યુરોપ-અમેરિકા જેવા દૂર દેશાવરથી કાશીમાં આવતા હતા. એમાં કોઈ કોઈ સાહેબ કે મડમોનો તો સ્વામીજી ઉપર અસાધારણ ભક્તિભાવ હતો. સ્વામીજી બધાંયને પ્રેમપૂર્ણ વાર્તાલાપથી આનંદિત કરતા હતા. સંસ્કૃત જાણનાર દરેક આગંતુકને સ્વામીજીનાં સટીક આઠ ઉપનિષદો તથા “સ્વારાજ્યસિદ્ધિ” નામનાં પુસ્તકો ભેટ મળતાં હતાં. આવી રીતે ઉપનિષદાદિ હજારો ગ્રંથો વહેંચાયા છે. આનંદબાગમાં આવી સ્વામીજીનાં દર્શન કરી ગયાં હોય એવાં યુરોપ-અમેરિકાવાસીઓની સંખ્યા એક લાખ કરતાં વધારે હશે, અને જો ઇચ્છા હોત તો નિદાન ચારપાંચ હજાર વિદેશી સ્ત્રીપુરુષોને સ્વામીજી પોતાના મંત્રશિષ્ય બનાવી શક્યા હોત; કારણ કે યુરોપના અનેક મોટા મોટા દાર્શનિકો અને અનેક અમેરિકન દર્શકો મંત્રદીક્ષા લેવા સારૂ સ્વામીજીને વારંવાર વીનવતા હતા; પરંતુ સ્વામીજી કોઈ પણ પરધર્મીને મંત્ર નહિ આપતાં મુસલમાનનો મુસલમાની ધર્મમાં અને ખ્રિસ્તીનો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વિશ્વાસ દૃઢ થાય એવોજ ઉપદેશ વારંવાર આપી સર્વને સુમધુર વાર્તાલાપથી સંતુષ્ટ કરતા. વિશેષમાં, પોતે અંગ્રેજી ભાષાથી અજાણ છતાં પણ ખ્રિસ્તી ધર્મને તિલાંજલિ આપવા તૈયાર થયેલા ભકતોને તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મની સારૂપ વાર્તાઓ એવી તો સુંદર રીતે સમજાવી દેતા કે પછી કોઈ પણ સાહેબ યા મડમ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરતાં નહિ. આમ હોવાથી પોતપોતાના ધર્મનાં ગૂઢ તરંગો બરાબર સમજવા સારૂ અનેક વિદેશી ભકતોએ ફક્ત એટલાજ ઉદ્દેશથી, વળતોવળત યુરોપ-અમેરિકાથી કાશીધામમાં આવવાનો જાણે નીમજ લીધો હતો. સ્વામીજીનાં દર્શને આવનાર વિદેશી સ્ત્રીપુરુષ ભકતો ઉઘાડે માથે ઘુંટણે પડીને સ્વામીજીના જમણા હાથને ચુમી લેતાં.

અલાહાબાદની બેચલર કંપનીએ જર્મનીથી નાના નાના

પથથરપર સ્વામીજીની અતિ સુંદર અને તેજસ્વી મૂર્તિ ચીતરાવી મંગાવી હતી; અને તે પ્રત્યેક મૂર્તિ દશ દશ રૂપિયે વેચતા હતા. કહેવાય છે કે, દૈવવશાત્ એક દહાડો એવી એક મૂર્તિ જર્મનીના સમ્રાટ (કૈસર) વિલિયમ ખીજના હાથમાં જઈ ચઢી. જર્મન સમ્રાટને આવી રીતે સ્વામીજીની ભાળ લાગતાં, તેમને પોતાની રાજધાનીમાં લઈ આવવા સાડ તેણે શ્રીયુત અફ કોનિગ્ઝ માર્કને હિંદુસ્થાન મોકલ્યો. કહેવું ખીનજરૂરી છે કે, સ્વામીજીએ જર્મન-સમ્રાટની એ વિનતિ માન્ય કરી નહિ. કોનિગ્ઝ માર્કને મોઢે સ્વામીજી-વિષેની હકીકત સાંભળી લઈ જર્મન બાદશાહે સ્વામીજીને પોતાનો તેમજ પોતાના પિતામહનો એમ બે ફોટા ભેટ મોકલ્યા.* “જર્મન અને રશિયન સમ્રાટ વગેરે સ્વામીજીના કુશળસમાચાર જાણુવા સાડ વખતોવખત પત્રો લખતા હતા.”x આગલા પ્રકરણમાં જણાવાઈ ગયું છે કે, રશિયાના છેલ્લા ઝાર નિકોલાસ કાશીમાં આવીને સ્વામીજીનાં દર્શન કરી ગયા હતા.

અમેરિકાના ચિકાગો શહેરના ધર્મમહામંડળમાં પધારવા સાડ સ્વામીશ્રીને દર વખત આમંત્રણ આવતું હતું; પણ તે દરેકના જવાબમાં સ્વામીજી લખાવતા હતા કે “મારાથી અવાય તેમ નથી.”

આ સસાગરા પૃથ્વીનાં સર્વ રથજોના કેટલા બધા મોટા મોટા કાઉન્ટો, બેરનો, લોર્ડો, લેડીઓ, માક્વિસો, ડ્યુકો, વૈજ્ઞાનિકો, દાર્શનિકો, જનરલો, કર્નલો વગેરે વગેરે સ્વામીજીને જોવા સાડ આનંદબાગમાં આવતા હતા. અહીંયાં કોઈ સવાલ કરશે કે, તેઓ બધા શા ઉદ્દેશથી આ નમ્ર સંન્યાસીનાં દ્વાર ખખડાવતા આવતા હતા? ભારતવર્ષનો નમ્ર સંન્યાસી દર્શન કરવા લાયક છે એમ માનીને કે પછી કેવળ કુતૂહલના માર્યાજ તેઓ પોતપોતાનો દરજ્જો અને મર્યાદાને વિસરી જઈને તેને જોવા આવતા હતા? યૂરોપીયન સ્ત્રીપુરુષોના રહેઠાણ બનારસ કેન્ટોન્મેન્ટ-(શિકરોલ)માં પણ સંન્યાસી, દંડી ને પરમહંસનો કંઈ અભાવ નહોતો, તો પછી કેમ તેઓ બે કોશ કરતાં વધારે રસ્તો ગાડીમાં અથડાતાં-ફૂટાતાં વટાવીને આનંદબાગમાં આવવાનું પસંદ કરતા

* ફોટા મોકલતી વખતે કોનિગ્ઝ માર્ક સાહેબે જર્મન ભાષામાં જે પત્ર લખ્યો હતો તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૬૬૦.)

x ‘બંગવાસી’ તા. ૧ શ્રાવણ ૧૩૦૬ બંગાળ.

હતા ? વળી સમસ્ત હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ, કમાન્ડર ઇન-ચીફ (મુખ્ય સેનાપતિ) વગેરે સાહેબો અને મહામાત્રાઓ ઇચ્છા કરે તો સેંકડો હાંડીઓ અને પરમહંસોને પોતાને બંગલે બોલાવીને દર્શન કરી શકે, તેઓ પણ કેમ આ ભારતવાસી નમ્ર સંન્યાસીની ઝુપડીએ આવ્યા કરતા હતા ? * કોક કોક વેળા તો દેશીને વિદેશી તમામને સ્વામીજી દર્શન આપતા નહોતા. માજીસ્ટ્રેટ, મેજર, કર્નલ વગેરે જેવા ભારતવર્ષના મોટા મોટા અમલદાર સાહેબોને પણ વીલે મોઢે પાછા ફરવું પડતું હતું. એ વાત સારી રીતે જાણ્યા-સાંભળ્યા છતાંય કેમ તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શનને આવતા હતા ? મોટા અને છોટા લાટ સાહેબો સ્વામીજીનાં દર્શનને આવવા પહેલાં પોતપોતાના પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી- (ખાનગી મંત્રી)ને મોકલી કયા દિવસે અને કયા વખતે સ્વામીજીનાં દર્શન થઈ શકશે તે નક્કી કરી લેતા હતા, તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તેઓ સ્વામીજીને એક અસાધારણ પુરુષ માનીનેજ તેમનાં દર્શનને આવતા હતા. સાહેબ અને સાહેબપત્નીઓમાં સ્વામીજી ‘બનારસનો પુણ્યાત્મા’એ નામથી ઓળખાતા હતા. યુરોપ અને અમેરિકાથી જે સઘળા ધર્મચુસ્ત અને તત્ત્વશોધક લોકો ભારતવર્ષમાં આવતા હતા, તેઓ ભાસ્કરાનંદસ્વામીને જોયા વગર પોતાના આગમનને નિષ્ફળ લેખતા હતા. અમેરિકાનો ‘બ્યારોજ’ ઇંગ્લાંડનો ‘ફ્રિયાર ઘેરન’ જર્મનીનો ‘દેઓસેન’ તેમનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈ ગયા છે. તાત્પર્ય કે, કેવળ માત્ર કુતૂહલનું નિવારણ કરવા ખાતરજ સાહેબો અને સાહેબપત્નીઓ સ્વામીજીનાં દર્શનને આવતાં હતાં એમ નહોતું. x

* હિંદુસમાજ તો સ્વામીજીનું વારંવાર રટણ કરતો હતો, તેમજ દેશનાં સર્વોત્કૃષ્ટ માણસોને પણ સ્વામીજીને માત્ર એકજ વાર મળવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવો એ એક મહામૂલ્યવાન જીવનલ્લાભ હતી. યુરોપીય વિદ્વાનો અને જગવિખ્યાત મહાનુભાવો પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન અને તપશ્ચર્યાની એ જીવંત પ્રતિમાને જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા.

(‘ ધી ઈન્ડિઅન મિરર ’ જુલાઈ ૧૮૯૯)

x “બ્યારે હું કાશીમાં હતો ત્યારે સ્વ. સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને ઘણીવાર મળવા જતો અને તેમનાં દર્શનને આવનાર ખીજ અનેક માણસોની પેઠે હું પણ તેમના તરફ માન અને પૂજ્યભાવથી જોતો.” સંયુક્ત પ્રાંતના ચીફ સેક્રેટરી (મુખ્ય મંત્રી) શ્રીમાન પોર્ટર સાહેબે

ફક્ત એકજ વાર સ્વામીજીને નિહાળવાથી યૂરોપીયન નરનારી-ઓનાં મનપર કેવી છાપ પડતી હતી તેનું વર્ણન ૧૮૯૬ ના ફેબ્રુઆરી માસના ‘ઇંગ્લીશમેન’ પત્રમાં, અમેરિકાવાસી માર્કટ્ટવેન સાહેબે બહુ સુંદર રીતે કર્યું છે.

સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર માર્કટ્ટવેન સાહેબ યૂરોપ અને અમેરિકામાં અત્યંત મશહૂર છે. તેઓ જ્યારે સન ૧૮૯૬ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૫ મી તારીખે સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને કલકત્તામાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે કલકત્તાની અંગ્રેજ વસ્તીમાં તેઓ સાહેબના આવાગમનથી ખાસ ઉત્સવ થયો હતો અને સેંકડો અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષો કિલ્લાના મેદાનમાં અને નગરભવન (ટાઉન હાલ)માં માર્કટ્ટવેન સાહેબનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા માટે દરરોજ એકઠાં થતાં હતાં. કલકત્તાના “ઇંગ્લીશમેન” પત્રના એક પ્રતિનિધિએ તે અરસામાં એક દિવસ માર્કટ્ટવેન સાહેબની મુલાકાતે આવીને પ્રશ્ન કર્યો કે “આપે ભારતવર્ષમાં આવીને સર્વત્ર ભ્રમણ કર્યું છે, તો અત્યારે હવે કયો વિષય આપને ખાસ ઉદ્દેશ્ય કરવા યોગ્ય લાગે છે વાર?”

માર્કટ્ટવેન સાહેબે એના જવાબમાં કહ્યું કે “કાશીધામ અને ત્યાં જોયેલા સંતપુરુષ”

પ્રતિનિધિ-“કયા સંત પુરુષની વાત આપ કરે છે?”

માર્કટ્ટવેન-“સ્વામી ભાસ્કરાનંદ.”

એમ કહીને માર્કટ્ટવેન સાહેબે પ્રતિનિધિ મહાશયને સ્વામીજીની એક છબી બતાવી, અને જણાવ્યું કે:—

“તેઓ એક એવી વ્યક્તિ છે, કે જે ભારતવર્ષના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સર્વત્ર પૂજાય છે.” વળી માર્કટ્ટવેન સાહેબે વધારામાં કહ્યું કે “રસ્તે જતાં જતાં મેં જોયું હતું કે, ઠેકાણે ઠેકાણે મંદિરો બાંધી તેમાં તેમની પ્રતિમૂર્તિની સ્થાપના થયેલી છે, અને આનંદબાગમાં પ્રવેશ કરતાં તેમને દરથી મારા ભણી આવતા જોઈને હું તુરત સમજી શક્યો કે જે જીવંત મનુષ્યની પ્રતિમૂર્તિઓ મંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને પૂજાય છે, તેજ એ વ્યક્તિ.”

પ્રતિનિધિ મહાશય લખે છે કે:—“માર્કટ્ટવેન સાહેબે સ્વા-જે પત્ર લખ્યો છે તેમાંથી આ ભાગ ઉદ્ધૃત કરેલો છે. પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૯ જુઓ. પોર્ટર સાહેબ કાશીના મેજસ્ટ્રેટ હતા.

મીઞની છળી તરફ મારી દષ્ટિ ખેંચી, પણ તેમાં તિરસ્કાર કે મશ્કરીનો ભાવ લેશમાત્ર નહોતો. એ જાણીને તેઓ સાહેબના વાચકો પૈકી ઘણાંકને આશ્ચર્ય થશે, પણ (ઇલાજ નથી) માર્કટવેન સાહેબ જ્યારે કોઈ વિષયને ગંભીર માને છે, ત્યારે તેઓ અત્યંત ગંભીર હોય છે. ”

તે પછી પ્રતિનિધિ મહાશય બોલ્યા:—“ જહુજ આશ્ચર્યની વાત ! આપ અમને એવી વાતો કહીને હસાવી મૂકો છો, અને તેથી તો આપના લેખોની આટલી બધી ખ્યાતિ છે; પરંતુ એ નગ્ન સંન્યાસીની વાતો કરતાં મેં ધાયું હું કે કોણ જાણે કેટલાએ હસાવશે; પરંતુ હું જોઉં છું કે, આપને મન તેજ વ્યક્તિ વિશેષ ઉલ્લેખ કરવા જેવી છે નહિ વાર ? ” તેના ઉત્તરમાં માર્કટવેને ઉશ્કેરાઈ જઈને જણાવ્યું કે “ કેમ નહિ, તેઓ તો દેવતા છે. ”

પ્રતિનિધિ:—“ તેમના સ્વરમાં યા કથાવાર્તામાં કે અન્ય બાબતમાં સાધારણ મનુષ્યના કરતાં કંઈ વિશેષતા દેખાય છે ? ”

માર્કટવેન ‘ કંઈજ નહિ. ભારતસરકારના કોઈ સભ્ય વિદ્વાન અને સુતીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા મંત્રીને નગ્નાવસ્થામાં જોતાં તે જેવો દેખાય, બરાબર તેવાજ તેઓ (સ્વામીજી) દેખાય છે. ફેરમાત્ર એટલોજ કે, તેઓ આધુનિક સભ્યતાના બાહ્ય શણગારથી સજાયલા નથી. પહેલ પ્રથમ તેમનું મુખ જોતાં મને અમેરિકાના માજી રાજમંત્રી (સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ) ડબ્લ્યુ. એમ. એવર્ટ્સ સાહેબનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. અત્યારસુધીમાં અમેરિકામાં જે કેટલીક સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ પાકી છે તેમાંની એક આ એવર્ટ્સ સાહેબ છે. ત્યારપછી વળી ધારીને જોતાં તેમનું મુખ મને બીજા એક પ્રખ્યાત અમેરિકન ડૉક્ટર ટાલમેજના મુખ સાથે મળતું લાગ્યું; પરંતુ એ મસ્તક—એ લેજુ ડૉક્ટર ટાલમેજના કરતાં અધિક બુદ્ધિમાન છે. ”

પાછા ફરતી વખતે “ઈંગ્લીશમેન”ના પ્રતિનિધિએ પૂછ્યું કે “હું માનું છું કે, આપ એક પાશ્વિમાત્ય અને ખાસ કરીને એક અમેરિકન હોવાથી, બનારસની જૂની પુરાણી વાતોની આલોચના કરવા કરતાં, બ્રિટિશ અમલતળે ભારતવર્ષે જૂદા જૂદા ક્ષેત્રમાં જે પ્રગતિ કરી છે તેની આલોચના—વિચારણા—કરવામાં સવિશેષ રસ લેતા હશે ? ”

એનો જવાબ આપતાં માર્કટવેન સાહેબ અર્થસૂચક મસ્તક હલાવતા બોલ્યા કે, “ના, મુદ્દલે તેમ નથી. હું કહેતાં જરા પણ

અચકાતો નથી કે, મારી આટલી બધી મુસાફરીઓમાં આ સંન્યાસીના જેવી અજબ વ્યક્તિ મેં હજુસુધી ક્યાંય જોઈ નથી. ભારત-વર્ષમાં થયેલા ફેરફાર તો મને ઘણા વખતથી જાણીતાં છે, પણ આવી વ્યક્તિ સાથેનો મેળાપ તો મનુષ્યજીવનમાં કવચિતજ સંભવી શકે. x

ઇ ૦ સ ૦ ૧૯૦૦ ના મે માસની ૧૮ મી તારીખના “ઇન્ડિયન ડેલી ન્યુસ” પત્રમાં, આસામમાં પ્રવાસ કરતી એક અંગ્રેજ બાતુને હાથે લખાયેલો જે લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે તેમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે આપ્યો છે. એ વાંચવાથી વાચકને સમજશે કે, સ્વામીજી અંગ્રેજ મહિલાઓના પણ કેવા ભક્તિપાત્ર બન્યા હતા.

છેલ્લી અવસ્થામાં સ્વામીજીનો દેખાવ કેવો હતો તેનું વર્ણન કરતાં એ મેમ સાહેબ લખે છે કે:—

“થોડા દહાડાપર ‘ડેલી ન્યુસ’ પત્રમાં ‘સદ્ગતનો સત્કાર’ એ મથાળા તળેના લેખમાં સ્વામી ભાસ્કારાનંદ સરસ્વતીના નામનો ઉલ્લેખ જોઈ હું જાણી શકી કે, બનારસ ધામના ‘હોલી મેન’ વા પુણ્યાત્માએ ઇહિજીવન-સીમા વટાવી જઈને અપરરાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો છે. એ અજ્ઞાત રાજ્ય, વ્યક્તિગત ધર્મ અગર માન્યતા અનુસાર ભીતિપ્રદ કે આવકારદાયક લેખાય છે. આ જગદ્વિખ્યાત સાધુના સંખંધમાં તો તે, આ અનિત્ય અને વિચાર કરવા પણ યોગ્ય નહિ એવા જડ જગતના સકળ પદાર્થો કરતાં પણ વધારે પ્રત્યક્ષ થયેલું હોવાથી, ખાસ વધારે આવકારદાયક અને ઇચ્છવા-યોગ્ય હતું. મારે સ્વામીજી સાથે અંગત પિછાન હતું. જગતની જૂદી જૂદી જાતિઓના લોકોમાં મારે ઓળખાણપિછાન છે, છતાં આ પિછાનથી હું મને ખાસ ગૌરવશાળી અને ધન્ય માનું છું; એમના સ્મરણમાત્રથી મને અનિર્વાચનીય આનંદનો અનુભવ થાય છે. શરીર શીર્ષ હતું-કૃષ હતું, પણ એ શીર્ષતામાં—એ કૃષતામાં એક અપૂર્વ દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશતી હતી, જે જોતાંજ મનની ખાત્રી થતી કે, જડપર મનની સત્તા ખરેખર સ્થાપિત થઈ શકે છે. સ્વામીશ્રી તેનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત હતા. તેમની કઠોર તપશ્ચર્યા ભારતવર્ષના ઈતર સાધુ-સંન્યાસીઓની તપશ્ચર્યાની પેઠે દિલને અણુગમે ઉપજાવનારી નહોતી પણ તેથી તો ઉલટું અજબ ભાવથી દિલ આકર્ષાતું હતું.

x માર્ક વેન સાહેબે યૂરોપના વિવેના નગરથી જે એક પત્ર લખી મોકલ્યો છે, તે પરિશિષ્ટમાં દાખલ કર્યો છે. (જુઓ પત્ર નં. ૨ જો)

સ્વામીજીનું શરીર બહુ મોટું નહોતું, તેમ બહુ નાનું પણ નહોતું. માથે તાલ હતી, દાંતનું નામ નહોતું, ચામડીના ઢાંકણ તળે આવેલા એમના દેહપિંજરનાં હાડકાં-પાંસળાં એકે એક સ્પષ્ટ ગણી શકાતાં હતાં; તેમ છતાં એમના અવયવ, એમનો ચહેરો એવાં તે અસાધારણ રીતે લઘ્ય અને સ્વાભાવિક ગાંભીર્યયુક્ત હતાં કે જે કોઈ મોટા સમ્રાટને શોભાવે. આ લક્ષણો એમનામાં જન્મ-સિદ્ધ (નૈસર્ગિક) હતાં અને તે વળી સુંદર શિષ્ટાચાર અને સરળ સ્વભાવથી યુક્ત હતાં. આવે રથળે ઉચ્છ્રંખલતાયુક્ત દંભ અથવા તો જૂઠી દીનતાનો ભાસ હોવાનો સંભવ છે, પરંતુ તે બેમાંથી એકેનો છાંયો સુદ્ધાં તેમનામાં નહોતો. ઉદ્વટું એમની કાન્તિમાં એક જાતનું અપૂર્વ ગૌરવ અને સ્વર્ગીય ભાવ દેખાઈ આવતાં હતાં કે જે માત્ર ન્યુમેન, કે કેબલ જેવી કોઈકજ મહાન વ્યક્તિઓમાં દીઠામાં આવે છે. એ મુખશ્રી—એ કાન્તિ અંતરના ભાવ સૂચવતી હતી, બાહ્યજગતની કોઈ પણ બાબતથી તેમાં રજમાત્ર ફેરફાર થતો નહિ. કોઈ પણ મહાપુરુષનામાં એ વધારે પ્રમાણમાં દેખાઈ નથી.

નવા આવનારા અબ્બણ્યા માનવો એમને સર્વ વિષયોના સંપૂર્ણ બાણકાર બોધને ઘણી વાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. વસ્તુતઃ એમની બુદ્ધિ સ્વચ્છ અને તીવ્ર હોઈ જાતે અત્યંત સુશિક્ષિત હતા. સામાયિક સમાચારોની બાબતમાં એઓ સંપૂર્ણ માહિતી ધરાવતા હતા; અને તે સંબંધમાં તેમના મત સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ હતા. એમનું ચિત્ત ઉચ્ચ અધ્યાત્મવિદ્યામાં સંપૂર્ણ તરબોળ થયું હતું. એઓ યોગ્ય પાત્ર હતા તે પણ અવશ્ય; તથાપિ તેમના પૂજનાર્થે આવતા અગણિત લોકોની અવબલિત પૂજા-અર્ચાથી કોઈ કોઈવાર એઓ ખરેખર કંટાળી જતા.”

સને ૧૮૯૬ની ૧૭મી જુલાઈની કાશીથી નીકળતા “ભારત જીવન” પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે કે:—

“આ સ્વામીજી મહારાજનો એવો પ્રભાવ હતો કે, ભારતીય રાજા-મહારાજાઓના રત્નજડિત મુકુટો સ્વામીજીનાં ચરણોમાં નમી પડતા; એટલુંજ નહિ પરંતુ યુરોપ અને અમેરિકાના મોટા મોટા વિદ્વાનો અને ધનવાનો ખૂબ નમ્રતા અને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક સ્વામીજીનાં દર્શન કરીને પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા હતા. સ્વામીજીના યોગબળનોજ એવો પ્રભાવ હતો કે વિદેશી, વિજ્ઞાતિ અને વિધર્મી જનો દ્વેષરહિત થઈને નમી પડતાં.

એક પ્રચલિત કહેવત છે કે “ગામનો જોગી લીખ ન પામે.” પરંતુ સૌભાગ્યની વાત છે કે, એ કહેવત સ્વામીજીના સંબંધમાં ખરી નહોતી. ભારતવર્ષના સિવિલિયન યાને અમલદારો પૈકી કોઈ કોઈ તો વરસમાં નિદાન એક વાર રજના સમયમાં આવીને તેમનાં દર્શન કરી જતા; અથવા વખતોવખત કાગળપત્રોદ્વારા ખબર મંગાવતા. કાશીના માજીસ્ટ્રેટ વગેરેની તેમના પ્રતિ યથેષ્ટ શ્રદ્ધાલક્ષિત હતી. તેની સાબિતીરૂપ કાશીના કલેક્ટર કબ સાહેબ તરફથી આવેલો પત્ર પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે. (નં. ૮નો પત્ર જુઓ.) કાશીધામના ભાગ્યવિધાતા-જીલ્લા માજીસ્ટ્રેટ કબસાહેબે એક વાઘનો શિકાર કરીને તેનાં બે અસ્થિ (સેમટોકસ) સ્વામીજીને ભેટ દાખલ મોકલ્યાં અને લખ્યું કે, વાઘ પોતે મારેલો છે અને થોડા સમયમાં તે પંડે સ્વામીજીનાં દર્શનને આવશે. કાશીના કમીશ્વર રોબર્ટ્સ સાહેબ વખતોવખત સ્વામીજીને ભાતભાતનાં કૃણમેવાની ભેટ મોકલતા હતા.

થૂરોપ-અમેરિકાના પ્રખ્યાત ગ્રંથકારો પોતપોતાનાં બનાવેલાં પુસ્તકો સ્વામીજીને મોકલતા હતા. એવી રીતના સેંકડો પત્રોમાંથી ‘ભારતબંધુ’ કેન સાહેબનો પત્ર પરિશિષ્ટમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. (પરિશિષ્ટમાંનો પત્ર નં. ૭ જુઓ.)

૧૮૯૮ના જુલાઈ માસમાં સંયુક્ત પ્રાંતના છોટા લાટ(લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર) માનનીય જે. ડીગસ લાટોસ સાહેબ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આનંદળાગમાં આવ્યા. વિવિધ વાર્તાલાપને અંતે લાટ સાહેબે એક સોનામહોર સ્વામીજીને ભેટ ધરી. સ્વામીજીએ મહોર લઈને બગલ પાસે મૂકી, ત્યાંથી તે સરી પડી; પછી પાછી સ્વામીજીએ તેને ઉપાડી લઈને હુંટી ઉપર મૂકી, તો ત્યાંથી પણ તે પડી ગઈ. એટલે પછી તેઓ સહાસ્ય વદને બોલ્યા કે “આ વસ્તુ મારા શરીરના કોઈ પણ ભાગપર સ્થિર રહી શકતી નથી, તેથી હું તે રાખીશ નહિ.” એમ કહીને સ્વામીજીએ તે મહોર પાછી આપી દીધી.

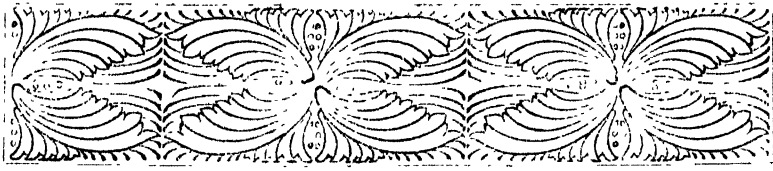
પૃથ્વીના કોઈ પણ ભાગમાંથી જે આંગલ નર-નારીઓ આવતાં તેમની સર્વની સહીઓ, આ છોટા લાટ સાહેબે રખાવેલા એક પુસ્તકમાં (આલબમમાં) લેવામાં આવતી. આ પુસ્તકમાં છોટા લાટ સાહેબે પોતાનું નામઠામ વગેરે બાબતો પણ લખી છે. ‘ચતીન્દ્ર-ચરિત’ માં આ બાબતવિષે લખ્યું છે કે:—

પત્રાણિ પુષ્પાણિ ફલાણિ તસ્મૈ દદે યતિઃ સોઽપિ મહાનમુષ્મૈ ।
 હ્યેષ દાતુ બહુલં સ્વવસ્તુ ત્યાગી તદોવાચ ન દાતમસ્તુ ॥

અર્થાત્ સ્વામીજીએ લાટ સાહેબને ફળકૂલાદિ દેવા માંડયાં ત્યારે લાટ સાહેબે પણ તેવીજ ભેટો દેવા માંડી. સ્વામીજીએ કહ્યું કે ‘આ કંઈ દાન નથી.’ એમ કહી સ્વામીજીએ લાટ સાહેબને એક કેળું આપ્યું. લાટ સાહેબ તે પ્રસાદી જમી ગયા. પછી સ્વામીજીની સાથે લાટ સાહેબ આનંદભાગમાં ફરવા લાગ્યા; પરંતુ આગળથી પોતાનું આગમન જાહેર થઈ ગયાથી લોકોની ભીડ બહુ થઈ હતી તેથી તેમની એકાંતમાં વાત કરવાની ઇચ્છા પૂર્ણ ન થઈ. (બુચો પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૧) પછી ટોપી ઉતારી વારંવાર પ્રણામ કરી, લાટ સાહેબ પોતાના અનુચરો સાથે વિદાય થયા. ત્યારથી લાટ સાહેબ જ્યારે જ્યારે આવતા ત્યારે આગળથી જાહેરાત કરતા નહિ.

૧૮૯૮ના ડિસેમ્બરની ૨૦ મી તારીખે ભારતવર્ષનો વડો સેનાપતિ જનરલ લકહાર્ટ સાહેબ સ્વામીજીનાં દર્શન સારૂ પત્ની-સહવર્તમાન આનંદભાગમાં આવ્યો. લકહાર્ટ સાહેબની સાથે તેનો મિલિટરી સેક્રેટરી કર્નલ બી. ડફ અને કાશીના કલેક્ટર, કમીશ્નર વગેરે આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ તેમને દર્શન આપ્યાં હતાં. વિવિધ વાર્તાલાપ પછી પાછા ફરતી વખતે જનરલ લકહાર્ટ સાહેબે તથા સાથે આવેલા બીજા મહાશયોએ, ગાડીમાં બેઠાપછી ત્રણ વાર ટોપી ઉતારીને સ્વામીજી મહારાજને પ્રણામ કર્યા.

અધ્યાય ૧૩ મો—જન્મભૂમિમાં પુનરાગમન

સંવત ૧૮૨૫માં સ્વામીજી આનંદબાગમાં પધાર્યા, ત્યારથી તે સંવત ૧૮૫૨ સુધીનાં સત્તાવીસ વર્ષ દરમિયાન સ્વામીજીએ એકે દિવસ આનંદબાગના કમ્પાઉન્ડની બહાર પગ મૂક્યો નહોતો. તેમના ભક્તશ્રેષ્ઠ કાનપુરના લાલા ગયાપ્રસાદે મૈથીલાલપુરમાં તેમના પિતૃભવનની સામે આવેલું તળાવ સુધરાવી અને તેની નજીકમાં દશ હજાર રૂપિયાને ખર્ચે એક ધર્મશાળા અને મંદિર વગેરે બંધાવ્યાં; પરંતુ ગયાપ્રસાદે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, સ્વામીજી પોતે પધારશે નહિ ત્યાંસુધી પોતે મંદિરાદિની પ્રતિષ્ઠા કરશે નહિ. સ્વામીજી પણ જન્મભૂમિમાં ફરી વાર જવાને અનિચ્છા દેખાડવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના જેવી ભક્તવત્સલ વ્યક્તિ ભક્તની પ્રાર્થનાનો અનાદર ક્યાંસુધી કરી શકે? તેથી ગયાપ્રસાદની વિવિધ ભતની વિનવણી ને કાલાવાલાથી કૃપાવશ થઈને આખરે ઉપર લખ્યા દિવસે તેઓશ્રીએ એકાએક કાશીનો ત્યાગ કર્યો.

તેમણે છાનામાના, કોઈને પણ જાણુવા દીધા વગર ઓચીંતું કાશી છોડ્યું; કારણ કે અયોધ્યાના તાલુકદારો વગેરેને જો સહેજ પણ ખબર મળે કે સ્વામીજી અયોધ્યા રોહિલખંડ રેલ્વે માર્ગ કાનપુર પધારે છે, તો આખે રસ્તે તેઓ બધા પોતપોતાના ગામની નજીકનાં સ્ટેશનોએ હાજર રહી બધાય તેમને પોતપોતાને ઘેર લઈ જવા સાફ અતિશય આગ્રહ કર્યા વગર રહે નહિ; પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય! રેલગાડી અયોધ્યાના સ્ટેશનમાં દાખલ થઈ ઉભી ન ઉભી એટલામાં તો અયોધ્યાના મહારાજ સર પ્રતાપનારાયણસિંહ બહાદુર આવીને હાજર થયા; અને સ્વામીજી મહારાજ તેમનાં પુણ્ય પગલાંથી પોતાનું રાજભવન પાવન કરે તેટલા સાફ વારંવાર આગ્રહ કરવા લાગ્યા. સ્વામીજી ભક્તની પ્રાર્થના અમાન્ય કરી શક્યા નહિ, અયોધ્યાપતિના આગ્રહને આધીન થયા. તુરતજ તેર ઘોડા બેડેલા સુંદર રથમાં સ્વામીજીને પધરાવી મહારાજ બહાદુર પોતે સારથિપણું કરવા લાગ્યા. ઘોડાઓને બહુ સુંદર રીતે શણગારવામાં

આવ્યા હતા અને પ્રત્યેક ઘોડાના કંઠમાં મોતીની એક એક માળા પહેરાવેલી હતી. સ્વામીજી રાજભવનમાં પધારતાં, અયોધ્યાપતિએ તેમનું વિધિપૂર્વક અર્ચપૂજન કર્યું અને રાજ્ય, ખજાનો, સૈન્ય, પુત્ર વગેરે પોતાનું સર્વસ્વ સ્વામીજીના ચરણકમળમાં સમર્પણ કર્યું. તે પછી સ્વામીજી ફરી પાછા રેલગાડીમાં બેસી ‘કદહર્ડા’ નામના એક સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશનપર ગાડી આવતાંજ, કદહર્ડાના વતની દયાશંકર વાજપેયીજીએ પોતાને ઘેર પધારી પાવન કરવાની સ્વામીજીને વારંવાર પ્રાર્થના કરવા માંડી. દયાશંકર પરમ ભક્ત હોવા છતાં અયોધ્યાપતિની તુલનામાં છેકજ દરિદ્ર હતો; પરંતુ સ્વામીજીને તો ધની-નિર્ધનનો ભેદ હતોજ નહિ, તેથી ભક્ત દયાશંકરજીને ઘેર જવા સારૂ ફરીથી તેઓ રેલગાડીમાંથી ઉતર્યા.

તે પછી ઇસ્ટ ઇન્ડિયન રેલવેના કાનપુર નગર પાસે આવેલા ‘લાઉપુર’ સ્ટેશને ઉતરીને સ્વામીજી પોતાની જન્મભૂમિ મૈથીલાલપુર ગામમાં આવી પહોંચ્યા. મંદિરની પ્રતિષ્ઠા તો સૌ કોઈ કરે છે, પરંતુ આજે મૈથીલાલપુરમાં આટલી બધી મેદની શામાટે ? નાનું સરખું ગામ લોકોથી ઉભરાઈ જતું હતું. સ્વામીજીના દર્શનની અભિલાષાથી કુલમેળાની પેઠે લાખો લોકો આવતા હતા; પરંતુ તે સર્વને દર્શન આપવાનું મુશ્કેલ જણાવાથી એક ઉંચો માંચડો બનાવડાવી તેના ઉપર સ્વામીજી બિરાજમાન થયા.

આ લાખો લોકો તરફથી સ્વામીજીને અર્પણ થયેલા વિવિધ પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થો અને ફળફળાદિના ઠેકાણે ઠેકાણે ઢગલા થયા હતા તે જાણે નાના નાના પહાડ ન હોય એમ લાગતા હતા. સ્વામીજી પણ માંચડાપર બેઠા બેઠા બન્ને હાથે એ સઘળા પદાર્થો પ્રસાદરૂપે ચારેબાજુ છૂટથી આપવા લાગ્યા. x એ વેળા શ્રીમંત, દરિદ્ર, ઉચ્ચ કે નીચનો ભેદ રહ્યો નહિ. સઘળાં કોઈપણ ઉપાયે સ્વામીજીના નિજ હસ્તે અપાતા પ્રસાદની એકાદ કણિકા પણ મેળવવા તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં.

x યતીન્દ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:-

સ સર્વદાતાઽથ વર્વ ધાતા સ્વયં ફલાનાં મહતાં વિધાતા ।

ધર્માર્થકામામૃતમત્ર સંઘે પ્રસાદદાનાચ્છલતઃ પ્રસંગે ॥

અર્થાત્ સર્વ વસ્તુદાતા મહાકૃપાવિધાતા બીજા બ્રહ્મદેવ જેવા સ્વામીજી પ્રસાદ વર્ષાવવાને બદલે ચોતરફ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.

લોકોની આ ગંજવર ઠઠમાં થઇને માંચડા નજીક જવાનો જેને આશરો નહોતો એવાં કેઇ કેઇ વૃદ્ધ, અશક્ત ને લૂલાં પાંગળાં તો વળી સ્વામીજી જે પગરસ્તે થઇને મૈથીલાલપુર આવ્યા હતા તે રસ્તે પડીને આળોટતા બોલવા લાગ્યા કે “આ રસ્તે થઇને સ્વામીજી પધાર્યા છે, આ રસ્તામાં તેમની ચરણુરજ પડેલી છે, પ્રસાદ કરતાં ચરણુરજનું માહાત્મ્ય અધિક છે” ઇત્યાદિ.

માંચડાપરથી પ્રસાદ વહેંચી રહ્યા પછી થોડી વારે સ્વામીજીએ પાસે ઉભેલા એક પોલીસ સિપાઇને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે ‘લછ-મન માલા નામનો એક માછી આ મેદનીમાં છે, તેને અહીં આં બોલાવી લાવો.’ સ્વામીજીની આજ્ઞા સાથે ચઢાવીને પેલો પોલીસ લછમન માલાને જાળવા નીકળ્યો, પણ કેઇ રીતે તેનો પત્તો નહિ લાગી શકવાથી તે વારંવાર નિરાશ થઇને પાછો આવવા લાગ્યો. સ્વામીજી પણ નવા નવા માણસને સોંકાવવા લાગ્યા. આખરે એ કલાકની શોધને અંતે લછમન માલાને સ્વામીજીની સમક્ષ હાજર કરવામાં આવ્યો. સ્વામીજીએ તેને પાતાની બાજુમાં માંચડા ઉપર બેસાડ્યો. એ રીતે ગુરુની શાન્તિમય સોડમાં બેસવાનો પરમ લાભ મળવાથી શિષ્યના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. જગત જોતું હતું, અસંખ્ય લોકો જોતાં હતાં અને એ અથાગ મેદનીમાં સ્ત્રીપુરુષો પરસ્પર કહેવા લાગ્યાં કે “સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી કંગાલ-ના ઠાકોર છે, રંકના બેલી છે.”

લછમન માલા જાતિએ માછી હતો, વર્ણ કાળો હતો, ઉંમર એની આશરે આળીસેકની હતી અને કપડામાં એણે સો થીંગડાં-વાળું એક ફાટલું વસા પહેર્યું હતું; પરંતુ એ એવી હીન અવસ્થાનો અને નીચ જાતિનો હતો તેથી શું થયું? મૂર્ખ લછમન માલા વગર-ભણતરે જે જ્ઞાનમાં જ્ઞાની હતો તે જ્ઞાન વિદ્યાનું અભિમાન ધરનારા *પંડિતો સેંકડો વર્ણસુધી તેના ચરણુ આગળ બેસી તેની પાસેથી શીખે તોપણ તે જ્ઞાનના અધિકારી તેણે થઇ શકે કે કેમ, તે બાબત સંદેહ છે. સ્વામીજી કહેતા હતા કે “લછમન માલાને સા-ક્ષાત્કાર થયેલો છે.” લછમન માલાને સ્વામીજીની બાજુમાં બેઠેલો જોઇને દર્શન કરનારાઓ સ્વામીજીની સાથે સાથે તેને પણ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. કેટલાક કહેતા કે, સ્વામીજી કેવળ માત્ર મોટા લોકોનેજ અહાતા હતા, પણ આ ઘટના જાણ્યા પછીતેઓનો

* નાહં દેહશ્ચિદાનન્દાન્મતિ બુદ્ધિર્વિદ્યતિ મળ્યતે ।

એ ભ્રમ દૂર થઈ ગયો હતો. મૈથીલાલપુરમાં તે દિવસે તે વેળા કેટલાએ લખપતિ, કેટલાએ મોટા જમીનદાર-તાલુકદાર, રાજ-મહારાજ વગેરે હાજર હતા; છતાં રસ્તાના કંગાલ લછમન માલાને એકલાનેજ તે દિવસે સ્વામીજીની બાબુમાં બેસવાનું મળ્યું. અંતર્યામી સ્વામીજી આગળ જો ગુણનો આદર ન થતો હોત, તો હજારો દીન દરિદ્રો અને દુઃખી કંગાલો વગેરે તેમની પાસેથી કદીએ મંત્ર મેળવવા સમર્થ થયા નહોત. સ્વામીજી પાસે વ્યક્તિલેદ હતો નહિ, જાતિલેદ હતો નહિ, હૃદયલેદ (આંતરિક યોગ્યતાનો લેદ) તો તેઓ અવશ્ય લક્ષમાં લેતા હતા; પણ અલક્ષ મોટા લોકો અને અલક્ષ દરિદ્રોમાં તો અલક્ષ શ્રીમંતોનોજ આદર અધિક થતો હતો. આનુ કારણ તેઓ શ્રીમુખે કહેતા કે “અલક્ષ શ્રીમંતનું મન એક વાર ફેરવી શકાય તો તેઓ અનેક રીતે ઉપયોગી થઈ શકે, જ્યારે અલક્ષ દરિદ્રનો આદર કરતાં તે કેવળ નાના પ્રકારની લૌકિક કામનાઓ આગળ લાવીને ત્રાસજ આપ્યા કરે.” અલક્ષ દરિદ્રને કામના સાથે આવતાં કાઢી મૂકવામાં આવતો, અને અલક્ષ ધનવાનને આદર મળતો; તે પરથી અદ્યાપિ કેટલાક જણ કહે છે કે “મોટા લોકોનોજ સ્વામીજી પાસે આદર થતો.” પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં, લક્ષ દરિદ્રને તરછોડીને અલક્ષ ધનવાનનો કદી આદર થતો નહિ. એના જવલંત દૃષ્ટાંત તરીકે આ લછમન માલા તથા બીજા સ્વામીજીના પ્રિય બે-ચાર બંગાલી શિષ્યોનાં નામ પણ દઈ શકાય તેમ છે, કે જેઓની માસિક આવક દશ, વીસ રૂપિયા કરતાં અધિક નહોતી.

સ્વામીજીના જન્મથી પવિત્ર થયેલા મૈથીલાલપુરને* વિશેષ પવિત્ર કરીને સ્વામીજી કાનપુરમાં લાલા ગયાપ્રસાદને ઘેર પધાર્યા. અસંખ્ય લોકો છેક મધરાત સુધી તેમનાં દર્શન કરવા ગયા-પ્રસાદને ઘેર આવી ગયા. બીજે દિવસે સ્વામીજી કાનપુરના સ્ટેશન-પર આવ્યા તો ત્યાં અસંખ્ય પ્રાદ્યણોનું લશ્કર મંત્રદીક્ષા લેવા-માટે તેમની રાહ જોતું હતું. સ્વામીજી આ બધા લશ્કરને મંત્રદાન

* યતીંદ્રચરિતમાં લખ્યું છે કે:-

મોગાપવર્ગમુદઃ: એકપદે વિધાતા યસ્મૈ દદાતિ દયયા ધયિતાય વાતા
શ્રીમસ્કરી સ્કલશોક વિરામ દેતું પાદામ્બુજાર્પણકૃપાં ભવાસિંધુ સેતુમ્

ભાવાર્થ:-સંપૂર્ણ ભોગમોક્ષદાતા સ્વામીજીએ નગરમાં પધારીને તેને પોતાની ચરણધૂલીથી પાવન કરી ગામ ઉપર અનલદ કૃપા કરી હતી.

આપતાં આપતાં છેક થાકી ગયા. મંત્રદીક્ષા પૂરી થતાં ન થતાંમાં તો ટ્રેન આવી પહોંચી. સ્વામીજી જીએ છે કે, અનેક લોકો મંત્ર-દીક્ષા માટે આતુર બની રહ્યા છે; પણ આટલા બધા લોકોને નહિ પહોંચી વળાય એમ ધારીને દરેકના કાન આગળ પોતાનું મુખ લઈ જઈને બહેર કર્યું કે, તેમને મંત્રદીક્ષા આપેલી છે. આથી સઘળા લોકો પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માનવા લાગ્યા. ત્યારપછી સેનાપતિ મેજર લમ્સડને બંતે સૈનિકોને કવાયત કરાવી અને યુદ્ધકૌશલ્યનું પ્રદર્શન કર્યું. ત્યાર પછી તેઓ કાશીએ આવવા રેલગાડીમાં બેઠા. રેલગાડી અલાહાબાદ સ્ટેશનમાં દાખલ થતાં, અલાહાબાદના વિખ્યાત જમીનદાર મહાદેવપ્રસાદ ચોધરી સ્વામીજીને પોતાને ઘેર પધારવા સારૂ વારંવાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા; પણ સ્વામીજીએ તેમને એક ઉત્તરથી શાંત પાડી દીધા. સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે:-

નાઽમ્મોવાયુઃસ્થંધરાનાઽસ્મિતેજઃ।સદ્ગત્તોઽયમન્યતેમેદશં યઃ॥
નાયં કિંચિદ્વસ્તુતો વસ્તુલોક।દત્તદ્વિદ્વાંસ્ત્વં નયઃ કઃ સ્વમોકઃ ॥

“હું પૃથ્વી નથી; વાયુ, જળ, તેજ કે આકાશ નથી; એ બધાંથી નિરાળો જે મને માને છે, તેજ મારો પરમ ભક્ત છે. વસ્તુતઃ સમસ્ત સંસારની કોઈ પણ ચીજ હું નથી એવું જ્ઞાન જેને થયું છે, તે કદાપિ કોઈનેય પોતાને ઘેર લઈ જવામાટે વ્યગ્ર થતો નથી.” એમ કહી મહાદેવપ્રસાદને સંતુષ્ટ કરીને સ્વામીજી કાશીધામમાં પાછા પધાર્યા.

અધ્યાય ૧૪ મો—દેહત્યાગપૂર્વે સૂચના

સ્વામીજી આનંદબાગમાં પાછા ગાવીને પહેલાંની માફક રહેવા લાગ્યા; પણ પાછા આવતી વેળા લછમન માલા અને તેની સ્ત્રીને સાથે લેતા આવ્યા હતા. જ્યાંસુધી લછમન માલા આનંદ-બાગમાં રહ્યો ત્યાંસુધી ઘણે ભાગે દરરોજ સ્વામીજીની આજ્ઞાથી એને આ ગાન ગાવું પડતું હતું:—

લારે માલાહા! કિનારે લાડ્યા । સરજૂકે તીરે મીડ મૈં મારિ
ઠારે હૈ રામ લછમન દૂઝ માડ્યા ॥

આ ગાન ગાઈને લછમન માલા ચૂપ થતો, એટલે સ્વામીજી હસતાં હસતાં કહેતા કે “માલા! મારે માટે પણ તારે નૌકા લઈને આ અસિધાટપર જલદી આવવું પડશે.” મુંબાઈ નગરીમાં જ્યુ. બોનિક પ્લેગે આવી દેખા દીધી. ૧૮૯૭-૯૮ના આખા ભારતમાં વ્યાપેલ ભયંકર દુકાળમાં કંઈ હજારો લોકો મરણના અભાવે હાહા-કાર કરતા પ્રાણ છોડવા લાગ્યા. સ્વામીજીએ પણ એક દહાડો કહ્યું કે “કલિના પ્રભાવે કરીને ધરતી પાપથી પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. હવે વધારે દિવસ રહેવું ઉચિત નથી.”

એક દહાડો સવારમાં સ્વામીજી બેઠા છે, એવામાં એક બંગાળી બાળુ હાથમાં એક બંગાળી છાપું લઈને ત્યાં આગળ આવ્યા. સ્વામીજીએ બાળુના હાથમાંથી છાપું લઈને જોયું તો તેમાં એક ચિત્ર છાપેલું દીઠું. મધ્યપ્રદેશનો વતની એક કંગાલ યુવક એક ઝાડ તળે પડી રહ્યો છે. બહુ દિવસ થયાં આહાર નહિ મળવાથી, તે મરવાની દશામાં છે; તથાપિ દેહપિંજરમાંથી પ્રાણ નીકળવાને હજી કંઈક વિલાંબ છે. બીજી તરફ ઝાડની ડાળપર ચાર-પાંચેક કાગડા અને નજદીક જમીનપર ત્રણ-ચાર શિયાળવાં તેના મૃત્યુની રાહ જોતાં બેઠાં છે. સ્વામીજી એ ચિત્ર જોઈને જાણે વ્યાકુળ બની ગયા અને કંઈક બોલ્યા; પણ તે સ્પષ્ટ સમજી શકાયું નહિ. બીજીજ

પળે બાલિયા શહેર પાસેના બેરિયા ગામમાં રહેતા બાબુ પદ્મદેવ નારાયણ આવી ઉભા. સ્વામીજી પદ્મદેવનારાયણને જોતાંજ બોલ્યા-
“જુઓ, અમારે માટે થોડો ખર્ચ કરવો પડે તેમ છે.” પદ્મદેવ બાબુએ તે વાતની ખુશી બતાવી. ત્યારબાદ નીચેનું નિવેદનપત્ર કાશીક્ષેત્રના ભારતજીવન પ્રેસમાં અંગ્રેજી તથા હિંદી ભાષામાં છ-
પાવી સ્વામીજીની પોતાની સહી સાથે, તેમની ઇચ્છાનુસાર કાશીમાં સર્વત્ર વહેંચવામાં આવ્યું હતું, જેનો અનુવાદ નીચે આપીએ છીએ:-

શ્રી ૧૦૮ પરમહંસ પરિત્રાજકાચાર્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી-
જીનો જે આશય મને જણાયો છે તેને નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરું છું:-

શ્રીમદ્ પૂજ્યપાદ સ્વામીજીએ જ્યારથી સંન્યાસ ધારણ કર્યો, ત્યારથી આજસુધીમાં દ્રવ્યનો સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. પોતાના લોજનમાટે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં રસોઇની કશી વ્યવસ્થા રાખી નથી. ભોજ્યવશાત્ જે કંઈ આવી મળ્યું તે ઉપર ગુજરાન ચલાવી લે છે. પોતાની સેવાનિમિત્તે કાંઈને પણ નોકર કે સેવક-તરીકે રાખતા નથી. પોતાનો શારીરિક નિર્વાહ જાતેજ કરી લે છે. જ્યારથી તેઓશ્રી કાશીના દુર્ગાકુંડ ઉપરના આનંદબાગમાં બિ-રાજે છે ત્યારથી જે કાંઈ નોકરચાકર છે તે બાગના માસિક શ્રી-આમેટીનરેશનાજ છે. વસ્ત્રનો તો ત્યાગ કર્યો. પછી લોજનસિવાય બીજા કશાનુંય પ્રયોજન રહ્યું નથી. જગેસર આહિર સ્વામીજીની કંઈક સેવા કરતો રહે છે તે પણ આમેટી રાજનો નોકર છે.

રામચરણ તિવારીજી પોતાની શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પૂજ્યપાદ સ્વામીજીની પરિચર્યામાં તત્પર રહે છે તે પણ આમેટીના રાજ સાહેબના નોકર છે. સ્વામીજીએ એ પણ જાહેર કર્યું છે કે, ઉપ-રોક્ત તિવારીજીએ પોતાની પાસેથી કે કાંઈ સત્સંગી પાસેથી કંઈ પણ લીધું નથી, તેમ ઇચ્છ્યું પણ નથી. તે તો જાતે સુખી છે અને જે કંઈ મેળવ્યું છે તે નોકરીદ્વારા પોતાની જાતેજ પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને ગોસાંઈ કૃષ્ણગીરીજી કે જેમને ત્યાં તે પહેલાં નોકરી કરતા હતા તેમની પાસેથી તેમને દ્રવ્ય મળ્યું છે અને તેમનીજ લાગ-વગથી તે આમેટીના રાજ સાહેબને ત્યાં નોકરીએ લાગ્યા છે.

પૂજ્યપાદ સ્વામીજીની એવી ઇચ્છાજ નથી કે, કાંઈ તેમના નામે સ્થાન કે મઠ બાંધે કે ગાદી સ્થાપે અને તેમના મૃત્યુ પછી તે ચાલ્યા કરે. ગૃહસ્થોમાં ઘણાંયે ધનવાન, નિર્ધન અને રાજ લોકો તેમના શિષ્ય છે, પણ સ્વામીજીએ તેમને શિષ્ય થવાનું કદી પણ કહ્યું નથી; પરંતુ

તેઓએ જાતેજ પોતાના કલ્યાણને માટે તેમનો ઉપદેશ લીધો છે.

વળી જેઓ પ્રેમી અને ભક્ત છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે, શ્રી સ્વામીજીએ કદી પણ પોતાના ભક્તોને કહ્યું નથી કે, તમે મારી મૂર્તિઓ સ્થાપો અથવા મંદિરો બનાવો કે તળાવ, ધર્મશાળા બનાવો; પરંતુ શ્રદ્ધાળુ ગુરુભક્તોએ પોતાના પુણ્ય, લોકોપકાર અને આત્મસંશોધન અને ગુરુભક્તિ દર્શાવવામાટે પૂજ્યપાદ સ્વામીજીના નામથી મંદિરો બંધાવ્યાં છે, પ્રતિમાઓ સ્થાપી છે અને તળાવ, ધર્મશાળાઓ વગેરે બંધાવ્યાં છે.

તેથી શ્રીસ્વામીજી મહારાજના ચરણરજસેવક રાજા-મહારાજા, સદ્ગૃહસ્થો, ધનવાન તેમજ સર્વસાધારણ લોકોએ જાણી લેવું કે, સ્વામીજીની પછી કાશીના આનંદગાગમાં કે કયાંય પણ કોઈ ચેલો, શિષ્ય કે ગુરુભાઈ અથવા સેવક બનીને ન રહે અને કોઈપણ એવા કોઈને ન માને તેમજ એવા નામ વેચનારાઓને કોઈ રોટી પણ ન આપે. કાશીમાં અથવા અન્યત્ર એવું કોઈ કહે કે, અમે પૂજ્યપાદ સ્વામીજી પાસેથી સંન્યાસદીક્ષા લીધી છું; અથવા એમ કહે કે, અમે તેમના સંન્યાસી શિષ્ય કે ગુરુભાઈ વગેરે છીએ તો પણ તેને કંઈ પણ આપવું નહિ; તેમજ તેનો આદરસત્કાર કરવો નહિ. આ માટે સૌ કોઈને પૂજ્યપાદ સ્વામીજી સોગન આપે છે.

જેમને ગુરુભાવથી અથવા કોઈ પણ ભાવથી શ્રીચરણોમાં ભક્તિ હોય તેઓ કાશી અથવા અન્ય સ્થાનો કે જ્યાં સ્વામીજીની મૂર્તિઓ સ્થાપેલી છે ત્યાં દર્શન-પૂજન ભલે કરે, પરંતુ દ્રવ્ય કે વસ્ત્ર તે મૂર્તિઓ ઉપર કદી પણ ના ચઢાવે; કેમકે પૂજ્યપાદ સ્વામીજી પોતે પણ પરિગ્રહ રાખતા નથી તો પછી તેમની મૂર્તિઓ ઉપર પણ દ્રવ્ય-વસ્ત્ર ચઢાવવાં એ અનુચિત છે. શ્રીમત્ સ્વામીજી તરફથી એ આજ્ઞા છે કે, જ્યારે પ્રાણ છૂટી જાય ત્યારે દેહને સંન્યાસીઓની રીત પ્રમાણે માટીભરેલા ઘડાઓ બાંધીને ગંગાજીમાં પધરાવી દેવો.

મારા લખવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રીમત્ પૂજ્યપાદ જેવા અસંગ અને દિગંબર જન્મ્યા હતા એવાજ દિગંબર અને અસંગ રહ્યા અને એવાજ જશે, તેથી આપણું કર્તવ્ય છે કે તેમના નામને પણ સંસારમાં એવુંજ નિઃસંગ રાખીએ. ઇત્યલભ.

દા. ભાસ્કરાનંદ સ્વામી

(સ્વામીજીની સહી)

પદ્મદેવ નારાયણસિંહ

ઝેરિયા જીલ્લે બાલિયા.

અધ્યાય ૧૫ મો—દેહત્યાગ

૧૮૯૯ ની ૧૧ મી જુલાઈના “ભારતજીવન”માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું કે:—

“શ્રી સ્વામીજી ભાસ્કરનંદજી મહારાજ દેહત્યાગપૂર્વે મહારાજ કાશીરાજ તથા ડેખ્યુટી મહારાજ નારાયણજીને કહેતા હતા કે, હવે મને સંસારમાં બહુજ અશ્રદ્ધા થઈ ગઈ છે; એટલે હવે હું શરીર છોડી દઈશ.”

એ પછી અપાઠની રપમી તિથિ અને રથયાત્રાના દિવસે સ્વામીજી રાતના બાર વાગતાં સ્વામીજી બેઠા થયા અને “જાણજો કે, આ સમાધિ મારી છેલ્લી સમાધિ છે” એમ કંઈકે કહીને સમાધિસ્થ થયા.

સ્વામીજી પોતાના રોજના યોગીજનપ્રિય પદ્માસન ઉપર બેઠા બેઠા નશ્વર દેહને તજી ગયા, તોપણ મુખ સદાની પેઠે પ્રસન્ન હતું. (બંગાળી ઉપરથી)

મંદાકાન્તા*

શોકે આંસુ, નયન દ્રવતાં, હા ! વિભો હાય વિભૂ,
ક્યાંથી જોશું, કમલમુખ એ, દિવ્ય તેજે ભરેલું?
થાશે હાવાં, ન ખચિત કદા, આવવું હ્યાં ફરીથી,
કાંકે જીત્યાં, જનમ મરણે, યોગથી આ ગુરુજ. ૧
હા ! શી કાન્તિ, મધુર રમણી, દિવ્યતાથી ભરેલી !
વાણી મીઠી, રસિક જનનાં, ચિત્તમાંહે ઠરેલી !
લહાણું કીધું, અખિલ જગને, જ્ઞાન ને પ્રેમ કેરું,
દાખી દીધું, ભવતરણવું, વિદ્યને નાવ સહેલું. ૨
ખાલી આજે, પુનિત મઠ એ, બાગ આનંદ* કેરો,
તોએ એનો, સુયશ મહિમા, હામ હામે ભરેલો,
વૃક્ષો વેલો, ફૂલ ફળ તથા, પાંખી નાના તરેનાં,
ધૂલિમાં ને, ગંગા સમિરે, છજ એનાં નમૂનાં. ૩

* આનંદબાગ.

સાંચે નો"તું". સદન ધન છે, ચીરની એક ચીંદી,
 નંગૂ પંગૂ, વપુજ તદપિ, માહિની શી રસીલી !
 આકર્ષાયાં, જન લલજલાં, વીસમીનાં રસેલાં x.
 ચૂમ્યાં ચણ્યાં, બુકુટ નમિયાં, રત્ન હીરે મહેલાં ! ૪
 હા ! હા ! શાં એ, ઉલ્લાસિયાં, લોકનાં થાક વહેવાં,
 શ્રીમુખેથી, વચન ઝરતાં, ઝીલવાં મહેર ગ્રેવાં !
 સાધી તીરે ! જીવનમુક્તિ. ભિન્ન નોતો હરિથી,
 પુણ્યાત્મા એ, પુનિત પુરના, દેખશું હયાં ફરીથી ? ૫
 ભો ! ભો ! સ્વામી ! ચરણ તમથી, જેમ હૈલાસ વાસે,
 શોભી કાશી, નિખિલ જગતે. મૃત્યુ આંજ ઉદાસે;
 શોકે પેર્યાં, હૃદય સહિનાં, રાય ને રંક કેરાં,
 નિરાધાર, બન્યાં જીવણી, સ્વામ ! શને નમેરા ? ૬
 રે ! રે ! રાતાં, જન અખણુ કે, ઉચ ને નીચ લોકો,
 'હોલાશે કાં, દરદ દિલનાં, કાપશે કોણુ દુખો ?'
 આચિંતા ને, વિજયતનથી, આશ સૌ નાશ પામી,
 છાંડી જાતાં, જીવતલ આ, ભાસ્કરાનંદ સ્વામી ! ૭
 (આ નીચેના ઉત્તાર 'સજ્જની' અને 'વસુમતી' પત્રોમાંના છે.)

“જીવ ઈશ્વરપ્રેમ પ્રાપ્ત કરીને દેવો જ્ઞાનંદમય થઈ શકે છે તેના ભાસ્કરાનંદ પ્રત્યક્ષ નમુનો હતા. ઈશ્વરપ્રેમમાં તેઓ સ્વયં-શોકાતીત, દુઃખાતીત, શીત-ગ્રીષ્માદિક્રતુઓના કલેશોથી અતીત તથા આહાર-અનાહારની વેદનાથી અતીત થઈ ગયા હતા; કિન્તુ જીવોનાં દુઃખ જોઈને તેમની આંખો આંસુથી ઉલરાઈ જતી હતી તથા સુખ જોઈને જ્ઞાનંદથી પ્રકુલ થતા હતા. હાય ! પ્રેમની આવી મૂર્તિ હમેશને માટે અલોપ થઈ ગઈ છે !” “સમગ્ર ઉપનિષદો તેમની જીર્ણાંત્રે હતાં, તેમના પ્રહતતત્ત્વના ઉપદેશથી શ્રોતાઓ મુગ્ધ અને પ્રહતચરણમાં લીન થઈ જતા હતા, તેમનો ઉદાર પ્રેમ હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી-સર્વને સરખી રીતે સ્પર્શતો હતો.”

“તેમની બનાવેલી દશ ઉપનિષદોની મૃદ્ધિ નામની ટીકા, “સ્વારાજ્યસિદ્ધિ” નામનું અતિકટણુ દર્શનપુસ્તક તથા તેમની “કૈવલ્ય કેલ્પદ્રુમ” નામની ટીકા એ છપાયાં છે. આ સઘળા ગ્રંથો ચિરકાળ તેમના વિદ્યાવતારની ઓળખ આપતા રહેશે. એ સઘળા ગ્રંથોએ દેશવિદેશમાં તેમની કીર્તિ ગજવી છે, તેમના ગ્રંથોને અક્ષય આસન પ્રાપ્ત થયું છે, એ ગ્રંથો એમના નામને અમરરાખશે; પણ તેમની એ પ્રેમમૂર્તિના અભાવે કાશી અનાથ બન્યું છે !—

x વીસમી સદીની અસરવાળાં.

રે ! ભારત દરિદ્ર બન્યું છે ! !” “તેમનો એ ઉદ્ધારોમ અને એ નિર્મળ આનંદમૂર્તિ જોઈને કાશીવાસીઓ કહેતાં કે ‘તેઓ બીજા વિશ્વેશ્વર છે—અરે ! પ્રત્યક્ષ વિશ્વેશ્વર છે.’”

“લોહો જેમ વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા કાશીમાં આવતાં તેમજ સ્વામી ભારકરાનંદનાં દર્શન કરવા પણ આવતાં. સ્વામી ભારકરાનંદ હિંદુજાતિના આરાધ્ય દેવતા હતા; જેવી રીતે દેવતાનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરવામાં આવે છે, તેમ આ દેવતાની ઉપદેશમાળા પ્રત્યેક ક્ષણે યાદ રાખવા યોગ્ય છે.”

સુબંધના “વ્યંકટેશ્વર સમાચાર”માં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક સંવદ્ધત શ્લોકોનાં અનુવાદ આ નીચે આપીએ છીએ.

“હે વિશ્વનાથનગરિ વારાણસિ ! તું સર્વ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે; કિન્તુ હાય ! આજ તને બેએક વાત કહેવાનું ઉચિત લાગ્યાથી કહેવું પડે છે કે, તેં શિવસ્વરૂપ ભારકરાનંદ યતિને વેકુંઠમાં મોકલ્યા છે, તેથી અમને એમ લાગે છે કે, શિવપ્રતિ જે પ્રીતિને વિદ્વાનો વખાણવા યોગ્ય ગણે છે, તે પ્રીતિ હવે તારામાં નથી !”

“તેમના અંતર્ધાનથી કાશી આજ ઉદ્ધાસીન બન્યું છે; સમસ્ત વિશ્વ દુઃખરાહુથી ગ્રસ્ત થયું છે; તપરૂપી વૃક્ષ લાંગી પડ્યું છે; જપરૂપી જળ સૂકાઈ ગયું છે; યોગવિરાગાદિમાંના અનુરાગ શિથિલ થઈ ગયો છે. હાય ! પરમેશ્વરરૂપ, વેદવિધિથી શોભતો, જ્ઞાન અને ધ્યાનને ધારણ કરનાર ભારત (સૂર્ય) આજ અસ્ત થયો છે.”

“નિરાશ્રિત થયાથી, એક બાબુએ જ્ઞાન અને બીજી બાબુએ વિરાગ રુદન કરે છે; ધ્યાન, યોગનાં નેત્રોમાંથી નીસરતાં આંસુઓ લહે છે; છળથી ભરેલો આ છપ્પનીયો દુષ્ટાળજ આ અનર્થનું મૂળ છે, એણેજ તપને સંતપ્ત અને જપને રડતાં કર્યાં છે. એનેજ લીધે વિધિ, વેદ, સમાધિ, સ્વધા, સરોદય, સ્વાહા—એઓ પણ ભારકરાનંદની સંગે સંગે સમાધિગર્ભમાં સંતાઈ ગયાં છે. શ્રુતિઓના સારની યુક્તિરૂપે વગાડતો ઈશ્વરોપદેશરૂપી હુંદલી પણ આજે વિલીન થયો છે.”

“યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન—એ બધાં કોના આશરે હવે સમાધિના આસને બેસશે ? સર્વ જીવોના પ્રત્યે પ્રેમ એવી સુંદર રીતે હવે કોણુદાખવશે ? અને વર્ણાશ્રમ-ધર્મની રીતિનીતિ હવે લોહોને કોણ સુણાવશે ?”

“હાય ! જ્ઞાનમાં, ગૌરવમાં, દેશમાં, વેશમાં, જે સાક્ષાત્ શિવ-

સમાન હતા તે ભાસ્કરાનંદ સ્વામી આજ અંતર્હિત થતાં એ વિમલ જ્ઞાનામૃતનું પાન હવે કોણ કરાવશે? હાય! કામનાશૂન્ય એ સ્વામી અત્યારે ક્યાં છે? અત્યારે તે અનાદિ પરમ બ્રહ્મમાં લીન થયા છે, હવે ફરીને તેમના પાછા આવવાનો સંભવ નથી. ”

“જે અગિરાની કીર્તિસ્વરૂપ, બૃહસ્પતિની ભરણીસ્વરૂપ અને ધરતીમાં ત્રાતાઓના તારકસ્વરૂપ હતો; જેણે આ મિથ્યા જગતનું સત્યત્વ પ્રતિપાદન કરનારી સઘળી સુક્તિઓ અને તર્કોને ચૂર્ણ વિચૂર્ણ કરી નાખ્યાં છે, તથા જે સનાતન આર્ય ધર્મના, સંસ્કૃત ભાષાના અને વાગ્દેવીના આસનસ્વરૂપ હતા, તે પૃથ્વીના સ્તંભસ્વરૂપ, ઈશ્વરતુલ્ય, દંભવિદારક, હિંદુસ્થાનના ગૌરવરવિ આજ અસ્ત પામ્યા છે.”

મહાયોગી ભાસ્કરાનંદે મધરાતે યોગાસનપર દેહત્યાગ કર્યો તેમને છેલ્લેલ્લા નિહાળી લેવા તેમજ તેમનાપ્રત્યેનું પોતાનું સન્માન દર્શાવવા મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને જૈનો આનંદબાગમાં આવવા લાગ્યા; અને સ્વામીજીનું છેલ્લી વારનું પૂજન કરવા સાડે તે દિવસે ફૂલોના એક એક હાર બળે ત્રણ ત્રણ રૂપિયે વેચાયો.

સ્વામીજીએ દેહ છોડતાં પહેલાં કાશીના ડેપ્યુટી માજિસ્ટ્રેટ પંડિત મહારાજ નારાયણને ત્રણ વાર સોગન દઇને આજ્ઞા કરી હતી કે “દેહાંત પછી મારા શબના ચાર ભાગ કરીને ચાર દિશામાં ફેંકવા; જેથી પક્ષીઓ શબના ભક્ષણથી તૃપ્ત થાય.” પરંતુ અંતિમ સમય આવેલો જોઇ, ડેપ્યુટી મહારાજ નારાયણસિંહે સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરી હતી કે “પ્રભો! બહુ દિવસથી હું આપની પાસે આવું—જાઉં છું; કોઇ દિવસ કશા માટે મેં પ્રાર્થના કરી નથી. આજ મારી એક ભિક્ષા છે, પૂર્ણ કરશો?” સ્વામીજીએ ઇશારતથી સંમતિ દર્શાવતાં બાપુ બોલ્યા:—“પ્રભો! મને સોગનમાંથી મુક્ત કરો.” ઇતર શિષ્યવર્ગ ગુરુદેહનું એવું પરિણામ થતું નજરે નિહાળી શકશે નહિ” આ પ્રમાણે સોગનમાંથી તેઓ છૂટયા હતા તેથી સૌએ તેમના શબને દાટવાનું નક્કી કર્યું.

પછી સ્વામીજીના શબને દૂધ, સાકર, દહિં અને ગંગાજળથી સ્નાન કરાવી યથાવિધિ આનંદબાગના મધ્યભાગમાં સમાહિત કરવામાં આવ્યું. એ સમયે અયોધ્યાના મહારાજ કાશીના મહારાજ વગેરે છ હજાર મનુષ્યો હાજર હતાં.

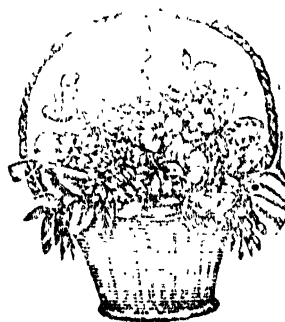
કાનપુરનિવાસી મહાભક્ત સ્વં બાપુ ગયાપ્રસાદે એક લાખ

રૂપિયા સમાધિમંદિર બાંધવા માટે આપ્યા હતા. એ રકમમાંથી અત્યારે સમાધિમંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે.

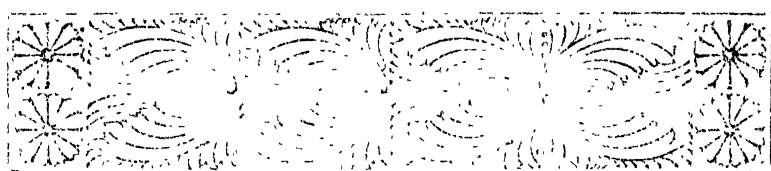
સ્વામીજીની હયાતીમાંજ કાશીધામમાં સ્થળે સ્થળે તેમની આરસપહાણની પ્રતિમૂર્તિઓની સ્થાપના થયેલી હતી. કાશીની દુકાનોમાં પથ્થરની બનાવેલી જે જે ચીજો વેચાય છે તેમાં પાંચ રૂપિયાથી માંડીને તે હજાર રૂપિયા સુધીની કિંમતની સ્વામીજીની તરેહ તરેહની પ્રતિમૂર્તિઓ હોય છે, અને તે ભારતમાં તેમજ પૃથ્વીના બીજા ભાગોમાં જાય છે. એ રીતે કેટલીએ મૂર્તિઓ ફેલાઈ છે, તેની ચોક્કસ સંખ્યા કાઢવી અસંભવિત છે. સંપત્તિવાળા તમામ ભક્તોએ તેમની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા ઉપરાંત ધર્મશાળાદિ પણ બંધાવ્યાં છે.

આમેટીરાજે, સ્વામીજી જે સ્થાનમાં રહેતા હતા તે આનંદ-બાગમાં, કાશીરાજ અને બડહરની રાણીએ કાશીધામમાં, પ્રયાગના બાબુ ચોધરીપ્રસાદે ટિહુટ જીલ્લાના નાનપુર ગામમાં, નાગોધાના રાજશ્રી યાદવેંદ્રસિંહ તથા ચંદાપુરના રાજા જગન્મોહન-સિંહ વગેરે રાજાઓએ હજારોના ખર્ચે મનોહર મંદિરો બાંધી તેમાં સ્વામીજીની પ્રતિમૂર્તિઓ સ્થાપન કરી છે. કાશીના કેઈ પણ મેળામાં હજુએ સ્વામીજીની માટીની સુંદર સ્વેત મૂર્તિઓ વેચાય છે.

અસિઘાટ ઉપર “ભાસ્કરક્ષેત્ર” નામનું એક અન્નક્ષેત્ર પણ બોલવામાં આવ્યું છે.

અધ્યાય ૧૬ મા—સ્વામીજીનો ઉપદેશ

આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે, સ્વામીજીના શિષ્યોની સંખ્યા એકલાખ કરતાં વધુ હશે, પણ એક મૈથિલાવાની સિવાય કોઈને ચતુર્થ આશ્રમ (સંન્યસ્ત) ની દીક્ષા તેમણે આપી નહોતી. એક દિવસ સ્વામી પ્રકાશનંદ સરસ્વતી (ચૈતિલાસ્વામી)ને ત્યાં સ્વામીજી ગયેલા ત્યારે બીજે દિવસે વાપરવામાટે થોડાં લાકડાં સંઘરી રાખેલાં હતાં તે બેઠા સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે, આવો સંઘ્રહ બીજી વખત બેવામાં આવશે તો મારે તમારો મંત્ર બેંચી લેવો પડશે. સ્વામીજી કહેતા કે ‘સંન્યાસીના ભગવા પરબે ડાઘ પડ્યો તો પછી ગમે તેટલું ધોવરાવો પણ તે ડાઘ જવાનોજ નહિ; અને સંસારીને જે ડાઘ લાગે છે તેતો ધોવરાવવાથી જઈ શકે ખરો.’ વળી કહેતા કે ‘કળિયુગમાં સંન્યાસ લેવો ઠીક નથી.’

સંન્યાસધર્મ કેવો કઠિન છે તે અનેક માણસો બહુતા નથી એમ લાગે છે. પ્રત્યેક સંન્યાસીને જે કેટલાક નિયમ પાળવા પડે છે તે પૈકી થોડાક આ પ્રમાણે:—

(૧) સ્ત્રીજન સાથે વાત કરવી નહિ, ચોટલુંજ નહિ પણ મનમાં સ્ત્રીવિષે વિચાર સુઢાં કરવો નહિ.

(૨) કોઈ પણ કારણસર મનને ઉત્તેજિત થવા દેવું નહિ.

(૩) કોઈ પણ વસ્તુની ધાતુનો સ્પર્શ કરવો નહિ.

(૪) એવે ઘેર ભિક્ષાર્થે જવું કે જ્યાં કોઈ ભૂખસું ન હોય.

આથી સ્વામીજી કહેતા કે, આ કળિકાળમાં સોમાંથી એક પણ સાચો સંન્યાસી મળવો મુશ્કેલ છે, હજારમાંથી એકાદ જે મળી આવે કે નહિ એ વિષે પણ સંદેહ છે.

यत्र यत्र भवेत् तृष्णा संसारं विद्धि तं तदा ।

प्रौढ वैराग्य ग्रास्थाय वीततृष्णः सुखी भव ॥

(અષ્ટાવક સંહિતા)

“જ્યારે જ્યારે તમારામાં તૃષ્ણાનો સંચાર થાય—અર્થાત્ જે

ઘડીએ તમારા મનમાં કામનાનો ઉદ્વેગ જન્મે તે ઘડીએ તમે હજી સંસારી છો એમ જાણજો. માટે પ્રૌઢ વૈરાગ્યનો આશ્રય કરીને તૃષ્ણા-રહિત અને સુખી થાઓ.”

કોઈ કોઈ એમ ધારે છે કે, સ્ત્રીપુત્રાદિકથી ભરેલો સંસાર ત્યાગ કર્યો એટલે મુક્તિ મળે છે; પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જે કેવળ દુઃખના નિવારણને માટે સંસારત્યાગી બને છે તે ખચિત સુખનો અનુરાગી છે, તેથી સંસારત્યાગી થવા છતાં પણ તે ખરી રીતે મુક્ત નથી.

કલકત્તાનિવાસી બાળુ કૃષ્ણધન મુખોપાધ્યાય સ્વામીજીના પરમભક્ત હતા. તેઓ કચલાઘાટ સ્ટ્રીટમાં મિલિટરી એકાઉન્ટન્ટ ઓફિસમાં નોકરી કરતા હતા. એક દિવસ તેમના મનમાં ઘણોજ તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉપજવાથી ઓફિસમાંથી લખવાનું કામકાજ ટેબલ ઉપર પડયું મૂકી ઓફિસને કપડેજ કાશી આવી પહોંચ્યા. બીજે દિવસે સ્વામીજીનાં દર્શનને આવતાં સ્વામીજીએ તેમને સંસારત્યાગ કરવાનો નિષેધ કર્યો અને કહ્યું કે “શામાટે નોકરી છોડવી છે ?” કૃષ્ણધન બાળુએ કહ્યું કે “નોકરીમાંથી કુરસદ મળતી નથી તેથી કંઈ ધર્મકર્મ થઈ શકતું નથી. એક દાખલો આપું. જુઓ, આ મહિન્નસ્તોત્ર આપની પાસેથી શીખી સમજી લેવાનું મન ઘણા વખતથી થાય છે, પણ હજી તેવો યોગ મળ્યો નથી. જ્યારે આપની પાસે આવું છું ત્યારે આપ અર્ધા કલાકથી વધારે વખત બેસવા દેતા નથી.” સ્વામીજીએ કહ્યું કે “મારી પાસે મહિન્નસ્તોત્ર લખવાની તમને તીવ્ર ઈચ્છા છે ખરી, પણ મને કુરસદ નથી તે તો તમે જાણો છો; પણ ઠીક, હું તમને તરત લખાવી દઈશ.” એમ કહી બાળુને એક શ્લોક સમજાવી કહ્યું કે “આજે ઘેર જાઓ !” કૃષ્ણધન બાળુ પાસેથી અમે સાંભળ્યું છે કે, બીજે દિવસે તેઓ ઘેર હતા ત્યાં એક સંન્યાસી આવ્યા અને કહ્યું કે “ભાઈ! મહિન્નસ્તોત્ર આપ સારી રીતે લખ્યા છો કે ? ન લખ્યા હો તો આવો હું લખાવું.” પછી તે સંન્યાસી બાળુને મહિન્નસ્તોત્ર બહુ સારી રીતે લખાવી સમજાવીને ચાલ્યા ગયા.

ગુરુભક્તિ

અસીમ નિરાકાર વિશ્વના નાથની આરાધના, સસીમ સાકાર માનવોને માટે અસંભવિત ધારી સૂક્ષ્મદર્શી શાસ્ત્રકારો માનવરૂપી ગુરુની વ્યવસ્થા કરી ગયા છે. મહાભક્તિમાન ધ્રુવ કૃષ્ણપ્રેમમાં ઉન્મત્ત થઈને સિંહ-વાઘ ઈત્યાદિ હિંસક પ્રાણીઓના લયને તુચ્છ

ગણીને વનોવન ભટક્યા છતાં, જ્યાંસુધી તેમને નારદઋષિ તરફથી મંત્રદાન મળ્યું નહિ ત્યાંસુધી તેમને શ્રીહરિનાં દર્શન થયાં નહોતાં. એજ પ્રમાણે અન્ય ધર્મોમાં પણ જોવામાં આવે છે. મુસલમાનોને એકમાત્ર “અલ્લાહ” ઉપાસ્ય હોવા છતાં સઘળા મુસલમાનો સાકાર દેહધારી મનુષ્યરૂપે અવતરેલા મહાભક્ત મહમદનું શરણ સ્વીકારે છે; ખ્રિસ્તીઓને પણ મેરીસુત ઇસુ ખ્રિસ્તનો આશરો લીધા વગર ચાલતું નથી; નાસ્તિક બૌદ્ધો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સુદ્ધાં માનતા નહિ, છતાં શુદ્ધોદનપુત્ર શાક્યમુનિ(બૌદ્ધ)ને પેતાના ઉપાસ્ય દેવતા માને છે. તેથી જણાય છે કે, દેહધારી મનુષ્યને ભગવાનની આરાધના કરવામાં દેહધારી આસાધારણ પુરુષોની સહાયતા, તેમનાં ચરિત્રો અને ઉપદેશોદ્ધારા પણ બહુજ ઉપકારક થાય છે. આથીજ હિંદુઓમાં ગુરુ, શિવ, વિષ્ણુ, રામ, કૃષ્ણ, મુસલમાનોમાં મહમદ અને વલી શખ્સો, પારસીઓમાં જરથુસ્ત્ર અને ખ્રિસ્તીઓમાં ઇસુ વગેરે મહાન આત્માઓ અત્યંત પૂજ્ય અને વંદનીય ગણાય છે.

પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધનો વિરોધ લાંબા સમયથી ચાલ્યો આવે છે. મહામુનિ વસિષ્ઠજીએ યોગવાસિષ્ઠમાં આ પ્રશ્નની ઠીક ઠીક મીમાંસા કરી છે. પ્રથમ પુરુષાર્થને પ્રધાનપદ આપી છેવટ પ્રારબ્ધની વાત કહી છે કે:- “દેવ પ્રબળ તો ખરું, તોપણ પુરુષાર્થ કંઈ જેવો તેવો નથી. સાંખ્યકાર કહે છે કે, આજનું કરેલું કર્મ કાલનું પ્રારબ્ધ થાય છે. હકીકત આવી હોવાથી પહેલાં પરિશ્રમ કરી ચિત્તશુદ્ધિ કરવી જોઈએ. અધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, વ્રત, જપ, ઉપાસના અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહદ્વારા એ ચિત્તશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. સર્વ પ્રાણી આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનમાં મસ્ત રહ્યાં છે; પરંતુ તેમાં મનુષ્યને જે જ્ઞાનરૂપી મહારત્ન મેળવવાનાં સાધન મળેલાં છે, તે બીજાં પ્રાણીઓને મળેલાં નથી. હવે જો આપણે એ મહારત્નરૂપી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને વેળાસર પ્રયત્ન ન કરીએ અને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય તેવાં સાધનો ન સાધીએ તો પછી કાળ જતાં વાળ ધોળા થશે અને દાંત પડવા માંડશે ત્યારે શું કરવાના હતા ? * “તમે મહાપાપી હો તોપણ

* इह चेद्वेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ॥

(કેનોપનિષદ-૧૩)

અર્થાત્ અહીં શરીર છે ત્યાં સુધીમાંજ આત્મતત્ત્વને જાણ્યું તોજ સાચું, નહિ તો વિનાશ અને જન્મમરણ સરગ્ગયેલાંજ છે.

ફીકર નહિ. તે પરમકૃપાળુ ભક્તવત્સલ ભગવાનની ભક્તિથી ઘણાય પાપીઓનો ઉદ્ધાર થયો છે. તેની અનન્ય ભક્તિથી પાપ અવશ્ય ધોવાઈ જાય છે. નક્કી માનજો કે, તેના ભક્તનો કદી નાશ થતો નથી. જેઓ અનન્યભાવે ભગવાનનું શરણ લે છે, તેઓ ભલે પાપી હોય કે સ્ત્રી-શૂદ્રાદિ હોય તોપણ તે સર્વનું કલ્યાણ થાય છે.” એમ ગીતાજીમાં કહ્યું છે.† પરંતુ જૂદા જૂદા મુનિઓના જૂદા જૂદા મતો છે, તેથી કયે માર્ગે જવું? એટલા માટેજ સ્વામીજી કહેતા કે “સત્પુરુષને શરણે જાઓ એટલે બીજું બધું આપોઆપ થયે જશે.”

ગીતામાં કહ્યું છે કે “જે મને જે ભાવથી બોલાવે છે તે મને તેજ ભાવે પ્રાપ્ત કરે છે” (૪-૧૧) આ વાતને મનમાં રાખી તન્મય થઈને જે માર્ગે જઈ શકે તે માર્ગે ચાલ્યા કરો; કંઈ પણ ભય નથી. બધા માર્ગો એકજ સ્થાને જઈ મળે છે.

ભક્તિનાં સાધનાં સાધન કયાં ?

ગીતાજીના બારમા અધ્યાયમાંના ૫ થી ૮ શ્લોકોમાં એનો ઉત્તર અપાયલો છે:—“હે અર્જુન ! જેઓ સર્વે કર્મ મારા ઉપર નાખીને મારેજ પરાયણ બની રહે છે અને એકનિષ્ઠ ભક્તિ-યોગદ્વારા મારી ઉપાસના કર્યા કરે છે, તે બધાઓનો હું જન્મ-મરણની ઘટમાળવાળા સંસારમાંથી ઝટ ઉદ્ધાર કરું છું. મારામાંજ મનને સ્થિર કર, મારાવિષેજ ખુદ્ધિને પરાવ. એમ કરવાથી દેહાન્તે તું મનેજ પામીશ.”

પ્રયત્ન કેવી રીતે કરવો ?

એનો ઉત્તર:—૯મા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે—“મારામાં ચિત્ત સ્થિર કરીને મને પામવાનું ન બને, તો અભ્યાસયોગદ્વારા મને પામવાના પ્રયત્ન કરવા.”

આગળ ૧૦મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—“અભ્યાસયોગ સાધવામાં પણ જો અસમર્થ હો તો મારે અર્થે કામ કરતા થાઓ એટલે એ સિદ્ધિ મેળવી શકાશે.”

એથી આગળ ૧૧મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે:—

“જો એમાં પણ અસમર્થ નીવડો તો મને તમારાં કર્મો સમર્પણ કરતા રહી સંયતાત્મા બનીને સર્વ કર્મફળનો પરિત્યાગ કરો.”

અહીં શ્રીકૃષ્ણ ગુરુરૂપે છે અને અર્જુન શિષ્યરૂપે છે.

† કૌન્તેય પ્રતિજાનીહિ ન મે ભક્તઃ પ્રણમ્યતિ ।

આપણે એક ક્ષણવાર પણ કર્મ કર્યા સિવાય રહી શકતા નથી; પણ યોગની સમજણ અને નીતિરીતિથી એ કર્મ કરીએ એમાંજ આપણું પરમહિત છે. એ કર્મયોગનાં ત્રણ પગથિયાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧—ફળની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો, ૨—કર્તૃત્વના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, ૩—ઈશ્વરાર્પણભાવે વર્તવું.

હું કોણ? અને આ જગત શું?

જીવન્મુક્તતરીકે દિગંતમાં પ્રસરેલો સ્વામીજીનો મહિમા સાંભળીને તેમના ગુરુ અનંતરામ પંડિતજી, તેમની પરીક્ષા કરી જોવા સાડે એક દિવસ કાશીમાં આવ્યા હતા. પહેલે દિવસે આવી-નેજ પંડિતજીએ સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો કે, “આ જગતને તમે કેવું કે જુઓ છો?”

સ્વામીજીએ ઉત્તરમાં પુસ્તકીયા વિદ્યાનો પરિચય આપ્યો; ત્યારે ગુરુ અનંતરામજીએ કહ્યું કે “તમે કેવું ભાષાપાંડિત્ય લખ્યા છો તેની પરીક્ષા કરવા હું નથી આવ્યો, પણ તમે આંતરિક ભાવાવસ્થા અને નિર્વિકલ્પ અવસ્થામાં કેવો અનુભવ કરો છો તે જાણવા ઇચ્છા છે.” તે ઉપરથી સ્વામીજીએ તટકાળ કેટલાક શ્લોકો રચીને ગુરુજીના હાથમાં અર્પણ કર્યા. તેમાંના કેટલાક શ્લોકો ભાવાર્થ સાથે નીચે પ્રમાણે:—

યદા કદાનન્દવનેઽવિમુક્તકે વિમુક્તિરાગેણ મનોનુરંજયન્ ।

વિમુક્ત નાના મતિવાદવાસનો વિચાર ચારાદિદમેવ ભાવયે ॥

શ્રીમહાદેવજીના નિત્યનિવાસસ્થાનરૂપ કાશીપુરીમાં આનંદ-બાગમાં બેસી, જુદાજુદા મુનિઓના વિવિધ મતો બાબુએ રાખી, મોક્ષ શી રીતે થાય એ સંબંધી વિચાર કરે છું ત્યારે મને આ પ્રમાણે જણાય છે.

સકલં જગદેતદપૂર્વપદં જડવાર્મ્બનલાનિલ ભૂતમયમ્ ।

દુરતિક્રમ કાલજવેન સદા પરિણામિ ન યામિ તદાદરણમ્ ॥

પાણી, પવન, અગ્નિ અને પૃથ્વીની સમષ્ટિસ્વરૂપ આ જગત સૃષ્ટિની પૂર્વે નહોતું અને દુસ્તર કાળના પ્રભાવે નિત્ય પરિવર્તન પામે છે. માટે એવા પરિવર્તનશીલ જગતનો વિશ્વાસ કરીને હું કોઈ પણ પ્રકારે નિશ્ચિંત રહી શકતો નથી.

જડજાગત વસ્તુમયીષુ સદા ધિષણાસુ ચિતિઃ સ્ફુરતીવ તદા ।

અપહાય જડં સ્ફુરણં ત્વજડં વિતતૈક વિષં હિ કદાસિ ન તત્ ॥

જડ જગતની સમસ્ત ઘટપટાદિ વસ્તુઓમાં તદ્દાકાર બનેલી બુદ્ધિમાં તેના સાક્ષીસ્વરૂપ ચિત્ (પરમાત્મશક્તિ) પ્રતિબિંબિત થાય છે. આવા જડમાં જણાતા ચિત્શક્તિના આભાસને બાદ કરતાં પણ જે અજડ ચિત્પ્રકાશ આ જગતમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે તેમાં હું પણ ક્યારે નથી રહેલો ?

મુકુરોપગમાપગમાન્તરિતં ભવતિ સ્ફુરણં તુ મુખસ્ય યથા ।

ન તથા સ્થિતિરસ્ય ભવેદ્વિહતા સમયત્રયગા સ્વસમા હિ સ્વગા ॥

દર્પણ ખસેડી લેવાથી જેવી રીતે મુખનું પ્રતિબિંબ લોપ થઈ જાય છે, તેવી રીતે આ ચિદાત્માની સ્થિતિ કાંઈ ક્ષણસ્થાયિની નથી; પણ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છે તથા આકાશના જેવો વિશાળ છે. વળી તે આકાશગત ચિદાત્મા એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે કે જે આકાશમાં પણ પ્રવેશી રહેલો છે—અર્થાત્ એ આત્મા સર્વત્ર અને સકળ સમયે વિરાજમાન છે.

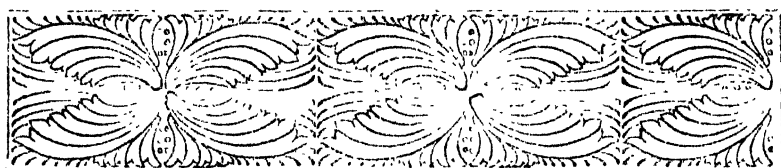
મનનાદિ દૃઢાત્રતુ દેહ ઇવ સ્વમતિર્યદિ નાસ્તિ ગતિઃ કુગતિઃ ।

અહમેવ સદા મયિ નાસ્તિ જગન્નચ કાલજવઃ પરિભૂતિમવઃ ॥

“આ દેહ હું પોતે—આત્મા નથી” એ જ્ઞાનને બદલે જો આત્મામાં મનદ્વારા દૃઢ અહંબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય, તો પછી મરણાન્તે મારી મુગતિ કે દુર્ગતિ થશે તેનો જરા પણ ભય થતો નથી. હુંજ સદાસર્વદા વર્તમાન છું; મારો નાશ નથી, મારામાં જગત નથી, પરિવર્તનશીલ કાળ મને કંઈ કરી શકે તેમ નથી.

આ અનંતરામની પાસે સ્વામીજી હરિદ્વારમાં રહી પ્રસ્થાન-ત્રય શીખ્યા હતા. અનંતરામ સ્વામી કાશીમાં આવ્યા ત્યારે સ્વામીજીએ આનંદબાગની છેક નજીકમાં એક સખ જડ્જને ઘેર તેમના મુકામની ગોઠવણ કરી દીધી હતી; પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, ગુરુ અનંતરામ એ ઠેકાણે રહીને શિષ્યની પાસે રોજ અધ્યયન માટે આવતા !

અધ્યાય ૧૭ મો—ચતીન્દ્રસ્તોત્ર

સ્વામીજીના દેહોત્સર્ગ પછી બાવીસ વર્ષે ત્યાં જઈને જોયું તો લાગ્યું કે, એ સ્વર્ગતુલ્ય^x આનંદબાગની શોભા જેવી ને તેવી છે. જ્યાં આકાશ સાથે વાતો કરતાં કેટલાંક બકુલ વૃક્ષો હતાં ત્યાં એ સમાધિમંદિર થયું છે. એ તાલ, ખજૂરી, નાળીએરી અને સુખડનાં ઝાડો હજીયે ઉભાં છે. માત્ર કેટલીક કેળો નથી, પરંતુ શ્વેત સ્ફટિકના રચેલા શુભ્ર હંસસમાન ધવલ કાંતિવાળા સમાધિમંદિરની ગંભીર, શાંત અને વિશુદ્ધ શોભા નીરખતાં મનમાં લાગ્યું કે, સ્વામીજીના પવિત્ર દેહને પોતાના ખોળામાં સાચવી રાખી મંદિરે બાણે પોતાના હૃદયમાં અનંત શાંતિને વાસો આપ્યો ન હોય! તેથી સંસારના ત્રિવિધ તાપથી તપેલા માનવાંમાંથી કોઈ કોઈ માણસ તો શ્રીભાસ્કરેશ્વર મહાદેવનાં દર્શન કરવા આવીને શાંતિના આવેશ-મય સંસ્પર્શથી ક્ષણવાર માટે તો બધું દુઃખ ભૂલી જઈને અંત-મુખતા અનુભવે છે; અને આ રીતે બ્રહ્મસ્વરૂપ સ્વામીજીનાં સશરીરે દર્શન ન મળવા છતાં પણ સુધુસિમાં તેમને મળીને પોતાને કૃત-કૃત્ય માને છે. વળી જોયું કે, સ્થાનતું સાહાત્મ્ય પહેલાં જેવુંજ અખંડ રહ્યું છે. સમાધિમંદિરની છબીઓ ઠંઠ જર્મનીથી તૈયાર થઈ આવીને કાશીમાં ઠેર ઠેર વેચાય છે. યુરોપ-અમેરિકાના લોકો સુદ્ધાં પહેલાંની પેઠે હાલ પણ સમાધિમંદિરનાં દર્શન કરવા આવે છે. વ્યાકુળ અંતરથી નિષ્કામ સંન્યાસીઓને રાત્રે સ્વામીજીની મૂર્તિસમીપે એકાન્તમાં ધ્યાનમગ્ન થયેલા જોઈ લાગ્યું કે, સ્વામીજી વિદેહમુક્ત થવા છતાંયે આ સામ્રાજ્યમાં ભક્તો સહજે પ્રવેશ

^x ઉપવનમાં ચારેબાજુની વૃક્ષરાજીઓ, ધમારતો અને કુદરતનાં દૃશ્યો એ બધાના સંયોગથી એક અહમ્મત દૃશ્ય રજુ થતું અને એ સ્થાન બાણે સ્વર્ગના દેવતાઓનું નિવાસસ્થાન ન હોય તેમ લાગતું હતું. (અમૃત-બજાર પત્રિકા ૧૬-એપ્રિલ ૧૯૦૧.)

કરી શકે તે માટે બારણાં પહેલાંની પેઠેજ ઉઘાડાં છે. સકામ ગૃહસ્થો લકિતભાવે મૂર્તિની પૂજા કરે છે. એ જોઈને જણાયું કે, પહેલાં જેમ લકતો તેમની પાસે આવીને બધાં દુઃખથી દૂર થતા તેમ આજે પણ તેમના મંદિરમાં સ્થાપેલી મૂર્તિની અથવા ત્યાંના ભાસ્કરેશ્વર મહાદેવની ઘોડશોપચારે પૂજા કરી લકિતપૂર્ણ હૃદયે દુઃખની વાતો કરીને તેઓ સઘળાં દુઃખોથી પહેલાંની પેઠેજ મુક્ત થાય છે. સ્વામીજીનો દિવ્ય પ્રતાપ જોઈ, લોકો તેમને ભગવાન માની પૂજે છે. પહેલાં કહેવાઈ ગયું છે કે, સ્વામીજી જીવિત હતા ત્યારે કાશીરાજ આદિ લકતોદ્ધાર પથથરની અસંખ્ય મૂર્તિઓ કાશીમાં અને ભારતવર્ષમાં ઠેકઠેકાણે સ્થપાયેલી છે. ઈશ્વરની પેઠે તેમનો પ્રેમ પણ ઉદાર અને નિર્મળ હતો.* એ આનંદમૂર્તિને જોઈને કાશીવાસીઓ કહેતા કે “તેઓ તો ખીજા વિશ્વેશ્વર છે.”

ગંગાચરણ વેદાંતવાગીશ વગેરે સ્વામીજીના ભક્તજનોએ સ્વામીજીને ઉદેશીને ઘણાં સ્તોત્રો રચ્યાં છે. આ બધાં સ્તોત્રો ‘યતીન્દ્રચરિત’માં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાંથી કેટલાક શ્લોકો નીચે આપ્યા છે:—

કાશ્યાં પ્રસાદેન વિરાજમાનમાનંદકંદં ભવરોગવૈદ્યમ્ ।

દિગ્વાસસં બાલસ્વભાવયુક્તં તં માસ્કરાનંદમહં નમામિ ॥

કાશીમાં નિવાસ કરનારા, જન્મમરણરૂપી મહારોગના ધન્વં-

* કોઈ સક્રિયદષ્ટિપિંદુરથી એવોજ પ્રશ્ન પૂછે કે, સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીના જીવનમાંથી શું શિક્ષણ મળે છે? તો તેનો જવાબ આપણને ખ્રિસ્તી સંત ડૉ. ફ્રેન્ચર્નના શબ્દોમાં મળી આવે છે કે “મેં અત્યારસુધીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ન જોયેલું સૌજન્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું હતું.” સુજનતા-સૌજન્ય એ એક મહાન-માં મહાન ધર્મ છે. સ્વામીજી સૌજન્ય અને પવિત્રતાવાળું સાધુ-જીવન ગાળતા હતા; અને આથી તેઓ પોતાની ચોતરફ ભલાઈ અને પવિત્રતાનું વાતાવરણ ફેલાવતા હતા. જેમાં સ્નાન કરીને અનેક પતિતો પોતાનાં જીવનને ઉન્નત બનાવવાની પ્રેરણાઓ પામતાં. આવા પ્રતિભાપૂર્ણ જીવનનો સ્થૂળ મૃત્યુથી કંઈ વિનાશ થતો નથી. એટલે સ્વામીજીનું દૈહિક મૃત્યુ થયેલું હોવા છતાં તેઓ અનેક સ્ત્રીપુરુષોનાં જીવનને હજીએ ઉન્નતગામી કરી રહ્યા છે.

(“રઘસ અને રૈયત” ૩-માર્ચ-૧૯૦૬)

તરી, આનંદસ્વરૂપ, દિગંબર અને સરળ સ્વભાવવાળા સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું નમું છું.

સ્વભાસયા વિભાસયન્સ્વમક્તહત્સરોરુહમ્
સુદુર્લભં ચ તદ્વિભોઃ પરં પદં પ્રદર્શયન્ ।
સદા વિનોદકાનને ચરંતમત્ર ભાસ્કરા-
દિનંદનામકં પરં ગુરું નમામિ સન્તતમ્ ॥

સ્વપ્રકાશ(જ્ઞાન)વડે ભક્તજનોનાં હૃદયકમળ વિકસાવનારા, પરમાત્માના બહુ દુર્લભ પરમપદનાં દર્શન કરાવનારા અને હમેશાં આનંદમસ્ત રહેતા એવા પરમશુર સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું.

ભવાબ્ધૌ નિમગ્નાનવિજ્ઞાનભયાત્તાન્
સમુદ્ધર્તુ કામો ય આસ્તેઽવિમુક્તે ।
નિરાશં કૃપાલું તમાશાવસાનં
મજે ભાસ્કરાનંદમીઙ્યં મુનીશમ્ ॥

સંસારસાગરમાં ડૂબેલા, બીકણુ અને અજ્ઞાનીઓનો ઉદ્ધાર કરવા જે કાશીમાં રહ્યા છે, તે વાસનાશૂન્ય કૃપાળુ મુનીશ્વર ભાસ્કરાનંદજીનું હું ભજન કરું છું.

યદા કસ્ય ભાગ્યોદયેન પ્રપાતિ સ્વપદ્મ્યાં ગૃહં તદ્ગૃહં તીર્થરૂપમ્ ।
ભવત્યમ્બરાઘમ્બરં ભેદશૂન્યં યતિં સર્વદા ભાસ્કરાનંદ મીઢે ॥

કોઈ ભાગ્યવાનના ઘરમાં સ્વામીજી જતા તો તે તીર્થરૂપ થતું એવા દિગંબર અને સમદર્શી સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીને હું ભજું છું.

વિષ્ણુવિશ્વનાથં સદોદાર કીર્તિં શિવં ભોગદં રોગકાલં વિશાલમ્
પ્રસન્નેન્દ્રિયં ધર્મમૂલં વરેણ્યં સદા ધ્યાનગં ભાસ્કરાનંદમીઢે ॥

જે વિષ્ણુ, સદા ઉદારકીર્તિ, શિવસ્વરૂપ, ભોગોને આપનારા, રોગના કાળસ્વરૂપ, પ્રસન્ન વદનવાળા, સર્વ ધર્મના મૂળસ્વરૂપ, સર્વશ્રેષ્ઠ અને સદા ધ્યાનસ્થ છે એવા ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીની હું સ્તુતિ કરું છું.

સદા સ્વે પાદાબ્જે મમ કુરુ રતિં પાવનતમે
પ્રસાદસ્તે યસ્માત્તદુપદિશ માં ત્વં કરુણયા ।

ન જાનેઽહં કિંચિચ્ચરણરજસસ્તે સમધિકં
પ્રસીદત્વં તસ્માચ્છરણદન ચાન્યચ્ચ શરણમ્ ॥

આપના પવિત્ર ચરણકમળમાં મારા ચિત્તને આસક્ત કરો. કૃપા કરી આપ પ્રસન્ન થાઓ, તેવું આચરણ માફ થાય તેવો ઉપદેશ આપો. આપની ચરણરજ સિવાય બીજાં કશાં સાધન હું જાણતો નથી. હે અશરણશરણ ! મારે એક આપનોજ આશ્રય છે; માટે પ્રભો ! પ્રસન્ન થાઓ.

સ્વામીજીને આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઇ લોકો જીવતાંજ લગવાન જાણી પૂજતા. તેમના દેહાવસાન પછી “હાય ! હાય ! કાશીના સાક્ષાત્ વિશ્વનાથ અંતર્ધાન થઇ ગયા” એવા અનેક શોકોદ્ગારોથી ભારતવર્ષ છવાઈ ગયું હતું; એટલે ભક્તો તેમનાં સ્મરણો યાદ કરીને વિવિધ પ્રકારનાં સ્તોત્રો રચે તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ?

એક વખત સ્વામીજી પાસે, ભારતના કેમાન્ડર-ઇન-ચીફ લકહાર્ટ સાહેબ પોતે આફ્રિકીઓનો પરાજય કેવી રીતે કર્યો હતો તેની વાત કરતા હતા. સાહેબની વાતમાં “મેં જય મેળવ્યો છે” એવું અભિમાન જોવામાં આવ્યું ત્યારે સ્વામીજીએ પાસે પડેલી એક પેન્સીલ ઉપાડવા સાહેબને કહ્યું. લકહાર્ટ સાહેબ કોઇ પ્રકારે તે પેન્સીલ ઉપાડી શક્યા નહિ. (જુઓ પરિશિષ્ટ પત્ર નં. ૧૪) પછી સ્વામીજીએ કહ્યું કે, એમાં આપનો દોષ નથી. દેવાસુર-સંગ્રામમાં દેવોનો જય થયો હતો ત્યારે દેવોને પણ અહંકાર થયો હતો. તે વખતે બ્રહ્માને ત્યાં પ્રાદુર્ભાવ થયો, પણ દેવો તે પૂજ્ય સ્વરૂપ કોણ છે તે જાણખી ન શક્યા, તેથી તે કોણ છે તે જાણવા અગ્નિને મોકલ્યા. અગ્નિ બ્રહ્મા પાસે આવ્યા ત્યારે બ્રહ્મે પૂછ્યું “તમારામાં શી શક્તિ છે ?” અગ્નિએ જવાબ આપ્યો “પૃથ્વીમાં જે કંઈ છે તેને હું બાળીને ભસ્મ કરી શકું છું;” ત્યારે બ્રહ્મે કહ્યું “આ તણખલાને બાળો જોઈએ !” અગ્નિએ બહુ મહેનત કરી, પણ તણખલાને બાળી શક્યા નહિ. પછી વાયુ આવ્યા, તેમને પણ બ્રહ્મે પૂછ્યું “તમારામાં શી શક્તિ છે ?” ત્યારે વાયુદેવે જવાબ આપ્યો “પૃથ્વીમાં જે કંઈ પદાર્થ છે તેને હું ઉડાવી શકું છું.” બ્રહ્મે એક તણખલું ઉડાડવા કહ્યું, પણ વાયુદેવ તે ઉડાડી શક્યા નહિ. ત્યારપછી વરુણદેવ તેમની પાસે ગયા. ‘તમારામાં શું શક્તિ છે ?’ એમ પૂછાતાં વરુણદેવે કહ્યું કે ‘મારીજ મહદથી પૃથ્વીનો પ્રલય થાય છે.’ બ્રહ્મે કહ્યું “આ

તણખલાને ડૂબાવી શકે તો ડૂબાડો, ખેંચી જઈ શકે તો ખેંચી જાઓ.” વરુણદેવથી તે બની શક્યું નહિ, એટલે પાછા ફર્યા; ત્યાર-પછી ઇંદ્ર બ્રહ્માની પાસે હાજર થતાંજ બ્રહ્મા અંતર્ધાન થઈ ગયા; અને આકાશવાણીદ્વારા ઇંદ્રને કહ્યું કે “અસુરો ઉપરના વિજયને તમે તમારો વિજય ગણતા હતા તે માટે બ્રહ્મા તમને સમજાવવા આવ્યા હતા કે તેમની શક્તિથીજ આપનો વિજય થયો હતો.”

સ્તુતિમાં સ્વામીજીને વિભુ* વિશ્વનાથ કહેલા છે. આનંદબા-ગમાં રોજ હજારો લોક આવીને તેમનાં દર્શન કરી જતા. છતાંયે કોઈક દિવસ તેઓ પગે ચાલતા કાશીના કોઈ ભક્તને ત્યાં જતા ત્યારે પણ રસ્તામાં એટલા બધા લોકો એકઠા થઈ જતા કે બીજાઓની આવ-જા પણ બંધ થઈ જતી.

નીચેની કેટલીક હકીકતો મુકુંદબાબુના ‘સદાલાપ’ નામના પુસ્તકમાંથી આપીએ છીએ.

કાશ્મીરના મહારાજ સ્વામીજીનાં દર્શન આવ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “પ્રભો ! જેથી અમારું જીવન કંઈ સાર્થક થાય એવી કંઈ આજ્ઞા કરો !” ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે “તમારો રાજ-ધર્મ ખરાબર પાળો, પ્રજાનાં બધાં દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરો. એથી (કર્તવ્યપાલનથી) વધારે પવિત્ર અર્થાત્ મને વધારે વહાલું એથી બીજું કંઈ નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે તો પૃથ્વીનાં સઘળાં મનુષ્યો તેમજ ભગવાન પણ સંતુષ્ટ થાય.” (સદાલાપ-૨૩)

સ્તોત્રમાં લખ્યું છે કે “સમં મુવર્ણ સિકતા ચ યસ્ય” “સુવર્ણ અને રેતી જેની દૃષ્ટિએ સરખાં છે” તેનું દષ્ટાંત નીચે આપ્યું છે:-

એક વખત કાશ્મીરનરેશે તેમજ દરભંગાનરેશે અનુક્રમે એક હજાર સોનામહોર અને બે હજાર રૂપિયાની સ્વામીજીને ભેટ ધરી. સ્વામીજીએ તેમાંથી રૂપિયો તથા મહોર લઈ શરીરે અડાડી નેઈ. પછી હસતાં હસતાં કહ્યું કે “આ બધું લઈ જાઓ, મારી પાસે તો કૌપીન પણ નથી કે જેમાં એક બે મહોર પણ રખાય.”

* અને સાચેજ તેઓ આવ્યા અને મેં તેમને-લાખો માનવોથી પૂજતા એ પ્રભુને-જોયા; અને મારામાં કોઈ અહ્ભુત અસર અને ભાવ જાગી ઉઠ્યાં. આહો ! હું એવી સ્થિતિ પુનઃ ક્યારે અનુભવીશ ?

(મેર ટ્રેમ્પ્સ એબોડ-માર્કટવેઇન.)

આ રૂપિયા તથા મહોરો આનંદબાગની બહાર ગરીબોને વહેંચી આપવામાં આવ્યાં હતાં. (સદાલાપ-૨૩) નીચેની વાત ‘સદાલાપ’માં નથી આપી, પણ અમે સુકુંદબાબુને મુખે સાંભળી હતી તે આ સાથે આપી છે. એક વખત સ્વામીજીએ એક ભક્તને કહ્યું-“ગરીબોને ખૂબ ધરાઈને જમાડો અને ધનનો પરમાર્થમાં ઉપયોગ કરો એટલે હું રાજ થઈશ; અને એ બધું હું જ જમું છું એમ માનજો.”

એક વખત આનંદબાગના મંદિરમાં કૃષ્ણધન બાબુનો પુત્ર એક બીજા છોકરા સાથે લડતો હતો. કેમે કર્યા બન્ને શાંત થયા નહિ. તેમના પિતાઓએ પણ ખૂબ મહેનત લીધી, પણ તેઓ અંખ્યા નહિ. ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે “રહેવા દો, જે કરવા જેવું હશે તે કરું છું.” તરતજ જણાયું કે, સ્વામીજીનાં બન્ને ભવાંની મધ્યમાંથી જરા ઉંચેથી બે નીલવર્ણ અગ્નિશિખા નીકળી બન્ને છોકરાનાં શરીરમાં પેઠી અને તરતજ બન્ને છોકરા લડતા બંધ થઈ ગયા; અને સાથે બેસી આનંદ કરવા લાગ્યા.

અંબિકાબાબુએ સ્વામીજીનાં બધાં પુસ્તકો-ઉપનિષદોની ટીકા, સ્વારાજ્યસિદ્ધિની વ્યાખ્યા વગેરે-વારંવાર પોતાને અર્થે છપાવ્યાં છે. આ બધાં પુસ્તકો દેશદેશાંતરમાં વહેંચાયાં હતાં. અંબિકા બાબુ વારંવાર સ્વામીજીને પ્રાર્થના કરે કે “બાબા! પાતુની (પોતાના દત્તપુત્રની) રક્ષા કરો!” સ્વામીજીએ આ પ્રમાણે પાતુ ઉપર દયા દર્શાવીને અંબિકા બાબુને કૃતાર્થ કર્યા હતા.

સદાનંદદેહં પરાનંદવન્દં યતિં માસ્કરાનંદમીશં પ્રસન્નમ્ ।
ભવેદ્યસ્ય સાન્નિધ્યમાત્રેણ જન્તુશ્ચિદાનન્દરૂપો ગુરું તં નમામિ ॥

જે સદા આનંદમય, પરમાનંદના મૂળરૂપ, જેનું શરણ લેવાથી જીવ ચિદાનંદમય થઈ જાય છે, * તેજ પ્રસન્નાત્મા યતીશ્વર ભાસ્કરાનંદ-પ્રભુને હું પ્રણામ કરું છું.

મહાદેવઃ શુક્લો વદતિ ભવતાપાનલકૃશાન્
જનાન્કાર્શીવાસં જહતિ સુખસિન્ધું સુકૃતિનઃ ।

* બધાં ઉપનિષદો તેમને કહે હતાં, તેઓ અત્યંતસ્વની વ્યાખ્યા કરતા ત્યારે શ્રોતાઓ મુગ્ધ અને અભ્રસ્વરૂપમાં લીન થઈ જતા હતા. તેમનો ઉદાર પ્રેમ લિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી સૌ કોઈને મમનાપૂર્વક પ્રાપ્ત થતો. [‘સંજીવની’ ૫-શ્રાવણ ૧૩૦૬ (બંગાળ)]

જનાજ્ઞાનાયૈવં ભજત ભવપોતં સુકૃતિનં
યતીન્દ્રં સાનન્દં પરમમલં તં સ્વસનમ્ ॥

સંસારતાપથી દગ્ધ થયેલા લોકોને, મહાદેવ શુકલ નામના ભક્ત કહે છે કે “હે પુણ્યશાળીઓ! જો જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તરત પરમ વિશુદ્ધ, સુખ-સાગર, દિગંબર, ભવસાગરની નૌકારૂપ, સ્વામી ભાસ્કરાનંદનું શરણુ ગ્રહણ કરો!

સ્વામીજી સશરીરે હયાત નહિ હોવા છતાં ભક્તજનોનાં માનસ ચક્ષુઓથી તેઓ દૂર થયા નથી એ સત્ય તો દરેક ભક્ત અનુભવે છેજ, તેમજ લોકાચરણુ જોતાં પણ એજ જણાય છે; નહિ તો રોજ આનંદબાગમાં હળુએ આટલા બધા લોકો શા સાડે લેગા થાય? અત્યારે પણ યથાજ્ઞસાજ્ઞાનમપારવારિધિં સુખં તરિષ્યામિ તથાનુશાધિમામ્” અર્થાત “જેથી કરીને અપાર અજ્ઞાનસમુદ્રને સહેજે તરી જઇએ એવી પ્રેરણા અમને આપજો.” એવા શબ્દો સંભળાય છે.

કાશીના મહારાજ તથા મહારાણી કોઇપણ નવું કૃણ આવે તે શ્રીવિશ્વનાથ, અન્નપૂર્ણાજી, દુર્ગાજી તથા સ્વામીજીને અર્પણ કર્યા વગર ખાતાં નહિ. (પરિશિષ્ટમાં પત્ર નં. ૪ જુઓ) કેમકે તેમને એવી પ્રતીતિ હતી કે, સ્વામીજી એક મહાપુરુષ છે અને તેમની કૃપાથી અજ્ઞાનાંધકારનો નાશ થઇ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થાય છે.

પ્રનાદાર્થં યત્નાત્તવનુતિરિયં યદપિ કૃતા
વિચારેડ્ઘ વ્યર્થા પૃથુરપિ વિભાતીશ મમતુ ।
ગુણો યસ્મિન્યાદૃક્થયતિ જનશ્ચેત્તદધિકં
પ્રસાદસ્યાત્તસિન્નિહતુ ન હિ તસ્યાસ્ત્યવસરઃ ॥

આપની પ્રસન્નતા માટે પરિશ્રમ લઇ આ સ્તોત્ર કયું, પણ જણાય છે કે, વિસ્તૃત સ્તોત્ર પણ વ્યર્થ નીવડયું, કેમકે તે આપને બીજકુલ નિરૂપયોગી છે. સ્તુતિમાં તો ગુણોની અતિશયતા વર્ણવીને સ્તુતિકાર તૃપ્તિ પામે છે, પણ આપની બાબતમાં તો આપના અપાર ગુણોનું અધિક વર્ણન તો એક બાબત રહ્યું, પરંતુ યથાર્થ વર્ણન પણ થઇ શક્યું નથી.

હવે સ્વામીજીના અપાર ઐશ્વર્યનું એક ઉદાહરણ આપી વિર-

મીશું. અયોધ્યાનરેશને (પહેલાં જણાવેલ પ્રસંગે) અયોધ્યા જવાની ના પાડી એટલે મહારાજ સાહેબ આનંદભાગમાં પધરાવેલી મૂર્તિનું ધ્યાન કરતા બેઠા હતા; ત્યાં જઈ સ્વામીજીએ કહ્યું “આલો મહારાજ! દુર્ગાકુંડ તરફ ફરવા જઈએ.” એમ કહી મહારાજને આનંદભાગની બાજુના દુર્ગાકુંડ પાસે લઈ ગયા. દુર્ગાકુંડની પાસે ઉભા રહી, સ્વામીજીએ મહારાજની આંગળીમાંથી બહુ કિંમતી વિંટી કાઢી લઈને દુર્ગાકુંડમાં નાખી દીધી. મહારાજને તાર આંચો હતો તોપણ સ્વામીજીની આજ્ઞાને લીધે જઈ ન શક્યા, તેથી કંઈ તેમને ઉદ્વેગ નહોતો થયો. આ વખતે પણ વિંટી જતાં સ્વામીજીને કંઈ પણ ન કહેતાં, પાસે ઉભેલા એક માણસની સાથે બાજુ કંઈજ ન બન્યું હોય તેમ વાતો કરવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી સ્વામીજીએ મહારાજને કહ્યું કે “તમારી ધીરજ અને શાંતિ જોઈ હું પ્રસન્ન થયો છું. જાઓ, ગમે ત્યાં પાણીમાં હાથ નાખશો કે તમારી વિંટી તમને મળી જશે.” મહારાજએ સ્વામીજીની પરીક્ષા કરવા, આ તરફ વિંટી પડી રહી હતી છતાં સામે પાર જઈ પાણીમાં હાથ નાખ્યો. તરતજ તેમનો બોબો વિંટીઓથી ભરાઈ ગયો. કેઈ પોતાની વિંટી જેવીજ તો કેઈ વળી તેથી પણ વધારે મૂલ્યવાન હતી. સ્વામીજીને છોડી મહારાજ સામે કાંઠે આવ્યા હતા, તેથી પોતાની વિંટી કયી તેનો નિર્ણય ન કરી શકવાથી સ્વામીજી પાસે આવ્યા, ત્યારે સ્વામીજીએ તે વિંટી ઉપાડી લઈ બાકીની દુર્ગાકુંડમાં પધરાવી દીધી. અનેક સંન્યાસીઓએ આ બનાવ જોયો હતો અને અત્યારે પણ ચમત્કારોની વાત નીકળતાં તેઓ આ વાતને સૌથી પહેલી કરે છે. (જુઓ પરિશિષ્ટમાં અયોધ્યાના મહારાજનો પત્ર નં. ૩)

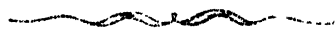
સ્વામી પ્રકાશાનંદ સરસ્વતીએ સ્વામીજીનું જે સ્તોત્ર રચ્યું છે તેમાંથી એક શ્લોક અહીં આપ્યો છે:-

દુર્વારં સંસારદાવાગ્નિતપ્તં દોધૂયમાનં દૂરદૃષ્ટ પાતૈઃ ।

મીતં પ્રપન્નં પરિપાહિ મૃત્યોઃ શરણ્યમન્યં યદહં ન જાને ॥

આ અનિવાર્ય સંસારરૂપી દાવાગ્નિથી બળી રહેલો, દૂર દેખાતા વાવાઝોડાથી બીધેલો અને બેલાન એવો હું આપને શરણે આંચો છું. આપ કૃપા કરીને મને મૃત્યુથી બચાવો. પ્રભો! આપના સિવાય મારે બીજા કોઈનો આશરો નથી.

કોઇ પણ સાચો નિષ્કામી શાંતિ યાચતો તેમને શરણે જતો તો તે લાંબા કાળસુધી શાંતિરાજ્યમાં દાખલ થઇને કૃતાર્થતા અનુભવતો.*

* આ માત્ર કહેવાની વાતજ નથી. બંગાળના સુપુત્ર લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ યુ. એન. મુકરજી (આઇ. એમ. એસ.) મહોદય લખે છે કે “તેમના જીવનમાં એક એવું ચારિત્ર્યબળ હતું, કે જે કોઇ તેમના સમાગમમાં આવતું તે સાભાર યાદ કર્યા સિવાય રહી શકતું નહિ. તેઓ જે કોઇ શાંતિ અને આશ્વાસનના શોધનારાઓ તેમની પાસે આવતા તેમને જે જોઈએ તે આપતા. સ્ત્રીપુરુષોનાં જે ટોળેટોળાં તેમની પાસે હમેશાં આવતાં તેઓ તેમના શબ્દોથી-અરે તેમના દર્શનથી-આનંદમય થઇ જતાં અને ઘણાંખરાં ભક્તિભાવભર્યાં હૃદયથી પાછાં ફરતાં. તેમનાં દર્શન કરવાં અને તેમનાં વચનામૃતો સાંભળવાં એ એક મહામૂલો લહાવો હતો. કોઇપણ માણસ ચમત્કારો ઉપર બહુ વજીર આપતો નથી, પણ તેઓ પાસે તો એવી જાદુઇ અસર હતી કે જે ખીજ બધાને આંટી જાય.”

મુકરજી મહાશયે જે વાત કહી છે, લગભગ તેવીજ વાત “પન્થા” નામના વર્તમાનપત્રમાં એક રાણીએ પણ લખી છે:—“જગતના ગુરુતરીકે આપ જ્ઞાન અને આનંદ વહેંચવાને માટે પધાર્યા હતા; આપના જીવનથી એક માનવી આ જગતમાં શું શું કરી શકે, તે આપે દર્શાવી આપ્યું છે.”

ચમત્કારોસંબંધી રાણીએ લખ્યું છે કે:—“નિર્વિકાર પૂર્ણત્યાગીના તપોબળથી તો સમસ્ત બ્રહ્માંડ પણ તેનાં ચરણોમાં લાગર થઇ જાય છે.”

સામાન્ય રીતે આ તરફના તપસ્વીઓ તરફ પાશ્ચાત્યોનું બહુ લક્ષ્ય અને લાગણી હોતાં નથી; છતાં પણ પૂજ્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી-કે જેઓ બનારસમાં રવિવારે મધ્યરાત્રિએ અવસાન પામ્યા તેઓ-એક એવી વ્યક્તિ હતા કે જેમને અંગ્રેજો પણ ભારતવાસીઓની પેઠેજ પૂજતા હતા. આ તપસ્વીઓનાંયે તપસ્વી કે જે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઇ ચૂક્યો હતો; અને જેને કોઇ પણ પ્રકારનો રાગદ્વેષ નહોતો. જેને મન ભંગી હલકો ને ખીજ ઉચ્ચા એવો કંઇજ ભેદભાવ નહોતો. તેઓ તીક્ષ્ણ શુદ્ધિવાળા હતા અને માત્ર ભારતવર્ષનાજ નહિ, પરંતુ યુરોપના પણ રાજકારણનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરતા. વળી અંગ્રેજ મુસાફર પણ તેમની પાસે મમતાભર્યો આવકાર પામતો. (ધી પાયોનિયર-અલ્લાહાબાદ.)

પરિશિષ્ટ

(પહેલા પાંચ પત્રો અંગાળી લેખક બાબુ સુરેન્દ્રનાથ મુકરજી ઉપર લખાયેલા છે.)

પત્ર-૧

ગવર્નમેન્ટ હાઉસ

અલાહાબાદ, ૭ જાનેવારી ૧૯૦૪

સાહેબ,

આપના તા. ૨જીના પત્રના જવાબમાં જણાવવાનું કે, સદ્-ગત સ્વામી ભાસ્કરાનંદજી સાથેની બનારસના તે વખતના કમિશ્નર મિ. રોબર્ટસની મુલાકાત વખતે કોઈ ખાસ વિષયપર ચર્ચા થઈ નહોતી. સાહેબ બહાદુરે ૧૮૯૮ની સાલમાં સ્વામીજીની મુલાકાત લીધી હતી.

સ્વામીજીની રીતભાત સુયોગ્ય સજ્જનને છાજે એવી હતી. તેમનામાં ગભરાટ કે અહંતાની લાગણીનો કેવળ અભાવ હતો, અને આવેલા મહેમાનને ખુશ કરવાને તથા ચાલતી વાતચીતમાં પોતાને આનંદ અને રસ પડે છે એમ દેખાડવાને તેઓ આતુર જણાતા.

આપનો વિશ્વાસુ

(સહી) એચ. જી. એસ. ટાઇલર (આઇ. સી. એસ.)

પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી

પત્ર-૨

વિચેના, ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૮૯૭

વહાલા સાહેબ,

મારા પુસ્તકની એક નકલ મેં આપના તરફ લાંડનથી મોકલાવરાવી છે. તેના પદમાં પ્રકરણમાં બનારસના સંત અને મીનાબહાદુર રાણા વિષે મેં જે હકીકત લખી છે તે આપને મળશે. મીનાબહાદુર રાણા વિષે મેં જે કંઈ કહ્યું છે તેવું ને તેટલુંજ તે સંતપુરુષ માટે પણ કહી શકું. એ સિવાય અત્યારે વધુ કંઈ કહી શકું તેમ નથી-સિવાય કે ટીકાડપે કંઈ ઉમેરું.

ચમત્કારવિષે આપ પૂછો છો, નહિ વાડ? આપનું શું એમ ધારવું છે કે, મેં એમને હસ્તે ચમત્કાર થતા જોયા હતા? ના, એ શબ્દના સામાન્ય અર્થમાં તો મેં એકે ચમત્કાર જોયો નથી; અને છતાં ઉચ્ચ અર્થમાં મેં જોયા પણ છે. જ્યારે કોઈ શ્રીમંત

મનુષ્ય પ્રભુપ્રેરિત આપણા તારકતરીકે વર્તે છે, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ લૂંટાવી દઈ પરમ પ્રાપ્તવ્યને કાળે સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે મારે મન તે ચમત્કાર છે. હું તેને તેમ ગણું છું અને તેના પ્રત્યે મારી અનન્ય આદરબુદ્ધિ ઉપજે છે. આવો ચમત્કાર દરેક શ્રીમંતમાં હોવાની જરૂર છે. તેણે પોતાની જાતને ભીખારી બનાવવી જોઈએ.

ખ્રિસ્તી સાધુઓ પણ નિર્જન સ્થળે જઈને યદ્યચ્છાએ પ્રાપ્ત થતી વસ્તુઓ ઉપર રહેતા હતા. અને એમાંના કોઈએ જો એજ રીતે વર્તવા માટે પોતાની દોલતનો ત્યાગ કર્યો હોય તો તેનું વર્તન પણ મારે હિસાબે એક ચમત્કાર કહેવાય. કેમકે આપણા માનવ-સ્વભાવને માટે દ્રવ્યત્યાગ એ બહુ કપરામાં કપરો ભોગ છે. કાઈકે જ્યારે એવા ત્યાગનો ઉપદેશ કર્યો ત્યારે તેને એ કપરા-પણાની પણ ખબર હતીજ. એ ઉપદેશને આપણા જીવનમાં ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો તે આપણું કામ છે.

ઉપર કહ્યો તેવી જાતનો ચમત્કાર મેં અવશ્ય જોયો છે. મેં તે બનારસમાં જોયો હતો. તેવો બીજા કોઈ સ્થળે કદી જોયો નથી. સર્વ પંથના ને જાતિના ધાર્મિક શ્રીમંતો ગરીબોને તથા દેવસ્થાનોને ઉદાર હાથે સખાવત કરે છે, પણ તેમાં ચમત્કાર જેવું કંઈ નથી. જો હું લક્ષ્મણપતિ હોઉં-શ્રીમંત હોઉં-તો હું પણ તેમ કરું. પણ તે કંઈ આદર કે ભક્તિને પાત્ર નથી. કારણકે પોતાના ખરા લહેણ-દારોને દશ ટકા આપી દેવાની પતાવટ કરી બાકીનું પોતે દબાવી-બેસીને ડાળદમામ રાખનાર દેવાળીઆને વિષે આપણે માન ધરાવી શકીએજ નહિ. આપનો વિશ્વાસુ-માર્કટ્વેન.

પત્ર-૩

અયોધ્યા, ૨૭મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૦.

“રાજસદન”

યતો ધર્મસ્તતઃ કૃષ્ણઃ । યતઃ કૃષ્ણસ્તતો જયઃ ॥

શ્રીઅયોધ્યાપતિર્જયતુ ।

વહાલા સાહેબ,

આપનો ૨૪મી તારીખનો પત્ર મળ્યો છે. જવાબમાં આપને જણાવવાનું કે માનવંત મહારાજ બહાદુરનું મને ફરમાન થયું છે કે, આપના પત્રમાં આપે જે વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વાત તદ્દન સત્ય છે.

આપ ખુશીમાં હશે એમ ઇચ્છતો,

હું છું, આપનો શૈલેશચંદ્ર ઘોષ
(મહારાજ-અયોધ્યાના પ્રાધવેટ સેક્રેટરી વતી.)

પત્ર-૪

વર્ધમાન, તા. ૧૮ ડિસેમ્બર ૧૯૬૭

સવિનય નમસ્કારપૂર્વક નિવેદન કે:—

આપ મહાશયના પત્રથી આનંદ થયો છે. પિતૃદેવ× પૂજ્યપાદ શ્રી સ્વામીજીના અનન્ય લક્ત અને ખાસ કૃપાપાત્ર હતા. સ્વામી-શ્રી પોતે અતિ આદરથી પિતૃદેવને “પિતા” કહી સંબોધતા હતા. પિતૃદેવના મૃત્યુ પહેલાં થોડાજ દિવસ પર સ્વામીશ્રીએ પત્ર લખ્યો હતો કે:—“ આપના ઇતર પુત્રો આરોગ્યલાભ કરાવી શકતા નથી. એક વાર આપના આ જ્યેષ્ઠ પુત્ર પાસે આવો.” સ્વં પિતૃદેવ પણ સ્વામીશ્રીનાં દર્શને જવા બહુ ઉત્કંઠિત હતા; કિન્તુ કર્મ-સંયોગે તેઓ જઇ શક્યા નહિ. દેહત્યાગના બે ત્રણ દહાડા પહેલાં તેમનાથી હલનચલન થઇ શક્યું નહિ. જે વાત બનવાનીજ છે તેનો ભય કરવો ઉચિત નથી ! હરિઈચ્છા બળવાન.

શ્રીપિતૃદેવ કાશીક્ષેત્રમાં પુટિયાની રાણીના બંગલામાં જ્યારે રહેતા હતા ત્યારે નિત્ય તેઓ સ્વામીજીનાં દર્શને જતા. સ્વામી-જીએ પણ એક વાર પોતાની પદ્મજથી તે સ્થાનને પાવન કર્યું હતું.

એક સમયે નાતાલની રજાઓમાં હું પિતાશ્રી સાથે કાશી ગયો. બીજે દિવસે અમે સવારમાં ખૂબ વહેલા ઉઠીને કોટ, પાટલૂન, કંકટર વગેરેમાં સજ્જ થઈ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં જઈને જોયું તો એ મહાપુરુષ ઠરી જવાય તેના કરતાં પણ અતિ-શય વધારે ઠંડા પથ્થર ઉપર બેઠા હતા. તે જોઈ પિતાશ્રી બોલ્યા—“પુણ્યતું શરીર તથા અસાધારણ યોગબળ—એ સિવાય આ પ્રમાણે સંભવી શકે નહિ.” સ્વામીજીએ કહ્યું—“શામાટે ? તમે પણ ઠંડો પવન તો સહન કરી શકો છો !” પિતાશ્રીએ જવાબ આપ્યો—“અરે ! અમને તો આટ આટલાં કપડાં પહેર્યાં છે છતાં ઠંડી લાગે છે.” તે પર સ્વામીજીએ કહ્યું—“મોઢાપર કંઈ ઢાંકણ નથી, છતાં ત્યાં ઠંડી—ગરમી સહન થઈ શકે છે; તે અભ્યાસ પડી જવાથી-જ તમે સહન કરી શકો છો. મેં સર્વાંગે એવો અભ્યાસ પાડ્યો છે એટલોજ ફેર.” એ રીતે સરળ સુંદર ભાવે દર્શકવર્ગને ઉપ-

દેશ આપી પોતાનો અપરિસીમ વિનય પ્રગટ કરતા થકા ધર્મપંથ-
માં સર્વને આશા અને ઉત્સાહ આપી દર્શકગૂણને પવિત્રકરતા હતા.

“ક્ષણમિહ સજ્જનસંગતિરેકા ભવતિ ભવાળવતરણે નૌકા ॥”

ફરી એક દિવસે પૂજ્યપાદ સ્વામીજીને મેં પૂછ્યું—“આપશ્રી
સર્વની સંગાથે કથાવાર્તા કરો છો, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરો છો, લોકોનાં
મન જેથી કરી શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય તેવી સહાય કરો છો; પણ
શું પરમહંસ થયા છતાં મૌની થવાની જરૂર નથી?” તે વખતે
તૈલંગ સ્વામી હયાત હતા. સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો—“મૌની
થવું તે પરમાત્મામાં લીન થવાની એક ચેષ્ટા છે, મનોભાવ પ્રકાશ
ન કરવાનો સંયમ છે. તેનો અભ્યાસ કરવો સારો છે, પણ મનના
ભાવ પ્રકાશ ન કરવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ચક્ષુ, શ્રુત્રિ, હાથ, પગ
કશાથી પણ તે પ્રગટ કરવો નહિ—અર્થાત્ કે કંઈ પણ મનમાં હોવું
જોઈએ નહિ. જો કોઈને દેખીને ચક્ષુ અને શ્રુત્રિ પ્રકુલ્લ થાય તો
એટલાથીજ શું ઉત્તમ રીતે આદરસત્કાર કર્યો કહેવાય નહિ? જો
મોઢે બોલ્યા કરતાં તો તે અધિકતર સુસ્પષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય કે,
એક વાર પણ મનનો ભાવ પ્રગટ ન થવો જોઈએ. તેમ બને ત્યારેજ
જાણવું કે, ઉત્તમ રીતે સંયમ સાધ્ય થયો છે; પણ જો મનોભાવ
પ્રકાશ કરવાનું કોઈ પણ રીતે ચાલુજ હોય તો પછી આંગળીઓ
હલાવવાને બદલે જીભ હલાવવીજ ઉચિત છે. જેમની સાથે ઈશ્વાર-
થી વાત કરવામાં આવે છે તેમને એ રીતે કષ્ટ આપવામાં આવે છે,
બીજું કંઈજ નહિ. બાકી પોતાના મનમાં તો ગડમથલ થયાજ કરે
છે અને તેને પ્રકાશ કરવાની ચેષ્ટા પણ ચાલુ છે.” કેવી સુંદર, સૂક્ષ્મ
અને જ્ઞાનપૂર્ણ ઉક્તિ! બીજાઓપ્રતિ કેટલી બધી સહાનુભૂતિ!

શ્રીપિતૃદેવ એજ્યુકેશન ગેઝેટમાં પ્રસંગોપાત સ્વામીજીના
સંબંધમાં લેખો લખતા હતા. વળી તેમણે સ્વામીજીની પ્રતિભૂતિ
માટે સંસ્કૃતમાં સ્તોત્ર રચ્યાં છે. સ્વામીજી પોતે પણ ભગવાનની
સરજેલી એક અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. આપે મહાન કાર્ય ઉપાડ્યું
છે. આપનો ઉદ્દેશ સ્વામીજીના અનુગ્રહથી સફળ થાઓ. એજ.

આપનો શ્રીમુકુંદદેવ મુખોપાધ્યાય

(ડેપુટી માજિસ્ટ્રેટ—વર્ધમાન)

(તા. ૧૩-૧૦-૨૧ ના રોજ મુકુન્દ બાબુએ બીજો પત્ર લખ્યો
હતો તેનો સાર પણ નીચે આપ્યો છે.)

“મારી સ્ત્રીને આમવાયુનો વ્યાધિ હતો. કેટલાય ઉપચારો

કર્યા પછી સ્વામીજી પાસે અમે ગયેલાં. સ્વામીજીએ વાંસાપર હાથ ફેરવી કહ્યું—“મા! હું તમારો બધો રોગ લઈ લઉં છું.” સ્ત્રીની શ્રદ્ધા અડગ હતી. તેણે તત્કાળ દવા ખાવી બંધ કરી દીધી અને કહ્યું “સ્વામીજીએ વચન આપ્યું છે તેથી મને જરૂર આરામ થઈ જશે.” બચવાની આશા નહોતી તોપણ સ્વામીજીની કૃપાથી આરામ થઈ ગયો. ત્યારબાદ તેને એક પુત્ર થયો, તેનું નામ ‘ભાસ્કરદેવ’ રાખ્યું છે.

એક વાર મેં સ્વામીજીને કહ્યું—“આપના જેવા મહાપુરુષો ભારતવર્ષમાં હોવા છતાં, ભારતવાસીઓની આવી દુર્દશા અને યૂરોપવાસીઓની આવી ઉન્નતિ કેમ છે? અહીં તો અમે બધા ભક્તિભાવથી પૂજાપાઠ પણ બહુ કરીએ છીએ.” સ્વામીજીએ કહ્યું “તમે તો બધા ગીતા વાંચો છો એટલુંજ, પણ તેઓ (પાશ્ચાત્યો) તો ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તે છે. કહ્યું છે કે “કેવલં ચારુવાક્યેન ન તુલ્યતિ પરાત્પરઃ ॥” માત્ર સારા શબ્દોથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થતા નથી; પરંતુ કાર્યથીજ થાય છે. (માટી તરફ આંગળી કરી) જ્યાંસુધી આવા રહેશે ત્યાંસુધી એવાજ રહેવાના, અધઃપાતજ થવાનો; તોપણ હવે ભારતવાસીઓની સ્થિતિ કંઈક પણ સુધરવા લાગી છે.

એક દિવસ હું અને મારા બંનેવી સ્વ. બાબુ સુરેશચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં બીજા પણ ભક્તજનો આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ કહ્યું—“તમને કંઈ ભોજન કરવાની ઇચ્છા થઈ છે?” એટલામાં તો કાશીનરેશે મોકલાવેલા પેંડા તેમજ ફળો આવ્યાં. સુરેશ બાબુએ કહ્યું—“મહારાજ ! આપની ઇચ્છા પ્રમાણેજ થયું.” સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું—“આમાં કંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. કાશીના મહારાજ કદી પણ, કંઈ પણ નવીન ફળ વગેરે વિશ્વનાથ, તથા અન્નપૂર્ણા દુર્ગાજી વગેરેને અર્પણ કર્યા વગર જમતા નથી.” સ્વામીજીની ઇચ્છા પ્રમાણે બધા ભક્તો-એ પ્રસાદ ગ્રહણ કર્યો. સ્વામીજીના ભક્ત સેવક સ્વ૦ રામચરણ તિવારીના મનમાં એમ થયું કે “આ બધાય બધી ચીજો ખાઈ ગયા, સ્વામીજી માટે તો કંઈ રહ્યું નહિ.” સ્વામીજી સામાન્ય રીતે દિવસે દશ વાગે એક વખત જમતા. આથી તિવારીજી થોડાંક ફળ વસ્ત્રમાં સંતાડીને લઈ જતા હતા એટલે સ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા—“કેમરે, રામચરણ ! પરમહંસ માટે ભંડાર ભરવો છે કે શું ?” તિવારીજી તો ક્ષિપ્ત પડી ગયા. પછી સ્વામીજીએ હસતાં હસતાં

કહ્યું—“તમે ધારો છો કે હું કંઈ જન્મ્યો નથી; પણ મેં તો આ ભક્તોદ્ધારા ક્યારનું જન્મ લીધું છે. આ કુળો હું પોતે ખાતો નથી તોપણ મને જે સ્વાદ આવે છે તે જાતે ખાવાથી નજ આવત.”

એક ભક્ત સ્વામીજીને નામે રૂપિયા ઉધરાવતો હતો. આ વાતની સ્વામીજીને એક સંન્યાસી શિષ્યદ્વારા ખબર મળતાં તેમણે કહ્યું— “હું શું સિપાઈ છું? કોણ શું કરે છે તેની મારે શી લેવાદેવા? અહીં આ દેવનગરીમાં (કાશીમાં) કોઈ યશ તો કોઈ પુત્ર, સંપાત્ત વગેરે માગે છે. અરે! પંડાઓ તો પૈસા લૂંટે છે; પણ તેથી શું? જો કોઈ માણસ મોક્ષને બદલે પૈસા માગશે તો કલ્પતરુ તેને પૈસાજ આપશે.” કહેવાય છે કે, આ વ્યક્તિને અંતકાળે જીભમાં ચાંદાં થયાં હતાં અને એજ રોગમાં તેનું મરણ થયું હતું!

પિતૃદેવ સ્વર્ગવાસી થયા તે પહેલાંજ મારાં ભાભી તથા ભાઈ સ્વર્ગવાસી થયાં હતાં. ત્યારબાદ હું સ્વામીજી પાસે આવ્યો ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું કે—“હવે તમારાથી આગળના જેવો આનંદ નિશ્ચિંતપણે નહિ લોગવાય. માથાપરથી બન્ને છત્રો ઉડી ગયાં છે; તોપણ હવે ધીરજ રાખી ફરજ બજાવજો. ભત્રીજાઓને તમારાં છોકરાં જેવા ગણો છો ને?” મેં કહ્યું “હા.” સ્વામીજીએ પૂછ્યું—“કંઈ ભૂલ તો નથી કરતા ને? તેમનાં માતપિતા નથી, તેથી તેમની ભૂલ સુધારવા કંઈ શિક્ષા કરતાં અચકાતા નથી ને? વાંક આવે તો જેમ આપણાં છોકરાંને વઢીએ તેમ તેમને પણ વઢો છો ને?” મેં કહ્યું—“તેમ તો નથી થતું, કેમકે તેમનાં માતપિતા નથી.” સ્વામીજીએ પૂછ્યું—“ત્યારે શું તમે તેમના કાકાજ રહેવાના? તેમનાં માઆપ શું નહિ થાઓ? એમ તો છોકરાં બગડી જાય.” સ્વામીજીનો આ ઉપદેશ સાંભળી મેં ત્યારપછી છોકરાંને તેજ પ્રમાણે રાખ્યાં અને તેનું પરિણામ પણ સાફ આવ્યું. મારા બન્ને ભત્રીજાઓ એમ. એ. થયા.

‘.....તિવારી’ પોલીસ ખાતાના અમલદાર હતા. તેમણે પાંચ સાત વાર સ્વામીજી પાસે આવી કહ્યું “મારે સંન્યાસી થવું છે.” સ્વામીજીએ કહ્યું—“જેમ અગ્નિ પાસે શરીર તપે છે, તેમજ પરમહંસ પાસે આવવાથી ત્યાગી થવાની ઇચ્છા થાય છે કેમ? ભાઈ! ઘેર જાઓ, સાત દિવસ ઘેર રહીને તે પછીજ સંન્યાસી થવું હોય તો કાગળ લખજો!” સાત દિવસ પછી તિવારીજીએ લખ્યું કે “હવે સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા નથી.” પછી એક વાર તે સ્વામીજી પાસે આવ્યા ત્યારે તેમને કહ્યું કે “ધર્મ પ્રમાણે વર્તજો! યાદ

રાખજો કે, જે પોતાની મેળેજ પદાર્થો મેળવતો હોય તેને પરમેશ્વર કશું આપતા નથી.” તિવારીજી ખરેખરા ધર્મપરાયણ હતા. તે સ્વામીજીનો સદાશય સમજતા અને સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે ધર્મમાર્ગે ચાલતા.આથીજ તેઓ એક પ્રમાણિક અમલદાર ગણાયા અને ધીરે ધીરે ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ થયા હતા.

પત્ર—૫

ગયા, તા. ૨૪-૫-૧૯૦૦

પ્રિય ભાઈ સુરેન,

આટલી લાંબી મુદતે તમારો પત્ર મળતાં મને બહુ આનંદ થયો છે. તમે મને હજી સંભારો છો એ જોઈ બહુ ખુશી ઉપજે છે. હા, જે વાતવિષે તમે પૂછો છો તે વાત પાલ મહાશયને મોઢે સાંભળ્યાનું મેં ખરેખર તમોને કહ્યું હતું; તેમજ પાલ મહાશયના કથનમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. તે પ'ડે એક સાધુ પુરુષ છે. સ્વામીજીની અસાધારણ શક્તિઓવિષે એવી વાતો ફેલાવવામાં એમનો પોતાનો કંઈ સ્વાર્થ નહોતો. એ બધી વાતો તમારા પુસ્તકમાં દાખલ થાય તેમાં મને કોઈ જાતનો વાંધો નથી. મારી ધારણા મુજબ પાલ મહાશય બનારસમાંજ રહે છે. એમને લખવાથી એ વાતની વધુ વિગતો મળી શકશે. સૌની કુશળતા ઇચ્છતો,

તમારો સ્નેહાંકિત તેજચંદ્ર મુખરજી

(સેશન જજજ)

(આ પછીના ત્રણ પત્રો સ્વામીજી ઉપર લખાયેલા છે.)

પત્ર—૬

તા. ૫મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૯૫

વહાલા સાહેબ,

જર્મન શહેનશાહત સ્થાપનાર શહેનશાહ વિલ્હેલ્મ ૧લો તથા તેના પૌત્ર—અમારા વિદ્યમાન શહેનશાહના ફેટા આપને મોકલી આપતાં મને સવિશેષ હર્ષ થાય છે.

હું આપને તંદુરસ્તી સાથે દીર્ઘાયુ ઇચ્છું છું.

આપનો આજ્ઞાંકિત સેવક

(સહી) ઇફ્ર કૉનિગ્સ માર્ક

પત્ર—૭

કલેક્શન કોમન, લંડન.

એક પખવાડીઆ ઉપર મેં આપને મારા “ચિત્રમય હિંદ”

એ નામના પુસ્તકની એક નકલ મોકલી આપી છે. તે હું આશા રાખું છું કે આપને સુસ્થિતિમાં સવેળા પહોંચી હશે. ડબ્લ્યુ કેન.

પત્ર—૮

વહાલા સાહેબ,

આમ્રનાં બે અસ્થિ (સેમટોક) આપને નજર કરવાની હું રજા લઉં છું. તે અસ્થિ મેં પોતે શિકાર કરેલા વાઘનાં છે.

દુક સમયમાં એક દહાડો આપના દર્શને આવી જવા મને ઉમેદ છે.

આપનો ડબ્લ્યુ. એચ. કૉબ

(ડિસ્ટ્રિક્ટ માજિસ્ટ્રેટ-બનારસ)

(આ પછીના પત્રો સુરેન્દ્રાપુષ્પ ઉપર લખાયેલા છે.)

પત્ર—૯

ચીફ સેક્રેટરી મિ. પોર્ટરનો પત્ર

વહાલા સાહેબ,

નૈનિતાલ, તા. ૭ ઑગસ્ટ ૧૯૦૪

આપનો વીસમી જુલાઈનો લખેલો પત્ર મને મુસાફરીમાં મળ્યો. તેનો પ્રત્યુત્તર આપતાં ઢીલ થઈ તેને માટે દિલગીર; પરંતુ હું બહુ કામમાં હતો.

જ્યારે હું બનારસમાં હતો ત્યારે મહુમ સ્વામીજીને પીછાનનારા બીજાંઓની માફક હું પણ વખતોવખત તેઓશ્રીની પાસે જતો હતો, અને આદરપૂર્વક પ્રશંસા કરતો હતો.

હું માનું છું કે, એક વિદ્વાનતરીકે તેમની ક્રીતિ બહુ ઉંચા પ્રકારની હતી, પણ માફ સંસ્કૃતનું જ્ઞાન એટલું બધું અલ્પ છે કે હું પોતે તેમની વિદ્વત્તાવિષે કંઈ અભિપ્રાય આપી શકું તેમ નથી. હું તેમના પ્રતિ મુખ્યત્વે કરી જે ગુણોએ આકર્ષાયો તે તેમના ચારિત્રમાં રહેલું માધુર્ય અને ઉત્તમતા હતાં.

આપને વિદિતજ હશે કે, તેઓશ્રીનું મૃત્યુ કૉલેરાથી નીપજ્યું હતું. પ્રથમ હુમલામાંથી તેઓશ્રી ટટાર થયા અને પોતે સારા થયાનો સંદેશો મને કહાવ્યો હતો. મને મજબૂત આશા હતી કે, તેઓશ્રીને આરામ થશે; પરંતુ તે પછીના મને જે સમાચાર મળ્યા તે એ કે તેઓશ્રી ચાલ્યા ગયા છે.

સ્વામી ભાસ્કરાનંદના મૃત્યુથી બનારસે એવા એક પુણ્યાત્માને ગુમાવ્યો છે કે જેની ખોટ સદૈવ સાલશે.

આપનો વિશ્વાસુ, એલ. પોર્ટર (ચીફ સેક્રેટરી)

(આગ્રા અને અયોધ્યાના સંયુક્ત પ્રાંતો.)

પત્ર—૧૦

કલકત્તા, નં. ૨૨, રાધાનાથ મલ્લિકનો ખાંચો,
તા. ૯ આશ્વિન, ૧૩૧૧ (અંગાબદ)

આપનો પત્ર મળ્યો છે. પૂજનીય સ્વામીજી સંબંધી નીચેની
કેટલીક વાતો હું લખી મોકલું છું.

૧—તેઓશ્રીમાં અંતર્યામીપણની શક્તિ હતી એ કહેવું
ખીનજરૂરી છે; કારણ જેઓ સદા સર્વદા તેઓશ્રી પાસે આવતા
જતા હતા તેમને તેઓશ્રીની એ શક્તિનો ખાસ પરિચય થતો હતો.
પત્નીના મૃત્યુ પછી હું તેઓશ્રીની પાસે ગયો હતો ત્યારે તેઓશ્રીએ
કહ્યું—“મિથ્યા શામાટે હો હો કરી ગુરે છે? સ્થિર થઈને બેસ,
અને જો કે, તારો સંસાર હજીયે ઘણો બાકી છે.” કેવું આશ્ચર્ય!
પત્નીવિયોગની વાત મેં તેઓશ્રીને નિવેદન કરી પણ નહોતી; છતાં
મને જોતાં બરાબર તેઓશ્રીએજ પ્રથમ એ વાત કાઢી. તેઓશ્રીના
આદેશાનુસાર આશરે એક કલાક હું ત્યાં સ્થિર બેસી રહ્યો, ઠર-
મિયાન જોળામાં પુત્રસમેત એક સ્ત્રીની છાયામૂર્તિ મારા અંતરમાં
સહસા પ્રકટ થઈ. એ છાયામૂર્તિનાં દર્શન મને થયા પછી તેઓ-
શ્રી જોડ્યા—“જો, હજી પણ તારો સંસાર ઘણો બાકી છે; દેશમાં
જઈને લગ્ન કર, નહિ તો મારી પાસે ફરીને આવતો ના.” કહેવાની
અગત્ય નથી કે, દેશમાં આવીને જે સ્ત્રી સાથે મેં લગ્ન કર્યું અને
તેના ચોગે જે પુત્ર થયો તે બંને અન્ય કોઈજ નહિ, પણ
આનંદબાગમાં સ્વામીશ્રીની સન્મુખ દીઠેલી પેલી બે છાયામૂર્તિજ!

૨—લગ્ન થયા પછી ત્રીજેજ દહાડે મને ડાહોરા થયો અને
એવી અવસ્થા થઈ ગઈ કે ડોક્ટરે હાથ ધોઈ નાખ્યા, અને મારા
હાથપગ કાળા થઈ ગયા. એવી સ્થિતિ જોઈને મારાં માતાજીએ
સ્વામીશ્રીને તાર કર્યો—“આપના આદેશથી મેં પુત્રને ફરી પર-
ણાવ્યો, પણ અત્યારે તે મરણપથારીએ પડ્યો છે જેમાંથી આપ
બચાવો.” તેઓશ્રી તરફથી તેનો જવાબ ફરી વળ્યો કે—“ફીકર
નહિ, તમારો પુત્ર હાલમાં મૃત્યુ પામશે નહિ, ગલરાશો નહિ.”
સ્વામીજીનો ઉત્તર આવતાં પૂર્વે બાર કલાક થયાં મારી નાડી
બંધ પડી હતી; કદન માટેનું સર્વ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં
આવ્યું હતું; બાહ્યજ્ઞાન મુદ્દલ નહોતું. મને ફક્ત એટલોજ અનુભવ
છે કે, જાણે તે વખતે હું અંતરના કોઈ શાંતિમય સ્થાનમાં જઈને
રહ્યો હતો. સ્વામીશ્રીનો ઉત્તર આવ્યા પછી બાર કલાકે મારામાં

જાણે ફરીથી નાડીનો સંચાર થયો.

૩—કોઈ એક રાજાએ ત્રણ વેશ્યાઓ મારફત સ્વામીજીના ચારિત્રની પરીક્ષા કર્યાસંબંધી જે વાત આપ લખો છો તે મેં પણ સાંભળી છે ખરી.

૪.—મૃત્યુસુખમાંથી મારી રક્ષા થયેલી જોઈને મારા બનેલી પાથુરિયા ઘાટના જમીનદાર સ્વ. રાય રમાનાથ ઘોષ બહાદૂર તથા તેમનાં માતૃશ્રી સ્વામીજી પાસે ગયાં. રમાનાથ બાબુના પુત્રની જન્મપત્રિકા પરથી એમ જણાતું હતું કે, સોળમે વર્ષે એ પુત્રને એક મોટી ઘાત છે, જેમાંથી તે બચવો મુશ્કેલ છે. રમાનાથ બાબુનાં માતૃશ્રીને પૌત્રને પરણાવી દેવાનો તીવ્ર અભિલાષ હતો, પણ રમાનાથ બાબુ પોતે તેમ કરવા બીલકુલ સંમત થતા નહોતા. અંતે તેઓએ એમ ઠરાવ્યું કે, સ્વામીજી કહે તેમ કરવું. સ્વામીશ્રીને વિનંતિ કરતાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું—“લલ્લે, પરણાવો” સ્વામીજીની આજ્ઞા સાંભળીને રમાનાથ બાબુ તથા તેમનાં માતૃશ્રી આદ્યાં ગયાં. બાદ એક જોષી કે જે તે સમયે ત્યાં હાજર હતો તેણે સ્વામીજીને કહ્યું—“બ્રહ્મા ! એ છોકરાને વિષમ ઘાત છે, જ્યોતિષવાક્ય પણ આપનું(ઋષિ)જ વાક્ય છે; તો પછી જાણી બુઝીને આપશ્રીએ કેમ એને પરણાવવાની સલાહ આપી ?” જવાબમાં સ્વામીજીએ કહ્યું કે “મને ખબર છે કે, એનું મોત થશેજ; કિન્તુ એ કન્યા કે જેના નસીબમાં પૂર્વજન્મના સંચિત અનુસાર આ ભવમાં વૈધવ્ય લોગવવાનું લખાયલું છે તથા જેના ભાગ્ય સાથે એ છોકરાનું ભાગ્ય એક તારે સંધાયલું છે, તેને વિધવા થયા વગર છૂટકોજ નથી; તોપણ જ્યાંસુધી મારી હયાતી છે ત્યાંસુધી તો તે છોકરાને મૃત્યુ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ તે નિશ્ચય જાણજો.”

જ્યોતિષીએ સ્વામીજીનું કથન માન્ય કર્યું. આણી તરફ સ્વામીજીને જેવો કોલેરા થયો કે લાગલો રમાનાથ બાબુનો પુત્ર ગણેશ પણ ઘોડાપરથી પડી ગયો ને પ્રાણઘાતક ઈન્જ પામ્યો, પણ જેટલા દિવસ સ્વામીજીના પ્રાણ રહ્યા તેટલા દિવસ ગણેશ બેભાન અવસ્થામાં પણ જીવતો રહ્યો. સ્વામીજીએ રાત્રે બાર વાગે જ્યાં દેહત્યાગ કર્યો કે બરાબર તેજ ઘડીએ ગણેશ પણ અમને છોડીને આદ્યો ગયો.

આપનો

શ્રી ક્ષેત્રચંદ્ર બસુમદિલક

પત્ર-૧૧

પ્રાસાદ, તા. ૧૭, જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૫

વહાલા સાહેબ,

આપની વિનતિ અનુસાર નીચેની થોડીક લીટીઓ લખી મોકલું છું. એ તો મેં આપને કહેલુંજ છે કે, સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીની મેં લીધેલી મુલાકાતો સિવાય, સામાન્ય વાચકવર્ગને રસ પડે એવું બીજું કંઈ ખાસ મારે કહેવાનું નથી.

મને લાગે છે કે, બધી મળી મેં ત્રણ કે ચાર વાર સ્વામીજીની મુલાકાત લીધી હતી. તે દરેક પ્રસંગે મારે ટુંક મુદત સારૂ કાશીમાં આવવાનું થયું હતું. પ્રથમ દર્શને મારા મનપર જેણે સજ્જડ છાપ પાડી તે તેમની સર્વતોમુખી ત્યાગવૃત્તિ-એટલે સુધી કે તેમની કમરે વિંટાળવા ચીંથરાની એક ચીંદરડી સુદ્ધાં નહોતી—અને ટાઢ તડકા તરફ તેમની બેપરવાઈ હતી. x x

મારી પ્રથમ મુલાકાત વખતે બનેલો એક બનાવ મને યાદ આવે છે તે હું અત્રે આલેખું છું. સ્વામીજીને જેવું મેં કહ્યું કે, બીજે દિવસે હું કલકત્તા પાછો જનાર છું કે તુરતજ તેમણે જણાવ્યું કે “આ પુણ્યક્ષેત્રમાં તમારે ફરીથી—અને તે પણ ટુંકે અરસામાં—આવવાનું નિર્માણ થયેલું છે.” જોકે તે વખતે મારો ઈરાદો ફરીથી કાશીએ આવવાનો નહોતો, તોપણ સ્વામીજીએ ભાળેલા ભવિષ્ય પ્રમાણેજ ખરેખાત અન્યું; કારણ તેજ વર્ષના અંતમાં મારે ફરીથી કાશીએ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. x x x

વેદના એક પ્રખર વિદ્વાનતરીકે તેમની ખ્યાતિ બહુ હતી.

(મહારાજ જ્યોતીર્દ્રમોહન ટાગોર)

પત્ર-૧૨

વહાલા સુરેંદ્રબાબુ,

મથુરા—કેન્ટોન્મેન્ટ તા. ૫-૮-૦૫.

પૂજ્ય સ્વામી ભાસ્કરાનંદજીએ ઉચ્ચ તપથી સર્વ મનોવિકારને વશ કર્યા હતા. તેઓ તીવ્ર બુદ્ધિસંપન્ન અને વેદાન્તજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ નિષ્ણાત હતા, છતાં એક નાના બાળકના જેવા સરળ હતા. બાળકની પેઠે તેઓશ્રી જૂઠું બોલી શકતા નહિ. તેઓ સર્વદા સુખાનંદી અને પોતાને મળવા આવનાર સર્વની પ્રત્યે મમતાળુ રહેતા. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ ષડ્રિપુઓનો તેમનામાં કેવળ અભાવ હતો. તેઓશ્રી કોઈ પણ પ્રકારના દ્રવ્યને અડકતા નહિ. વર્ષો થયાં તેઓ કપડાંજ પહેરવાં ત્યજી દઈ રાતદિવસ—અને સર્વ ઋતુ-

ઓમાં—નગ્નાવસ્થામાંજ રહેતા. સર્વ ધર્મ ને વર્ણનાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો, યૂરોપીયનો, મુસલમાનો, રાજા—મહારાજાઓ અને નવાઓ હજારોની સંખ્યામાં તેઓશ્રીને દર્શને આવતાં.

સ્વામીજીના ચમત્કાર અને ભવિષ્યવાણીવિષે ઘણી વાતો છે જે તેમના શિષ્યોદ્વારા નોંધાઈને પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. મારા અનુભવમાં આવેલી થોડીક બાબતો અતિશયોક્તિ વગર અત્રે નોંધું છું.

એક વાર મહારાજશ્રીની પાસે હું બેઠો હતો, તેવામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણ તેઓશ્રીનાં દર્શને આવ્યો. આ બ્રાહ્મણને દીકરો નહોતો અને સ્વામીશ્રીના આશીર્વાદથી એક પુત્ર પ્રાપ્ત થાય એ આશાએ તે વારંવાર આવતો હતો. એક પ્રસંગે જ્યારે તે આવ્યો અને સ્વામીજીને તે સંબંધમાં ફરી પ્રાર્થના કરી ત્યારે સ્વામીજીએ તેને કહ્યું કે—“જા, મારા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તીશ તો તને પુત્ર-પ્રાપ્તિ થશે.” x x x બ્રાહ્મણે પણ આસ્થાપૂર્વક તે આજ્ઞાનું પાલન કર્યું અને તેના પરિણામતરીકે યથાસમયે તેની પુત્ર માટેની બહુ દહાડાની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ.

મારા નાના પુત્ર લક્ષ્મીનારાયણને ૧૮૯૩ની સાલમાં સખ્ત તાવ આવ્યો અને તેની સાથે જમણા પાસાની સાથળ અને પગ બેંચાઈ ગયાં અને પરિણામે તે પગ નકામો થઈ ગયો. લગભગ તમામ ડોક્ટરોની દવા કરી છૂટયા પણ કોઈથી જરા જેટલેએ ફાયદો થયો નહિ. તે અરસામાં હું દર રવિવારે સ્વામીજી મહારાજનાં દર્શને જતો હતો, તે સુજળ એક રવિવારે ગયો. તે વેળા મારા પુત્રના મંદવાડની સ્વામીજીને તો ખબર હતીજ; તેથી તેઓશ્રીએ મને તેની ખબર પૂછવાની કૃપા કરી. તે પરથી મારી સંગાથે આવેલા સદ્ગૃહસ્થે સ્વામીજીને નિવેદન કર્યું કે “મહારાજ ! તેની સ્થિતિ તો બગડતી જાય છે.” પછી સ્વામીજી તેને જોવાની મરજી બતાવી મારે ઘેર પધાર્યા અને છોકરાના શરીરપર હાથ ફેરવીને પાછા ગયા. બીજેજ દિવસે છોકરો તાવથી મુક્ત થયો અને પગ પહેલાંના જેવો સારો થઈ ગયો !

સન ૧૮૯૯ ના બુલાઈમાં સ્વામીજીને કાંલેરા થયો. તેઓ મરણપથારીએ પડ્યા હતા તે વારે કાશીના પ્રસિદ્ધ હોમીઓપથ ડૉઁ ઈસરચંદ્ર ચોધરી તેઓશ્રીના દર્શને આવ્યા. તેઓ સાથે ૧૯ વર્ષની વયના પોતાના પુત્રને લેતા આવ્યા હતા. કાંલેરાનો રોગ એપી હોવાથી ડોક્ટર લોકો કાંલેરાના દરદી પાસે જવાની સલાહ

આપતા નથી. તેથી ડૉ. ચોધરીને મેં પૂછ્યું કે “તમે પોતેજ ડૉક્ટર થઈને પોતાના પુત્રને કૉલેરાના દરદીના ઓરડામાં કેમ લાવ્યા છો ?” તેના જવાબમાં ડૉક્ટર મહાશયે કહ્યું કે “એ છોકરાની જીંદગી સ્વામીજીની કૃપાનેજ આભારી હોવાથી અને ખચાવનાર તેઓશ્રીના પવિત્ર મુખની છેલ્લેલ્લી અંખી કરી લેવાના લાલથી કેમ કરી હું તેને વંચિત રાખી શકું ?” વિશેષમાં તેમણે જણાવ્યું કે, ખચપણમાં એક વાર તે છોકરો સખત બિમાર થઈ ગયો અને સારામાં સારાં દવાદારૂ કર્યા છતાં દિનપર દિન તેની સ્થિતિ બગડતીજ ચાલી તે એટલે સુધી કે સર્વેએ તેના જીવવાની આશા સુદ્ધાં મૂકી દીધી. આખરની ઘડીએ તેને સ્વામીજી પાસે લઈ ગયા. સ્વામીશ્રીએ પાસે પડેલાં ફળો પૈકી હાથમાં આવ્યું તે ફળ લઈ તેને ખવરાવવા આપ્યું. તેજ પળથી તેની તબિયત સુધરતી ચાલી અને થોડાજ દિવસમાં તે પહેલાંના જેવો સાજો તાજો થઈ ગયો.

૧૮૯૪ની સાલમાં મારી બહેન કૉલેરાથી પટકાઈ. રોગ બહુ જલદીથી વ્યાપી ગયો, અને થોડાક કલાકમાં તો તેની સ્થિતિ નિરાશાજનક થઈ ગઈ. આંખો ઊંડી ઉતરી ગઈ તથા નખ કાળા પડી ગયા; શરીર આખું ખરફ જેવું ઠંડું થઈ ગયું. સ્વામીજીને ખબર કરતાં તેઓશ્રીએ ગુલાબનું ફૂલ મોકલી કહાવ્યું કે, દરદીને તે સુધાડવું. તે પ્રમાણે કરતાંજ ઓળો વળી ગયો ને સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ, જો કે આરામ થતાં તો ત્રણેક અઠવાડિયાં લાગ્યાં.

કાશીમાં એક વાર એક જીવાન માણસ પોતે જે ઘરમાં રહેતો હતો તે ઘર તેના બાપદાદાના દેવા પેટે અલાહાબાદના ચોધરી મહાદેવપ્રસાદ નામના સ્વામીજીના એક ભક્ત શિષ્યના હાથમાં ગયું હતું. તે ઘરપરનો ચોધરી મહાશયનો માલિકી હક્ક તે માણસ દુબાવવા માગતો હતો, તેથી પોતાનો કાયદેસર હક્ક સાબિત કરવા માટે ચોધરી મહાશયે દિવાની કોર્ટમાં દાવો માંડ્યો. સ્વામીજી કોર્ટમાં ઘસડાય એ વાત ચોધરીને પસંદ પડશે નહિ, એમ જાણી-ખૂજીને તે બુઝ્યા માણસે સ્વામીજીને પોતાના સાક્ષીતરીકે નોંધાવ્યા. પરિણામ પણ તે બુઝ્યાની ધારણા મુજબ થયું. ચોધરીજીએ સ્વામીજીને કોર્ટમાં ઘસડવાનું પોતે કારણ બનતા હોવાના ભયંકર વિચારથી કંપી જઈને કેસ પાછો ખેંચી લીધો અને હજારોની કિંમતની મિલકતપર પાણી ફેરવ્યું; પણ જીએ તો ખરા કે, પરિણામ શું આવ્યું? તે બુઝ્યા પોતે તેમજ તેના વંશનો તમામ પુરુષવર્ગ

આ બનાવ પછી ટુંક સમયમાંજ મરી પરવાર્યો અને પાછળ રહેલી ત્રણ વિધવાઓએ ચોધરીજીને તે ઘરનો પાછો કબજો લેવા-ને વિનવણી કરી; તોપણ ચોધરી મહાશયે તે વિધવાઓના બરણ-પોષણ ને રહેઠાણની યોગ્ય તજવીજ કરી આપી.

મહારાજ નારાયણ શિવપુરી. (ફર્સ્ટ ગ્રેડ ડેપુટી માજિસ્ટ્રેટ)

પત્ર-૧૩

વહાલા સાહેબ,

કલકત્તા, ૨જ ડિસેમ્બર ૧૯૧૦

સ્વામીશ્રી વિષે હું જાણતો હોઉં તે લખી જણાવવા બાબતનો આપનો પત્ર મળ્યો. જવાબમાં જણાવવાનું કે:—

સ્વામીજીનાં દર્શન મેં બે વાર બનારસમાં કરેલાં. પહેલી વખતે મેં તેઓશ્રીના ચરણમાં રૂ. ૫) ભેટ ધરીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. સ્વામીજીએ તે રૂપિયા તરફ દષ્ટિમાત્ર ફેંટી અને તેને સ્પર્શ કર્યા વગરજ કહ્યું—“હું રાજા છું. મારે તમારા દ્રવ્યનું શું કામ છે ?” મેં તે પૈસા પાછા લઇ લીધા અને કહ્યું “આપ તો રાજા મહારાજા કરતાંએ વધારે છો; કારણ કે તેઓનાં મરતકો પણ આપશ્રીનાં ચરણોમાં ઝૂકે છે.” પછી તેઓશ્રીએ સવારે ૧૦ વાગે આવવાનું કહ્યું.

બીજે દહાડે સવારમાં હું મારી સાથે બદામ, નારંગી, ઇલાયચી વગેરે સૂકો તથા લીલો મેવો લઇને ગયો. તેઓશ્રી શાંત મુખમુદ્રાએ મારા તરફ જોઈને બોલ્યા—“વાહ ! તું પણ બડો ચાલાક દેખાય છેને ! મેં તારા પૈસા ન સ્વીકાર્યા ત્યારે વળી તેં મેવો આણ્યો કે જે સ્વીકાર્યા વગર મારે ચાલેજ નહિ.” તેઓશ્રીએ મેવો સ્વીકાર્યો અને મને કેટલોક ઉપદેશ આપ્યો. બાળકના જેવી તેમની સરળતાએ મારા મનપર બહુ અસર કરી અને મને એમ થયું કે “ખરેખરો સાધુ પુરુષ મને પ્રાપ્ત થયો છે.”

મેં પ્રશ્ન કર્યો—“ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાન મને શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?” જવાબમાં તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે “પ્રતિદિવસે અને પ્રતિ-રાત્રે તેની ઝંખના કરો અને તે પોતે તમારી આગળ પ્રત્યક્ષ થશે.” વળી મેં પૂછી જોયું કે, યોગદ્વારા મને ઈશ્વરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય કે નહિ ? તેના જવાબમાં તેઓશ્રીએ કહ્યું—“થાય, પણ યોગથી તમ-ને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થશે અને તેના મોહમાં જો તણાઇ ગયા તો પછી ઈશ્વરને પામી શકશો નહિ.”

x

x

*પ્રતાપચંદ્ર મજમુદાર (એમ. ડી.)

* તેઓશ્રી કલકત્તાના એક સુપ્રસિદ્ધ હોમીઓપથી ડૉક્ટર હતા.

પત્ર-૧૪

બેલધરિયા

પ્રિય સુરેન્દ્ર બાબુ,

તા. ૨૨ જાન્યુઆરી ૧૯૨૨

સર વિલિયમ લકહાટ સાહેબ (ભારતવર્ષના કમાન્ડર ઇન ચીફ) જ્યારે સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યા હતા ત્યારે હું પણ તે વખતે આનંદબાજમાં હતો. તે વખતે લકહાટ સાહેબ આફ્રિકી-ઓને પોતે કેવી રીતે હરાવ્યા તે સંબંધી વાતો કરતા હતા. અમે પણ તેમની વાતો સાંભળતા હતા. વાતો કરતાં સાહેબમાં અભિમાનનો ભાવ દેખાયો એટલે સ્વામીજીએ સાહેબને પાસે પડેલી પેન્સીલ ઉપાડવા કહ્યું; પરંતુ કેવું આશ્ચર્ય ! સાહેબે બહુજ મહેનત કરી, પણ પેન્સીલ કેમે કરી ઉપડીજ નહિ!! પછી સ્વામીજીએ કહ્યું-“આ જીત તમેએ મેળવી છે એમ માનશો નહિ. જય-પરાજય તો તે એકનાજ હાથમાં છે. જેમ મેં તમારી શક્તિ ખેંચી લીધી છે, તેમ તે તમારી બુદ્ધિ હરી લઈ શકે છે અને જો તમારી બુદ્ધિ હરાઈ જાય તો જે યુક્તિથી તમેએ આફ્રિકીઓને હરાવ્યા તે યુક્તિ તમેને સૂઝેજ નહિ. મારે ઈશ્વરજ સૌના કર્તાહર્તા છે.”

સ્વામીજી લકહાટ સાહેબ ઉપર બહુ પ્રેમ રાખતા, લકહાટ સાહેબ ઘણી વાર પોતાની પત્નીસહિત સ્વામીજીનાં દર્શને આવતા.

શ્રી શૈલેન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાય.

પત્ર-૧૫

પ્રિય સુરેન્દ્રબાબુ,

બનારસ. ૧૪મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૧

પૂજ્યપાદ સ્વામીજીસંબંધી હું એક બે વાતો લખી મોકલું છું.

સ્વામીજીએ મને કહ્યું હતું કે “તમે અહીંજ દુકાન રાખો. તમારે બહાર જવાની જરૂર નથી. અહીંજ તમારું પૂરું થઈ રહેશે.” સ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે હું આજ ચોવીસ વર્ષથી અહીં રહું છું, અને મારો વ્યવહાર તેમની કૃપાથી બરાબર ચાલે છે.

એક વાર કાશ્મીરના મહારાજ સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના નિવાસ-સ્થાનમાં પધાર્યા. હું બહાર મળતાં તેમને ફોટો લેવાના ઈરાદાથી સવારે ત્યાં ગયો હતો. ત્યાં ફોટો લેવાની મને રજા નહિ મળતાં ઘણી વાર પછી પાછો ઘેર આવ્યો. ત્યારબાદ થોડીજ વારે સ્વામીજીએ મને બોલાવ્યો. હું ગયો, ત્યારે મને કહ્યું-“તમે ફોટો લેવા વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમમાં ગયા, પણ ફોટો લઈ શક્યા નહિ. હવે તમે અહીં બેસો, હું ફોટો લેવડાવી આપું છું.” થોડી વાર પછી

તરતજ કાશ્મીરરાજના ભાઈ, કાશ્મીરના સૌથી ઉપરી સેના-પતિ, રાજા રામસિંહ વગેરે આવ્યા ત્યારે ફોટો લીધો; પરંતુ કાશ્મીરના મહારાજા તો સંધ્યાસમયે આવવાના હતા તેથી તેમનો ફોટો લઈ શકાયો નહિ. પરંતુ હું સ્વામી વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમ-માં ફોટો લેવા ગયો હતો એ વાત સ્વામીજી શી રીતે જાણી શક્યા ? એ જ્યારે વિચારું છું ત્યારે આશ્ચર્ય થાય છે. તે વાત બીજું કોઈ જાણતુંયે નહોતું, તેમજ તરતમાં કોઈ આવીને કહી જાય એવો સંભવ પણ નહોતો. વિશુદ્ધાનંદજીના આશ્રમમાં ફોટો લેવાયાથી જે લાભ થાત તેથી વિશેષ લાભ સ્વામીજીએ મને રાજા રામસિંહનો ફોટો લેવરાવી અપાવ્યો.

એક વાર રાજા રામસિંહે દીક્ષા લીધા બાદ સ્વામીજી માટે લોજનસામગ્રી રજૂ કરી આરોગવા આગ્રહ કર્યો; ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું “તમે અમારા શિષ્ય છો અને આ મારા ભક્ત છે; માટે પહેલાં તેમને જમાડો પછી હું જમીશ.” મારી ઇચ્છા નહોતી તોપણ સ્વામીજીની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય મानी હું સૌથી પહેલો જમ્યો.

સ્વામીજીએ મને એક વાર કહ્યું—“તમારા દેશનું આપડીઘંટ (એક જાતનું કાચાં કેળાં, મૂળા વગેરેનું શાક) મને એક વાર જમાડો.” મેં કહ્યું—“રાજા રાજા-મહારાજાઓ આપને માટે થાળ મોકલે છે પણ માત્ર એક વાર જે થાળ વહેલો આવે તેજ આપ જમો છો, તેથી હું આપડીઘંટ લાવું તે પહેલાં કોઈ થાળ આવી જશે તો પછી આપ આપડીઘંટ શી રીતે આરોગશો ?” સ્વામીજીએ કહ્યું—“તમે લાવજો તો ખરા, હું જરૂર જમીશ.” હું જે દિવસે આપડીઘંટ લઈ તેમની સેવામાં હાજર થયો હતો તે દિવસે મોડું થઈ ગયું હતું છતાં પણ કોઈનોય થાળ આવ્યો નહોતો. હું આપડીઘંટ લઈ ગયો ત્યાર પછી તો ઘણાય થાળ આવ્યા હતા. મને લાગ્યું કે, શું થાળ લાવવાની અત્યારસુધી બંધી કરી હશે ? હું આપડીઘંટ લઈ ગયો તે દિવસે સ્વામીજીને મેં તે સંબંધી કંઈ પણ વાત કરી નહોતી તેમજ કોઈદ્વારા કહેવરાવ્યું પણ નહોતું.

શ્રીરમેશ મજસુદાર

[શ્રી. રમેશ બાબુનો આ પત્ર વિશેષ કિંમતી છે; કેમકે તેઓ એક ક્રી મેસન (સ્વતંત્ર કામદાર) છે.] બંગાળી અંથકાર

૨-મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી એમનું જીવન વૃત્તાંત

શ્રીયુત અમૃતલાલ સેનના બંગાળી પુસ્તક ઉપરથી
અનુવાદક:-રતિલાલ કરુણાશંકર ઓજા
જામનગર (કાઠિયાવાડ)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

મૂળ ગ્રંથકારની અવતરણિકા

(મૂળ ઉપરથી સારાનુવાદ)

જટિને દણ્ડિને નિત્યં લમ્બોદરશરીરિણે ।

કમણ્ડલૂનિષઙ્ગાય તસ્મૈ બ્રહ્માત્મને નમઃ ॥

મૂકં કરોતિ વાચાલં પંગું લંઘયતે ગિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમહં વન્દે પરમાનન્દ માધવમ્ ॥

પરમાનંદ માધવ ભગવાનની કૃપાથી અનેક અંતરાયો ઓળ-
ગીને આજે શ્રીમદ્વાચાર્ય વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીની સાધના તથા
ઉપદેશોનું આ પુસ્તક, હું મુમુક્ષુ મહાશયેના કરકમળમાં સાદર કરવા
ભાગ્યશાળી થયો છું. હું જ્ઞાન અને સાધનશૂન્ય હોવાથી ખરું જોતાં
તો એ મહાનુભાવનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર વર્ણવવાને અયોગ્ય છું; અને
તેમના જીવનની સમગ્ર હકીકત આપવા જતાં તો અનેક ગ્રંથો
ભરાઈ જાય. છતાં આવા કાર્યમાં હાથ ધાલવાનું પ્રયોજન શું ?
જે મહાત્માઓએ આ મહાનુભાવના સમાગમનો લાભ મેળવ્યો છે,
તેમને તો બેશક મારા આ ગ્રંથ લખવાના પ્રયાસમાં મિથ્યા બકવાદ
અને ટુંકી દૃષ્ટિ જેવુંજ જણાશે; છતાં બે વાત વિચારવા જેવી છે.
એક તો મહાપુરુષોના જીવનના અનુશીલનથી આત્મશોધન થાય છે;
અને બીજું એ કે, મારા જેવા ત્રિતાપથી પીડાતા મુમુક્ષુને આમાંથી
આશ્વાસન મળશે. આ બન્ને ભાવનાથી પ્રેરાઈને મેં આ પુસ્તક
તૈયાર કર્યું છે; અને તેમાં ગોસ્વામીજીના જીવનની કેટલીક મુખ્ય
મુખ્ય ઘટનાઓનો તથા ઉપદેશોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વાસ્તવિક સારભૂત ધર્મ કેને કહેવાય ? તેનું અનુષ્ઠાન કેમ
કરવું ? આ અનંત દુઃખમય અવસ્થા દૂર થઈ અનંત દિવ્ય સુખ
શાથી મળે ? અને પ્રેમભક્તિવડે મનુષ્ય આ દુસ્તર સંસારસાગરને
કેવી સરળતાથી પાર ઉતરી જાય છે ? એ બધા પ્રશ્નો ગોસ્વામીજીના
જીવનમાં સારી પેઠે છણવામાં આવ્યા છે. મારી સાધનહીનતા તથા
ભાંગીતૂટી ભાષાના દોષથી હું પરિચિત હોવાથી કદાચ ઉપલા
પ્રશ્નોને ઘટતો ન્યાય ન આપી શકું, પરંતુ મુમુક્ષુ આ ગ્રંથ વાંચીને
પોતાનું લક્ષ્ય સ્થિર કરી શકશે તેમજ સાધનમાર્ગમાં તેની પ્રગતિ
થશે એટલી તો મને ખાતરી છે.

ગ્રંથ લખતી વખતે તો એવી ઇચ્છા હતી કે, ગોસ્વામીજીએ
પોતાના પ્રધાન શિષ્યોને જે જે ઉપદેશ આપ્યો હોય, તેમજ
જે ઉપદેશો છૂટા જવાયા પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા હોય તે સઘળાને
એકત્રિત કરવા; અને સાથે સાથે તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર
આપવું. પણ લખવા બેઠો ત્યાં તો ગોસ્વામીજીની એક પછી

એક એમ અનેક લકીકતો ભેગી થઇ તે છોડી દેવાને મન માનતું ન હતું. પરિણામે ગોસ્વામીજીનું સાધનાપ્રધાન જીવન એમાંથી તારવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રમાણે કરવામાં પુસ્તકની સળવટ, ક્રમસંકલના વગેરે તરફ ખરાબર ધ્યાન આપી શકાયું નથી. આગળ ઉપર જ્યારે કોઇ સુયોગ્ય અને સમર્થ તત્ત્વશોધક ગોસ્વામીજીના જીવનચરિત્રનું કાર્ય હાથ ધરશે, ત્યારે તેમને આ ગ્રંથમાં સ્વરૂપે રહેલી ઘટનાઓ વગેરે ઉપયોગી થઇ પડશે, એવી મારી તેમજ તટસ્થ નિરીક્ષકોની પણ ખાત્રી છે.

ગોસ્વામીજીના બે ઉપદેશગ્રંથો પૈકી એક પુસ્તક બ્રહ્મોસમાજના આશ્રિતે લખ્યું છે અને બીજું સનાતન ધર્મીએ લખ્યું છે. એમાં પોતપોતાના મત માટેની ખેંચતાણ હોય એ સ્વાભાવિક હોવાથી ગોસ્વામીજીની બહુરંગી અને વિવિધ જણાતી જીવનલીલાઓમાં રહેલું સામંજસ્ય તો તેમાં ક્યાંથીજ હોય ? વળી એ પુસ્તકોના વાંચનારાઓ પણ તે તે પક્ષના હોવાથી તેમાંથી તરી આવતી એક-દેશી સમજણમાંજ ગુંચાઈ રહે છે; પરંતુ આ પુસ્તકમાં મેં જૂદીજ શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે. આમાં મેં એવું દેખાડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે, ગોસ્વામીજીએ બાલ્યકાળમાં ચૂસ્તપણે સનાતન ધર્મનું અનુષ્ઠાન કર્યું; યૌવનકાળમાં બ્રહ્મોસમાજની દીક્ષા લઇ તેનો પ્રચાર કર્યો; પ્રૌઢાવસ્થામાં યોગસાધના કરી; અને શેષકાળમાં અપૂર્વ પરા-ભક્તિનો પ્રકાશ કર્યો. એ સર્વ બાબતોમાં ઉપલક દષ્ટિએ વિરોધા-ભાસ દેખાય ખરો, પણ ઉંડી દષ્ટિએ તો એમાં એકતાનોજ સૂર સંભળાય છે; એ સઘળી બાબતોનો સંપૂર્ણ મેળ બેસી એમાં સામંજસ્ય રહેલું સમજાય છે તથા ગોસ્વામીજીનું સમગ્ર જીવન ભાગવત ધર્મના એક મૂર્તિમંત ઉદાહરણરૂપ જણાઇ રહે છે.

ગોસ્વામીજીની જીવનકલામાં ઉત્તરોત્તર કેવો વિકાસ થતો ગયો; તેઓશ્રી કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ ભૂમિકાસુધી પહોંચી ગયા; તેમજ શાસ્ત્ર-પ્રતિપાદિત સદાચારની કેવી ઉજ્જવલ મૂર્તિ હતા; તે બતાવવાનો આ ગ્રંથમાં પ્રયાસ કર્યો છે.

કોઈ પણ મહાપુરુષના જીવનમાં થોડાઘણા પ્રમાણમાં અસા-ધારણ ઘટનાઓ જોવામાં આવે છે. ગોસ્વામીજીના જીવનમાં પણ એવી દિવ્યતા ઝળકે છે. વીસમી સદીના જડવાદના જમાનામાં આવી અસાધારણ ઘટનામાં શ્રદ્ધા રાખનારાં મનુષ્ય ઝાઝાં જણાતાં નથી; તથાપિ સત્યની ખાતર તેમજ ધર્મતત્ત્વનું-ભાગવત ધર્મનું-વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરવા ખાતર, નદૂટકે એવી કોઇ કોઇ અસા-ધારણ ઘટનાઓ પણ આમાં લેવાઇ છે. હવે અતીંદ્રિય વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રાકૃત ઈંદ્રિયોવડે શી રીતે થાય ? કેમકે પરમાત્મસ્વરૂપ, પરમધામ, એ બધું તો અમાયિક અર્થાત્ અત્યંત અલૌકિક છે. જેમ

પ્રાકૃત પદાર્થ જોવા માટે પ્રાકૃત આંખ ઉઘાડવી પડે છે; તેમ દિવ્ય વસ્તુનાં દર્શન કરવા માટે મનુષ્યમાં રહેલું દિવ્ય ચક્ષુ પણ ખુલવાની જરૂર રહે છે. ભારતવર્ષ ગમે તેટલી અધમ દશાએ પહોંચ્યો હશે તોપણ અહીં શાસ્ત્ર અને પ્રભુપ્રત્યેની શ્રદ્ધા-ભક્તિનો પૂરેપૂરો અભાવ ક્યારેય થશે નહિ. સૌભાગ્યવશાત્ મને પણ ગોસ્વામીજીના સમાગમનો લાભ મળ્યો છે. આથી તેમની પોતાની પાસેથી જે જે હકીકતો જાણવા મળી છે તે ઉપરથી, ધર્મસંબંધી જે જે ઉપદેશ તેમની પાસેથી સાંભળીને લખી રાખ્યા હતા તે ઉપરથી, તેમના શિષ્યો પાસેથી તેમના પૂર્વોપર જીવનની જે માહિતી મળી છે તે ઉપરથી, તેઓશ્રીશ્રદ્ધોસમાજમાં રહ્યા તે વખતમાં સમાજના નિયમાનુસાર પોતે કરેલા પ્રચારકાર્યની નોંધ ઉપરથી, તથા તે વખતનાં શ્રદ્ધોસમાજનાં વર્તમાનપત્ર, માસિકા વગેરેમાં ગોસ્વામીજીના જીવન તેમજ ધર્મસંબંધી જે જે આલોચના થતી તે વગેરે ઉપરથી આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. બંગ સં. ૧૩૧૯ આશ્વિન.

હાકા-ગેંગારિયા આશ્રમ

વિનિત-અંથકાર

(ત્રીજી આવૃત્તિના વિજ્ઞાપનનો સારાંશ)

ગોસ્વામી પ્રભુએ પાલન કરેલ ધર્મસંબંધમાં એક શ્રદ્ધોસમાજએ હાલમાં વિરોધી વ્યાખ્યાન કરવાથી, ગોસ્વામીજીના કેટલાક શિષ્યોના કેટલાક વિચિત્ર આચરણથી, તેમજ તેમના કેટલાક અહમુત વિચારોની યથાર્થતા વિષે સંદેહ થવાથી ઘણા લોકોએ શંકાશીલ થઈ અમને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને હજી પણ પૂછે છે. આમાંથી કેટલાક તો અમુક બાબતમાં ગોસ્વામીજીનો પોતાનો શો મત હતો, તે સ્પષ્ટપણે જણાવવા અનુરોધ કરે છે. અહીં મને ભગવાન ખુદ્દેવનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ યાદ આવે છે, તે તરફ જ હું સૌ શંકાશીલોનું લક્ષ ઝેંચવા ઇચ્છું છું. પોતાના દેહ-લાગપૂર્વે ભગવાન ખુદ્દેવે શિષ્યમંડળને નીચલો ઉપદેશ આપ્યો હતો:-

“જુઓ, દેહ છૂટ્યા પછી મારા નામથી મારી ધાર્મિક માન્યતાઓ તથા ભક્તિસંબંધી અનેક અર્થો કરવામાં આવશે; પરંતુ તમારે તો કોઈનો ન કરવો વિરોધ કે ન કરવો સ્વીકાર. માત્ર મારા ઉપદેશ તેમજ આચરણને જેટલું અનુસરતું-અંધણેસતું-આવતું હોય તેટલાનોજ સ્વીકાર કરવો, અને બાકીનાનો વિપવત્ પરિત્યાગ કરવો.”

ભગવાન ખુદના આ સુવર્ણવાક્યમાં જણાવેલી રીતે જો આપણે પણ કોઈ પણ મહાપુરુષનો ઉપદેશ સમજીએ તો બ્રાંતિ થવાનો સંભવ નથી; અને જો એમ નહિ કરતાં આપણે એ મહાપુરુષના સિદ્ધાંતને તેમના કોઈ અમુક શિષ્યની કે અમુક શાખાની માન્યતા કિંવા ક્રિયા ઉપરથી સમજવા અને તુલના કરવા બેસીએ અને મત બાંધીએ તો મહાન્ અનર્થજ થાય. આના દાખલા

પણ મોજુદ છે. શ્રીગૌરંગ મહાપ્રભુના કોઈ વૈરાગીઓના આચરણ-પરથી તે મહાપુરુષના ધર્મતત્ત્વનો ખ્યાલ ખાંધી હાથએ, તે જોવી બ્રાંતિ થાય તેવીજ બ્રાંતિ અન્ય મહાપુરુષના સંબંધમાં પણ થાય. વળી આવા સત્યશોધક જિજ્ઞાસુઓને હું કંઈ પણ ખાસ કહેવા નથી ઇચ્છતો. હું તો તેમને આ ગોસ્વામીજીની સાધના અને ઉપ-દેશનો આખોય અંથ વાંચીને મનન કરવા વિનવું છું.

કલકત્તા } અંગાબદ ૧૩૨૭, કાર્તિક ૧૦મી } વિનીત-અંથકાર

અનુવાદકના બે બોલ

છપ્પેચ્છાથી અંગભૂમિમાં જતાં એક મિત્ર તરફથી આ પુસ્તક વાંચવા મળ્યું. વાંચતાંજ તે પુસ્તકના ચરિત્રનાયક તરફ આદર અને પ્રેમ થયો. સાથે સાથે અંગભૂમિમાં જેમ અનેક માયિક ગુપ્ત ભંડારો (કોલસા, લોદા વગેરેની ખાણો) ભયો છે, તેમ કેટલાક અમા-યિક ગુપ્ત ભંડારની પણ માહિતી મળવા લાગી.

અંગાળ એટલે ભાવનાપ્રધાન દેશ. અંગભૂમિ જેમ રસાળ છે, તેમ અંગવાસીઓનાં હૃદય પણ રસાળ છે, ભાવભીનાં છે અને ભક્તિરસથી નીતરતાં છે. ભક્તિનું ધરણ અંગભૂમિમાં છે એમ કહીએ તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. શ્રીગૌરંગ પ્રભુ, શ્રીઅદ્વૈતાચાર્ય, શ્રીનિત્યાનંદ પ્રભુ, શ્રીહરિદાસ, શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ વગેરે મહાત્માઓ શ્રીભક્તિમાતાનાજ કૃપાપાત્ર શ્રેષ્ઠ પુત્રો હતા. આ મહાત્મા-ઓએ અંગભૂમિમાં પ્રેમભક્તિના પૂર રેલાવ્યાં છે.

એવાજ એક પ્રેમભક્તિના અવતારરૂપ મહાપુરુષનું જીવન-ચરિત્ર ગુર્જર ભાષામાં ઉતારતાં મને ઘણોજ આનંદ થયો છે. આ પુસ્તકના ચરિત્રનાયક શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી શ્રીગૌરંગ પ્રભુનાજ વંશજ છે, એટલે પ્રેમભક્તિનો વારસો તો તેમને પહેલેથીજ મળેલો હતો. પરંતુ જેમ બાળક ઉંમરલાયક થતો નથી ત્યાંસુધી તેને વડીલોપાજિત મિલકતનો વહીવટ કરવા દેવામાં આવતો નથી; તેમ શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી મહારાજને પણ આ પ્રેમભક્તિરૂપી મિલકતનો કબજો-ભોગવટો તો તેઓશ્રી ઉંમરલાયક-અધિકારી-થયા ત્યારેજ-ઉત્તરાવસ્થામાંજ-મળેલો હતો. તેમની પૂર્વાવસ્થા તો આ દિવ્ય મિલકત મેળવવાની લાયકાત પ્રાપ્ત કરવામાંજ ગદ્ય હતી. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યર્હિ આચાર્યોએ અધિકાર ઉપર બહુજ ભાર મૂક્યો છે તે વાસ્તવિક છે. તદનુસાર ગોસ્વામી મહારાજે પણ બ્રાહ્મ-સમાજ આદિ વિવિધ મતસંપ્રદાયોમાંથી ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિ ગુણો

સંપાદન કરી, પંચમ પુરુષાર્થરૂપી પ્રેમભક્તિની પ્રાપ્તિ માટે અધિકાર સારી રીતે મેળવ્યો હતો.

ગોસ્વામીજીના જીવનચરિત્રરૂપી મહાસાગરમાંથી અનેક રત્નો સાંપડી શકે તેમ છે. ધર્મપરાયણતા ઉપરાંત ‘ગુરુભક્તિ’નું અણુમોલ રત્ન પણ તેમના જીવનને સારો પ્રકાશ આપી રહ્યું હતું. ગુરુદેવની શોધ કરવામાં ગોસ્વામીજીએ વન, પર્વત, ગુફાઓ વગેરેમાંનું એકેય સ્થાન બાકી રાખ્યું નહોતું. ‘ગુરુ’ની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં પણ તેમને ઘણો વખત લાગ્યો હતો. આખરે એ આવશ્યકતા સમજાઈ, અને સમજતાંજ શોધખોળ કરવા માંડી અને તેને પરિણામે તેમની મનોકામના સિદ્ધ કરે તેવા યોગીંદ્ર પણ તેમને મળી આવ્યા હતા.

ગોસ્વામીજીની પરમતસહિષ્ણુતા પણ અનુકરણીય હતી. સર્વ ધર્મોપ્રત્યે તેમને પૂજ્યભુદ્ધિ હતી. તેમના સમકાલીન મહાત્માઓ-પ્રત્યે પણ તેમને બહુ સહલાવ હતો. શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ, શ્રીભાસ્કરનાંદ સરસ્વતી, મહર્ષિ દેવેંદ્રનાથ ઠાકુર, શ્રીયુત કેશવચંદ્ર સેન-એ બધા એમના સમકાલીન હતા. એ સર્વ મહાજનોને ગોસ્વામીજી પ્રત્યે પણ સારી લાગણી હતી.

ગોસ્વામીજીમાં સૌથી ઉત્તમ ગુણ તો નિર્માનીપણાનો હતો. તેમના જીવનમાં માનની તો ગંધ પણ ન હતી. તેઓશ્રી એવા નમ્ર હતા કે પોતા કરતાં વય, જ્ઞાન કે ભક્તિમાં ઉતરતા હોય તેમને પણ નમવામાં અચકાતા નહિ.

આ પ્રમાણે ગોસ્વામીજીના કેટલા ગુણો ગણવા બેસીએ ? આશા છે કે, વિવેકી વાચકો પોતાની મેળેજ તેમના ચરિત્રમાંથી એ ગુણો જાણી લેશે અને પોતાના જીવનમાં તે ગુણો વણી લેવાય તેમ કરશે. આ ચરિત્રને ભાષાના આડંબરથી શણગારવામાં આવ્યું નથી. અરે ! વિરકતને વળી શણગાર શાના ? આ દેવદુર્લભ ચરિત્ર ભાષાવડે શોભવાને બદલે ભાષાનેજ શોભાવે એવું અને સૌનું આકર્ષણ કરે એવું છે.

બંગાળી ભાષામાં ગોસ્વામીજીનાં અનેક જીવનચરિત્રો બહાર પડ્યાં છે; પરંતુ અમોને તેમના કૃપાપાત્ર શિષ્ય અમૃતલાલ સેનનું જીવનચરિત્ર વિશેષ સાઈં લાગવાથી તેમનાજ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે. x છતાં ક્યાંય ભૂલચૂક જણાય તો સુઝ વાચકો ઉદારચિત્તેક્ષમા આપશે એવી આશા છે.

આવા ઉત્તમ પુસ્તકનું અનુવાદકાર્ય મારે ભાગ્યે આવ્યું, એ પણ હું શ્રીછદેવની કૃપાનું ફળ સમજું છું.

૧૯૮૨ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૦

જામનગર

} રતિલાલ કરુણાશંકર ઓઝા

x સંપાદકતરીકે આમાં જ્યાં પણ સંશોધન, સંક્ષેપ વગેરે કરવા જેવું જણાયું ત્યાં ત્યાં એક સજ્જનની મદદથી યથામતિ તેમ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ પુસ્તક ‘સારાનુવાદ’રૂપે છે.

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

महात्मा श्री विजयकृष्ण गोस्वामीजी

श्रीमती योगमायादेवी

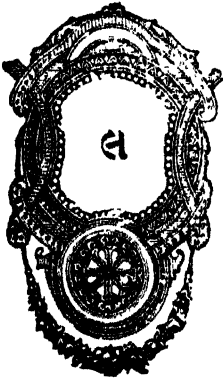
મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

એમની સાધના અને ઉપદેશ

પ્રકરણ પહેલું

પૂર્વજ્ઞે અને માતાપિતા

ગલગ ચારસો વર્ષ પહેલાં, નદિયા જીલ્લાના શાંતિપુર ગામમાં મહાત્મા અદ્વૈતાચાર્ય જન્મ્યા હતા. શ્રીગૌરાંગ સાથે શ્રીનિત્યાનંદજી તેમજ શ્રીગદાધર, શ્રીવાસ વગેરેએ પણ અંગાળાના જીવોને શ્રીહરિનામરસામૃતતુલ્ય પાન કરાવી ભક્તિમાં મસ્ત બનાવી દીધા હતા. મરૂભૂમિ જેવો અંગદેશ એથી નંદનવન જેવો બની ગયો હતો અને ત્રિવિધ તાપથી તપી રહેલા અનેકાનેક માનવીઓ નવજીવન પામ્યા હતા.

કાળના પ્રભાવે કરીને ભગવાન ગૌરાંગ તથા તેમના સાથીઓ સંસાર છોડી ગયા; તે પછી ચારસો વર્ષ દરમિયાન તો તેમણે પ્રવર્તાવેલો ધર્મમાર્ગ મલિન થઈ ગયો અને ધર્મને નામે ધર્તિંગ ચાલવા લાગ્યાં. શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ પ્રવર્તાવેલ વિશુદ્ધ એવો સાર્વભૌમ વૈષ્ણવધર્મ, શાસ્ત્ર તથા સદાચારથી ભ્રષ્ટ થયેલા આઉલ-બાઉલ, કર્તાભજ્જ, કિશોરીસાધક વગેરે પેટાધર્મોના અત્યાચારોથી હુમ્મપ્રાય થઈ ગયો હતો. એવે સમયે શાંતિપુરમાં, અદ્વૈતવંશમાં શ્રીમદ્ અદ્વૈતાચાર્યના જેવાજ એક પરદુઃખભંજન અને પરમ ભાગવત મહાપુરુષનો જન્મ થયો. એમનું નામ શ્રીમદ્ આનંદકિશોર ગોસ્વામી હતું.

પોતાના પૂર્વજ્ઞેએ પ્રવર્તાવેલા વૈષ્ણવધર્મની આવી દુર્દશા જોઈને આનંદકિશોર ગોસ્વામીનું હૃદય ચીરાઈ જવા માંડ્યું. કેવી

રીતે આ હુમપ્રાય ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવો અને કેમ કરીને માનવજીવોનાં હુખો દૂર કરવાં ? એનીજ ચિંતામાં તેઓ રાત-દિવસ રહેતા હતા. આખરે તેમણે પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામ-સુંદરનું શરણ શોધ્યું. પ્રભુને પોતાની હૃદયવેદના નિવેદન કરી, ભોગવિલાસને તિલાંજલિ આપી, રાતદિવસ પ્રભુની સેવામાં અને ભક્તિધર્મના વાચન-મનનમાં ગાળવા લાગ્યા.

શ્રીમદ્ આનંદકિશોર ગોસ્વામી શિષ્ય-સેવકો પાસેથી કૂટી બદામ પણ નહિ માગતાં પ્રભુઇચ્છાથી જે કંઈ આવી મળે તેનાથી ચલાવી લેતા; તથા તેમાંથી આવતી કાલને માટે કશો પણ સંચય ન કરતાં, સત્કાર્યોમાં વાપરી નાખતા. દીન, દુઃખી, અપંગ, રોગી-કોઈ પણ તેમને આંગણેથી પાછું જતું નહિ. તેઓ શુદ્ધા-શુદ્ધના નિયમો પણ એવા પાળતા કે લાકડાના ભારા આવતા તે પણ ઘોઈ નાખતા અને સૂકવ્યા પછીજ તે રસોઈના કામમાં વાપરતા. આથી કેટલાકો તેમને ‘લાકડીઘોયા ગોસાંઈ’ પણ કહેતા.

આનંદકિશોર ગોસ્વામી એક ઉચ્ચ કેટિના સાધક હતા. શ્રીમદ્ભાગવતનો પાઠ કરતાં તેમની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલતી અને ક્યારેક તો પોથીનાં પાનાં પણ ભીંજઈ જતાં. રોમાંચ, ગદ્-ગદ્ વાણી વગેરે પ્રેમના સાત્ત્વિક ભાવો તેમના જીવનમાં વારંવાર જોવામાં આવતા. ક્યારેક તો અતિ પ્રેમવશાત્ રૂંવાડે રૂંવાડે પ્રસ્વેદની ધારા કૂટતી અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર પણ ભીંજઈ જતું. વળી ક્યારેક તો ‘રાધેશ્યામ’ ‘હરેકૃષ્ણ’ ‘શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય’ એવાં હરિનામ તેઓ એવા તો ભાવથી બોલતા, કે સાંભળનાર પાપાણ હૃદયનો હોય તે પણ ઘીગળી જતો. ભાવાવસ્થા પણ તેમને ઘણી વાર થતી. એક વાર એમને કોણ જાણે શું થયું તે પૂજમાંથી શાલગ્રામને લઈ ગળે બાંધીને જગન્નાથની યાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા ! અને તે પણ શાંતિપુરથી પાંચે ચાલીને દંડવત્ પ્રણામ કરતાં કરતાં ! ! રસ્તામાં શ્રી ગૌરનિતાઈ, સ્ત્રીતારામ વગેરે હરિનામની ઉપાસના તો ચાલુજ હતી. આમ કરતાં એક વર્ષે તેઓ પુરુષોત્તમપુરીમાં આવી પહોંચ્યા. ધૂળમાં દંડવત્ કરવાથી તેમની છાતી તથા ગોઠણ છોલાવા લાગ્યાં અને લોહી નીકળવા માંડ્યું, તેથી તેમણે પાટા બાંધીને પણ દંડવત્ પ્રણામ ચાલુ રાખ્યા. આખરે તે જગ્યાએ આઠાં પડી ગયાં. આ પ્રમાણે ઉશ્વ વપશ્વર્યા કરી તેઓશ્રી જગન્નાથ-પુરીમાં આવ્યા. જગન્નાથ પ્રભુનાં દર્શનથી તેમને બહુજ આનંદ

થયો. ત્યાં તેમને ભગવદ્ભજનમાં બહુજ લગની લાગી ગઈ હતી. પણ પછી મનમાં ખાસ પ્રેરણા થવાથી તે પાછા શાંતિપુર આવ્યા.

દૈવની ઈચ્છાથી આનંદકિશોર ગોસ્વામી બે વાર વિધુર થયા હતા. આ બંને પત્નીમાંથી કોઈનેય કંઈ સંતાન નહોતું. તેમના મોટાભાઈ ગોપીમાધવ ગોસ્વામીએ તેમને અંતકાળે પાસે બોલાવીને કહ્યું હતું કે મારે પણ પ્રજા નથી; માટે તમે પુનર્લભ અવશ્ય કરજો. આથી જગન્નાથપુરીથી પાછા આવ્યા પછી તેમણે ગૌરીપ્રસાદ નામે એક પરમ ભગવદ્ભક્તની દીકરી શ્રીમતી સ્વર્ણમયીદેવી સાથે લગભગ પચાસ વર્ષની ઉંમરે વિવાહ કર્યો. આ વિવાહથી આનંદકિશોર ગોસ્વામીને ત્યાં વ્રજગોપાલ તથા વિજયકૃષ્ણ એમ બે પુત્રો થયા. બંગાળી સન ૧૨૫૧ માં, આનંદકિશોર ગોસ્વામી, એક વાર રંગપુર જીલ્લામાં આમલાગાછિ નામે ગામમાં પોતાના જમીનદાર શિષ્ય મુકુંદનારાયણ ચોધરીને ત્યાં શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા કરવા ગયા હતા, ત્યાં તેમને એકાએક મૂર્છા આવી. આ મૂર્છાવસ્થામાં તેમને ગોપીનાથપુર લઈ જવામાં આવ્યા અને ત્યાં તેઓ અખાત્રીજને રોજ એવીજ અવસ્થામાં સ્વધામ પધાર્યા. આજ પણ લોકો તેમને ‘ઋષિ ગોસ્વામી’ કહીને યાદ કરે છે.

વિજયકૃષ્ણનાં માતાજી સ્વર્ણમયી દેવી અનેક સદ્ગુણોથી વિભૂષિત હતાં. તેમના જેવી દયાળુ સ્ત્રીઓ જગતમાં વિરલ હોય છે. કોઈનું દુઃખ તેમનાથી જોયું જતું નહિ. કોઈને દુઃખી દેખતાં જ જે કાંઈ બની આવે તે તરત આપી દેતાં. પાસે પૈસા ન હોય, તોપછી ઘરની કોઈપણ વસ્તુ-થાળી, વાટકી કે અન્નાદિ જે કંઈ હોય તે આપી દેતાં. તેમના આવા સ્વભાવને લીધે કોઈ કોઈવાર તેમને, છોકરાંને તથા ઘરનાં બધાંયને અપવાસ થતો. એક વાર પોતાના નજીકના સગાને ત્યાં પુત્રજન્મનો ઉત્સવ હતો. આ વખતે તેમની પાસે કંઈ પણ નહોતું, તેથી તે પ્રસંગે આવેલાં ઘોળી, હજમ, બજાણીયા વગેરે વસવાયાંને થાળી, વાટકા, લૂગડાં વગેરે ઘરની તમામ ઘરવખરી તેમણે આપી દીધી હતી !!

માતાજી, ઉચ્ચ-નીચ ગમે તે હોય તે સામું નહિ જોતાં, ભૂખ્યાને અન્ન આપતાં, રોગીની દવા કરતાં અને દુઃખિયાંને દિલાસો આપતાં. બીજાને ખવડાવતાં તેમને બહુ આનંદ થતો. હમેશાં ચાર પાંચ જણ ઘરનાં ઉપરાંત કોઈ પણ દીન-દુઃખીને શોધી લાવી સૌને જમાડીનેજ પોતે જમતાં.

શાંતિપુરના બજારમાં કેટલીયે ગરીબ-દુઃખી સ્ત્રીઓ શાક-ભાજી વેચવા આવતી. શાકભાજી વેચી ઘેર જતાં તો ઘણી વાર બપોર થઈ જતા. માતાજી આ ભૂખી અને દીનદુઃખી સ્ત્રીઓને પોતાને ત્યાં લઈ જઈ ઘણા હેતથી જમાડીને વિદાય કરતાં. તેઓ કહેતાં કે “જે પોતાનુંજ રાંધીને બેસી રહે છે તે તો શિયાળ-ફૂતરાં જેવાં બાણવાં, ગૃહસ્થાશ્રમીથી તો પાંચ જણથી ઓછી રસોઈ કરી શકાયજ નહિ.” કંબુસ મખખીચૂસોવિષે તેઓ કહેતાં કે “અરે ! એમની તો મને બહુ દયા આવે છે. બિચારા સાધન છતાં પણ કેઈ દિવસ ધરાઈને ખાઈ શકતા નથી.” આથી માતાજી એવા કંબુસોને તો બહુ પ્રેમથી જમાડતાં.

એક વાર શાંતિપુરમાં એક ગાંડી બાઈ આવી ચઢી. તેના વીખરાયલા વાળ, ફાટયાંતૂટયાં વસ્ત્ર અને ઢંગધડા વગરની રીત-ભાત જોઈને સૌ તેને સતાવવા લાગ્યા. ટીખળી બાળકો તેની પાછળ પડ્યાં અને તેને ચીઢવવા લાગ્યાં. કેઈ તેને શરીરે ધૂળ નાખતું તો કેઈ વળી ઢેખાળા ફેંકતું. આટલું બધું થતું તોયે તે બિચારી કેઈને કશુંયે કહેતી નહિ, માત્ર ક્યારેક તે કારમી ચીસ પાડી પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કરતી હતી. માતાજી સ્વર્ણમયીદેવી તેની આવી દુઃખી દશા જોઈને ઘણા હેતથી પોતાને ઘેર લઈ ગયાં અને તેના માથામાં તેલ નાખી ગરમ પાણીથી સારી પેઠે ચોળીને નવડાવી. આ પ્રમાણે માથું તથા શરીર હલકું થવાથી તે બાઈને કાંઈક હોશ આવી. પછી તેણે કહ્યું “મા ! તમેજ મને બચાવી છે હો, આવું તો કેઈએ મને કયું નથી. સૌએ મને ગાંડી ગાંડી કહીને દુઃખજ દીધા કયું છે. તમે તો સાક્ષાત્ યોગમાયા છો !” પાછળથી ખબર પડી કે, આ ગરીબ બાઈનો એકનો એક દીકરો ગુજરી જવાથી તેની આ દશા થઈ હતી. પછી માતાજીએ તેને દિલાસો આપી તેને ઘેર પહોંચતી કરી.

એક વાર શિયાળામાં સંધ્યાકાળે માતાજી કલકત્તાના રાજમાર્ગે થઈ કાલીમાતાનાં દર્શન કરવા કાલીઘાટ તરફ જતાં હતાં. ત્યાં રસ્તામાં એક ઘરને આંગણે એક વારાંગના ઉભી હતી. માતાજીનું તેના તરફ કંઈ ખાસ ધ્યાન જોવાયું નહિ, તેથી સીધાં કાલીઘાટ ચાલ્યાં ગયાં; પણ પાછાં ફરતાં તેજ સ્ત્રીને ત્યાં ટાઢે થરથરતી ઉભેલી જોઈ તેમને દયા આવી. તત્કાળ પોતાની પાસે જે ઓઢવાનું હતું તે તેને આપી દઈ કહ્યું કે “બહેન ! ટાઢથી હવે નકામી હેરાન થા

નહિ; જા, ઘેર જઈને સૂઈ રહે.”

દયાળુ માતાજીને પોતાનું કે પારકું એવો લેદલાવ નહોતો. તેઓ સૌને સમદૃષ્ટિથી જોતાં. અરે! તેમને તો પોતાના અને દાસીના પુત્રમાં પણ લેદલાવ નહોતો. માતાજીની સમદૃષ્ટિવિષે ગોસ્વામીજીએ એક દિવસ કહ્યું હતું કે “તેઓ મને અને અમારી દાસીના પુત્રને સમલાવથી ચાહતાં. તેને માટે પણ ખાસ થાળી, વાટકો ને ખ્યાલો રાખતાં.” નોકરો તરફ સામાન્ય લોકો ઘૂણાની દૃષ્ટિએ જુએ છે, પણ માતાજી તો તેમનાપર પણ બહુ પ્રેમ રાખતાં. એક વાર એક કઠિયારા સાથે મજુરીના સંબંધમાં ગોસ્વામી પ્રભુ કંઈક રકઝક કરતા હશે. મજુર માગતો હતો તેથી કંઈક એણે દેવાની તેમની ઇચ્છા હતી. આથી મજુરે કહ્યું “ભાઈ! તમારે હાથે નિકાલ બરાબર નહિ થાય, માતાજીને બોલાવો.” ગોસ્વામીજીએ માતાજીને બોલાવ્યાં અને બધી હકીકત કહી. પછી માતાજીએ કહ્યું “ભાઈ! બિચારા ગરીબને બે-ચાર આના એછા દેવાથી આપણે કંઈ પૈસાદાર થઈ જવાનાં નથી. એમની સાથે માથાફટ ન કરવી. એ માગે તે આપી દે. એમને તો બે ચાર પૈસા વધારે આપી દેવા, એમ ન કરીએ તો એમનાં બેરાંછોકરાં રોટલા ક્યાંથી ખાય!”

સ્વર્ણમયી દેવીનો વાતસલ્યપ્રેમ પણ અલૌકિક હતો. તેમના પુત્રપ્રેમ વિષે વાત કરતાં ગોસ્વામીજીએ એક વખત કહ્યું હતું કે “જ્યારે મને પરદેશમાં કંઈ દુઃખ આવતું કે માંદો થતો અથવા કોઈ હિંસક પશુના ઝપાટામાં આવી જતો, ત્યારે દુઃખનો માર્યો “ઓ મા....” એમ કહીને તેમને સંભારતો. પછી જ્યારે હું ઘેર આવતો, ત્યારે તે એકે એક દિવસની બધી વાત મને કહી દેખાડે ત્યારે મને નવાઈ લાગતી. ગયાના આકાશગંગા પહાડપર મને ઠેસ વાગી હતી અને એવી કળ ચઢી હતી કે “ઓ મા....ઓ મા....” એમ મારાથી ખૂમ પડાઈ ગઈ હતી. પછી જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે માતાજીએ કહ્યું “ભાઈ! તને બહુ વાગ્યું હતું? તને જેવી ઠેસ વાગી હતી તેવીજ તે દિવસે મને પણ લાગી હતી. મને વિચાર થયો કે, હું ઘરમાં બેઠી છું ત્યાં ઠેસ ક્યાંથી વાગે? તે વખતે તારી ચીસ મને સંભળાઈ એટલે મેં જાણ્યું કે, તને કંઈક વાગ્યું છે.*”

દેવીજીનાં માતાપિતાને ઘણા સમયસુધી એક પણ સંતાન નહોતું. માતાપિતાની બહુ મોટી ઉંમરે એક ફકીરના આશીર્વાદથી તેમનો જન્મ થયો હતો. ફકીરનો દેહાંત થયા પછી કોઈ કોઈ વાર સ્વર્ણમયીના દેહમાં તેનો આવિર્ભાવ થતો. એવી સ્થિતિમાં તેઓ ફકીરી ભાષામાં વિવિધ પ્રકારની વાતો કરતાં અને ઘણો વખત ગાંડાની માફક પડી રહેતાં. એક વાર તો એવી અવસ્થામાં તેઓ જંગલમાં ચાલ્યાં ગયાં અને ત્યાં વાઘની સાથે પણ રહ્યાં હતાં, પણ વાઘે તેમને કાંઈ નુકસાન કર્યું ન હતું. આ ઘટનાનું વર્ણન ગોસ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—“જ્યારે હું લાહોર હતો, ત્યારે મને અચાનક કાગળ મળ્યો કે માતાજી ગાંડાં થઈને ક્યાંક નાસી ગયાં છે. કાગળ વાંચી મને ક્ષણ પડી. તરતજ હું ત્યાંથી રવાના થઈ ઘેર આવ્યો. સાંસારિક ઉપાધિથી માતાજીની આવી દશા થઈ હતી. તે બહુ દયાળુ હતાં, તેથી કોઈને પણ ભૂખ્યું જીએ તો તેને ઘેર તેડી લાવી જમાડે અને દિલાસો આપે. આથી ઘરનાં માણસો તેમને બહુ હેરાન કરતાં. ઠીક, એ તો જે કંઈ થવાનું હતું તે થયું. મેં ઘેર આવી તપાસ કરી, પણ તેમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. એટલે મેં સાદ પડાવ્યો કે ‘મારી માને શોધી લાવે તેને જતાં-આવતાંનું ભાડું તથા ઉપર પચીસ રૂપિયાનું ઇનામ આપીશ.’ આખા જીલ્લામાં અને દરેક થાણામાં આ સાદ પડાવ્યો, પણ કોઈ માતાજીનો પત્તો શોધી શક્યું નહિ. પછી તો હુંજ શોધવા નીકળ્યો. એક દિવસ રાણાઘાટ પાસે ઉભો હતો એવામાં કેટલાક લોકોને વાતો કરતા સાંભળ્યા કે, એક ગાંડી બાઈ ખૂબ જલદી જલદી દોડી જાય છે. મેં પૂછ્યું કે ‘તમે તેને ક્યાં અને કયી બાજુએ જતી જોઈ?’ તેમણે વનગામ પાસેનું કોઈ ગામ કહ્યું. તે વખતે રેલ નહોતી એટલે ચાલતો ચાલતો હું તે ગામ તરફ જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં કઠિયારા વાતો કરતા જતા હતા કે ‘કેવી અદ્ભુત બાઈ ! વાઘના પેટનું ઓસિકું કરીને નિરાંતે સૂતી છે !’ મેં તેઓને તે સ્ત્રી વિષે પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે ‘અમે વનમાં લાકડાં કાપવા ગયા હતા ત્યાં એક આશ્ચર્યભરેલી બાળત દીડી. એક ગાંડી બાઈ વાઘના પેટનું ઓસિકું કરીને સૂતી હતી, અને તે વાઘ પણ તે સ્ત્રીના મુખ તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યો હતો.’ આ વાત સાંભળી હું તે જંગલની ઝાડીમાં દાખલ થયો. પછી શોધતાં શોધતાં એક સ્થાને માતાજીને, સાચેસાચ વાઘના પેટપર માથું રાખી સૂતેલાં

જેયાં. પછી મેં ગામમાં જઈ કેટલાંક લલાં માણસોને આ વાત કરી, તેથી તેઓ પણ મને સહાય કરવા મારી સાથે જંગલમાં આવ્યાં. અમને આવેથી સંભળાયું કે, માતાજી જગ્યાં છે અને વાઘને કહે છે કે ‘વાઘ ! તું કેાનું વાહન છે ? માફ ?’ જે તેમ હોય તો મને પીઠપર બેસાડ જોઈએ. ના, ના, તું મારો નથી જણાતો. હું તો કાલિકા છું, દશભુજ દેવી નથી. હું દશભુજ દુર્ગા હોત તો તો તું મને પીઠપર બેસાડત.’ માતાજીની આવી વાત સાંભળી અમે સૌ આશ્ચર્યચકિત થયાં. અરે ! પણ આ કેવું આશ્ચર્ય ! વાઘ માતાજીને જરા પણ ઇજા કરતો નથી. પછી થોડી વાર રહીને માતાજી બોલ્યાં ‘વાઘ ! તું બેસ, હું તારા માટે કંઈક ખાવાનું લઈ આવું.’ આમ કહી તે ઝાડીમાંથી બહાર આવવા લાગ્યાં. માતાજી પાસે આવ્યાં કે તરતજ હું તેમને પગે પડ્યો. મને જોઈ તેમણે કહ્યું ‘અરે ! તું કેાણ છે ?’ મેં વિચાર્યું કે, અત્યારે ઓળખાણ આપવાનો કંઈ અર્થજ નથી. તેથી કહ્યું કે ‘હું આપનો દાસ.’ માતાજીએ કહ્યું ‘દાસ વળી કેવો ? વાતો કરવાથી કંઈ દાસ થવાય છે કે ? ઓહો ઓળખ્યો ! ઓળખ્યો ! તને તો ઓળખતી હોઈ એમ લાગે છે.’ મેં કહ્યું ‘આખા જગતને જાણનારાં મા ! તમે મને કેમ ન ઓળખો ?’ માતાજીએ જવાબ આપ્યો. ‘ના, એમ નથી. તને મેં ક્યાંક જોયો હોય એમ લાગે છે.’ હું તો પછી વારંવાર પ્રણામ કરવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી માતાજીએ ઉંઠો નિસાસો નાખી કહ્યું ‘તું આટલા દિવસ ક્યાં હતો ?’ હવે મને લાગ્યું કે, માતાજીને કંઈક ચેતન આવ્યું છે, તેથી જવાબ આપ્યો કે ‘હું લાહોર હતો.’ માતાજીએ કહ્યું ‘એ તો હું જાણું છું, પણ તું આવ્યો ક્યારે ?’ મેં કહ્યું ‘હું ઘેર તો કેટલાય દિવસથી આવ્યો છું, પણ તમે ઘેર નહોતાં તેથી તપાસ કરવા નીકળ્યો છું.’ એમ કહી તરત તેલ લાવીને મેં માતાજીને માથે ઘસવા માંડ્યું. પછી માતાજીને સ્નાન કરાવ્યું. આ પ્રમાણે બે ત્રણ વાર ખૂબ નવરાવવાથી માતાજીને શરીરે મેલ જમ્યો હતો તે બધો સાફ થઈ ગયો. પછી નવાં વસ્ત્ર પહેરવા આપી, તુલસીક્યારા પાસે આસન પાથરી આપ્યું અને કહ્યું કે ‘માતાજી ! હવે સંધ્યાવંદનાદિ કરો.’ માતાજીએ કહ્યું ‘એ વળી શું ?’ મેં કહ્યું ‘કેમ ? તમને યાદ નથી, ભૂલી ગયાં છો કે શું ? હું કહી સંભળાવું ?’ માતાજીએ કહ્યું ‘બોલ જોઈએ !’ પછી નાનપણમાં મને માતાજીએ જે મંત્ર આપ્યો હતો

તે મેં તેમના કાનમાં કહ્યો. મંત્ર સાંભળતાંજ માતાજીની આંખ-
માંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી, આખરે માતાજી ખરાખર સ્વસ્થ
થયાં. પછી હું તેમને લઈ શાંતિપુર આવ્યો.”*

આવીજ ઉન્માદાવસ્થામાં માતાજી એક વાર શાંતિપુરથી ઢાકા
જીલ્લામાં ગેંડારિયા આશ્રમમાં આવી ચઢ્યાં, ત્યારે ગોસ્વામી-
જીએ આશ્ચર્યચકિત થઈ પૂછ્યું કે “માતાજી ! તમે આટલે દૂર
એકલાં શી રીતે આવ્યાં?” માતાજીએ ઉત્તર આપ્યો “મને લોકો
ગાંડી ગણે છે તેથી કંટાળી મેં આપણા ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામસુંદરને
કહ્યું કે ‘શ્યામસુંદર ! તમે મને મારા છોકરા પાસે મૂકી આવો !’
તેમણે કહ્યું ‘તારો છોકરો ક્યાં છે?’ મેં કહ્યું ‘હવે તમારી ચાલાકી
રહેવા દો, મને ઝટ મૂકી આવોને!’ પછી શ્યામસુંદર મને અહીં
મૂકી ગયા અને તને આપવા માટે પોતાનું અંગવસ્ત્ર આપી ગયા.”
એમ કહી માતાજીએ શ્યામસુંદરનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર ગોસ્વામીજીને
આપ્યું. તેમણે ભાવભરીના હૃદયે મસ્તકે અડાડી તે ગ્રહણ કર્યું. x

માતાજીના સંબંધમાં આવી ઘણીયે અદ્ભુત ઘટનાઓ સાંભ-
ળવામાં આવી છે. માતાજી પરલોકવાસીઓ સાથે પણ વાતો કરી
શકતાં હતાં, એમ સાંભળ્યું છે. પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામસુંદર
સાથે તો માતાજી ધર્મસંબંધી અનેક ચર્ચા કરતાં, સૂર્યમંડળમાં
તેમજ વૃક્ષના પાંદડે પાંદડામાં તેમને રાધાકૃષ્ણનાં દર્શન થતાં.
ગોસ્વામીજી પુરુષોત્તમપુરીમાં દેહત્યાગ કરશે એ તો તેમને ક્યારનુંયે
દિવ્ય દૃષ્ટિથી જણાઈ ગયું હતું. તેથી તો માતાજી, વાતસહ્યપ્રેમ-
વશાત્ તેમને પુરુષોત્તમપુરી જવાની ના પાડતાં હતાં. આવાં
અસાધારણ માતૃપિતાને ત્યાં પૂજ્યપાદ વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીએ
જન્મ ધારણ કર્યો હતો.

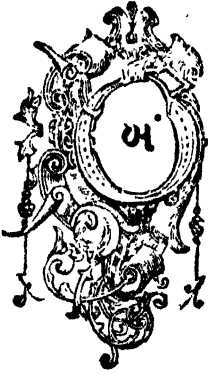
* નોઆખલિમાં લામચરનિવાસી, ગોસ્વામીજીના શિષ્ય શ્રીમાન
દારિકાનાથ રાય મદાશયે સંગ્રહેલ ગોસ્વામીજીની વાતોમાંથી.

x ઢાકા, ગેંડારિયાનિવાસી શ્રીરાધારમણ ગુહનાં ધર્મપત્ની પાસેથી
સાંભળેલું. આ વાત બની ત્યારે પોતે ત્યાં હાજર હતાં.

પ્રકરણ વીજું

જન્મ તથા આલ્યાવસ્થા

ગાળી સન ૧૨૪૮ નો શ્રાવણ માસ ચાલતો હતો. ભગવાન સૂર્યનારાયણ થોડીજ વાર થયાં અસ્તાચળમાં વિરાજ્યા હતા. પ્રકૃતિદેવી પણ આખા દિવસની ધમાલમાંથી પરવારીને શાંત હતાં. સંધ્યાનો મધુર વાયુ મંદ મંદ વાતો હતો, જાણે પ્રકૃતિદેવીનો થાક ઉતારવા તે પંખો નાખતો ન હોય! આકાશમાં પૂર્ણિમાનો

ચંદ્ર સોળે કળાથી ખીલી ઉઠ્યો હતો અને પોતાની શુભ જ્યોત્સ્નાથી સ્થાવર-જંગમ સમગ્ર વિશ્વને આનંદરસમાં તરબોળ કરી દીધું હતું. આજે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની દોલયાત્રાનો મહોત્સવ હતો, તેથી ગૌડમંડળ કૃષ્ણપ્રેમમાં મસ્ત બનેલું હતું. સ્થળે સ્થળે ભક્તમંડળી એકત્ર થઈ કૃષ્ણકીર્તનની ધૂન મચાવી રહી હતી. આ ભજનધૂનથી દશે દિશાઓ ગાજી રહી હતી, ઘેરે ઘેર આરતીઓ થઈ રહી હતી અને ઘંટાનાદ, શંખનાદ વગેરેથી નભોમંડળ ગાજી ઉઠ્યું હતું. સૌ કેાઈનાં હૃદય ભક્તિરસથી ભરપૂર હતાં. પુરોહિતો ‘હ્રદાગચ્છ, હ્રદ તિષ્ઠ’ ઇત્યાદિ મંત્રોચ્ચારથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું આવાહન કરી રહ્યા હતા. આવા શુભ મુહૂર્તમાં નદિયા જીલ્લાના શિકારપુર પાસેના દહકુલ ગામે એક સ્થાનમાં એક ઝાડ નીચે કૃષ્ણનામનું શ્રવણ કરતા કરતા, શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી (અંગાળી સન ૧૨૪૮ ના શ્રાવણ સુદ ૧૫ ને સોમવાર-જુલણ પૂર્ણિમાની રાત્રે) જન્મ્યા હતા. શાક્યકુળચૂડામણિ ભગવાન બુદ્ધદેવનો જન્મ પણ વૃક્ષ નીચે થયો હતો.

વિજયકૃષ્ણના માતામહ શ્રીયુત ગૌરીપ્રસાદ જોદાર, ઉદાર દાતા અને પરોપકારી પુરુષ હતા. એક વખત કેાટના મુકદ્દમામાં તેઓ એક દુઃખી માણસના જામીન થયા, પણ તે કૃતઘ્ની કેસની

મુદતપર હાજર ન થતાં પલાયન કરી ગયો; તેથી જામીનતરીકે ગૌરીપ્રસાદની મિલકતપર ટાંચ આવી. આ ઉપાધિને પ્રસંગેજ તેમના ઘરના પાછળના ભાગમાં ઝાડની નીચે વિજયકૃષ્ણનો જન્મ થયો. તે ઝાડની લગભગ એક ધરો-ઉંડો ખાડો હતો, અને તેની ઉપર ઝાડની એક શાખા ઝુકી રહી હતી; એટલે ગોસ્વામીજીના જન્મસ્થાનની મર્યાદા સહેજે જળવાતી હતી.

માતાજીને કેટલાક દિવસ થયાં આમાશયનો વ્યાધિ દુઃખ દેતો હતો. કેટની ઉપાધિ ચાલતી હોવાથી ઘરનાં ખેરાંઓ, સગે વહાલે ચાલ્યાં ગયાં હતાં. માતાજીને આ વખતે પ્રસવવેદના થવા લાગી, તેથી તે ઘરના પાછલા ભાગમાં તે ઝાડ નીચે ભરાઈ રહ્યાં. વરસાદને લીધે ત્યાં થોડો કીચડ પણ જામ્યો હતો. જે વખતની આ વાત કરીએ છીએ તે વખતે પુરુષો પણ લાલ પાઘડીના (પોલીસના) ત્રાસથી બહુ ડરતા હતા, તોપણ ખાનદાન સ્ત્રીઓનું તો કહેવુંજ શું ? આખરે આ બધું પતી ગયું અને કેટની ઉપાધિ શાંત થઈ ગઈ. પછી સૌએ ઘરમાં જોયું તો સ્વર્ણમયી મળે નહિ. આથી સૌને ચિંતા થઈ અને તેમને શોધવા માંડ્યાં. ઘરમાં બધેય જોઈ વળ્યા પછી પેલા ઝાડ આગળ આવીને જુએ છે તો માતાજી એક મૃતઃપ્રાય બાળકને બોળામાં લઈને ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠાં છે અને પ્રેમાશ્રુથી માતાજીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું.

બાળકને નિશ્ચેષ્ટ જોઈ સૌને ચિંતા થવા લાગી. તરતજ માતાજીને બાળક સાથે સૂતિકાગૃહમાં લઈ ગયા અને વૈદ્યરાજને બોલાવવામાં આવ્યા. વૈદ્યરાજે એક દવા આપી; તેથી થોડી વારમાંજ બાળકને ચૈતન્ય આવ્યું.

બાળક છ માસનો થયો ત્યારે માતાજી તેને લઈ શાંતિપુર આવ્યાં. આનંદકિશોર ગોસ્વામીએ, શ્રીજગન્નાથ પ્રભુના કૃપા-પ્રસાદરૂપ પુત્રનું મુખદર્શન કરીને, બ્રાહ્મણોને તેમજ અનાથ-ગરીબોને યથાશક્તિ દાન-દક્ષિણા આપ્યાં. થોડા વખત પછી અન્નપ્રાશન તથા નામકરણસંસ્કાર કર્યા. તેઓ પોતે પણ અસાધારણ ખંડિત હોવાથી, બાળકનાં લક્ષણો જોઈ સમજી ગયા કે, આ તો જગન્નાથ પ્રભુનો કૃપાપાત્ર કોઈ અસાધારણ મનુષ્ય અવતર્યો જણાય છે. તેમની રાશિ જોતાં ‘ દિગ્વિજય ’ તથા ‘ વિજયકૃષ્ણ ’ એવાં બે નામો આવતાં હતાં. અન્નપ્રાશનનો સંસ્કાર કર્યો ત્યારે પિતાજીએ પોતાનાં જ્ઞાતિબંધુઓને તેમજ દીનદુઃખીઓને પણ ખૂબ જમાડ્યાં

હતાં. આ બધા લોકો બાળકનાં રૂપલાવણ્ય જોઈને તથા સ્વાદિષ્ટ લોજનથી તૃપ્ત થઈને બાળકના દીર્ઘાયુષ્યની પ્રાર્થના કરતા કરતા પોતપોતાને ઘેર ગયા.

ત્રણ વર્ષ પછી આનંદકિશોર ગોસ્વામીએ દેહત્યાગ કર્યો. પછી પાંચમે વર્ષે મોટાકાકા ગોપીમાધવ ગોસ્વામીની અતિમ કાળની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમનાં ધર્મપત્ની સ્વ. કૃષ્ણમણિદેવીને વિજયકૃષ્ણને દત્તપુત્ર તરીકે આપવામાં આવ્યા અને દત્તવિધાનની ક્રિયા યથાશાસ્ત્ર કરવામાં આવી. ત્યારથી ગોસ્વામીજી માતાજીને ‘દુદુમા’ કહેતા અને કાકીને ‘મા જનની’ કહી બોલાવતા; પણ પછી કાકીનો થોડાજ સમયમાં દેહાંત થયો.

હવે બંને પુત્રોના લાલનપાલનનો ભાર માતાજી ઉપર આવી પડ્યો. શિષ્યવર્ગમાંથી જે કંઈ મળતું તે વડે માતાજી સૌનો ગુણરો ચલાવવા લાગ્યાં. તેઓ ક્યારેક પિયેર જઈ શિકારપુરમાં રહેતાં તો ક્યારેક શાંતિપુર રહેતાં.

નાનપણથીજ વિજયકૃષ્ણને ધર્મપ્રત્યે સારી લાગણી હતી. માતાપિતા વગેરેનાં આચરણ જોઈ પોતે પણ પૂજા-સેવા, સંધ્યાવંદન, દેવદર્શન, તુલસી-પીપળાને પાણી પાવું, વગેરે ધર્મક્રિયાઓ કરતા હતા અને એ ધર્મક્રિયાઓ તેઓ એવી રસ રીતે કરતા કે તે જોઈને સૌ આશ્ચર્યચકિત થતાં.

વિજયકૃષ્ણ, પોતાના કુળદેવતા શ્રીશ્યામસુંદરની પૂજા-સેવા કરવાની ઘણી વાર હઠ લેતા; પણ તેઓ બાળક અને ચમ્પાવલીતરહિત હોવાથી દેવમંદિરમાં જવાય નહિ એમ તેમને સમજાવવામાં આવતું. આથી તેમને બહુ દુઃખ થતું. આ બધો દોષ તેઓ શ્યામ સુંદર પર ઢોળતા અને બાળકબુદ્ધિથી તે ક્યારેક કોઈની સાથે તે સંબંધી વાદવિવાદ પણ કરતા. આ વખતના તેમના હાવભાવ તથા વાક્યચાતુરી જોઈ સૌને એમજ થતું કે જાણે સ્વયં શ્યામસુંદરજ તેમની સાથે બોલતા ન હોય !

બાળપણથીજ વિજયકૃષ્ણને સંન્યાસીનો વેષ બહુ ગમતો. લૂગડાં પહેરવા કરતાં તેમને લંગોટી પહેરવી બહુ ગમતી. વળી તેમણે માથે જટા રાખી હતી, તેથી સૌ તેમને ‘જટિયા ગોસાંઈ’ કહી બોલાવતા.

તે સમયે શાંતિપુરમાં સાધુ-સંન્યાસી પણ ઠીક ઠીક આવતા. વિજયકૃષ્ણ કોઈને કહ્યા વગર, એકલા તેમનાં દર્શન કરવા આલ્યા

જતા. ત્યાં તેમનો સત્સંગ-સમાગમ કરતા, અને ઠાકોરજીનાં દર્શન કરતાં તેમની આંખમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેતાં જોઈને સાધુ-સંન્યાસીઓ આશ્ચર્યચકિત થતા અને પ્રસન્ન ભાવે તેની સેવા-શુશ્રૂષા કરતા.

એક દિવસ બપોર પછી વિજયકૃષ્ણ ઘરમાંથી ક્યાંક બહાર ચાલ્યા ગયા. કોઈને કંઈ બળર નહોતી. સાંજ પડવા આવી તેથી માતાજીને ચિંતા થવા લાગી. આખી રાત શોધ્યા, પણ ક્યાંય જડ્યા નહિ; તેથી ઘરનાં બધાં માણસો પોતપોતાની ગફલત માટે ચિંતા કરવા લાગ્યાં. ઘરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો. બીજે દિવસે સવારે બપોર પડી કે, શ્યામચંદને ઘેર સાધુ સંન્યાસીઓ આવ્યા છે ત્યાં વિજયકૃષ્ણ તેમની સાથે આનંદ કરે છે. સંતપુરુષોએ ઘણા પ્રેમથી તેમને જમાડીને ત્યાંજ સૂવાડ્યા હતા. બીજી વાર પણ આવીજ રીતે વિજયકૃષ્ણ પલાયન કરી ગયા હતા. ત્યારે પણ સગાંવહાલાંઓએ બહુ શોધ્યા. આખરે પાસેના વનમાં એક બીલીના ઝાડ નીચે ચોગીની પેઠે પદ્માસન વાળી ધ્યાન કરતા જોવામાં આવ્યા. આ વખતે વિજયકૃષ્ણને બહારની દુનિયાનું ભાન નહોતું. પછી તેમને સૌ ઘેર લઈ ગયા.

બાળક વિજયકૃષ્ણને દોસ્તો સાથે મળીને શ્રીકૃષ્ણની બાળ-લીલાના પ્રસંગો ભજવવા બહુ ગમતા. તેમના ગોઠીઆઓને પણ તેમાં મજા આવતી. તેઓ વિજયકૃષ્ણને તથા વ્રજગોપાલને શ્રી-કૃષ્ણ બળરામનો વેષ સજવતા અને પોતે શ્રીદામા, સુદામા તથા સુબલ વગેરે પાર્ષદોના વેશ ધારણ કરતા. પછી તે બધા શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રની અદ્ભુત લીલાનો અભિનય કરતા. આ નૈસર્ગિક બાળ-લીલાથી સૌ પ્રેક્ષકોને બહુ આનંદ થતો. છેવટે જ્યારે આ કૃષ્ણ-લીલાની સમાપ્તિ થતી ત્યારે બન્ને ભાઈઓ મિત્રમંડળ વચ્ચે એકબીજાના ગળામાં એક હાથ નાખી અને બીજો હાથ લાંબો કરી “કાનાઈ બલાઈ દુધ ભાઈ, પથ છેડે દે બાડી જાઈ” એ ટુક ગાતા ગાતા અને નાચતા નાચતા જ્યારે ઘેર આવતા, ત્યારે તેમને જોઈને રસ્તામાં પ્રેક્ષકમંડળીના આનંદનો પાર રહેતો નહિ.

વિજયકૃષ્ણનો વિદ્યાભ્યાસ શિકારપુરની પાઠશાળામાંજ શરૂ થયો. બાળપણમાં જો કે તેઓ ચંચળ અને મનમાં આવ્યું તેજ ખરૂં, એવી વૃત્તિવાળા હતા; પણ ભણવામાં તો તેઓ દત્તચિત્તજ રહેતા. શાંતિપુર રહેતા ત્યારે તેઓ સરકાર મહાશયની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરતા.

એક વાર શાંતિપુરમાં કોલેરા ચાલ્યો અને તેથી ઘણાં માણસો મરણ પામ્યાં. આમાં વિજયકૃષ્ણના કેટલાક સહાધ્યાયીઓ પણ મરણ પામ્યા. આથી વિજયકૃષ્ણના કોમળ હૃદયને બહુ આઘાત થયો. ત્યારથીજ તેમને આ જન્મમરણનું રહસ્ય ઉઠેલવાનો નાદ લાગ્યો. સહાધ્યાયીઓના મરણ પછી તેમને એવી ચિંતા થતી કે “આ બધા ભાઈઓ જ્યાં બેસતા, જે પુસ્તકનો અભ્યાસ કરતા તથા જે રમતગમતો કરતા તે બધું તો એમનું એમજ રહ્યું પણ તેઓ તો ગયા તે ગયાજ ! પરંતુ આમ કેમ બને ? જરૂર, તેઓ કોઈ પણ અન્ય સ્થળે હોવા તો જોઈએજ.” આવા વિચારમાં ને વિચારમાં વિજયકૃષ્ણ એક દિવસ નિશાળે જતા હતા ત્યારે રસ્તામાં એક જગ્યાએ તેમના સ્વર્ગસ્થ સહાધ્યાયીનો અવાજ સંભળાયો કે:— “જો, ભાઈ વિજય ! અમે બધાય હયાત છીએ, તું અમારી ચિંતા કરીશ નહિ.” અચાનક આવું આકાશવાણી જેવું સાંભળવાથી તેમને ભય તેમજ વિસ્મય થયાં અને ઝટપટ નિશાળે જઈ ગુરુજીને બધી વાત કહી દેખાડી; પણ જ્યારે ગુરુજીને આ વાતમાં વિશ્વાસ બેઠેલો ન જોયો, ત્યારે તેમણે તે સ્થાને જઈ ખાત્રી કરી જોવાની હડ લીધી. આખરે ગુરુજી તે સ્થાને આવવા કબૂલ થયા અને કહ્યું કે “મને એ લોકોની વાત સંભળાવી શકીશ ને ?” વિજયકૃષ્ણે નિખાલસપણે ઉત્તર આપ્યો “હા, જરૂર સંભળાવીશ.” પછી સરકાર મહાશય તેમની સાથે ઉપરોક્ત સ્થાને ગયા; પણ ત્યાં જ્યારે સ્વર્ગસ્થ સહાધ્યાયીઓને જોયા પણ નહિ તેમ તેમનો અવાજ પણ સંભળાયો નહિ, ત્યારે ગુરુજીએ બાણ્યું કે આ તો ખોટું બોલે છે. આથી તેઓ કોપાયમાન થઈ વિજયકૃષ્ણને શિક્ષા કરવા તૈયાર થયા. વિજયકૃષ્ણ ગભરાઈ ગયા અને તત્કાળ પોતાના સ્વર્ગસ્થ સહાધ્યાયીઓને ઉદેશીને ઉંચે સાદે કહેવા લાગ્યા કે “જીઓ, ભાઈઓ ! તમે જેમ પહેલાં મારી સાથે વાત કરી હતી, તેવીજ રીતે જો અત્યારે નહિ કરો, તો હવે મારે ઉગરવાનો આરો નથી” આ સાંભળતાંજ સ્વર્ગસ્થ સહાધ્યાયીઓ એકે અવાજે બોલી ઉઠ્યા કે:—“ગુરુજી ! એને મારશો નહિ; જીઓ, અમે બધા આ રહ્યા.” ગુરુજી તો આ સાંભળીને સ્તબ્ધ, અને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. એકદમ તેમણે વિજયકૃષ્ણને તેડી લીધા, છાતી સરસા ચાંખ્યા અને તેમના ઉપર બહુ સ્નેહ દર્શાવ્યો. x

x ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

શ્રી સરકાર મહાશય પણ એક સ્વધર્મનિષ્ઠ સત્પુરુષ હતા. બાળક વિજયકૃષ્ણની અસાધારણ સરળતા, સત્યપ્રિયતા તથા તેજ-સ્વિતા વગેરે સદ્ગુણોથી મુગ્ધ થઈ તેઓ તેને ઘણા પ્રેમથી લણ-વતા. વિજયકૃષ્ણની ગુરુભક્તિ પણ તેવીજ હતી. પ્રસંગોપાત એક દિવસ ગોસ્વામીજીએ ગુરુજીસંબંધી નીચે પ્રમાણે વાત કરી હતી:-“ ગુરુજીએ એક દિવસ બધા વિદ્યાર્થીઓને બોલાવીને કહ્યું કે:-‘છોકરાઓ! કાલે સવારે વહેલા આવજો, આપણે સૌ ગંગાજી નહાવા જઈશું અને ત્યાં હું દેહત્યાગ કરીશ.’ રાતમાંજ આ વાત વાયુવેગે આખા શાંતિપુરમાં ફેલાઈ ગઈ અને ઊંઘે દિવસે સવારે તો નાનાંમોટાં સ્ત્રીપુરુષો એટલાં બધાં એકઠાં થયાં કે પાંડશાળામાં માય નહિ. ગુરુજીએ સૌને પ્રણામ કર્યા, અને પછી પાતાના પુત્રો સાથે બધા લોકો ગંગાઘાટપર આવ્યા. ત્યાં પોતે સ્નાન-સંધ્યા-દ્વિથી પરવારી સૌને પ્રણામ કરી ગંગાજળમાં બેસી જપ કરવા લાગ્યા. કાંઠે ભજન-કીર્તનની રમજટ ચાલવા માંડી. આખો ગંગા-ઘાટ માણસોથી ભરાઈ ગયો. ગંગાજીના તરંગો પણ જયધ્વનિ કરતા ઉછળવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે જપની પૂર્ણાહુતિ કરી ગુરુદેવ બોલ્યા કે ‘સાંભળો છોકરાઓ! હું તો કાયસ્થ છું, તમે ઘણા ખરા બ્રાહ્મણ છો; મેં તમને ધમકાવ્યા હશે અને માર્યા પણ હશે; માટે મને સૌ માફ કરજો. જુઓ, ભગવાન મને રથ લઈ તેડવા આવ્યા છે.’ આટલું બોલી ગુરુજી મૌન રહ્યા અને પછી ભગવત્-સ્મરણ કરતાં કરતાં દેહત્યાગ કર્યો. નવાઈ જેવું તો એ થયું કે, તેમનો દેહ ઢળી પડ્યો નહિ. પછી બ્રાહ્મણ શૂદ્ર-સૌ વિદ્યાર્થીઓ-એ મળીને માતાપિતાનો અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરે, તેમ ગુરુજીનો અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કર્યો.” *

વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનો વિદ્યાભ્યાસ આવા હરિભક્તિપરાયણ ગુરુજી પાસે શરૂ થયો હતો.

ગુરુજીના મૃત્યુ પછી, વિજયકૃષ્ણ શાંતિપુરથી બે માઈલ દૂર ‘હેજલ’ નામના પાદરીના વિદ્યાલયમાં દાખલ થયા. આ વિદ્યાલ-યમાં અંગ્રેજી, સંસ્કૃત તેમજ બંગાળી, એવા ત્રણ વિભાગો રાખવા-માં આવ્યાહતા. વિજયકૃષ્ણ તેમજ તેમના મોટા ભાઈ વ્રજગોપાલ સંસ્કૃત વિભાગમાં દાખલ થયા અને થોડા વખતમાં તો વિજય-કૃષ્ણ પોતાના સદ્ગુણોથી પાદરી સાહેબના પ્રેમપાત્ર શિષ્ય બન્યા.

* ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

અવતારી તેમજ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો જોતાં ઘણાખરાઓ બાળપણમાં ચંચળ તથા તોફાની જણાય છે. ભગવાન યશોદા-નંદને તો આખા ગોકુળમાં હાહાકાર વર્તાવ્યો હતો. નિમાઈ મહારાજની પણ ચંચળતા અને ઉદ્યમાત કાંઈ થોડાં નહોતાં. કારણ દેખીતુંજ છે. સાધારણ જીવો કરતાં મહાપુરુષનું જીવન કંઈક વધારે ઓજસ-ચૈતન્યવાળું હોય છે; એટલે બાળપણમાં પણ તેમની રમતગમતો, તેમના હાવભાવ અને તેમનાં તોફાનો, એ બધુંય અન્ય બાળકોથી જૂદું તરી આવે છે. અને તેમના બાળપણની એ ચંચળતા, ઉદ્વેગતાઈ વગેરે આગળ જતાં નિર્ભયતા, સત્ય-પાલનની દૃઢતા, અને અડગ આગ્રહ ઇત્યાદિ અસાધારણ ગુણોમાં રૂપાંતર પામે છે.

વિજયકૃષ્ણના પણ બાળજીવનમાં એવાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતો મળી આવે છે. તેમાંનાં કેટલાંક નીચે આપીએ છીએ.

શાંતિપુરની આસપાસનાં ગામડાંમાંથી ભરવાડણો રોજ સાંજે દહીં, દૂધનાં ગોરસડાં ભરી બજારમાં વેચવા આવતી. વિજયકૃષ્ણ તથા તેમના સખાઓ ભરવાડણોના જવા આવવાના માર્ગમાં એક ખાડો ખોદી રાખતા અને તે પર પાંડલાં વગેરે નાખી ઉપર ધૂળ પા-થરી દેતા. વાતમાં ને વાતમાં ણિચારી ભરવાડણો મહી માખણની મટુકીઓ લઈ આ ઠેકાણે આવતી ત્યારે ભૂલથી ખાડામાં પગ પડતાં તેમની મહી-માખણની મટુકીઓ ફૂટી જતી અને તેઓ પણ પડી જતી. વિજયકૃષ્ણ અને તેમના સખાઓ પાસેની અડી-માંથી આ ગમ્મત જોઈ રાજી થતા અને ભરવાડણો જતી રહેતી ત્યારે ફૂટેલાં ગોરસડાંમાંથી દહીં, દૂધ, માખણ વગેરે ખાઈ જતા અને વધ્યું ઘટ્યું વાંદરાંઓને ખાવડાવી દેતા. વળી એજ પ્રમાણે ક્યારેક લાંબું દોરડું રસ્તામાં રાખી તેના બે છેડા બે બાળકો પકડી પાસેની અડીમાં સંતાઈ રહેતા. ભરવાડણો ત્યાં થઈ પસાર થતી, ત્યારે બાળકો તે દોરડું તાણતા એટલે ભરવાડણો દોરડાની અડકેટ માં આવીને પડી જતી ને ગોરસીઓ ફૂટી જતી. આ પ્રમાણે બાળકો મહી-માખણની લૂંટ ચલાવતા. ચાલાક ભરવાડણો આ બધાં કોનાં પરાક્રમ છે તે તરતજ સમજી જતી અને શાંતિપુર જઈ માતાજીને પોતાનાં દુઃખ કહી સંભળાવતી. દયાળુ માતા તેમને દિલાસો આપતાં અને ગોરસડાંની કિંમત પણ આપી દેતાં.

શાંતિપુરની સ્ત્રીઓ જ્યારે ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરે લઈ ગંગા-

પૂજન કરવા ગંગાઘાટપર જતી, ત્યારે વિજયકૃષ્ણ અને તેમના ગોઠીઆઓ પણ સ્નાનને નિમિત્તે પાછળ પાછળ આહ્યા આવતા અને લાગ મળતો કે તરતજ તેમનાં નૈવેદ્ય લઈ નાસી જતા. વિજય-કૃષ્ણ તથા તેમના મિત્રો દુરાચારી મનુષ્યને શિક્ષા કરવા માટે અજબ યુક્તિ શોધી કાઢતા. કોઈ ઝાડ નીચે બેસી દુરાચારી મનુષ્યો સ્ત્રીઓની ઠૂઠા મસ્કરી કરતા, ત્યારે આ મંડળી ઝાડપર ચઢી જઈ તેમના પર થુંકતી અને ક્યારેક તો લઘુશંકા પણ કરતી; આટલું બધું થતું છતાંય કોઈ વિજયકૃષ્ણનો વાળ પણ વાંકો કરવાની હિંમત કરતું નહિ. કેમકે સૌ કોઈ માનતું કે, આ છોકરો કોઈ જુદાજ પ્રકારનો છે. આ પ્રમાણે તેમના તોફાની બાળજીવનમાં પણ અધર્મ-દુરાચારનો નાશ કરવાનો દૈવી સંકેત સમાયલો હતો.

વિજયકૃષ્ણનું કોમળ હૃદય કોઈનું દુઃખ જોઈ શકતું નહિ. કોઈ ગરીબને કોઈ પીડતું તો તે જોઈ તેમનું લોહી ઉકળી આવતું. એક દિવસ એક જમીનદાર પૈસાને માટે એક ગરીબ બેડુતને સતાવતો હતો. આ સાંભળી તરતજ વિજયકૃષ્ણ તેને ઘેર જઈ પહોંચ્યા. જમીનદાર જેવો તે બેડુતને ફટકારવા ગયો કે તરતજ વિજયકૃષ્ણ તેના તરફ ધસી ગયા, અને તેનું ગળું પકડી તેને ધમકાવ્યો કે “ચોર! લુચ્ચા! એ બિચારો દુઃખમાં અધમુઓ થઈ ગયો છે તેની તને દયા આવતી નથી? જો ભલું ઈચ્છતો હોય તો ઝટ તેને છોડી દે.” એમ કહેતાં કહેતાં તો વિજયકૃષ્ણને મૂર્છા આવી ગઈ અને તેઓ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. આ દૃશ્ય જોઈ જમીનદારનું હૃદય પીગળી ગયું અને તેણે તે ગરીબ માણસને તરતજ છોડી દીધો. એક બીજે પ્રસંગે માતાજી સાથે વિજયકૃષ્ણ એક શિષ્યને બંગલે ગયા હતા, ત્યાં પણ તે જમીનદારનો બેડુત-પ્રત્યેનો અત્યાચાર જોઈ વિજયકૃષ્ણથી રહેવાયું નહિ; તેથી તેને એક લાકડી ફટકાવી દીધી અને પોતે પણ આવેશથી બેભાન થઈ પૃથ્વીપર પડી ગયા હતા.

એક વાર એક નિર્દય માણસે ગોફળ મારીને એક પક્ષીને ઘાયલ કર્યું. તે ઘાયલ પક્ષીને નીચે તરફડીઆં મારતું જોઈ વિજયકૃષ્ણનું હૈયું હાથ ન રહ્યું અને તેમને બહુ લાગણી થઈ આવી. તે વખતે તેમણે તે પક્ષીને બચાવવા જે મહેનત લીધી તે તેમના સહાધ્યાયી જયગોપાલ ગોસ્વામીના શબ્દોમાંજ અત્રે આપીએ છીએ.

“એક વખત રામ, વિજય તથા ગૃહપતિ ધર્માચાર્ય અમારા

નાટ્યમંદિરમાં કીર્તન સાંભળવા આવતા હતા. તેવામાં પડિત શ્રીમાન્ પીતાંબર તર્કવાગીશના ઘર પાસે, એક પાન્ટુ નામના ભીલની ગોફુથી પીપળાના ઝાડપરથી એક પક્ષી ઘાયલ થઇ નીચે પડ્યું. આ તરફડીઆં મારતા પક્ષીને જોઈ વિજયની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલ્યાં અને મને કહેવા લાગ્યા કે—‘જયગોપાલ ! આવું નિર્દય કામ કેણું કર્યું ?’ એમ કહી આ કરુણ દ્રશ્ય તેમનાથી જોઈ શકાયું નહિ તેથી તે પક્ષીને છાતી સરસું આંખી પંપાળવા લાગ્યા અને તેમનાથી ખૂબ રડી પડાયું. રામે એકદમ દોડી જઈ પાસેના તળાવમાંથી પાણી લાવી તે પક્ષીપર છાંટ્યું; પણ તે પક્ષી, બે ત્રણ વાર ડોક ઉંચી નીચી કર્યા પછી મરી ગયું. વિજયને આ પ્રમાણે હૈયાફાટ રોતો જોઈ તર્કવાગીશ મહાશયની આંખમાં પણ ઝળઝળીઆં આવ્યાં. તેમણે વિજયને ખોળામાં બેસાડી શાંત કર્યો. આ કરુણ દ્રશ્ય જોયા પછી તે ભીલે પણ તે દિવસથી શિકાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.”x

શ્રીમાન્ વિજયકૃષ્ણના બાળજીવનવિષે તેમના બાળસખા શ્રીયુત ગોલોકકિશોર ગોસ્વામી મહાશય આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“વિજયની મીઠી મીલનસાર પ્રકૃતિ અમારાં સૌનાં મન હરણ કરી લેતી. અમે સૌ તેને ચાહતા. વિજયની ધીરજ, સ્નેહ-ભરી વાતો અને તેનો માયાળુ સ્વભાવ જોઈને કોઈપણ તેને ચાહ્યા વગર રહી શકતું નહિ. તેના સ્નેહાળ અને કોમળ હૃદય-માંથી દીનદુઃખી માટે કરુણાનો પ્રવાહ હમેશાં વહ્યાજ કરતો. આ સ્નેહભીના હૃદયથી રોગી તેમજ શોકાતુર જનોને દિલાસો મળતો અને દુઃખીજનોનાં દુઃખ દૂર થઈ જતાં. આ પુણ્યાત્માના પવિત્ર બાલ્યજીવનની વાતો જ્યારે જ્યારે યાદ આવે છે, ત્યારે મારા સાંસારિક ઉપાધિમય તથા પાપતાપથી ભરેલા જીવનમાં આજે પણ એક જાતનો અપૂર્વ અને પવિત્ર આનંદ ઉભરાઈ આવે છે.

વૈશાખ માસમાં—ઉનાળામાં—શાંતિપુરના રસ્તાઓમાં ઠેકઠેકાણે પાણીની પરબો મંડાતી. દયામૂર્તિ વિજયકૃષ્ણ જાતે તે પરબોમાં જઈને સૌને પાણી પાતા. એક વખત શાંતિપુરમાં ગંગાસ્નાન કરવા માટે યાત્રાળુઓનો મોટો મેળો ભરાયો. આ મેળામાં એક બાળકને કોલેરા લાગુ થયો; તેથી સાથેના યાત્રાળુઓ તેને પડ્યો મૂકીને આમતેમ જતા રહ્યા. તે રોગી બાળકની માતા આ પ્રમાણે નિ-

રાધાર થઈ જવાથી, રસ્તામાં એક બાજુએ મૃત્યુના મુખમાં પડેલા છોકરા પાસે બેઠીબેઠી રડતી હતી. રોગની વેદનાથી બાળક પણ તરફડતો હતો. તેને કોઈ પાણી પાચ એવું ન હતું, તેમ ‘કેમ છે?’ એમ પૂછનાર પણ કોઈ નહોતું. વિજયકૃષ્ણ આ કરુણ દૃશ્ય જોઈને રડી પડ્યો અને તરતજ ગામમાંથી એક પાલખી લઈ આવી તેમાં તેમને બેસાડી અમારા નાટ્યમંદિરમાં લાવ્યો ! કેટલાક દિવસ દવા વગેરેની માવજતથી તેમજ સ્નેહભરી સેવાચાકરી થયાથી તે બાળક સાજો થઈ ગયો. જતી વખતે તે છોકરાની માતાએ વિજયને આખે શરીરે હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપ્યો. વિજય તે દુઃખી બાળકના દુખળા પાતળા હાથ ઝાલી ફરી પાછો રડી પડ્યો. આ પવિત્ર દૃશ્ય જોઈને અમારાં હૈયાં પણ ભરાઈ આવ્યાં. બીજાં-ઓને માટે જેનું ‘હૈયું’ આ પ્રમાણે રડી ઉઠે, તે તો અવશ્ય દેવતાજ હોય એમ અમને ખાત્રી થઈ. આવા તો કેટલાય પ્રસંગોમાં અમે વિજયની દયાવૃત્તિનાં દર્શન કર્યાં છે. હવે તો હું છેક ઘરડો થઈ ગયો છું તોપણ મને બાળપણની આ વાત જેવી ને તેવીજ સાંભરે છે. મને એમજ લાગે છે કે, વિજયકૃષ્ણ તો કોઈ યોગબ્રહ્મ દિવ્યાત્મા હતો. આ સંસારરૂપી રંગભૂમિમાં એક પરમપુનિત પાત્ર તરીકેનો પાઠ ભજવીને પાછો પરમધામમાં ચાલ્યો ગયો. દેવતા ચાલ્યા જાય અને મંદિર પડ્યું રહે, તેમ વિજયકૃષ્ણ તો વિદાય થઈ ગયો; પણ મારા આ જીર્ણ હૃદયમંદિરમાં તેની પુણ્યસ્મૃતિ અંકાઈ રહેલી છે.”*

થોડા વખત પહેલાં શાંતિપુરનિવાસી એક વૃદ્ધ પંડિત મળ્યા હતા, તેમણે નીચે પ્રમાણે હકીકત જણાવી હતી:-

“ગોસ્વામી પ્રભુ મારા બાલમિત્ર હતા. તેમની બાળપણની ચંચળતામાં પણ અદ્ભુત સત્યપ્રિયતા તથા તેજસ્વિતા જોઈને અમે તો આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. સાક્ષાત્ અદ્વૈત પ્રભુજ બાળે શાંતિપુરમાં પધાર્યા હતા. બાળપણમાં અમે તો તેમની મર્યાદા બરાબર બળવી શક્યા નથી, પરંતુ તમને સૌને ધન્ય છે કે, તમે તેમના સમાગમનો લાભ લીધો છે.” આટલું બોલી તે વયોવૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સજ્જન નયને અમને ભેટી પડ્યા.

એક દિવસ વિજયકૃષ્ણ અને તેમના મિત્રોએ ભેગા થઈને શાંતિપુર જીલ્લાના તે વખતના ડેપ્યુટી કલેક્ટર શ્રીમાન ઈશ્વરચંદ્ર

*‘બાળક વિજયકૃષ્ણ’ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

ઘોષલ મહાશયના ઘોડાને પકડ્યો અને તેના ઉપર ઘોડેસ્વારી ખેલવા લાગ્યા. ઘોડાના રક્ષકને આ વાતની ખબર પડતાં, તે તરતજ ત્યાં આવ્યો અને છોકરાઓને પકડવા દોડ્યો. બીજા બધા છોકરાઓ તો નાસી ગયા, પણ વિજયકૃષ્ણ એમ ને એમ ઉભા રહ્યા. તે નિર્ભયપણે ઘોડાવાળાની સાથે ડેપ્યુટી સાહેબની પાસે હાજર થયા. ડેપ્યુટી સાહેબે ક્રોધના આવેશમાં પૂછ્યું:—“કેમ, અમારા ઘોડાને તો પકડ્યો હતો કે?” વિજયકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો “હાજી, મેં પકડ્યો હતો.” ડેપ્યુટી સાહેબે ફરીથી પૂછ્યું “શામાટે પકડ્યો હતો?” વિજયકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો કે “ઘોડાપર સ્વારી કરવાની ઇચ્છા થઇ, તેથી પકડ્યો હતો.” આ ઉપરથી ડેપ્યુટી સાહેબે શાંતિથી ફરી પૂછ્યું “કે અમારો ઘોડો પકડતાં તને કંઈ બીક ન લાગી? મને તું ઓળખે છે?” વિજયકૃષ્ણે તો પહેલાંની માફક દઢતાથી જવાબ આપ્યો “હા, હું બાહુ છું કે, આપ અહીંના ડેપ્યુટી સાહેબ છો. આપનો ઘોડો પકડતાં મને જરા પણ બીક નહોતી લાગી.” આ પ્રમાણે વિજયની નિર્ભયતા, સત્યપ્રિયતા અને સરળતા જોઈને ડેપ્યુટી સાહેબ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમનાં માતૃપિતાની માહિતી મેળવી તેમને કહ્યું કે “ઠીક જો, હવે જ્યારે તને ઘોડે ખેલવાની ઇચ્છા થાય, ત્યારે ખુશીથી મને કહેજે; એટલે હું ઘોડાનો સાજા મંડાવી આપીશ, પછી તું સુખેથી સ્વારી કરજે; કેમકે એમ ને એમ ચઢવાથી પડી જવાની ધાસ્તી રહે છે.”

બાળક વિજયકૃષ્ણને ‘યાત્રા’નાં ગાયન સાંભળવાં બહુ ગમતાં. જ્યારે પણ તેને ખબર પડતી કે, અમુક ઠેકાણે આજે ‘યાત્રા’ થવાની છે ત્યારે તે ક્યારેક એકલા તો ક્યારેક ગોઠીઆઓની સાથે ત્યાં પહોંચી જતા; અને ત્યાં જઈ પોતાની ચાલાકી બતાવ્યા વિના રહેતા નહિ. ‘યાત્રા’ ચાલતી હોય તે દરમિયાન બંધાણીઓ હુકા ગગડાવી ગરબડ કરતા હતા. આ જોઈ તેમને લાગતું કે, આનો કંઈ ઉપાય કરવો જોઈએ. આથી જ્યારે પણ લાગ મળતો ત્યારે વિજયકૃષ્ણ અને તેના સાથીઓ હોકાની ચલમ સાથે એક દોરી બાંધતા. જ્યારે બંધાણીઓ ઉતાવળ કરતા નળીમાં મોઢું ઘાલવા જતા ત્યારે છોકરાઓ દોરી ખેંચતા એટલે ચલમમાંથી દેવતા ભોંચે પડી જતો અને આજીબાજીના બધા માણસો ચાલતે ખેલે ‘હો હો’ કરી મૂકતા અને છોકરાઓ પણ ‘હો હો’ કરી પેટ ભરીને હસતા.

વિજયકૃષ્ણની આવી ચાલાકી તથા સાહસિકતાથી તે બાળકોની ટોળીનો સરદાર ગણાતો હતો.

એક સ્વર્ગસ્થ આત્મા બાળપણમાં વિજયકૃષ્ણને ઘણી વાર આપત્તિમાંથી ઉગારી લેતો. કેઈ વાર ‘યાત્રા’માંથી મોડી રાત્રે ઘેર આવતાં એકલા પડી જાય ત્યારે, અથવા સામી ટોળીમાં ઝાઝા છોકરા હોય અને પોતે એકલા હોય ત્યારે, આ સ્વર્ગસ્થ આત્મા મનુષ્યદેહ ધારણ કરી હાથમાં લાકડી લઈ તેમને સાચવીને ઘેર પહોંચાડી જતો. આ વિષે ગોસ્વામીજીએ એક વાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—“એક દિવસ હું રાત્રે ગાયન સાંભળવા મારા ઘરથી ઘણું દૂર ગયો હતો, ત્યાં હું સૂઈ ગયો. થોડી વાર પછી જાગીને જોઉં છું તો ‘યાત્રા’ પૂરી થઈ છે, લોકો સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યાં ગયાં છે. હુંજ માત્ર જમીન ઉપર સૂઈ રહ્યો હતો. મેં વિચાર્યું કે, હવે ઘેર કેવી રીતે જવું? આ પ્રમાણે વિચારું છું ત્યાં તો એક માણસ પગમાં પાવડીઓ પહેરી ચટપટ કરતો લાકડી ઠોકતો મારી પાસે આવ્યો અને મને કહ્યું ‘ભાઈ! હવે ઘેર ચાલ.’ તે માણસ પાસે આવ્યો ત્યારે તો મેં તેને ઓળખી કાઢ્યો કે આ તો મારો હમેશનો માર્ગદર્શક ભોમિયો છે. પહેલાં પણ તે આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર મને ઘેર પહોંચાડી ગયો હતો. તે વખતે તો મને એમજ લાગતું કે, માતાજીએ મને ઘેર તેડી લાવવા આ માણસને મોકલ્યો હશે, પણ એક વાર તો માતાજીનેજ શંકા થવાથી તેમણે મને પૂછ્યું કે “ભાઈ! તું ‘યાત્રા’માંથી આવેલી મોડી રાત્રે કેની સાથે ઘેર આવે છે?” મેં કહ્યું “કેમ! તું જેને મોકલે છે તેની સાથે ઘેર આવું છું.” માતાજીને તો આ વાત સાંભળી નવાઈ લાગી અને પછી મને ઠપકો આપ્યો કે:—“ખબરદાર! હવેથી રાત્રે ‘યાત્રા’ માં ગયો તો. કંઈ ખબર છે? આ ગામમાં તો ઘણા ધ્રુવરાક્ષસો રહે છે, તે ડોક મરડીને મારી નાખશે તો પત્તોય નહિ લાગે.” વળી એક દિવસ ‘યાત્રા’ માં ગાયન સાંભળવા ગયેલો ત્યાં હું ત્યાંને ત્યાંજ ઉઘી ગયો. જાગીને જોઉં ત્યાં તો એજ ધ્રુવરાક્ષસ લાકડી લઈને મારી પાસે ઉભો હતો. મેં તેને પૂછ્યું “તું કેણુ છે?” તેણે કહ્યું “તેનું તારે શું કામ છે? તું હવે ઘેર ચાલ.” મેં કહ્યું “માતાજીએ મને કહ્યું છે કે અહીં ધ્રુવરાક્ષસો રહે છે, તે બધા લોકોપર બહુ બુદ્ધિમંત્રી છે.” પછી તે કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર મને ઘેર લઈ ગયો. ત્યાં માતાજી

મારી રાહ જોઈને ઉભાં હતાં. પેલો ભોમિયો ઘર પાસેના એક ઝાડ આગળ પહોંચતાંજ અદૃશ્ય થઈ ગયો. ગોસ્વામીજીએ તેને માટે એક વાર કહ્યું હતું કે:—“તે (ભોમિયો—પ્રેતાત્મા) અમારા કુળદેવતા શ્રીશ્યામસુંદરનો પૂજારી હતો. એનું નામ પુરંદર પૂજારી હતું. ઠાકોરજીની સેવા—સામગ્રી ચોરી જતો તેના પાપને લીધે તે આ પ્રેતયોનિને પામ્યો હતો.” આ પુરંદર પૂજારીના સંબંધમાં ગોસ્વામીજીએ બીજી પણ વાત કહી હતી કે “એણે એક બીજે પ્રસંગે પણ મને સામી ટોળીના છોકરાઓથી બચાવી લીધો હતો. અમારા મહોદલાની ટોળી અને એક બીજા મહોદલાની ટોળી વચ્ચે ઘણી-વાર બોલાચાલી ને મારામારી થતી. એક દિવસ હું એકલો સામી ટોળીમાં ઘેરાઈ ગયો. તે બધાય મને મારવા તૈયાર થઈ ગયા. મેં જાણ્યું કે, આજે મુઆ પડ્યા છીએ. પરંતુ તેવામાં તો પુરંદર પૂજારી હાથમાં લાકડી લઈને મારી આસપાસ ધૂમવા લાગ્યો. પછી ધૂળના ગોટેગોટા ઉડવા લાગ્યા, તેથી સામી ટોળીના છોકરાઓનાં આંખ—મેં ધૂળથી ભરાઈ ગયાં અને મને તેઓ જોઈ પણ શક્યા નહિ. આથી લાગ જોઈ હું નાસી જઈ અમારી ટોળીભેગો થયો. આગળ ઉપર હું જ્યારે યાત્રા કરતો કરતો ગયાજી ગયો, ત્યારે મેં તેને ઉદેશીને વિષ્ણુપાદમાં પિંડદાનની ક્રિયા કરી હતી.”x

ગોસ્વામીની આ પ્રમાણે ઘણી વાર જીવલેણ આપત્તિમાંથી રક્ષા થઈ હતી. એક વાર એક ચોર તેમને ઘરેણાને લોભે, ઘણે દૂર ફેંસલાવીને લઈ ગયો; પણ પછી તો કેાણુ જાણે પસ્તાવો થયો તેથી કે પછી ભગવાનની કૃપાથી હો, પણ તે બિચારો પાછો ગોસ્વામીજીને ઘર આગળ પાછા મૂકી જઈ નાસી ગયો !

એક વખત માતાજી વિજયકૃષ્ણને લઈ એક સગાને ત્યાં લગ્ન-પ્રસંગે ગયાં હતાં. કામકાજની ધમાલમાં કોઈને તેની ખબર ન રહી. રાત્રે કેટલાક ચોરલોકો તેને સૂતેલો ઉપાડી ગયા અને એક જંગલમાં કાળીમાતાને તેનો ભોગ આપવાનો વિચાર કર્યો. એ વખતે એક પાગલ ત્યાં આવી ચઢ્યો. તેણે ચોર લોકોના હાથમાંથી ખડ્ગ લઈ લીધું અને તેમને ડરાવીને કાઢી મૂક્યા. પછી તેણે વિજયને ઘેર પહોંચાડ્યો અને તેનાં સગાંવહાલાંને ઉપલી વાત કહી.

એક વખત માતાજી વ્રજગોપાલ તથા વિજયકૃષ્ણને લઈ પિયેરથી—શિકારપુરથી વહાણમાં બેસી શાંતિપુર આવતાં હતાં. લાંબે

ફેરે વહાણ હાંકે તો શાંતિપુર આવતાં બે ત્રણ દિવસ લાગે તેમ હતું અને જો દુકે રસ્તે થઈ ચાલે તો તરત પહોંચાય તેમ હતું; પણ ત્યાં પાણી થોડું હોવાથી વહાણ ચાલી શકશે કે કેમ ? એવી ખાતરીને શંકા થઈ. છેવટે ભગવાનપર ભરોસો રાખીને સૌએ દુકે રસ્તે જ જવાનું નક્કી કર્યું; પણ થોડે દૂર ગયા ત્યાં તો વહાણ રેતીમાં અટકી ગયું. હવે તો ન જવાય આગળ કે ન જવાય પાછળ, એવી સ્થિતિ થઈ પડી. સાંજ પણ પડવા આવી હતી. એ વખતે તે ભાગમાં ચાર-દૂંટારાનો ભય બહુ હતો. આથી માતાજી ચિંતાતુર થઈ ગયાં. એ વેળા એક ચમત્કાર થયો. વહાણ આપોઆપ ચાલવા લાગ્યું. આ જોઈ બીકના માર્યા સૌના હોશકોશ ઉડી ગયા, પણ થોડીજ વારમાં તે વહાણ શાંતિપુરના ઘાટે પહોંચી ગયું. પછી સૌ ભગવાનનો ઉપકાર માનતાં માનતાં પોતપોતાને ઘેર ગયાં. માતાજી પણ બંને બાળકોને લઈ ઘેર આવ્યાં.*

ઉત્તરકાળમાં જેમણે ભગવાન ગૌરાંગદેવે પ્રવર્તાવેલ લુપ્ત-પ્રાય વૈષ્ણવધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો, તે ગોસ્વામી મહારાજની પરમાત્માએ બાહ્યાવસ્થામાં આ પ્રમાણે અનેક આપત્તિઓમાંથી રક્ષા કરી હતી.

* ગોસ્વામીજીના જીવનની આ ઘટનાઓ શ્રીયુત શારદાકાંત બંદોપાધ્યાયે સંગ્રહેલ વાતો ઉપરથી લેવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

ઉપવીતસંસ્કાર તથા અનીતિ સામે વિરોધ

ઠશાળાનો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી વિજય-
કૃષ્ણ શાંતિપુરમાં શ્રીયુત ગોવિંદચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય-
ની મહાપાઠશાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં એક
વર્ષમાં 'મુગ્ધબોધ' નામનું વ્યાકરણ સંપૂર્ણ
કર્યું. વિજયની આવી અપૂર્વ મેધાશક્તિ જોઈ
શાંતિપુર તેમજ નવદ્વીપની પંડિતમંડળી
આશ્ચર્યચકિત થઈ હતી.

વિજયને જ્યારે નવમું વર્ષ બેઠું ત્યારે શ્રી અદ્વૈતવંશભૂષણ
પદ્મદર્શનવેન્કટા, પંડિતવર્ય શ્રીમાન તર્કરત્ન મહાશયે તેમનો ઉપ-
નયન સંસ્કાર કર્યો અને ગાયત્રીમંત્રનું દાન કર્યું. ઉપનયનસંસ્કાર
થયા પછી કુળની પ્રથા પ્રમાણે તેમણે માતા પાસે પણ મંત્રદીક્ષા
ગ્રહણ કરી. અદ્વૈતવંશમાં આ પ્રમાણે જ્યારે સ્ત્રીઓ પાસેથી મંત્ર-
દીક્ષા લેવામાં આવતી, ત્યારે એક ધીજ સદાચારી પંડિતજીને
'ઉપગુરુ' તરીકે સ્વીકારવાનો રિવાજ લાંબા વખતથી પ્રચલિત
હતો. તે રિવાજ મુજબ વિજયકૃષ્ણે આચાર્ય કૃષ્ણગોપાલ મહા-
શયના સદ્ગુણોથી મુગ્ધ થઈ તેમને 'ઉપગુરુ' તરીકે સ્વીકાર્યા
અને ત્યારથી તેમનીજ શાળામાં વેદાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન આરંભ્યું.

દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી વિજયકૃષ્ણના જીવનમાં અદ્ભુત પરિ-
વર્તન થવા માંડ્યું. હવે તેમનામાંથી બાળપણની ચંચળતા દૂર
થઈ, તેમનું લક્ષ્ય માનવજીવનનાં કર્તવ્ય તરફ વળ્યું. આચાર્ય
કૃષ્ણગોપાલ આ સંબંધમાં જણાવે છે કે:—“દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી
વિજયને 'હરિનામ'ની લગની લાગી હતી. તે રોજ જાતેજ ફૂલ
વીણી લાવી શ્રીશ્યામસુંદરની પૂજા કરતા. જ્યારે પણ કોઈ દીન-
દુઃખી કે દરિદ્રને તે જોતા ત્યારે તેમનું દયાળુ હૃદય ભરાઈ આવતું.
અને ભૂતદયા તથા ભગવદ્ભક્તિનેજ શ્રેષ્ઠ ધર્મ માની તદનુસાર

આચરણ કરતા.*

ધર્મકર્મના પાયારૂપ નીતિધર્મનો તે સમયે લોપ થઈ ગયો હતો, તે સમયનાં બધાં સરસ્વતી મંદિરો-શાળા પાઠશાળાઓ-કે જે ધર્મ અને નીતિનાં કેન્દ્રસ્થાનો હોવાં જોઈએ તે બધાં અનીતિનાં ધામ થઈ ગયાં હતાં. વિદ્યાર્થીઓનાં અનીતિભર્યાં આચરણથી લોકો ત્રાસ પામતા અને તેમને પોતાના કુટુંબમાં ભળવા દેતાં પણ અચકાતા. ખાનદાન કુટુંબના છોકરાઓ પણ છડે ચોક વ્યભિચાર કરતા અને દારૂના શીશા ગટગટાવતાં શરમાતા નહિ. દેશમાં અનીતિનો આવો અત્યાચાર જોઈ વિજયકૃષ્ણના હૃદયમાં દારુણ વેદના થવા લાગી. આખરે તેમણે ‘કાર્ય સાધયामિ વા દેહં પાતયामિ ।’ એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને આ અનીતિનાં મૂળ ઉખેડી નાખવા માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી. હવે તેમણે પોતાના નીતિપરાયણ અને ધગશવાળા ભાઈબંધોનું એક મંડળ રચ્યું. ‘નીતિશ્રષ્ઠ લોકોને ઘટતી શિક્ષા કરવી’ એ આ મંડળનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. આ મંડળના સભાસદો પહેલાં તો તે દુરાચારી લોકોને તેમના દોષો જણાવીને તે ન કરવાની શિખામણ આપતા. અને જ્યારે એ દુરાચારી લોકો એમ સહેજે સહેજે સુધરતા નહિ ત્યારે તેઓ દંડનીતિનો પણ આશ્રય લેતા.

આ મંડળના કામકાજના સંબંધમાં વિજયકૃષ્ણના અધ્યાપક શ્રીયુત વનમાલી ભટ્ટાચાર્ય મહાશય કહે છે કે:-“ભૂખ્યા માણસોને ભોજન આપવામાં, રોગી માણસોને ઘેર જઈ દવા વગેરેદ્વારા તેમની સેવા-ચાકરી કરવામાં અને દુઃખીઓને દિલાસો આપવામાં એ બધા સભાસદો ખરા ભાવથી અર્પણજ થઈ ગયા હતા. દેશમાં કોલેરા, ખલેગ વગેરે રોગોનો ઉપદ્રવ થતો અને ગામમાં ઘેર ઘેર મરણપથારીઓ થતી. સર્વત્ર દુઃખનો કેર વર્તી રહેતો, સગાંસંબંધીઓ પણ પોતાના જીવ બચાવવાને બહાને આધાં પાછાં થઈ જતાં; ત્યારે વિજયકૃષ્ણ અને તેમનું મંડળ, પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વિના દેવહૂતોની પેઠે ખડે પગે દીન-દુઃખીની સેવા કરતા અને તેમ કરતાં જે મરણ પામતાં તેમની અત્યેષ્ટિ ક્રિયા પણ તેઓ કરતા.”

“જેઠ મહિનાની એક મધરાતે, માંકડ અને મચ્છરના ઉપદ્રવથી પાસાં ફેરવતાં ફેરવતાં જ્યાં સહેજ આંખ મીચાઈ ત્યાં તો ‘આગ

લાગી, આગ લાગી'નો ભયંકર અવાજ સંભળાયો. પથારીમાંથી ઉઠી ઘરની બહાર આવ્યો, ત્યાં તો ખબર મળી કે, તાંતિપાડાની એક ચાલમાં આગ લાગી છે અને ત્યાં વિજયકૃષ્ણ તથા તેનું મંડળ આગ ચોલવવા ભગીરથ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. તે દિવસે વિજયે આગ ખૂંચાવવામાં જે ચાલાકી અને સમયસૂચકતા દાખવ્યાં હતાં તે તો અજોડ અને આશ્ચર્યજનકજ હતાં. તે રાત્રેજે વિજય અને તેનું મિત્ર-મંડળ ન હોત તો તો કેટલાય વણકરોનાં ઝુંપડાં બળીને ખાખ થઈ ગયાં હોત અને કેટલાંય માણસો ઘરબાર વગરનાં થઈ ગયાં હોત.”

“એક વાર અતિવૃષ્ટિને લીધે ગામના તળાવનો અંધ તૂટી ગયો હતો; એવામાં મારાં માતૃશ્રી ભીને વસ્ત્રે હાંફતાં હાંફતાં આવી કહેવા લાગ્યાં કે:—‘ભાઈ ! ભાઈ ! આજે તો વિજયે પોતાના જીવના જોખમે એક છોકરાને પાણીના પ્રવાહમાંથી તણાવો બચાવ્યો છે. તું જરા એને જોઈ આવ. એવાનાં દર્શનથી તો નેત્રો પણ પવિત્ર થાય. જા, જા, એ છોકરો હજી તળાવને કાંઠે છે.’ આ સાંભળી હું તો એકદમ દોડતો ગયો અને જઈને જોઉં છું તો આખું ગામ તળાવ-ને કાંઠે ઉભરાયું હતું. સૌની સારવારથી છોકરો હવે શ્વાસ લેતો થયો હતો. તે છોકરાની મા તો બેબાકળી થઈ ગઈ હતી, તેથી સૌના વાર્યા છતાંય છોકરાના ઢીલા અને ટાઢા હાથપગ દાખતી હતી.”+

શાંતિપુરમાં સ્ત્રીપુરુષો સર્વે એકજ ઠેકાણે ગંગાઘાટપર સ્નાન કરતાં. સ્ત્રીઓ શાંતિપુરની ખારીક મલમલની સાડી પહેરી સ્નાન કરતી, તેથી તેઓ જ્યારે સ્નાન કરી બહાર નીકળતી ત્યારે દુષ્ટ પુરુષો તેમના તરફ કુદૃષ્ટિ કરતા. વિજયકૃષ્ણે આ અનાચારનો ખુલ્લો વિરોધ ઉઠાવ્યો; એટલુંજ નહિ પણ તેણે શિષ્ટ પુરુષોની સહાયથી સ્ત્રીઓ જાડાં વસ્ત્રો પહેરતી થાય એવી હિલચાલ કરવા માંડી. કેટલીક સ્ત્રીઓને આ હિલચાલ ગમી નહિ. તેઓએ જાણ્યું કે, આ હિલચાલ કરનાર વિજયકૃષ્ણ છે. આથી તેને મેથીપાક જમાડવાની તઓએ છુપી યુક્તિ યોજવા માંડી. છેવટે એમ નક્કી થયું કે, પરોઢીએ જ્યારે તે ગંગાસ્નાન કરવા જાય, ત્યારે તેને બરાબર પુષ્પાંજલિ આપવી; પણ તેમની આ યોજના પાર પડી નહિ. એક દિવસ અંધારે અંધારે તેઓ વિજયકૃષ્ણને બદલે વ્રજ-ગોપાલને મારવા તૈયાર થઈ ગયાં. બન્ને ભાઈઓના દેખાવ સરખાજ હતા, પણ જ્યારે તેમને બૂલ સમજાઈ ત્યારે તેઓ

+ ‘બાળક વિજયકૃષ્ણ’માંથી.

શરમાઈને નાસી ગઈ અને તેમનું કારસ્તાન પકડાઈ ગયું. પછી તો ગામના સમજી લોકોના અભિપ્રાયથી સ્ત્રીપુરુષોના નહાવા-ધોવાના ઘાટ અલગ અલગ રાખવામાં આવ્યા. આ પ્રમાણે નીતિ-પરાયણ અને પાણીદાર વિજયકૃષ્ણનો શુભ મનોરથ સફળ થયો.

શાંતિપુરમાં રાસોત્સવ પ્રસંગે દેશદેશાંતરથી ઘણા યાત્રાળુઓ આવતા અને મોટો મેળો ભરાતો. આવા મેળામાં પણ હુષ્કો લોકો લાગ કાવતાં કોઈ અનાથ અખળાની લાજ લૂંટતાં અચકાતા નહિ. આથી સ્ત્રીઓ ઉપર થતા અત્યાચારો અટકાવવા માટે વિજયકૃષ્ણ અને તેનું મંડળ મેળામાં આમતેમ ધૂમતું અને દુરાચારીઓ-પર પાકી દેખરેખ રાખતું. સમજાવવા છતાંય કોઈ દુરાચારી માન-તો નહિ તો પછી આ મંડળ તેને શિક્ષા કરીને પણ સીધો કરતાં અચકાતું નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે, ત્યારથી આવા મેળાઓમાં કોઈ કોઈના તરફ કુદૃષ્ટિ કરવાની કે યાત્રાળુઓ સાથે અયોગ્ય વ્યવહાર કરવાની હિંમતજ કરતું નહિ. એવી આ નીતિપરાયણ, સેવાભાવી અને પાણીદાર બાળકોની ધાક ખેંસી ગઈ હતી.

એક વખત વિજયકૃષ્ણ, એક દુરાચારી છોકરાને ગંગાનદીમાં જળવિહાર કરવાના નિમિત્તે મછવામાં ખેસાડી લઈ ગયા. મછવો જ્યારે મધ્યભાગમાં આવ્યો ત્યારે તેમણે તે છોકરાને દમ ભરાવ્યો કે:—“જો તું હવેથી તારું ચારિત્ર સુધારવાની પ્રતિજ્ઞા નહિ લે, તો હમણાંજ તારા હાથપગ બાંધીને ગંગાજીમાં નાખી દઈશ.” છોકરો તો આ સાંભળી બીકનો માર્યો આલોજ બની ગયો અને તેણે વિજયકૃષ્ણે કહેલી પ્રતિજ્ઞા લીધી. કહેવાની જરૂર નથી કે, તે છોકરો ત્યારપછી સુધરી ગયો હતો.

વિજયકૃષ્ણનો એક સંબંધી પોતાના ઘરમાં વેશ્યાને લાવતો તેથી તેની ધર્મપત્નીને બહુ દુઃખ થતું. દિવસ જતાં આ દુઃખ વધવા લાગ્યું. આખરે તે ભત્રી બાઈએ વિજયકૃષ્ણની સહાય માગી. આથી લાગ જોઈ એક વાર વિજયકૃષ્ણ અને તેનું મંડળ “મારો, મારો” કરતું તેના ઘરમાં ઘૂસી ગયું. વેશ્યા તો જીવ લઈને નાડી. તે ભાઈ ઉંમરમાં વિજય કરતાં જરા મોટા હતા તેથી ઉલટા તેજ તેને ઠપકો આપવા લાગ્યા, પણ સત્યનિષ્ઠ વિજયકૃષ્ણ કંઈ દબાય તેવા નહોતા. એટલે તે દિવસથી તે ભાઈ વેશ્યાને ઘેર લાવવાનું ભૂલીજ ગયા.

એક દિવસ એક સ્નેહી મિત્ર વિજયકૃષ્ણની પરીક્ષા કરવા મોઢે દાડૂ ચોપડીને તેની પાસે આવ્યો. વિજયકૃષ્ણે તરતજ તેને એક

તમારો લગાવી દીધો અને કહ્યું કે “જા, તારે મોં કાણું કર.” તથા ફરીથી તેનું મોઢું ન જોવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પેલો મિત્ર તો દિંગ્મૂઠ થઈ ગયો. તેણે જાણ્યું નહોતું કે, આવી સહેજ ગમ્મતમાંથી આવું ગંભીર પરિણામ આવશે. થોડા દિવસ સુધી તો વિજયકૃષ્ણ તેની સાથે બોલ્યાચાલ્યા પણ નહિ, તેથી તેને એટલું બધું દુઃખ લાગ્યું કે તે સંસારત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યો ! પછી લગભગ પચીસ વર્ષે તે મિત્ર સંન્યાસીને વેષે વિજયકૃષ્ણને શાંતિપુરમાં મળ્યો હતો. તેને જોઈ ગોસ્વામીજીની આંખોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં અને તરતજ પોતાના એ બાળસ્નેહીને પ્રેમપૂર્વક ભેટી પડ્યા અને પોતે કરેલા અપરાધને સંભારી પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા, ત્યારે તે મિત્રે કહ્યું કે “ભાઈ વિજય ! આ ધર્મજીવનનું મૂળકારણ તમે જ છો, તમારી શિક્ષાથીજ મને ચટકી લાગી, તો આજે હું માનવજીવનનું રહસ્ય સમજવા લાગ્યશાળી* થયો છું. વગેરે”

આ પ્રમાણે વિજયકૃષ્ણ પોતે નીતિપરાયણ રહેતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ કુળની પ્રથા પ્રમાણે બીજાઓને પણ ધર્મપરાયણ કરવાનો પરિશ્રમ કરતા; તેમજ સ્વધર્માનુસાર નિત્યનિયમાદિનું પાલન કરતા હતા. સવારના પહોરમાં વહેલા ઉઠી વિજયકૃષ્ણ ગંગાસ્નાન કરી લઈને પછી સંધ્યાવંદન, પાઠપૂજા અને જપ-સ્વાધ્યાય વગેરે એવી કુશળતા ને લાવપૂર્વક કરતા કે તે જોઈ વૃદ્ધ પુરુષો અને વડીલો પણ આશ્ચર્યચકિત થતા અને તેમના લાવી જીવન-વિષે અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરતા. કંઈ તુલસીની માળા, મસ્તકે મોટી શિખા, લલાટમાં મનોહર તિલક, કંઈ લાંબું વિશુદ્ધ યજ્ઞોપવીત તથા તેજસ્વી શરીર વગેરે જોઈને શાંતિપુરનિવાસી આબાળવૃદ્ધ-પુરુષો તેમજ સ્ત્રીઓ-મુગ્ધ થઈ જતાં. તેમની બાળસુલભ ચંચળતામાં પણ એક પ્રકારનો અપૂર્વ ઉત્તમ લાવ જણાતો હતો. તેમના સ્પષ્ટ વક્તૃત્વમાંથી તેમજ તેજસ્વી સ્વભાવમાંથી પણ એક પ્રકારની સ્નેહભરી સરળતા તથા સ્વર્ગીય મધુરતા તરી આવતાં હતાં. તેમની ઉંચ પ્રકૃતિમાં-કઠોર શાસનમાં-પણ એક પ્રકારની કલ્યાણકારી સહૃદયતા દેખાઈ આવતી. તેમના આ બધા સદ્ગુણોથી વિરોધીઓ પણ તેમને માન આપ્યા વિના રહી શકતા નહિ.

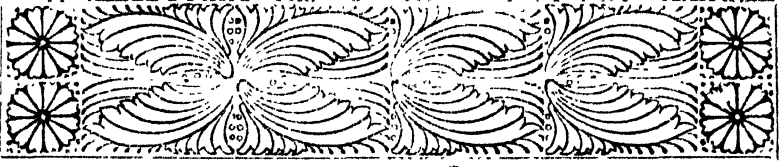
વિજયકૃષ્ણ જેમ જેમ મોટા થતા ગયા, તેમ તેમ વધારે

* શાસ્ત્રકારે પણ કહ્યું છે કે ક્રોધોઽપિ દેવસ્ય વરેણ તુલ્યઃ ।
અર્થાત્ દેવ-સન્નજનનો ક્રોધ પણ વરદાન જેવો નિવડે છે.

ખંતથી અને ઉમંગથી વેદાંતશાસ્ત્રનો તથા દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. તેમની અસાધારણ મેધાશક્તિ તેમજ અપૂર્વ એકાગ્રતાથી ગુરુજી શ્રીકૃષ્ણગોપાલ ગોસ્વામી બહુ પ્રસન્ન થયા. થોડાજ વખતમાં તેમણે છયે દર્શનોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો અને તે ગ્રંથોમાં પ્રતિપાદન કરેલું પ્રહ્લજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. ઉત્તરજીવનમાં તેમણે પ્રાહ્લધર્મના જે હુંહુલિનાદથી દશે દિશાઓ ગળાવી મૂકી હતી, તેનું આ મંગળાચરણ હતું. તે સંખંધમાં આચાર્ય શ્રીકૃષ્ણગોપાલે એક વાર કહ્યું હતું કે:—“વિજયકૃષ્ણની અપૂર્વ મેધાશક્તિનો પરિચય મને થયો હતો. તે મારી પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો. મેં તેને કેટલોક સમય સાંખ્યદર્શન ભણાવી વેદાંતશાસ્ત્રમાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો અને વેદાંતપરિભાષા અને વેદાંતદર્શન શીખવ્યાં હતાં. તેને વેદાંતશાસ્ત્રનું ગૂઢ રહસ્ય સમજી લેતાં જરા પણ મહેનત પડતી નહિ. તેને પ્રહ્લજ્ઞાનની અંતઃસ્ફૂરણ થતી હતી. માનવની સુખાકૃતિ તેના મનોભાવો વ્યક્ત કરે છે, તેથી તેને હૃદય-દર્પણ કહેલું છે. વિજયના સુખારવિંદપર અપૂર્વ પ્રહ્લતેજ ઝળકતું હતું.”*

* ‘બાળક વિજયકૃષ્ણ’ નામના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

પ્રકરણ ચોથું

સંસ્કૃત અને ડૉક્ટરી અભ્યાસ, બ્રાહ્મધર્મ ગ્રહણ કરવો, ઉપવીતનો ત્યાગ અને સમાજનો ઉપદ્રવ

દાંતશાસ્ત્રનું અધ્યયન સમાપ્ત કર્યા પછી ગોસ્વામી-જી અઢાર વર્ષની ઉંમરે બંગ સંવત ૧૨૬૬ માં શાંતિપુરના પોતાના બાળસખા શ્રી અઘોરનાથ ગુપ્ત સાથે કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાંની સંસ્કૃત કૉલેજમાં દાખલ થયા. આ વખતે તેઓ પોતાના બનેલીના મોસાળમાં સાંતરાગાછિમાં રહેતા હતા. આથી તેમને રોજ ત્રણ-ચાર માઇલ પગે ચાલીને મછવામાં ગંગાપાર થઇને કૉલેજમાં આવવું પડતું. આમ રોજ પગે ચાલવામાં તેમજ વર્ષાઋતુની ઝડીઓમાં તેમને કેટલી મુશ્કેલીઓ આવી હશે અને દુઃખ સહેવું પડ્યું હશે તેનું તો માપ થઇ શકે તેમ નથી. તેમના બાળસખા અઘોરનાથ બહુ સાધુ સ્વભાવના હતા, તેથી લોકો તેમને ‘સાધુ અઘોરનાથ’ કહેતા હતા. ‘સમાન શીલ વ્યસનેષુ સખ્યમ્’ એ ન્યાયે બંને વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી જામી; અને જેમ જેમ મોટા થતા ગયા, તેમ તેમ તેઓની એ મૈત્રી વધારે જામતી ગઇ. ઉત્તરકાળમાં બંને મિત્રોએ પ્રબળ ધર્માનુરાગથી પ્રેરાઇ અસાધારણ ઉત્સાહ અને ખંતથી ભારતવર્ષના શહેરે શહેરમાં તથા ગામડે ગામડામાં બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો; પરંતુ કાળની કૂરલીલામાં સપડાઇને અઘોરનાથ તેમના સહૃદય બંધુ અને પૂજ્યપાદ ગોસ્વામીજીને ત્યજી ચાલ્યા ગયા. સાધુ અઘોરનાથ સ્વર્ગવાસી થયા પછી, જ્યારે પણ તેમની વાત નીકળતી ત્યારે ગોસ્વામીજી અશ્રુપ્રવાહને રોકી શકતા નહિ.

સંસ્કૃત કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે સમયે તેમના મોસાળમાં-શિકારપુરનિવાસી પૂજ્યપાદ શ્રીમાન્ રામચંદ્ર ભાદુડીજીની મોટી કન્યા શ્રીમતી યોગમાયાદેવી સાથે ગોસ્વામીજીનાં લગ્ન

૩૦ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ ચોથું

થયાં. આ વખતે તેમની ઉંમર અઠાર વર્ષની હતી અને યોગમા-
યાદેવીની ઉંમર માત્ર છ વર્ષની હતી.

ગોસ્વામીજી જ્યારે સંસ્કૃત કોલેજમાં અધ્યયન કરતા હતા, ત્યારે તેમના ધર્મમતનું પરિવર્તન થવા લાગ્યું હતું. ધર્મરહિત શિક્ષણથી તેમજ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાની બહારની ટાપટીપથી દેશમાં એક નવોજ પવન વાયો હતો. આનું પરિણામ એ આંચું કે, યુવકે ઉદ્ધત અને વિપથગામી થવા લાગ્યા. મરજીમાં આવે તેમ ખાવાપીવામાં આ યુવકોની સભ્યતા સમાધ જતી. આવો સુયોગ જોઈને પાદરીઓ તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ આકર્ષવા લાગ્યા. પાદરીઓની મીઠી જબાનથી તથા તેમનાં વિવિધ પ્રકારનાં પ્રલોભ-
નોથી યુવકોનાં ટોળેટોળાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવા લાગ્યાં. ગોસ્વા-
મીજીના રામમય અને કૃષ્ણમય ભટ્ટાચાર્ય નામના બે ધર્મનિષ્ઠ મિત્રો પણ ખ્રિસ્તી થઈ ગયા. આ બંને મિત્રોએ જ્યારે સ્વધર્મનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે ગોસ્વામીજીના કેમળ હૃદયમાં બહુજ આઘાત થયો અને તે વખતના હિંદુધર્મના આચારવિચારપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ; કેમકે તેમણે જોયું કે, તેનાથી કંઈ હિંદુધર્મની રક્ષા થઈ શકે તેમ નથી. વળી વેદાંતશાસ્ત્રના પરિશીલનથી પણ તેમ-
નામાંથી હિંદુધર્મના કર્મકાંડ ઉપરની આસ્થા ક્યારનીયે ઉઠી ગઈ હતી. એ સંબંધમાં તેમણે ‘અમારું જીવન અને બ્રાહ્મસમા-
જનો પરીક્ષિત વિષય’ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે:—“વેદાંત-
નો અભ્યાસ કરતાં હું શુષ્કવેદાંતી બની ગયો હતો. ત્યારે
“અયમાત્મા વ્રહ્મ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન” વગેરે શ્રુતિઓથી મને સઘળું
બ્રહ્મમય છે, તેમ હું પણ બ્રહ્મરૂપ છું એમ ભાસતું અને ઉપાસના-
ની જરા પણ આવશ્યકતા માનતો નહિ.” એજ સમયમાં એક
દિવસ રંગપુર જીલ્લાના આમલાગાછિ ગામના ગોસ્વામીજીના એક
વંશપરંપરાના શિષ્ય આંચ્યા અને:—

અજ્ઞાન તિમિરાન્ધસ્ય જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।

ચક્ષુરુન્મિલિતં યેન તસ્મૈશ્રીગુરવે નમઃ ॥

એ શ્લોક બોલી તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા. આથી ગોસ્વામી-
જી ચમકી ઉઠ્યા, અને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યા કે
“મારામાં તો કંઈ આવી શક્તિ છે નહિ, મારો પોતાનો મોક્ષ
શી રીતે થશે ? તેનો પણ કંઈ નિરધાર નથી; ત્યારે આ પ્રમાણે

શુરુપણાનો મિથ્યા દંભ ક્યાંસુધી કર્યા કરવો ?” આમ વિચારી ગોસ્વામીજીએ ત્યારથી શિષ્યોને ઘેર જવાનું બંધ કરી દીધું; અને સ્વતંત્રપણે આજીવિકા ચલાવવાની ઇચ્છા થવાથી, મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આની થોડો વખત પહેલાં ગોસ્વામીજીએ આકાશવાણી સાંભળી હતી કે:—“ભાઈ ! પરલોકનો વિચાર કરો.” આ કોણ બોલ્યું તેની કંઈ ખબર ન પડવાથી ગોસ્વામીજીને બીકમાં ને બીકમાં તાવ આવી ગયો હતો.* ઉપરની બન્ને ઘટનાથી ગોસ્વામીજીના ધર્મજીવનમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ ગયું.

એવામાં ગોસ્વામીજીને કેઈ કારણપ્રસંગે બોશુરા જલ્લામાં જવાનું થયું, ત્યાં શિવવાટીનિવાસી શ્રીયુત કિશોરીલાલ રાય, હારા-ધન વર્મા અને ગોવિંદચંદ્ર દાસ, નામના ત્રણ ધર્મ પરાયણ બ્રાહ્મણ સમાગમથી તેમને બ્રાહ્મસમાજ તરફ લાગણી થઈ. આની પહેલાં પણ તેમણે બ્રાહ્મસમાજ સંબંધી ઘણી વાતો સાંભળી હતી, પરંતુ તે ઉપરથી તો તેમને એવુંજ સમજાયું હતું કે, બ્રાહ્મ-સમાજીઓ તો સ્વચ્છંદી અને સુરાપાન કરનારા છે. ઉપરના ત્રણ ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મસમાજીઓના સમાગમથી તેમની ઘણી ભ્રાંતિ ટળી ગઈ. આ ત્રણે જણે ગોસ્વામીજીને કલકત્તાની બ્રાહ્મસમાજમાં જવાનો ખાસ આગ્રહ કર્યો.

બોશુરાથી કલકત્તા આવ્યા, ત્યારે ગોસ્વામીજીને એક સ્નેહીજનના ખરાબ આચરણથી અત્યંત દુઃખ વેઠવું પડ્યું. આ ભાઈ ગોસ્વામીજીનું સર્વસ્વ ચોરી ગયો અને તે બધું જીગાર-માં હારી જઈ છેવટે પલાયન કરી ગયો. હાથમાં એક પણ પૈસો ન હતો; પણ ગોસ્વામીજીને કલકત્તામાં સંસ્કૃત કોલેજમાં ભણવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. કાંઈ પણ રસ્તો ન સૂઝયો ત્યારે તે શ્રીમાન ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પાસે મદદ માગવા ગયા; પણ તે વખતે ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરને પણ કેટલોક કડવો અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. તેમના ઘરમાં કેટલાક ખાનદાન યુવકોએ અયોગ્ય આચરણ કર્યા પછી તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે, હવેથી કોઈને ઘરમાં રાખવા નહિ. તેમની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી નિરાશ થયેલા ગોસ્વામીજી પૂજ્ય દેવેંદ્રનાથ ઠાકુર પાસે ગયા. તેમણે તો ગોસ્વામીજીએ અરજ આપી એવીજ ફાડીને ફેંકી દીધી; પણ ગો-

* ‘બ્રાહ્મસમાજનો પરીક્ષિત વિષય’ એ ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

સ્વામીજીને આથી કંઈ માહું લાગ્યું નહિ, કેમકે તેમણે બાગુરા-
ના ત્રણ બ્રાહ્મસમાજીઓ પાસેથી તેમની ખૂબ સારી ખ્યાતિ
સાંભળી હતી. ગોસ્વામીજીએ મનમાં વિચાર્યું કે ‘મારા જેવા
ઘણાય ઠાકુર મહાશયને આમ રોજરોજ હેરાન કરતા હશે, તેથી
મારી વાત તેમણે ધ્યાનમાં ન લીધી, તેમાં તેમનો દોષ શું?’
ગોસ્વામીજીને હવે તો દિવસે ઉપવાસ થતો અને રાત્રે સંસ્કૃત
કોલેજના ઓટલા ઉપર સૂઈ રહેવું પડતું. આમ બે દિવસ તો
ગયા. ત્રીજે દિવસે ભૂખ-તરસથી તેમનું મોઢું લેવાઈ ગયેલું જોઈ
તેમના એક સ્નેહીએ નાસ્તો કરવા માટે ચારેક આનાના પૈસા
આપ્યા. કલકત્તામાં ગોસ્વામીજીનાં સગાંવહાલાં તો ઘણાં હતાં,
પણ વિપત્તિમાં તેઓ તેમનું માન-સન્માન ન જાળવે તો સ્નેહ-
સંબંધ તૂટી જાય એ શંકાથી ગોસ્વામીજી તેમાંના કોઈને ઘેર ગયા
નહિ. જે ભાઈને લીધે ગોસ્વામીજીને આટલું બધું દુઃખ વેઠવું
પડ્યું હતું, તે ભાઈ પાછા રખડતા રખડતા તેજ સમયે હાજર
થયા. તે પણ ખાવાપીવાનું ન મળવાથી દુઃખી થઈ ગયા હતા. એનું
મોઢું લેવાઈ ગયું હતું. એ જોઈ ગોસ્વામીજીનું કોમળ હૈયું ભરાઈ
આવ્યું. ગોસ્વામીજીએ તેને કંઈ પણ ઠપકો આપ્યો નહિ; પરંતુ
પોતાને જે ચાર આનાના પૈસા મળ્યા હતા, તેમાંથી બન્ને જણાએ
સાથે બેસી નાસ્તો કર્યો. પછી તેઓ બન્ને એક સારા માણસના
ઘરમાં રહેવા લાગ્યા; પણ તે સારો માણસ (!) તો ભારે દારૂડીઓ
હતો. તે ગોસ્વામીજીને પણ દારૂ પીવા માટે ખૂબ સમજાવતો;
પણ ગોસ્વામીજી તો તેના દેખતાંજ મદ્યપાનની બહુ નિંદા કરતા.
આથી તે હવે છાનોમાનો દારૂ પીવા લાગ્યો. એના સંબંધમાં
ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે કે “સુરાપાનના નિષેધમાટે હિંદુશાસ્ત્ર-
નું શાસન બહુ કડક છે.* અંગ્રેજી લાગુતર, અંગ્રેજોનો સહવાસ,
ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર અને વિલાયતી સભ્યતાનું દેખીતું આક-
ર્ષણ આ બધાં કારણોથી આ દેશમાં સુરાપાનનો પ્રચાર ઘણોજ
વધી ગયો. ઉપરના એકેય દોષની અસર મારા ઉપર નહોતી થઈ,
તેથી અસભ્ય ગણાવાની બીક રાખ્યા વગર, હું મદ્યપાનનો સખ્ત
વિરોધ કરતો. તે વખતે જો મને પણ ‘સભ્ય’માં ગણાવાની ઘેલછા
લાગી હોત, તો હું પણ કહેવાતા મોટા લોકોની પેઠે દારૂડીઓજ

* મદ્યમદેયમપેયમગ્રાહ્યં ચ । इति श्रुतिः॥

અર્થાત્ દારૂ પાવો નહિ તેમ પીવો પણ નહિ અને ગ્રહણ પણ કરવો નહિ.

થઈ ગયો હોત.” ÷

એવામાં બોગુરાના ત્રણ બ્રાહ્મ મહાશયોએ ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મ સમાજમાં જવાનો આગ્રહ કરેલો તે વાત યાદ આવી. તે દિવસે બુધવાર હતો. સંધ્યાસમય થયો કે તરતજ તે બ્રાહ્મસમાજમાં ગયા. સમાજમાં પ્રગટાવેલી દીપમાળા, સુંદર સંગીત, ભક્તિ-પૂર્ણ પ્રાર્થના તથા શ્રોતાજનોનો ગંભીર ભાવ વગેરે જોઈ ગોસ્વામીજીને એમજ લાગ્યું કે, આ તો સ્વર્ગધામ છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સમાજના સંબંધમાં જે કેટલાક અવળા ખાલો બંધાયેલા હતા તે પણ દૂર થયા. તે દિવસે આચાર્ય શ્રી દેવેંદ્રનાથ ઠાકુરે “પાપીની દુર્દશા તથા પ્રભુની અપાર કરુણા” એ વિષયપર બહુ હૃદયસ્પર્શી પ્રવચન કર્યું હતું. આ પ્રવચન સાંભળી ગોસ્વામીજીને પોતાના બાલ્યકાળનો ભક્તિભાવ યાદ આવ્યો. આટલા દિવસ સુધી પાઠપૂજા વગેરે કર્યું નહિ તેથી તેમનું મન આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયું; અને અશ્રુ, રોમાંચ વગેરે સાત્ત્વિક ભાવો જાગવા લાગ્યા. પછી પોતાને અનાથ અને અસહાય અનુભવી મનોમન ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે “હે દયાળુ પ્રભો! ધાર્મિક બાબતોમાં મારા જેવો અભાગિયો આ પૃથ્વીપર બીજો ભાગ્યેજ હશે. અહો! પહેલાં ઇષ્ટદેવની પૂજા-સેવાથી મને કેવો દિવ્ય આનંદ મળતો! આજ તે આનંદ મારા નસીબમાં નથી રહ્યો. સાંભળ્યું છે કે, આપ અનાથના બેલી છો, નિરાધારના આધાર છો; પ્રભો! હું આપને શરણે આવ્યો છું. મને આપના શરણમાંજ રાખો. હવે હું બીજે કયાંય ભટકીશ નહિ, આપનાં શ્રીચરણોમાંજ પડયો રહીશ.” x આ પ્રકારની પ્રાર્થનાથી તેમને બહુ શાંતિ થઈ અને એક જાતના નવીન બળનો અનુભવ થયો. ઠાકુર મહાશયનું પ્રવચન સાંભળી, ગોસ્વામીજીને તેમના તરફ ભક્તિભાવ થયો અને મનોમન તેમને પોતાના ધર્મજીવનના ગુરુ સમજી, ભક્તિ-પૂર્વક પ્રણામ કરતા કરતા બ્રાહ્મસમાજમાંથી બહાર નીકળ્યા. આ પ્રમાણે ધર્મનિષ્ઠ, નીતિપરાયણ, તેજસ્વી, ક્ષમાવાન, પરોપકારી, સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપનાર શ્રીમાન્ વિજયકૃષ્ણ ગો-

÷ ગોસ્વામીજીપ્રણીત “બ્રાહ્મસમાજનો પરીક્ષિત વિષય” નામના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

x ગોસ્વામીજીના “બ્રાહ્મસમાજની આધુનિક અવસ્થા” નામના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

સ્વામીજીએ શુભ દિવસે શુભ મુહૂર્તમાં બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રવેશ કર્યો.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી રોજ નિયમિતપણે ઉપાસના કરતા અને તેથી તેમને ખૂબ શાંતિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થતો. ધર્મસંબંધમાં તેમને જ્યારે કંઈ જિજ્ઞાસા થતી ત્યારે એકાંતમાં પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની પ્રાર્થના કરતા એટલે આપોઆપ તેમનું સમાધાન થઈ જતું. આ પ્રમાણે પરમાત્મા સાથે તેમનો સંબંધ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે નિકટ થતો ગયો. પરમાત્માની સ્કુરણાથી તેમને જે કંઈ સમાધાન મળતું તેની તેઓ નોંધ રાખતા. એ નોંધો ઉપરથી તેમણે ‘ધર્મશિક્ષા’ નામે એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું છે. વળી આ સત્યજ્ઞાનનો ઉદય કેવી રીતે થાય એ સંબંધી, તે વખતના ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામના પત્રમાં “પ્રચારકનું કર્તવ્ય અને તેની જવાબદારી”ના મથાળા નીચે ગોસ્વામીજીએ આ વિષયનું સ્પષ્ટ અને તલસ્પર્શી વિવરણ કર્યું છે. તેમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે:-

“હું બ્રાહ્મધર્મનો એક કનિષ્ઠ પ્રચારક છું. મેં કંઈ નામ કાઢવા કે ખ્યાતિ માટે આ કામ હાથમાં લીધું નથી. મારા આત્માના ઉંડાણમાં એક આશ્ચર્યકારી શક્તિ રહેલી છે. એ શક્તિ મારી નથી, તે મહેનત કરતાંય મળે તેમ નથી; તેમ તે આપણા તાબામાં પણ નથી. મારી ઇચ્છાને તથા એ શક્તિને કશો પણ સંબંધ નથી-અર્થાત્ મારી મરજીથી તે સ્વતંત્ર છે; છતાં જેમ કેાઈ આંધળાને દોરે, તેમ તે શક્તિ મને હાલ દોરી રહી છે અને ભવિષ્યમાં કયી તરફ દોરી જશે તે કંઈ કહી શકાતું નથી. એ શક્તિ મને એવી પ્રેરણા આપે છે કે, મારે સઘળી પ્રવૃત્તિ જગતના કલ્યાણને માટે કરવી. ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં મને તે શક્તિજ ઉત્તેજન આપી રહી છે અને મારા અંતરમાં આત્યંતિક કલ્યાણ સાધવાનુંજ તાન રખાવે છે. એ શક્તિનો આદેશ એવો સ્પષ્ટ અને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવો છે કે, મને તેનું ક્યારેય વિસ્મરણ થતું નથી, તેમ તેનાથી પ્રતિકૂળ વર્તવાની ઇચ્છા થતી નથી. એણેજ મને પ્રચારક થવાની ફરજ પાડી છે. એક તરફથી હું મારા મનને હમેશાં પૂછું છું કે ‘હે મન! તું કેવું અધમ ને પાપી છે, તે શું તું બણતું નથી? શું જોઈને તેં આ પ્રચારકની મોટી જવાબદારી વહોરી લીધી છે!’ ત્યારે બીજી તરફથી ઉપરોક્ત શક્તિ મને બંધત કરીને કહે છે કે ‘આગળ

ચાલ. ' મને તો પાછી ખાત્રી થઈ ચૂકી છે કે, આ આંતરશક્તિનો આદેશ, એજ ઈશ્વરની આજ્ઞા છે. પ્રચારકનું જીવન પણ તેના ઉપરજ નિર્ભર છે. આપકાળનું એજ ભાથું, નિરાશાનું ઔષધ અને પ્રાર્થનાનું પ્રેરક છે. એના સિવાય તો હું આંધળા કરતાંયે નિરાધાર અને મુડદાલ માનવીથી એ ભુંડો બની જાઉં.' "

"હું હમેશાં આ આંતરશક્તિના આદેશનેજ અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. વહેલું થાય કે મોડું તેની મને દરકાર નથી; પરંતુ તે આદેશનું પાલન કરવું એજ મારો નિર્ધાર છે. એ આદેશનું જેટલે અંશે પાલન થાય છે તેટલી મને સફળતા પણ મળે છે. આ બાબતનો અભ્યાસ થઈ જવાથી પવિત્રાવસ્થામાં કે મલિનાવસ્થામાં, સુખમાં કે દુઃખમાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં હમેશાં એ આદેશ હું સાંભળી શકું છું. નિર્મળ નીલ રંગનું આકાશ જોઈને હૃદય જ્યારે કોઈ અનેરી શાંતિ અનુભવે છે અને ઉન્નતગામી થાય છે, ત્યારે તે મને કહે છે કે 'તું આવા સુંદર જગતના એકજ સ્થાનમાં પડ્યો રહીને શું કરીશ?' વળી જ્યારે મંદ મંદ પવનની મધુરી લહરિઓ મને આરામ આપે છે ત્યારે એ શક્તિ મને કહે છે કે 'તું શા સુખ માટે ઘરમાં પડી રહ્યો છે? આ મંદ મંદ પવનની શીતળ લહરિઓ ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે? એનો તો વિચાર કર; અને તું પણ તેની પેઠે સર્વત્ર ભ્રમણ કર. દેશકાળના ભેદથી તેની રમણીયતામાં કશો ફરક પડતો નથી; તારી પ્રેમભાવના તથા તારી સેવા સૌને તેવીજ સુખદાયી થશે! તું આગળ ચાલ.' આવો આદેશ સાંભળી હું આકુળ-આકુળ થઈ જાઉં છું અને જ્યાં જવાનો તે નિર્દેશ કરે ત્યાં જવાને આતુર થઈ રહું છું. 'આગળ ચાલ' એ શબ્દો સાંભળીને મારા હૃદયમાં જોરથી ધબકારા થાય છે. ભય, દુઃખ, વિશ્વાસ અને વિસ્મયથી અંતર ઉભરાઈ જાય છે. આ આદેશ મને સંભળાય નહિ ત્યાં સુધી મને કેમે કયું ગોઠતુંજ નહિ. આ કાંઈ હું મારી મોટાઈનાં ગીત ગાતો નથી, પણ મને જે પ્રમાણે થાય છે તેજ કહું છું. સૌ કોઈ આ વાત માનશે એવી મને શ્રદ્ધા છે. બધી અવસ્થામાં હું તેજ શક્તિને આધીન રહ્યો છું અને લવિષ્યમાં પણ રહીશ. પ્રભુ મને તે શક્તિને અનુસરવાનું બળ આપો એવી મારી પ્રાર્થના છે."

પછી ગોસ્વામીજી કલકત્તાથી શાંતિપુર ગયા. ત્યાં એક દિવસ તેઓ મનોમન વિચારતા હતા કે "આ બધાં મનુષ્યોને ભગવાને

સરજ્યાં છે અને લગવાનજ સૌના માતપિતા છે; માટે સૌ સ્ત્રીપુરુષો સાથે ભાઈબહેનની માફક વર્તવું જોઈએ. પ્રભુ તો સર્વમાં સમાન-ભાવે વ્યાપી રહ્યા છે. તેમને કોઈ ઉચ્ચ નીચ નથી તેથી તે કોઈની ઘૃણાજ કરતા નથી; માટે એક મનુષ્ય બીજા મનુષ્યપ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવે તોપણ અવશ્ય મહાપાપ કહેવાય. તો પછી જાતિ-ભેદનું પાલન કરતાં છતાં પ્રભુને પિતાતરીકે શી રીતે ગણી શકાય? આમ વિચાર કરતા હતા ત્યાં એક અગીઆર વર્ષનો છોકરો આવી અચાનક બોલી ઉઠ્યો કે “જો તમે જાતિભેદ ન માનતા હો તો પછી આ જનોઈ શા માટે રાખી છે?” ગોસ્વામીજીને બાળકની વાત સાચી લાગી, તેથી તેમણે તત્કાળ જનોઈનો ત્યાગ કર્યો. માતાજીને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, વિજયકૃષ્ણ જનોઈ તજે તો તો હું પણ પ્રાણત્યાગ કરીશ. આ વાત ગોસ્વામીજીના બાળવામાં આવતાં માતૃહત્યાના ભયથી તેમણે પાછું યજ્ઞોપવીત ધારણ કર્યું.

આ વાત બન્યા પછી થોડા દિવસ રહીને ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં મેડિકલ કૉલેજના બંગાળી વિભાગમાં દાખલ થયા. આ સમયમાં તેમણે એવું સાંભળ્યું કે, જો ધર્મ-ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવી હોય તો બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લેવી જોઈએ. આ વાતમાં ગોસ્વામીજીને વિશ્વાસ બેઠાથી તેમણે બ્રાહ્મસમાજના પ્રધાન આચાર્ય દેવેંદ્રનાથ ઠાકુર પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી, પણ ઉપવીતનો ત્યાગ ન કરી શકવાથી ગોસ્વામીજીને મનમાં એક પ્રકારનો ખેદ રહ્યા કરતો. આથી તેમણે એક દિવસ ભક્તિભાજન દેવેંદ્રનાથ ઠાકુરને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આપણે ઉપવીત રાખવું જોઈએ કે નહિ?” ઠાકુર મહાશયે જવાબ આપ્યો કે “ઉપવીત તો રાખવું જ જોઈએ, ઉપવીત ન રાખીએ તો સમાજની પ્રતિષ્ઠાને મોટો ધક્કો પહોંચે. જુઓ, મેં પણ ઉપવીત રાખ્યું છે.”

ગોસ્વામીજી જ્યારે મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે પ્રિન્સિપાલ સાથે બંગાળી વિભાગના વિદ્યાર્થીઓને એક વાર મોટો ઝગડો થયો હતો. બાબત એ હતી કે, પ્રિન્સિપાલે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં કંઈ પણ તપાસ કર્યા સિવાય એક વિદ્યાર્થી પર દવા ચારવા નો આરોપ મૂકીને તેને પોલીસને સ્વાધીન કર્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમણે આખી બંગાળી જાતિને ઉદ્દેશીને ન ઘટે તેવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. વીખવાદનું કારણ માત્ર આજ હતું. પણ ગોસ્વામીજીને મન

તો આ એક મોટો અન્યાય હતો અને તેનો તેમણે સખ્ત વિરોધ કર્યો; એટલુંજ નહિ પરંતુ બંગાળી વિદ્યાર્થીઓને અંદર અંદર સમજાવી એકીસાથે સાથે કાલેજનો બહિષ્કાર કરવાનું ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે કાલેજનો ત્યાગ કર્યા પછી બધા વિદ્યાર્થીઓ દયાસાગર ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પાસે તેમની સલાહ તેમજ સહાય માગવા ગયા. વિદ્યાસાગરે બધી હુકીકત સાંભળી વિદ્યાર્થીઓને સાંત્વન આપ્યું, અને તેમના પ્રતિનિધિરૂપે છોટા લાટ શ્રીમાન બીડન સાહેબ પાસે જઈ, તેમને મધ્યસ્થ રાખી આ ઝગડો પતાવી દીધો. લાટ સાહેબના હુકમ પ્રમાણે પ્રિન્સિપાલે વિદ્યાર્થીઓ પાસે દિલ્-ગીરી બહાર કરી અને વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ દંડ કર્યા સિવાય કાલેજમાં દાખલ કર્યા. આ પ્રસંગથી વિદ્યાસાગરજી સાથે ગોસ્વામીજીનો પરિચય વધ્યો. તેઓશ્રી ગોસ્વામીજીની દિવ્ય કાંતિ, અડગ ન્યાયપરાયણતા તથા તીવ્ર ધર્માનુરાગ જોઈ તેમના પર મુગ્ધ થયા. એક વખત તો ગોસ્વામીજી પાસેથી ભગવદ્વાર્તા સાંભળી વિદ્યાસાગરની આંખોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ ચાલ્યો, તે વખતે વાતોના પ્રસંગમાં ગોસ્વામીજીએ વિદ્યાસાગર મહાશયને તેમના ‘બોધોદય’ નામના ગ્રંથના સંબંધમાં જણાવ્યું કે, ‘બોધોદય’ ગ્રંથ જો કે સારો છે તોપણ તેમાં સત્ય જ્ઞાનના આધારસ્વરૂપ ભગવદ્વાર્તાનો તદ્દન અભાવ હોવાથી તેમનો ઉદ્દેશ ખરાબર સિદ્ધ થતો નથી. ઉદારચરિત ગુણગ્રાહી શ્રીવિદ્યાસાગરે આ સૂક્ષ્મદર્શક ધર્મિષ્ઠ યુવકની વાત પ્રસન્નચિત્તે ધ્યાનમાં લીધી અને કહ્યું કે હવેની આવૃત્તિમાં ભગવદ્વાર્તાનો અવશ્ય સમાવેશ કરવામાં આવશે. શ્રીવિદ્યાસાગરે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બીજી આવૃત્તિમાં ભગવાનસંબંધી એક નવો પાઠ દાખલ કર્યો હતો.

આ વખતે મેડિકલ કાલેજના પૂર્વબંગવાસી વિદ્યાર્થીઓએ ભેળા થઈ ‘હિતસંચારિણી’ નામે એક સભાની સ્થાપના કરી. આ સભામાં નીતિ અને ધર્મસંબંધી વિષયોનું વિવેચન થતું. ગોસ્વામીજી પણ આ સભામાં બનતો ભાગ લેતા. એક દિવસ આ સભામાં એવો પ્રસંગ નીકળ્યો કે જે સત્યનું આપણને યથાર્થ જ્ઞાન થાય-અર્થાત્ જે વાત આપણને સાચી લાગે તે પ્રમાણે આપણે જો વર્તીએ નહિ તો તે મહાપાપ અને કપટ કહેવાય. આ પ્રસંગ પછી ગોસ્વામીજીએ ફરીથી ઉપવીતનો ત્યાગ કર્યો અને તે મુજબ ઘેર કાગળ પણ લખી નાખ્યો. આથી ચોતરફ ભારે ચર્ચા

ઉભી થઈ. “સોમપ્રકાશ” પત્રિકાના સંપાદક દ્વારકાનાથ વિદ્યા-ભૂષણ મહાશયે ગોસ્વામીજીના આ કાર્યની સ્તુતિ કરી અને બ્રાહ્મ-સમાજને ઉપવીતત્યાગની વિરોધી ગણી, તેની નિંદા કરવા માંડી.

ગોસ્વામીજી નાનપણથી કેમળતેમજ પરગણ સ્વભાવના હતા. મનુષ્યનાં તો ઠીક પરંતુ સાધારણ જીવજંતુનાં પણ દુઃખ જોઈને તેમનું હૈયું ભરાઈ આવતું અને તેમનું દુઃખ નિવારવા માટે બને તેટલું કરી છૂટતા. વયોવૃદ્ધિની સાથે તેમનો આ સ્વભાવ પણ ઉત્તરોત્તર કેમળ અને વ્યાપક થતો ગયો. બ્રાહ્મસમાજના સંબંધ-માં આવ્યા પછી ધર્મની અવનતિ, નરનારીના પાપતાપ અને સમાજના વહેમો તથા કુસંસ્કારો વગેરેથી તેમનું મન બહુ ખિન્ન થઈ ગયું. કેમ કરીને અને શા ઉપાયે આ બધાનો નિકાલ લાવવો, એજ તેમની ચિંતાનો વિષય થઈ પડ્યો. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં એક દિવસ એવોજ સંકટપ થઈ આવ્યો કે જાહેરમાં ખુલ્લ-મખુલ્લા બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. તેજ દિવસે સાંજે તેમણે પ્રેસીડેન્સી કોલેજની પાસે રસ્તામાં ઉભાં ઉભાંજ બ્રાહ્મસમાજ-નાં સાદાં સૂત્રોનુંજ વિવેચન કરવા માંડ્યું. તેમનું આ જ્વલંત, ઉત્સાહપૂર્ણ, દિવ્ય ભક્તિરસથી નીતરતું તલસ્પર્શી પ્રવચન લગભગ ચારસો-પાંચસો માણસોએ એકાગ્રચિત્તે અથથી ઇતિસુધી રસ્તામાં ઉભા ઉભા સાંભળ્યું. બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારકાર્યનું આ પ્રથમ મંગળાચરણ હતું. આની પહેલાં બ્રાહ્મસમાજનો કેઈ પ્રચારક પણ નહોતો, તેમ જાહેર ભાષણોથી બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવાસંબંધી વિચાર પણ કોઈને આવ્યો નહોતો.

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં કલકત્તામાં ‘સંગત સભા’ નામની એક સભાની સ્થાપના થઈ. આ સભામાં પૂજ્ય શ્રીકેશવચંદ્ર સેન પોતાના બંધુજનોની સાથે ધર્મસંબંધી વિષયોનું વિવેચન કરતા. અહીં ગોસ્વામીજીને કેશવચંદ્ર સેન સાથે પ્રથમ પરિચય થયો. ગોસ્વામીજીનો આ સંગત સભાદ્વારા, જેમજેમ કેશવચંદ્ર-સેનની સાથે પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ તેમની સાદાઈ, તેજસ્વિતા અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ, તે બંને સહૃદય સન્નજનો સ્નેહસૂત્રથી વધારે ને વધારે સંકળાતા ગયા. બંને એકબીજાના સુખદુઃખમાં લાગ લેતા. બંનેનું એકજ લક્ષ્ય-દૃષ્ટિબિંદુ-હતું. આ પ્રમાણે બંને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓ-એ હાથમાં હાથ મિલાવી, જ્વલંત ઉત્સાહથી, નિર્ભયપણે અને

અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી માર્ગ કાઢીને જીવેના મોક્ષમંત્રનો સાર્વ-
ત્રિક પ્રચાર કર્યો.

આજ સમયે ગોસ્વામીજી એક વાર શાંતિપુર ગયા. ત્યાં તેમણે ઉપવીતનો ત્યાગ કર્યો હતો તેથી જખરી ધાંધલ થઈ હતી. લોકોએ તેમનાપર અમાનુષિક અત્યાચાર ગુજાર્યા. ગોસ્વામીજી બહાર નીકળતા ત્યારે કોઈ તેમને ગાળો દેતું, તો કોઈ તેમનાપર ધૂળ નાખતું અને કોઈક તો વળી મારવા પણ દોડતા.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી કોઈ એક ગોસ્વામીને ઘેર કીર્તન સાંભળવા ગયા હતા. ત્યાં બહાર ઓસરીમાં કેટલાક ગોસ્વામી યુવકોની સાથેજ તેઓ બેઠા હતા. ઠીક લાગ આવ્યો છે એમ જાણી કેટલાક નીચ લોકોએ એક મોટો ખાસડાંને હાર, અગાસી ઉપરથી ગોસ્વામીજીના ગળામાં નાખવાનો વિચાર કર્યો; પણ દૈવની અકળ કળાથી તે હાર જેવો નાખવામાં આવ્યો તેવોજ એક લોકોના સળિયાસાથે અથડાવાથી, ગોસ્વામીજીને બદલે કોઈ બીજા ગો-
સ્વામીના ગળામાં આવી પડ્યો !

એક બીજે પ્રસંગે કોઈ સ્થળે કીર્તન સાંભળવા જતાં ગોસ્વામી-
જી ત્યાં ભાવાવેશમાં આવી ગયા. આ પ્રમાણે ભાવસમાધિ થતાં તેઓ ક્યારેક રોતા તો ક્યારેક હસતા. આથી તેમના કેટલાક વિરોધી અને ભક્તિરસશૂન્ય ગોસ્વામી યુવકોએ તેમને કીર્તન-
માં વિઘ્નકર્તા સમજી, બહાર કાઢી મૂક્યા. એજ વખતે વળી એક નાદાન માણસે ગોસ્વામીજીને ઠગ સમજી તેમની પરીક્ષા કરવા માટે એક ચીપીઓ અક્ષિમાં લાલચોળ તપાવીને તેમના શરીર-
પર ચોઢી દીધો; પણ ગોસ્વામીજીને તે વખતે કંઈ દેહભાન હતું નહિ, તેથી તેમને કંઈ પણ વેદના થઈ નહિ.

લોકોએ તેમને વીતાડવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહિ. વળી ઉપવીતનો ત્યાગ કર્યાથી બ્રાહ્મણધુઓ પણ તેમનો ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. હિંદુસમાજની ઉશ્કેરણીથી ગોસ્વામીજીના મોટા ભાઈએ એક બહેર સલા બોલાવી અને તેમાં તેમના બહિષ્કારનો ઠરાવ થયો. બીજા ગોસ્વામી યુવકોએ પણ તેમને તરત શાંતિપુર છોડી આદ્યા જવાની ધમકી આપી, પણ ગોસ્વામીજીએ તેમને નિર્ભય-
પણે જવાબ આપ્યો કે “મારે થોડો વખત શાંતિપુરમાં રહી આ અપકારનો બદલો ઉપકાર કરીનેજ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો છે. મને ખાત્રી છે કે, તે પ્રયત્નથી આ શ્રીશ્યામસુંદરનું મંદિર બ્રાહ્મમંદિર-

માં રૂપાંતર પામી જશે.” પછી થોડો વખત ત્યાં રહી બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના કરી પાછા કલકત્તા આવ્યા.

ગોસ્વામીજીનાં સર્વ સગાંવહાલાંઓએ તેમનો ત્યાગ કર્યો ખરો; પરંતુ તેમના બનેલી શ્રીયુત કિશોરીલાલ મૈત્રે તેમનો ત્યાગ કર્યો નહિ. આથી મૈત્રેજીને પણ ખાસ કરીને આ કારણેજ શાંતિપુરનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. તેઓ પણ કુટુંબકળીલાસહિત ગોસ્વામીજીની સાથે કલકત્તામાં આવી રહેવા લાગ્યા.

હવે બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર ચોતરફ સારી રીતે થઈ રહ્યો હતો. યશોહર જીવલાના બાગઆંચડા નામે ગામના કેટલાક ધર્મિષ્ઠ માણસોએ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા થવાથી કલકત્તાના પ્રચારક મંડળપર પત્ર લખ્યો, પણ ત્યાં જવા દેવા ? એવા યોગ્ય પ્રચારકજ ક્યાં હતા ? આ વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીનું હૈયું હાથ ન રહ્યું. તેઓ ત્યાં જવાને તલપાપડ થઈ રહ્યા. આ તરફથી તેમની મેડિકલ કૉલેજની પરીક્ષા પણ પાસે આવતી હતી. આ વખતે જો અભ્યાસ છોડીને ગોસ્વામીજી બાગઆંચડા જાય તો ભવિષ્યમાં તેમના કુટુંબના ભરણપોષણમાં વાંધો આવે એવો તેમના ઘણા સગાંસ્નેહીઓનો મત હતો, તેથી સૌએ તેમને બાગઆંચડા જવાની ના પાડી. જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે “જે પ્રભુ મરુભૂમિમાં રહેલા વૃક્ષનું પણ પોષણ કરી રહ્યા છે અને અગાધ મહાસાગરમાં પણ નાનાં-મોટાં જીવજંતુઓ અને પ્રાણીઓની રક્ષા કરી રહ્યા છે, તે પ્રભુ શું દુઃખી કુટુંબીઓને ભૂખે મરવા દેશે ?” આ ઉત્તરથી સૌ નિરાશ થઈ ગયા.

પરંતુ આચાર્ય કેશવચંદ્ર સેને જણાવ્યું કે “જો બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારક થવું હોય તો રીતસર પરીક્ષા આપીને પ્રમાણપત્ર મેળવવું જોઈશે.” ગોસ્વામીજી પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયા અને પાસ પણ થયા. પછી કેશવબાણુએ આજ્ઞા કરી કે ‘હવે આખી તત્ત્વબોધિનીનો બરાબર અભ્યાસ કરી લો.’ ગોસ્વામીજીએ લગભગ બે માસમાં ‘તત્ત્વબોધિની’ સંપૂર્ણ કરી. હવે આચાર્ય મહાશયે તેમને પ્રધાન આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર પાસે જવા ફરમાવ્યું. રજા લઈ ગોસ્વામીજી દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર પાસે શ્રી રામપુર ગયા. તેમણે ગોસ્વામી પ્રભુને પ્રચારકતરીકે સ્વીકાર્યા અને તે કાર્યમાં તેમને જોડી પણ દીધા. પછી ઠાકુરશ્રીએ તેમને થોડો વખત પોતાની પાસેજ રાખી પોતે લખેલા ‘બ્રાહ્મધર્મ’ નામના

સંસ્કૃત પુસ્તકનો અભ્યાસ કરાવ્યો. હવે તેમણે ગોસ્વામીજીને થોડો વખત કલકત્તામાં અને પાસેનાં પરાંમાં પ્રચારકાર્ય કરવાની આજ્ઞા કરી. ગોસ્વામીજીએ ચાર મહિના સુધી પાટણડાંગા, નીમુ-તલા, શ્રીરામપુર અને કોનનગર વગેરે સ્થળોમાં પ્રચારકાર્ય કર્યું. પછી તેમને બાગચાંચડા જવાની રજા મળી. તે પ્રમાણે ગોસ્વામીજી શકે ૧૭૮૫ ના પોષ સુદ ૧૦ ના રોજ બાગચાંચડા આવ્યા. બાગચાંચડાની નીતિ તેમજ ધર્મસંબંધી સ્થિતિ જોઈ, તેમના હૃદયમાં દારુણ આઘાત થયો. મૂર્ખ લોકોને હાથે ધર્મની કેવી અધોગતિ થાય છે તેનો તેમને ત્યાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. આ સં-બંધમાં તેમણે ‘બ્રાહ્મસમાજની આધુનિક અવસ્થા’ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “મૂર્ખ લોકોના હાથે મહાત્મા ગૌરાંગપ્રભુનો વિશુદ્ધ ભક્તિમય ધર્મ પણ મલિન થઈ ગયો છે. બાગચાંચડાની પણ તે-વીજ દશા થઈ છે. કેટલાકે તો વ્યભિચારને પણ ધર્મતરીકે ઠોકી બેસાડ્યો છે ! ! જ્ઞાનપ્રકાશ વગર આ બધા દુરાચારરૂપી અંધકાર-નો નાશ થાય તેમ નથી. દુકાળમાં ભૂખ્યાંઓને અન્નદાન આપ-વામાં ન આવે કે મહારોગમાં માંદાંઓની દવા વગેરેથી માવજત કરવામાં ન આવે તો લોકો તેને નિર્દયતા ગણે છે; પણ અજ્ઞાનાંધ-કારમાં ગોથાં ખાતા લોકોને વ્યભિચાર, અસત્ય વગેરે અનીતિના ખાડામાં પડ્યા રહેવા દેવા તેને કોઈ નિર્દયતા કહેતું નથી. ભૂખ્યાં-તરસ્યાંને તથા દીન-દુઃખીઓને અન્નદાન વગેરે આપવું, તેમજ રોગી-ની સેવા-ચાકરી કરવી એ પણ પરોપકાર તો છેજ; પરંતુ અજ્ઞાનાં-ધકારમાં ભટકતા લોકો કે જેઓ અનીતિ તથા દુરાચારમાં સડયા કરે છે, તેમને તેમાંથી બહાર કાઢી જ્ઞાનપ્રકાશમાં લાવવા એ સર્વોત્તમ પારમાર્થિક કામ છે. પૃથ્વીમાં એનાથી બીજી કોઈ મોટી દયા નથી. ભૂખદુઃખની પેઠેજ જેઓએ પાપ કરવાથી થતો પરિ-તાપ અનુભવ્યો છે, તેઓજ અન્નદાન વગેરે કરતાં પણ જ્ઞાનામૃતના દાનનો મહિમા કેવો અપાર છે તે સારી રીતે સમજી શકે છે. જેને પોતાના પાપનો આવો પરિતાપ થયો હોય તેજ પાપીની વહારે ધાય છે અને તેનુંજ હૃદય તેમને માટે રડે છે. બાગચાંચડાની આ શોચનીય અવદશા જ્યારે પણ સાંભળી આવે છે ત્યારે મારાથી રોઈ પડ્યા સિવાય રહેવાતું નથી.”

આહીંઆં ત્યાર પછી અનેક મુમુક્ષુઓએ ગોસ્વામીજી પાસે બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ‘જ્ઞાનચર્ચા સિવાય બ્રાહ્મધર્મ’ ચિર-

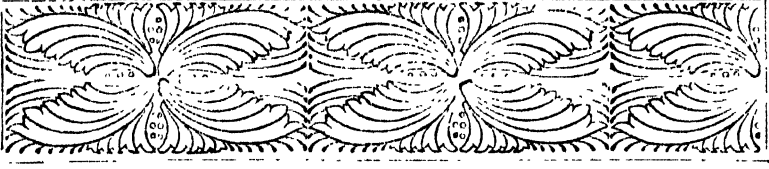
૪૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ ચોથું

સ્થાયી ન થઇ શકે' એવી તેમની માન્યતા હોવાથી ગોસ્વામીજીએ ત્યાં એક વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી; અને એક ધર્માદા દવા-ખાનું ખોલ્યું.

ગોસ્વામીજીએ જ્યારે પ્રચારકનું પદ ગ્રહણ કર્યું ત્યારે પોતાની આજીવિકા માટે કંઈક પગાર લેવાનો દેવેન્દ્રનાથ મહાશયે તેમને આગ્રહ કર્યો; પરંતુ ધર્મપ્રચાર જેવા પવિત્ર કાર્યમાં પગારનો સ્વાર્થ સંબંધ લેજો તો તેથી પ્રચારકાર્યને ધક્કો લાગે એવી ગોસ્વામીજીની માન્યતા હોવાથી, પોતાને પૈસાની બહુ તાણ હોવા છતાં પણ તેમણે ઠાકુર મહાશયનો આગ્રહ માન્ય રાખ્યો નહિ. ગોસ્વામીજીનો મત તો એવો હતો કે, ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તેણે કેવળ ઈશ્વરપરજ ભરોસો રાખી રહેવું જોઈએ. આ ઉપરથી પ્રચારકના પગારસંબંધી વાત તે વખતે મોકુફ રહી.

આગળ જતાં કેશવબાળુના ખાસ આગ્રહથી ગોસ્વામીજીને તથા દેવેન્દ્રનાથના આગ્રહથી શ્રી. અન્નદા બાળુને બ્રાહ્મસમાજના ઉપાચાર્ય નીમવામાં આવ્યા.

પ્રકરણ પાંચમું

બ્રાહ્મસમાજનું ઉપાચાર્યપદ અને બીજા બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના

ગયાંચડાથી ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાંની બ્રાહ્મસમાજના ઉપાચાર્યતરીકે કામ કરવા લાગ્યા. આ અરસામાં એક દિવસ શ્રી. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે પોતાના દોહિત્રનો નામકરણ સંસ્કાર કરવા, ગોસ્વામીજીને ઉપાચાર્યતરીકેનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું અને તેના વિવાહની કંકેત્રી સાથે એક વિંટી તથા એક મૂલ્યવાન વસ્ત્ર પણ ભેટતરીકે મોકલાવ્યાં. ગોસ્વામીજીને આ વસ્તુઓ-દાન-દક્ષિણા-સ્ત્રીકારવામાં ગોરપદાનો-વ્યવહાર શરૂ થાય, એવી શંકા થવાથી તેમણે તે વસ્તુઓ આભાર સહિત પાછી મોકલાવી અને તે સંબંધમાં એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. ગોસ્વામીજીનું આ વર્તન દેવેન્દ્રનાથ વગેરેને રૂચ્યું નહિ, અને તેથી તેમના વચ્ચે જરા અંતરાય પણ પડી ગયો. બ્રાહ્મસમાજમાં ખટરાગનું મંગળાચરણ અહીંથી શરૂ થયું. જ્યારે આ વાત દેવેન્દ્રનાથ પાસે નીકળી ત્યારે ગોસ્વામી એ માટે બહુ દિલગીર થયા, પરંતુ પોતાના નિશ્ચયમાંથી તો ડગ્યાજ નહિ.

એક દિવસ ઠાકુર દેવેન્દ્રનાથે તેમને કહ્યું કે “તમને જ્યાં જવાનું કહેવામાં આવે ત્યાં તમારે જવું પડશે.” તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ જણાવ્યું કે “અંતર્યામીનો આદેશ થાય ત્યાં ગયા વગર જગતમાં બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર થવાનો નથી, જેથી મને તો તે આદેશ પ્રમાણે પ્રચારકાર્ય કરવા દો. પ્રચાર જેવી બાબતમાં કૃપા કરીને સાંસારિક મોટાઈને વચમાં લાવશો નહિ.” આ સાંભળી દેવેન્દ્રનાથ શરમાઈ જઈને બોલ્યા કે “હવે હું ઘરડો થયો છું, તેથી મારાથી બધેય ઠેકાણે પહોંચી શકાતું નથી. મારે જ્યાં

૪૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પાંચમું

જવાની જરૂર પડે ત્યાં તમે જાઓ તો મને આનંદ થાય.” પછી વળી કહ્યું “ઠીક છે, જાઓ; અંતર્યામીના આદેશ પ્રમાણે સત્યધર્મનો પ્રચાર કરો, સર્વના હૃદયમાં પ્રહ્મબીજનું વાવેતર કરો, પ્રભુ કૃપાથી તેનાં મીઠાં ફળ આવશે; પણ તે ફળની આપણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી, ફળદાતા તો ભગવાન છે. પ્રભુ તમને સહાય ભૂત થાઓ!”*

આ તરફ વેદાંતવાગીશ મહાશય તથા બેચારામ બાબુને પદબ્રષ્ટ કરવાથી અને તેમની જગ્યાએ નવજીવાનીઆઓને નીમવાથી જૂના વિચારના પ્રાહ્મભંધુઓ દેવેંદ્રનાથપર રીસે ભરાયા. એજ સમયે શ્રી કેશવચંદ્ર સેન તથા તેમના સાથીઓના પ્રયાસથી બે વર્ણાન્તર લશો થયાં. પ્રાહ્મયુવકોના આ કાર્યથી દેવેંદ્રનાથના મનમાં ભયનો સંચાર થયો. પહેલેથીજ તેઓશ્રી રૂઢિરક્ષક સ્વભાવના હતા. આથી આ સંસ્કારકાર્યથી યુવકવર્ગને અલગ રાખવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આરે બાબુ ભારે હિલચાલ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. કેશવબાબુ તેમજ ગોસ્વામીજીની સરદારી હેઠળ, પ્રાહ્મયુવકો અદમ્ય ઉત્સાહથી તથા અસાધારણ ખંતથી પોતાની વિવેકબુદ્ધિ સૂઝાડે તેવાં કાર્યો કરતા ચાલ્યા.

આ વખતે કલકત્તામાં એક મોટો વંટોળીઓ ચઢી આવ્યો. પરિણામે મુશળધાર વરસાદ વરસ્યો. પાણીનું તો પૂર ચાલ્યું. રસ્તામાં છાતીપૂર પાણી ભરાઈ રહ્યાં. આથી ઘણાં ઘરો પડી ગયાં અને ઝાડો પણ મૂળીઆંસહિત ઉખડી ગયાં. જોતજોતામાં રાજમાર્ગો નહીંઓ જેવા થઈ ગયા. કેટલાંય મુઠાં તણાવા લાગ્યાં. માણસોના આર્તનાદથી મહાપ્રલયનું સૂચન થતું હતું, કોઈ કોઈના સામું જોતું નહોતું, સૌ પોતપોતાના બચાવમાં પડ્યા હતા. ઘોળે દિવસે મેઘલી રાત જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. ગોસ્વામીજી છાપરે ચઢી પ્રકૃતિદેવીની આ તાંડવલીલા નિહાળી રહ્યા હતા; એટલામાં તેમને સાંભર્યું કે, આજ તો બુધવાર-ઉપાસનાનો દિવસ છે; પણ કેાની મગદુર છે કે આજ ઘરની બહાર નીકળી શકે ? ઉપાસનાનો વખત જેમ જેમ નજીક આવવા લાગ્યો, તેમ તેમ ગોસ્વામીજી વધારેને વધારે અધીરા થતા ગયા; પણ આવા ઉત્પાતમાં તેમને બહાર જવાની ધરનાં બધાં માણસોએ ના પાડી. સૌએ વાર્યા છતાં પણ ગોસ્વામીજીનો પ્રબળ ધર્માનુરાગ તેમને

* ‘પ્રાહ્મસમાજની આધુનિક અવસ્થા’ નામના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

બહાર લઇ ગયો. ઉત્પાતને ગણકાર્યા વગર તેઓ કમ્મર કસીને બહાર નીકળી પડયા; પણ હોલીડે સ્ટ્રીટમાં આવ્યા ત્યાં તો પાણી ગળાપૂર થયું. આગળ ચાલ્યા તો માથેડા ઉપર પાણી આવ્યું, પછી તો ગોસ્વામીજી તરીનેજ સમાજમંદિરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને જુએ છે તો ત્યાં કોઈ પણ હાજર નહોતું અને સમાજનું મંદિર પણ પડું પડું થઈ રહ્યું હતું. પછી આચાર્ય દેવેન્દ્રનાથનો મત જાણવા તેમણે એક કાગળ લખી મંદિરના નોકર સાથે મોકલોવ્યો. આચાર્યશ્રીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે “આજ તો પ્રકૃતિ-દેવીનો જે બીજણ વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે તેમાં પરમેશ્વરની લીલાનાં દર્શન કરો.” આથી તેમને એકલાજ ઉપાસના કરવી પડી. ઉપાસના કરીને ગોસ્વામીજી પાછા ફરતા હતા તેવામાં રસ્તામાં કેશવબાબુનો ભેટો થયો. કેશવબાબુ પણ પાલખીમાં બેસી સમાજ મંદિરમાં આવતા હતા. ગોસ્વામીજી પાછા વળ્યા અને બંને સમાજમંદિરમાં ઉપાસના કરીને પાછા ફર્યા.

આ જળપ્રલય જેવા પ્રસંગમાં કલકત્તાની ઘણીયે સારી સારી ઈમારતો પણ ભોંયભેગી થઈ હતી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમાજ-મંદિર જે ડગમગી ગયું હતું તે પણ પડી ગયું, તેથી સમાજમંદિરનું કાર્ય શ્રીદેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને બંગલે ચાલવા લાગ્યું. આ બંગલામાં જ્યારે પહેલે દિવસે ઉપાસના શરૂ કરવામાં આવી ત્યારે ગોસ્વામીજી વગેરે અન્યાન્ય બ્રાહ્મણધુઓ આવીને જુએ છે તો પહેલાંના ઉપવીતધારી આચાર્ય વેદીપર ઉપાસના ચલાવી રહ્યા છે. તેમને આ વાત અસહ્ય લાગવાથી ગોસ્વામીજીએ બહાર ચોકમાં આવી આ બાબતનો સખ વિરોધ ઉઠાવ્યો. પ્રથમનો અભ્યાસ પડી ગયેલો હોવાથી કેશવબાબુ પણ પહેલાં તો ઉપવીતધારી આચાર્યની ઉપાસનામાં જોડાયા હતા, પરંતુ પાછળથી ગોસ્વામીજીની દલીલોથી આકર્ષાઈ તેઓ પણ તેમની સાથે ભળ્યા અને તેજ વખતે બ્રાહ્મયુવકોએ ગોસ્વામીજીના આચાર્યપણા નીચે અન્ય સ્થળે જઈને ઉપાસના ચલાવી.

ઉપરનો મામલો શાંત થયા પછી ગોસ્વામીજી તથા સુધારક બ્રાહ્મયુવકોએ દેવેન્દ્રનાથ પાસેથી ઉપરોક્ત વર્તનનો ખુલાસો માગ્યો, પણ દેવેન્દ્રનાથે જે ઉત્તર આપ્યો તેથી કોઈને સંતોષ થયો નહિ. બ્રાહ્મયુવકોએ બુધવાર સિવાય બીજા કોઈ દિવસે ઉપાસના ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ દેવેન્દ્રનાથ તેમાં સંમત થયા નહિ. આથી

૪૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પાંચમું

નમૂટકે તેઓએ તેમની સાથેનો સંબંધ તોડી નાખી ઈ. સ. ૧૮૬૬ માં ‘ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ’ની સ્થાપના કરી. કલકત્તા બ્રાહ્મસમાજનો સંબંધ છોડતાં પહેલાં, બ્રાહ્મયુવકોએ દેવેંદ્રનાથને એક માનપત્ર આપ્યું અને તેમને ‘મહર્ષિ’ પદથી વિભૂષિત કર્યા. દેવેંદ્રનાથે પણ કેશવબાબુને ‘બ્રહ્માનંદ’ની ઉપાધિ આપી અને પોતાની બ્રાહ્મસમાજનું નામ આદિબ્રાહ્મસમાજ રાખ્યું.

ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના થવાથી, ભારતવર્ષના સમસ્ત પ્રદેશના બ્રાહ્મજંઘુઓ પોતાના હસ્તાક્ષર મોકલી તેના સભાસદતરીકે નોંધાયા. ગોસ્વામીજીના નેતૃત્વનીચે પ્રચારક જંઘુઓ જંવલંત ઉત્સાહથી અને અસાધારણ ખંતથી, સર્વત્ર બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. તેમના તીવ્ર વૈરાગ્યથી, અસાધારણ ઉદ્યમથી, સ્વાર્થત્યાગથી તેમજ અપૂર્વ ધર્માનુરાગ વગેરે ગુણોથી આકર્ષાઈને ખાનદાન શિક્ષિત યુવકો પણ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લેવા લાગ્યા. દેવદૂતની પેઠે-એક બહાદુર યોદ્ધાની પેઠે-તેમણે પ્રચારકાર્ય ચલાવ્યું. પોતાના દેહની તેમજ સ્તુતિનિંદાની તેમણે દરકાર નહોતી કરી. થાક શું? એ તો તેઓ જાણતાજ નહોતા. ”x

આ વખતે ગોસ્વામીજીની સાંસારિક સ્થિતિ બહુ ખારીક હતી. ક્યાંયથી પણ તેમને ચોક્કસ આવક તો હતીજ નહિ, તેમ નહોતા કોઈની પાસે માગતા. પોતાની તેમજ પોતાના કુટુંબની આવશ્યક જરૂરીઆતો તરફ પણ દૃષ્ટિપાત ન કરતાં, તેઓશ્રીએ પોતાના ધન્ય જીવનનું મહાવ્રત કંવી રીતે ઉઘાપન કર્યું હતું તેના દૃષ્ટાંતરૂપે માત્ર બે ઘટનાઓ અત્રે આપવામાં આવી છે:-

(૧) એકાંતમાં ઉપાસના કરવા માટે એક દિવસ સવારના પહોરમાં ગોસ્વામીજી કાંકડગાછિના ચોગોદાનમાં ગયા હતા. ત્યાં તે વખતે ખાવાપીવાનો કોઈજાતનો જંદોબસ્ત નહોતો. ગોસ્વામીજીએ લગભગ બે પ્રહરસુધી ખાધાપીધા વગર ઉપાસના ચલાવી. ત્રીજે પ્રહર થયો ત્યારે તો તેમનાથી બૂખ સહન થઈ શકી નહિ અને ઉપાસનામાં પણ મન ખરાબર લાગ્યું નહિ. એટલે તેમણે પાસેના જળાશયમાંથી થોડી માટી ખાઈ લીધી અને જળપાન કરી લીધું. પાછા પોતે ધ્યાનભજનમાં લાગી ગયા. છેક સાંજે કલકત્તામાં પોતાને ઘેર આવ્યા. ઘેર આવીને જુએ છે તો ઘરમાં ખાવા-પીવાનું કંઈજ નહિ હોવાથી કોઈએ કંઈ રાંધ્યું કે ખાધું-

x ‘તત્ત્વકૌમુદી’ માંથી ઉદ્ધૃત.

પીધું નહોતું. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી યોગમાયા દેવીએ પોતાના નણ્ણદોષ શ્રીયુત કિશોરીલાલ મૈત્રને ત્યાંથી બપોરે થોડુંક જમી લીધું હતું અને સાસુજીએ તો પાણી પીને દહાડો કાઢ્યો હતો. ગોસ્વામીજી આ બધું જોઈ સાંભળીને પથારીમાં જઈ સૂઈ ગયા. એવામાં શ્રીયુત યદુનાથ ચક્રવર્તી નામના એક બ્રાહ્મજનું તેમની પાસે ધર્મચર્યા કરવા આવી ચઢ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીનું કરમાયલું મુખ જોઈ કહ્યું “ગોસાંઈજી ! આજ આપ કંઈ જમ્યા કર્યા લાગતા નથી.” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “રોજ તો ભગવાનપર ભરોસો રાખતો એટલે ખાવાનું મળી રહેતું, પણ આજ પોતાપર આધાર રાખ્યો તેનું આ પરિણામ છે.” આ વાત સાંભળી યદુનાથ બાળુએ પાટલૂનના ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. પણ માત્ર દોઢજ પેસો નીકળ્યો; તેઓ તરત તે દોઢ પેસાના મમરા લઈ આવ્યા અને ગોસ્વામીજી તેમજ માતાજી વગેરેને ખાવાની વિનંતિ કરી. બીજે દિવસે યદુનાથ બાળુએ આ બધી વાત કાંતિ બાળુને (એક બીજા બ્રાહ્મજનું) કહી, તેથી તેમણે ગોસ્વામીજીને ત્યાં અર્ધો રૂપિયો મોકલાવ્યો. આમાંથી સીધું-સામાન લાવી રાંધવામાં આવ્યું. એવામાં હોલીશહેરનિવાસી શ્રીયુત મહેંદ્રબાળુના સસરા તથા સાળા મહેમાન થઈને આવ્યા. મહેંદ્રબાળુના સસરાએ કહ્યું કે, મારો દીકરો આજ ત્રણ દહાડાથી ભૂખ્યો છે, માટે તેને તરત જે કંઈ હોય તે જમાડો. તરતજ તેમને જમાડવામાં આવ્યા. બાકી જે રહ્યું તેમાંથી સાસુજી (મુક્તકેશી દેવી) તથા શ્રીમતી યોગમાયા દેવી થોડું થોડું જમ્યાં અને બાકીનું ગોસ્વામીજી માટે ઢાંકી રાખ્યું. ત્યાં તો ગોસ્વામીજી તથા મહેંદ્રબાળુ પણ આવી પહોંચ્યા. તે બન્નેએ જે કંઈ વધ્યું હતું તે ખાઈને જેમ તેમ કરીને દહાડો કાઢ્યો. ત્રીજે દિવસે સાસુજીનાં પૂજનાં પાત્ર વગેરે વેચીને સૌને જમાડ્યાં.”

(૨) ગોસ્વામીજીના દરિદ્ર સંસારસંબંધી ઉલ્લેખ કરતાં પ્રચારકજનું શ્રી. નગેંદ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય જણાવે છે કે ‘હું તે વખતે કૃષ્ણનગરમાં રહેતો હતો. જ્યારે જ્યારે મારે કલકત્તા જવાનું થતું, ત્યારે બીજા કેાઈ સગા-સ્નેહીને ત્યાં ન જતાં હું ગોસ્વામીજીને ઘેરજ ઉતરતો. તેમની સાથે મારે એવી ગાઢ મિત્રતા હતી અને ગોસ્વામીજી પણ મને એટલા બધા આહતા હતા કે મને તેમને ત્યાંનો સાદો ભાત પણ અમૃત જેવો સ્વાદિષ્ટ

લાગતો. એ વખતે એમની સ્થિતિ એવી નિર્ધન હતી કે તેમના ભોજનમાં શાકનું તો નામજ નહોતું. થોડા ભક્તિનેજ વધારી નાખવામાં આવતો, તેથી શાકની જરૂર રહેતી નહિ. આ ખોરાક સૌ આનંદપૂર્વક જમતાં. કોઈ કોઈ વાર તો એટલા બધા મહેમાન આવતા કે ઉપરનો ચોરડો સ્ત્રીવર્ગ માટે રાખવામાં આવતો અને પુરુષો બધા નીચેના ચોરડામાં સૂતા-બેસતા. આ બધા મહેમાનો ઘણાખરે વખત કેશવબાબુને ત્યાં સત્સંગ કરવામાં તથા ધર્મચર્યા કરવામાં ગાળતા. કેશવબાબુ એ સૌને માટે મધપુડા જેવા હતા. તેમની પાસેથી જ્ઞાનવાર્તા સાંભળતાં કોઈને ઉઠવું ગમતું નહિ. આમ ને આમ સત્સંગ કરતાં કોઈ કોઈ વાર તો રાતના બે ત્રણ વાગી જતા; ત્યારે પાછલી રાતે સૌ પાછાં ઘેર આવતાં. રોજ ભગવાન અપાવે ત્યારે સૌને ખાવા મળતું. કંઈ પણ સંગ્રહ તો હતોજ નહિ, એટલે જે કંઈ ચદ્મછાએ આવી મળે તે સૌ જમી લેતાં. ઘરમાં સ્ત્રીઓ મોડી રાતસુધી રાહ જોઈ જોઈને સૂઈ જતી. ઘણી વાર રાત્રે વાળુ કરવાતું પણ મળતું નહિ. કોઈ દિવસ જો ભાત મળતો તો તેમાં ચપટી મીઠું નાખી, અમૃતની પેઠે સૌ ભાઈ-બહેનો તે મહાપ્રસાદ આરોગતાં.

રાત્રે વાળુના સાંસા પડતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ ઘણી વાર તો દિવસે પણ ખાવાનું ઠેકાણું નહોતું. એક તો પોતેજ ભૂખથી અકળાઈ ગયા હોય તેમાં વળી દારિદ્ર્યપીડિત કુટુંબીજનો પોત-પોતાની કથની સંભળાવે એટલે તો પછી ગોસ્વામીજના દુઃખમાં ખાકીજ રહેતું નહિ. ઘણાજ થોડા માણસો તેમની આ સ્થિતિ જાણતા અને કોઈ કોઈ તો પોતા પાસે નહિ હોવાથી બીજાઓને તેમની હકીકત કહીને ચાર આઠ આના માગી લાવતા. ઘણી વાર તો આંગણામાં ઉગેલી ભાજનો શાકતરીકે ઉપયોગ થતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ કંટલીક વાર તો આ ભાજીથીજ ચલાવી લેવું પડતું.*

આ પ્રમાણે ગોસ્વામીજને તથા તેમના કુટુંબપરિવારને દારિદ્ર્યદુઃખથી કેટલી વાર પીડાવું પડ્યું હશે તે કહી શકાય તેમ નથી.

અત્યારસુધી તો ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારક પાદરીઓ વગરવિધને ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવ્યે જતા હતા; અને ધાર્યા કરતાં પણ સાફ પરિણામ આવેલું જોઈને એટલા બધા ફૂલાઈ ગયેલા કે, તેઓ અમુક વખતમાં

* શ્રીમુક્ત બંધુવિહારીકરપ્રણીત “ગોસ્વામીજના જીવનચરિત્ર” માંથી ઉદ્ધૃત.

આખા બંગાળમાં અને ત્યારપછી અમુક સુદૃઢમાં આખા ભારત-વર્ષમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો દિગ્વિજય થવાનાં સ્વપ્ન જોવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના હવાઈ કિલ્લા ઉડી ગયા. તેમના પ્રચારકાર્યની સામે નવા બ્રાહ્મધર્મરૂપી મોટો પહાડ આડો આવ્યો. શિક્ષિત યુવકોનું બ્રાહ્મધર્મપ્રત્યેનું આકર્ષણ જોઈ તેઓ બે ઘડી સ્તંભી ગયા. આથી તેઓ આ નવા ધર્મને શી રીતે પાછો પાડવો તેનીજ યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ યોજવા લાગ્યા. પછી વિલાયતના આગેવાન પાદરીઓની મંત્રણાને પરિણામે એવું ઠર્યું કે, આ નવીન ધર્મના પ્રચારકોને વાદવિવાદમાં હરાવે તેવા હોંશિયાર પાદરીઓને હિંદુસ્થાન મોકલવા. આ વખતે ગોસ્વામીજી, કેશવબાબુ તથા પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર વગેરે પ્રચારકો પ્રચારકાર્ય માટે અદલાહાબાદ આવ્યા હતા. વિલાયતથી આવેલા પાદરી સાહેબ પણ મુંબાઈથી બારોબાર તેજ દિવસે અદલાહાબાદ આવી પહોંચ્યા.

એક દિવસ ઉપાસના કરી રહ્યા પછી પ્રચારકો પોતપોતાના કામમાં પરોવાયેલા હતા, ત્યારે તે પાદરી સાહેબ તેમને મળવા માટે આવ્યા. શ્રીમાન કેશવબાબુએ તેમને આદરસત્કાર આપી બોલાવ્યા અને સન્માનપૂર્વક બેસાડયા. પછી તેમના આગમનનું કારણ પૂછતાં તે પાદરી સાહેબે જણાવ્યું કે, “એક નવીન ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારમાં ડબલ કરે છે, તેની તપાસ કરવાને માટે વિલાયતથી અત્રે આવ્યો છું અને હાલ હું આપ લોકોની સાથે ધર્મસંબંધી ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું.” વાતચીતના પ્રસંગ દરમિયાન પાદરી સાહેબ સોનું ધ્યાનપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા. થોડી વાર રહીને તેમણે ગોસ્વામીજીને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું કે “શાંતભાવે એકચિત્તે પદ્માસન વાળીને જેઓ ધ્યાન કરી રહ્યા છે તે મહાપુરુષ કોણ છે?” કેશવબાબુએ જવાબ આપ્યો કે “અં વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી છે.” પછી વળી પાદરી સાહેબ બોલ્યા કે “મને તો ખબર છે અને વિશ્વાસ પણ છે કે, ભગવાન ઇસુખ્રિસ્ત સિવાય આ પૃથ્વીમાં માનવ-જાતનો બીજો કોઈ પણ તારણહાર નથી. માનવીઓનાં બધાં પાપ વહોરી લે એવો બીજો કોઈ મહાપુરુષ થયો છે? આ બધી વાતનો ખુલાસો મેળવવા હું આપની પાસે આવ્યો છું. તમારામાંથી જે મહાપુરુષ હજી પણ ધ્યાનમાંથી-ઉપાસનામાંથી-જાગ્યા નથી અને જેમનું નામ આપે વિજયકૃષ્ણ કહ્યું તે મહાશયની સાથે હું વાતચીત કરવા ઇચ્છું છું. તેઓ જો કૃપા કરી અહીંઆં ટેબલ

પાસેની ખુરશી પર આવી બેસે તો હું બહુ આભારી થઈશ. હું અંગ્રેજ છું તેથી મને એમની પેઠે બેસવાનો અભ્યાસ નથી, તેમ મને તેમના ધ્યાનમાં ભંગ પાડવાનું પણ ઠીક લાગતું નથી.”

આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી રહી હતી, એટલામાં ગોસ્વામીજી પણ ધ્યાનમાંથી જાગવા લાગ્યા હતા. પહેલાં તેમનાં નયનો ઉઘડ્યાં. ધીરે ધીરે શરીર પણ જાગ્રત થવા લાગ્યું અને ત્યારપછી ઉપાસનાની પૂર્ણાહુતિસમયના શાંતિવાચક શબ્દો “હરિઃ ॐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥” નું ઉચ્ચારણ કરી ગોસ્વામીજી આસન ઉપરથી ઉઠ્યા. ત્યારે શ્રીમાન કેશવબાબુએ તેમને પાદરી સાહેબનો વિચાર કહી સંભળાવ્યો. ગોસ્વામીજીએ જ્યારે જાણ્યું કે, સાહેબ બંગાળી ભાષા પણ જાણે છે, ત્યારે તેમણે બંગાળીમાં વાતચીત શરૂ કરી. ગોસ્વામીજીએ જાણાવ્યું કે “સાહેબ ! આપે તો અનેક સ્થળે ધર્મનો પ્રચાર કર્યો છે અને શાસ્ત્રોનો પણ સારો અભ્યાસ કર્યો છે. હવે આપ ભારતવર્ષમાં ધર્મપ્રચાર કરવા પધાર્યા છો. ઠીક છે, એ તો બહુ સારી વાત; તો હવે કૃપા કરીને મારા કેટલાક પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો:—(૧) ધર્મ એટલે શું ? (૨) ધર્મનું મૂળ ક્યાં છે ? (૩) આત્મા કેને કહેવાય અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૪) સત્ય શી વસ્તુ છે અને સત્ય શાને કહેવાય ? (૫) માયા શી વસ્તુ છે અને તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (૬) અસત્ય કેને કહેવાય અને પાપ કેને કહેવાય ?” ઉદારચિત્ત વિવેક્ષણ પાદરીસાહેબ તો આ ગંભીર પ્રશ્નમાળા સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયા, અને થોડી વારસુધી તો મુંગાજ બેસી રહ્યા. પછી ધીરે ધીરે કહ્યું કે “મહાશય ! આવા પ્રશ્નો તો મને કોઈએ પૂછ્યા પણ નથી, તેમ મારા અંતરમાં પણ ઉઠ્યા નથી. માત્ર ઇસુખ્રિસ્ત અને બાઇબલ એ બે સિવાય ધર્મસંબંધમાં હું બીજું કંઈ પણ જાણતો નથી.” પછી કેશવબાબુએ સાહેબને કહ્યું કે “સાહેબ ! સાંભળો, આ દેશનું નામ ભારતવર્ષ છે. ધર્મ કે સંસ્કૃતિ જે કહો તેનો પ્રચાર પહેલાં આ દેશમાંથીજ સર્વત્ર થયેલો છે. પહેલાં ગ્રીસમાં ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિએ પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંથી આખા યુરોપમાં તેનો પ્રચાર થયો. જે ખંડમાં આ ભારતવર્ષ આવેલો છે તે ખંડનું નામ એશિયા છે. આ એશિયાખંડના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગના એક નાના ગામડામાં આપના ઇસુખ્રિસ્તનો જન્મ થયો હતો. તમારા કરતાં તો અમે ઇસુખ્રિસ્તને વધારે સારી રીતે જાણીએ છીએ. અમે પણ તેમને એક

મહાપુરુષ માનીએ છીએ, પણ તે કંઈ અમારા ઇષ્ટદેવ નથી. ઇષ્ટદેવ તો એક ભગવાનજ છે કે જે ઇસુખ્રિસ્તના પણ પિતા કહેવાય છે. પરમેશ્વર એકજ છે, તે અચ્યુત છે. આ જે આપણે બધા છીએ તે બધા તે એકજ અદ્વિતીય પરમ પિતા—પરમેશ્વરનો પરિવાર છીએ. હવે જે આપ ભારતવર્ષમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રચાર કરવા માગતા હો તો પહેલાં તો આપ સીધા ઇંગ્લેંડ જાઓ અને ત્યાં જઈ અમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવો, પછી અહીં આવવાનો વિચાર કરજો.” આટલી વાતચીત થયા પછી પાદરી સાહેબ વધારે વાણીવિલાસ કર્યા વગરજ વિલાયત સિધાવી ગયા.*

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા પંજાબ તરફ ગયા. સાંભળ્યું છે કે, તેઓ ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન એક દિવસ અચાનક તેમને ચિત્તભ્રમ જેવું થઈ ગયું હતું. સ્વચ્છ સફેદ સ્ફટિકમણિની પાસે જે વળતે લાલ, લીલો વગેરે જે કોઈ પદાર્થ રાખવામાં આવે ત્યારે તેમાં આળેહુળ તેવુંજ પ્રતિબિંબ પડે છે; તેમ ગોસ્વામીજીને પણ આ જે મનોવિકાર થઈ આવ્યો તેવું પણ કોઈ તેવુંજ કારણ હોવું જોઈએ; નહિ તો આવા પવિત્રાત્માના હૃદયમાં કંઈ નાની સુની બાળતથી આવો ફેરફાર થાય નહિ. ગમે તેમ હોય, પરંતુ એક રાત્રે જ્યારે ગોસ્વામી પ્રભુ આત્મચિંતન કરતા હતા, ત્યારે તેમને એ બાળત સાંભરી આવી અને મનમાં ભારે પરિતાપ થવા લાગ્યો. પહેલાં તો તેમણે શાંતિ મેળવવા માટે પોતાની તે વળતની માનસિક પરિસ્થિતિને મળતું એક ભજન રચી કાઢ્યું અને તે ભજન ઘણી વારસુધી ભાવભરીના હૃદયે, ગદ્ગદ કંઠે અને અશ્રુભીની આંખે ગાયા કર્યું. એ ભજનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે હતો:—

‘મારું મન ગંદા કાદવ જેવું મલિન છે એવી સ્થિતિમાં એ નાથ ! તમને હું કેવી રીતે બોલાવી શકું ? મોટા દાવાનળમાં એક તણબલાનો શો હિસાબ ? હે પ્રભુ ! તમે પુણ્યતેજથી ઝળહળતા દાવાનળ જેવા છો; અને હું તણબલા જેવો અધમ પાપી તમારું પૂજન પણ કેવી રીતે કરી શકું ? સાંભળ્યું છે કે તમારા નામ—કીર્તનથી મહાપાપીઓ પણ તરી ગયા છે, પણ તમારું નામસ્મરણ કરતાં આજે મારું હૈયું ધડકે છે કેમ ? મને તો પાપને પંથેજ ચાલવાની ટેવ પડી ગયેલી છે. હે નાથ ! હું આપના પુણ્યમાર્ગનો

પર મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પાંચમું

આશ્રય શી રીતે લઉં ? ઓ દીનદયાળ ! આપનાજ બળથી આ અધમ પાપીને તારી શકો તેમ હો તો મારા વાળ પકડીને પરાણે પણ આપના ચરણકમળમાં લઇ આશ્રય આપો.”

આ ભજન ઘણી વાર ગાયું તોપણ કંઈ મનોભાવ બદલાયો નહિ, તેથી ગોસ્વામીજી આપઘાત કરવાનો સંકલ્પ કરી, ઘોર રાત્રે રાવી નદીને કિનારે આવ્યા અને ગળામાં પથ્થરની ગાંસડી બાંધી જેવા નદીમાં પડવા બય છે તેવાજ તેમને પાછળથી એક ફકીરે ઝાલી રાખ્યા, અને કહ્યું કે “બચ્યા ! કંઈ આપઘાત કર્યાથી પાપ-પ્રવૃત્તિનો નાશ થતો નથી. ધીરજ રાખ, ખુદા તારું ભલું કરશે. જ્યારે ખુદાની રહેમ-નજર થશે ત્યારે તને બીજર પણ નહિ પડે કે તારું પાપ ક્યાં ચાલ્યું ગયું ? પણ તેને હજી સમય લાગશે. ખુદાએ બધી બાબતોનો વખત નક્કી કરી રાખેલો છે. જે કાળે જે બનવાનું હોય છે તે બન્યાજ કરે છે. હવામાં ધૂળ ઉડે છે તે પણ તેની ઇચ્છાથીજ ઉડે છે; માટે ગભરાઓ નહિ. જાઓ, આ ખલકમાં ખુદાનો ખેલ જુઓ !” ગોસ્વામીજી તો આ ફકીરને જોઈને ઘણાજ આશ્ચર્ય પામ્યા અને તેમણે તે ફકીરને પૂછ્યું કે “સાંઈ બાવા ! આપને આ વાતની બીજર શી રીતે પડી ?” ફકીરે કહ્યું કે “હું ધ્યાન-ભજન કરતો હતો એવામાં દેવી વાણી સંભળાઈ કે ‘એક પવિત્રાત્મા આપઘાત કરવા તૈયાર થયા છે. જાઓ, તેને તરત સહાય કરો.’” ત્યારે ગોસ્વામીજીએ ફરીથી કહ્યું કે “ જુઓ, મારું મન બહુ મેલું છે, આવું અપવિત્ર જીવન ગાળવામાં લાલ શું ?” ફકીરે હસીને જવાબ આપ્યો કે “ ત્યારે એવા મેલા મન સાથે પરલોકમાં જવાથી પણ લાલ શો ? ખુદાની બંદગી કરો, એજ તમને પવિત્ર કરશે. પવિત્ર થઈને મરવું એજ સાચું છે. તમે પોતાને નાપાક માનો છો તે ઠીક છે, પણ તમે કેવા પાક પુરુષ છો તે તમે જાણતા નથી. થોડો વખત તમારી સાધના આગળ ચલાવો, એટલે તમે કોણ અને કેવા છો, એ તમને દર્શાવે પેઠે જણાઈ રહેશે. રોજ રાત્રે સૂતી વખતે ભગવાનને જગત્માતારૂપે ભજજો. જગદંબાનું નામ જપતાં જપતાં તમારું મન તન્મય થઈ જશે અને તમને નિદ્રા પણ આવી જશે. આ પ્રમાણે કરશો એટલે તમારા મનમાં કોઈ પણ અયોગ્ય વિચાર આવી તમને સતાવશે નહિ....વગેરે.” આ પ્રમાણે શાંતિદાયક ઉપદેશ આપી ફકીર સાહેબ પોતાના મુકામે ચાલ્યા ગયા અને ગોસ્વામીજી પણ કૃતસતાપૂર્ણ ચિત્તે ઘેર બઈ સૂઈ

ગયા. આ વાત બન્યા પછી ઘણે વખતે ગોસ્વામીજીને તે ફકીરનો ફરીવાર હરિદ્વારમાં લેટો થયો હતો. યોગમાર્ગનો અભ્યાસ કરવાથી, આ વખતે ગોસ્વામીજીએ આધ્યાત્મિક જીવનમાં સારી પ્રગતિ કરેલી હતી. ફકીરસાહેબ પણ ગોસ્વામીજીના ચહેરામાં ખુદાઈ નૂર જોઈને ખુશી થયા અને કહ્યું કે “બુઝો, હવે તમે કેવી અપૂર્વ અને આનંદદાયી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે ! તે વખતે જો આપઘાત કર્યો હોત તો આવી મજા આવત !...વગેરે.”†

ત્યાંથી ગોસ્વામીજી શીખ સંપ્રદાયના મુખ્ય યાત્રાસ્થાન સુવર્ણમંદિરનાં દર્શન કરવા અમૃતસર ગયા, ત્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે, એક વખત ગુરુ નાનકદેવને તરસ લાગી, એટલે તેઓ એક સૂકા સરોવર પાસે ગયા અને પાણી માગ્યું. પ્રભુ કૃપાથી તે સરોવરમાં પીવાલાયક પાણીનો ઝરો ફૂટી નીકળ્યો. ત્યારથી તે સરોવરનું નામ ‘અમૃતસાગર’ કહેવાય છે. શીખ સંપ્રદાયના ચોથા ગુરુ રામદાસજી એ ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં ‘અમૃતસર’ને ખોદાવી મોટું કરાવ્યું અને તેની વચમાં એક સુંદર મંદિર બાંધાવ્યું. આ મંદિરને શીખલોકે ‘ગુરુદરબાર’ અથવા ‘દરબાર સાહેબ’ કહે છે. કાળના પ્રભાવે આ મંદિરનો કબજો થોડો વખત અફઘાન લોકોના હાથમાં આવ્યો. તેઓએ મંદિરને ભાગી ખંડેર કરી મૂક્યું હતું. પછી છેક ઇ. સ. ૧૮૦૨ માં મહારાજ રણજિતસિંહે અમૃતસરનો કબજો લીધો, ત્યારે તેમણે તે મંદિરને નવેસરથી સમરાવ્યું અને તેના ઉપર સોનાનાં પતરાં મઢાવ્યાં. ત્યારથી તે સુવર્ણમંદિર કહેવાય છે.

આ અમૃતસર લંબાઈ-પહોળાઈમાં સમચોરસ છે. તેને ચારે બાજુએ શ્વેત પથ્થરથી બાંધવામાં આવ્યું છે. આથી સરોવરની મધ્યનું સુવર્ણમંદિર બહુજ શોભાયમાન દેખાય છે. મંદિરમાં જવા માટે એક સંગેમરમરનો પૂત્ર બાંધેલો છે. મંદિર પણ સંગેમરમરથીજ બાંધેલું છે. મંદિરમાં કેટલાક વિભાગ પાડેલા છે. તેમાં મુખ્ય વિભાગમાં ગુરુ નાનકદેવ, ગુરુ ગોવિંદસાહેબ વગેરે શીખ ગુરુઓના ઉપદેશ અથવા એટલે કે ‘અંથસાહેબ’ની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. હમેશાં તેની ઘણા આદરપૂર્વક પૂજા થાય છે. આ સિવાય અહીં કોઈ દેવદેવીની પ્રતિમા નથી.

આ મંદિરમાં આઠે પહોર ધર્મધ્યાન થતું જોઈ ગોસ્વામીજીને બહુ આનંદ થયો. ઘણે ભાગે આખો દિવસ મંદિરમાં પાક, પૂજા,

† ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

કીર્તન, ભજન, ભોગ તેમજ આરતિ વગેરે વિધિસહિત થયા કરતું હતું. માત્ર ચાર ઘડી રાત રહે ત્યારથી તે સૂર્યોદય થતાંસુધીજ શાંતિ રહેતી; પરંતુ ત્યારે પણ ઘણા શીખ ભકતો ધ્યાન-ભજન કરતા ભોવામાં આવતા. એ નિયમ હતો પણ એ પ્રમાણેજ આદ્યો આવે છે. ગોસ્વામીજીના હૃદયમાં ‘અમૃતસર’ ની એવી સુંદર છાપ પડી હતી કે જ્યારે પણ પ્રસંગ આવે ત્યારે તેઓ ગુરુદરબારની વાતો બહુ આનંદપૂર્વક કહેતા હતા.

થોડો વખત ગોસ્વામીજી પંબળમાં રહી, ત્યાંથી બ્રાહ્મ-ધર્મપ્રચારાર્થે, મથુરાં થઈ વૃંદાવન આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ બ્રાહ્મધર્મસંબંધી ભાષણ આપતાં ગોસ્વામીજી ભગવાનની ગોપલીલાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. આ વાત કેટલાક બ્રાહ્મણ-ધુઓને ઠીક લાગી નહિ. ભાષણ સમાપ્ત કરી ગોસ્વામીજી જ્યારે બેસી ગયા ત્યારે એક બ્રાહ્મણધુએ પૂછ્યું કે “બ્રાહ્મધર્મ-સંબંધી વિવેચનમાં તમે આ બધું શું ભરડી માયું?” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “સ્થાનનો પણ મહિમા છે. હું ઈરાદા-પૂર્વક પણ બોલ્યો નથી, તેમ કલ્પના કરીને પણ કહ્યું નથી; પણ મને જે નજરે ભેતો હોઈ તેની પેઠે દેખાયું તેજ કહ્યું છે.” આગળ ઉપર જ્યારે ગોસ્વામીજીને ભાવસમાધિ થઈ જતી ત્યારે બ્રાહ્મસમાજના ઉપાસનામંદિરમાં પણ તેમનાથી આવું કેટલુંક આપોઆપ બોલાઈ જતું. પછી તો આવું બહુ વાર બનવા લાગ્યું. કેટલીક વાર જ્યારે તેમના અંતઃકરણમાં દિવ્ય આવિર્ભાવ થતો ત્યારે તે દિવ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કરતાં છેવટે ‘મા’ ‘મા’ એવા શબ્દો બોલી તેઓ આકુળવ્યાકુળ પણ થઈ જતા; સામાન્ય ઉપાસકવર્ગને તેમની આ સમયની સ્થિતિનો ખ્યાલ પણ આવતો નહિ અને સૌ પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે કલ્પના કરતા.*

શ્રીવૃંદાવનથી ગોસ્વામીજી પ્રચારાર્થે પાછા મથુરાં થઈ આગ્રા આવ્યા. અહીં રહ્યા ત્યારે તેમને એક અફઘન સ્વપ્ન દેખાયું હતું. ગોસ્વામીજીએ પોતાના ‘ધર્મતત્ત્વ’ નામે ગ્રંથમાં આ સ્વપ્નવૃત્તાંત આપ્યું છે તે અત્રે આપીએ છીએ:—“એક દિવસ હું તાજમહાલ ભેવા ગયો. તે રાત્રે મને સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં હું તાજમહાલના ઉદ્યાનમાં ઉભો હતો. એટલામાં તો ઉદ્યાનનાં બધાં વૃક્ષો સુંદર સ્ત્રીઓરૂપે દેખાયાં. તે બધી સ્ત્રીઓ મારી પાસે આવી. તેમનું

* રામસાહેબ વિદ્યુભૂષણ મળુમદારે આપેલાં વિવરણ ઉપરથી.

અપૂર્વ રૂપલાવણ્ય જોઈ મને લાગ્યું કે આ તે દેવકન્યાઓ છે કે શું? થોડી વાર પછી તે સ્ત્રીઓએ મને પૂછ્યું કે ‘તું આ પવિત્ર સ્થાનમાં કેમ આવ્યો છે?’ પછી મેં જોયું કે, આ સ્ત્રીઓ ઘડીકમાં વૃક્ષ થઈ જતી તો ઘડીકમાં સ્ત્રીઓ બની જતી! હું તો તેમના આ વેશપલટાથી દિગ્મૂઠ જેવો થઈ ગયો અને થોડી વાર તો તેમને ચૂપચાપ જોઈ જ રહ્યો. પછી મેં ધીરે રહીને કહ્યું કે ‘મને આપની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળવાની ઇચ્છા છે. કૃપા કરીને કહેા કે ઇશ્વરનું સર્વવ્યાપીપણું શી રીતે, સમજી શકાય? તેઓએ કહ્યું કે ‘શું તમે હજી સુધી ઇશ્વરની બાબતમાં અજ્ઞાન છો? જે દયાળુ પ્રભુના રાજ્યમાં આપણે રહીએ છીએ તથા જેમની સત્તાસ્કૂર્તિવડેજ આપણે શ્વાસ લઈ શકીએ છીએ, તે પ્રભુની સર્વવ્યાપકતાવિષે હજી તમને શંકા રહે છે?’ તેમનો આવો ઉત્તર સાંભળી હું તો શરમનો માર્યો નીચું જ જોઈ રહ્યો. પછી મેં કહ્યું ‘હું તો એક મૂર્ખ અને પામર પ્રાણી છું, તમે મને ઉપદેશ આપી કૃતાર્થ કરો.’ પછી તેઓ પ્રસન્ન થઈને બોલી કે ‘અમારા જેવી પરીઓ ક્યાંય દીઠી છે?’ મેં જવાબ આપ્યો ‘ના, સ્વપ્નમાં પણ નથી દીઠી.’ તેમણે કહ્યું ‘માત્ર પરમાત્માએજ અમને આવું અદ્ભુત રૂપ આપેલું છે. તે પ્રભુ અમારામાં વિલસી રહ્યો છે. તે પ્રભુનું જ દિવ્ય રૂપલાવણ્ય અમારા શરીરમાં પ્રકાશી રહ્યું છે, એમનાજ સૌંદર્યથી અમે સુંદર બન્યાં છીએ અને સોને સુંદર દેખાઈએ છીએ. તેમની કૃપાસિવાય કોઈ પણ સૌંદર્યને પામી શકતું નથી. આ વાતનો ગૂઢ અર્થ તમે સમજી શકો, તો પછી તમને પરમેશ્વરના જેવું સૌંદર્ય બીજે ક્યાંય દેખાશે નહિ.’ આટલું કહી તેઓએ પાછું વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કરી લીધું. પછી બીજી તરફ જોઈ છું તો કેટલાક વૃદ્ધો કહેતા હતા કે ‘તે પરમ ઐશ્વર્યવાન અને પરમ સુંદર પરમાત્મા આપણામાં પણ વ્યાપી રહ્યા છે એટલેજ આપણે પ્રાણુવાન-બળવાન છીએ.’ આટલું કહેતાં કહેતાંમાં કોઈ કોઈ મોટા વૃક્ષરૂપે બની ગયા. પછી હું પણ જાગી ઉઠ્યો. આ સ્વપ્નથી મને ઘણો લાભ થયો. પહેલાં જે મને શૂન્ય જેવું લાગતું તે હવે પરમાત્માથી ભરપૂર લાગે છે.”

આગ્રાથી ગોસ્વામીજી લખનૌ, કાનપુર વગેરે સ્થળે બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરતા કરતા પાછા કલકત્તા આવ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૬૩ ની આખરમાં ગોસ્વામીજી ઢાકા ગયા. પૂર્વ-

ખંગાળામાં તેઓ પહેલવહેલાજ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા આવ્યા હતા. તેમણે ત્યાં ગયા પછી કેટલાંક જાહેર ભાષણો આપ્યાં. આ ભાષણો સાંભળી ઘણા કેળવાયેલા લોકોને બ્રાહ્મધર્મ પર શ્રદ્ધા બેઠી. x x x તે વખતે અને ત્યારપછી પણ તેમણે ઢાકા, મૈમ-નસિંગ, કુમિદ્ધા વગેરે સ્થાને ફરીને બ્રાહ્મધર્મ સંબંધી જે પ્રચંડ આંદોલન કયું હતું તેથી પૂર્વખંગાળને ઘણુંજ લાભ થયો હતો.*

આ વખતે ગોસ્વામીજીને આચાર્ય કેશવચંદ્રે કલકત્તાથી પ્રચારકાર્ય સંબંધી જે પત્ર લખ્યો હતો તે અહીં અક્ષરશઃ આપીએ છીએ.

જય જગદીશ

પ્રેમપૂર્વક ઘણા ઘણા નમસ્કાર !

જય, જય, વિજયનો જય થાઓ ! તમે જે વિજયપતાકા ફરફરાવી રહ્યા છો તે અહીંથી પણ દેખાય છે. તમારા પ્રચંડ ઉત્સાહના તરંગો અહીં સુધી આવી મને પણ હલમલાવી મૂકે છે. તમારા વિશુદ્ધ હૃદયમાં ઇશ્વરની જે જીવતી-જાગતી જ્યોત પ્રકાશી રહી છે તેના ઝળહળતા તેજથી વહેમો અને કુસંસ્કારો ભસ્મી-ભૂત થઈ જશે તેમાં આશ્ચર્ય શું ? તમને ફરી એક વાર “જય જય” કહું છું; બ્રાહ્મધર્મનો મહિમા આજપર્યાંત સત્યપરાયણ પ્રચારક વિના ઢંકાયલોજ પડી રહ્યો હતો, તે મહિમા આજે આપના જેવા પ્રચારકદ્વારા ફેલાઈ રહ્યો છે; એટલે હવે મારે કંઈ ચિંતા કરવાનું નહું નથી. એક ઇશ્વરજ આપણો પ્રભુ-નિયામક છે. ઉંચે સ્વરે તેનુંજ નામસંકીર્તન કરો. વૈરાગ્યવાન થઈને સંસાર-ને સ્વાધીન કરો, પ્રચંડ ઉત્સાહથી-આંદોલનથી સૌને અજ્ઞાન-નિદ્રામાંથી જાગૃત કરો. પ્રેમસૂત્રથી સૌને વશ કરો અને દેશ-દેશાંતરમાં આપણા બ્રાહ્મ-રાજ્યને ફેલાવો, તેનો વિસ્તાર કરો; તેમજ આપની સાથેના દરિદ્ર ખંધુઓને શહેનશાહ કરતાં પણ વધારે ચુખી અને સમૃદ્ધ કરો. હું તો તમારા તરફથી ઘણી ઘણી આશાઓ રાખું છું. જેમ જેમ તમે વિશેષ પ્રચાર કરતા જશો, તેમ તેમ આપણું ઐશ્વર્ય તથા સૌભાગ્ય વધતું જશે.

હીક છે ભાઈ ! પણ હવે એક વાત પૂછી લઉં. તમે આવા સ્વાર્થી કેમ છો ? તમે એકલા એકલાજ બધો આનંદ ભોગવ્યા કરશો ? ‘ઢાકા’ની ખાણમાં જે અમૂલ્ય રત્નો ઢંકાયેલાં હતાં તે

* ‘ઢાકા’ બ્રાહ્મસમાજના સંક્ષિપ્ત વિવરણમાંથી ઉદ્ધૃત.

બધાં શું તમેજ લઈ લેશો? મને તો એક વાર પણ ખોલાવશો નહિ કે શું? હું તો કંગાળની પેઠે અહીં પડ્યો રહ્યો છું. તમારા ઉત્સવમાં મારો ભાગ નહિ રાખો કે શું? મને ઢાકા આવવાનું નિમંત્રણ શું નહિજ મોકલો? તમે જ્યાંસુધી રજા ન આપો ત્યાંસુધી મારાથી આવી શકાય પણ નહિ. ઇતિ.

કલકત્તા, કૌલુતલા } અભિન્નહૃદય બંધુ
શક-૧૭૮૬ માધ તિ. ૨૪ } શ્રી કેશવચંદ્ર સેન

આ પ્રમાણે પૂર્વબંગાળમાં વિજય-પતાકા ઉડાવી થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવા ગોસ્વામીજી શાંતિપુર આવ્યા. અહીં થોડો વખત રહીને બંગ. સં. ૧૨૭૨ના આશ્વિન માસમાં ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા, અને વળી પાછા ત્યાંથી આચાર્ય કેશવચંદ્ર અને સાધુ અઘોરનાથને સાથે લઈ કાર્તિકની ૧૬મી તિથિએ પ્રચારકાર્ય માટે ઢાકા આવ્યા. તેમનું સ્વાગત કરવા માટે ઢાકાનિવાસી બ્રાહ્મબંધુઓ, ખૂબ આતુરતાપૂર્વક બુડીગંગાને કાંઠે રાહ જોતા ઉભા હતા. તેઓ પધાર્યા ત્યારે તેમના દર્શનથી ઢાકાનિવાસીઓના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

પછી ગોસ્વામીજી પ્રચારકાર્ય માટે ઢાકાથી ખારિસાલ આવ્યા અને ત્યાં પંદર દિવસ સુધી ‘બ્રાહ્મધર્મ’ શું છે? ‘ઉપાસનાજ મનુષ્યનું જીવન છે’, ‘મૃત્યુ પછી શું?’, ‘આત્મદષ્ટિ’, ‘બ્રાહ્મબંધુઓનું કર્તવ્ય’ વગેરે જૂદા જૂદા વિષયોપર જૂદાં જૂદાં ભાષણો આપ્યાં. તેમની ખરા હૃદયની ભાવભરી ઉપાસનાથી તેમજ ઓજસ્વી વાણીથી આકર્ષાઈ રોજરોજ સેંકડો માણસો ઉપાસનામંદિરમાં આવતાં એ બધી વાત સાચી; પરંતુ ખારિસાલવાસીઓનું નૈતિક વર્તન બહુજ હલકા પ્રકારનું જોઈને ગોસ્વામીજી જેવા નિર્મળ ભક્તને ભયંકર આઘાત લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. લોકોની નૈતિક અધમતાનો વિચાર આવતાં એક રાત્રે તો ગોસ્વામીજી બાળકની પેઠે ડુસકાં ભરી ભરીને રડ્યા, એટલાથીજે જ્યારે તેમને શાંતિ ન થઈ અને આંતરવેદના હૃદયપરાંત વધી ગઈ ત્યારે તેઓ નદીએ આપઘાત કરવા આવ્યા. પણ નદીએ પહોંચતાંજ આકાશવાણી સંભળાઈ કે “આપઘાત કરશો નહિ, કાળે કરીને બધું ઠીક થઈ રહેશે.” અચાનક આવી આકાશવાણી સાંભળી ગોસ્વામીજી આવું ભયંકર સાહસ કરતા અટકી ગયા.

ખારિસાલથી ગોસ્વામીજી નોઆખલી ગયા. તેમના આવવાથી

ત્યાંના બ્રાહ્મણધુઓનો ઉત્સાહ ઘણો વધ્યો. જેઓ પહેલાં હિંદુ-સમાજના ભયથી બ્રાહ્મસમાજમાં આવતાં અચકાતા હતા, તેઓ પણ હવે ગોસ્વામીજીના જવલંત ઉત્સાહથી તેમજ ભક્તિભાવથી ભરપૂર ઉપદેશથી આકર્ષાઈ, સમાજમંદિરમાં આવવા લાગ્યા.

નોઆખલીથી ગોસ્વામીજી ચટ્ટગ્રામ આવ્યા. અહીં તેમણે ‘ધર્મજ મનુષ્યનું જીવન છે’, ‘ઉપાસના’, ‘ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર’ અને ‘મૃત્યુ પછી શું?’ વગેરે વિષયોપર ભાષણો આપ્યાં. તેમના હૃદય-સ્પર્શી ઉપદેશથી તેમજ ભાવપૂર્ણ ઉપાસનાથી ત્યાંના લોકોમાં ધર્મોત્સાહ વૃદ્ધિ પામ્યો. ચટ્ટગ્રામ આવતાં રસ્તામાં તેમણે ચટ્ટગ્રામ પહોંચી, રઘુનંદનનો પહોંચી અને ચંદ્રનાથ પર્વત વગેરે પવિત્ર સ્થાનોનાં દર્શન કર્યાં. ચંદ્રનાથ પર્વતપર ગુરુધ્વનિકુંડ, સૂર્યકુંડ, લવણાખ્ય કુંડ, સીતાકુંડ અને સહસ્રધારા વગેરે પવિત્ર કુંડો તેમજ તે પર્વતનું અદ્ભુત નૈસર્ગિક સૌંદર્ય જોઈને તેઓ ખડુંજ પ્રસન્ન થયા. તેમને અહીં એક અદ્ભુત સ્વપ્ન દેખાયું હતું. આ સ્વપ્નવૃત્તાંત પણ ગોસ્વામીજીએ કરેલા વિવરણમાંથી અત્રે રજુ કરીએ છીએ:—

“ઘણા વખત પહેલાં એક વાર પગરસ્તે ચટ્ટગ્રામ ગયો હતો, ત્યાં રહ્યો તે દરમિયાન એક ચમત્કારી ઘટના બની. આખા દિવસના થાકથી લોથપોથ થઈને હું પર્વતપર સીતાકુંડની પાસેજ સૂઈ રહ્યો. બહુ થાકથી સૂતાંવેંતજ ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ. થોડી વારે એક સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં મને જણાયું કે, તારામંડળ સાથેનું આખું નક્ષત્રમંડળ તેમજ સમસ્ત બ્રહ્માંડ મારી સમક્ષ બહુ વેગથી ફરવા લાગ્યું. તે બધાની પાછળ મને એક વિરાટપુરુષનાં દર્શન થયાં. આ દૃશ્ય હું બહુ વાર જોઈ શક્યો નહિ. મેં તે પુરુષને પૂછ્યું કે ‘આપ કોણ છો? કૃપા કરીને જરા જાણખાણ આપો.’ તેમણે જવાબ આપ્યો કે ‘હું પુરુષ છું અને આ બધું જે દેખાય છે તે પ્રકૃતિ છે.’ પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પુરુષ-પ્રકૃતિસંબંધી બહુયે વાંચ્યું હતું તેમનાં આજ પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં; એથી તેમનાસંબંધી કેટલીક હકીકત સમજાઈ અને મારી મુંઝવણોનો નિકાલ આવી ગયો. ઈશ્વર અને પુરુષ-પ્રકૃતિ વચ્ચે કેવો સંબંધ છે તેની આજે ખબર પડી. એ પરમ પુરુષનીજ સત્તા સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. ‘સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્મ’ તે આ પુરુષજ છે. ઉપનિષદ આદિ શ્રુતિઓમાં આ પુરુષનો ખૂબ મહિમા ગાયો છે.”*

* શ્રીયુત પાંકુવિહારીકર મહાશયપ્રણીત જીવનચરિત્રમાંથી ઉદ્ધૃત

ચદ્વિંશતી ગોસ્વામીજી કુમિદ્વા આવીયા. ત્યાં શ્રીમાન વ્રજ-સુંદર મિત્રને ત્યાં ૧૪-૧૫ દિવસ રહ્યા. ગોસ્વામીજીના શુભાગ-મનથી ત્રિપુરાનિવાસી ગ્રાહ્યબંધુઓમાં નવજીવનનો સંચાર થયો. અહીં રહ્યા તે દરમિયાન ક્યારેક ત્રિપુરા સમાજમંદિરમાં, ક્યારેક ત્રિપુરા શાળાસમાજમાં, તો ક્યારેક વળી વ્રજસુંદર બાળને ઘેર વગેરે વિવિધ સ્થળે, ‘ઉપાસના’, ‘ધૈર્યની તાલાવેલી’, ‘પ્રભુજ માનવજીવનનું લક્ષ્ય છે’ અને ‘પ્રભુપ્રેમજી આનંદનું મૂળ છે’ વગેરે વિષયોપર તેમણે જૂઠાં જૂઠાં ભાષણો આપ્યાં. મરેલાને પણ જીવન આપે એવા તેમના ઉપદેશથી મુમુક્ષુ ભક્તજનોના પ્રાણમાં નવું બળ આવ્યું.

પછી ફાગણ માસમાં તેઓ કુમિદ્વાના ગ્રાહ્યજીવાડિયા આવ્યા. ત્યાં તેમણે ૪-૫ દિવસ રહીને “ગ્રાહ્યધર્મ શું છે?” “ઉપાસનાની આવશ્યકતા”, “મોક્ષનો ઉપાય” વગેરે વિષયોપર ભાષણો આપ્યાં.

ગ્રાહ્યજીવાડિયાથી ગોસ્વામીજી પાછા બારિસલ આવ્યા. ત્યાં તેઓ ૨૪-૨૫ દિવસ રહ્યા અને ‘ધૈર્યરલાલ’, ‘બાહ્ય મૂર્તિ-પૂજા’, ‘આંતરિક મૂર્તિપૂજા’ વગેરે વિષયોપર તેજદાર ભાષણો આપ્યાં. આ વખતે પૂર્વબંગાળમાં સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનો પ્રશ્ન પહેલ-વહેલો ઉપસ્થિત થયો અને આ સંબંધી જળરી હિલચાલ થવા લાગી. પરિણામે દુર્ગામોહનદાસ વગેરે સુધારક ગ્રાહ્યબંધુઓના પ્રયાસથી એક વેશ્યાનાં તેમજ બીજી કેટલીક વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના સંબંધમાં ગોસ્વામી-જીએ જે ભાષણ આપ્યું હતું તેમાંથી કેટલોક ભાગ અત્રે આપ-વામાં આવ્યો છે:—“સ્વાધીનતા-સ્વાતંત્ર્યનો ખરો અર્થ એ છે કે, પ્રભુનેજ આધીન થઈ રહેવું—અર્થાત્ કેવળ ધર્મનેજ અનુસરીને વર્તવું. લોકનિંદાથી અંતરના-પ્રભુના આદેશને માન ન આપીએ, એટલે કે સમાજભયથી આપણને જે સત્ય જણાતું હોય તેનું પાલન ન કરીએ એનું નામજ પરાધીનતા છે. કામકોંધાદિ આંતર શત્રુઓને જીતી પવિત્ર જીવન ગાળવું એજ ખરી સ્વતં-ત્રતા અને એ શત્રુઓને વશ થઈને પાપાચરણ કરવું એજ પરા-ધીનતા છે. પુરુષોની સાથે સંકેચવિના બહેરમાં વાતો કરવી કે ખુલ્લે મોઢે પુરુષો સાથે ફરવું કે ઘોડાગાડીઓમાં ફરવા નીકળી પડવું, અથવા તો પુરુષોની સભામાં જઈ સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યનું પ્રદર્શન

કરવું-આમાંની એકેય બાબતને ખરી સ્વાધીનતા કહી શકાય નહિ.”

પછી ગોસ્વામીજી બારીસાલથી કલકત્તા આવ્યા. ત્યાં તો વિધવાવિવાહ, વર્ણાન્તર લગ્ન, જાતકર્મ, નામકરણ તેમજ બ્રાહ્મ-મતાનુસાર શ્રાદ્ધક્રિયા વગેરે કર્મકાંડના સંબંધમાં જખરી હિલ-ચાલ ચાલતી જોવામાં આવી. આ બધી બાબતોમાં કેટલાક દુર્બળ બ્રાહ્મણધુઓએ તો ‘આદિ બ્રાહ્મસમાજ’નોજ આશરો લઈ લીધો; એવામાં “ઇસુખ્રિસ્ત, યૂરોપ અને એશિયા” તેમજ “મહાપુરુષ (ગ્રેટ મેન)”એવાં કેશવબાબુનાં જે વ્યાખ્યાનોથી વળી બળતામાં ઘી હોમાયા જેવું થયું. કેશવબાબુનાં ભાષણોમાં રહેલો ગૂઢભાવ ઘણા લોકો સમજી શક્યા નહિ, તેથી તેઓ કેશવબાબુ હવે ખ્રિસ્તી થઈ ગયા છે એમ માનવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ આદિબ્રાહ્મસમા-જના કેટલાક બ્રાહ્મણધુઓ તો તેમના સંબંધમાં જેમ કાવે તેમ બો-લવા લાગ્યા અને કેશવબાબુપર અઘટિત આક્ષેપો કરતાં પણ શર-માયા નહિ. ગામલો એટલી હદસુધી આવી ગયો હતો કે હવે સત્યા-સત્યની લગામ હાથમાં રહી શકી નહોતી. એકબીજા તરફ કાદવ ફેંકવાનુંજ કામ ચાલી રહ્યું હતું. “માણસનું માથું ફેરે છે ત્યારે તે પાછું વાળી જોતો નથી, અને જ્યારે તે અનુનમાં આવી જાય છે ત્યારે તે કેટલી હદસુધી જઈ શકે છે તેનું સાપ રહેતું નથી. ધર્મને નામે જે સ્નેહગાંઠ બંધાય છે તે ઘણીજ મજબૂત હોય છે; પરંતુ ધર્મને નામે જ્યારે વેર જાગે છે ત્યારે એ વેરનું ઝેર ઉપરના ધર્મપ્રેમ કરતાં અનેકગણું કાતોલ હોય છે. હિરણ્યકશિપુએ પ્રહલાદ જેવા પવિત્ર પુત્ર ઉપર પણ અસહ્ય અત્યાચારો કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખી; રોમન કેથોલિકોએ પ્રોટેસ્ટન્ટોપર જે સીતમ ગુજર્યો તે વાંચતાં તો સૌનાં રૂવાડાં ઉભાં થઈ જાય છે. આવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય તેમ છે. બ્રાહ્મસમાજમાં પણ જ્યારે આવું દ્રશ્ય જોઈએ ત્યારે બ્રાહ્મસમાજ શાંતિનું ધામ છે, એમ શી રીતે કહી શકાય?”*

બ્રાહ્મસમાજમાં આ બધી ધમાલ ઉપડેલી જોઈને ગોસ્વામી-જીનું હૈયું હાથ રહ્યું નહિ. હવે તેમનાથી એ ધમાલ જોઈ જાય તેમ નહોતી. પહેલાંની માફક લાંબા વખતસુધી શાંતિથી ઉપાસ-ના પણ ચલાવી શકાતી નહોતી, તેથી તેમનો ઉદ્વેગ બહુ વધી ગયો. આખરે તેમણે કંટાળીને કલકત્તાનો ત્યાગ કર્યો અને

* ગોસ્વામીજીના “બ્રાહ્મસમાજની આધુનિક અવસ્થા” નામના ગ્રંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

શાંતિ મેળવવાની આશાથી શાંતિપુર આવ્યા. પ્રકૃતિદેવીનું શાંત સૌંદર્ય જોવા ગોસ્વામીજી રોજ રાત્રે ગંગાકિનારે ફરવા નીકળી પડતા; વસંતઋતુમાં તો શાંતિપુરના ગંગાકિનારાની શોભા ઘણી મનોરમ થઈ રહેતી. વિશાળ રેતીના પટપર પથરાઈ રહેતી ધવલ આંદનીની શોભા નિહાળવાનો આનંદ તો અનેરોજ હોય છે. ઉંચે આકાશમાં નક્ષત્રો અને તારલાઓથી વિંટાયેલા ચંદ્રમાની મનોમોહિની શોભા, નીચે સ્વચ્છસલિલા ભગવતી ભાગીરથીનું મંદમંદ ગતિથી વહેવું, તેની તરંગમાળા ઉપર થતું ચંદ્રિકાનું નૃત્ય અને નિશાચર પક્ષીઓના ચારે દિશાઓને ભરી મૂકતા સુમધુર શબ્દો, એ બધું સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળીને કોના અંતરમાં શાંતિ ન થાય? ગોસ્વામીજી રોજ રાત્રે ગંગાતીરે બેસી આ નૈસર્ગિક સૌંદર્યનો આનંદ લૂંટતા હતા. સંસારી માણસોના કાવાદાવા, દાવપેચ અને રાગદ્વેષ વગેરેથી ઉપરામ થયેલા યોગીજનો આવી રીતે પ્રકૃતિ માતાનીજ ગોદમાં શાંતિ અને આરામ મેળવે છે.

આ સમયે ગોસ્વામીજીને શાંતિપુરનિવાસી હરિમોહન પ્રામાણિક નામના એક પવિત્ર વૈષ્ણવ ભક્તસાથે રનેહ બંધાયો. ગોસ્વામીજીએ જ્યારે પોતાનું હૈયું આ ભક્તજનને ખોલી બતાવ્યું ત્યારે તેણે તેમને શ્રીચૈતન્યચરિતામૃતનો પાઠ કરવાનું સૂચવ્યું. તેમના મુખે અનેક પ્રકારની ભગવદ્વાર્તાઓ સાંભળી ગોસ્વામીજીને બહુજ શાંતિ વળતી. પ્રામાણિક મહાશયની ભલામણથી ગોસ્વામીજી ‘શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત’ મેળવી તેનો પણ પાઠ કરવા લાગ્યા. આ ગ્રંથનો પાઠ કરવાથી તેમના વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું. શ્રી ગૌરાંગપ્રભુની નમ્રતા, ભક્તિ, અનુરાગ, વ્યાકુળતા, ઈશ્વરદર્શન અને પ્રભુ સાથેનો આનંદ વગેરે અનેક બાબતો વાંચવાથી, ગોસ્વામીજી અનિવર્ચનીય આનંદ અનુભવવા લાગ્યા. ‘શ્રીચૈતન્યચરિતામૃત’રૂપી સાગરમાંથી પ્રાણીમાત્ર ઉપર દયા અને હરિનામમાં પ્રેમ, એ બે તરવોનો મર્મ સમજીને તો ગોસ્વામીજી ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને મનમાં ને મનમાં શ્રીગૌરાંગ પ્રભુને ગુરુ માની પ્રણામ કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી શ્રીમાન પ્રામાણિક મહાશય ગોસ્વામીજીને શ્રીધામ-પુલનામાં સિદ્ધ મહાત્મા ભગવાનદાસ બાબાજીનાં દર્શન કરવા લઈ ગયા. ગોસ્વામીજી આશ્રમમાં આવ્યા કે તરતજ બાબાજી મહાશયે તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્પ્રણામ કર્યા અને યોગ્ય સન્માન વિ. ૬

૬૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પાંચમું

આપી આસનપર બેસાડયા. ગોસ્વામીજીને તરસ લાગવાથી જળ-પાન કરવાની ઇચ્છા જણાવીને કહ્યું કે “મહારાજ ! હું તો બ્રહ્મજ્ઞાની છું, માટે મને જૂઠું પાત્ર આપજો.” આ સાંભળી બાબાજી બોલ્યા કે “આપ એ શું બોલ્યા ? પ્રભો ! બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વગર કેાઈ પણ મનુષ્ય ભક્તિનો અધિકારીજ ક્યાંથી થાય ! પ્રભો ! ખુશીથી આ કમંડલુથીજ જળપાન કરો.” આ પ્રમાણે વિનતિ કરી ગંગાજળથી ભરેલું પોતાનું કમંડલુ ગોસ્વામીજીને આપ્યું. ગોસ્વામીજીએ પણ ખેંચતાણ કર્યા વગર જળપાન કરી કમંડલુ ચોક બાજુએ મૂક્યું; પણ બાબાજી તો તરત તે કમંડલુ લઈને તેમની પ્રસાદીનું પાણી આદરપૂર્વક માથે ચઢાવી પી ગયા. આ બધું ત્યાં બેઠેલા કેટલાક માણસોને ગમ્યું નહિ, એટલે તેઓ બોલવા લાગ્યા કે “બાબાજી ! આ શું કર્યું ? એ તો જનોઈ વગેરે બધુંય ફેંકી દઈને બ્રાહ્મસમાજ થઈ ગયા છે અને કેાઈને માનતા પણ નથી.” તેમની આ પ્રમાણેની વાતો સાંભળી બાબાજી બોલ્યા કે “વાહરે વાહ ! એમાં શું થયું ? આપણા અદ્વૈતપ્રભુને જનોઈ ક્યાં હતી ? વળી બ્રાહ્મસમાજ થયા તેમાં પણ શું બગડી ગયું ? ત્યાં પણ અમારા ગોસાંઈજ આચાર્ય છે ને ?” આથી તો પેલા માણસને બીલકુલ ઠીક ન લાગ્યું; તેથી તેણે કહ્યું કે “આચાર્ય છે એ તો જાણ્યું; પણ આચાર્ય કેવા છે તે તો જુઓ ! કેવી અફેદ ઘોતી ને અમકદાર આદર ! કેવો કડકડતો જમો અને ચળકતા ઘૂટ ! વાહ ભાઈ વાહ !” આવા અનુચિત શબ્દો સાંભળીને બાબાજીએ એવા ભાવનું કહ્યું કે “અહો ! સંતજનોની ખુબીઓથી ખુશી થવું અને તેમની સેવા તથા સ્તુતિ કરવાનો લાભ લેવો જોઈએ, તેને બદલે આપણું દુર્ભાગ્ય છે કે ગમે તેમ બોલીએ છીએ.” આમ કહેતાં કહેતાંમાં તો બાબાજીની આંખમાં ઝળઝળીયાં આવી ગયાં.

મૌથી પહેલાં ખુલનાના આ આશ્રમમાંજ ગોસ્વામીજીએ નામ-બ્રહ્મની પૂજા થતી જોઈ અને ત્યારથી તેમને બરાબર વસી ગયું કે, કળિયુગમાં આ નામ-બ્રહ્મની ઉપાસનાજ શ્રેષ્ઠ છે. આગળ ઉપર શ્રીનિત્યાનંદ પ્રભુના આદેશથી ગોસ્વામીજીએ પણ ઢાકામાં પોતાના ગેંડારિયાના આશ્રમમાં આ નામ-બ્રહ્મનીજ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આનું વર્ણન આગળ આપવામાં આવ્યું છે.

ત્યારબાદ ગોસ્વામીજી પોતાના બંધુ નીલકમળદેવને સાથે લઈને સિદ્ધ ચૈતન્યદાસ બાબાજીનાં દર્શન કરવા નવદ્વીપ ગયા.

પુલનાના ભગવાનદાસ બાબાજી જેવાજ આ પણ એક પ્રેમી ભક્ત હતા. આ બન્ને મહાત્માઓ ગૌડમંડળમાં રહીને, શ્રીમાન મહા-પ્રભુના મૃતપ્રાય ધર્મને હજી પણ જીવતો રાખી રહ્યા હતા. વૈષ્ણવ-સમાજ તેમનો હમેશને માટે ઋણી રહેશે. અસ્તુ. હવે ગોસ્વામીજી નવદ્વીપ આવી બારોબાર બાબાજીના આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં બાબાજીએ તેમનો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને તેમના આગમનથી તેઓ બહુ રાજી થયા. થોડા વાર્તાલાપ પછી ગોસ્વામીજીએ બાબાજી મહાશયને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ‘ ભક્તિ કેમ થાય ? ’ પ્રશ્ન સાંભળતાંજ બાબાજી કહેવા લાગ્યા કે “ આ શું ગોલો છો ? ભક્તિના ભંડારી થઈને મારા જેવાને ભક્તિનો ઉપાય પૂછો છો ? મને તો આપના લલાટપર તિલકનાં, મસ્તકપર જટાનાં અને વક્ષઃસ્થળમાં તુલસી-માળાનાં દર્શન થાય છે.” આટલું કહ્યું ત્યાં તો તેમનું હૈયું પ્રેમથી એવું ભરાઈ આવ્યું કે તેમનાં રૂવાડે રૂવાડાં ઉભાં થઈ ગયાં; આગળ જતાં આ સિદ્ધ પુરુષની વાણી સાચી પડી; કેમકે ગોસ્વામીજીએ પાછળના જીવનમાં તિલક, માળા, જટા વગેરે વૈષ્ણવચિહ્નો પ્રીતિપૂર્વક ધારણ કર્યાં હતાં.

પછી ગોસ્વામીજીની આજ્ઞાને માન આપવા ખાતર બાબાજીએ ધીમે ધીમે ભાવાવેશનું સંવરણ કરી લીધું અને ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યા કે ‘ જો પરાભક્તિનો અનુભવ મેળવવો હોય તો દીન-હીન અને નિષ્કંચન થઈ જાઓ. જ્યાંસુધી જરા પણ અહંકાર રહ્યો હશે ત્યાંસુધી પરાભક્તિની આશાજ રખાય નહિ. નેવનાં પાણી મોભે ચઢે નહિ, તેમ અહંકારી હૃદયમાં ત્રિકાળમાંયે પરાભક્તિના ભાવ જાગી શકે નહિ.’ x

પછી બાબાજીએ પ્રેમપૂર્વક ગોસ્વામીજીના આગળ એક પાત્રમાં કંઈક ભોજન રજુ કર્યું. ગોસ્વામીજીએ તેમાંથી થોડુંક જમીને તે પાત્ર એક બાજુએ મૂકી દીધું. એકદમ બાબાજી તેમનો અવશિષ્ટ પ્રસાદ જમવા લાગ્યા અને ભાવાવેશમાં બોલવા લાગ્યા કે ‘ અહો ! ચિત્રગુપ્ત સાક્ષિ ! આજ મને મારા પ્રભુ-સંતાનને! પ્રસાદ મળ્યો છે. ’ ગોસ્વામીજીએ તેમને બહુયે વાર્યા અને કહ્યું કે ‘ માં રોડું ખાઓ નહિ, મહારાજ ! હું તો બ્રાહ્મ થઈ ગયો છું. ’ આ વાત સાંભળી બાબાજીએ કહ્યું:— ‘ અરે !

x ગોસ્વામીજીના ‘ બ્રાહ્મસમાજની આધુનિક અવસ્થા ’ નામના મંથમાંથી ઉદ્ધૃત.

તમે બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ ગયા હો કે ગમે તે થઈ ગયા હો, તેની મને દરકાર નથી. અદ્વૈતવંશમાં તમારો જન્મ છે એ પણ મારેમાટે બસ છે. તમારો પ્રસાદ લીધા વગર હું શી રીતે રહું ? હું તો તે જરૂર જમી જઈશ. ’ પછી સિદ્ધપ્રેમી મહાનુભાવ ચૈતન્યદાસ બાબાજીનો ઉપદેશ હૃદયમાં ધારણ કરી ગોસ્વામીજી પાછા શાંતિપુર આવ્યા.

ગોસ્વામીજીએ નદિયાવિહારી શ્રીમદ્ મહાપ્રભુના ધર્મમાંથી બે અદ્ભુત ધર્મસૂત્રો તારવ્યાં હતાં:-(૧) જીવોપર દયા અને (૨) પ્રભુનામમાં પ્રેમ. કલિયુગમાં જીવોના મોક્ષ માટે આ બેજ ઉપાય સર્વોત્તમ છે એમ તેઓ માનતા, તેથી એ બે તત્ત્વોને અનુસરીને બ્રાહ્મસમાજને પુનર્જીવન આપવાના ઉદ્દેશથી, ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવી કેશવચંદ્રની સાથે જોડાયા. આ વખતે કેશવબાબુ હમેશાં પ્રચારક બંધુઓની સાથે ઉપાસના વગેરે વિષયોની ચર્ચા કરતા. એવામાં એક દિવસ ગોસ્વામીજીના વડીલ બંધુ વ્રજગોપાલ ગોસ્વામી કલકત્તા આવી ચઢ્યા. તેમણે ગોસ્વામીજીને ઘેર એક વખત એક કીર્તન ગાયું હતું. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:-

“બહેન ! કાનુડો તો મારો પારસમણિ છે; મારે બીજાં ઘરેણાંનું શું કામ છે ? તેનું નામશ્રવણ એ મારા કાનનું ભૂષણ છે, એનું રૂપદર્શન એ મારી આંખનું ભૂષણ છે, તેમનાં ગુણગાન ગાવાં એ મારી જીભનું ભૂષણ છે અને તેમની ચરણસેવા કરવી એ મારા હાથનું ભૂષણ છે; અને હવે, કૃષ્ણચંદ્ર-હાર તો મેં ગળામાંજ ધારણ કર્યો છે. કહે જોઈએ, હવે કંઈ મારા શણગારમાં ખામી છે ?”

આ કીર્તન વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીએ બહુ ભાવપૂર્વક ગાયું તેથી શ્રોતાવર્ગ ભક્તિરસમાં તરબોળ થઈ ગયો. આ ઉપરથી ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મસમાજમાં પણ કીર્તનપ્રથા ચાલુ કરવાનું મન થયું. તેમણે કેશવબાબુને પોતાનો મત જણાવતાં કેશવબાબુએ પણ તેમાં સંમતિ આપી અને ત્યારથી બ્રાહ્મસમાજમાં કીર્તન ગાવાનો રિવાજ ચાલુ થયો તે આજસુધી ચાલે છે.

પ્રભુપાદ વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીનો કેટલોક પરિચય અત્રે આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય. વ્રજગોપાલ ગોસ્વામી, ગોસ્વામીજીથી અઢી વર્ષ મોટા હતા. એમનો જન્મ પણ પોતાના મોસાળમાં-શિકારપુર-થયો હતો. બાળપણથીજ આ બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે ખૂબ સ્નેહ હતો. તે બંને એકબીજાથી એક ઘડી પણ વિખૂટા રહી શકતા નહિ. તેમનું ખાવું-પીવું, સૂવું-બેસવું, રમવું-ભમવું

બધું સાથેજ થતું. ઉંમર વધવા સાથે તેમના સ્નેહમાં પણ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી ગઈ અને જીવનપર્યંત તેમનો પ્રેમ અખંડ રહ્યો હતો. વ્રજગોપાલ જે કે ઉંમરમાં મોટા હતા તોપણ નાના ભાઈ-ગોસ્વામીજી-ને પૂછ્યા વિના કંઈ પણ કરતા નહિ. ગોસ્વામીજીએ જ્યારે ઉપવીતનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે શાંતિપુરની સમાજે વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીપર દબાણ કર્યાથી, તેમણે ગોસ્વામીજી સાથેનો જાહેર વ્યવહાર તોડી નાખ્યો હતો; છતાં તે બન્ને ભાઈઓનો આંતરિક પ્રેમ તો જેવો ને તેવોજ હતો અને એ કાર્ય પણ તેમણે ગોસ્વામીજીના કહેવાથીજ કર્યું હતું. શાંતિ તરફથી જ્યારે બહુ સત્તામણી થવા માંડી, ત્યારે ગોસ્વામીજીએ પોતેજ વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીને સામાજિક સંબંધ બંધ કરવાની સલાહ આપી હતી.

નદિયાવિહારી યુગાવતાર શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુએ જે પવિત્ર વૈષ્ણવધર્મની સ્થાપના કરી હતી, તે ધર્મને કાળે કરીને જે મલિનતા પ્રાપ્ત થઈ હતી તે દૂર કરવી એજ આ બન્ને ભાઈઓનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો; પણ આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે બન્ને ભાઈઓએ પોતપોતાને અનુકૂળ આવે તેવા માર્ગો અહણુ કર્યા હતા. ગોસ્વામીજીએ શિક્ષિત નવયુવકોને અનુકૂળ આવે તેવા યુક્તિ, વિચાર, દલીલ વગેરે દ્વારા જ્ઞાનમાર્ગનું અવલંબન કરી, ધર્મપ્રચાર કર્યો અને વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીએ અજ્ઞાન-આમવર્ગમાં કથાવાર્તા, હરિકીર્તન વગેરેદ્વારા ભક્તિમાર્ગનું અવલંબન કરી ધર્મપ્રચાર કરવા માંડ્યો. ગોસ્વામીજીએ મોટા ભાઈ વ્રજગોપાલને પહેલેથીજ આ કાર્યમાટે તૈયાર કરવા માંડ્યા હતા. શાંતિપુરના મોટા ગોસ્વામીજીને ઘેર પ્રસિદ્ધ કથાકાર તારણુ ગોસ્વામીદ્વારા તેમણે વ્રજગોપાલ ગોસ્વામીને ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

પ્રભુપાદ વ્રજગોપાલ ગોસ્વામી સારા ગવૈયા પણ હતા. જ્યારે પરોઢિયે વહેલા ઉઠીને પોતાની અગાસીમાં એકાંએકાં, તેઓ મોટે સાદે પ્રભાતિયાં વગેરે લલકારતા, ત્યારે છેક ગુમ્ફાડા, ખુલના, સારાગઢ, છોટારાણાઘાટ વગેરે ગામસુધી તેમનો મધુર અને ખુલ્લું અવાજ સંભળાતો. આ પ્રમાણે શ્રીમાન વ્રજગોપાલ મહાશયનાં બ્રાહ્મસુદૂર્તાનાં પ્રભાતિયાં ભક્તજનો સાંભળતાં ત્યારે સૌ પથારીમાંથી ઉઠીને પોતપોતાના ઇષ્ટદેવના ધ્યાનમાં લાગી જતાં. એમના સંગીતપર બ્રહ્માનંદ કેશવચંદ્રને એટલો બધો

મોહ હતો કે કેવળ તેમનું સંગીત સાંભળવાને ખાતરજ તેઓશ્રી બે ત્રણ વાર શાંતિપુરમાં તેમના મહેમાનતરીકે ગયા હતા.

વ્રજગોપાલ ગોસ્વામી કથા કરતાં કરતાં પણ વચ્ચે વચ્ચે ભજનો ગાતા, અને શ્રોતાવર્ગમાં ધાર્મિકતા ખીલવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. શ્રોતાવર્ગ પર તેનું પરિણામ પણ બહુ સુંદર આવ્યું. તેમની ભક્તિરસભરી કથા, તેમનાં તાલબદ્ધ અને સુમધુર સંગીત વગેરે સાંભળીને અનેક લોકોની ધાર્મિક પ્રગતિ થતી હતી. તેઓ જ્યાં જ્યાં કથા કરવા જતા, ત્યાં ત્યાં એક પ્રકારનો ઉત્સવ જ થઈ રહેતો. તેમની સુમધુર અને દિલને ડોલાવનારી કથા સાંભળવા માટે દૂર દૂરથી લોકોનાં ટોળેટોળાં આવતાં અને છેવટની હરિનામની ધૂન થતાં સુધી શ્રોતાઓ તહીનતા અનુભવતાં અને હરિનામનો જયધ્વનિ કરીને સૌ ભક્તિભાવભીનાં હૃદયો સાથે પોતપોતાને સ્થાને જતાં. આ પ્રમાણે પોતાના ધન્ય જીવનનું મહાત્મ ઉજવીને, વ્રજગોપાલ મહાશયે લગભગ ૩૭-૩૮ વર્ષની ઉંમરે રંગપુર જીલ્લાના રસુલપુર નામના ગામમાં શ્રીયુત દુર્ગાચરણને ઘેર નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી પરમાત્મધામમાં પ્રવેશ કર્યો.

પોતાના વડીલ બંધુએ જ્યાં દેહ છોડ્યો હતો, તે સ્થાનનાં દર્શન કરવા ગોસ્વામીજી એકવાર ગયા હતા, અને ત્યાં તેમને ઉદ્દેશીને પિતૃતર્પણ પણ કર્યું હતું.

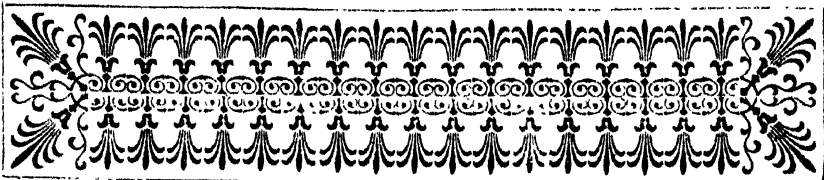
ગોસ્વામીજીના પ્રયાસથી કલકત્તા પાસેના ઉલ્ટાડિંગિના મનોહરદાસ બાબાજીએ બ્રાહ્મસમાજમાં પહેલવહેલું સંકીર્તન કર્યું, ત્યારે બ્રાહ્મસમાજમાં અપૂર્વ ભાવભક્તિ ફેલાઈ હતી. આ પ્રમાણે કીર્તનપ્રથાનો પ્રચાર થતાં બ્રાહ્મબંધુઓને તે નિષ્કામ ભક્તિનો રંગ ચઢવા લાગ્યો. શ્રીગોરાંગ પ્રભુએ પ્રવર્તાવેલ આ કીર્તનભક્તિનો જ્યાં-રથી બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રચાર થયો, ત્યારથી તેમાં મહત્ત્વપૂર્ણ પરિવર્તન થવા લાગ્યું અને કલકત્તા ઉપરાંત બીજી શાખાસમાજોમાં પણ કીર્તનપ્રથાનો પ્રચાર થવા લાગ્યો. બધી શાખાઓએ આ નવી પ્રથાને ઉમંગભરે વધાવી લીધી. તેમાં પણ ઠાકા બ્રાહ્મસમાજમાં તેનો સવિશેષ પ્રચાર થયો. આ ભજનકીર્તનથી દેશમાં અપૂર્વ જાગૃતિ આવી, લોકોમાં નવું ચૈતન્ય આવ્યું અને તેઓ એમાં એવા તો તદ્દલીન થઈ ગયા કે દેશમાં જાતિ, વર્ણ કે આર્થિક સ્થિતિને લઈને જે ઉચ્ચનીચનો ભેદ તથા રાગદ્વેષ ચાલતો હતો તે સમૂળો નાશ પામી ગયો. સૌ કોઈ એકજ પ્રભુનાં સંતાન

છે, એવી બ્રાતૃભાવનાનો જન્મ થયો. ત્યારથી બંગાળી પ્રજાની નસોમાં નવું લોહી વહેવા માંડ્યું. અગાઉ જે ભજનકીર્તન ઘેલા ગાંડાનો-હલકા લોકોનો-વ્યવસાય મનાતો, તેને હવે શિક્ષિત લોકો પણ ઘણા પ્રેમથી વધાવવા લાગ્યા; એ પ્રમાણે ભારતવર્ષના શિક્ષિત સમાજમાં પણ સાંસ્કૃતિક ભજન-કીર્તનપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજ માટે પ્રથમ જે બે કીર્તન રચેલાં તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ભાઈઓ ! આપણે બધા પાપથી ભરપૂર છીએ માટે ચાલો, આપણે તે પરમપિતાના ચરણકમળનો આશ્રય કરીએ; ત્યાંજ આપણે આળોટીએ અને રડતાં રડતાં આપણું દુઃખ કહીએ. એ પરમકૃપાળુ પરમાત્મા પતિતપાવન અને ભક્તવત્સલ છે; તે અનાથનો બેલી છે અને ખૂડતાંની બાંધ આલે છે. ગમે તેવો પાપી પણ શરણે આવતાં તેને તારે છે. આ ભવાટવીમાં એ મીઠા મહેરામણ જેવા છે. દીનદુઃખીને જોઈને તે દયાસાગરનું હૈયું દયાથી ઉભરાઈ જાય છે; માટે ભાઈઓ ! ચાલો, હવે ઢીલ કરશો નહિ. હવે માયાની મોહજાળોમાં ફસાઈને ગોથાં ખાધા કરશો તો આરો આવવાનો નથી; માટે ચાલો ઉતાવળ કરો, ઝટપટ તે દયાસાગરના ચરણકમળનો આશ્રય લઈએ.

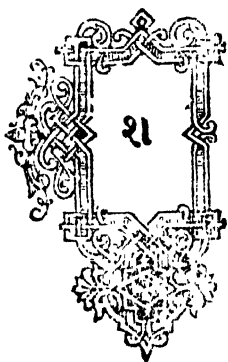
(૨) ભાઈઓ ! હવે સૌ ભ્રેણા મળીને ‘હરિ’નામની ધૂન મચાવો. એ ભગવાન પતિતપાવન છે, ભક્તોના જીવનપ્રાણ છે અને પ્રાણીમાત્રનો ઉદ્ધાર કરનાર છે. ચાલો, એ ‘હરિ’નામની સૌ ધૂન મચાવીએ. ચાલો ! એ પ્રભુનું નામ કેવું સુંદર છે ! તેના નામનો મહિમા કેવો છે ! તેના નામ-સ્મરણથી પણ અંતઃકરણ શાંતિ અનુભવે છે. ચાલો, એ પરમકૃપાળુ ભગવાનનુંજ સ્મરણ કરીએ. સ્મરણ કરવા જેવું એનાસિવાય બીજું કોઈજ નથી.

પ્રકરણ છઠું

ધર્મ પ્રચાર, વૈદિકનો વ્યવસાય; પરિશ્રમથી
હૃદયોગ, કેશવબાબુ સાથે મતભેદ

કે ૧૭૮૭માં ગોસ્વામીજીએ ઢાકા શહેરમાં એકસ્થાથી પ્રચારકેન્દ્રની સ્થાપના કરી અને પોતાની સ્વતંત્ર આજીવિકા માટે વૈદિક વ્યવસાય પણ શરૂ કર્યો.

તેમનાજ પ્રયાસથી ઢાકામાં 'સંગત સભા'ની સ્થાપના થઈ અને ઘણા શિક્ષિત યુવકો પણ આ સભાના સભ્યો થયા. બ્રાહ્મસમાજના મંદિરનું આંધકામ પણ થતાં ઠાઠમાઠથી મંદિર

બુદ્ધ મૂકવામાં આવ્યું હતું. આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા કેશવબાબુને કલકત્તાથી ખાસ આમંત્રણ આપી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ગોસ્વામીજી એ વખતે ત્યાંના 'ઉપાચાર્ય' હતા અને તેમના ગયા બાદ કાલી પ્રસન્ન ઘોષ 'આચાર્ય' નું કામકાજ કરતા હતા.

“ આ સમયે 'ઉપાચાર્ય' કેવો જોઈએ ?” અને ‘સમાજગૃહમાં ઝાંઝ પખાજ સાથે સંકીર્તન થઈ શકે કે કેમ ?’ આ બન્ને વિષયો નાના મોટા સૌ બ્રાહ્મણધુઓમાં બહુ ચર્ચાસ્પદ થઈ પડ્યા. આથી બ્રાહ્મણધુઓમાં મોટો મતભેદ ઉભો થયો. બ્રાહ્મયુવકોની એવી માન્યતા હતી કે, જે વ્યક્તિ ક્રિયાકાંડમાં માનતી હોય—અર્થાત્ બહારનાં ટાપટીપિયાં કર્મકાંડ પોતે કરતો હોય તેમજ તેવાં કર્મકાંડમાં ભાગ લેતો હોય, તેને ‘ઉપાચાર્ય’ નીમી શકાય નહિ. વૃદ્ધ બ્રાહ્મોની પણ ઉપાચાર્યની લાયકાતસંબંધી આવીજ માન્યતા હતી; પણ બીજા પ્રશ્ન ‘ઝાંઝ પખાજ સાથે સમાજમંદિરમાં સંકીર્તન થઈ શકે કે નહિ ?’ એ બહુ વાદગ્રસ્ત થઈ પડ્યો. બ્રાહ્મ યુવકો ઝાંઝ પખાજ સાથે કીર્તન કરવાના મતમાં હતા અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મો તેની વિરુદ્ધ હતા; પણ બહુમતિ વૃદ્ધ બ્રાહ્મોની હોવાથી

યુવકે બ્રાહ્મણે 'ઢાકા પ્રકાશ' પત્રિકામાં એક જાહેરાત આપી, બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ છૂટો કરી, બીજે સ્થાને 'ઉપાસના સમાજ'ની સ્થાપના કરી. બંગ સં. ૧૨૭૭ ના ભાદ્રપદ માસમાં આ ઘટના બની. પ્રચારક વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી પણ બ્રાહ્મ-યુવકોના મતના હોવાથી તેઓ તેમના અગ્રણી બન્યા હતા. બંગ સં. ૧૨૮૦ માં ફરીથી આ બ્રાહ્મ યુવક મંડળની સભા બોલાવવામાં આવી.

પછી આ સામાન્ય મતભેદ મટી ગયો અને બન્ને પક્ષો એકત્રિત થયા, તેથી બમણા ઉત્સાહથી પ્રચારકાર્ય આગળ ચાલવા લાગ્યું. ગોસ્વામીજીએ ઢાકા શહેરને પ્રચારકાર્યનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. અને મૈમનસિંગ, ચદ્રામ, ત્રિપુરા, નોઆબલી, બારિસાલ, વગેરે સ્થાનોમાં જોસભેર પ્રચારકાર્ય ચલાવવા માંડ્યું. ક્યારેક વહાણમાં તો ક્યારેક પગે ચાલીને તેઓ તે તે સ્થાનોમાં જતા. ત્યાં કેટલીક વાર તેમને કેવળ મમરાથી ચલાવવું પડતું તો ક્યારેક કંઈ મળતું નહિ ત્યારે ઉપવાસ પણ થતા. આ પ્રમાણે ભૂખ દુઃખને ગણકાર્યા વગર, અથાક પરિશ્રમ અને અસીમ ઉત્સાહથી તેમણે પ્રચારકાર્ય આગળ ચલાવવા માંડ્યું; તેથી તે ભાગમાં અપૂર્વ જગૃતિ આવી અને સેંકડો નરનારીઓ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લેવા લાગ્યાં તથા નવજીવનનો અનુભવ થવાથી સૌ પોતા-પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યાં.

એ વખતે આજના જેવી જવા આવવાની સગવડ નહોતી તેથી ગોસ્વામીજીને તે સ્થાનોમાં ભ્રમણ કરતાં પેસાને અલાવે કેવાં કેવાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં તેની થોડીક ઘટનાઓ નીચે આપીએ છીએ:-

એક વાર ઢાકાથી શિવસાગર જતાં ગોસ્વામી મહારાજને સ્ટીમરમાં પાંચ છ ઉપવાસ થયા હતા. રસ્તામાં છેવટ એક સ્થાને સ્ટીમરે લાંગર ક્યું ત્યારે ગોસ્વામીજી સ્ટીમરમાંથી ઉતરીને કાઠે આવ્યા, અને ત્યાં સ્નાનાદિક ક્રિયા કરી થોડી બીની માટી ખાઈ લીધી અને ઉપર પાણી પીને ક્ષુધાનું નિવારણ ક્યું. પોતાની જાત માટે બીજા પાસે માગવાનું તેમને બિલકુલ પસંદ નહોતું. સ્ટીમરમાં કેટલાંક પરિચિત માણસો હતાં અને પોતાને પાંચ છ દિવસના અપવાસ થયા હતા છતાં પણ તેમણે પોતાના દુઃખની કોઈને જાણ થવા દીધી નહોતી.

એક વાર પગરસ્તે એક લોભિયા સાથે ગોસ્વામીજી મૈમનસિંગ જતા હતા. રસ્તામાં એક લયંકર જંગલી પાડો સામે મળ્યો. ગોસ્વામી મહારાજને દૂરથી જોતાંજ તેણે શિંગડાં ચઢાવ્યાં અને તેમની સામે પૂરવેગે ધસ્યો. આ જોઈને લોભિયો તો મુંઝાઈ પડ્યો અને ગોસ્વામીજીએ પણ અંતિમકાળ પાસે આવેલો જોઈ એકદમ પદ્માસન વાળી પ્રભુનું ધ્યાન કરવા માંડ્યું. ભીડભંજન ભગવાને તેમની રક્ષા કરી. તે વખતે એક વંટોળિયો ચઢી આવ્યો અને ચોતરફ ધૂળના ગોટેગોટા ઉડવા લાગ્યા. રસ્તો ઢંગધડા વગરનો અને ઝાડઝાંખરાંવાળો હતો, આસપાસ બધે જંગલી ઝાડી હતી, તેમાં વળી આ વંટોળિયો ભળ્યો એટલે પાડો તો આડે રસ્તેજ ચઢી ગયો અને જ્યાં ત્યાં શિંગડાં પછાડતો રહ્યો. એવામાં લોભિયાએ પાસે એક ખાડ જોઈ તેથી તે ગોસ્વામીજીનો હાથ ઝાલી તેમને તે જગ્યાએ લઈ ગયો. ગોસ્વામીજીને હવે જણાયું કે, ભીડભંજન ભગવાને-મધુ-સૂદન મુરારિએ-લયને દૂર કર્યો છે, તેથી કૃતજ્ઞભાવે મનમાં તેમનાં-પ્રભુનાં-ગુણગાન ગાતાં ગાતાં એવા અપૂર્વ આનંદ ઉદભાસમાં-ભાવાવેશમાં આવી ગયા કે તેમણે હવે મોટે સાદે ભજન લલકારવા માંડ્યું. લોભિયાએ તેમને વાર્યા કે હમણાં છાનામાના ભજન કરો, નહિ તો અવાજ સાંભળી પાડો પાછો આવશે. એવામાં થોડી વાર પછી વંટોળિયો શાંત થઈ જતાં પાડો પણ પૂર જોસમાં ત્યાં આવી ચઢ્યો; પણ ત્યાં કોઈ માણસને ન જોવાથી તે બહુ ખીજ્યો અને જમીનમાં શિંગડાં ભરાવવા માંડ્યો અને મોટા ખરાડા પાડી ચારે બાજુ શિંગડાંથી ધૂળ ઉડાડવા લાગ્યો. આખરે પોતાનું કંઈજ નહિ વળવાથી આશા છોડી મળમૂત્ર વિસર્જન કરીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો.

વળી એક વાર ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવા ઢાકાથી વહાણ રસ્તે કોઈ એક સ્થાને જતા હતા; ત્યાં રસ્તામાં પદ્માનદી-માં તોફાન નડ્યું અને વહાણ ઉંધું વળી ગયું. બલાસીઓનો પણ ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. વહાણ ડૂબ્યું તે પહેલાંજ ગોસ્વામીજી ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા હોવાથી તેમને કશું દેહભાન રહ્યું નહોતું; પણ સમાધિમાં તેમને એવું જણાયું કે, વહાણ તળીએ ઝેસી ગયું છે અને જાણે કોઈ તેને અમુક દિશા તરફ ખેંચી જાય છે. પછી શું થયું તેની ગોસ્વામીજીને કંઈ ખબર પડી નહિ. સમાધિમાંથી જાગીને આસપાસ જુઓ છે, તો કેટલાક માછીમારો તેમને

ખડકપર સૂવાડીને શોક કરી રહ્યા છે. પોતે અહીં કેવી રીતે અને ક્યારે આવી ચઢ્યા તે તેમને પૂછતાં, માછીમારોએ જણાવ્યું કે 'જ્યારે તોફાન શરૂ થયું ત્યારે દૂરદૂર એક વહાણને અમે ડખતાં જોયું; પણ તોફાન બહુ હોવાથી અમે ત્યાં મદદે જઈ શક્યા નહિ. તોફાન શાંત થઈ ગયું ત્યારે અમે એક વહાણને લેખડપર ચઢી ગયેલું જોયું અને તે વહાણમાં તમે મૂર્છાવસ્થામાં પડ્યા હતા. આ જોઈ અમે સૌએ તમને શોક કરવા માંડ્યો અને હવે ભગવાનની કૃપાથી તમને હોશ આવી તેથી બહુ સાડું થયું.' x ગોસ્વામીજી પર આવાં તો કેટલાંય સંકટનાં વાદળાં આવી ગયાં, પણ પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ દરેક પ્રસંગે અણુધારી રીતે તેમની રક્ષા કરી હતી; તે જોઈ અંતર આશ્ચર્યથી અને પ્રભુના અપાર મહિમાના વિચારોથી ભરાઈ જાય છે.

ગોસ્વામીજી આજીવિકા માટે જે વૈદ્યક વ્યવસાય ચલાવતા તેથી તેમને પ્રચાર-કાર્યમાં બહુ અડચણ આવતી હતી, પણ તે વ્યવસાય છોડી શકાય તેમ પણ નહોતું. કેમકે ગોસ્વામીજીને કોઈની પાસેથી યાચના કરીને જીવનનિર્વાહ ચલાવવા તરફ તો પહેલેથીજ સખ્ત અણુગમો હતો. બ્રાહ્મસમાજની પણ પ્રચારકોને વેતન આપી શકે એવી સ્થિતિ નહોતી. વૈદ્યક આવક પણ નહિ જેવીજ હતી. તેમના ફીના દર પણ કોઈનેય ભારે પડે નહિ તેવાજ હતા. ઘેરજોવા જવાની પ્રી માત્ર આઠ આના રાખી હતી અને ગરીબો પાસેથી તેઓ કશુંજ લેતા નહિ; ઉલટું તેમને માટે તો દૂધ વગેરેનો ખંદોબસ્ત પણ પોતાના ખર્ચાથી કરી આપતા.

ગોસ્વામીજીના વૈદ્યક વ્યવસાયમાં પણ કેટલીક આશ્ચર્યકારી ઘટનાઓ બનતી. સુપ્રસિદ્ધ વક્તા સુરેંદ્રનાથ બેનરજીના સ્વ. પિતૃ-દેવ ડૉક્ટર દુર્ગાચરણ બન્દોપાધ્યાય ગોસ્વામીજીને સ્વપ્નમાં આવીને કઠિન રોગોની-અસાધ્ય જણાતા રોગોની-ચિકિત્સા જણાવી જતા. ગોસ્વામીજી તેમની સ્વપ્નમાં આપેલી સલાહ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરતા તેથી ધાર્યા કરતાં પણ બહુ સાડું પરિણામ આવતું. આ પ્રમાણે રોજ બનતું. ગોસ્વામીજી જ્યારે રાત્રે સૂતા ત્યારે હમેશાં પથારી પાસે પેન્સીલ તથા કાગળ રાખીનેજ સૂઈ જતા. જેવું સ્વપ્ન આવ્યું હોય તેવુંજ બગીને તરત લખી કાઢતા. ગોસ્વામીજી જ્યારે એક વાર શાંતિપુરમાં હતા ત્યારે ત્યાં કોલે-

રાનો મહાન ઉપદ્રવ ચાલ્યો અને ઘણાં માણસો મરવા લાગ્યાં. તેમનાથી આ ભીષણ દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ તેથી તેમણે આ રોગની ચિકિત્સા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પછી રાત્રે ગોસ્વામીજી એજ વિચારમાં સૂઈ ગયા; ત્યાં ડૉ. દુર્ગાચરણ મહાશય સ્વપ્નમાં એ રોગનો ઉપાય બતાવી ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં ઉઠીને તેજ પ્રિસ્ક્રિપ્શન પ્રમાણે તેમણે લોકોને દવા આપવા માંડી. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ દવા ઘણીજ અસરકારક નીવડી. આથી લોકોએ માન્યું કે, દૈવેજ તેમને બચાવ્યા. પ્રિસ્ક્રિપ્શનમાં સેન્ટોનાઇન તથા સોડા આ બે ઔષધો આપવાનું જણાવેલું હતું. આ બંનેમાં કૃમિનાશક ગુણ હતો. તપાસ કરતાં ગોસ્વામીજીને લાગ્યું કે, એ વખતે કૉલેરાનો જન્મ કૃમિમાંથીજ થયો હતો. આ રોગમાં બીજા વૈદ્યરાજેએ તથા ડૉક્ટરોએ કૉલેરાની જે સામાન્ય દવા ગણાય છે તેજ આપવા માંડેલી, પણ તેથી એક પણ દરદી બચી શક્યો નહોતો.*

ગોસ્વામીજી જે દરદીનો કેસ હાથમાં લેતા, તે દરદીની તન, મન અને જરૂર પડતાં ધનથી પણ સેવા-ચાકરી કરતા, તેના દરદત્તું બરાબર નિદાન કરી યોગ્ય ચિકિત્સા કરતા. એક વાર શાંતિપુરને સામે કાંઠે ગુમ્પિપાડાનો એક દરદી ગોસ્વામીજી પાસે દવા કરાવવા આવ્યો. એક સવારે ગોસ્વામીજી મછવામાં બેસી તેને ઘેર જઈ તેની સ્થિતિ તપાસી આવ્યા. તપાસને અંગે નિદાન કરતાં જણાયું કે, ફરી વાર તેને માટે દવા લઈ તપાસ કરવા જવું પડશે; કેમકે દરદીની સ્થિતિ ભયંકર હતી. હવે આ તરફ મુશળધાર વરસાદ વરસવો શરૂ થઈ ગયો. એક તો વર્ષાઋતુ અને તેમાં વળી વા-વંટોળિયાનાં તોફાન ! હવે કોની તાકાત કે ગંગા-પાર જઈ શકે ? ખલાસીઓએ તો આ તોફાનમાં સામે પાર જવાની નાજ પાડી દીધી એટલે પછી ગોસ્વામી મહારાજે તો દવાની શીશી લૂગડામાં વિંટી માથે બાંધી દીધી અને ભગવાન-નું નામ લઈ નદીમાં ઝંપલાવ્યું અને તરતા તરતા સામે પાર ઉતરી ગયા. ગોસ્વામી મહારાજને આવા તોફાની વરસાદમાં ભીંને કપડે દવા આપવા આવેલા જોઈ સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં. વાંચનાર ! વૈદ્યતરીકેની જવાબદારીનું આવું કડક પાલન કરનાર કોઈ જોયા છે ?

* ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

એક વાર એક અસાધ્ય રોગવાળો દરદી ગોસ્વામીજી પાસે આવ્યો. તેમણે બન્યા તેવા ઉપચારો કરી જોયા, પણ કંઈ અસર થઈ નહિ; એટલુંજ નહિ પરંતુ રોગ ઉત્તરોત્તર વધવા લાગ્યો. આથી ગોસ્વામીજીએ દરદીનાં સ્વજનોને કહી દીધું કે, કોઈ બીજા ડોક્ટરને બોલાવો તો સાફ. આ ઉપરથી એક મોટા ડોક્ટરને બોલાવવામાં આવ્યા. તેની દવાથી દરદીને આરામ થવા લાગ્યો. ગોસ્વામીજીએ આનું કારણ તપાસ્યું તો જણાયું કે, પોતાનું નિદાન જ ખોટું હતું, અને જો રોગીને પોતાનીજ સારવારમાં રાખી રહ્યા હોત તો જરૂર તે માર્યો જાત. આ કેસની અસર ગોસ્વામીજીના મનપર બહુ ઉંડી થઈ. તેઓશ્રી બહુ ઉંડા વિચારમાં ઉતરી ગયા. તેમને ખાતરી થઈ કે, વૈદ્યક વ્યવસાય એ કંઈ બાળકનો ખેલ નથી; એમાં તો લોકોનાં જીવનમરણ તોળાઈ રહેલાં છે. આવી ગંભીર જોખમદારીવાળો વ્યવસાય ચલાવવો એનો અર્થ એજ કે, લોકોના જાન સાથે ખેલ ખેલવો. આથી તેમણે એ વ્યવસાયને તિલાંજલિ આપવાનો નિશ્ચય કરી દીધો. આ વળતે સ્વપ્નમાં સ્વ. ડૉ. દુર્ગાચરણ બાદોપાધ્યાયે જણાવ્યું કે “તમારે કેવળ લોકોની દેહચિકિત્સા કરીનેજ બેસી રહેવાનું નથી. દૈહિક રોગ ઉપરાંત જીવોના જન્મમરણરૂપી મહારોગની પણ તમારે ચિકિત્સા કરવાની છે.” ત્યારથી ગોસ્વામીજીએ પોતાના પરિવારના ભરણપોષણનો બધો ભાર માત્ર પ્રભુપરજ નાખી દીધો અને ચિકિત્સાનો વ્યવસાય છોડી દઈ કેવળ બ્રાહ્મધર્મ-પ્રચારના કાર્યમાં પરોવાઈ ગયા. હવે તેમણે અસાધારણ ઉત્સાહથી બંગાળના એકે એક શહેરમાં અને એકે એક ગામડામાં બ્રહ્મનામનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો.

ચિકિત્સાવ્યવસાય છોડ્યો ત્યારે ગોસ્વામીજીએ પોતાના બંધુ શ્રીમાન મજસુંદર મિત્રને જે પત્ર લખ્યો હતો તે અત્રે જેમનો તેમ આપવામાં આવે છે:--

“ભીખારીને ઘેર મારો જન્મ થયો છે. પણ તેથી ધંધો કરીને બે પૈસા મેળવવા એ માફ કામ નથી. મેં તો હવે પાછી ભિક્ષાજોળી હાથમાં લીધી છે. મને લાગે છે કે, થોડા વખતમાં તમારૂં ઘર ખાલી થઈ જશે. બ્રાહ્મબંધુઓની મદદ મળે તોયે ઠીક છે અને ન મળે તોયે ઠીક છે. આ તનમન બધું ઈશ્વરને ચરણે ધરી દીધું છે. આખું જગત લલે મારો પરિત્યાગ કરે, પણ તે દયાસાગર મને ભૂલશે નહિ. એ અંતર્યામી મહાપ્રભુ આ દીન દાસની બહુ સ્નેહથી

સંભાળ રાખ્યાં કરશે. બ્રાહ્મધર્મનો જય થાઓ ! બ્રાહ્મધર્મનેજ આ પ્રાણનું દાન દેવાઈ ચૂક્યું છે. ભગવાન તેને સમૃદ્ધ કરે. ૧૭૮૭ શક, માહે પોષ-ઢાકા.”

આ વર્ષે બ્રહ્મોત્સવને પ્રસંગે ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવેલા તેથી ઉત્સવ ઘણા ઠાઠમાઠથી ઉજવાયો હતો. બ્રહ્મનામના જય-ધ્વનિથી ચારે દિશાઓ ગાજી રહી હતી. ઘેરેઘેર-જ્યાં જ્યાં ત્યાં બ્રાહ્મધર્મનીજ ચર્ચા ચાલતી હતી. ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી શ્રી કેશવબાબુ કેટલોક વખત સપારવાર મોંગીરમાં રહેવા ગયા હતા. એ વખતે ત્યાંના કેટલાક પ્રેમી બ્રાહ્મભક્તો કેશવબાબુને ભગવાનના અવતારતરીકે માનતા હતા, તેથી તેઓ તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવતા હતા અને તેમનું પ્રેમપૂર્વક પાદપ્રક્ષાલન કરીને શ્રદ્ધાભક્તિથી ચરણામૃત લેતા હતા. ગોસ્વામીજી વગેરે કેટલાક બ્રાહ્મજનુઓને આ ચરણરજ તથા ચરણામૃત લેવાની પ્રથા બ્રાહ્મધર્મના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન વિરુદ્ધ લાગી. આથી તેઓએ મળીને કેશવબાબુને આ પ્રથા બંધ પાડવાનો આગ્રહ કર્યો. કેશવબાબુએ જણાવ્યું કે, પોતે લોકલાગણીને આડે આવવા માગતા નથી, એટલે કે લોકોને જેમ ઠીક લાગે છે તેમ કરે છે, તેમાં મારે આડે આવવાનું પ્રયોજન નથી. આ ઉત્તરથી કોઈને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તેઓએ બહાર વર્તમાનપત્રોમાં આ કાર્યની સામે જળારે વિરોધ ઉઠાવ્યો. આ પ્રમાણે નાની બાબતમાંથી મોટો દાવાનળ સળગી ઉઠ્યો. કેશવબાબુના પ્રેમી ભક્તો તો આથી બહુ છેડાઈ પડ્યા. કોધાવેશમાં તેઓ ગોસ્વામીજીને ‘અવિશ્વાસી’ ‘નાસ્તિક’ વગેરે કહેવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક તો તેમને મારવા પણ તત્પર થઈ ગયા !!

આ પ્રમાણે વાત વધી પડી એટલે ગોસ્વામીજી પાછા શાંતિ-પુરમાં રહેવા લાગ્યા. આ વખતે એક આશ્ચર્યકારી ઘટના બની. એક દિવસ ગોસ્વામીજીના ઇષ્ટદેવ શ્રીશ્યામસુન્દરે પ્રસન્ન થઈ તેમને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું કે “ મેં તને ઘરમાંથી બહાર કાઢ્યો તોયે તું વળી પાછો ઘરમાં આવ્યો ? હું તને સંસારમાં વધારે ટકવા દેવાનો નથી.” ગોસ્વામીજીએ જ્યારે વેદાંતનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી ભગવાન કોઈને દર્શન દે એ વાત ગોસ્વામીજીને ભ્રમણા અથવા મગજની ઘેલછા જેવી લાગતી; પણ હવે તેમનો લૌકિક અનુભવ

વધીને વૈરાગ્યવૃત્તિ ખીલી હતી તેમજ પરમાત્માની મહત્તા પણ વિશેષ સમજાઈ હતી.*

આ તરફ વર્તમાનપત્રોમાં જીવતા માણસની પૂજાસેવાની વિરુદ્ધમાં ખૂબ હિલચાલ થવાથી, કેશવબાબુની આંખ કંઈક ઉઘડી. તેમણે ચરણસ્પર્શ, દંડવતપ્રણામ, પશ્ચાત્તાપપૂર્વક એકરાર કરવો વગેરે ક્રિયાઓની મનાઈ કરી. હવે જે જે ચાર જણા કેશવબાબુને અવતાર માની સેવાપૂજા કરતા હતા, તેમણે શંકા થવાથી કેશવબાબુને ‘પૂછ્યું’ કે, ‘તમે અવતાર ખરા કે નહિ ?’ જવાબમાં કેશવબાબુએ ચોખ્ખી ના પાડી ત્યારે તેમણે કેશવબાબુને ઠગ સમજી બ્રાહ્મધર્મનો પણ ત્યાગ કર્યો. આથી હવે કેશવબાબુએ શાંતિપુર ગોસ્વામીજીને એક પત્ર લખીને દિલગીરી જાહેર કરી તથા બધી ગડબડ દૂર થાય અને બ્રાહ્મ-બંધુઓમાંથી વૈમનસ્ય દૂર થઈ પહેલાંની માફક પરસ્પર સહભાવ જન્મે તે માટે ખાસ પ્રયત્નો કરવા વિનંતિ કરી. કાગળ વાંચી ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા અને ફરીથી કેશવબાબુની સાથે સ્નેહસંબંધ જોડ્યો અને વિરોધી પક્ષને સર્વ હકીકતથી વાકેફ કરી સમજાવી લીધો અને ઝગડો શાંત પાડ્યો.

આ બધી ઉપાધિ શાંત થઈ ગયા પછી, બંગ. સં. ૧૨૭૬ના ભાદ્રપદ અને રવિવારના રોજ ‘ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજનું મંદિર’ ખુલ્લું મૂકાયું. તે દિવસે એવી ભાવપૂર્ણ ઉપાસના થઈ કે, તેના દિવ્ય ભક્તિપ્રવાહમાં સર્વનું મનોમાલિન્ય ધોવાઈ ગયું અને આનંદમોહન બસુ, શિવનાથ શાસ્ત્રી, કૃષ્ણવિહારી સેન, ક્ષીરોદ્ધ-ચંદ્ર રાય વગેરે કેટલાક શિક્ષિત યુવકોએ પણ બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

ત્યારબાદ થોડા વખત પછી કેશવબાબુ વિલાયત ગયા. ત્યાં છ માસ રહી, બ્રાહ્મધર્મનો દિગ્વિજય કરી પાછા કલકત્તા આવ્યા. તેમના આવ્યા પછી તરતજ બ્રાહ્મ-વિવાહ-વિધિના સંબંધમાં મોટો મતભેદ ઉભો થયો. આ વિવાદથી આદિ બ્રાહ્મસમાજ તથા ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજ વચ્ચે ભારે અથડામણ થઈ અને બન્ને સંસ્થા વચ્ચે જે ભાઈચારાની લાગણી જન્મી હતી તે પણ નાશ પામી. કેશવબાબુ વગેરેએ આદિ સમાજની પરવા નહિ કરતાં ભારત-વર્ષીય સમાજના બ્રાહ્મબંધુઓમાં પરસ્પર સહભાવની વૃદ્ધિ થાય

* ગોસ્વામીજી પાસે સાંભળેલું.

અને તેમની ઉપાસના ભાવપૂર્ણ તેમજ પ્રાણવાન અને એવા પ્રયત્નો શરૂ કર્યા અને કેશવબાળુએ “ ભારત સંસ્કાર સભા ” નામની એક સભા સ્થાપી. સ્ત્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવો, ‘ સુલભ સદાચાર ’ નામનું પત્ર ચલાવવું અને તે દ્વારા લોકોમાં જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવવો, ધર્મોદ્ધાર ઔષધાલયો ખોલવાં, દારૂની બંદી અટકાવવી અને આમવર્ગમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવો વગેરે જનસમાજના ઉદ્ધારનાં કાર્યો હાથ ધરવાં, એ આ સભાનાં મુખ્ય કાર્યો હતાં. સભાસદોએ ઉપર જણાવેલ પૈકી એક અથવા એકથી વધારે કાર્યની જુસ્મંદારી પોતાને માથે રાખીને નવીન ઉત્સાહથી ધર્મપ્રચારનું કાર્ય ચલાવવા માંડ્યું.

આ વખતે કલકત્તા પાસે બેહાલામાં મેલેરિયાનો ભયંકર ઉપદ્રવ શરૂ થયો. ઉપર જણાવેલ ‘ભારત સંસ્કાર સભા’ તરફથી ત્યાં ધર્મોદ્ધાર દવાખાનું ખોલવામાં આવ્યું અને તેની વ્યવસ્થા ગોસ્વામીજીને હાથ રાખવામાં આવી. ગોસ્વામીજી રોજ વહેલા ઉઠી પગે ચાલીને, અને દવાઓ સાથે લઇને બેહાલા જતા અને ત્યાં તેમને દવા આપતાં આપતાં કોઈ કોઈ વાર તો બે પ્રહર વીતી જતા. મોડા મોડા ઘેર આવીને તેઓ સ્નાનાદિ કરીને જમતા. જમીને મહિલા પાઠશાળામાં ભણાવવા જતા અને સાંજે ઘેર આવીને પાછા ‘સુલભ સદાચાર’ની સેવામાં લાગી જતા. આ પત્ર માટે લેખો લખતાં ગોસ્વામીજીને કેટલીક વાર ઉબગરા કરવા પડતા. આ પ્રમાણે લાંબા વખતસુધી અતિપરિશ્રમ કરવાથી તેમને હૃદરોગ થયો. આ રોગનો હુમલો થતો ત્યારે ઘણી વાર ગોસ્વામીજીને મૂર્છા આવી જતી. એક વખત તો વ્યાધિ બહુ વધી પડ્યો અને મૂર્છાવસ્થા એટલી લાંબા વખતસુધી ચાલી કે સગાંસંબંધીઓ તો તેમને મરણ પામેલા સમજી, રોકકળ કરવા લાગ્યાં. ત્યારપછી ડૉક્ટર અન્નદાચરણ કાંતગિરિ મહાશયની કાળજીપૂર્વક સારવારથી તે વખતના જેવી લાંબા વખતની મૂર્છાવસ્થા તો ચાલી ગઈ. પણ રોગની અસર નાબુદ થઈ નહિ. જ્યારે જ્યારે આ દરદ જોર કરતું, ત્યારે ત્યારે ગોસ્વામીજીને મૂર્છા આવી જતી. આથી તેમની સંભાળ રાખવા માટે કેશવબાળુએ એક માણસને ચોંજ્યો હતો.

આ વખતે ગોસ્વામીજીને એક સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં કોઈએ તેમને કહ્યું કે “કલકત્તાના જગન્નાથ ઘાટપર એક સાધુ-પુરુષ રહે છે. તેમની પાસે હૃદરોગની રામબાણ દવા છે. તમે ત્યાં

જઈને તે દવા લઈ આવો અને તેનું સેવન કરો.” સ્વપ્નવૃત્તાંતને આધારે ગોસ્વામીજીએ જગન્નાથ ઘાટ પર તપાસ કરી તો તે સાધુ પુરુષનાં દર્શન થયાં; અને તેમને સ્વપ્નની હકીકત કહી સંભળાવી. આ સાધુ પુરુષ પાસે હવે થોડીજ દવા રહી હતી તે તેમણે ગોસ્વામીજીને બહુ પ્રેમથી આપીને કહ્યું કે “આથી રોગ ભલે જડમૂળમાંથી નહિ જાય, પણ મૂર્છા તો સદંતર બંધ થઈ જશે. થોડા દિવસ પહેલાં આવ્યા હોત તો જરા વધારે દવા આપી શકત.” ગોસ્વામીજીએ તે સાધુપુરુષને પ્રણામ કરી કૃતજ્ઞભાવે દવા ગ્રહણ કરી અને તેનું સેવન કર્યું. પરિણામ તો સાધુ પુરુષે કહ્યું હતું તેવુંજ આવ્યું. મૂર્છા તો સદંતર બંધ થઈ ગઈ, પણ દરદ નિર્મૂળ થયું નહિ.

છેવટ કોઈ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે ગોસ્વામીજી મેડિકલ કૉલેજના અધ્યક્ષ પ્રસિદ્ધ ચિન્વાચ્ય સાહેબ પાસે ગયા. ગોસ્વામીજી જ્યારે મેડિકલ કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા, ત્યારે તેમની અસાધારણ તેજસ્વિતા, ન્યાયપરાયણતા, સત્યનિષ્ઠા વગેરે સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ ગુણગ્રાહી, મહામતિ ચિન્વાચ્ય સાહેબ તેમને બહુજ ચાહતા હતા. ગોસ્વામીજીની સઘળી હકીકત સાહેબે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી, હૃદયનાં ફેફસાંને બહુજ કાળજીથી તપાસી જોયાં, અને બારીક નિદાન કર્યા પછી સાહેબે તેમને મોર્ફિયાનું સેવન કરવાની સલાહ આપવા સાથે એક લાંબુ પ્રિસ્ક્રિપ્શન પણ લખી આપ્યું તથા કહ્યું કે “આથી પણ તમારો રોગ જડમૂળથી તો જવાનો નથી, પણ દુઃખાવો ઓછો થઈ જશે. તમારું મૃત્યુ પણ છેવટ આ રોગથીજ થશે.” વળી આ પ્રિસ્ક્રિપ્શનમાં કયે વર્ષે—ક્યારે આ રોગ કેવું રૂપ ધારણ કરશે અને ત્યારે ત્યારે મોર્ફિયાનું સેવન કેટલા પ્રમાણમાં કરવું, તેની માત્રા કેમ વધારવી—ઘટાડવી, તે સંબંધી સ્પષ્ટ સૂચનાઓ આપી હતી અને કયે વર્ષે આ રોગથી મૃત્યુ થશે એ પણ નક્કી કરી આપ્યું હતું. આ સંબંધમાં આગળ ઉપર એક વાર ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે, એક મૃત્યુ સિવાય ચિન્વાચ્ય સાહેબે જે જે બાબતો પ્રિસ્ક્રિપ્શનમાં જણાવી હતી તે બધી અક્ષરે અક્ષર મળતી આવી છે. આ વખતે ચિન્વાચ્ય સાહેબે જે વર્ષમાં મૃત્યુ થવાનું જણાવેલું હતું તે વર્ષ વીતી ગયું હતું. ઠીક, એ બધું થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ગોસ્વામીજીએ હવે સાહેબની સલાહ પ્રમાણે મુંઝારાની વેદના શાંત કરવા ખાતર નિયમિતપણે મોર્ફિયા સેવન કરવાનું શરૂ કર્યું. આગળ ઉપર જ્યારે પ્રસંગવશાત્ ગોસ્વામી-

જીને સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ છોડી નાખવો પડ્યો, ત્યારે કેટલાક સાંપ્રદાયિક ખેંચતાણવાળા અને ઝેર-વેરવાળા બ્રાહ્મબંધુઓ, ગોસ્વામીજીની સાધનાજન્ય અવસ્થાને સાધના અને ઇશ્વરકૃપાનું કૃણ નહિ સમજતાં મોર્ફિયાના ખાસ વિધિપૂર્વકના સેવનનું પરિણામ છે, એમ કહેતાં પણ શરમાતા નહિ. આ સંબંધમાં એક દિવસ બ્રાહ્મધર્મપ્રચારક શ્રીયુત ન-ગેંદ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયે ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે “ મોર્ફિયાના સેવનથી આપને કંઈ મસ્તિષ્કવિકાર થાય છે કે કેમ ?” તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ જણાવ્યું કે “ખિલકુલ નહિ; મોર્ફિયા તો હૃદયના હુઃખાવાપરજ કામ કરે છે, તેથી કરીને માત્ર મુંઝારો શાંત થાય છે. તેનાથી બીજી કશી વિકૃતિ થતી નથી.” કહેવાની જરૂર નથી કે, જ્યાંસુધી ગોસ્વામીજી સાધારણ બ્રાહ્મસમાજમાં રહ્યા ત્યાંસુધી તો કાર્યવાહક સભાના આદેશાનુસાર, કૉર્નવાલિસસ્ટ્રીટ-વાળા ડૉક્ટર શ્રી ગુરુચરણ મોહલાનયિસ તેમને મોર્ફિયા મફત આપતા હતા; કેમકે હવે પ્રચારક બંધુઓનો આજીવિકા વગેરેનો અર્થ બ્રાહ્મસમાજ તરફથી અપાતો હતો.

ઉપર જણાવેલાં બે ઔષધોના સેવનથી દરદની શાંતિ થઈ, ત્યારે ગોસ્વામીજી દિનાજપુર, રંગપુર, કુચખિહાર વગેરે સ્થાને પ્રચારકાર્ય માટે ગયા. વળી પાછો દરદે અચાનક ઉથલો બાધાથી ગોસ્વામીજી થોડો વખત વિશ્રાંતિ લેવા શાંતિપુર જઈ રહેવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીના જણાવ્યા પ્રમાણે બંગ સં. ૧૨૮૨ના પહેલા જ્યેષ્ઠ માસમાં, બેલધરિયાના બગીચામાં કેશવબાબુને પૂજ્ય શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવનો પ્રથમ પરિચય થયો. પરમહંસદેવનો તીવ્ર વૈરાગ્ય જોઈ, કેશવબાબુએ પણ વૈરાગ્યસાધના કરવા માંડી. આ બાબતનો તેમણે ગોસ્વામીજીને કાગળ લખ્યો અને તેમને કલકત્તા આવવાની પણ વિનંતિ કરી. કાગળ વાંચી ગોસ્વામીજી તરત કલકત્તા આવ્યા અને જીએ છે તો કેશવબાબુ હવે સ્વયં પાકી બન્યા છે અને એકતારો લઈને ભજન કરી રહ્યા છે. પરમહંસદેવની અસાધારણ સાધુતા જોઈ કેશવબાબુને તેમના પ્રત્યે એવો ભક્તિભાવ થયો હતો કે, એક દિવસ તેમણે બારણાં બંધ કરી પરમહંસદેવનાં ચરણકમળની પુષ્પચંદનાદિકથી પૂજા કરી હતી. આ સંબંધમાં ગોસ્વામીજીએ એક વાર કહ્યું હતું કે “જો કેશવબાબુએ તે વખતે પરમહંસદેવનો ખુલ્લી રીતે બહેરમાં

ગુરુતરીકે સ્વીકાર કર્યો હોત તો બ્રાહ્મસમાજનો ઉદ્ધાર ક્યારનોય થઈ ગયો હોત.” મહાત્મા પરમહંસદેવે પણ આ સંબંધમાં એવું કહ્યું હતું કે “આજ કેશવ મારી પૂજા કરે છે, પણ તે દરવાજા બંધ કરીને; કેમકે તેમ ન કરે તો તેના અનુયાયીઓ આ ક્રિયા જોઈ જાય તેની કેશવબાબુને ખીક લાગે છે. આ જેમ બંધબારણે પૂજા કરે છે તેમ તેમનાં બારણાં પણ બંધજ રહેવાનાં.”*

ત્યારબાદ ઘણા માણસોની સાધનભજન સંબંધમાં જિજ્ઞાસા વધતાં, શ્રી કેશવબાબુએ યોગ અને ભક્તિવિષે નિયમિત વ્યાખ્યાનો આપવાં શરૂ કર્યાં. સાધના કરવા માટે કોનગરના મોરપુ-કુરનામના ગામડાના એક બગીચામાં “સાધનકાનન”ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

આ તરફ અનેક બ્રાહ્મકુટુંબોને એક જગ્યાએ રાખી, દૈનિક ઉપાસના, ધર્મગ્રંથનો અભ્યાસ, સત્સંગ, ઈન્દ્રિયદમન, મનોનિગ્રહ, યુક્ત આહારવિહાર વગેરે નિયમોના પાલનથી આદર્શ બ્રાહ્મકુટુંબોનું સંગઠન કરવાના ઉદ્દેશથી, કેશવબાબુએ ગોસ્વામીજીની સંમતિ તથા સહાયથી કલકત્તામાં “ભારત આશ્રમ” નામે એક આશ્રમ સ્થાપન કર્યો. બંગ સં. ૧૨૮૨ના માઘાત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા બાદ કેશવબાબુએ ‘સાધનશ્રેણી’ વિષે એક અસરકારક ભાષણ આપ્યું. આ ભાષણનો સાર એ હતો કે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગ, એ મોક્ષના ત્રણ માર્ગો છે, તેમાં જેની જે માર્ગે જવાની વિશેષ રુચિ હોય તે તે માર્ગનું અવલંબન કરીને મોક્ષના અધિકારી થઈ શકે છે. આ ભાષણ થયા પછી શ્રીમતી મુક્તકેશી ભાદુરીએ (ગોસ્વામીજીનાં સાસુજીએ) કર્મયોગનું-સેવાવ્રતનું-શિક્ષણ લેવા સંયમવ્રત ગ્રહણ કર્યું. શ્રી અઘોરનાથ ગુપ્ત મહાશયે જ્ઞાનયોગનું અને ગોસ્વામીજીએ ભક્તિયોગનું શિક્ષણ લેવા માટે સંયમવ્રત ગ્રહણ કર્યું. આ પ્રમાણે ત્રણે વ્યક્તિઓએ પોતા-પોતાની રુચિને અનુસરતો માર્ગ ગ્રહણ કરી સંયમવ્રતોનું પાલન કરવા માંડ્યું. શરીર, મન અને વાણીથી વ્રતસાધના કરતાં એક વર્ષ પૂરું થયા બાદ કેશવબાબુએ ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “ભાઈ ! તમે હવે ભક્તિયોગ સિદ્ધ કરી લીધો.” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે ‘ભક્તિરસામૃતસિંધુ’માં કહ્યું છે કે “જ્યારે સાધકના હૃદયમાં ભક્તિનો અંકુર કુટે છે, ત્યારે તેના જીવનમાં નીચે

* ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

જણાવ્યા પ્રમાણેનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. જેવાં કે:-

ક્ષાંતિ રવ્યર્થ કાલત્વં વિરક્તિર્માનશૂન્યતા ।

આશાવદ્ધ સમુત્કંઠા નામગાને સદા રુચિઃ ॥

આસક્તિસ્તદ્ગુણારુચાને પ્રીતિસ્તદ્વસતિ સ્થલે ।

इत्यादयोऽनुभावाः स्युर्जाते भावांकुरे जने ॥

અર્થાત્ જ્યારે સાધના કરતાં કરતાં ભક્તિભાવનો અંકુર જન્મે છે ત્યારે સાધકના હૃદયમાં ક્ષમા, સતત સેવાપરાયણતા, વૈરાગ્ય, નિર્માનીપણું, મોક્ષપ્રાપ્તિનો-ઈશ્વરસાક્ષાત્કારનો-દૃઢ વિશ્વાસ, તેની પ્રાપ્તિની ઉત્કંઠા, તેમના નામગાનમાં રુચિ, ખાસ કરીને તેમના ગુણ કહેવા-સાંભળવામાં આસક્તિ અને અનુભવસિદ્ધ હરિજન વસતા હોય તેવાં સ્થળમાં રહેવાની ઇચ્છા વગેરે દેખાય છે. પરંતુ તેમાંનાં અનેક લક્ષણો મારામાં જોઈએ તેવાં જણાતાં નથી, તેથી ભક્તિયોગ સિદ્ધ થઈ ગયો એમ હું કેમ માની શકું ?” આ ઉત્તર સાંભળી કેશવબાબુ મૌન રહ્યા.

ભારતાશ્રમમાં એક રાત્રે ગોસ્વામીજી બ્રહ્મનામની સાધનામાં નિમગ્ન થયેલા હતા. નામોચ્ચારણ કરતાં કરતાં ભાવાવસ્થામાં આવી ગયા. તેમાં તેમને એક જ્યોતિર્મય પુરુષે કહ્યું કે “પ્રાદ્યસમાજમાં હવે તમારું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. હવે તમે શ્રીમન્મહાપ્રભુને શરણે આવો.” ગોસ્વામીજીએ એકવાર એવું જણાવ્યું હતું કે “હું કેવો અભાગિયો કે પ્રાપ્ત થયેલા મંત્રને ચીંથરે વિંટયા રત્નની માફક એમ ને એમજ નાખી મૂક્યો ! એ વખતે તો હું મૂર્ખાઈમાં એમજ માનતો હતો કે, હું કેવો જ્ઞાની અને પ્રાદ્યસમાજ છું ?”

આ ઘટના બન્યા પછી થોડો વખત રહીને ગોસ્વામીજી પ્રાદ્ય-ધર્મનો પ્રચાર કરવા કાશીધામમાં આવ્યા. તેઓ ડૉક્ટર લોકનાથ મૈત્રને ઘેર રહેતા હતા. આ વખતે ગોસ્વામીજીને કાશીધામના પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રીતૈલંગ સ્વામીનાં દર્શન થયાં. ગોસ્વામીજી લખે છે કે “જ્યારે હું ભારતવર્ષીય પ્રાદ્યસમાજમાં કામ કરતો હતો ત્યારે મને એક વાર કાશીધામના પ્રસિદ્ધ મહાત્મા તૈલંગ સ્વામીનાં દર્શન થયાં. આ વખતે સ્વામીજીએ ‘અજગરવૃત્તિ’નું અવલંબન કરેલું નહોતું, તેમ બહુ સ્થૂલ શરીરવાળા પણ નહોતા. તે વખતે તેઓ શ્રી મૌન પાળતા હતા. હું તે વખતે હોમિયોપથિક ડૉક્ટર લોકનાથ બાબુને ઘેર રહેતો હતો તે મને બહુ આદરભાવથી રાખતા હતા. ડૉક્ટર સાહેબને મેં પહેલેથીજ કહી રાખ્યું

હતું કે “જીઓ ભાઈ ! હું ઘરમાં ક્યારે આવું ને ક્યારે બહાર જાઉં, તેના કંઈ મેળ નથી. મારે તો મોડું વહેલું થવાનુંજ. કેાઈ દિવસ એમ પણ અને કે, આખો દિવસ બહાર રહેવું પડે અને છેક મોડી રાત્રેજ ઘેર આવી શકું; માટે અને તો મારામાટે એક અલગ અને એકાંત ઓરડી કાઢી આપો, તોજ મને આપની પાસે રહેવું ફાવે.” ડોક્ટર સાહેબે તરતજ મારી ઈચ્છા પ્રમાણે સગવડ કરી આપી. હું સવારમાં વહેલો ઉઠી બહાર નીકળી જતો અને ઘણે-ભાગે આખો દિવસ તૈલંગ સ્વામી પાસેજ રહેતો. કેાઈ કેાઈ વાર હું જ્યારે ખપોર સુધી બેઠો રહેતો ત્યારે સ્વામીજી મારી ખાધાપીધાની ખબર લેતા અને હું ભૂખ્યો હોઉં ત્યારે તો સ્વામીજી રસ્તે જતા આવતા કેાઈ માણસને આજ્ઞા કરતા કે “જીઓ, આને માટે કંઈ ખાવાનું લઈ આવો.” તરતજ તે ભક્ત પ-૭ માણસને થાય તેટલું ખાવાનું લાવતો. એ જોઈ હું કહેતો કે “સ્વામીજી ! આટલું બધું મારાથી નહિ ખવાય, તમે જરા કૃપા કરી પ્રસાદ આરોગો.” આ પ્રમાણે કહેવાથી મારી વિનતિ સ્વામીજી સ્વીકારતા અને મને તેમના મુખમાં કેાળિયા મૂકવાનું કહેતા. સ્વામીજી ખૂબ ખાઈ જતા. આ પ્રમાણે તેમને જ્યારે ખવરાવતાં ખવરાવતાં પ્રસાદ થઈ રહેવા આવે ત્યારે હું મારે માટે તેમાંથી થોડું અલગ રાખી લેતો અને કહેતો કે “મારો ભાગ તો મેં આગળથી રાખી લીધો છે.” આ સાંભળી સ્વામીજી હસી પડતા અને ધૂળમાં લખતા કે— “ખચ્ચા સચ્ચા હૈ.” કેાઈ વાર સ્વામીજી ગંગાજીમાં ફૂંકેા મારતા અને ડૂબકી મારી છેક મણિકર્ણિકાના ઘાટ પાસે નીકળતા; અને હું ત્યાં કાંઠે કાંઠે થઈ દોડી જતો.

ત્યારપછી એક દિવસ ‘ભારતાશ્રમ’ના અધ્યક્ષ મહાશયે એક ગરીબ ગ્રાહ્ય બંધુનો તિરસ્કાર કરી તેના પ્રત્યે અનિષ્ટ વર્તન કર્યું હતું. આથી ગોસ્વામીજીના કેામળ હૃદયને સખ્ત આઘાત થયો હતો, આ બાબતમાં કેટલાક ગ્રાહ્ય પ્રચારકો સાથે પણ કંઈક બોલાચાલી થઈ. આવાં કેટલાંક કારણોથી ગોસ્વામીજી કલકત્તા છોડી થોડા વખત માટે ‘બાગચાંચરા’માં સહકૃદુંજ રહેવા લાગ્યા. ત્યાં એક દિવસ ગોસ્વામીજી એકાંતમાં બેસી પ્રાર્થના કરતા હતા, ત્યારે આ-કાશવાણી સંભળાઈ કે “હવે તમે બંધનમાં રહેતા નહિ. ધર્મના વાડામાં પડ્યા રહેવાથી સત્ય ધર્મની સેવા કરી શકાતી નથી.”

ભાદ્રપદ માસમાં અહીં બ્રહ્મોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો ત્યારે

નૈસર્ગિક પ્રભુપ્રેમનો એવો અપૂર્વ પ્રવાહ ચાલ્યો હતો કે તેમાં બાગચાંચડાનિવાસી આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ આનંદ આનંદ અનુભવતાં હતાં. ગોસ્વામીજી તો આ ભક્તિરસમાં તરબોળ બની ગયા હતા અને કોઈ અપૂર્વ શાંતિ અનુભવતા હતા. એવામાં કલકત્તાથી પ્રચારક બંધુઓએ ગોસ્વામીજીને એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો કે “તમે માતાનું ધાવણ ધાવ્યા વગર (અર્થાત્ કેશવબાબુના સમાગમ વિના) જીવતા કેમ રહી શકશો ?” આ કાગળ વાંચી ગોસ્વામીજી તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેઓશ્રી મનમાં ગણગણવા લાગ્યા કે “આ વળી શું ? હું તો ખૂબ શાંતિમાં છું. ત્યારે શું તેઓ મારી મફકરી કરતા હશે ?” એવામાં પાછી ગોસ્વામીજીને આકાશવાણી સંભળાઈ કે “હવે જો ધર્મ-જીવનની ઇચ્છા હોય તો પાછા એ ચક્કરમાં ફસાશો નહિ.”*

આ ઘટના બન્યા પછી કેટલાક દિવસ પછી કેશવબાબુની પુત્રીનો વિવાહ કુચ્છિહારના રાજા સાથે કરવામાં આવ્યો. આથી કરીને બ્રાહ્મસમાજમાં એક જબરો બળભળાટ થયો. બ્રાહ્મ વિવાહના કાયદા જ્યારે ઘડવામાં આવ્યા ત્યારે કેશવબાબુએ વેદીપરથી સૌને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે “આ કાયદાને કેવળ રાજ્યના કાયદા જેવા ગણી કાઢવાની કોઈ ભૂલ કરશો નહિ. આ કાયદા તો રાજ્યથી પણ મહાન સત્તાના ઈશ્વરી કાયદા છે. ઈશ્વરના આદેશ મુજબજ આ કાયદા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.” આ કાયદા મુજબ બ્રાહ્મ બાળક તથા બ્રાહ્મ બાલિકાના વિવાહની ઉંમર અનુક્રમે અઢાર તથા ચૌદ વર્ષની ઠરાવવામાં આવી હતી; x પણ પોતાને ત્યાં કન્યાનો લગ્નપ્રસંગ આવ્યો ત્યારે કેશવબાબુએ પોતેજ એ કાયદો તોડ્યો. કેમકે એ વખતે તેમની પુત્રીની ઉંમર ચૌદ વર્ષની નહોતી. અધુરામાં પૂરું કરવા કેશવબાબુએ પોતાના આ કાયદા-ભંગના કાર્યને પણ ઈશ્વરી આદેશતરીકે ઓળખાવવાનું સાહસ કયું. આથી તો બળતામાં ઘી હોમવા જેવું થયું. બળભળાટનું મૂળ કારણ ઉપર જણાવ્યું તે હતું. કેશવબાબુના આ કાર્યથી આખા બ્રાહ્મસમાજની પ્રતિષ્ઠાને ધક્કો લાગવાનો સમય આવ્યો હતો. હવે ગોસ્વામીજીની ધીરજ પણ ખૂટી ગઈ. તેમણે કેશવબાબુના અન્યાયી પગલાવિષે સખ્ત વિરોધ કરવા માંડ્યો. કેશવબાબુ-

* ગોસ્વામી પ્રભુના “બ્રાહ્મસમાજની આધુનિક અવસ્થા” માંથી ઉદ્ધૃત.

x ‘સીવીલ મેરેજ એક્ટ’-૧૮૭૨ નો એક્ટ ત્રીજો.

ના પક્ષવાળાઓએ પણ ભાંગ્યાતૂટ્યા રહ્યા આપી કાઢવ ફેંકવા માંડ્યો. આ રીતે ભારે વાગ્યુદ્ધ મંડાયું. એવામાં કેશવબાબુના પક્ષવાળા એક બ્રાહ્મજંઘુએ કલકત્તાથી, ગોસ્વામીજીનાં ધર્મ-પત્ની-શ્રીમતી યોગમાયાદેવીને પત્રદ્વારા એવી ધમકી આપી કે “ગોસ્વામીજીને સમજાવો કે, તેમણે કેશવબાબુની વિરુદ્ધ કંઈ પણ બોલવું નહિ, તેમ તેમના વિરોધીઓની સાથે ભળવું પણ નહિ. જો તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે કેશવબાબુનો વિરોધ કરતા બંધ નહિ પડે તો તેમને મહામુશ્કેલીમાં આવવું પરશે તે ખચિત જાણજો.” ગોસ્વામીજી આ કાગળ વાંચી હસી પડ્યા અને બોલ્યા કે “આ બધા શું ગાંડા થયા છે ? કેશવબાબુ શું મારો સરજન-હાર કે પાલનહાર છે ? મેં શું કેશવબાબુના તેજમાં અંજાળેનેજ બ્રાહ્મધર્મ ગ્રહણ કર્યો છે ? સત્યનો ભંગ હું ક્યારેય પણ સહન કરી શકનાર નથી.” આમ તો ગોસ્વામીજીનું અંતર કુસુમથી પણ કોમળ અને દયાળુ હતું. દીનદુઃખીઓનાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ જોઈ ગોસ્વામીજીનું હૈયું રડી ઉઠતું; પણ બીજી તરફ જ્યારે ધર્મને નામે ધતિંગ ચલાવવામાં આવે, સત્યને ઠોકર મારવામાં આવે અને સત્તાને દુરુપયોગ થતો જોવામાં આવે ત્યારે ગોસ્વામીજીનો પુણ્ય-પ્રકોપ પણ તેટલાજ જોરથી ઉછળી આવતો અને તેમનું હૈયું વજ્રથી પણ કઠણ બની જતું. સત્યની બાબતમાં ગોસ્વામીજીને બાંધછોડની નીતિ જરા પણ ગમતી નહિ. સિદ્ધાંતનો ભંગ તો તેઓ જરા પણ સાંખી શકતા નહિ. પછી ભલેને સામે માણસ કોઈ સત્તાધીશ, રનેહી, સંબંધી કે ઓળખાણુપીછાણવાળો હોય. કર્તવ્યપાલન કરતાં ગમે તેવાં સંકટ આવે તેને તો તેઓ હર્ષભેર વધાવી લેતા. અસત્ય અને અન્યાયની સામે તેઓ વીરની પેઠે લડતા. મહાકવિ વાલ્મીકિ રામાયણમાં શ્રીરામચંદ્રના ગુણનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:—

વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદૂનિ કુસુમાદપિ ।

લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાતુમર્હતિ ॥

અર્થાત્ લોકોત્તર વ્યક્તિઓનાં-મહાપુરુષોનાં-હૃદયને કોણ સમજી શકે ? કેમકે તેઓ અવસ્થાભેદે ક્યારેક તો કુસુમથીયે કોમળ જણાય છે તો ક્યારેક વજ્રથી પણ કઠણ જણાય છે ! !

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે કેશવબાબુના પક્ષવાળા બ્રાહ્મ-જંઘુનો ધમકીવાળો પત્ર ગોસ્વામીજીએ વાંચ્યો, ત્યારે તેમનું હૈયું વજ્રથી પણ કઠિન થઈ ગયું અને હવે તેઓ કેશવબાબુના નિંદા

કાર્યનો સખ વિરોધ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે વિરોધ કરતાં તેમને કેશવબાબુ વિષે ઘણી કડવી ટીકા પણ કરવી પડી હતી, પરંતુ તેમાં તેમણે અતિશયોક્તિ કે અસત્યનો આશ્રય લીધા સિવાય કેવળ નમ્ર સત્યોજ તેજસ્વી વાણીમાં રળુ કર્યાં હતાં. અંતર્યામીના આદેશ જેવાં એમનાં વચનો લોકો ઉપર પણ ભારે અસર પાડતાં હતાં.

ઉપર પ્રમાણે કેશવબાબુના અઘટિત કાર્યનો ખાગઅંચડામાં રહીને ગોસ્વામીજીએ જે સખ વિરોધ કર્યો હતો, તે સમયમાં તેમણે કેટલાક બ્રાહ્મણધુઓને જે પત્રો લખ્યા હતા, તેમાંથી કેટલોક લાગ નીચે આપવામાં આવે છે:—

“પહેલાં તો હું એમજ માનતો કે, બ્રાહ્મસમાજ એ તો શાંતિ-દેવીનું જ મંદિર છે. તેમાં કોઈ પણ પ્રકારે વિકૃતિ કે ગોટાળો ચાલશે નહિ; પરંતુ આજે તો તેની વિપરીત દશા જોઈને મને બહુ દુઃખ થાય છે. ઘડીભર તો થાય છે કે, બ્રાહ્મસમાજનું જેમ થવું હોય તેમ ભલે થાય, મારે આ બધી ધાંધલમાં ક્યાં પડવું? પરંતુ સત્યનું, ધર્મનું કે સ્વદેશહિતનું ખૂન થતું જોવામાં આવે છે ત્યારે મારું લોહી ઉકળી આવે છે અને મારાથી શાંત બેસી રહેવાતું નથી. અન્યાય કે અસત્યની બરહાસ્ત કરી લેવી અને તેનો વિરોધ ન કરવો એ તો પાપજ છે; એટલે હું તે વખતે શાંત રહી શકતો નથી. સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો આદેશ થવાથીજ હું આ કાર્યમાં જોડાઉં છું. તેમનો આદેશ પાળવા માટે અને બ્રાહ્મસમાજનું રક્ષણ કરવા માટે મારે આ પ્રમાણે જાહેરમાં બોલવું પડે છે.”

“કેશવબાબુ સાથે મારે વેર નહોતું અને હાલ પણ નથી. કેવળ બ્રાહ્મસમાજના હિતને ખાતરજ મારે તેમના કાર્યનો વિરોધ કરવો પડ્યો છે. લોકો મને અસ્થિર અને ચંચળ પ્રકૃતિનો ગણી કાઢે અને આક્ષેપો કરે તેનું મને કંઈજ દુઃખ નથી. હું તો મને જે વખતે જે સત્ય જણાય છે તેજ કહી નાખું છું. આમ સત્ય વાત જાહેર કરતાં મારે ચંચળ કે અસ્થિર ગણાવું પડે તો એ પણ અહોભાગ્યનીજ વાત છે. એવી ચંચળતા અને અસ્થિરતા મારામાં કાયમ રહો એમ હું ઇચ્છું છું. એક વાત અસત્ય છે એમ સમજ્યા પછી પણ તેને વળગી રહેવું એ તો દંભ અને કપટને પોષવા જેવું જ છે. એ તો બેવડું પાપ છે. દૂધમાં ને દહીંમાં હાથ રાખવાની નીતિનો મને ઘણોજ તિરસ્કાર છે.”

“બ્રાહ્મવિવાહના કાયદા બરાબર ઘડાઈ રહ્યા ત્યારે કેશવબાબુએ

પ્રાહ્મસમાજમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો કે ‘આ કાયદા કાંઈ રાજ્યના કાયદા જેવા સામાન્ય કાયદા નથી. આ તો ઇશ્વરી કાયદા છે અને ઇશ્વરના આદેશથીજ ઘડાયેલા છે.’ પણ પોતાનેજ ઘેર પોતાની પુત્રીના વિવાહમાં તેમણે આ કાયદાનો લંગ કર્યો છે, અને તેનિયમલંગને પણ તેમણે ઇશ્વરી આદેશતરીકે ઓળખાવીને તો હદજ વાળી દીધી છે. આથી તો આખા પ્રાહ્મસમાજને માથે ન ધોવાય એવું કલંક લાગે છે.”

“પાપ કરીને કહેવું કે, એ તો ઇશ્વરનો આદેશ હતો, એ તો ઇશ્વરનું અપમાન કરવા જેવું છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ઇશ્વરનો હડહડતો દ્રોહ છે. જેને ઇશ્વર ઉપર જરા પણ પ્રેમ હોય, તે પોતાના દોષ ઇષ્ટદેવપર ઓઢાડવાનું સાહસ કરી શકે ખરો? કદી નહિ.”

“હિંદુસમાજમાં પણ હું સત્યનોજ પૂજારી હતો અને એજ સત્યની વિશેષ પ્રકારે આરાધના કરવા હું પ્રાહ્મસમાજમાં આવ્યો. મને લાગ્યું કે અહીં સત્ય છે, શાંતિ પણ છે; પ્રાહ્મસમાજ એ તો શાંતિનિકેતનજ છે, ત્યારે ‘પ્રહ્મ’ નામ સાંભળતાંજ આનંદ ઉભરાઈ જતો. હવે એમાંનું કશુંય નથી. હવે એ બધું સ્વપ્નસમાન લાગે છે. અત્યારે તો પ્રાહ્મસમાજમાં શાંતિ નથી, સત્યનો પ્રેમ પણ નથી. અશાંતિ અને અસત્યના અખાડાને હું ‘પ્રાહ્મસમાજ’ શી રીતે કહી શકું? જ્યાં શાંતિ અને સત્યનું આખાદ પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું હોય એવા નિર્મળ સમાજનેજ ‘પ્રાહ્મસમાજ’ કહી શકાય.”

“પણ ત્યારે પ્રાહ્મસમાજની આવી અવનતિ શાથી થઈ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં કહી દેવું જોઈએ કે, પ્રાહ્મસમાજમાં હવે પરમેશ્વરની ઉપાસનાને બદલે મોટા માણસોની ઉપાસના વધારે થવા લાગી છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતેજ સત્યને બેવફા થવાય છે અને સમાજનું તેજ ઘટે છે.”

“ઇશ્વરનો સ્પષ્ટ આદેશ છે કે ‘મારા કરતાં કોઈ વિશેષ ઐશ્વર્યશાળી વ્યક્તિ છેજ નહિ, તેથી મારા કરતાં કોઈને પણ વિશેષ પૂજ્ય ગણવો નહિ.’ ઇશ્વરની આ ઉઘાડી આજ્ઞાને—આદેશને—ઠોકરે મારી કેટલાક પ્રાહ્મબંધુઓ કેશવખાળુને ઇશ્વરના અવતાર માની પૂજવા લાગ્યા. જ્યારે આ બાબતનો સખત વિરોધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે લોકોની આંખ ઉઘડી અને કેશવખાળુનાજ પૂજારી—બે પ્રસિદ્ધ પ્રાહ્મબંધુઓ વૈષ્ણવ થઈ ગયા.”

“પૃથ્વીપરના દરેક સંપ્રદાયના સર્વે મહાપુરુષોને હું પગે પડીશ, પણ તેમાંના કોઈને પણ ઇશ્વરના સિંહાસને તો નહિ બેસાડું.”

“સત્યને ખાતર હું પ્રાણ આપવા પણ તૈયાર છું, પણ પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે, બ્રાહ્મબંધુઓનાં નિર્મળ હૃદયને હિંસા, રાગદ્રેષ, નિંદા વગેરેથી દૂષિત થવા દેશે નહિ.”

“ભાઈઓ ! પ્રાણ જેવા વહાલા બ્રાહ્મસમાજની દુર્દશા હું જોઈ શકું તેમ નથી, મારું હૈયું ચીરાઈ જાય છે, હવે તો હદ વળી ગઈ છે. દયાળુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરું છું કે, આપના મંગળમય રાજ્યને વિસ્તાર વધો ! બ્રાહ્મસમાજમાં શાંતિ અને સદ્ભાવની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થાઓ ! !”

આ વાદવિવાદના ઝગડા વચ્ચે પણ, કેશવબાબુની કન્યાનો વિવાહ તો થઈ ગયો. કેશવબાબુએ બ્રાહ્મમત પ્રમાણે વિવાહનો વિધિ કરવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ તેમાં તે ક્ષમ્યા નહિ. આખરે રાજસાહેબના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમને નમ્મૂટકે હિંદુધર્મવિધિ પ્રમાણેજ લગ્ન કરવાં પડ્યાં. આ આંદોલનથી બંને પક્ષમાં જે વેરઝેરનાં બી વવાયાં તેનાં ફળ બહુજ કડવાં આવ્યાં. એ ભેદભાવ અને પક્ષાપક્ષીનાં અનિષ્ટ પરિણામોનાં વર્ણન પણ શાં કરવાં ! બે દિવસ પહેલાં જેઓ ગોસ્વામીજીને પ્રાણપ્રિય બંધુ કહીને ભેટી પડતા, અરે ! ગુરુની માફક પૂજ્ય ગણતા અને તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિ રાખતા, તેઓજ આજે જન્મજન્મંતરના શત્રુની પેઠે વર્તવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાંના કેટલાકે તો ગોસ્વામીજીના પ્રાણ લેવાના અધમ પ્રયત્નો પણ કરવામાં કંઈ બાકી રાખી નહિ. સંસારમાં ઝગડા તો થાય છે અને થવાના પણ ખરા; પણ તે ઘણેભાગે માલમિલકત માટે થાય છે. અહીં માલમિલકત તો કોઈને વહેંચવી નહોતી. અહીં તો મતભેદનીજ વાત હતી. કોઈને સ્વપ્નમાંય ખ્યાલ નહોતો કે, મતભેદનું પરિણામ આવું વિષમય આવશે. પરંતુ મતભેદમાં જ્યારે સ્વાર્થ ભળે છે ત્યારેજ પરિણામ આટલી હદ સુધી અનર્થકારી નીવડે છે.

ઉપર જણાવેલા આંદોલનના સંબંધમાં ગોસ્વામીજીના એક સહાધ્યાયી શ્રીયુત યોગેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણ મહાશયે એક સ્થળે લખ્યું છે કે “આ ઝગડામાં જોકે ગોસ્વામીજીએ કેશવબાબુપર પ્રચંડ આક્રમણ કર્યું હતું, તોપણ ભવિષ્યની ઘટનાઓપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેમ કરવામાં તે પોતાના સિદ્ધાંતોનેજ અનુસર્યા હતા અને એમાં એમને કશો પણ સ્વાર્થ હતો નહિ. તેમના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનામાંથી ‘નિષ્કામ કર્મ’યોગનોજ ધ્વનિ નીકળે છે. તેમણે પોતાનું જીવન ‘બ્રહ્માર્પણ’ કરેલું હતું. તેઓ સાચેજ નિષ્કામ કર્મયોગી હતા.”

પ્રકરણ સાતમું

ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજમાંથી છૂટા પડવું, સાધારણ
બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના, ગુરુની આવશ્યકતાનો
સ્વીકાર, સદ્ગુરુની શોધમાં તીર્થાટન

શવબાળુની કન્યાનું લગ્ન વીતી ગયા પછી,
ધણા બ્રાહ્મબંધુઓએ કેશવબાળુ સાથેનો સં-
બંધ તોડી નાખ્યો. આ તરફ શિવનાથ શાસ્ત્રી,
વગેરે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મબંધુઓ એ ગોસ્વામી
મહારાજની આગેવાની નીચે એક નૂતન બ્રાહ્મ-
સમાજની સ્થાપના કરવાની જરૂર જોઈ ગો-
સ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને સારો અભિ-

પ્રાય જાણી લીધો. પછી સૌએ એકત્ર થઈને કલકત્તાના ટાઉનહાલમાં
એક સાધારણ સભા ખોલાવી. આ સભામાં મોટી બહુમતિથી એ
મુજબનો ઠરાવ પસાર થયો. ત્યારબાદ ગોસ્વામીજીએ પ્રધાન આ-
ચાર્ય દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરની પણ સંમતિ મેળવી અને એમણેજ નૂતન
બ્રાહ્મસમાજનું “સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ” એવું નામ પાડી આપ્યું હતું.

આ ‘સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ’માં ગોસ્વામીજીની આચાર્ય તેમજ
પ્રચારકતરીકે નિમણુંક કરવામાં આવી. ગોસ્વામીજીએ હવે આ સ-
માજદ્વારા શરીર, મન અને વાણીથી સેવા કરવા માંડી. વર્ષાઋતુમાં
જળપ્રવાહથી ઉભરાતી નદી જેમ કિનારાના સમગ્ર પ્રદેશને જળમય
કરતીવહી જાય છે, તેમ વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી પણ જ્યાં જ્યાં ગયા
અને ઉપદેશો આપ્યા, ત્યાં ત્યાં બ્રાહ્મધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવતા-
જ ચાલ્યા. તેમનો પ્રેમતરસ્યો આત્મા, તેમની ભક્તિ-વિનયમિશ્રિત
મીઠી રહેણીકરણી અને તેમનું દેવદુર્લભ ઉન્નત ચારિત્ર એ બધાને
માટે ધાર્મિક જીવનના આદર્શરૂપ અને ગ્રોત્સાહક હતું. તેમનું નિ-
વાસસ્થાન, ધર્મગ્રંથના સ્વાધ્યાયથી, સજ્જનોના સમાગમથી અને
ભજનકીર્તન ચાલુ રહેવાથી આશ્રમના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું હતું.

પુણ્યાત્મા અધોરનાથ ગુપ્ત કે જેઓ નાના ભાઈની પેઠે હમેશાં ધર્મ-કર્મમાં ગોસ્વામીજીના મદદનીશતરીકે રહેતા, તેઓ પણ હવે સવિશેષ ઉત્સાહ તથા આગ્રહથી એકનિષ્ઠ સેવકની પેઠે ગોસ્વામીજીને સહાય કરવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીના સહાધ્યાયી અને સુપ્રસિદ્ધ ‘સોમપ્રકાશ’ પત્રિકાના સંપાદક, શ્રીયુત યોગેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણ મહાશયે એક સ્થળે લખ્યું છે કે “આ મહાન યુદ્ધ પછી (કેશવબાળુની કન્યાના વિવાહસંબંધી આંદોલન પછી) સાધુ વિજય અને અધોર બંને સાચા સંન્યાસી થયા અને તેમનાં મન શુદ્ધ વૈરાગ્યથી રંગાઈ ગયાં. બે ઉજ્જવળ નક્ષત્રની પેઠે બંનેએ જૂદી જૂદી દિશાઓમાં ખૂબ જોસણેર પ્રચારકાર્ય કરવા માંડ્યું. એકે પૂર્વમાં તો બીજાએ પશ્ચિમમાં પોતાનો અખાડો જમાવ્યો. તેઓ ગરીબની ઝુંપડીમાં, રોગીની પથારી પાસે અને દીનદુઃખીનાં હતાશ હૃદયમંદિરોમાં બ્રહ્મજ્યોતિસ્વરૂપે પ્રકાશતા થકા દુઃખીઓનાં દુઃખ, રોગીઓના રોગ અને વિપત્તિઓને દૂર કરતા વિચરવા લાગ્યા. તેમને જોઈને એમજ થતું કે, જાણે જગજ્જનની માતાજીએ જગતનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે આ બે દેવદૂતોને પૃથ્વીપર મોકલ્યા છે. ખરેખર, એ બંને દેવદૂતો મનુષ્યોનાં દુઃખો દૂર કરવા માટે મનુષ્યના રૂપમાં ભારતમૈયાનાં દીન-દુઃખી સંતાનોની ઝુંપડીઓમાં જઈ તેમનાં દુઃખ દૂર કરતા વિચરવા લાગ્યા. તેઓ પોતાના શાંત અને શીતળ તેજથી ભારતવાસીઓનાં અજ્ઞાનથી ઘેરાઈ ગયેલાં અંતરમાં જ્ઞાનપ્રકાશ ફેલાવવા લાગ્યા અને તેમનામાં પ્રાણ પૂરવા લાગ્યા.”

કલકત્તામાં ‘સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ’ની સ્થાપના થયા પછી ગોસ્વામીજી પાછા ઢાકા આવ્યા અને ત્યાં પણ સર્વ બ્રાહ્મણધુઓની સંમતિથી તેમની પૂર્વબંગાળની બ્રાહ્મસમાજના આચાર્યતરીકે નિમણુંક થઈ. આ વખતે બ્રાહ્મમંદિરમાં જે ઉપદેશ આપવામાં આવતો, તે બધો ‘તત્ત્વકૌમુદી’માં પ્રગટ થતો હતો. આ ઉપદેશો ઉંડી ધર્મભાવનાથી ભરપૂર અને પ્રભુપ્રત્યેની અડગ શ્રદ્ધા તથા અદ્ભુત ઉત્સાહના જીવતા-જાગતા નમુના હતા. આ ઉપદેશો સાર્વજનિક હિતવાળા હોઈ, તેનું આકર્ષણ એટલું બધું થયું હતું કે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી અને બ્રાહ્મ-સૌ કોઈ સમાજમંદિરમાં ગ્રેમપૂર્વક તે ઉપદેશો શ્રવણ કરવા આવતા. ક્યારેક તો મેદની એટલી બધી થતી કે ઉભા રહેવાની પણ જગ્યા મળતી નહિ.

ગોસ્વામીજીના આ વખતના પ્રચારકાર્યનું અવલોકન કરતાં

‘સમાલોચક’ પત્રે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે:—“પડિત વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજી જ્યારથી ઢાકા શહેરમાં પધાર્યા છે, ત્યારથી બ્રાહ્મજંધુઓમાં અપૂર્વ ઉત્સાહ, આંતરસ્કુરણા અને નૂતન જીવન આવેલાં જણાય છે. પહેલાં તો મંદિર ખાલી પડ્યું રહેતું, પણ હવે વિજયબાબુ પધાર્યા ત્યારથી લોકો તેમના દિવ્ય ધર્માનુરાગ, સરળ વ્યવહાર અને જીવંત સદુપદેશથી એટલા બધા આકર્ષાવા લાગ્યા છે કે, મંદિરમાં બેસવાની જગ્યા પણ મળતી નથી. પૂર્વ-બંગાળ પ્રથમથીજ વિજયબાબુનું ઋણી છે અને તેમના પ્રત્યે માન અને પ્રેમ પણ જેવાં ને તેવાંજ છે. લગભગ છ સાત વર્ષે વિજય-બાબુનાં દર્શન થવાથી પૂર્વબંગાળના બ્રાહ્મજંધુઓમાં આંતરિક ઉત્સાહ તથા નૈસર્ગિક સેવાભાવ ઉત્પન્ન થવા પામ્યાં છે. વિજય-બાબુ જેવા પવિત્ર, વિશુદ્ધ મતવાદી અને આદર્શ આચાર્ય અહીં કાયમને માટે નિવાસ કરે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.”

આ પ્રમાણે બંગ સં. ૧૨૮૫ ના આષાઢ માસથી લગભગ અઢીવર્ષ સુધી ગોસ્વામીજીએ પૂર્વબંગાળ બ્રાહ્મસમાજના આચાર્ય-તરીકે બ્રાહ્મજવાડિયા, ફરીદપુર, મૈમનસિંગ, સિરાજપુર અને વિક્રમપુર જીલ્લામાં તાજપુર, પશ્ચિમપાડા, જૈનસાર વગેરે સ્થાનોમાં પ્રચારકાર્યનિમિત્તે તેમજ મહોત્સવ તથા નૂતન બ્રાહ્મમંદિરની પ્રતિષ્ઠાનિમિત્તે ખૂબ ફરીને ઉપદેશો, ઉપાસના, હૃદયસ્પર્શી ભાષણો, તથા પોતાના આદર્શ ધાર્મિક જીવનદ્વારા તે તે સ્થાનના લોકોમાં નવજીવનનો અપૂર્વ પ્રવાહ વહેવડાવ્યો હતો. ગોસ્વામીજી જ્યાં જતા, ત્યાં ત્યાં માનવમહાસાગર ઉભરાતો અને મધપુડામાં જેમ મધમાખીઓ ઉભરાય છે, તેમ ઉચ્ચ-નીચ, ભણેલ-અભણ સૌ કોઈ આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો તેમનાં દર્શન કરવા અને તેમનાં વચનામૃતનું પાન કરવાને અધીરાં થઈ જતાં.

ત્યાંથી પછી ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા. અહીં આવ્યા પછી તેમને માલમ પડ્યું કે, આચાર્ય કેશવચંદ્રે બ્રાહ્મધર્મને ‘નવવિધાન’ તરીકે ઓળખાવવા માંડ્યો હતો અને ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજનું નામ બદલીને “નવવિધાન બ્રાહ્મસમાજ” રાખવામાં આવ્યું હતું. ગોસ્વામીજીને બ્રાહ્મધર્મની આ નવી વ્યાખ્યા પસંદ ન પડી; તેથી તેમણે આ ‘નવવિધાન’નો પણ સખ વિરોધ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે થોડો વખત કલકત્તા રહીને પાછા તેઓ ‘સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ’ના આચાર્ય તેમજ પ્રચારકતરીકે હજારિબાગ, ગયા, બાંકિ-

પુર, સુજકરપુર વગેરે બિહાર પ્રાંતના ઘણા ભાગમાં પ્રચારકાર્ય-
નિમિત્તે કરવા ગયા હતા. તે દરેક સ્થાને ગોસ્વામીજીએ થોડો થોડો
વખત રહીને ઉપાસના, ભજન, કીર્તન તથા ધર્મકથા વગેરેદ્વારા
લોકોનાં ધાર્મિક જીવનની ઉન્નતિમાં ઘણી કિંમતી સહાય કરી
હતી. આ પ્રમાણે થોડા માસ વીત્યા પછી કલકત્તાથી સમાચાર
આવ્યા કે, “તેમની જ્યેષ્ઠ પુત્રી સંતોષિની બહુજ બિમાર છે.”
આથી ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા. સંતોષિની તો થોડા
દિવસ રહીને પ્રભુના ધામમાં ચાલી ગઈ ! ગોસ્વામીજીએ શોકાતુર
ચિત્તે તેની શ્રદ્ધાંજલિરૂપે “શોકોપહાર” નામનું એક કવિતાનું
પુસ્તક રચ્યું. આત્મજનના વિયોગથી થયેલો શોક દૂર કરવાના હૃદય-
સ્પર્શી ઉપદેશો એ પુસ્તકમાં આપેલા છે.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી મધુઆબજાર રોડપર થઈને જતા
હતા ત્યાં તેમને રસ્તામાં એક પાશ્ચાત્ય સાધુનો મેળાપ થયો. તે
સાધુ પુરુષના પ્રભાવથી આકર્ષાઈ ગોસ્વામીજીએ તેમની ચરણરજ
મસ્તકે ચઢાવી અને તે સાધુપુરુષે પણ પ્રસન્ન થઈ તેમના મસ્તક-
પર પોતાનો હાથ મૂક્યો અને આશીર્વાદ આપ્યો. અત્યારસુધીમાં
ગોસ્વામી મહારાજના હૃદયમાં સાધુ સંન્યાસીઓપર આવી શ્રદ્ધા-
અને ભક્તિભાવનો ઉદય થયો નહોતો; પરંતુ આજ તો આ સાધુ-
પુરુષના સ્પર્શથી તેઓશ્રી એકદમ તેમના પર મુગ્ધ થઈ ગયા,
અને તેમના હૃદયમાં એક એવા પ્રકારની અલૌકિક શાંતિનો અનુ-
ભવ થવા લાગ્યો, કે જેવી શાંતિનો અનુભવ તેમના જીવનમાં પૂર્વે
ક્યારેય પણ નહોતો થયો. આ મહાપુરુષની સાથે ગોસ્વામીજીએ
ઘણી વાર સુધી બંગાળામાં બ્રાહ્મધર્મની હિલચાલ સંબંધી અને
તેની સ્થાપના વગેરે સંબંધી વાતચીત કરી. ઘણા વખત પછી
બંગાળમાં ફરીથી ધર્મસંબંધી હિલચાલ થયેલી જોઈ તે સાધુપુરુષ
બહુ રાજી થયા. ગોસ્વામીજીએ તે સાધુપુરુષને યથાવકાશે એક
દિવસ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજમાં પધારવા અને ત્યાંનું કાર્ય વગેરે
જોવાની વિનંતિ કરી. તે એ સાધુપુરુષે ઘણા પ્રેમથી સ્વીકારી.

આ ઘટના બન્યા પછી એક દિવસ જ્યારે ગોસ્વામીજી સંધ્યા-
કાળ પછી સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની વેદિકાપર બેસીને ઉપદેશ
આપતા હતા, એવે સમયે ઉપરોક્ત સાધુપુરુષ સમાજમંદિરમાં
આવી ચઢ્યા અને એક ખૂણામાં બેસીને ગોસ્વામીજીને ઉપદેશ
ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા. ઉપાસના સમાપ્ત થયા પછી ગોસ્વા-

મીજી વેદિકાપરથી ઉતરી મંદિર બહાર નીકળતા હતા તેવામાં પાછળથી તે સાધુપુરુષ તેમનો હાથ ઝાલી મળ્યા અને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીએ પૂછ્યું કે “ઉપાસના કેવી થઈ ?” સાધુપુરુષે જવાબ આપ્યો કે “બહુજ સારી, જાણે વેદની શ્રુતિઓજ નીકળતી હતી.” અને વાત પણ વસ્તુતઃ તેવીજ હતી. ગોસ્વામીજી હમેશાં શાસ્ત્રોને અનુસરીનેજ ઉપદેશ આપતા હતા. બ્રાહ્મસમાજના ઘણાખરા પ્રચારકો ઘણેભાગે બુદ્ધિપ્રધાન ઉપદેશ આપીને પ્રચારકાર્ય કરતા. ત્યારે ગોસ્વામીજી હમેશાં વિવેકપૂર્ણ અને શાસ્ત્રાધારપૂર્વક ઉપદેશ આપતા. ગોસ્વામીજીનો ‘બ્રાહ્મ પૂજા’ નામનો ગ્રંથ પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે મહાનિર્વાણ તંત્રમાંથી પરબ્રહ્મની માનસિક પૂજા કરવાનો વિધિ યથાયોગ્ય રીતે વર્ણવેલો છે. તે સાધુ પુરુષની વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “મહારાજ ! ઉપદેશ તો સારો હશે પણ તે પ્રમાણે વર્તાવું નથી તેનું કેમ ? મારી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ તદનુરૂપ નથી. આ ખામી ટાળવાનો કોઈ ઉપાય ન મળવાથી હું તો તદન નિરાશ થઈ ગયો છું.” આ વાત સાંભળી થોડો વખત તો તે સાધુપુરુષ મૌન રહ્યા. પછી તેમણે કહ્યું કે “ઠીક છે, તમે કોઈ ‘ગુરુ’ કર્યા છે ?” ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું કે “ના, મહારાજ ! હું ગુરુવાદમાં માનતો નથી.” આ સાંભળી તે સાધુ પુરુષ હસી પડ્યા અને કહ્યું કે “ઝોહો, ત્યારેજ તો આમ બધું બગડી ગયું છે અને બધું સાધનભજન એળે જાય છે.” આ વાતે ગોસ્વામીજીને એકદમ અસર કરી. જેમ જેમ તે સાધુપુરુષની વાતપર ઉંડો વિચાર કરતા ગયા, તેમ તેમ આજસુધી જે ગુરુવાદ વિરુદ્ધની તેમણે ગાંઠ વાળી હતી તે શિથિલ થવા માંડી, અને હવે તેમને પણ ‘ગુરુ’ કરવાની તાલાવેલી લાગી. તત્કાળ ગોસ્વામીજીએ તે સાધુ પુરુષનેજ ગુરુ માની દીક્ષા આપવાની વિનંતિ કરી, ત્યારે તે સાધુપુરુષે જવાબ આપ્યો કે “નહિ, ભાઈ ! હું તમારો ગુરુ નથી, શોધો એટલે આપોઆપ દર્શન થશે. ગભરાવાનું કારણ નથી.” આ પ્રમાણે કહી તે સાધુપુરુષ ચાલી નીકળ્યા.*

હવેથી ગોસ્વામીજી જ્યાં જ્યાં પ્રચારકાર્યનિમિત્તે જતા, ત્યાં ત્યાં સાથે સાથે ‘સદ્ગુરુ’ની પણ શોધ કરવા લાગ્યા. કેટલાએક મતસંપ્રદાયમાં પણ ગોસ્વામીજી ફરી વળ્યા. સદ્ગુરુની શોધ કરવા માટે પહેલાં તો ગોસ્વામીજી કર્તાલજના મતમાં દાખલ થયા અને

* ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી સાંભળેલું.

તેના આચાર્ય પાસેથી દીક્ષા લઈને તદનુસાર સાધનભજન કરવા લાગ્યા. આ વખતે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના બીજા પણ ઘણા ધર્મપિપાસુઓએ કર્તાલજ્ઞના આચાર્યને ‘ગુરુ’ તરીકે ગ્રહણ કર્યા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના એક બીજા આચાર્ય તથા પ્રમુખ અને સીટી કૉલેજના પ્રોફેસર ઉમેશચંદ્ર દત્તે તેમજ પ્રવીણજ્ઞાની બ્રાહ્મ કાલીનાથ દત્ત મહાશયે પણ તેમને ‘ગુરુ’ તરીકે ગ્રહણ કર્યા હતા. આ મતની સાધનામાં પ્રાણાયામ એ મુખ્ય અંગ હતું. કર્તાલજ્ઞના મતાનુયાયીઓ આ પ્રમાણે પ્રાણનો અમુક સમય સુધી નિરોધ કરી શકતા, એટલે તેઓ સાધનની પૂર્ણાહુતિ થયેલી સમજતા; પરંતુ પ્રાણાયામમાંજ સાધનનું છેવટ હોઈ શકે નહિ. પ્રાણાયામ તો એક બહિરંગ સાધન છે અને તે પ્રાણાયામના પણ યોગશાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારો વર્ણવેલા છે. આ બધા પ્રકારના પ્રાણાયામો સિદ્ધ કરવાથી સાધારણ મનુષ્યને પણ શારીરિક વ્યાધિનો નાશ થઈ કેટલોક આનંદનો પણ અનુભવ થાય છે. ઘણા અણુસમ-જી સાધકો આ સામાન્ય આનંદનેજ બ્રહ્માનંદ માની બેસે છે; પણ ક્યાં બ્રહ્માનંદ ! અને ક્યાં આ બહિરંગ સાધનાના ક્ષણરૂપ લૌકિક આનંદ !! બ્રહ્માનંદ તો એક સ્વતંત્ર આનંદ છે. એ આનંદ તો કેવળ નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યામિનિવ્રતકામાઃ । દ્વંદ્વૈર્વિ-મુક્તાસ્સુખદુઃખઃ સંતૈર્ગચ્છત્યમુદ્ધાઃ પદમવ્યયંતત્ ॥ એવા પવિ-ત્રાત્માઓથીજ અનુભવી શકાય છે, એ દિવ્ય આનંદ કોઈ સાંપ્રદાયિક પ્રક્રિયા અથવા પદ્ધતિદ્વારા મેળવી શકાતો નથી. ગોસ્વામીજીએ તો આ કર્તાલજ્ઞની છેલ્લી કોટિ થોડાજ વખતમાં પ્રાપ્ત કરીને છેલ્લી કોટિના આનંદની કિંમત પણ આંકી લીધી. પછી કર્તાલજ્ઞના આ-ચાર્યે ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે ‘તમને આ જે અમારી સાધનાદ્વારા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેના એક અંશમાત્રથી શ્રીચૈતન્યે આખા બંગાળને ગાંડો કરી મૂક્યો હતો.’ આ વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીને કર્તાલજ્ઞનો મત અસાર જણાયો અને તેનો સંબંધ છોડી દીધો.

ત્યારપછી ગોસ્વામીજી ‘સદ્ગુરુ’ મેળવવા બહુ અધીરા અને આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયા. કેટલાંયે વન-પર્વતો શોધી વળ્યા અને અનેક તીર્થોમાં ફર્યા, ભય, ભૂખ, દુઃખ, ટાઢ, તડકો—એ કશાયને નહિ ગણકારતા તેઓ અનેક મતસંપ્રદાયોના મુખ્ય મુખ્ય માણુ-સોના સમાગમમાં ધૂમી વળ્યા. તે તે મતસંપ્રદાયની સાધનાઓ કરવામાં પણ કચાશ રાખી નહિ. અરે ! માગી અને તાંત્રિક મત-

વાળાઓમાં પણ ગોસ્વામીજી તપાસ કરી આવ્યા. આ પ્રમાણે તેમણે અધારી, કાપાલિક, આઉલખાઉલ, રામાત, દરવેશ, બૌદ્ધ વગેરે મત-સંપ્રદાયોમાં ફરી તેમની સાધનાઓ સાધી છતાં પણ અંતરમાં શાંતિ થઈ નહિ. ચાતક પક્ષીને શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા સ્વાતિ નક્ષત્રના મેઘ-જળ વિના પિપાસા મટતી નથી, તેથી તે હમેશાં તેની આશામાં ને આશામાં જેમ એકચિત્તે આકાશ સામુંજ જોઈ રહે છે, તેમ ગોસ્વામીજીને પણ સંસારના ઘણાખરા મતસંપ્રદાયો નીરસ-ફિશ્કા-લાગવાથી હવે તેઓ પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તરફજ સદ્ગુરુરૂપી સ્વાતિજળની પ્રાપ્તિ માટે આશા રાખી બેઠા.

‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં ગોસ્વામીજીને કેવાં કેવાં સંકટો વેઠવાં પડ્યાં હતાં અને તેઓ કેવી કેવી આપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા તેના દૃષ્ટાંતરૂપે કેટલીક ઘટનાઓ નીચે આપવામાં આવી છે:—

એક વખત ‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં વિંધ્યાચલ પર્વતપર જતાં ગોસ્વામીજી એક ઝાડીમાં ગુંચવાઈ ગયા. સાંજ પડવા આવી હતી તોપણ કોઈ સાધુપુરુષના આશ્રમનો પત્તો લાગ્યો નહિ. આખરે રખડતાં રખડતાં એક ખંડેર જોવામાં આવ્યું, ત્યાં તેમણે રાત ગાળવાનો સંકલ્પ કર્યો. મધરાત થઈ ત્યાં તો આઠ દશ હથિયાર-ખંધ લૂંટારા આવી ચઢ્યા અને તેમણે ગોસ્વામીજીને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ધમકી આપી. લાચારીથી ગોસ્વામી મહારાજને તે રથાન છોડવું પડ્યું અને પછી તેમણે પાસેના એક ઝાડ નીચે નિવાસ કર્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે, એ ખંડેરમાં લૂંટારાઓનોજ ચાંદો હતો. લૂંટારાઓએ પોતાની લૂંટની વહેંચણી કરી લઈને જ્યાં સૂઈ જવાની તૈયારી કરી, ત્યાં તેમાંના એકને એવો વિચાર આવ્યો કે, પેલા માણસે આપણને જોયા છે અને તે આપણને ઓળખી પણ શકશે. આથી જો તે પોલીસને ખાતમી આપશે તો આપણા ખાર વાગી જશે, માટે પહેલાં એક વાર એતુંજ કાસળ કાઢી નાખો. આ વાત સાંભળી લૂંટારાઓના સરદારે કહ્યું કે “તમારી વાત ઠીક છે, પણ એ માણસ તો કોઈ સાધુ પુરુષ જણાય છે, એ કંઈ આપણું અનિષ્ટ કરે એવું મને નથી લાગતું; માટે આપણે આ સાધુહત્યાતું મહાપાપ નકામું વહોરવાની જરૂર નથી.” પણ લૂંટારાઓને આ વાત ગળે ઉતરી નહિ, તેથી તેમણે તો ગોસ્વામીજીને મારી નાખવાનોજ નિશ્ચય કર્યો. તરતજ ચમદૂત જેવા બે લૂંટારા નાગી તર-વાર સાથે નીકળી પડ્યા; પણ ગોસ્વામીજી તરફ જતાં જતાંજ

તેમને રસ્તામાં એક વાઘ મળ્યો. એ વાઘની નજર ચૂકાવીને તેમણે બીજી બાજુએથી ગોસ્વામીજી પાસે ગયા તો ત્યાં પણ એક વાઘને બેઠેલો જોયો. આથી તેઓ નિરાશ થઈ ખંડેરમાં પાછા આવ્યા અને બધી વાત પોતાના સરદારને તથા બીજા લૂંટારાઓને કહી સંભળાવી. સરદારને આ સાંભળી ભય અને વિસ્મય અન્ને ઉપજ્યાં. એવામાં મોટું વાવાઝોડું થયું અને મુસળધાર વરસાદ વરસવા માંડ્યો. તેથી તે ખંડેર તૂટી પડ્યું. તેમાંથી તે સરદાર તો માંડમાંડ બચ્યો, પણ લૂંટારા તો બધા દટાઈ મૂઆ ! ગોસ્વામીજીને તો આ બાબતની કશી ખબર નહોતી. તેઓ તો બીજે દિવસે સવારે વિંધ્યવાસિનીના મંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પેલો લૂંટારાનો સરદાર પણ આવી ચઢ્યો. તેણે ગોસ્વામીજીને ઓળખી કાઢ્યા અને તેમને પગે પડી પોતાના અપરાધની માફી માગી. ગોસ્વામીજીને આ પ્રમાણે અપરિચિત વ્યક્તિને માફી માગતો જોઈ આશ્ચર્ય થયું તેથી તેમણે તેનું કારણ પૂછતાં સરદારે આગલી રાતની બધી હકીકત વિગતવાર કહી સંભળાવી.

એજ પ્રમાણે બીજી વાર પણ વાઘ-વરુ જેવા હિંસક પશુવાળા જંગલમાં ગોસ્વામીજીને એક ઝાડ નીચે રાત કાઢવી પડી હતી. મધરાત વીત્યા બાદ એક ગાંડા જેવો માણસ હાથમાં ડાંગ લઈને ત્યાં આવી ચઢ્યો અને ગોસ્વામીજીના પગ ચાંપવા મંડી પડ્યો. તેને ગોસ્વામીજીએ બહુ બહુએ પૂછ્યું, તોપણ પોતે કોણ છે તે સંબંધી એક અક્ષર પણ બોલ્યો નહિ. પરોઢીઆમાં ગોસ્વામી મહારાજ જાગીને જુઓ છે તો તે માણસજ મળે નહિ.”

એક વખતે તિબેટને રસ્તે જતાં એક બરફવાળા સ્થળે ગોસ્વામીજી ધ્યાનસ્થ થયા હતા ત્યાં તેમના ઉપર બરફ પડવાથી તેઓ એકદમ થીજી ગયા અને મૃતપ્રાય થઈ ગયા. છેવટે ત્યાં એક સંતપુરુષ આવી ચઢ્યા. તેમણે જ્યારે ખૂબ શેક કર્યો, ત્યારે ગોસ્વામીજીને કંઈક હોશ આવી. આ સંતપુરુષ પાછા એક વાર ગોસ્વામીજીને ઢાકામાં મળ્યા હતા, ત્યારે ગોસ્વામીજીએ તેમની એક નિકટના સ્નેહીની માફક સેવાચાકરી કરી હતી. ગોસ્વામી મહારાજ સાથે તેમને આવો સ્નેહ ક્યારથી થયો તે વિષે કોઈએ જિજ્ઞાસા કરતાં તે સંતપુરુષે તિબેટના બરફવાળા પ્રદેશની ઘટના સર્વને કહી સંભળાવી હતી. એજ પ્રદેશમાં ગોસ્વામીજી ઉપર એક બીજી વિપત્તિ પણ આવી પડી હતી તે ગોસ્વામીજી પાસેથીજ સાંભ-

જીને અત્રે આપેલી છે:-‘તમારા ગુરુનાં તમને દર્શન થશે.’ પેલા મહાપુરુષનું આ વાક્ય મારા કાનમાં રમી રહ્યું હતું. આથી હું ગાંડાની પેઠે ‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં આમતેમ રખડવા લાગ્યો. ‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં રખડતો રખડતો હું હિમાલયના પહાડી પ્રદેશમાં-અગમ્ય સ્થળે ઠેઠ લામા ગુરુઓના મઠમાં-જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં મેં કેટલાક બૌદ્ધ યોગીઓને મુખેથી એમ સાંભળ્યું કે ‘આ ઝરણાની પેલે પાર એક ઘાટી ઝાડી છે, તેમાં એક ગુફાની પાસે એક ઉંચી ટેકરી છે. ત્યાં એક અંગાળી મહાપુરુષ ઘણા વખતથી રહે છે. તે રાતદિવસ સમાધિમાંજ રહે છે. જરૂર પડ્યે ક્યારેક ક્યારેક પાસેની ગુફામાં રહેતા તેમના કેટલાક શિષ્યો તેમને જગાદી બંધ છે. એ મહાપુરુષની વાત સાંભળી હું તો તેમનાં દર્શનમાટે અધીરો થઈ ગયો. તરતજ મેં તે મહાપુરુષની શોધમાં આગળ ચાલવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે તે ઘાટી ઝાડીમાં મેં બે દિવસ અને બે રાત, ખાધાપીધા વગર કે નિદ્રા લીધા વગર એમને એમ આજ્ઞાજ કર્યું. ત્રીજે દિવસે પરિશ્રમથી તેમજ ભૂખ તરસથી શરીર એવું લથડી ગયું, કે દેહભાન રહ્યું નહિ; પણ ભગવાનની દયાનો તો કાંઈ પારજ નથી. એક લાંબા પહાડી સંન્યાસીએ આવી મારી સારવાર કરી. આથી મને ઠીક થઈ ગયું. પછી તે સંન્યાસીએ મને થોડા દાણા આપી કહ્યું કે “બચ્યા ! આમાંથી બે ત્રણ દાણા ખાઈ લે, એટલે પછી તને ભૂખતરસ નહિ લાગે. જેટલા દિવસ પર્વતપર રહેવું હોય તેટલા દિવસ ખુશીથી રહેવાશે. માત્ર એક બે દાણાથીજ તારી ભૂખ-તરસ મટી જશે.” આ દાણા સરસવના બીજ જેવા ઝીણા હતા. મેં તેમાંથી એક બે દાણા ખાધા કે તરત ભૂખતરસ મટી ગયાં અને થાક પણ ઉતરી ગયો. આ દાણા મેં ઘણા વખત સાચવી રાખ્યા હતા. પહાડ ઉપર જ્યાં-સુધી રહ્યો, ત્યાં સુધીમાં જરૂર પડ્યે હું આ દાણા ખાઈ લેતો.*

બીજે એક વખતે ગોસ્વામીજીએ એક બાઉલના આશ્રમમાં રહીને તેની રીત પ્રમાણેની સાધના કરી જોઈ હતી; પણ થોડા સહવાસ પછી તેમનામાં દુરાચાર જણાયાથી, ગોસ્વામીજીએ તેમનો સંબંધ પણ છોડી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો. આથી આશ્રમવાસી બાઉલોને બીક લાગી કે, આપણા આશ્રમના ગુપ્ત ભેદો ગોસ્વામીજી બહાર પાડી દેશે તો આપણી કિંમત જરા પણ નહિ રહે; તેથી તેમણે ગોસ્વામીજીને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો. પણ

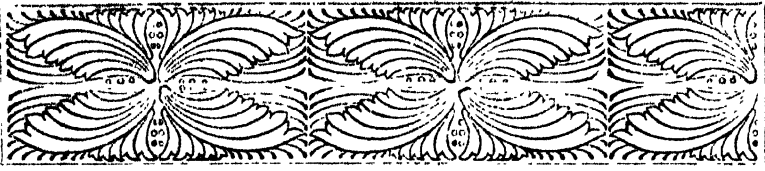
પાછળથી તેઓને ગોસ્વામીજી કેવા સમર્થ મહાત્મા છે, તેની ખબર પડવાથી તેઓએ તેમને પગે પડી, પોતાના ગુપ્ત લેદો બહાર ન પાડવાની વિનંતિ કરી તથા સન્માનપૂર્વક વિદાય આપી.

એક વાર ગોસ્વામીજી ચંદ્રનાથ તીર્થના કોઈ એક જંગલમાં દવ લાગ્યો હતો તેમાંથી પણ અદ્ભુત રીતે બચી ગયા હતા. આ ઘટનાનું વિવરણ કરતાં ગોસ્વામીજી મહારાજ કહે છે કે “હું અને બારદિનાં બ્રહ્મચારી મહારાજ થોડો વખત સાથે રહીને ચંદ્રનાથ પહાડ ઉપર સાધનભજન કરતા હતા. ત્યાં અચાનક અમારી ચોતરફ વનમાં મોટો દાવાનળ લાગ્યો. પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ—બધાંય આ દાવાનળમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયાં. તાપ તો હવે કેમે કયો સહન થઈ શકે તેમ નહોતો. અમારી ઝુંપડીથી લગભગ બસો હાથ નીચે એક સપાટ પ્રદેશ હતો. એક મોટા જંગલી નાગે ત્યાં પડતું મેલ્યું અને તત્કાળ અદૃશ્ય થઈ ગયો. થોડી વાર પછી એક વાઘ પણ ઠેકી પડ્યો અને અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તો બ્રહ્મચારી મહારાજે તત્કાળ મને પીઠપર બેસાડી, ‘ઓમ ઓમ’ બોલતાંકે બસો હાથ નીચે ઠેકડો માર્યો!! પ્રભુકૃપાથી અમને કંઈ પણ વાગ્યું નહિ!! બાળે કૂલની પથારીમાંજ ન પડ્યા હોઈએ. અહો! મહાપુરુષોને પ્રભાવ કેવો અમત્કારી હોય છે!”

“આ બ્રહ્મચારી મહારાજ પાછા જ્યારે ફરી વાર ગોસ્વામીજીને મળ્યા, ત્યારે તેમણે પૂછ્યું હતું કે “કેમ, મને ઓળખો છો? આપણે ચંદ્રનાથ પહાડપર સાથે રહેતા હતા તે સાંભરે છે? ત્યાં દાવાનળમાંથી તમારી રક્ષા કોણે કરી હતી?” આ સાંભળી મને બધી વાત સાંભરી આવી અને પછી બ્રહ્મચારી મહારાજને ઓળખ્યા એટલે હું તેમને ભેટી પડ્યો.”x

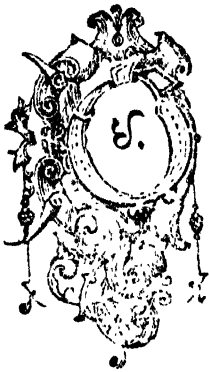
આવી તો ગોસ્વામીજી ઉપર કેટલીયે પ્રાણઘાતક વિપત્તિઓ આવી પડી હતી, અને તેઓ કેવી રીતે બચી શક્યા હતા તે બધું બાળવાનું આપણી પાસે કંઈજ સાધન નથી. કેમકે તેમનો સ્વભાવ હમેશાં ગુપ્ત રહેવાનોજ હતો—અર્થાત્ પોતાના જીવનની ઘટનાઓ કોઈને કહેવાનું તેમને જરા પણ પસંદ નહોતું. તેમણે પોતાના સંબંધમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે અનાયાસે અને પ્રસંગોપાતજ કહેલું છે. તેમના પૂર્વપરિચિત સંત પુરુષો અને કેટલાક શિષ્યોદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી હકીકતો ઉપરથીજ અત્રે આટલો ઉલ્લેખ થઈ શક્યો છે.

પ્રકરણ ૮ મું

સ્વપ્નો, યોગદીક્ષા અને સંન્યાસ ઇત્યાદિ

સ. ૧૮૮૩ માં ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મધર્મના એક બીજા પ્રચારક ભાઈ શ્રીયુત શશિભૂષણ બસુ સાથે લઈને, બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારકાર્યનિમિત્તે ગયાજી તરફ નીકળ્યા. પહેલાં તેઓ મધુપુર આવ્યા. અહીં આં ગોસ્વામીજીની હૃદયસ્પર્શી ઉપાસના, અમૃતમય ઉપદેશ તેમજ ભાવપૂર્ણ લજ્જનકીર્તનથી, બ્રાહ્મબંધુઓપર સારી અસર થઈ. કીર્તન અને ઉપાસનાના સમય-

સિવાય ગોસ્વામીજી ઘણાંખરો વખત ‘મધુપુર’ની આસપાસના જંગલના એકાંતમાં ધ્યાન કરવામાં ગાળતા. જંગલમાં વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુઓનો ભય હોવા છતાં પણ તેઓ દિવસ આથમ્યા પછી મોડા મોડા ઘેર આવતા. મધુપુરથી તેઓ ગિરિ જઈ પચાંબા ગયા. ત્યાં તેઓ રોજ સાંજના તુલસીકૃત રામાયણુદિ ભક્તિત્રથોપર પ્રવચન કરતા હતા. આ ભાવપૂર્ણ પ્રવચનથી શ્રોતાઓ મંત્ર-મુગ્ધ થઈ જતા અને ઘણા વખત સુધી તેમના સમાગમનો લાલ લેતા. પ્રવચન થઈ રહે તોપણ કોઈને ત્યાંથી ઘેર જવાનું ગમતું નહિ. ત્યાંથી તેઓ ગયાજી આવ્યા. ત્યાં તેમને સ્વતંત્ર ઉતારાની સગવડ કરી આપી હતી.

આ વખતના ગોસ્વામી મહારાજના કાર્યક્રમવિષે શ્રીયુત શશિબાબુ લખે છે કે “અહીં ગોસ્વામીજી મહારાજ રોજ સાંજે અગાશીમાં બેસી ધર્મસંબંધી વિવેચન કરતાં કરતાં ધ્યાનસ્થ થઈ જતા હતા. આ સ્થિતિમાં તેઓ ઝાઝું બોલી શકતા નહિ અને એની એ ભાવાવસ્થામાં બે ત્રણ કલાક નીકળી જતા. એક દિવસ આકાશચંચા પહાડપરના મહાત્મા રઘુવરદાસજીની સાધુતા સાંભળવાથી ગોસ્વામીજીને તેમનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. આથી બીજે

દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ગોવિંદબાળુએ નોકરને લોજનાદિકની સામગ્રી આપી અમારી સાથે મોકલ્યો. સૂર્યોદય થતાં તો અમે આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. બાબાજી સામેજ ઉભા હતા. ગોસ્વામીજી તેમનાં ચરણોમાં માથું નમાવી ભાવાવેશમાં બહુજ રડી પડ્યા અને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યા કે “મહારાજ ! મારો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?” ગોસ્વામીજી નો આવો અપૂર્વ લક્ષિભાવ જોઈ બાબાજી તેમને પ્રેમપૂર્વક લેટી પડ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “આવા સાધુ તો મેં ક્યારેય જોયા નથી. દયાળુ રામચંદ્ર લગવાન તમારું અવશ્ય કલ્યાણ કરશે. બેસો, ભાઈ ! ગલરાઓ નહિ.....વગેરે ” પછી બાબાજી અમને એક સ્થળે ઘણા માનપૂર્વક બેસાડી, પોતે રસોઈ કરવા લાગ્યા. રસોઈ તૈયાર થયા પછી અમને બહુ પ્રેમથી જમાડ્યા. લોજન થઈ રહ્યા બાદ બાબાજી સાથે ગોસ્વામીજીને ધર્મસંબંધી ઘણી વાતચીત થઈ. બપોર પછી અમે તેમની સૂચનાથી ‘બ્રહ્મયોનિ’ પહાડપર કેટલાક સંત પુરુષોનાં દર્શન કરવા ગયા. ‘બ્રહ્મયોનિ’ પહાડપરના એક સંતપુરુષ તો ગોસ્વામીજીને આવતા જોઈ એકદમ દૂરથી દોડી આવી તેમને લેટી પડ્યા અને ‘આનંદ થયો, આનંદ થયો’ એમ કહેવા લાગ્યા. એમની સાથે પણ ધર્મસંબંધી ખૂબ વાતો થઈ. સાંજે અમે પર્વતપરથી ઉતરતા હતા ત્યારે રસ્તામાં ગોસ્વામીજીએ એક સ્થાન બતાવી કહ્યું કે “અહીં પ્રેમાવતાર શ્રીચૈતન્ય લગવાનને ભાવોદય થયો હતા. અહીં મહાપ્રભુ કૃષ્ણવિરહથી વ્યાકુળ થઈ આતુરચિત્તે અને ગદ્ગદ કંઠે “ઓ કૃષ્ણ ! ઓ બાપુ ! તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા ?” એમ બોલતા કરુણ ચીસ પાડી રોવા લાગ્યા હતા.” મારું હૈયું પણ તેમનાં આવાં લક્ષિભાવપૂર્ણ વચનો સાંભળી દ્રવીભૂત થયું. મેં ‘સાધુચરિત્રમાળા’માં વાંચ્યું હતું કે “ધર્મની પાછળ તો ગાંડા થવું પડે છે.” એ આજે નજરોનજર જોઈ હું ધન્ય થયો. મનમાં વિચાર્યું કે “ખરેખર, ગોસ્વામીજી ધર્મની પાછળ ગાંડાજ થયા છે.” વળી એક દિવસ તેમણે કહ્યું કે “શશિ ! આજે તો હું આખી રાત બગરાણુ કરી લજન કરવાનો છું. તું તારી મેળે સૂઈ રહેજે.” એમ કહી તેમણે મને પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રનું ઓશિકું કરી આપ્યું. મારી સોડમાં બાળક જેમ નિર્ભયપણે ઉંઘે છે, તેમ હું પણ તેમની સમીપમાંજ સૂઈ રહ્યો; અને એ દેવાંશી મહાપુરુષે તો આખી રાત હિંસક પશુઓવાળા અરણ્યમાં નિર્ભય ચિત્તે પ્રભુનું ધ્યાન-લજન કર્યાં કર્યું. રાત વીતી જતાં બ્રાહ્મમુદ્રતામાં

મને તેમણે જગાડ્યો. પછી અમે બન્નેએ પાસેના ઝરણામાં સ્નાન કર્યું અને પાસેની એક ગુફામાં બેસી બ્રહ્માપાસના કરી. ત્યારપછી ગોસ્વામીજી કરતાલ બળવતા મધુર કંઠે એક ભજન લલકારવા મંડયા. ભજનનો ભાવ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“હે પ્રભુ ! તમે ભક્તજનોના હૃદયમાં રહી તેમને સદા આનંદ આપનારા છો, તમે તેમના જીવનપ્રાણ છો અને પાપના હરનારા છો. હે પ્રભુ ! મારો એક મનોરથ કૃપા કરી પૂર્ણ કરો. અહોનિશ મને આપનાંજ દર્શન થયાં કરે, કે જેથી મારા અસાની હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપી અજવાળું થાય. ઓ પ્રભુ ! એવો મંગળ દિવસ ક્યારે આવશે ?”

ભજન ગાતાં ગાતાં ગોસ્વામીજીની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુનો પ્રવાહ ચાલતો હતો. તેમની જીવંતી જાગતી ભાવપૂર્ણ ઉપાસના હતી પણ મને આબેહુબ સાંભરે છે અને તે સંભારતાં મારું હૃદય પણ ઘડીભર ભક્તિરસમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે. તે દિવસે એક મોટો નાગ ગોસ્વામીજીના સાથળ ઉપર થઈને ચાલ્યો ગયો, પણ તેણે તેમને કશી પણ ઇજા કરી નહિ. ગોસ્વામીજી મહારાજનું તો રૂંવાડું પણ ફરક્યું નહોતું.

આ ઘટના બન્યા પછી ગોસ્વામીજીએ મને કહ્યું:—“શશિ ! હું હવે કલકત્તા આવવાનો નથી, તું પાછો જા.” વારંવાર તેઓ મને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજીની આવી અવસ્થા જોઈ હું તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયો ! આજ રસ્તામાં એક વાર શ્રીગૌરાંગ પ્રભુની પણ એવીજ અવસ્થા થઈ હતી. તેમણે પણ હૃદય-પલટો થતાં પોતાના સાથીઓને કહેલું કે “ભાઈઓ ! તમે સૌ હવે ઘેર જાઓ, હું હવે સંસારમાં પાછો આવીશ નહિ. હું તો આ ચાલ્યો, મારા જીવનપ્રાણને મળવા વૃંદાવન !” ગોસ્વામીજી પણ હવે ગયાના એકાંત શાંત પહાડોમાં બ્રહ્મસાધના કરવાની ઇચ્છાથી ત્યાંજ રોકાઈ જવા ઇચ્છતા હતા અને તેથીજ વારંવાર કહેતા હતા કે “હું હવે કલકત્તા આવીશ નહિ.”

“એક દિવસ અમે બુદ્ધગયા ગયા હતા. બુદ્ધભગવાનનું સાધનક્ષેત્ર, નિરંજના નદી વગેરેનાં દર્શન કરી, ગોસ્વામી મહારાજ મારી પાસે શાક્યસિંહના ગુણાનુવાદ ગાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે ગુણાનુવાદ ગાતાં ગાતાં તો ગોસ્વામી મહારાજ પોતેજ નિરંજનાને કાંઠે ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા અને આખો દિવસ ધ્યાનસ્થ દશામાંજ રહ્યા. અમે તો બપોરે રાંધીને ભોજન તૈયાર કરી રાખ્યું

હતું અને તેમની બહુયે રાહ જોઈ, પણ ગોસાંઈજી મહારાજ સાંજસુધીયે ધ્યાનમાંથી જગ્યા નહિ.”

“ પછી તો ગોસ્વામી મહારાજ વારંવાર એકલાજ આકાશ-ગંગા પહાડપર ચાલ્યા જતા. તેઓ હવે કેાઈ રીતે કલકત્તા આવનાર નથી એમ જ્યારે નિશ્ચિત થયું, ત્યારે હું શ્રીમાન શિવનાથ શાસ્ત્રી મહાશયની સલાહ પ્રમાણે કલકત્તા ચાલ્યો આવ્યો. આખરે તેમનાં પુત્ર-પુત્રીઓ તેમને પાછા કલકત્તા લાવ્યાં હતાં. ગોસ્વામીજી આવા સાધનપરાયણ રહેવા છતાં પણ મારાપર અપાર પ્રેમ રાખતા અને મને તો તેમના સમાગમમાં માતૃવાત્સલ્યનો અનુભવ થતો હતો. શાસ્ત્રી મહારાજે એક વખત વાતચીતના પ્રસંગે કહ્યું હતું કે “વિજય બાબુની આંગળી ધાવવાથી પણ ભક્તિરસામૃતનું પાન થઈ શકે છે. ધર્મને ખાતર બે મજલાપરથી ઠેકઠો મારવો હોય તો પણ વિજયબાબુ ઘણી ખુશીથી તેમ કરી શકે. ગયાજીમાં થયેલા તેમના સમાગમથી હું પણ કહી શકું છું કે, ગોસ્વામી મહારાજ ધર્મને ખાતર ગમે તેવો ભારે ત્યાગ કરતાં પણ અચકાય તેમ નહોતા. આવા મહા પુરુષના જન્મથી પૃથ્વી માતા પણ પવિત્ર થાય છે. ”

ગયાજીના ‘બ્રહ્મયોનિ’ પહાડ નીચે એક ‘ગોડધોયા’ નામની જગ્યા છે. એવું કહેવાય છે કે, દ્વાપરયુગમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે અહીં એક નાની તળાવડીમાં પગ ધોયા હતા. ત્યારથી તે તળાવડીનામ ‘ગોડધોયા’ (પાદધોયા) પડ્યું છે. આજ આ સ્થળે તળાવડી જેવું કશુંય નથી, પરંતુ તે સ્થાનનું નામ તો આજસુધી ‘ગોડધોયા’જ ચાલ્યું આવે છે. અહીં સ્થાનિક બ્રાહ્મસમાજનો પ્રતિવર્ષે એક ઉત્સવ થાય છે. ગોસ્વામી મહારાજ આકાશગંગા પહાડપર રઘુવરદાસ બાબાજીના આશ્રમમાં રહેતા હતા. ઉત્સવને દિવસે ઉપાસના ચલાવવા માટે, બ્રાહ્મબંધુઓએ ગોસ્વામીજીને આમંત્રણ આપ્યું હતું; તેથી વખતસર ગોસ્વામીજી ઉત્સવ-સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા અને ઉપાસનાનો આરંભ કર્યો; પરંતુ જ્યાં બે-ચાર વાક્યો બોલ્યા ત્યાં તો તેઓ ગફગફ થઈ ગયા અને કંઠ ભરાઈ આવ્યો તેથી આગળ બોલી શકાયું નહિ. થોડી વાર પછી જેમ તેમ કરીને ભાવાવેશનું સંવરણ કરીને, સૌના સામું જોઈને ગોસ્વામી મહારાજ બોલ્યા કે “ હવે આપનામાંથી કેાઈ ઉપાસના ચલાવો, મારાથી વિશેષ બોલી શકાશે નહિ.” આ સાંભળી આનુષ્ઠાનિક બ્રાહ્મ શ્રીમાન હરસુંદર બાબુ ઉપાસના ચલાવવા

લાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે “હે પ્રભો ! આજ આપના અનન્ય ભક્તની પ્રાસાદિક વાણીદ્વારા આપનો મહિમા જાણવાની આશા રાખી હતી, પણ અમારા નસીબમાં એ પણ લખ્યું જણાતું નથી. હે પ્રભો ! આપ આપના પ્રેમી ભક્તને એકાંતમાં અમૃતધામમાં તેડી જઈ જે પ્રેમસુધાનું પાન કરાવો છો, તે દિવ્ય દૃશ્ય જોવાનું પણ અમારી અભાગણી આંખોના નસીબમાં શું નથી નિર્માયું ? અને આ કાન-દ્વારા આપનો દિવ્ય મહિમા પણ શું નહિ સંભળાવો ?

એજ સમયમાં ગોસ્વામીજીને ત્રણ અદ્ભુત સ્વપ્નો આવ્યાં હતાં. સહૃદય પાઠકવર્ગની જાણ માટે તેમાંની કેટલીક હકીકત ટુકમાં આપીશું. કેટલાકને તેમની સમજણને લીધે તે ગપસપ જેવું લાગે તો સ્વાભાવિક છે; પણ તેથી જેને તે કુદરતી લાગે તેણે શા માટે ખડીવું ?

(૧) સ્વપ્ન પહેલું:—

“હું એક મહાનદીને કાંઠે બેઠો છું. લાખો માણસોને લઈને હજારો નૌકાઓ સામે કાંઠે જાય છે, પણ મને કોઈ બોલાવતું નથી. છેવટે એક જણે મને બોલાવી નૌકામાં બેસાડ્યો. નૌકામાં બેસી સામે કાંઠે ઉતર્યો ત્યાં તો કેટલીક પરિચિત વ્યક્તિઓનો મેળાપ થયો. તેઓ મને એક બાગમાં લઈ ગયા. આ બાગમાં ઘણાં સુંદર ફૂલગાડો હતાં. ત્યાં એક લતાપરનાં સુંદર પુષ્પો જોઈ હું એવો મુગ્ધ થઈ ગયો કે દેહભાન ભુલી જઈ ધરણીપર ઢળી પડ્યો. એ અવસ્થામાં બધાં ફૂલોએ એક સુંદર દેવીનું રૂપ લઈ મને કહ્યું કે “હે ભાઈ ! તમારા જીવનપ્રાણને શોધો.” આ પ્રમાણે સાંભળી મેં હૃદયનાથની શોધમાં, બાગમાં ચારેકોર ફરવા માંડ્યું. એવામાં એક કુતરે હાંફતાં હાંફતાં આવી મને કહ્યું કે “લ્યો, આ મારી મહેમાનગીરીનું ફળ ” હું તે ફળ લઈ ખાઈ ગયો; એટલામાં તો તે કુતરો ચાલ્યો ગયો. પછી એક જટાધારી મહર્ષિ મારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યા કે “વત્સ ! આ મારો હાથ ઝાલ.” આ ઉપરથી જેવો મેં તેમનો હાથ ઝાલ્યો કે તરતજ અમે બન્ને આકાશમાં ઉડવા લાગ્યા. કેટલાક શ્રદ્ધા તથા ઉપશ્રદ્ધાનાં ધામ ઓળંગીને આખરે અમે એક મહાતેજોમય દિવ્ય ધામમાં આવી પહોંચ્યા. આ દિવ્ય ધામના ઝળહળતા તેજથી મારી આંખો તો અંજાઈ ગઈ, તેથી મને અંધકાર જેવું લાગ્યું. છેવટે આગળ ચાલતાં એક સુંદર સ્થાન જોવામાં આવ્યું. અહીં આં કેટલાક મહર્ષિઓ ચમકતા તારાની

પેઠે ચારે દિશાને અજવાળતા યોગાસને બેઠેલા હતા. મારા માર્ગ-દર્શક મહર્ષિ પણ મારો હાથ છોડી દઇને તે મહર્ષિઓની સાથે યોગાસન વાળી બેસી ગયા. આ મહર્ષિમંડળમાંથી એકે મને પૂછ્યું કે “તું કેાણુ છે?” મેં મારો પરિચય આપીને એમ પણ કહ્યું કે આપના આ ગરીબદાસને ભગવાનનાં દર્શનની તાલાવેલી લાગી છે. પ્રભુવિરહથી બહુજ વ્યાકુળ થઇ ગયો છું. હવે હું આપને શરણુ છું. આપ મારાપર કૃપા કરો.” આ સાંભળી તે દયાળુ મહર્ષિ બોલ્યા કે “હે વત્સ ! આવ આવ, ભલે આવ્યો, આસન ઉપર બેસ.” પછી હું મહર્ષિઓને પ્રણામ કરી બેઠો. પછી સર્વ મહર્ષિઓ એકીઅવાજે (નીચેનું અતિ ઉત્તમ) સ્તોત્ર ગાવા લાગ્યા:—

ૐ નમસ્તે સતે સર્વે લોકાશ્રયાય નમસ્તે ચિતે વિશ્વરૂપાત્મકાય ।
 નમોઽદ્વૈત તત્ત્વાય મુક્તિપ્રદાય નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને નિર્ગુણાય ॥
 ત્વમેકં શરણ્યં ત્વમેકં વરણ્યં ત્વમેકં જગત્કારણમ્ વિશ્વરૂપમ્ ॥
 ત્વમેકં જગત્કર્તૃપાતૃપ્રહર્તૃ ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥૨॥
 મયાનાં મયં ભીષણં ભીષણાનાં ગતિઃ ગ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ॥
 મહોચ્ચૈઃ પદાનાં નિયન્તૃ ત્વમેકં પરેપાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥૩॥
 પરેશ ! પ્રભો ! સર્વરૂપાવિનાશિન્નિર્દેશ્ય સર્વેન્દ્રિયાગમ્ય સત્ય ॥
 અચિન્ત્યાક્ષર ! વ્યાપકાવ્યક્તતત્ત્વાજપાભાસકાધીશ ! પાયાદપાયાત્
 ત્વદેકં મરીમસ્ત્વદેકં મજામસ્ત્વદેકં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ॥
 સદેકં વિધાનં નિરાલમ્બમીશં મવામ્બોધિપોતં શરણ્યં વ્રજામઃ ॥૫

આ પ્રમાણે મહર્ષિઓ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને સ્તુતિ કરતાં કરતાં સૌ ભાવાવેશમાં આવી જઇ નાચવા લાગ્યા. ત્યાં તો ભગવાને કૃપા કરી દર્શન દીધાં. તેમનું-ભગવાનનું દિવ્ય રૂપલાવણ્ય બેઠું, હું તો દેહભાન ભૂલી ગયો. ભાન આવ્યા પછી બેઠું છું, તો હું પાછો તેજ બાગમાં ફરતો હતો. વળી પાછો હું આમતેમ દોડવા લાગ્યો અને પોકેપોક રોવા લાગ્યો કે “અરે પ્રાણુ ! તું એ દિવ્ય ધામમાંથી ચાલ્યો શામાટે આવ્યો ? ” એવા-માં કેાઈક મોટે સાદે બોલતાં સાંભળાયું કે “ વત્સ ! શાંત થા, પ્રભુના ચરણકમળનું ધ્યાન ધર એટલે તારો મનોરથ સિદ્ધ થશે. પ્રભુએ હવે તારૂં કાંડુ ઝાડ્યું છે, મુંઝાઈશ નહિ.” ત્યાર પછી નિદ્રા ઉડી ગઇ.

(૨) સ્વપ્ન બીજું:-

બપોરે જમ્યા પછી ઉનાળાના તાપને લીધે અકળામણુ પણ થવાથી જરા સૂઈ ગયો; પરંતુ નિદ્રા કેમય આવે નહિ. પથારીમાં આળોટતાં આળોટતાં ચાર વાગ્યાં પછી ઉંઘ આવી ગઈ. સ્વપ્ન-માં જોયું કે, કોઈ એક શહેરમાં ત્યાંની પ્રાદ્યસમાજના વાર્ષિક ઉત્સવની તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. એવામાં એક પ્રાદ્યબંધુએ કહ્યું કે “ સાધારણ પ્રાદ્યસમાજને પણ નિમંત્રણ આપવું જોઈશે; કેમકે જો તેમ નહિ કરીએ તો પાછળથી લોકમાં આપણી નિંદા થશે.” આ વાત સાંભળી હું રસ્તે પડ્યો. આગળ ચાલ્યો ત્યાં કેટલાંક ખાનદાન માણસોને ઉભેલાં જોયાં. તેમાં એક વીરવેશધારી પંડિતજી પણ જોવામાં આવ્યા. તેમણે મારી સાથે કેટલીક ધર્મચર્ચા કરવા માંડી. આ પ્રમાણે ધર્મચર્ચા કરવાથી તેમને સંતોષ થયો. એવામાં એક જણ બોલી ઉઠ્યો:-“અરે ! એ તો બ્રહ્મજ્ઞાની છે.” આ વાત સાંભળી તે પંડિતજી રાતા પીળા થઈ ગયા અને મારો એક દાંત ભાંગી નાખ્યો. હું તે પછી ધીરે ધીરે ચાલતો થયો. સામેનો રસ્તો છોડી જમણા હાથ તરફના રસ્તા પર ચાલવા લાગ્યો. આ રસ્તે અસંખ્ય વાનરો મળ્યા. આટલા બધા વાનરો જોઈ જરા ભય તો લાગ્યો, પણ હિંમત રાખી હું તેજ રસ્તે આગળ વધ્યો. થોડે દૂર ગયો ત્યાં મેં એક વૃદ્ધ પ્રાદ્યજીને “ જય રામ, શ્રીરામ ” એમ બોલતાં બોલતાં આગળ ચાલતા જોયા. હું પણ ‘ઐતત્સત્ ઐતત્સત્’ એમ મોટે સાદે બોલતો બોલતો તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. મને પાછળ આવતો જોઈ તે વૃદ્ધ પ્રાદ્યજી વીર ક્ષત્રિયનું રૂપ ધારણ કર્યું. પછી મને જોઈને કહ્યું “ કેમ ? મને ઓળખો છો ? ” મેં તો કંઈ ઉત્તર આપ્યા વગર ચૂપચાપ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવાજ માંડ્યું. છેવટે અમે બન્ને એક દેવમંદિરમાં દાખલ થયા. આ મંદિર બહુ વિશાળ અને શોભાયમાન હતું. તેની ચારે બાજુ સુંદર બાગ હતો. વચમાં મનોહર સરોવર હતું અને તેની વચમાં ચાર પાંચ મંદિરો હતાં. બાગમાં થઈને અમે જ્યારે મંદિરમાં દાખલ થયા ત્યારે વળી તે પ્રાદ્યજી મને પૂછ્યું “ કેમ ? મને ઓળખો છો ? ” મેં જવાબ આપ્યો “ જી, ના.” તેમણે કહ્યું “ હું વીર હનુમાન છું.” આ સાંભળી તરતજ મેં તેમને પ્રણામ કર્યા. તેમણે મને પૂછ્યું “ તમે શા માટે અહીં આવ્યા છો ? ” મેં કહ્યું “ હું તો બ્રહ્મજ્ઞાની છું.” તેમણે કહ્યું “ હું શું બ્રહ્મજ્ઞાની નથી ? હું પણ તે ઘટ ઘટમાં વ્યાપી

રહેલા સર્વાતર્યામી રામને આરાધું છું. કે જે આત્મારામ પણ કહે-
વાય છે. એમ કહીને તેમણે પોતાની આંતરિક દશા મને બતાવી તો
તેમની દરેકે દરેક પાંસળીએ, પ્રત્યેક સ્નાયુમાં, અને રોમે રોમે-
સર્વત્ર ઝંઝામઃ ઝંઝામઃ એ અક્ષરોજ અંકિત થઈ રહેલા જોવામાં
આવ્યા. મેં તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી કહ્યું કે ‘ભગવન્ ! મને કંઈ
ઉપદેશ આપવા કૃપા કરો.’ તેમણે કહ્યું ‘ચાલો, હું તમને યોગદી-
ક્ષા આપીશ.’ આટલું બોલી તેઓ હાથમાં એક કોદાળી લઈ મારી
પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા. થોડે દૂર ગયા ત્યાં તેમણે સરોવરને
કાંઠે એક ઝાડ નીચે જે પર્ણકુટી હતી તે મને બતાવીને કહ્યું કે
“આ પર્ણકુટીમાં તમારે તપશ્ચર્યા કરવાની છે; કેમ, થઈ શકશે
ને ?” જો તમારે જરૂર હોય તો અહીં મોટો બંગલો પણ બની
શકશે.” મેં કહ્યું “જી ના, આથી ચાલશે, બંગલા વગેરેની જરૂર
નથી.” તેમણે કહ્યું ઠીક છે, ત્યારે હવે આવો અને દીક્ષા ગ્રહણ
કરો. ‘ઐતત્સત્ ઝંઝામઃ’ આ મહામંત્રના રહસ્યનું ધ્યાન કરી
ભાવમય બનતાથકા તદ્દરૂપ થજો. જે આ સ્પિટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને પ્રલય કરે છે અને જે એથી પણ અત્યંત પર (એટલે કે શ્રેષ્ઠ,
વિશાળ અને મહાન) છે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માજ ઘટઘટમાં-સ્થા-
વરજંગમમાં-આપણામાં અને પ્રાણમાં પણ વ્યાપી રહ્યા છે. આપ-
ણા હૃદયકમળમાં પણ તે પ્રભુજ રમણ કરી રહ્યા છે અને તે સર્વત્ર
રમનારા રામજ સત્ય છે.” આ એ મહામંત્રનો અર્થ છે તે તમે
ખૂબ વિચારજો અને નિદ્ધિધ્યાસ કરજો; એટલે આપોઆપ સાક્ષા-
ત્કાર થશે.” આ પ્રમાણે ઉપદેશ સાંભળી મેં તદનુસાર સાધના
કરવા માંડી. આમ સાધના કરતાં જ્યારે ઘણો કાળ વીત્યો ત્યારે
પાછા એક દિવસ એજ વીર હનુમાન પધાર્યા. તેમણે મને કહ્યું કે
“હવે તમે સિદ્ધ થયા છો. તમારા રોમેરોમમાંથી આનંદપ્રવાહ વહી
રહ્યો છે. મહાપ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થવાથી, પ્રેમાશ્રુ, રોમાંચ વગેરે જે
જે લક્ષણો વ્યક્ત થવાં જોઈએ તે તમને થયાં કરે છે. કેમ ? હવે
તો પરમઆનંદ અનુભવ થાય છે ને ? મેં હા કહ્યું. પછી તેમણે
કહ્યું “ત્યારે હવે બીજી સાધનાનો ઉપદેશ ગ્રહણ કરો.” મેં કહ્યું
“વળી બીજી સાધના કયી ?” તેમણે કહ્યું “બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરવો-
બ્રહ્મમાં લીન થવું-ત્રિપુટીનું ઐક્ય થવું-નિર્વિકલ્પ અવસ્થા થવી
એજ સાચી સ્વારાજ્યસિદ્ધિ અને એનું જ નામ ખરો સંન્યાસ છે.”
મેં કહ્યું “બ્રાહ્મધર્મમાં સંસારત્યાગનો નિષેધ છે. વળી મારે તો

ખાસ કરીને ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો છે, કેમકે દેશમાં ધર્મનો અ-
હુજ અભાવ છે.” તેમણે કહ્યું “અહુ સારું, જાઓ થોડો વખત ધર્મ-
પ્રચાર અને બ્રહ્માનંદની લહાણી કર્યા પછી દેહાંતે સદાને માટે
સચ્ચિદાનંદધન પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરજો. ચાલો હવે
આપણે લજનકીર્તન કરીએ.” આ પ્રમાણે કહીને તેમણે વિરાટ
વાનરદેહ ધારણ કર્યો. તેમનું માથું આકાશમાં હતું, ચંદ્ર અને
સૂર્ય એ બે તેમનાં નેત્ર હતાં. તેમના મસ્તકમાં, આંખમાં, કાનમાં,
હાથમાં, પગમાં, પેટમાં—જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વત્ર—રોમેરોમે ઐરામઃ
ઐરામઃ એ મહામંત્રજ અંકાઈ રહ્યો હતો. આકાશમાં જેમ તારાગ-
ણો શોભે છે, તેમ ઝગમગી રહેલા આ મહામંત્રથી તેમનો વિરાટ
દેહ શોભી રહ્યો હતો. પછી મને તેમણે ત્રાડ પાડી કહ્યું કે “આ
મારા વાનરદેહમાં મોઢું શું છે તે તમે જાણો છો?” મેં કહ્યું કે “જી
ના.” તેમણે કહ્યું કે “ઐકાર એ માંડે મુખ છે.” આ ઐ અથવા
માંડે મસ્તક એ ‘પરમ પુરુષ’ છે અને માંડે પૂંછડું તે પ્રકૃતિ છે.
પ્રકૃતિ એ પુરુષની શક્તિ છે, તેથીજ મેં આ મારા પૂંછડાડેપી શક્તિ-
થી—પ્રકૃતિથી હુષ્ટ રાવણનો નાશ કર્યો હતો. મારા શરીરમાં પુરુષ
અને પ્રકૃતિ બંને છે. હવેજે તમે સાધના ચાલુ રાખશો તો તમારો
પણ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થશે અને ઇચ્છશો તો આવા વિરાટદેહની પણ
પ્રાપ્તિ થશે. મેં કહ્યું કે “મને પણ પૂંછડુ ઉગશે કે?” તેમણે કહ્યું
“અવશ્ય, પુરુષ—પ્રકૃતિની એકતા પૂરેપૂરી સધાય નહિ ત્યાંસુધી
નિરૂપાધિક શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રવેશવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી.
ચાલો, હવે કીર્તન કરીએ.” એમ કહી તેમણે બંને હાથ ઉંચા કરી
ઐરામઃ ઐરામઃ એ મહામંત્રની ધૂન ચલાવી. ધૂનમાં ને ધૂનમાં
તેઓ મસ્ત બની જઈ નાચવા લાગ્યા. સ્વર્ગમાંથી દેવતાઓ પણ
આવીને આ લજનકીર્તનમાં જોડાવા લાગ્યા. ગણપતિ ભગવાન ચારે
હાથથી ઝાંઝપખાજ વગાડવા લાગ્યા, નૃત્ય કરતાં કરતાં મહાદેવજીની
જટા છૂટી ગઈ, પાર્વતીજી પણ તેમની જટા પકડીને નાચવા લાગ્યાં,
નારદ અને સરસ્વતી વીણા બજાવવા લાગ્યાં, આનંદનું પૂર ઉલટયું
અને સર્વત્ર તેજ તેજ થઈ રહ્યું. બધા હાથ જોડીને ‘બ્રહ્મસ્તુતિ
કરવા લાગ્યાં. હું તો બ્રહ્મજ્યોતિમાં આળોટવાજ લાગ્યો! મને
પૂછ્યું કે “તું આ શું કરે છે?” મેં કહ્યું કે “હું આ બ્રહ્મજ્યોતિનું
લેપન કરી લઉં છું.” તેઓ બોલ્યા કે “ખૂબ લેપન કરી લે
બાઈ! જોઈએ તો થોડાકની ગાંસડી પણ બાંધી લે.” મેં પૂછ્યું:—

“નિરાકારની ગાંસડી કેમ કરીને બાંધું?” તેઓએ કહ્યું “એ કપડું પણ જડ નથી. તારા હૃદયરૂપી કપડામાં બાંધી લે.” થોડી વાર પછી તે જ્યોતિર્મય બ્રહ્મ અંતર્ધાન થઈ ગયા. કીર્તનની સમાપ્તિ થતાં દેવો પણ હનુમાનજીને પ્રેમાલિંગન કરીને પોતપોતાને સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા. પછી હનુમાનજીએ મને કહ્યું “અહીં તો હમેશાં આવું થાય છે. આટલા વખતસુધી તો તમે સાધકદશામાં હતા; તેથી તમને આ દિવ્ય દર્શન નહોતાં થતાં.” મેં કહ્યું કે “મને તો હવે અહીંથી ક્ષણ વાર પણ જવું ગમતું નથી, પરંતુ લોકહિત હજી કરું તો ઠીક, એમ લાગે છે.” હનુમાનજીએ કહ્યું “ભલેભલે એમ કરો.” મેં પૂછ્યું “મારે શું કરવું?” તેમણે કહ્યું “અજ્ઞાન અને અસત્યનો નાશ કરી પ્રભુ પ્રેમ વરસાવો. પ્રેમ, પ્રેમ અને પ્રેમયુક્તજ વર્તન કરો.” ત્યારપછી હું બગી ઉઠ્યો.

પછી ગોસ્વામી મહારાજ ‘સદ્ગુરુ’ની શોધમાં તીર્થાટન કરતા કરતા મોંઘીર આવ્યા. અહીં કષ્ટહારિણીને ઘાટે એક દિવસ સ્નાન કરવા ગયા ત્યાં એક વડના ઝાડ નીચે એક સંન્યાસી મહારાજ ધ્યાનસ્થ દશામાં બેઠા હતા. કાંતિ અપૂર્વ તથા શાંત અને પ્રસન્ન વદન બોધ, ગોસ્વામીજી તેમના પર મુગ્ધ થઈ ગયા. પછી તેમને પ્રણામ કરી, પોતાની માનસિક સ્થિતિ અને હૃદયવ્યથા તથા મનોકામના તેમને નિવેદન કરી. સંન્યાસી મહારાજે તેમને દિલાસો આપ્યો અને કહ્યું કે “જ્યાંસુધી તમને ‘સદ્ગુરુ’નાં દર્શન નહિ થાય, ત્યાંસુધી હું તમને મારી સાથે રાખીશ. તમારે ફિકર હવે ન રાખવી.”

માણસ જ્યાંસુધી પોતાને મોટો માને છે, ત્યાંસુધી તે ખરે ધર્મમાર્ગે ચાલી શકતો નથી. ધર્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થતાં અહંકારનો ત્યાગ કરીને જે ચિત્તશુદ્ધિ કરે છે તેનેજ સત્ય માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે; અને પછી તો તે એવો નમ્ર બને છે કે, ચંડાળને ચરણે પણ ભાવપૂર્વકે મસ્તકે નમાવતાં અચકાતો નથી.

ગોસ્વામીજી દરેક મતસંપ્રદાયમાં તથા અનેક તીર્થો તેમજ વન-પર્વતોમાં આવેલા આશ્રમોમાં ફરી વળ્યા; પરંતુ દરેક મતસંપ્રદાયો અમુક અંશે સંકુચિત જણાયા, ગોસ્વામીજીને કેાઈપણ સંપ્રદાયનો જિજ્ઞાસુ તેમને સાધના વગેરેવિષે પૂછતો, ત્યારે તેઓ તેને તેના પોતાનાજ સંપ્રદાયને અનુસરીને ઉત્તર આપતા અને તેમના સંપૂર્ણ સમાધાનકારી ઉત્તરો સાંભળી જિજ્ઞાસુઓ આશ્ચર્યચકિત

થઈ જતા તથા કેટલાક તો ગોસ્વામીજીનું એવું સર્વદેશીય જ્ઞાન જોઈ તેમને ‘યુગાવતાર’ પણ કહેતા.

અસ્તુ. હવે આપણે ઉપર જણાવેલા મોંઘીરના સંન્યાસી મહારાજ તરફ વળીએ. આ સંન્યાસી મહારાજ ગોસ્વામીજીને સાથે લઈને ગયાજીના આકાશગંગા પહાડપર રઘુવરદાસ બાબાજીના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા. બાબાજી મહાશયે આ બંને અતિથિઓનો બહુ પ્રેમપૂર્વક આદરસત્કાર કર્યો અને તેમના ખાવાપીવાનો પણ બંદોબસ્ત કરી આપ્યો. આ આકાશગંગા પહાડના એક ઉચ્ચ શિખરપરજ ગોસ્વામી મહારાજને યોગદીક્ષા મળી હતી.

ગોસ્વામી મહારાજને યોગદીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલાં જે જે ઘટનાઓ બની હતી તે સંબંધી તેમણે કહ્યું હતું કે “હું જ્યારે બાગઆંચડામાં હતો ત્યારે મને એક સ્વપ્ન આવ્યું હતું, તેમાં મને લાગ્યું કે હું હિંસક પશુઓવાળાં ઘોર જંગલમાં એકલો રહું છું. કોઈ મારા સાથમાં નથી અને ઘોર વનમાંથી બહાર નીકળવાનો કોઈ રસ્તો પણ જણાતો નહોતો. જેમ જેમ બહાર નીકળવાનો પ્રયાસ કરતો ગયો, તેમ તેમ હું ઉલટો વધારે ગાઢ ઝાડીમાં ગુંચાતો ગયો અને કાંટા-ઝાંખરાથી માંડે શરીર ઉઝરડાઈ ગયું. હિંસક પશુઓ ત્રાડ મારતાં ફરતાં હતાં અને તેઓ જાણે હમણાંજ મને ચીરી નાખશે, એવા ફફડાટમાં ને ફફડાટમાં હું તો અધમુઆ જેવો થઈ ગયો. આખરે પ્રભુકૃપાથી એકાએક મને તેજપ્રકાશ જણાયો. જેમ મોટા શહેરમાં દુકાનોનાં પાટીઆંપર કોઈ કોઈ જગ્યાએ હાથ ચીતર્યો હોય છે, તેમ એ તેજપ્રકાશમાં મને એક હાથ જણાયો. તે હાથની તર્જની આંગળી જાણે મને માર્ગ બતાવતી હોય, એવી જણાતી હતી. હું તે તેજપ્રકાશમાં, તે આંગળીના સંકેત મુજબ આગળ ચાલવા લાગ્યો. આ તેજપ્રકાશ અને હાથની હિલચાલ, એ સઘળું મારા માથાપર સહેજ ઉંચે થતું હોય, એવો ભાસ થતો હતો. આ પ્રમાણે થોડો વખત ચાલવાથી હું અનાયાસે તે ઘોર અરાણ્યની બહાર નીકળી ગયો. જંગલની બહાર આવ્યો, ત્યાં વચમાં એક મહાનદી આવી. તે નદીમાં ભારે મોજાંઓ ઉછળતાં હતાં. ‘આવી મોટી નદી કેમ પાર ઉતરાશે?’ એના વિચારમાં ને વિચારમાં હું તો મૂઢ જેવો નદીકાંઠે ઉભો થઈ રહ્યો; પરંતુ મારો માર્ગદર્શક તે પ્રકાશ તથા તે હાથ, એ તો આગળજ વધવા લાગ્યા; તેથી મેં પણ

હિંમત રાખી નદીમાં ઝંપલાવવાનું સાહસ કર્યું. નદી દરિયા જેવી ઉંડી લાગતી હતી. તેનું તાણ પણ ભારે હતું અને મોઝાંઝો એવાં તો ઉછળતાં હતાં કે, બચવાની કંઈ આશાજ નહોતી; પરંતુ તે દેવતાઈ હાથની પાછળ પાછળ હું તો આગળ વધવા લાગ્યો અને સહજમાં તે નદીપાર થઈ ગયો. ત્યાં એક પાસેના પહાડપર મને તે દિવ્ય હાથ દોરી ગયો અને તેને શિખરે એક આશ્રમમાં મને પહોંચાડીને તે પ્રકાશ તથા દેવતાઈ હાથ બન્ને અદ્દશ્ય થઈ ગયાં. આ આશ્રમની પાસે એક મંદિર હતું. એ મંદિરમાં મહાવીર હનુમાનજીની મૂર્તિ હતી. હું હનુમાનજીને પગે લાગ્યો, એટલે હનુમાનજીએ મને હાથના ઇસારાથી એક સ્થાન બતાવી દીધું. આ પછી તરતજ મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ.”

“આ ઘટના પછી જ્યારે હું ‘સદ્ગુરુ’ ની શોધમાં અનેક તીર્થો, વન, પર્વતો અને પહાડો તથા ઋષિમુનિઓનાં આશ્રમોમાં ફરતો ફરતો એક સંન્યાસી મહારાજની સાથે ગયાજીના આકાશગંગા પહાડપર રઘુવરદાસ બાબાજીના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાં ઉપર જણાવેલાં સ્વપ્નમાં મેં જે સ્થાનો જોયેલાં તેજ સ્થાનો નજરે જોઈને મને બહુ આશ્ચર્ય થયું. અહીંયાં પણ મેં જેવો સ્વપ્નમાં જોયેલો હતો તેવોજ પહાડ, તેવોજ આશ્રમ, તેજ મંદિર અને તેજ મહાવીર હનુમાનજીની મૂર્તિ વગેરેનાં મને દર્શન થયાં. હવે સ્વપ્નમાં મને હનુમાનજીએ હાથના ઇસારાથી પહાડના શિખરપરનું જે સ્થાન બતાવ્યું હતું, તે સ્થાનની હું શોધ કરવા લાગ્યો. એક દિવસ પૂજ્ય રઘુવરદાસજી તથા સંન્યાસી મહારાજ સાથે હું ધર્મ સંગ્રામી વાતચીત કરતો હતો, તેવામાં કેટલાક ભરવાડના છોકરાઓએ સમાચાર આપ્યા કે ‘પર્વત ઉપર એક મહાત્મા પુરુષ આવ્યા છે.’ આ સમાચાર સાંભળી હું તો તરતજ તે પર્વતપર ગયો અને ત્યાં મેં અદ્ભુત રૂપલાવણ્યયુક્ત દિવ્ય તેજોમય મહાપુરુષનાં દર્શન કર્યાં. બે-ચાર વાતો કર્યા પછી મને તે મહાપુરુષે ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનો આદેશ કર્યો. મહાપુરુષના આદેશને અનુસરીને હું તે દિવસે તો આશ્રમમાં પાછો આવતો રહ્યો. બીજે દિવસે જ્યારે રઘુવરદાસજી મહારાજ તથા સંન્યાસી મહારાજ કોઈ કાર્યાનિમિત્તે બહાર ગયા હતા, ત્યારે સમય જાણી, હું એકલોજ તે મહાપુરુષ પાસે જવા નીકળ્યો. કેટલાક બાવાઓ ગાંજો પીએ છે તો આ બાવાજી પણ પીતાજ હશે, એમ

જાણી હું પણ તેમને માટે થોડો ગાંજો લેતો ગયો. હું તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમનાં દિવ્ય દેહમાંથી અપૂર્વ તેજનો પ્રકાશ નીકળતો જોયો. કેટલાક દેવતાનાં ચિત્રોમાં આપણે તેમના સુખારવિંદને ફરતું જેવું જોજસ ચીતરેલું જોઈએ છીએ, તેવું જ જોજસ આ મહાપુરુષના સુખારવિંદને ફરતું જોવામાં આવ્યું. આ અદ્ભુત જ્યોતિર્મય મહાત્માનાં દર્શન કરી હું તો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. પછી હું તે મહાત્માને પગે લાગી તેમની પાસે બેઠો એટલે તેમણે મારો પરિચય પૂછ્યો. મેં જણાવ્યું કે “હું બ્રાહ્મસમાજનો પ્રચારક છું.” તેમણે કહ્યું કે “અહો ! બ્રાહ્મધર્મ ! બ્રાહ્મધર્મને હું સારી રીતે જાણું છું. કલકત્તામાં બ્રાહ્મસમાજનું મુખ્ય સ્થાન છે. રાજા રામમોહન રાય એક મહાપુરુષ હતા. તેમણેજ સૌથી પહેલાં બ્રાહ્મધર્મની સ્થાપના કરી છે. એ વિલાયત પણ ગયા હતા. કેશવબાબુ, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર એ સૌને હું જાણું છું.” આ પ્રમાણે તે મહાપુરુષે બ્રાહ્મસમાજની બધી હકીકત સવિસ્તર કહેવા માંડી. પશ્ચિમ પ્રાંતના આ અજાણ્યા મહાપુરુષે બ્રાહ્મસમાજ સંબંધી વાતો ઉપરાંત બીજી ખાસ મહત્ત્વની જે જે વાતો કહી તેથી તો હું આભોજ બની ગયો. પછી તે મહાપુરુષે પ્રેમપૂર્વક મારા શરીરે હાથ ફેરવ્યો. તેમના વરદ હસ્તના સ્પર્શથી મેં એક અદ્ભુત શક્તિ-સંચાર અનુભવ્યો. પછી તે મહાપુરુષે મને પ્રસન્ન થઈ દીક્ષામંત્ર આપ્યો અને સાધનપદ્ધતિ પણ બતાવી. (બંગ. સં. ૧૨૬૦ આષાઢ માસ) આ પ્રમાણે અનાયાસે આવો અપૂર્વ લાલ મળવાથી મેં લક્ષ્મીલાલથી ‘ગુરુદેવ’ને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. બહુ તપાસ કરી તોપણ જ્યારે પત્તો ન મળ્યો, ત્યારે છેવટ નિરાશ થઈ હું આશ્રમમાં આવ્યો. મેં સંન્યાસી મહારાજને સર્વ હકીકત કહી. આ વાત સાંભળી તે બહુ રાજી થયા અને કહ્યું કે “હવે તમારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. તમે યોગેશ્વરનો કૃપાપ્રસાદ મેળવ્યો છે. હવે જરૂર પડ્યે આપોઆપ દર્શન થશે.”

“આ ઘટના બન્યા પછી એક દિવસ અચાનક રામશીલા પહાડપર મને શ્રીગુરુદેવનાં દર્શન થયાં. તેમને પ્રણામ કરતાંજ મારું હૈયું હાથ ન રહ્યું. પછી ગુરુદેવ પોતાનો વરદ હસ્ત મારા મસ્તકપર મૂકી મને આશ્વાસન આપી કહેવા લાગ્યા કે “વત્સ ! શાંત થા, ગભરાવાની કશી જરૂર નથી. ભજન કરો, સમય આવે વિ. ૧૦

સૌ સારાં વાનાં થઇ રહેશે.”*

ગયાધામમાં શ્રીપાદ ઇશ્વરપુરી પાસેથી દીક્ષા લીધા બાદ જેમ શ્રીગૌરાંગદેવને મહાભાવનો ઉદય થયો હતો, તેમ ગોસ્વામીજીને પણ દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી તેવાજ મહાભાવનો ઉદય થયો હતો. ગરમ કરવા મૂકેલું દૂધ શરૂઆતમાં તો ઉકળીને ઉભરાઈ જવા લાગે છે. એ વખતે ઉભરાતું જોર એવું હોય છે કે પાત્રમાં તે રહી શકતું નથી, પણ જેમ જેમ દૂધ ઘાટું થવા માંડે છે, તેમ તેમ ઉભરાઈને બહાર જવાની બીક રહેતી નથી અને બધી ક્રિયા પાત્રની અંદરજ થાય છે. તેજ પ્રમાણે નવાનુરાગી એવી પ્રબળ ભાવાવસ્થા અનુભવે છે, કે તે તેને જીરવી શકતો નથી. આ અવસ્થામાં તે ઘણાજ વિહ્વળ-આકુળવ્યાકુળ બની જાય છે; પરંતુ ભાવાવસ્થાનો પરિપાક થતો જાય છે, તેમ તેમ તે આંતરિક અનુભવનું રૂપ લે છે અને સાધક નિજનંદમાંજ મસ્ત રહી તેનું આસ્વાદન કરે છે. ગોસ્વામીજીને પણ દીક્ષાપ્રાપ્તિ થયા બાદ જે મહાભાવનો ઉદય થયો હતો, તેનો આવેગ તેઓ પણ જીરવી શક્યા નહોતા. તેમને તો એટલો બધો ભાવાવેશ થયો હતો કે તેઓ ચૌદ-પંદર દિવસસુધી આકુળવ્યાકુળ રહ્યા હતા અને નહાવું-ખાવું વગેરે પણ ભૂલાઈ જઈ રાતદિવસ નિજનંદમાંજ રહેતા. આ અવસ્થા દરમિયાન પૂજ્ય રઘુવરદાસજી ક્યારેક ક્યારેક તેમને બિલ્વપત્રને ભીંજવી ભીંજવીને થોડું દૂધ પીવડાવતા. આ અવસ્થા દરમિયાન ઘણી ચમત્કારી ઘટનાઓ બની હતી. એક વાર એક મોટો સાપ ગોસ્વામીજીના શરીર ઉપર ચઢ્યો હતો, પણ તેનો તેમને કંઈજ ખ્યાલ રહ્યો નહોતો અને તે મહાસર્પે પણ તેમને કંઈ નુકસાન કર્યું નહોતું. ભાવ ક્રમે કરીને ગાઢ થતો ગયો અને ગોસ્વામીજી પણ ધીરે ધીરે સ્વસ્થ થતા ગયા. પછી તેમણે થોડો વખત આકાશગંગા પહાડપરના આશ્રમમાંજ ઉચ્ચ સાધના કરી. એક ગુફામાં ઘણો ખરો સમય એકલા રહી સાધના કરતા. ગુરુદેવે આપેલા મંત્રનો જપ કરતાં કરતાં, તેઓ ક્યારેક બહુજ રડતા તો ક્યારેક એવા કે ખડખડાટ હસતા કે તે સાંભળીને મહારાજશ્રી રઘુવરદાસજી વગેરે અન્યાન્ય આશ્રમવાસીઓ પણ આશ્ચર્ય પામતા.

આ પ્રમાણે ગોસ્વામી મહારાજ આકાશગંગા પહાડ ઉપર

* ‘આશાવતીના ઉપાખ્યાન’ માંથી; તેમજ ગોસ્વામી મહારાજે શિષ્યવર્ગને સંભળાવેલ વૃત્તાંત ઉપરથી.

જ્યારે ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા હતા, ત્યારે એક દિવસ તેમના ગુરુદેવે અચાનક દર્શન આપી કહ્યું કે “તમારે સંન્યાસ દીક્ષા લેવી પડશે. કાશીધામમાં હરિહરનંદ સરસ્વતી નામે એક પ્રસિદ્ધ સંન્યાસી રહે છે. તેમની પાસે જઈ તમોએ જે રીતે બ્રાહ્મધર્મની દીક્ષા લીધી અને ઉપવીતનો ત્યાગ કર્યો વગેરે સર્વ હકીકત તેમને વિસ્તારપૂર્વક કહી સંભળાવજો. આ બધો વૃત્તાંત સાંભળી તે સંન્યાસી મહારાજ તમને જે વિધિ બતાવે તે શ્રદ્ધાપૂર્વક કરજો.”

ઉપર પ્રમાણેનો ગુરુદેવનો આદેશ સાંભળી, ગોસ્વામી મહારાજ કાશીધામ ગયા. ત્યાં જઈ સ્વામીશ્રી હરિહરનંદ સરસ્વતીની તપાસ કરતાં તેમનાં દર્શન થયાં. સંન્યાસી મહારાજને ભાવપૂર્વક નમસ્કાર કરી, પોતાના ગુરુની આજ્ઞા કહી સંભળાવી; તેમજ બ્રાહ્મધર્મમાં પોતે દાખલ થયેલા અને ત્યારપછીની જે જે સ્થિતિઓમાંથી પસાર થયેલા તે બધું પણ તેમને સવિસ્તાર કહી સંભળાવ્યું. આ સાંભળી સ્વામીજીએ કહ્યું કે “તમોએ તો પરમહંસોને પણ દુર્લભ એવી ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે. તમારી પાસે પ્રાયશ્ચિત્તની વાત જ કરવા જેવું નથી; પરંતુ પરમકૃપાળુ પરમાત્માનો ગૂઢ સંકેત એવો છે કે, તમારાદ્વારા આ જગતમાં શાસ્ત્ર તથા સદાચારની પ્રતિષ્ઠા થવાની છે; તેથી તમો પોતે જ શાસ્ત્રાનુસાર વર્તો તો જ અન્ય લોકો તમારું અનુકરણ કરી શાસ્ત્રમર્યાદાને પાળે; માટે તમારે લોકકલ્યાણની ખાતર ફરીથી વિધિપુરઃસર ઉપવીત ધારણ કરવું પડશે. આ બાબતમાં તમો સંમતિ આપતા હો તો ખુશીથી હું તમને સંન્યાસ દીક્ષા આપું.”* ગોસ્વામી મહારાજે સંમતિ આપી એટલે સ્વામીજી મહારાજે તેમને નામમાત્રનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવ્યું, પછી ઉપવીતસંસ્કારથી પાવન કર્યા અને ત્યારપછી ચોથે દિવસે યથાવિધિ વિરજાહોમ કરાવી તેમાં શિખાસૂત્રની આહુતિ અપાવીને યથાવિધિ સંન્યાસદીક્ષા આપી ગોસ્વામીજી મહારાજનું “અચ્યુતાનંદ સરસ્વતી” એવું નામ પાડ્યું; પરંતુ ગોસ્વામીજી મહારાજ લોક-પ્રતિષ્ઠાથી તો સો ગાઉ દૂર નાસતા; તેથી તેમણે આ મહત્તાસૂચક નામનો ક્યારેય પણ વ્યવહાર કર્યો નથી.

પુરાણમાં લખ્યું છે કે, એક વખતે દેવર્ષિ નારદ કરતા કરતા હિમાલય તરફ જઈ ચઢ્યા. ત્યાં ઋષિમુનિઓને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતા જોઈ તેમના મનમાં થયું કે “અહો ! ભગવાનને પ્રસન્ન

* ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી સાંભળેલું.

કરવા માટે આ બધા ઋષિમુનિઓ કેવી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે, અને હું તો ખૂબ ખાઉં છું, પીઉં છું અને વીણા બજાવતો આનંદથી ફરતો ફરું છું!! ધિક્કાર છે મને!” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને નારદજી હિમાલયની એક ગુફામાં તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. આ તરફ વૈકુંઠમાં ત્રણ દિવસપર્યંત નારદજીની ગેરહાજરીથી હાહાકાર વર્તી રહ્યો. નારદજી વિના, વીણા બજાવી સુમધુર ગાનથી ભગવાનને તથા તેમના સેવકોને આનંદ કોણ આપશે ? નારદજી તો જણાતાય નથી. અંતર્યામી ભગવાન દેવર્ષિ નારદનો મનોભાવ બાણી લઈ તેમને દર્શન દેવા પધાર્યા. નારદજી તો આંખો મીંચીને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી નારદજી ધ્યાનમાંથી જાગૃત થતાં ભગવાને પૂછ્યું કે “હિ નારદ ! અહીં બેઠા બેઠા શું વિચારી રહ્યા છો ? તમારા અભાવથી તો વૈકુંઠમાંથી આનંદનો લોપ થવા બેઠો છે.” નારદજીએ કહ્યું કે “હિમાલયના ઋષિમુનિઓને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતાં બેઠેને મને એવો વિચાર આવ્યો કે ‘ધન્ય છે આ ઋષિમુનિઓને, કે જેઓ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે ! અને મને ધિક્કાર છે કે આવી કોઈ પણ તપશ્ચર્યા મેં કરી નથી; એટલે થોડા દિવસ એકાંતમાં તપશ્ચર્યા કરવાના વિચારથી અહીં બેઠો છું.’” આ સાંભળી ભગવાને પૂછ્યું “પણ તપશ્ચર્યાનો હેતુ શું છે તે તો કહે ?” નારદજીએ જવાબ આપ્યો કે “ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ.” ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે “તો હવે વૈકુંઠ ચાલ, તારે તપસ્યા કરવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. ભગવાન શું તને નિત્યપ્રાપ્ત નથી ?”

અમે પણ જે જીવનમુક્ત મહાપુરુષના જીવનચરિત્રનું અવલોકન કરીએ છીએ; તેમને પણ દીક્ષા, તપશ્ચર્યા, સંન્યાસદીક્ષા વગેરેની શી આવશ્યકતા હતી ? બાળપણથીજ ગોસ્વામીજી તેમના ઇષ્ટદેવ શ્યામસુંદરના લાડીલા હતા. જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થામાં ગોસાંઈજી મહારાજને શ્રીશ્યામસુંદરનો સંબંધ બન્યો રહેતો. કેટલાંય દુઃખ અને સંકટોમાંથી ભગવાને તેમની પ્રત્યેક પ્રસંગે અતિ રક્ષા કરી હતી. ગ્રાહ્ય-સમાજમાં દાખલ થયા ત્યારથી તે તેનાથી છૂટા થયા ત્યાંસુધી તેમને ભગવાનેજ દોર્યા હતા. આ સમસ્યાનો નિકાલ આપણને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર, શ્રીગૌરાંગદેવ, શ્રીબુદ્ધદેવ તેમજ ગુરુ નાનકે વગેરે અવતારો તેમજ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોમાંથી

મળી આવે છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સનાતન પુરુષોત્તમ હતા, તોપણ તેઓ સાંદીપની ઋષિ પાસે શિષ્યભાવે ભણવા ગયા હતા. શ્રીગૌરાંગદેવ પૂર્ણપુરુષોત્તમ હતા, છતાંય તેમણે શ્રીપાદ ઇશ્વર-પુરી પાસે યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને શ્રીકૈશવભારતી પાસેથી સંન્યાસદીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. આ વગેરે જીવનમુક્તો માટે દીક્ષા અને સંન્યાસગ્રહણ એ તો માત્ર લોકસંગ્રહ માટેજ હોય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગીતાજીમાં કહે છે કે:—

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।

સ યત્પ્રમાણં કુરૂતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥

અર્થાત્ જનસમાજ હમેશાં મહાપુરુષોનાં આચરણોનુંજ અનુકરણ કરે છે; મહાપુરુષો જે જે કાર્યને યોગ્ય ગણે છે, તેનેજ લોકો પ્રમાણ ગણી તે પ્રમાણે વર્તે છે. વળી પણ કહ્યું છે કે:—

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।

મમ વર્ત્માનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥

અર્થાત્—હે પાર્થ! હું કદાચ આજસુ થઈ મારી ફરજો ન બબલું, તો લોકો પણ મારું અનુકરણ કરી આજસુના સરદાર બની જાય, એમાં કંઈ શંકાજ નથી, અને પરિણામે:—

ઉત્સીદેયુરિમે લોકાઃ ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

અર્થાત્ જે હું ધર્માનુસાર કર્મ ન કરું તો અધર્મ વધી જઈ આ બધા લોકોનું નિકંદનજ નીકળી જાય !

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥

પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ।

ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય સંભવામિ યુગે યુગે ॥

અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે ધર્મનો લોપ થાય છે અને અધર્મની વૃદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું અવતાર ધારણ કરું છું. સંતપુરુષોના રક્ષણને માટે, દુષ્ટોનું દલન કરવા માટે અને ધર્મની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવા માટે હું વારંવાર અવતાર ધારણ કરું છું.

શ્રીચૈતન્ય ચરિતામૃતમાં પણ કહ્યું છે કે:—

“સાધનવિના સાધ્ય વસ્તુ કેહ નાહિ પાય.”

અર્થાત્ સાધન કર્યા સિવાય કોઈને સિદ્ધિ મળતી નથી.

માટે આ સાધન શું છે, તે કોઈપણ સામર્થ્યવાન પુરુષ આ-

ચરી બતાવે, ત્યારેજ સામાન્ય લોકોને તેને અનુસરવાનું સુગમ થઈ પડે છે. એવા એક આદર્શ પુરુષના જીવંત પ્રભાવથી અને-કોનાં જીવન પલટાઈ જાય છે અને તેઓ ભગવાનના માર્ગમાં આગળ વધવા લાગે છે; પ્રાણીતે પણ તેનું પાલન કરે છે તથા પરમપદની પ્રાપ્તિમાટે દેહ, ધન, ધામ વગેરેના ભોગ આપવાની ભાવનાઓ જાગે છે તથા લોકોને એવા મહાપુરુષોનાજ ઉપદેશો વાંચવા-વિચારવાનું વધારે ગમે છે.

બંગ. સં. ૧૩૦૦ના ફાગણ શુકલ પૂર્ણિમાને દિને શ્રીધામ નવદ્વીપમાં શ્રીગૌરાંગપ્રભુનો જન્મોત્સવ થતો હતો; તેમાં ભાગ લેવા ગોસ્વામીજી જ્યારે નવદ્વીપ આવ્યા, ત્યારે ત્યાંના કેટલાક અજ્ઞાની માણસોએ તેમને ઉપવીતત્યાગી બ્રાહ્મસમાજ ગણી જન્મોત્સવમાં નિમંત્રણ ન આપવાનો તેમજ અન્યાય પ્રકારે અપમાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એવામાં નવદ્વીપમાં ‘હરિસલા’ના સ્થાપક પરમ ભાગવત વ્રજનાથ વિદ્યારત્ન મહાશયના સુયોગ્ય પુત્ર શ્રીયુત મથુરાનાથ પદરત્ન મહાશયે સ્મૃતિશાસ્ત્રોના શ્લોકો ટાંકી બતાવી વિરોધી પક્ષની બધી દલીલો તોડી પાડી અને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે ‘સત્યધર્મની પ્રાપ્તિમાટે સાધારણ બ્રાહ્મધર્મોનો કદાચ ભંગ થાય તો તેથી કંઈ ધર્મનો લોપ કર્યો કહેવાય નહિ.’ વળી તેમણે કહ્યું કે “એમણે (ગોસ્વામીજીએ) જે અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી છે તે દેવોને પણ દુર્લભ છે, તેમનાં પ્રત્યેક કાર્ય શાસ્ત્રને અનુસરતાંજ છે.” કહેવાની જરૂર નથી કે, પદરત્ન મહાશયના પ્રયાસથી વિરોધી પક્ષ બિલકુલ શાંત થઈ ગયો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમણે ગોસ્વામીજીની પોતાની ભૂલ માટે માફી માગી અને ગોસ્વામીજીને જન્મોત્સવમાં બહુ પ્રેમપૂર્વક નિમંત્રણ આપ્યું. આ પ્રમાણે ગોસ્વામી મહારાજે શ્રીગૌરાંગપ્રભુના જન્મોત્સવમાં બહુ ઉત્સાહ-ભર્યો ભાગ લીધો અને નદિયાનિવાસી લોકોએ પણ તેમની સન્માનપૂર્વક સેવા કરી હતી. એટલે સિદ્ધ થાય છે કે, ગોસ્વામીજીના ઉપવીતત્યાગની વાતને આગળ કરીને શાસ્ત્રનો સાચો અર્થ સમજવામાં અશક્ત, સાધકજીવનની તીવ્ર વ્યાકુળતા સમજવાને અસમર્થ અજ્ઞાન લોકો આજમુઘી જે ધાંધલ મચાવતા તે પાયા-વગરનીજ હતી.

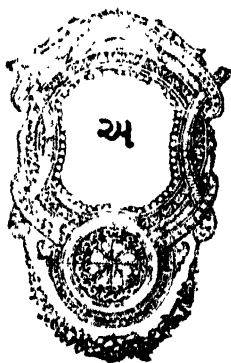
પ્રકરણ નવમું

ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર
નહિ, મહાત્મા રામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમાગમ,
અ. લોકનાથજીનો પરિચય

ગુરુર્દેવો ગુરુર્ધર્મો ગુરુનિષ્ઠા પરંતપઃ ।

ગુરોઃ પરતરં નાસ્તિ નાસ્તિ તત્ત્વં ગુરોઃ પરમ્ ॥

(ગુરુગીતા)

અર્થાત્ ગુરુજ દેવતા છે, ગુરુજ ધર્મ છે, ગુરુ-
માં અનન્ય નિષ્ઠા એજ પરમ તપ છે, ગુરુથી
શ્રેષ્ઠ બીજા કોઈ દેવ નથી તથા ગુરુતત્ત્વથી પર
એવું કોઈ બીજું તત્ત્વ પણ નથી.

કોઈ ભાગ્યશાળી ઉપર ભગવાન બ્યારે કૃપા
કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તેને ગુરુ અથવા
અંતર્યામીરૂપે તત્ત્વો આપી કૃતાર્થ કરે છે. કહ્યું છે કે:-

નૈવોપયાન્ત્યપચિત્તિ કવચસ્તવેશ

બ્રહ્માયુષાપિ કૃતમૃદ્ધમૃદઃ સ્મરન્તઃ ।

યોઽન્તર્બહિસ્તનુમૃતામશુભં વિધુન્વ-

ભાચાર્ય ચૈત્યવપુષા સ્વગતિં વ્યનક્તિ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત, સ્કંધ ૧૧, અધ્યાય ૧૭)

અર્થાત્ હે ભગવન્! પ્રહ્લ્લજ્ઞાની મહાત્માઓ આપના ઉપકારનો
બદલો કોઈપણ રીતે વાળી શકે તેમ નથી, તેથી તેઓ આપના
ઉપકારનું સ્મરણ કરીનેજ રાજી રહે છે. વળી આપ બાહ્યરથી
આચાર્યરૂપે અને અંદરથી અંતર્યામીરૂપે દેહધારીઓના દોષ દૂર
કરી આપના પરમપદની પ્રાપ્તિ કરાવો છો.

સદ્ગુરુની કૃપાવિના કોઈપણ ધર્મનિષ્ઠામાં કોઈને પણ સાચી

શ્રદ્ધા ખેસતી નથી. અને એવી શ્રદ્ધા નથી ખેસતી ત્યાંસુધી મોક્ષ તો દૂર રહ્યો પરંતુ સાંસારિક વાસના પણ ટળતી નથી. કહ્યું છે કે:-
રહ્મણૈતત્તપસા ન યાતિ ન ચેજ્યયા નિર્વપણાત્ ગૃહાદ્વા ।

ન છન્દસા નૈવ જલાગ્નિસ્ત્રયૈર્વિના મહત્પાદરજોઽભિષેકમ્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત, સ્કંધ ૫, અધ્યાય ૨૦, શ્લોક ૧૨)

અર્થાત્:-(ભરતરાજ રહ્મણને કહે છે કે) હે રહ્મણ ! મહા-
ત્માઓની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવ્યા સિવાય બ્રહ્મચર્યાદિ તપવડે
કે યજ્ઞયાગવડે, ઘેરથી નાસી છૂટવાથી કે વૈદિક મંત્રોવડે વરુણદેવ,
અગ્નિદેવ તેમજ સૂર્યનારાયણની ઉપાસના કર્યાથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ
થઈ શકતી નથી. વળી કહ્યું છે કે:-

નૈષાં યતિસ્તાવદુરુક્રમાંઘ્રિ સ્પૃશત્યનર્થોપગમો યદર્થઃ ।

મહીયસાં પાદરજોઽભિષેકં નિષ્કિંચનાનાં ન વૃણીત યાવત્ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત સ્કંધ ૫, અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૧૨)

અર્થાત્ નિષ્કિંચન મહાત્માઓની ચરણરજ મસ્તકે ચઢાવ્યા-
વિના અને તેનો અનન્યભાવે આશ્રય ગ્રહણ કર્યા સિવાય ભગ-
વાનનાં ચરણકમળમાં પ્રીતિ થતી નથી અને ત્યાંસુધી સંસાર-
બંધન પણ છૂટતું નથી.

જે કે ગોસ્વામી મહારાજ બાળપણથીજ તપશ્ચર્યાદિ સાધન
કરતા હતા, તોપણ ગુરુકૃપા પ્રાપ્ત થયા સિવાય તેમને સાચી
સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. પછી સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થતાંજ તેમનાં
પ્રજ્ઞાચક્ષુ ખુલી ગયાં હતાં અને અનંત ધામનો દરવાજો ખુલ્લો
થયો હતો. આ સંબંધમાં તેમણે “યોગસાધન” નામના ગ્રંથમાં
લખ્યું છે કે, ...ત્યાર પછી (બ્રાહ્મસમાજની પ્રણાલિકા મુજબ
સાધનો કર્યા છતાં પણ મને જ્યારે સ્થાયી શાંતિ ન મળી,
ત્યારે) હું તીર્થસ્થાનોમાં વિચરણ કરવા લાગ્યો. રામાત્, શાકત,
વૈષ્ણવ, બાઉલ, મુસલમાન ફકીર, બૌદ્ધ ભિક્ષુ વગેરે અનેક સંપ્રદા-
યના માણસો પાસે ગયો અને તેમણે બતાવેલી સાધનાઓ પણ
કરી જોઈ, છતાં ક્યાંય મને શાંતિ ન મળી. છેવટે પ્રભુકૃપાથી શ્રી-
ગયાતીર્થમાં આકાશગંગા પહોંચી ઉપર મને એક નાનકડાંથી
મહાત્માનાં દર્શન થયાં અને તેમણે મને કૃપા કરી યોગદીક્ષા આપી.
ત્યારથી મારા જીવનમાં એક પ્રકારનું અસામાન્ય રૂપાંતર થઈ ગયું
અને મને એક અપૂર્વ અવસ્થાનો લાભ થયો છે. જે કે હું કેઈ

ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના દેહાર નહિ ઇ૦ ૧૧૭

મોટો દેવ થઈ ગયો છું એવું કહેવા ઇચ્છતો નથી, પરંતુ મારે સત્ય અને કૃતજ્ઞતાને ખાતર કહેવું જોઈએ કે, ૨૧ને કોઈ પણ પ્રકારની વાસના રહી નથી. અને હું અનંત સામ્રાજ્યને દ્વારે પહોંચી ગયો છું એવું દેખાય છે તેનું હું વાણી દ્વારા વર્ણન કરી શકતો નથી.

સાંખ્યદર્શનકાર કપિલદેવજી એવું જણાવે છે કે, આ જીવને પ્રકૃતિ-પુરુષનો યથાર્થ વિવેક કરતાં નથી : આવડતો, તેથીજ તેને આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌમિક, એ ત્રિતાપો સહન કરવા પડે છે; અને જ્યારે તે પ્રકૃતિ-પુરુષનો યથાર્થ વિવેક કરી શકે છે ત્યારે તેને ત્રિતાપની શાંતિ થાય છે અને સાથે સાથે એક પ્રકારના અપૂર્વ આનંદનો પણ અનુભવ થાય છે. આ આનંદનેજ કપિલદેવજીએ મોક્ષ કહ્યો છે.+

મહામતિ પતંજલિ મુનિએ પોતાના યોગદર્શનમાં જણાવ્યું છે કે, પ્રમાણ, વિપર્યય, સંકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ, એ પાંચ પ્રકારની જે ચિત્તની વૃત્તિઓ છે તેનો સમ્યક્ પ્રકારે નિરોધ થાય છે ત્યારેજ યોગીને અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો આનંદ મળી શકે છે. આ અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનેજ યોગશાસ્ત્રમાં 'મોક્ષ' અથવા માનવ-જીવનના અંતિમ ધ્યેયતરીકે સ્વીકારેલું છે.x

મહર્ષિ કણુદે પોતાના વૈશેષિક દર્શનમાં કહ્યું છે કે, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, યત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને ભાવ નાખ્ય સંસ્કાર, એ નવ પ્રકારની જે ગુણવૃત્તિઓ છે તેનો નાશ થાય છે, ત્યારેજ દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થઈ શકે છે. આ દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિનેજ વૈશેષિક દર્શનમાં મોક્ષ કિંવા જીવનું એકમાત્ર સાધ્ય ગણવામાં આવ્યું છે. ÷

નૈયાયિક મહર્ષિ ગૌતમે પોતાના ન્યાયશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, શરીર, છ ઇન્દ્રિયો, છ વિષયો, છ પ્રકારની બુદ્ધિ, સુખ અને દુઃખ,

+ પ્રકૃતિપુરુષાવિવેકાદસ્ય ત્રિવિધદુઃખોત્પદસ્તદ્વિવેકાત્ ત્રિવિધ દુઃખસ્ય પ્રધ્વંસઃ સ્યાત્ । સ એવાનન્દપ્રાપ્તિરિત્યુપચારિત્વમિતિ કપિલઃ ॥

(શ્રીમદ્ બળદેવ વિદ્યાભૂષણપ્રણીત સિદ્ધાંતરત્ન ૧ પ્રથમ પાદ ૫ સૂત્ર)

x પંચવિધ ચિત્તવૃત્તિનિરોધાદેવ ધર્મમેધ શબ્દવાચ્યાદસંપ્રજ્ઞાત સમાધેરસ્યતાયિતિ પાતંજલિઃ । (યોગદર્શન, ૫ સૂત્ર.)

÷ નવાનાં વૈશેષિકગુણનાં પ્રાગ્ભાવ સદ્વર્ત્તિધ્વંસોભવેત્ સ એવાનન્દાવાપ્તિરિતિ કણાદઃ । (સિદ્ધાંતરત્ન, ૭ સૂત્ર.)

એ એકવીસ સ્થાનો. દુઃખનાં મૂળ છે. આ એકવીસ જાતનાં દુઃખોની આત્યંતિક નિવૃત્તિનેજ ન્યાયશાસ્ત્રમાં 'મુક્તિ' કહેલી છે.†

પૂર્વમીમાંસાશ્રમ લગવાન જૈમિનિએ એવું જણાવ્યું છે કે, વેદોક્ત શુભ કર્મોનાં અનુષ્ઠાનથી જીવને દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દુઃખનાશ અને સુખપ્રાપ્તિ એજ પૂર્વમીમાંસાશાસ્ત્રનો 'મોક્ષ' છે, અને તેનેજ જીવનું અંતિમ સાધ્ય ગણવામાં આવ્યું છે.‡

પરંતુ લગવાન વેદવ્યાસજી ઉપર જણાવેલા 'મોક્ષ'ને સાચી મુક્તિતરીકે અથવા જીવોના અંતિમ લક્ષ્યતરીકે સ્વીકારતા નથી. કેમકે ઉપરોક્ત દર્શનશાસ્ત્રોમાં મોક્ષનું એકદેશી વર્ણન હોઈને અમુક ચિત્તવૃત્તિઓનો અથવા ગુણવૃત્તિઓનો નિરોધવા ધ્વંસ કરવો તેનેજ મોક્ષ માનવામાં આવ્યો છે. એ સાચો મોક્ષ નથી. પણ એને તો 'અભાવાત્મક' મોક્ષ કહી શકાય. જેમ કેઈ ભાર ઉપાડનારો મજૂર ભારને ઉતારી જતાં તે પોતાને સુખી માની લે, એ જાતનો આ મોક્ષ થયો. તેમાં ભાર ઉપાડવાનું દુઃખ ગયું ખરૂં, પણ તેથી કેઈ સ્વતંત્ર સુખની પ્રાપ્તિ ન થાય કે કંઈ નવો આનંદ ન મળ્યો; માટે આ જાતના 'અભાવાત્મક' મોક્ષને આપણે સાચા મોક્ષતરીકે નજ ગણી શકીએ.

વળી આ બધી માયિક ઇદ્રિયો તથા અંતઃકરણદ્વારા આપણને જે કંઈ સુખ દુઃખાદિનો અનુભવ થાય છે તે કંઈ નિત્ય નથી. માટે આ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામનારા પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થતું સુખ, એ અવિનાશી અંતિમ લક્ષ્ય હોઈ શકે નહિ.

લગવાન વેદવ્યાસજીના મત પ્રમાણે તો આ જડચૈતન્ય સર્વના સ્વાર્મ । છતાં એ સર્વથી પર એવા પરમાત્મદેવનું યથાવત જ્ઞાન અને સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારેજ જીવને દુઃખમાત્રની આત્યંતિકી નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદની નિત્યપ્રાપ્તિરૂપી મોક્ષ અથવા પરમધામ પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત જેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેના જીવનકાળમાં પણ મુક્તાત્માનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો કૂટી નીકળે છે.* શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-રસો

† एका विंशति विधस्य दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिर्भवेत्
सैव सुखान्नाप्तिरिति गौतमः । (સિદ્ધાંતરત્ન ૮ સૂત્ર.)

‡ वेदो क शुभकर्मभिर्दुःखहानिः सुखलाभश्चेति जैमिनिः ।

(સિદ્ધાંતરત્ન)

* किं तु सर्वेश्वरामिरव्ययस्य पुरुषोत्तमस्य स्वरूपतो गुण-

ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ ૪૦ ૧૧૯

વૈ સઃ “તે રસસ્વરૂપ છે.” આ રસસ્વરૂપ પરમાત્મામાં નિમગ્ન થઈ જવું એજ જીવોનું અંતિમ ધ્યેય છે. આવી અપૂર્વ દિવ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માત્ર નિષ્કામ ભક્તિજ છે.

સંન્યાસ લીધા પછી, ગોસ્વામીજીએ સંસારનો ત્યાગ કરી, શ્રીવૃંદાવનધામમાં, સાધનભજન કરવામાં શેષ જીવન ગાળવા વિષે, પોતાના ગુરુદેવને અનુમતિ આપવા પ્રાર્થના કરી; ત્યારે પરમહંસજીએ કહ્યું કે “આ શું બોલો છો ? ભગવાન તમારા દ્વારા સંસારમાં કરવા ઇચ્છે છે અને તમારે એકાંતવાસ કરવો છે, એ કેમ બનશે ?” આ ઉત્તર સાંભળી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “ગુરુદેવ ! એને માટે હું લાયક નથી. એવી યોગ્યતા તો આપ જેવાઓમાં હોય.” પરમહંસજીએ કહ્યું કે “હું” તો એકાંતવાસી હોવાથી મને તો કેઈ બાજુનું પીછાણતુંય નથી, અને તમે તો પ્રસિદ્ધ અદ્વૈતવંશમાં જન્મેલા હોઈ બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રવેશ કર્યાથી અનેક લોકોના પરિચયમાં આવી પ્રખ્યાત થયા છો. માટે ભગવદ્દિશ્ષા સમજી લઈને હવે તમે તે કાર્યનું મંગળાચરણ કરો. હજી બ્રાહ્મસમાજની સાથેનો સંબંધ છોડી દેવાનો સમય થયો નથી, વખત આવશે ત્યારે સર્પની કાંચળીની પેઠે એ સંબંધ પણ આપોઆપજ છૂટી જશે.” x આટલું કહી પરમહંસજી તેમને થોડો વખત વિંધ્યાચલમાં રહીને સાધન કરવાનો આદેશ કરી પોતાના સ્થાન તરફ ચાલી નીકળ્યા. ગોસ્વામીજી પણ ગુરુદેવની આજ્ઞા મસ્તકે ચઢાવી, વિંધ્યાચલ પર્વતપર જઈ, ત્યાં એકાંત સ્થળે સાધનભજન કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે થોડો વખત સાધના કરતાં, તેઓ એક વિચિત્ર દશાને પ્રાપ્ત થયા. સાધનભજન કરતાં કરતાં, તેમના અંતરમાં નામાગ્નિ પ્રબલિત થવા લાગ્યો. અમુક હૃદયુધી પ્રગતિ કર્યા પછીજ સાધકના અંતરમાં નામાગ્નિ પ્રબલિત થાય છે, અને તેમાં તેની સર્વ વાસનાઓ ભસ્મીભૂત થઈ જઈ અંતઃકરણ કંચન જેવું નિર્મલ બને છે. આ રીતે જ્યારે

तच्च परिज्ञानं सज्ञानपूर्वकं तस्यै कल्प्यते । तथा हि ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहानिः । तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवलमाप्तकामः । यत् आत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् । अजं ध्रुवं सर्व तत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः । इत्यादि श्रवणात् सिद्धांतरत्न ११ सूत्र)

x ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી સાંભળેલું.

અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, ત્યારેજ તે પરમાત્મદર્શન પામી અલૌકિક બ્રહ્માનંદ અનુભવી શકે છે. સહેજ પણ વાસના રહી હોય ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે થઈ શકતું નથી. આવી અવસ્થા પામવા માટે સાધનભજનમાં આગળ વધેલા સાધકની પરમાત્મસાક્ષાત્કાર માટેની આતુરતા બહુજ વધી જાય છે. વેદનાનો અનુભવ થાય છે, સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ તેને સુખદાયી જણાતી નથી, સઘળી લૌકિક વસ્તુસ્થિતિઓ તેને ઝેર જેવી લાગે છે અને તેને જીવવું એ પણ દુઃખરૂપજ લાગે છે. સુયોગ્ય ગુરુ જેના સહાયક હોય છે તેઓ તો આ અવસ્થા પણ નિર્વિઘ્ને વટાવી જઈ ઉચ્ચાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. કાચા લૌકિક ગુરુને શ્રેષ્ઠ ગુરુ સમજી લેનાર ભોળો સાધક આવે પ્રસંગે આત્મહત્યા પણ કરી બેસે છે; કોઈ ગાંડા થઈ જાય છે તો કોઈ એ માર્ગજ મૂકી દે છે. શ્રીપાદ સનાતન ગોસ્વામીને જ્યારે આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હતી, ત્યારે તેમણે શ્રીજગન્નાથજીના રથના ચક્ર નીચે ચગદાઈ મરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો; પરંતુ અંતર્યામી મહાપ્રભુજીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા હતા. રઘુનાથ ગોસ્વામી મહારાજની પણ એવી અવસ્થા થતાં તેઓ પર્વતપરથી પડીને પ્રાણત્યાગ કરવા તત્પર થઈ ગયા હતા; પરંતુ શ્રીપાદ સનાતન ગોસ્વામીએ તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા હતા અને તેમને દિલાસો આપ્યો હતો.

પોતાની એવી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં ગોસ્વામીજી જણાવે છે કે “તે વખતે મારા પ્રાણ આકુળવ્યાકુળ થઈ જતા, રાતદિવસ વેદના થતી, કશામાંય સુખ લાગતું નહિ, ખાવું પીવું પણ ઝેર જેવું લાગતું, સહિષ્ણુતાની હદ આવી ગઈ, એટલે સાધનભજન છોડી દેવા તૈયાર થયો.” તેવામાંજ ગુરુદેવે દર્શન દીધાં અને કહ્યું કે “ગભરાઈશ નહિ, ધીરજ રાખજે; સાધના ચાલુ રાખજે; બધી વેદના સદાને માટે શાંત થઈ જશે.” વળી કહ્યું કે “તમે થોડો વખત જ્વાલામુખી તીર્થમાં જઈ સાધના કરો તો તમારી આ વેદના સત્વર શાંત થઈ જશે.” ગુરુદેવના આદેશાનુસાર હું તરત જ્વાલામુખી ગયો અને ત્યાં સાધના કરવા લાગ્યો. થોડો વખત સાધના કર્યાથી સઘળી વેદના શાંત થઈ ગઈ અને મેં એક પ્રકારની અપૂર્વ અને સરસ સ્થિતિ અનુભવી.*

જ્વાલામુખી તીર્થમાંથી આ પ્રકારની ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત

* ગોસ્વામીજી પાસેથી સાંભળેલું.

ગુરૂ વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ ઇં ૧૨૧

કરી, ગોસ્વામીજી પાછા ગયાજી આવ્યા અને ત્યાં આકાશગંગા પહાડપર સાધન કરવા લાગ્યા. આ વખતે પરમહંસદેવ વારંવાર તેમને દર્શન દેતા અને સાધનમાર્ગનો ઉપદેશ આપતા હતા તેમજ અનેક પ્રકારે સહાય કરતા હતા. એક દિવસ તો ગુરુદેવ તેમને આકાશગંગા પહાડના એકાંત ભાગમાં લઇ ગયા અને ત્યાં અણિમા, લઘિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, વશિત્વ, ઇશિત્વ અને ચત્રકા-ભાવસાયિત્વ વગેરે સિદ્ધિઓ વિષે અનુભવસિદ્ધ માહિતી આપી.

પછી ગોસ્વામીજી ગયા થઇને કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં કુટુંબ-પરિવાર સાથે રહેવા લાગ્યા. ગોસ્વામીજી સંન્યાસી થઇ સંસારનો ત્યાગ કરશે એવી સંબંધીઓને જે ભ્રમણા હતી તે તેમના આવવાથી દૂર થઇ. એક દિવસ તેઓ મહર્ષિ દેવેંદ્રનાથને મળવા માટે ચંચુડા ગયા હતા. ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરતાંજ તેમણે કહ્યું કે “તમે તો એક હમ બદલાઇ ગયેલા કોઇ નવીન વ્યક્તિ જેવાજ દેખાઓ છો. નક્કી, તમને કંઇક દિવ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઇ હોય એમ જણાય છે. કહો તો ખરા કે, આ દેવદુર્લભ અવસ્થા કયે પ્રકારે અને કયાંથી પ્રાપ્ત કરી આવ્યા ?” તે પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે ગોસ્વામીજીએ આકાશગંગા પહાડ ઉપર માનસરોવરવાસી પરમહંસજી પાસેથી પોતાને દીક્ષા મળી ત્યારથી જે હકીકત બની હતી તે બધી સવિસ્તર તેમને કહી સાંભળાવી. આ વાત સાંભળી મહર્ષિએ ફરીથી કહ્યું કે “તમાને અમૂલ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ છે, તમે તો ધન્ય થયા છો અને હવે તમારો અવશ્ય ઉદ્ધાર થશે. આ દેવદુર્લભ વસ્તુ ખરાબર સાચવજો, પણ હવે બ્રાહ્મસમાજમાં તમારું સ્થાન રહેશેજ નહિ, તમે ત્યાં રહી શકશોજ નહિ. તમારે બ્રાહ્મસમાજનો પરિત્યાગ કરવો પડે તો ખુશીથી કરજો, પણ આ દિવ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરશો નહિ.* ત્યારપછી મહર્ષિની સાથે ધર્મસંબંધી અનેક રસમય વાતચીત થયા પછી તેમને વંદન કરી ગોસ્વામીજી પાછા કલકત્તા આવ્યા.

એ વખતે શ્રીકેશવચંદ્ર સેન બહુમૂત્રરોગથી ખૂબ પીડાતા હતા, તેથી તેઓ કલકત્તામાંજ રહેતા હતા. ગોસ્વામીજી તેમને જોવા માટે એક વાર તેમને ઘેર ગયા. તેમના વચ્ચે જે વાતચીત થઇ, તે ગોસ્વામીજી મહારાજના પોતાનાજ લખેલા વિવરણમાંથી અત્રે આપવામાં આવે છે:— કેશવબાબુ સ્વર્ગવાસી થયા તે પહેલાં એક મહિના અગાઉ હું તેમને મળવા ગયો હતો. જઈને જોઉં છું

* ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી સાંભળેલું.

તો તેમનું શરીર એકદમ શબના જેવું ફિક્કું પડી ગયું હતું. એ રોગની પીડાનું વર્ણન કરતાં કેશવબાબુએ કહ્યું કે “ગોસાંધજી! જે પ્રમાણે ધાતુનું હતું તેવું કંઈ થઈ શક્યું નહિ. માર્ગભૂલેલ સુસાફરની જેમ રખડી રખડીને મહામહેનતે માર્ગ હાથ આવ્યાની આશા બંધાઈ ત્યાં વળી આ પીડા આવી.” પછી તેમણે મને પૂછ્યું કે “તમે શું કંઈ નવો રસ્તો લીધો છે?” મેં કહ્યું:— “નવો કે જૂનો એ તો કંઈ હું કહી શકતો નથી. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થશે એ આશાએ હું પ્રાક્ષસમાજમાં આવ્યો. આજ પ્રાક્ષસમાજના જેટલા અનુયાયીઓ છે, તેટલા ત્યારે નહોતા; તેથી સમાજના બહારના વિષયમાં કંઈ ધાંધલ જગાવવા માટે હું સમાજમાં ભળ્યો ન હતો, પરંતુ ભગવાનનો કોઈ પણ પ્રકારે સાક્ષાત્કાર કરવો એજ પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કર્યા વગર હું અટકવાનો નહોતો. ગમે તેવાં સાધન કરવાં પડે તો તે બધાં કરવાં, એવો અડગ નિશ્ચય હતો. એમાં બહારનાં સાધનો બહુ કામ લાગે તેમ નથી. હવે તો મૃત્યુ આવે તોપણ ફીકર નથી, ઈશ્વર મહાન કૃપાળુ છે.” કેશવબાબુએ કહ્યું કે “એ સંબંધમાં મારે ઘણું કહેવાનું છે. જે શરીરે ઠીક થશે તો હું તમને ફરીથી બોલાવીશ.” પરંતુ હુઃખની વાત છે કે, તેઓ થોડા સમયમાંજ મૃત્યુ પામ્યા હતા.*

ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજ એક દિવસ દક્ષિણેશ્વરમાં શામકૃષ્ણ પરમહંસનાં દર્શન કરવા ગયા. ઈ. સ. ૧૮૮૪ના સપ્ટેમ્બર તા. ૨૬ મી શુક્રવારના રોજ સપ્તમીપૂજને દિવસે સાધારણ પ્રાક્ષ-સમાજમાં ગોસ્વામીજીને પરમહંસદેવની સાથે પ્રથમ પરિચય થયો હતો. દર્શન થતાંજ પરસ્પર ઓળખાણ થઈ હતી અને બન્ને વચ્ચે ઉંડો આધ્યાત્મિક સંબંધ બંધાયો હતો. પરમહંસદેવ લોકપરંપરાથી ગોસ્વામીજીનો અલૌકિક ધર્માનુરાગ તથા તેમની અસાધારણ સત્યનિષ્ઠા વગેરે પહેલેથીજ જાણતા હતા. એક વાર પરમહંસદેવનો હાથ લાંબી જવાથી તેમને ખૂબ વેદના થતી હતી. તેજોદને એક પ્રાક્ષ બોલી ઉઠ્યો કે “તમે તો જીવન્મુક્ત કહેવાઓ છો છતાં આટલું હુઃખ ભૂલી શકતા નથી? પરમહંસદેવે જવાબ આપ્યો:—“તારી સાથે વાત કરતાં (પીડા) ભૂલી શકું ખરો કે? તારા વિજયને લઈ આવતાં તેને જોઈને હું બધી પીડા વિસરી જઈશ.”

આજ ઘણે દહાડે ગોસ્વામી મહારાજ પરમહંસદેવનાં દર્શન

* શ્રીયુત યજ્ઞેશ્વર સંન મહાશયની ‘નોંધપોથી’માંથી ઉદ્ધૃત.

કરવા આવ્યા હતા; પરંતુ આજના ગોસાંઘ અને આગળના ગો-
સાંઘમાં ઘણો ફેરફાર થઇ ગયો હતો. તેમનો પહેરવેશ પણ બદ-
લાઇ ગયો હતો. આજ તેઓ નવો અવતાર ધરી આવ્યા હોય
તેવા જણાતા હતા. તેમના મસ્તકપર જટા નહોતી. હવે તેમણે
મુંડન કરાવી સર્વાંગે ગૈરિક વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. એક હાથમાં
હંડ તથા બીજા હાથમાં કમંડલુ શોભી રહ્યાં હતાં. જાણે કાંચન-
નગરથી નદીઆના ચંદ્ર શ્રીગૌરાંગ પ્રભુ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી પાછા
શાંતિપુર પધારતા ન હોય એમ લાગતું હતું. તેમનું મુખ-
મંડળ બ્રહ્મજ્યોતિથી ઝગમગતું હતું. દષ્ટિ સ્થિર, નિશ્ચલ અને
નિઃસ્પંદ હતી; નેત્રોમાંથી પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ વહી રહ્યો
હતો; વાણી શીતળ અમૃત જેવી સ્નેહભીની હતી. તેઓ પદ્માસન
વાળી હાથ-ગોઠણપર રાખી અંગુઠાને અનામિકાના મૂળ પાસે
રાખી, પ્રસન્નચિત્તે બેઠેલા હતા. બેલતાં બેલતાં થાકેલાં, તેમજ
તાપથી તથા તૃષ્ણાથી આકુળવ્યાકુળ બાળકોને સ્નેહાળ માતા
કેઇ કેઇ વાર સુંદર છબી બતાવીને પોતાના બોળામાં લે છે; તેમ
અનંત સ્નેહના આધારસ્વરૂપ વિશ્વજનનીએ પણ જાણે સંસાર-
મોહમાં ડૂબેલાં તથા ત્રિવિધ તાપથી પીડાતાં સંતાનોને ધર્મમાર્ગે
ચઢાવવા માટે પોતાનાજ પ્રતિનિધિરૂપે રચીને આ શાંત, શ્યામ,
સુંદર તથા આદર્શ મૂર્તિને ગયાથી કલકત્તામાં મોકલી આપી હતી.
પરમહંસદેવે ગોસ્વામી મહારાજને આ પ્રમાણે અભિનવભાવે
અને નૂતન વેશે આવતા જોઇ એકદમ તેમને આસન આપ્યું
અને તેમના તરફ થોડી વાર એક દષ્ટિએ તાકી રહ્યા બાદ પ્રસન્ન-
ચિત્ત બોલ્યા કે “વિજય! તમે ઓરડી રાખી છે કે? જુઓ,
સાંભળો:—બે સાધુ હતા. તેઓ ભ્રમણ કરતાં કરતાં એક શહેરમાં
આવી ચઢ્યા. તેમાંથી એક સાધુ ફરતાં ફરતાં શહેરનાં બજારો, દુકા-
નો, હવેલીઓ વગેરે આશ્ચર્યપૂર્વક જોતો હતો ત્યાં બીજા સાધુ
પણ આવી મળ્યો. તેણે પહેલા સાધુને કહ્યું:— “મેં તો પહેલાં
એક ઓરડી રાખી લીધી, તેમાં બધો સરસામાન મૂક્યો, ઓરડીને
તાળું માથું અને નિશ્ચિંત મને ફરવા નીકળ્યો છું. હવે આ શહેર-
ના રંગો જોતો જોતો ફરું છું. એટલામાટેજ તમને પૂછું છું કે, તમે
ઓરડી રાખી છે કે નહિ? (માસ્તર તરફ જોઇને કહ્યું) વિજયનો
આજમુખી દબાઇ રહેલો આનંદનો કૂવારો હવે ખુલી ગયો છે.”

ત્યારપછી ફરીથી એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાનાં

માતાજી, સાસુજી, ધર્મપત્ની તથા પુત્રકન્યાદિ સાથે દક્ષિણેશ્વરમાં પરમહંસદેવનાં દર્શન કરવા પધાર્યા. પરસ્પર વંદનાદિ થયા પછી પરમહંસદેવે પરિચય પૂછતાં ગોસ્વામીજીએ સૌનો પરિચય કરાવ્યો. પછી પરમહંસદેવ આશ્ચર્યચકિત થઈ કહેવા લાગ્યા કે “ઝોહો! તમે આટલા બધા પરિવારમાં રહીને પણ આવી ઉચ્ચ ધાર્મિક અવસ્થા મેળવી છે? તમે તો જનક વિદેહી જેવા લાગો છો. હું તો ધારતો હતો કે, તમે આ બધાંથી-સંસારથી ઉદાસ થઈ કેશવબાળુની સાથે રહેતા હશો. ધન્ય છે તમને! તમે જે આદર્શ રજુ કરો છો તે તો જગતમાં દુર્લભ છે.” + પછી પરમહંસદેવ ગોસ્વામી મહારાજનાં સહધર્મિણી શ્રીયોગમાયાદેવીને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા:—“આમને તમે કેટલા દિવસ થયાં દીક્ષા આપી છે? મને તેમનામાં અત્યંત આશ્ચર્યજનક શક્તિનાં દર્શન થાય છે. સાક્ષાત મહાશક્તિનાં દર્શન થતાં જે ભાવનાનો-અવસ્થાનો-ઉદય થાય છે, તેજ ભાવના એમનાં (શ્રીયોગમાયાદેવીનાં) દર્શન કરતાં ઉદય થાય છે!”* આ પ્રમાણે વાતચીત થયા પછી ગોસ્વામીજી આશ્રમની શોભા જેવા અન્યત્ર ગયા ત્યારે પરમહંસદેવ, ગોસ્વામીજીનાં સાસુજી શ્રીમતી મુક્તકેશી દેવીને પાસે બોલાવીને કહેવા લાગ્યા કે:—“જુઓ, તમે તો મહાન નીતિપરાયણ પ્રાદિક્ષા છો, તમારે આવા ફાટયાં તૂટયાં વસ્ત્રવાળા બાવા પાસે આવવાનું શું પ્રયોજન?” મુક્તકેશીદેવીએ જવાબ આપ્યો કે “મહારાજ! તમે ફાટયાં તૂટયાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે તેથી શું થઈ ગયું?” તે સાંભળી પરમહંસદેવ બોલ્યા કે “ઝોહો! તમે તો બરાબર સમજતાં જણાવો છો. ત્યારે તો નજીક આવો, એક વાત કહું.” પછી તેઓશ્રી કહેવા લાગ્યા:—“જુઓ, હવે પ્રાદ્યસમાજરૂપી સૂકા ચણા (શુષ્ક જ્ઞાન) ક્યાંસુધી ચાવ્યા કરશો? હવે ભક્તિમાર્ગનો અંગીકાર કરો. (ગોસ્વામી મહારાજને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા:—) જેને તમે જમાઈ માનો છો તે તો ભક્તિરસના મહાન ભંડારી છે. તેમની પાસેથી પ્રેમભક્તિ મેળવી કૃતાર્થ થાઓ.”x ત્યાર પછી થોડા દિવસ પછી શ્રીમતી

+ સ્વર્ગીયા મુક્તકેશી દેવી પાસેથી સાંભળેલું.

* ઢાકા-ગેંડારીઆ ગામના નિવાસી શ્રીયુત કામિનીમોહન વસુ મહાશયનાં ધર્મપત્નીએ આપેલ વિવરણ ઉપરથી. તે પણ ગોસ્વામીજીની સાથેજ પરમહંસદેવનાં દર્શન કરવા ગયાં હતાં.

x સ્વર્ગીયા મુક્તકેશીદેવી પાસેથી સાંભળેલું.

ગુરુ વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ ઇં ૧૨૫

મુક્તકેશી દેવીએ ગોસ્વામીજી પાસેથી યોગદીક્ષા લીધી હતી.

પૂજ્ય પરમહંસદેવ તથા બારદિના લોકનાથ બ્રહ્મચારીજી, ગોસ્વામી મહારાજપ્રત્યે બહુજ શ્રદ્ધાભક્તિ તથા સ્નેહભાવ રાખતા હતા, એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઇ તેમની પાસે દીક્ષા લેવા આવતું તો તેઓ તેમને ગોસ્વામી મહારાજ પાસે મોકલતા હતા. એક વાર ગોસ્વામી મહારાજના પ્રિયતમ શિષ્ય શ્રીયુત નવકુમાર બાકચિ તથા અન્ય સમયે ફરીદપુર જીલ્લાના સદરદીનીવાસી, શ્રીધર ઘોષ મહાશય દીક્ષા લેવાની આશાથી પરમહંસદેવની પાસે આવેલા તેમને તેમણે ગોસ્વામીજી પાસેથી યોગદીક્ષા લેવાનું કહ્યું હતું, એટલે તેમણે પણ તે પ્રમાણે કર્યું હતું.

લોકનાથ બ્રહ્મચારીજી એક સુપ્રસિદ્ધ યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષ હતા અને એક વખતે પોતે ગોસ્વામી મહારાજના પ્રપિતામહના ભાઈ થાય એવો પરિચય તેમણે આપેલો હતો. આ બ્રહ્મચારીજીને કુમાર-રાવસ્થામાં યજ્ઞોપવીત આપવામાં આવ્યું, ત્યારપછી ત્રીન્ન વૈરાગ્યના યોગે પોતાના આચાર્ય ગુરુદેવ ગાંગુલી તથા સાક્ષાત્ તીર્થ-સ્વરૂપ વેણીમાધવ બન્દોપાધ્યાય મહોદયની સાથે, તીર્થાટન કરવા નીકળી પડ્યા હતા. આ પ્રમાણે ઘરથી બહાર નીકળ્યા પછી બ્રહ્મચારી મહારાજ પાછા ઘેર ગયાજ નહોતા. ઉપવીત ધારણ કર્યા પછી બ્રહ્મચારી મહારાજે લગભગ એંશી વર્ષ સુધી પોતાના ગુરુદેવની સાથે અનેક વન, પર્વત અને ગુફા વગેરેમાં રહીને ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા કરીને ઇષ્ટકામના સિદ્ધ કરી હતી.

બ્રહ્મચારી મહાશયના આચાર્ય ગુરુદેવ ગાંગુલી મહાશય અસાધારણ પંડિત તથા ઉચ્ચ ક્રેટિના સાધક હતા. તેમણે કાશી-ધામમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટપર યોગાસન વાળી દેહત્યાગ કર્યો હતો. અંતર્ધાન થતી વખતે ગુરુદેવ હિતલાલ નામના એક પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મચારીને પોતાના બે શિષ્યોની સોંપણી કરતા ગયા હતા. હિતલાલ બ્રહ્મચારીને સુમેરુ પર્વતની યાત્રા કરાવી હતી તેથી તેઓશ્રી લોકનાથને તથા વેણીમાધવને સાથે લઈ પહેલાં બદરિકાશ્રમ ગયા. ત્યાંથી તેઓ, પાંડવોએ જે માર્ગે મહાપ્રસ્થાન કર્યું હતું તે માર્ગે આગળ ચાલ્યા. એ પ્રમાણે હજારો માઈલ આગળ ચાલતાં સૂર્ય-ચંદ્રના પ્રકાશરહિત એક ગાઢ અંધકારમય પ્રદેશમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. આ પ્રદેશમાં એક હાથના વામનજીઓને જોઈને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. એ પ્રમાણે બહુ તપાસ કરતાં કરતાં ઘણે દૂર

૧૨૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ નવમું

રખડવા છતાં પણ તેમને સુમેરુ પર્વતનેા પત્નો લાગ્યો નહિ. એટલે હિતલાલ પ્રહ્મચારી. એકલાજ ઉદયાચલનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી પૂર્વદિશા તરફ ચાલી નીકળ્યા. ત્યારપછી લોકનાથ પ્રહ્મચારીને તેમજ વેણીમાધવને હિતલાલ પ્રહ્મચારીનાં દર્શન થયાં નથી. લોકનાથ પ્રહ્મચારી તો કહેતા કે, એ હિતલાલજ કાશી-ધામના પ્રસિદ્ધ તૈલંગ સ્વામી હતા.

ત્યારપછી પ્રહ્મચારીજી તથા વેણીમાધવ ગાંગુલીજી આશરે બંગ સં. ૧૨૭૦ માં હિમાલય પર્વતમાં ફરતા ફરતા બંગદેશના પૂર્વભાગમાં આવેલી હિમાલયની તળેટીમાં ઉતરી આવ્યા, લાંબા વખતસુધી બરફવાળા શીતળ પ્રદેશમાં રહેવાથી તેમના બન્નેના શરીરપર એક જાતની ઘોળી ચામડી આવી ગઈ હતી. અને તેથી કરીને ખુલ્લે શરીરે પણ તેમને ઠંડી લાગતી નહોતી. આ બન્ને મહાપુરુષો ચંદ્રનાથ પર્વત સુધી તો સાથે રહ્યા, પણ ત્યાંથી કેાણ જાણે શા કારણે, તેઓ બન્ને જૂદા પડી ગયા; એટલે પ્રહ્મચારીજી ત્યાંથી ખારદિમાં આવી વસ્યા અને ગાંગુલિ મહાશય કામાક્ષિ તરફ ચાલી નીકળ્યા.

લોકનાથ પ્રહ્મચારી ઘણા વખત સુધી ગુપ્તાવસ્થામાં રહ્યા હતા, તેથી તેમના અસાધારણ ગુણનો કોઈને પરિચય થયેલો નહિ; પરંતુ દિવ્ય દષ્ટિવાળા અને ગુણગ્રાહી સ્વભાવવાળા ગોસ્વામી મહારાજે તેમને સિદ્ધપુરુષ તરીકે ઓળખી કાઢ્યા, તેથી તેઓ વારંવાર ધર્મશાસ્ત્રસંબંધી ચર્ચા કરવા તેમના આશ્રમમાં જતા આવતા હતા. આ બન્ને મહાપુરુષો જ્યારે મળતા હતા, ત્યારે તેમના વચ્ચે એવો અપૂર્વ ભાવ અને આનંદનો પ્રવાહ વહેતો હતો, કે શ્રોતાગણો તે દિવ્ય દ્રશ્ય જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા હતા. જે વખતની આ વાત છે તે વખતે સાંભળવા પ્રમાણે પ્રહ્મચારી મહારાજ પોણાબસો વર્ષની ઉંમરના હતા. યોગનિષ્ઠ મહાત્મા પુરુષો આવું દ્વીર્ધાયુષ્ય લોગવે એમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. એમના ભોજન ખાદ્ય વધેલો પ્રસાદ જમવાથી ઘણા લોકોના મહારોગો પણ નાશ પામ્યા છે. હિંદુસમાજનો મોટો ભાગ આ વખતે ગોસ્વામી મહારાજને ભ્રમિત મનના, ઉપવીતત્યાગી, પ્રહ્મજ્ઞાની વગેરે કહી, તેમને ઉપહાસ કરતો હતો; પરંતુ તે વખતેય હિંદુસમાજના ભૂષણસ્વરૂપ લગભગ બસો વર્ષના યોગનિષ્ઠ મહાપુરુષ પ્રહ્મચારી મહારાજ તેમની અસાધારણ દિવ્ય શક્તિ અને

ગુરે વિના જ્ઞાન નહિ, પરાભક્તિ વિના ઉદ્ધાર નહિ ૪૦ ૧૨૭

મહિમાની પ્રશંસા કરતા હતા એ જોઈને પૂર્વઅંગાળના હિંદુ-સમાજનો ભ્રમ લાગ્યો અને ત્યારથી તેઓ ગોસ્વામી મહારાજ-પ્રત્યે શ્રદ્ધાભક્તિથી જોવા લાગ્યા. બ્રહ્મચારીજી જાણે ગોસ્વામી મહારાજનો મહિમા વિસ્તારવા માટેજ આટલા લાંબા સમય સુધી દેહ ધારણ કરી રહ્યા ન હોય ! કેમકે આ કાર્ય યથાયોગ્ય રીતે સંપૂર્ણ થયા બાદ થોડાજ સમયમાં બ્રહ્મચારી મહારાજ શાંતચિત્તે અને પ્રસન્નવદને, બ્રહ્મરંધ્રદ્વારા પ્રાણુપરિત્યાગપૂર્વક આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી, અં. સં. ૧૨૬૭ ના જ્યેષ્ઠ વદી સપ્તમીના રોજ અમરધામવાસી થયા. આ પ્રમાણે બ્રહ્મચારી મહારાજના જવાથી ભારતવર્ષમાંથી એક અતિ ઉજ્જવલ નક્ષત્રનો અસ્ત થયો. x

શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવને પણ ગોસ્વામી મહારાજવિષે કેવો ઉંચો મત હતો તે આપણે ટુંકમાં આગળ જોઈ ગયા છીએ. વળી એમ પણ સાંભળ્યું છે કે, તેમણે પોતાના ખાસ શિષ્યોને ભવિષ્યમાં ગોસ્વામી મહારાજનેજ અનુસરવાનું કહી રાખ્યું હતું, અને તેમના તિરોધાન થયા પછી, ઢાકા-નારાયણગંજનિવાસી તેમના ખાસ શિષ્ય દુર્ગામોહન નાગ મહાશયે અમેરિકામાં વસતા સ્વામી વિવેકાનંદજીને પણ એ વાત જણાવી હતી. શ્રીમાન નાગ મહાશય તો પરમહંસદેવનો આદેશ મળતાંજ ગોસ્વામીજી પાસે આવ્યા અને તેમને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. તેમનો આવો અપૂર્વ ભક્તિભાવ જોઈને હાજર રહેલા શ્રોતાજનો મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. તેમણે ગોસ્વામી મહારાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને પછી હાથ જોડીને તેમના કંઈક પ્રસાદની પ્રાર્થના કરી. પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં તે પોતાને બહુજ લાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. પછી થોડી વાર સત્સંગ કરી વિદાય થતાં પણ ગોસ્વામી મહારાજને તેમજ તેમના ભક્તજનોને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને જતી વખતે ગોસ્વામી મહારાજ તરફજ દૃષ્ટિ રાખી પાછે પગે હડતાં હડતાં ઘર-બહાર નીકળ્યા હતા. ત્યારથી નાગ મહાશય વારંવાર ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શન કરવા આવતા હતા.

ગોસ્વામી મહારાજને શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની સાથે તેમજ બ્રહ્મચારી મહારાજ સાથે દેશ, ધર્મ તથા સમાજસંબંધી અનેક રહસ્યમય ચર્ચા થતી હતી,* પણ તે ચર્ચા સામાન્ય માનવો-

x બ્રહ્મચારી મહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી ઉદ્ધૃત.

* શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવ સાથે જૂદાજૂદા અનેક જિજ્ઞાસુઓને

ના સમજવામાં આવે તેવી નહોતી. આથી પરમહંસદેવના જીવન-ચરિત્ર લખનારાઓમાંથી કેટલાકે પરમહંસદેવ તથા ગોસ્વામી મહારાજના પ્રસંગો આલેખતાં કેટલેક સ્થાને અયોગ્ય કલ્પનાઓ અને અઘટિત વચનોનો ઉપયોગ કરેલો છે એ સંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજ શ્રીપુરીધામમાં રહેતા હતા ત્યારે તેમણે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:—“મારી અને પરમહંસદેવની વચ્ચે જે બહુ ગૂઢ અને રહસ્યમય સૂક્ષ્મ જ્ઞાનચર્યા થતી હતી, તે સામાન્ય માણસો સમજી શકે તેવી નહોતી; તેથી એ બિચારા (પરમહંસદેવના કેટલાક જીવનચરિત્રના લેખકો) તેનો મર્મ ક્યાંથી સમજી શકે ?”x અસ્તુ. તે બાબતની સાથે આપણે કંઈ સંબંધ નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, સાંપ્રદાયિક મતભેદથી બંગદેશનાં નરનારીઓમાં જે સંકુચિતપણું, અસહિષ્ણુતા તથા વિદ્રેષલાવ આવી ગયાં હતાં તે ટાળવા માટે શ્રીપરમહંસદેવે તેમની સમક્ષ અસાંપ્રદાયિક સાર્વ-ભૌમ ધર્મનો જે ઉચ્ચ આદર્શ રજુ કર્યો હતો તેને માટે સમગ્ર દેશ તેમનો ચિરન્મુખી રહેશે.

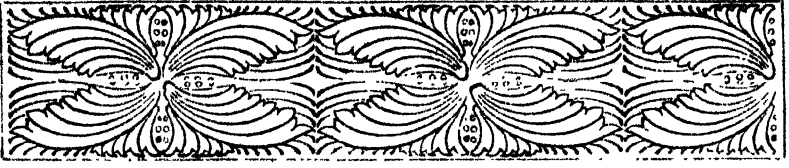
બ્રહ્માનંદ કેશવચંદ્ર, પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રી વગેરે આનુષ્ઠાનિક બ્રાહ્મોએ પરમહંસદેવ પાસેથીજ સર્વપ્રથમ સનાતન ધર્મનો નિર્મળ પ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પશ્ચિમબંગાળમાં પરમહંસદેવ વિરાજતા હતા અને પૂર્વબંગાળમાં બારદિના બ્રહ્મચારી પ્રકાશી રહ્યા હતા, તેથી સમગ્ર દેશમાં એ બન્નેના પ્રતાપે ધર્મલાવનાનું વાતાવરણ સારી રીતે જામ્યું હતું. આ બન્ને મહાપુરુષોને ગોસ્વામીજીના આધ્યાત્મિકયોગનો પરિચય હતો તે ઉપરથી તેઓ ગોસ્વામીજીને આદર્શ સંત તરીકે પ્રતિપાદન કરતા અને જેઓ દીક્ષા ગ્રહણ કરવા ઇચ્છતા તેમને તેઓ ગોસ્વામી વિજય કૃષ્ણ મહારાજ પાસે મોકલતા હતા.

આધ્યાત્મિક ચર્યા અને વૌતચીત થયેલી તે અત્યંત રસપ્રદ, બોધપ્રદ અને અસરકારક હોય આ સંસ્થા તરફથી અગાઉ “શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત” એવા નામથી નિકળેલી તે હજી પણ મળી શકે છે. એમાં પરમહંસદેવનું ચરિત્ર પણ ટુંકમાં અપાયલું છે. સંપાદક.

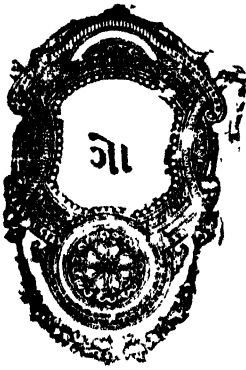
x ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી સાંભળેલું.

પ્રકરણ દશમું

ધર્મार्થીઓને દીક્ષાદાન, બ્રાહ્મસમાજ સાથે
સંઘર્ષ અને પ્રચારકપદનો ત્યાગ

સ્વામીજી યોગસાધનમાં પ્રવૃત્ત થયા પછી ઉચ્ચ અવસ્થાએ પહોંચ્યા. ત્યારપછી તેઓ પરમહંસ રામકૃષ્ણજીના આદેશાનુસાર ધર્મ-
ર્થીઓની ઇચ્છા જણાતાં તેમને યોગદીક્ષા આપવા લાગ્યા. બ્રાહ્મસમાજ કરતાં તેમની સાધનપદ્ધતિ તદ્દન સ્વતંત્ર હતી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાંની કેટલીક પ્રક્રિયા એકાંત

સ્થળે સાધવી પડતી હતી; તેથી ગોસ્વામીજીની સાધનપદ્ધતિ વિષે કેટલેક સ્થળે ચર્ચા થવા લાગી. પછી ગોસ્વામીજી જ્યારે ફરિદ્દપુર જીલ્લાના માણિકદર ગામમાં નિવાસ કરતા હતા ત્યારે તેમની અદ્વિતીય પ્રેમભક્તિનાં દર્શનથી મુગ્ધ થઈને ત્યાંના જમીનદાર શ્રીચુત વિપિનવિહારી રાયે સહકુટુંબ યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરી અને બીજા પછુ કેટલાક બ્રાહ્મખંધુઓએ તથા બ્રાહ્મિકાઓએ ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરી. આ ઉપરથી બ્રાહ્મ-
સમાજમાં હવે બહાર હિલચાલ થવા લાગી. પૂર્વખંગાળના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મસમાજીઓએ એકત્ર થઈ ગોસ્વામી મહારાજની સાધન-પ્રણાલિકા વિષેની કેટલીક શંકાઓનું સમાધાન મેળવવા માટે તેમને મળવાનો ઠરાવ કર્યો અને ગોસ્વામીજીને તે વિષે વિનંતિ કરી. ગોસ્વામીજીએ તેનો ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો એટલે લગભગ ત્રીસેક પ્રશ્નો તેમને પૂછવામાં આવ્યા. ગોસ્વામીજીએ તેમના એકેએક પ્રશ્નનો સમાધાનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, તેથી તેઓ બહુજ સંતોષ પામ્યા અને તે હિલચાલ થોડો વખત ખંધ પડી. ગો-
સ્વામીજીના મન્મથનાથ મુખોપાધ્યાય નામના શિષ્યે તે બધા

૧૩૦ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ દશમું

પ્રશ્નોત્તરોનો સંગ્રહ કરી “યોગસાધન” નામે ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આ ગ્રંથના દ્વિતીય ખંડમાં તેમના કેટલાક ઉપદેશો છપાયા હતા.

આ સમયે શ્રીમાન ઉમેશચંદ્ર દત્તના ખાસ આગ્રહથી મહિલાઓને ધર્મજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવા નિમિત્તે “વામા-બાધિની” નામની પત્રિકામાં, ગોસ્વામીજીએ પોતાના જીવનચરિત્રના કેટલાક પ્રસંગો ગુંથીને, તે દ્વારા યોગતત્ત્વ સંબંધી રહસ્યપૂર્ણ ઉપદેશ આપવાના હેતુથી “આશાવતીનું આખ્યાન” એ નામની વાર્તા ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આ ગ્રંથના દ્વિતીય ખંડમાં તેમાંના પણ કેટલાક ઉપદેશો છપાઈ ચૂકયા છે.

ત્યારબાદ ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા, ત્યારે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના અનેક બ્રાહ્મસમાજીઓ તેમની પાસેથી યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરવા લાગ્યા. તે જોઈને ત્યાંના મુખ્ય મુખ્ય બ્રાહ્મોને એવો ભય લાગ્યો કે આ રીતે તો બધાય બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કરી, યોગસાધના તરફ જ ઢળી પડશે; એટલે તેઓ ગોસ્વામીજી તરફ દોષદષ્ટિથી જોવા લાગ્યા. “ગોસ્વામીજી ગુપ્ત રીતે યોગદીક્ષા આપે છે, તેમના ઘરમાં રાધા-કૃષ્ણનાં અને શ્યામ-ગોપીનાં કીર્તનો ગવાય છે, તે દેવપ્રતિમાઓને પ્રણામ કરે છે, તેમના ઘરમાં દેવ-દેવીઓની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવી છે. વગેરે” આવી અનેક બાબતો બ્રાહ્મસમાજના મોટા ભાગને નહિ ગમવાથી તેમણે તેનો ખૂબ વિરોધ કર્યો. આ બધાં કારણોથી ગોસ્વામીજીએ પોતેજ શકે ૧૮૪૮ ચૈત્ર સુદ ૧૦ ને રોજ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની કાર્યવાહક સભા ઉપર પોતાના પ્રચારકપદનું તથા આચાર્યપદનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું; પરંતુ કાર્યવાહક સભાના અત્યંત આગ્રહથી તેમને તે રાજીનામું પાછું ખેંચી લેવું પડ્યું; પણ તેથી કંઈ વિરોધ શરૂ થયો નહિ. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના બે સભ્યોએ તો ગોસ્વામી મહારાજના વર્તન સામે સખ્ત વિરોધ ચાલુ રાખ્યો, એટલું જ નહિ પરંતુ કાર્યવાહક સભા ઉપર તે સંબંધમાં બે પત્રો લખી ગોસ્વામીજી પરના આક્ષેપોની તપાસ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. આ ઉપરથી કાર્યવાહક સભાએ આ બાબતની તપાસ માટે એક (સબ-કમિટી) પેટાસમિતિ નીમી. સમિતિના સભ્યોએ શકે ૧૮૪૯ના વૈશાખ વદ ૦)) ના રોજ સીટી કોલેજમાં એક સભા બોલાવી અને તે સભામાં ગોસ્વામીજીને તેમની વિરુદ્ધમાં મૂકાયેલા આક્ષેપોના

પુલાસા આપવાનું કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. તેના ઉત્તરમાં ગોસ્વામીજીએ સમિતિના સભ્યોને લખી જણાવ્યું કે “આવી રીતે કોઈ પણ બાબત પૂછવામાં આવે તો તેના જવાબ આપવા હું ઇચ્છતો નથી. બંધુભાવે મારે ઘેર આવી કોઈ પણ સબજન મને પૂછી શકે છે. હું તેમને ઘણીજ ખુશીથી તેના જવાબ આપીશ અને તેમને સંતોષ આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.” આ જવાબ વાંચી સભ્યો ગોસ્વામીજીને ઘેર આવ્યા અને તેમની સાથે તેમની સાધન-પ્રણાલી સંબંધી વિવિધ પ્રકારે વાર્તાલાપ કર્યો. ત્યારપછી પેટા સમિતિએ તેનો હેવાલ કાર્યવાહક સભાપર મોકલી આપ્યો, તેનો મુખ્ય ભાગ અત્રે આપવામાં આવ્યો છે.

ગોસ્વામીજીની સાધનપ્રણાલીનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચાર થશે તો બ્રાહ્મસમાજની ચાલતી આવેલી આરાધના, પ્રાર્થના વગેરે ટકી શકશે નહિ. આ યોગસાધનની દીક્ષા બાળક જેવા ભોળાઓને તથા શ્રદ્ધાળુ મૂર્તિપૂજકોને-લકતોનેજ આપવામાં આવે છે અને તેમને કહેવામાં આવે છે કે “આ પ્રમાણે સાધન કરતા રહેવાથી યોગ્ય સમયે સત્યનો સાક્ષાત્કાર થશે.” આ સિદ્ધાંત બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને બ્રાહ્મસમાજને હાનિકર્તા છે. આથી લોકો બ્રાહ્મસમાજ તરફ વળશે નહિ. ગોસ્વામી મહાશય કહે છે કે “મનુષ્ય ગુરુ થઈ શકેજ નહિ, કેવળ પરમેશ્વરજ ગુરુ થઈ શકે છે.” આ રીતે જો કે સીધી રીતે તેમનામાં ‘ગુરુવાદ’ જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ આડકતરી રીતે તેમના વર્તનદ્વારા તો ‘ગુરુવાદ’નોજ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. તેમના લખેલા ‘આશાવતી’ના આખ્યાનમાં પણ ગુરુવાદનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. ગોસ્વામીજી ‘રાધા-કૃષ્ણ’ની પ્રતિમા રાખે છે. રાધાકૃષ્ણની કથામાંથી આધ્યાત્મિક રહસ્ય પણ નીકળે છે, પરંતુ એજ રાધા-કૃષ્ણને હાલ વૈષ્ણવ સમાજમાં જે રીતે સમજવામાં તથા પૂજવામાં આવે છે, તેથી તો ઘણું અનિષ્ટ થયું છે; માટે આપણે તેનો તદ્દન બહિષ્કાર કરવો જોઈએ. ગોસ્વામીજી કહે છે કે:—“ભગવાનને ‘કાળી’ ‘દુર્ગા’ ‘અલ્લાહ’ એવાં અનેક નામથી બોલાવી શકાય છે.” આ મત પણ બ્રાહ્મબંધુઓને રૂચે તેવો નથી. વળી વિજયબાબુ કહે છે કે:—“પરલોકવાસી સાધુ મહાત્માઓ તેમની પાસે આવે છે, જીવતા સાધુ મહાત્માઓ સૂક્ષ્મદેહે તેમજ સ્થૂળદેહે પણ આવે છે; વળી એક વૃક્ષ બતતવીને તે કહે છે કે, આ વૃક્ષમાં એક

આત્મા રહેલો છે. તેની નીચે હરિકીર્તન થાય છે તેથી તેનો પણ ઉદ્ધાર થઈ જશે. તેમના ગુરુદેવ પણ તેમની પાસે આવે-બચ છે એવું સાંભળ્યું છે. જન્મથીજ જડ જેવા એક બાળકને જોઈ તેમણે કહ્યું હતું કે, એ છોકરાના દેહમાં એક યોગિની રહે છે, તે દૂર થશે ત્યારેજ તેને ઠીક થશે. આવી તેવી બાબતો તેમની અમુક પ્રકારની શારીરિક કે માનસિક અવસ્થાને લીધે બને છે કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી; પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, આવી તેવી માન્યતા-ઓદ્ધારા પ્રાદ્યસમાજમાં અનેક વહેમો અને કુસંસ્કારો હાબલ થવાનો સંભવ છે. ”

પેટાસમિતિએ ઉપર જણાવેલા ભાવવાળો રિપોર્ટ મોકલ્યો, તેની પહેલાંજ ગોસ્વામી મહારાજે પ્રચારક તથા આચાર્યપદનું રાજીનામું ફરીવાર મોકલી દીધું હતું; અને ત્યારપછી ‘પ્રાદ્યસમાજ-પ્રત્યે નિવેદન’ એ નામની એક પત્રિકા છપાવી સૌ પ્રાદ્યસમાજીઓમાં ફેલાવી હતી. ઉપર જણાવેલ રાજીનામાનો પત્ર તેમજ ‘પ્રાદ્યસમાજ-પ્રત્યે નિવેદન’ એ બન્ને અત્રે આપવામાં આવ્યાં છે:—

૧-રાજીનામાનો પત્ર

સત્યસ્વરૂપ, જ્ઞાન, પ્રેમ અને મંગળમય સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરનો દિવ્ય દૃષ્ટિવડે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે અને તેવો સાક્ષાત્કાર કરવો એજ પ્રાદ્યધર્મનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્ય છે. તે પરમેશ્વરનાં ત્રણે અવસ્થામાં દર્શન થાય, તેમનો દિવ્ય આદેશ સંભળાય અને એ પ્રમાણે તેમનો સર્વ પ્રકારે અનુભવ થાય, અર્થાત્ સદા સર્વદા સાક્ષાત્કાર બન્યોજ રહે, તે સત્ સ્વરૂપમાંજ નિમગ્ન રહેવાય અને એ પ્રમાણે નિમગ્ન રહીને તેમના નિમિત્તરૂપેજ કાર્ય કરવાં અને જીવન વ્યતીત કરવું, એજ પ્રાદ્યધર્મનો આદર્શ છે.

(૧) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર (પ્રદ્ય-પ્રાપ્તિ) એ કંઈ મનુષ્યના પોતાના પ્રયત્ન કે સાધનથી થઈ શકતો નથી, તે તો તેનીજ કૃપા ઉપર નિર્ભર રહીને સાધન-ભજન કરતા રહેવાથી યોગ્ય સમયે પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી મારા ધર્મજીવનનો સઘળો ભાર તેમનાજ શ્રીચરણે સમર્પણ કરી હઈ તેમણેજ બતાવેલા યોગમાર્ગનું અનુસરણ કેટલાંક વર્ષથી કરતો આવ્યો છું. મારા ગુરુદેવ શ્રીપરમહંસ બાળાજીના ઉપદેશ પ્રમાણે મેં યોગ-પિપાસુઓને તેમના કલ્યાણમાટે ઉપરોક્ત સાધનમાર્ગનો ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો છે.

(૨) આ સાધનમાર્ગમાં બહારની કોઈ પણ બાબત સાથે સંબંધ નથી. આ તો કેવળ આભ્યંતરિક-આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે; તોપણ કેટલાક સાધકોને પ્રાણાયામનો પણ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે, પરંતુ અમારું સાધન તે નથી.

(૩) તેથીજ સાધક મંડળની બહારના લોકો પાસે અમે સાધન કરતા નથી, કેમકે તેમને (બહારના લોકોને) તેના રહસ્યની સમજણ પડે તેમ નથી. ઉલટું પ્રાણાયામ જેવાં બહિરંગ સાધનો જોવાથી તેમના મનમાં અશ્રદ્ધા આવે તો તેમનું આધ્યાત્મિક અનિષ્ઠ થવાનો વિશેષ સંભવ રહે છે.

(૪) આ સાધનમાર્ગમાં અહંકાર, પાપકર્મ, મલિન સંકલ્પ-વિકલ્પ વગેરેથી સાધકને બહુજ હાનિ થાય છે. અમે કોઈ ખાસ સંપ્રદાયને માનતા નથી. હિંદુ, મૂર્તિપૂજક વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન અને બ્રાહ્મસમાજ, એ સૌ કોઈ-માંથી જે ખરો જિજ્ઞાસુ હોય તેજ અમારા સાધનમાર્ગને અનુસરી શકે છે અને સાધન કરતાં કરતાં તેના બધા ભ્રમ, કુસંસ્કાર, પાપ, તાપ, અજ્ઞાનતા એ બધાં નાશ થતાં તે પવિત્ર થશે.

(૫) આમાં ગુરુદેવનું લેશમાત્ર ચાલતું નથી. એક ઈશ્વરજ સૌનો ગુરુ છે અને બીજા બધા તો તેમના નીમેલા ઉપદેશકો તથા માર્ગદર્શકોજ છે. પ્રભુ જેમ વૃક્ષ, લતા, ગ્રહ, ઉપગ્રહ અને પર્વત વગેરે દ્વારા જૂદા જૂદા પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે, તેમ મનુષ્યરૂપે પણ ઉપદેશ આપે છે. આથી અમે સમસ્ત પ્રાણીપદાર્થને તથા માનવોને ગુરુતરીકે માનીએ છીએ. પ્રત્યેક મનુષ્યમાં આ યોગ-શક્તિ વિદ્યમાન છે, પણ તે યોગશક્તિને સચેત કરવા માટે જાગ્રત યોગશક્તિવાળા મનુષ્યની મદદની આવશ્યકતા રહે છે. તે સિવાય પણ જો સાધકને લગવત્પ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર વ્યાકુળતા પ્રકટી હોય અને તેની સાથે લજ્જામનનાદિ અન્ય સાધનોનો પણ સુયોગ મળ્યો હોય તો બાહ્ય ગુરુ વિના પણ લગવત્ પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે; પરંતુ આવો પ્રકાર બહુ વિરલ બને છે. જેમ આખવડે જોવાની શક્તિ તો લગવાને આપી છે પરંતુ કસ્તર પડતાં તે બીજા પાસે કઢાવવાની જરૂર પડે છે, તેમ આ માર્ગમાં પણ એવા મદદગારની-ગુરુની ખાસ જરૂર પડે છે.

(૬) પિતા, માતા વગેરે ગુરુજનોની પેઠે ધર્મોપદેશકો પ્રત્યે પણ શ્રદ્ધાલક્ષિત રાખવાની આવશ્યકતા છે. વડીલો તેમજ ગુરુ-
વિ. ૧૨

જનોની ચરણરજ માથે ચઢાવવાની બાબતમાં અમને કશો બાધ નથી. આત્માની જે અવસ્થામાં ચરણધુલિ ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા થાય, તે વિનમ્ર અવસ્થા અતિ સુંદર અને ઉપકારક છે; તેથી બીજાનો ઉપકાર થાય છે, એમ લાગતાં ચરણરજ લેવા-દેવામાં મને કશો વાંધો લાગતો નથી. હું પોતે પણ સૌની ચરણરજ ભક્તિ-પૂર્વક માથે ચઢાવું છું. જે કોઈ મને જ્યારે પણ પ્રણામ કરે છે, ત્યારે હું તે પ્રણામ વિશ્વગુરુ-પરમાત્માને કરવામાં આવ્યો છે એવી ભાવના કરું છું; અને એક પણ પ્રણામ હું ગ્રહણ કરતો નથી.

(૭) બીજાનું ઉચ્છિષ્ટ ભોજન જમવું તેને હું ઉચિત સમજતો નથી; કેમકે તેથી શરીરમાં નાના પ્રકારના વ્યાધિઓ દાખલ થવાનો સંભવ છે. તે ઉપરાંત ઉચ્છિષ્ટ ભોજનદ્વારા આધ્યાત્મિક અવનતિ પણ થાય છે એમ સાધુ મહાત્માઓ વારંવાર કહે છે અને તે સાબીત પણ થયેલું છે. તેમ છતાં પણ પિતા-માતા અથવા ગુરુ-જનો પ્રેમથી કોઈ પ્રસાદ આપે અથવા આપણનેજ એમ લાગે કે, અમુક વ્યક્તિ તો ધર્માત્મા છે તો તેમનો પ્રસાદ ઉચ્છિષ્ટ હોય તોપણ ગ્રહણ કરવામાં નુકસાન નથી. ઉલટું એક વા બીજી રીતે તે ઉપકારકજ નીવડે છે,

(૮) કાળી, દુર્ગા, શિવ કે વિષ્ણુ વગેરેના કોઈ પણ મંદિર-માં મૂર્તિનાં દર્શન કરતાંજ મને બ્રહ્મસ્કૃતિ થઈ આવે તો ત્યાં ને ત્યાંજ હું નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાઉં છું અને મારા ઇષ્ટદેવનાં દર્શન કરીને પણ મારી તેવીજ અવસ્થા થઈ જાય છે, એટલે હું કૃતાર્થતા અનુભવું છું. મારા ભગવાન તો સર્વવ્યાપી છે, તેથી મને જ્યાં જ્યાં તેનાં દર્શન થાય છે ત્યાં ત્યાં હું મુગ્ધ બની તેમનાં દિવ્ય સ્વરૂપ-માં લીન બની જાઉં છું અને મને સ્થાનાદિનો કશો પણ વિચાર રહેતો નથી.

(૯) ભક્ત ભગવાનને ‘કાલી’ ‘દુર્ગા’ ‘રામ’ ‘કૃષ્ણ’ વગેરે ગમે તે નામથી બોલાવી શકે છે. તેમાં મને કશોજ દોષ દેખાતો નથી. તેથી હું જ્યારે જે કોઈ નામથી આનંદ અને શાંતિ અનુભવું છું ત્યારે તેજ નામનું રટન કર્યા કરું છું; પરંતુ બ્રાહ્મસમાજની ઉપાસનાના સમયે મેં તે અનંત નામોનો ક્યારેય પણ ઉપયોગ કર્યો હોય તેવો મને ખ્યાલ નથી અને હાલ પણ તેવાં નામો લેવાં એ મને ઠીક લાગતું નથી.

આ મારી યોગસાધન પ્રણાલીના બહિરંગ સ્વરૂપનું વર્ણન

થયું. તેના અંતરંગ સ્વરૂપનું હું શબ્દોદ્ધારા વર્ણન કરી શકું તેમ નથી. એ બધી બાબતમાં સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના અનેક સભ્યો સાથે મારે મતભેદ હોય તેવું જણાય છે. હું જ્યાં જ્યાં સત્યનું દર્શન કરીશ, ત્યાં ત્યાં શિર ઝુકાવીશ અને તેનું જ અનુસરણ કરીશ. આવાં કારણોથી તેમજ મારાં આ જાતનાં કાર્યોથી બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારમાં અને સિદ્ધાંતોમાં ધક્કો પહોંચે છે એવી સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના અનેક સભ્યોની માન્યતા હોવાથી મેં સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો મારો બહારનો સંબંધ તોડી નાખ્યો છે. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો મારો આંતરિક સંબંધ તો પહેલાંની પેઠે ચાલુ જ છે. આથી માત્ર પ્રચારક તથા આચાર્યપદ જેવા સામાજિક સંબંધનો જ મેં ત્યાગ કરેલો છે. હવેથી ધર્મપ્રચારાદિ કાર્ય મારી પોતાની જ જવાબદારીથી કરીશ. હવેથી મારા કોઈ પણ જાતના વિચારો સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના છે, એનું કોઈ પણ માને નહિ, એમ જાહેર કરું છું.

હું તો માનું છું કે, જે સત્ય છે તેજ બ્રાહ્મધર્મ છે અને આ સત્યનો સાક્ષાત્કાર પ્રત્યેક મનુષ્ય કરી શકે છે; તેથીજ બ્રાહ્મધર્મને હું સાર્વભૌમ ધર્મતરીકે માનું છું. પરમેશ્વર એક છે અને તેનો ધર્મ પણ એક જ છે; તોપણ મનુષ્યોના બ્રમ, પ્રમાદ અને અનેકવિધ રુચિ અનુસારે નાના પ્રકારના મતસંપ્રદાયો ઉભા થયેલા જોવામાં આવે છે. સત્યધર્મ એ કંઈ અમુક મત-સંપ્રદાયમાં જ સમાયેલો નથી. આથી હું તે સત્યધર્મનો અસંપ્રદાયિક બ્રાહ્મધર્મના ભાવથી પ્રચાર કરતો આવ્યો છું અને કરતો રહીશ. હું તો જીવમાત્રનો દાસાનુદાસ છું, છતાં હું કોઈ પણ ખાસ મત-સંપ્રદાયનો નથી. તે દયાળુ પ્રભુ આશીર્વાદ આપો, કે જેથી હું સાર્વભૌમિક બ્રાહ્મધર્મનો ખૂબ પ્રચાર કરી શકું.

કલકત્તા, સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ
પ્રચારાશ્રમ
શકે ૧૮૪૮ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૪

નિવેદક
શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

૨-બ્રાહ્મખંડુઓને નિવેદન

જે સત્ય છે તેજ બ્રાહ્મધર્મ છે અને એ બ્રાહ્મધર્મજ સાર્વભૌમ ધર્મ છે. તેવા સાર્વભૌમ ધર્મમાં પક્ષાપક્ષી સંભવેજ નહિ, તેથી મને જ્યાં જ્યાં સત્યનું દર્શન થાય છે, ત્યાંથી તે ગ્રહણ કરી લઉં છું; પણ હવે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજને એવો વહેમ પેસી

ગયો છે કે મારા કાર્યથી તેમને નુકસાન થાય છે. આથી મારા પ્રાદ્ય-
બંધુઓને ન દુઃખવાની ખાતર મેં તેમની સાથેનો બધો બાદ્ય
સંબંધ છોડી દીધો છે. સાધારણ પ્રાદ્યસમાજ, નવવિધાન સમાજ,
આદિ સમાજ, હિંદુ સમાજ, ખ્રિસ્તી સમાજ, મુસલમાન સમા-
જ એ સર્વ સમાજનો હું તો દાસાનુદાસ છું. મારો કોઈ પણ
સંપ્રદાય નથી, છતાં બધાજ સંપ્રદાયો મારા છે. જ્યાં જ્યાં મને
સત્યનું દર્શન થાય છે, ત્યાં ત્યાં મારો પ્રાદ્યધર્મ છે, એમ હું જોઈ
શકું છું. હવેથી હું આ સત્યસ્વરૂપ સાર્વભૌમિક પ્રાદ્યધર્મનો
પ્રચાર કરતો રહીશ.

આ અસીમ વિશ્વરાજ્યના સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વર સત્યસ્વરૂપ,
જ્ઞાનસ્વરૂપ, અનંતસ્વરૂપ, આનંદસ્વરૂપ, શક્તિસ્વરૂપ, મંગળસ્વરૂપ,
અજર, અમર, નિત્ય, એકમાત્ર, અદ્વિતીય અને પવિત્ર સ્વરૂપ છે.
તે નિરાકાર-અર્થાત્ માયિક આકારથી રહિત છે. તે સૌનો સરજ-
નહાર છે, આ વિશ્વની કોઈ પણ વસ્તુ સાથે તેની સરખામણી થઈ
શકે તેમ નથી. તે સ્વતંત્ર છે, તેના જેવું બીજું કંઈજ નથી. તે
એકજ અને અદ્વિતીય છે. જગતમાં બે પરમેશ્વર નથી, તેમ ત્રણ
કે તેથી વિશેષ પરમેશ્વર પણ નથી. કોઈ પણ માણસ જગદીશ્વર
પરમાત્માનું કોઈ પણ નામથી આવાહન કરે છે તે અદ્વિતીય પર-
મેશ્વરનુંજ આવાહન કરે છે.

પરમેશ્વરનું કોઈ મુકરર કરેલું નામ નથી. અનેક દેશોના
અનેક લોકો પોતપોતાની ભાષાદ્વારા એક એક જૂદા જૂદા નામથી
તેને સંબોધે છે. એ એકજ સરજનહારને જૂદાજૂદા પ્રદ્ય કહો,
અદ્યાહ કહો, ખુદા કહો, હરિ કહો, રામ કહો, કાલી કહો, કૃષ્ણ
કહો, દુર્ગા કહો-એમ ગમે તે મનુષ્ય તેને ગમે તે નામે બોલાવે તેમાં
કંઈ વાંધો નથી. કોઈ વળી કહે છે કે, આ પ્રકારનાં અનંત નામોથી
જ્ઞાંતિ થવાનો સંભવ છે તો તે વાત તદ્દન ખોટી છે. કેમકે એક
“હરિ” શબ્દજ જીઓને. તેના સિંહ, અશ્વ, વાનર અને પાપ હરનાર
ભગવાન એ બધાજ અર્થો થાય છે. ભગવાનની પ્રાર્થના કરતાં
કરતાં અશ્રુપાત થાય તો કોઈ પણ સમજી માણસ તેને કોઈ પશુને
ખાતર રુદ્ધ કરતો નજ ધારે. છતાં ધારે કે, તેને જોઈ મનુષ્યોમાં
બ્રમ ઉત્પન્ન થાય તો પણ શું થઈ ગયું? આપણો ઉદ્ધારકર્તા કંઈ તે
માણસ તો નથી ને? તે તો અંતર્યામી પરમાત્મા છે અને તેને
એકેકેજ બાણવાથી આપણો ઉદ્ધાર થવાનો. જે કોઈ નામદ્વારા

તમને તે અંતર્યામીનો સાક્ષાત્કાર થાય તેજ નામ તમારે માટે સર્વોત્તમ છે. બીજા લોકો તે અંતર્યામીને ગમે તે નામથી બલેને ગોલાવે, તેની તમારે શી પરવા ?

પહેલાં કહેવાઈ ચૂક્યું છે કે, પરમાત્માનું સ્વરૂપ માયિક નથી, તેથી તેને નિરાકાર કહે છે; પરંતુ તેમનું નિરાકાર સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપ છે. એ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપનું દર્શન જ્ઞાનચક્ષુથી થઈ શકે છે. એ જ્ઞાનચક્ષુદ્વારા આ લોક-પરલોકમાં જે કંઈ સત્ય છે તે સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. આ જ્ઞાનચક્ષુ સાધનદ્વારા ઉઘડે છે, એવો અનેક ભક્તજનોનો અનુભવ છે. જેમ પરમેશ્વર એક છે, તેમ તેમણે પ્રવર્તાવેલો માનવધર્મ પણ એકજ છે. જે સત્ય છે તેજ ધર્મ છે. સત્ય ધર્મનું કોઈ મંડળ નથી, તેમ કોઈ સંપ્રદાય નથી. મનુષ્યોના જ્ઞમ, પ્રમાદ અને રાગદ્વેષાદિકથીજ બધી પક્ષાપક્ષી ઉભી થાય છે. મૂળભૂત સત્ય ધર્મનું એવું તેવું કોઈજ ટોણું નથી.

ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ કરવો અને તેને પ્રિય એવાં કાર્યો કરવાં, એજ તેની શ્રેષ્ઠ ઉપાસના છે. ઈશ્વરપ્રત્યે જ્યારે ખરો અંતરનો અનુ-રાગ ઉપજે છે, ત્યારેજ તેનાં પ્રિય કાર્યો થઈ શકે છે. જો હું ખરા પ્રેમથી ઈશ્વરને ભજતો હોઉં તો તો જે કોઈ તેને ભજતા-પૂજતા હોય તે સર્વે મારા આત્મબંધુ છે, તેથી જ્યાં તે મહાપ્રભુનું પૂજન-અર્ચન થતું હોય છે ત્યાં હું જાઉં છું. જ્યાં નામ-કીર્તન થતું હોય છે અને તે પ્રભુના ગુણાનુવાદ ગવાતા હોય છે ત્યાં પહોંચી જવામાં હું મારી જાતને ધન્યભાગી માનું છું. અહો ! પ્રભુની તેઓ પૂજા કરે છે, કેવી આનંદની વાત ! એ જોઈને તો મારા અંતરમાં આનંદની છાજો ઉડે છે. એથીજ હું શક્ત, વૈષ્ણવ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન-એ સર્વ ધર્મમાં તે પ્રભુનેજ જોતો રહું છું. વૃક્ષલતામાં, પહાડપર્વતમાં, નદીનાળામાં, દેવમંદિરમાં, મસ્જિદમાં અને દેવળોમાં-એ સર્વ સ્થળે મારા પ્રિયતમ પ્રભુનાં દર્શન થતાં હું તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરીને કૃતાર્થ થયો છું.

રાધાકૃષ્ણને હું આધ્યાત્મિક દષ્ટિથી જોઉં છું, ઉપાસનામાર્ગ-માં કે યોગમાર્ગમાં તેના જેવો ઉચ્ચ ભાવ બીજો કોઈ હશે કે કેમ તે હું જાણતો નથી. રાધાજી ભક્ત છે અને શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસ્ય-દેવતા પરમેશ્વર છે. ખુદ, ઇસુખ્રિસ્ત, મહમ્મદ, શ્રીચૈતન્ય, નાનક, કબીર, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, નારદ, જનક વગેરે સર્વ મહાત્મા પુરુષો મને પૂજ્ય છે. ઉપાસના કરતી વખતે મને પરમેશ્વરની સાથે સાથે

તેમનાં પણ દર્શન થાય છે.

પરમેશ્વર એજ એક સાચા ગુરુ છે. તે ગુરુસ્વરૂપે સર્વત્ર વિરાજમાન છે. જળ, વાયુ, વૃક્ષ, લતા, અગ્નિ, પર્વત, ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ક્રીટ, પતંગ, મનુષ્ય વગેરે સર્વમાં રહીને તે જગદ્ગુરુજ સર્વને ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. જે વખતે જે વસ્તુમાંથી મને ઉપદેશ મળે છે, તે વખતે તે વસ્તુ પ્રત્યે હું પ્રેમ કરું છું અને તેનીજ ભક્તિ કરું છું. પિતા, માતા, ઉપદેશક વગેરે ગુરુજનોની ભક્તિ કરવી આવશ્યક છે. તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવાથી ઘણીજ સુંદર અસરો પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યદેહધારી જીવને આપણે પરમેશ્વર કે તેના અવતાર વા અંશરૂપે માની લઈએ તો અલખત્ત, અધોગતિ થાય છે; પણ અહંકાર નાશ કરવા માટે તો સર્વ પ્રાણીમાત્રની ચરણરુજ માથે ચઢાવવા જેવો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

અહંકાર નાશ થયા વગર સત્ય ધર્મનો અંકુર ફૂટતો નથી. પરમેશ્વર પ્રત્યેક નરનારીના હૃદયમાં જ્ઞાન-પ્રેમ અને ભક્તિરૂપે વિરાજી રહ્યો છે. આત્માની સાથે પરમાત્માનો જ્ઞાન-પ્રેમ અને ભક્તિદ્વારા યોગ કરવો, એજ ખરૂં યોગસાધન છે. આ યોગ-સાધનથી મનુષ્યને દિવ્ય દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેનેજ હસ્તામલકવત્ (હાથમાંના આમળા જેવી) કહેલી છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં કોઈ પણ જાતના સંશય રહેતા નથી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ કહ્યું છે કે:—

મિથતે હૃદયગ્રન્થિઃકિંચનન્તે સર્વ સંશયાઃ ।

ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टે परावरे ॥

અર્થાત્ તે દિવ્ય પરમાત્માનાં દર્શન થવાથી હૃદયગ્રન્થિઓ છૂટી જાય છે, સંશયો ટળી જાય છે અને કર્મો બળી જાય છે.”

કલકત્તા, સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ

પ્રચારનિવાસ,

શકે ૧૮૪૮ ના વૈશાખ વદ ૦))

નિવેદક

શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગોસ્વામીજીનું રાજીનામું અને પેટા-સમિતિનો અભિપ્રાય કાર્યવાહક સભા સમક્ષ રજુ થતાં તેણે જે નિર્ણય આપ્યો, તે અત્રે અક્ષરશઃ આપવામાં આવે છે:—

કાર્યવાહક સભાની મીમાંસા

કાર્યવાહક સભા એવા નિર્ણય ઉપર આવી છે કે, નીચે જણાવેલી બાબતો બહુ વાંધાભરેલી છે અને તે દ્વારા બ્રાહ્મધર્મને ઘણું

ભારે ધક્કો પહોંચે તેવો સંભવ છે:-

(૧) શુરુની આવશ્યકતા, અર્થાત્ સદ્ગુરુની સહાય વગર પોતાના પ્રયત્ન અને પ્રાર્થનાથી ભગવત્પ્રાપ્તિ થવી એ બહુજ કઠિન છે અને તેનાં દૃષ્ટાંત પણ વિરલજ છે.

(૨) ઈશ્વરમાં ચિત્ત અર્પણ કર્યા છતાં પણ દેવમંદિરોમાં દોડાદોડ કરવી, ઘેલા થઇ જવું વગેરે....

(૩) વ્યક્તિગત ઉપાસના વખતે અથવા જાહેરમાં સામાજિક ઉપાસનાકાળે, વધતાઓછા પ્રમાણમાં 'કાલી' 'દુર્ગા' 'રાધા-કૃષ્ણ' વગેરે દેવદેવીઓના નામોઆચાર કરવા તે.

(૪) રાધાકૃષ્ણના પ્રેમનાં તથા તેમનાં લીલાપ્રસંગોવાળાં ભજનો ધર્મસાધના કરતી વખતે ગાવાં અને રાધાકૃષ્ણ અને ગોપીઓના વિહારપ્રસંગોની છબીઓ ઉપાસના કરવાના સ્થાનમાં રાખવી તે. (એ ભજનોનો તેમજ છબીઓનો આધ્યાત્મિક અર્થ ગમે તેવી રીતે ઘટાવી શકાતો હોય તોપણ તેનો ઉપયોગ કરવો એ કોઇ રીતે ઈષ્ટ નથી.)

(૫) જે પ્રણાલિકા પ્રમાણે અને જે નિયમાનુસાર ગોસ્વામી-જી દીક્ષા આપે છે, તે પ્રણાલિકા તથા તે નિયમો.

(૬) અમુક મત કે આચરણ વા અમુક ગ્રંથ કે અમુક ખાસ વ્યક્તિની વાતો ઉપર આધાર રાખીને તેના બ્યાજબી ગેરબ્યાજબી-પણા વિષે વિચાર કર્યા વગરજ અનુસરવું એ મત.

(૭) કોઇ ખાસ વ્યક્તિની ચરણરજ ગ્રહણ કરવામાં કંઈ અદ્ભુત માહાત્મ્ય રહેલું છે એવી માન્યતાથી તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવવી કે તેનાં ચરણોમાં પડવું; અથવા તો ચરણરજદ્વારા અન્યનાં શારીરિક કે આધ્યાત્મિક દુઃખો હલકાં થાય છે તથા નાશ પામે છે એવા વિશ્વાસથી બીજાઓને ચરણરજ લેવા દેવી તે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ બધી બાબતો વાંધાભરેલી હોવાથી, જે બ્રાહ્મબંધુઓ ઉપર જણાવેલા આચારવિચારોને અનુસરે છે તે સર્વને કાર્યવાહક સભા શુદ્ધ નિષ્ઠાથી પ્રેરાઈને આગ્રહપૂર્વક ભલામણ કરે છે કે, તેમણે એક વાર તે સઘળા આચારવિચારોનું ખારીક અવલોકન કરવું અને એ સઘળા આચારવિચારોથી બ્રાહ્મસમાજના સિદ્ધાંતોને તથા તેના પ્રચાર-કાર્યને કેવો ગંભીર આઘાત પહોંચશે, તેનો અનુભવ કરીને એ સર્વ આચારવિચારોનો વિરોધ કરવો જોઈએ.

(૨)

કાર્યવાહક સલાના સર્વ સભ્યોના પ્રીતિલાજન તથા શ્રદ્ધા-સ્પદ શ્રીયુત પંડિત વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીનું બીજી વારનું રાજનામું કાર્યવાહક સલાને બહુજ ખેદથી સ્વીકારવું પડે છે. તેમણે અનેક કસોટી અને દુઃખોમાંથી પસાર થઈને પ્રાક્ષસમાજની જે સેવા કરી છે તેની કિંમત આંકી શકાય તેમ નથી. તેમની અપૂર્વ સેવામાટે સલા કૃતજ્ઞતા જાહેર કરે છે અને તેમને ઘણા આગ્રહ તથા પ્રેમપૂર્વક ભલામણ કરે છે કે, તેઓ સમાજ સાથે તેમનો પૂર્વસંબંધ કેવો હતો તે ફરીથી વિચારી જુઓ; અને તેમના હાલના આચાર-વિચાર કેવા છે અને તેનું પરિણામ કેવું આવશે તેનો પણ વિચાર કરી જુઓ. એ બધા આચાર-વિચારોના સંબંધમાં સમિતિએ જે ઠરાવો સર્વાનુમતે ઘડી કાઢ્યા છે તે બધાની તુલના કરી તેમણે વિચાર કરવો ઘટે છે. સમિતિના સભ્યો હૃદય-પૂર્વક ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે કે “અમારા પૂજ્ય પ્રચારક બંધુ સાધારણ પ્રાક્ષસમાજમાં પાછા જોડાઈ જાય, અને જે પ્રાક્ષધર્મના પ્રચારમાટે તેમણે સ્વાર્થત્યાગ કરી આજીવન સેવા અર્પી હતી, તે પ્રાક્ષધર્મના પ્રચાર માટે તેઓ ફરીથી પ્રબલિત ઉત્સાહ, શક્તિ અને શુદ્ધ ચારિત્રથી મંડી પડે. વળી તેઓ આશા રાખે છે કે, ગોસ્વામીજી ભલે પ્રચારકતરીકેનો સંબંધ ન રાખે, તોપણ સાધારણ પ્રાક્ષસમાજપ્રત્યે તેમની શ્રદ્ધાભક્તિ અને પ્રેમ હતાં તેવાં ને તેવાંજ કાયમ રહેશે.

કોઈપણ સાચો ધર્મપિપાસુ અને સત્યશોધક કોઈપણ મત-પંથના વાડામાં લાંબા વખતસુધી ગોંધાઈ રહી શકતો નથી. જે લોકો પ્રાક્ષસમાજમાં દાખલ થયા છે કે હાલમાં થાય છે તે સર્વના જીવનનો આદર્શ એકજ પ્રકારનો નથી. કેટલાક હિંદુ સમાજમાં કુસંસ્કારો તથા દુરાચારો જોઈને પ્રાક્ષસમાજમાં દાખલ થયેલા છે, કોઈ હિંદુસમાજને પાશ્ચાત્ય સભ્યતાથી અલંકૃત કરવા તો કોઈ બલિભેદ કાઢી નાખવા, બાળલગ્નની બદી નાબુદ કરવા, પુનર્લગ્નનો પ્રચાર કરવા, એમ જૂદા જૂદા આદર્શથી પ્રાક્ષસમાજમાં દાખલ થાય છે; તો કોઈ વળી સમાજમાં તથા દેશમાં “સામ્ય, મૈત્રી અને સ્વાધીનતા” સ્થાપવા માટે પ્રાક્ષસમાજનો આશ્રય ગ્રહણ કરે છે. કોઈ તો વળી એવા મતના હોય છે કે, ઇશ્વરોપાસનામાં આત્મપ્રત્યયજ કામનો છે; મૂર્તિપૂજા, અવતારવાદ અને પુરોહિત-

પણથી સમાજનું' અનિષ્ટ થાય છે, એવી ભાવનાથી બ્રાહ્મધર્મ સ્વીકારે છે. કેઈ વળી પાશ્ચાત્ય કેળવણી મેળવવા, વેપાર-રોજગાર વધારવા તથા વિદેશયાત્રા કરવાની બીજે કયાંય પણ અનુકૂળતા ન મળવાથી બ્રાહ્મધર્મમાં આવ્યા હોય છે. આમાંથી કેટલાક તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારતા નથી. કેઈ વળી પુરુષવિશેષને ભગવાન માને છે પણ તેની પ્રાર્થના કે ઉપાસના કરવાની જરૂર જોતા નથી. કેટલાકને તો જીવાત્માના અવિનાશીપણામાં પણ શ્રદ્ધા હોતી નથી, તે પછી પુનર્જન્મ અને લોકાંતરને તો માનેજ શેના ? આ પ્રકારે બ્રાહ્મસમાજમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની માન્યતાવાળાઓ એકઠા થયેલા છે; તેથી જેઓ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાના હેતુથી આતુરચિત્તે આ ધર્મસમાજમાં જોડાયા હોય અને જેઓ બહુમતિની સાથે પોતાના સિદ્ધાંતોનો લેશ પણ ભોગ આપવા તૈયાર ન હોય તેઓ તો વિશેષ ભાગે ઉપેક્ષિત અને લાંછિતજ રહે તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ જડ જગતમાં પણ રોજ રોજ નવાં નવાં વૈજ્ઞાનિક સત્યોની શોધ થયાં કરે છે, તો પછી આધ્યાત્મિક જગતમાં સાધકને નવાં નવાં સત્યોનો અનુભવ ન થાય એ બનેજ કેમ ? વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરી એટલે ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનો અધિકાર મળી ગયો એવી નૂતન સમાજની ભ્રાંતિને લઈનેજ આ બધો ગોટાળો ઉભો થયો છે. આધ્યાત્મિક રાજ્યમાં દાખલ થવાનું દ્વાર મસ્તક નથી, પણ હૃદય છે. આ સંસારના વ્યવહારમાં મગજ કામ આવે છે ત્યારે આધ્યાત્મિક સત્યો સમજવામાં વિશુદ્ધ હૃદયની જરૂર પડે છે. એ આધ્યાત્મિક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે સાચા સાધકના હૃદયમાં એક નવીજ ઇન્દ્રિય જાગ્રત થાય છે. વાક્યાતુર્ય કે પૂર્વસંસ્કારદ્વારા એ રાજ્યમાં પહોંચી શકાતું નથી. શ્રીકૃષ્ણ ચેતન્ય મહાપ્રભુને ભગવાનના અવતાર કહી શકાય કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા માટે તે વખતે કેટલાક કેળવાયેલા માણસો એ 'હાથચાળા' જેવી ભૌતિક ક્રિયાનો ઉપયોગ કર્યો હતો !! આને આપણે પણ અમુક વ્યક્તિ સિદ્ધ મહાત્મા છે કે નહિ તેની પરીક્ષા અપરાવિદ્યા-વિશારદ-જગતના ચંડિતોને પૂછીએ છીએ ! સ્થિરચિત્ત અને સ્થિર બુદ્ધિવાળા માણસો એવા વિચારની અસારતા સહેજે સમજી શકશે. જન્મ-મૃત્યુના પુણ્યપ્રભાવથી અમુક અમુક વ્યક્તિઓનું ધર્મપ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતેજ વલણ થાય છે, એ વાત સાચી છે; પરંતુ આધ્યાત્મિક

રાજ્યમાં તો અમુક વિધિમાર્ગનું અવલંબન કર્યા વિના હૃદયદ્વાર ખુલ્લાં થઈ પરમ સત્યનો અનુભવ થતોજ નથી. કેાઈ સાધક પોતાની ખુદ્ધિ પ્રમાણે મનોમુખી ઉપાસના કરે છે, તો તેનું પરિણામ એક ચક્રમાંથી બીજા ચક્રમાં જવા જેવુંજ આવે છે, પણ તેથી કંઈ માયાજાળ નાશ પામીને શુદ્ધ સત્યનાં દર્શન થઈ શકતાં નથી.

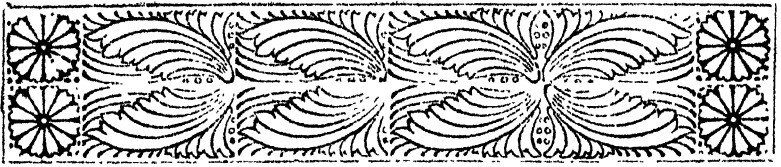
અસ્તુ. થવાનું હતું તે થયું, પરંતુ સાધારણ બ્રાહ્મસમાજે ગોસ્વામીજીનું જે રાજીનામું મંજૂર કર્યું, તે શ્રીયુત કાલીનાથ દત્ત તથા શ્રીયુત યદુનાથ ચક્રવર્તી વગેરે કેટલાક ખાસ બ્રાહ્મ-બંધુઓને રૂચું નહિ; તેથી તેમણે પોતાની સહી સાથે એક પત્રિકા બહાર પાડી કે “સાધારણ બ્રાહ્મસમાજે ગોસ્વામી મહારાજનું રાજીનામું મંજૂર કર્યું તે ઠીક થયું નથી, અને તેમણે (ગોસ્વામી મહારાજે) અવલંબન કરેલો માર્ગ બ્રાહ્મધર્મનો વિરોધી છે એ વાત સાધારણ બ્રાહ્મસમાજીઓ માનવાને તૈયાર નથી. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના મુખપત્ર “તત્ત્વકૌમુદી”માં તે વખતે જે જે અભિ-પ્રાયો પ્રકટ થયા હતા તેમાંથી કેટલાક ઉતારા અત્રે આપીએ છીએ:-

“સાધારણ બ્રાહ્મસમાજનું કાર્યક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે અને પ્રચારકોની સંખ્યા બહુજ નાની છે, તેમ છતાં પણ ગોસ્વામીજી જેવા માણસને પ્રચારકતરીકે છૂટા થવા દેવા એ શું ખુશી થવા જેવું છે? જેમના જેવી બ્રાહ્મસમાજની આજસુધી કેાઈએ પણ સેવા કરી નથી, જે બ્રાહ્મપ્રચારકોના આદર્શસ્વરૂપ હતા, જેણે બ્રાહ્મસમાજની સેવા કરતાં પોતાનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પણ ગુમાવી નાખ્યું હતું, જેણે અપવાસ કરીને અને છેવટે માટી ખાઈને પણ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો; જે વિશ્વાસ, નિષ્ઠા અને આધ્યાત્મિકતાની પ્રતિમાસ્વરૂપ હતા, તેમને આમ સહજમાં-અનાયાસે છૂટા કરવામાં આવ્યા છે એ જોઈ કેાને દુઃખ નહિ થાય? ગોસ્વામીજીની વર્તમાન અવસ્થાવિષે અમારાપર તો એવી છાપ પડી છે કે, તેઓશ્રી ગમે તે અવસ્થામાં ગમે ત્યાં હોય, પણ તેમની ઉંડી આધ્યાત્મિકતાથી તથા પ્રબળ નિષ્ઠાથી વિશેષભાવે ધર્મપ્રચાર થઈ રહ્યો છે અને થયાજ કરશે.”

“સત્યને ખાતર સર્વાંશે સમર્પિત થઈને પ્રભુની સેવા કેવે પ્રકારે કરવી તેનું દષ્ટાંત જેવું ગોસ્વામી મહારાજના જીવનમાંથી મળી આવે છે તેવું બીજેથી ભાગ્યેજ મળી શકે છે. કુસંસ્કાર અને અસત્યનો ઘોર વિરોધ તેમના જેવો બીજા કોણે કર્યો છે?

તેમણેજ પહેલાં અસત્યનો પ્રતિવાદ કરી ભારતવર્ષીય બ્રાહ્મસમાજની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં સહાય કરી હતી. ત્યારબાદ શ્રી. કેશવચંદ્રના કાર્યનો તેમણેજ વિરોધ કર્યો હતો અને તેમનાજ હાથે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી અમૂલ્ય સેવાઓ ગોસ્વામી મહાશયના પક્ષમાં છે કે જેથી તેઓશ્રી આપણ સૌને માટે પૂજ્ય છે તથા આપણે તેમના કૃતજ્ઞ છીએ. બ્રાહ્મજંધુઓ પૈકી આપણે બહુ થોડી વ્યક્તિઓનેજ સાધકનું ઉપનામ આપી શકીશું. એવા ‘સાધકો’માં ગોસ્વામીજી અશ્વ-ગણ્ય વ્યક્તિ છે. ”

પ્રકરણ અગિયારમું

માઘોત્સવ કલકત્તાની પેઠે પૂર્વખંગાળની બ્રાહ્મ-
સમાજમાં આચાર્યપદે સ્થાપના, દિવ્ય શ્રોતા
અને વક્તાતરીકેના થોડાક દિવ્ય પ્રસંગ અને
ભાવસમાધીઓ, બ્રાહ્મસમાજનો પરિત્યાગ

લકત્તાના સાધારણ બ્રાહ્મસમાજે ગોસ્વામી મહા-
રાજનો પરિત્યાગ કર્યો, પરંતુ પૂર્વખંગાળની બ્રાહ્મસ-
માજે તેમનું પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. ગોસ્વામીજી
ત્યાંના આચાર્યતરીકે ચુંટાયા અને ત્યાંના પ્રચારક
નિવાસમાં રહીને નિયમિતપણે ઉપાસના, શાસ્ત્ર
વિચાર અને નામ-કીર્તનદ્વારા સાર્વભૌમિક બ્રાહ્મ-
ધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. અનેક સ્થળેથી અને
સંપ્રદાયોના ધર્મપિપાસુ માનવોનાં ટોળેટોળાં ગોસ્વામીજી પારં-
યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરવા લાગ્યાં.

તેજ વર્ષમાં માઘોત્સવના પ્રસંગે ગોસ્વામીજીના એક શિષ્ય
ભજનીક કૃકિરચાંદ (હરિનાથ મજુમદાર) પોતાની ભજનમંડળ
સાથે ઢાકામાં આવ્યા હતા અને ભજનકીર્તનની એવી રમઝ-
મચાવી હતી કે તેના આનંદનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. એ
માઘોત્સવનાં જેમણે દર્શન કર્યાં હતાં, તેમનાં હૃદય ઉપર તેન
આબાહ અને ન ભૂંસાય એવી અસર પડી છે. એક પ્રેક્ષકે તે
ઉત્સવના એક દિવસનો હેવાલ બહાર પાડ્યો હતો, તેમાંથી કેટલીક
હકીકતો અત્રે રજુ કરીએ છીએ:-

“આજકાલ આખો દેશ કૃકિરચાંદના ભજન પાછળ ગાંડે
થઈ ગયો છે. પ્રચારકનિવાસમાં તેઓ ભજનો લલકારતા હતા. ત્ય
જઈને જોયું તો ઘર શ્રોતાઓથી ભરાઈ ગયું હતું. બધા માણસે
શાંતચિત્તે ભજનો સાંભળતા હતા; માત્ર ગોસ્વામીજી પોતાના
આસને ઉભેલા હતા, બન્ને આંખો પલકારાવિનાની-સ્થિર જણાત

હતી અને અશ્રુધારા ચાલી રહી હતી. વારંવાર શરીર ધ્રુણ ઉઠતું અને રોમાંચિત થઈ જતું હતું. મચમાં વચમાં “હરિખોલ, હરિખોલ” કહેતા હતા. ક્યારેક ઠેકડા મારીને નાચતા ફૂટતા પણ જણાતા હતા. શ્યામાકાંત પડિત મહાશય રખેને ગોસ્વામીજી ભાવાવેશમાં પડી જશે એમ જાણી તેમની પાસેજ ઉભા હતા. થોડી વાર પછી ગોસ્વામીજી ‘ખોલ ખોલ’ કહેતા હસવા લાગ્યા. આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેતી હતી. ત્રણ-ચાર મિનિટ આ પ્રમાણે ખૂબ હસીને જાણે કંઈક દેખાડતા હોય તેમ જમણે હાથ આગળ લાંબાવીને પછી ચીત્કાર કરી કહેવા લાગ્યા કે, “અરે જુઓ, પાગલ આવ્યો છે. આ તે ઉભો. ઝટ દર્શન કરી લો. એ તો ચાલ્યો જવા ધડકે છે.” બે ચાર પગલાં આગળ આવીને ફરીથી ઉંચે સ્કાદે કહેવા લાગ્યા કે, “પકડો ! પકડો, પકડો; ના ના, એ તો પાછો આવે છે. જુઓ, પાગલ આ તરફ આવે છે. અરે ! જુઓ તો ખરા, ઓ ખાપરે ! કેવડો મોટો પોઠીઓ ? જુઓ તો કેવો છે ? વાહ રે ! કપાળમાં એક ત્રીજી લોચન છે, તેની જ્યોતિ કેવી છે ? જાણે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય. અરે ! સૂર્ય પણ શું વિસાતમાં !.... અહો ! કેવાં જળરાં શીંગડાં ? અહાહાહા ! જુઓ તો આ નંદીની હિલચાલ ? (ખૂબ ઉંચે સાદે ચીત્કાર કરીને) જય મા, જય મા ! અરે જુઓ જુઓ, મા પધારે છે. ધન્ય મા ! જય મા !” એમ કહી તેઓ ફૂટવા લાગ્યા અને ઉંચે સાદે કહેવા લાગ્યા કે “ખેલો, જય મા ! જય મા ! ધન્ય જનની !” એમ કહી ધૂળમાં આઘોટવા લાગ્યા. વળી પાછા ઉભા થઈ સન્મુખ દષ્ટિ રાખીને કહેવા લાગ્યા કે “અહો ! કેટલા બધા યોગીજનો અને ઋષિમુનિઓ ‘મા’ ની ચેતરફ નાચી રહ્યા છે. ઓહો, જુઓ તો કેટલાં બધાં માણસો છે ! અરે, જુઓ આ વ્યાસ, વાલ્મીકિ નારદ અને આ બીજા પણ કેટલા બધા છે ! નહમ પણ ગણાવી શકાય તેમ નથી. અરે ! ઘર ને ફળિયું બધું ભરાઈ ગયું છે. તે બધા કેવો આનંદ કરી રહ્યા છે ! બધાય આવી ગયા છે, કેટલાકને તો હું ઓળખું પણ જી. અરે ! જુઓ, આ તમારો તો જુઓ ! મા પણ સૌની સાથે નાચવા લાગ્યાં. અરે ! જુઓ તો, મા આ તરફ આવે છે અને મને બોલાવે છે.” એમ કહી ગોસ્વામી મહારાજ નાચવા લાગ્યા. પછી તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ત્યારબાદ થોડો વખત મૌન રહ્યા. અવિરત અશ્રુધારા વહેવા લાગી અને ઘડીએ ઘડીએ ખડખડાટ હસવા લાગ્યા. બધા લોકો

૧૪૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

આશ્ચર્યચકિત અને સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા, તેવામાં ગોસ્વામીજી સમાધિસ્થ થઈ ગયા.”

“લોજન થઈ રહ્યા બાદ લગલગ દોઢ વાગે ફરીથી સમાજ-મંદિરમાં ગયો. ત્યાં તો અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું. અનેક સાધકો, લજનીકો અને ફિકિરચાંદ વગેરે બધા સાથે બેસી લોજન કરતા હતા. એવામાં ખારદિના પ્રખ્યાત અધ્યાપક કુંજલાલ નાગ (એમ. એ.) મહાશયે લજન ગાવા માંડયું, સાથે ખોલ વગાડવા લાગ્યા અને બાહ્યજ્ઞાન વિનાના થઈ ગયા. આજે તો ખોલમાંથી પણ અદ્ભુત અવાજ નીકળતો હતો અને લજનનું તો કહેવુંજ શું ? જે ભક્તજનો જમવા બેઠેલા હતા, તે બધાએ થોડું થોડું ખાધું ન ખાધું, એટલામાં તો સૌ બાહ્યજ્ઞાનવિનાના થઈ ગયા. કોઈની આંખમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી, કેટલાકનાં શરીર ધ્રુજવા લાગ્યાં અને કેટલાક તો હાંફતા હતા, ચારે તરફ આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. કોઈ કોઈ તો લોજનવાળી પત્રાવલીઓપર આળોટવા લાગ્યા. માત્ર ગોસાંઈજી એકલા ઉભા રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી તેઓ બેસી ગયા. પછી તેઓ પણ ગાંડાની પેઠે ઝુલતા ઝુલતા આળોટવા લાગ્યા. એમ કરતાં ધીરે ધીરે સૌને ભાન આવવા લાગ્યું, લજન સમાપ્ત થયું અને ચોતરફ નિસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. થોડી વાર પછી ગોસાંઈજી બોલ્યા કે “તે અથાક મહાસાગરમાંથી આજે એક ખોખા જેટલા અમૃતનો સ્પર્શ થયો ત્યાં તો સાગરની ભયાનક છોળોએ પાછા કાંઠેજ ધકેલી દીધા. અહો, કેવો એ આનંદ ! જેઓ મહાસાગરમાં રહેતાંથકા એના તરંગો સાથે ખેલે છે તેઓ કેટલોબધો આનંદ અનુભવતા હશે.....વગેરે.”

“સાંજ પડતામાં તો સમાજમંદિરમાં અને બહાર ઓસરી-માં માણસોની ખૂબ ભીડ જામી ગઈ. સમય થયો ત્યારે ગોસ્વામીજી પ્રચારકનિવાસમાંથી ભાવાવેશમાં ઝૂલતા ઝૂલતા બહાર નીકળ્યા અને સમાજમંદિરની વેદીપર જઈને બિરાજ્યા. ચંદ્રનાથ બાબુએ હારમોનિયમ વગાડી મધુર કંઠે એક લજન ગાયું. “ઉદ્ધ-બોધન” નો આરંભ કર્યો ત્યાંજ ભાવાવેશમાં ગોસ્વામી મહારાજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને બોલી શક્યા નહિ. ચંદ્રનાથ બાબુએ એક બીજું લજન લલકાર્યું. પ્રાર્થના કરતી વખતે, ગોસ્વામી મહારાજ ભગવાનને અત્યંત દીનભાવે સંબોધન કરવા લાગ્યા અને રડવા લાગ્યા. મંદિરની બહારના તેમજ અંદરના તમામ લોકો

જડ જેવા થઈ ગયા. આ દૃશ્ય જોઈ મનમાં થયું કે, ભગવાનનો આવિર્ભાવ થવા માટે બ્રાહ્મમંદિરની અંદર તેમજ બહાર-સર્વત્ર જીવંત પ્રેમભક્તિનું વાતાવરણ ફેલાયેલું છે. ગોસ્વામીજી બોલવા લાગ્યા કે:—

“મા ! તમે પધારો છો ? બોહો ! તમારી સાથે કેટલાં બધાં માણસો છે ! બોહો, કેટલા બધા મુનિઓ, કેટલા ઋષિઓ અને કેટલા બધા સાધુ મહાત્માઓ જોવામાં આવે છે ! મા ! તમારી ચારે બાજુ તેઓ કેવા આનંદથી નાચી રહ્યા છે ! ત્યાં મને કેટલીયે પરિચિત વ્યક્તિઓનાં પણ દર્શન થાય છે. મા ! તમે મને બોલાવો છો શામાટે ? મા ! દયા કરી તમે મને હાથ ઝાલી દોરી જશો ? કેમકે મારામાં શક્તિ નથી, અને હું જાઉં પણ ક્યાં ? ત્યાં ? ના, ત્યાં હું શું કરું ? મા ! મને શું કામ પટાવો છો ? ત્યાં જઈ શકું એવું તે મારામાં શું છે ? મારાથી શું ત્યાં બેસી શકાય ? ‘તને ત્યાં રાખીશ’ એમ વારંવાર શામાટે બોલો છો ? હું તો ગુનેહગાર પાપી છું. પવિત્ર ઋષિમુનિઓના સાથમાં શી રીતે બેસી શકીશ ?’ કેટલીક વાર સુધી આવા પ્રકારના પ્રલાપો કર્યા બાદ ગોસ્વામી મહારાજ મૂર્છાવશ થઈ ગયા. કીર્તન ઉપર કીર્તન થવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે કીર્તનની રમઝટ જામી તોપણ ગોસ્વામીજી જાગ્રત થયા નહિ. છેવટે સમાજનું કાર્ય સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું, અને એકે એકે સૌ ચાલ્યા ગયા. એકલા ગોસ્વામીજીજી વેદી ઉપર પડી રહ્યા હતા. આ સમાધિદશા કેટલી રાતસુધી ચાલી તેની મને ખબર નથી.”

ઉત્સવસંબંધી બીજી કેટલીક ઘટનાઓના સંબંધમાં એક નજરે જોનાર મહાશય નીચે પ્રમાણે વિવરણ કરે છે:—“આજકાલ ગોસ્વામી મહારાજ કયા ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરી રહ્યા છે ? તેઓ સાકારના ઉપાસક છે કે નિરાકારવાદી છે ? એમાંનું કંઈ પણ સ્પષ્ટપણે સમજાતું નથી. એક વાર જાહેર રીતે સભામાં પોતાની ધાર્મિક માન્યતાઓનો ખુલાસો કરે તો સર્વના તર્ક-વિતર્કો શમી જાય. આવા હેતુથી અમે ગોસ્વામી મહારાજને “સાકાર અને નિરાકાર ઉપાસના”ના વિષય ઉપર ભાષણ આપવા વિનંતિ કરી; પરંતુ ગોસ્વામી મહારાજ તે વિષયપર ભાષણ આપવા કોઈ રીતે રાજી નહોતા. “મૂર્તિપૂજા અને બ્રહ્મજ્ઞાન” એ વિષય ઉપર પણ બોલવાની પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી. સાંપ્રદાયિક ભાવનાવાળી

૧૪૮ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કોઈ પણ વાત છેડવા તેઓ ખુશી નહોતા. છેવટે ‘બ્રહ્મોપાસના’ સંબંધી પોતાનું મંતવ્ય જાહેર કરવાની વિનંતિ કરી ત્યારે તેમણે ‘બ્રહ્મજ્ઞાન અને બ્રહ્મવાદી’ એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા પોતાની સંમતિ જાહેર કરી. આ ઉપરથી શહેરમાં તરત તે સંબંધી જાહેર-ખબર આપી દીધી. આજ સાંજે તે ભાષણ થવાનું હતું.

“બપોર પછી સમાજમંદિરમાં જઈને જોઈ છું તો મંદિરમાં તેમજ ઔસરીમાં જરા પણ જગ્યા નહોતી. વિશાળ ચોક પણ માણસોથી ભરાઈ ગયો હતો. રોમન કેથોલિક દેવળના પ્રસિદ્ધ પાદરી કર્નડ સાહેબ પણ છાનામાના એક ખૂણામાં બેસી રહ્યા હતા. સંધ્યાકાળ પછી ગોસ્વામીજી સભાસ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા અને સૌને હાથ જોડી પ્રણામ કરી નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા:—

“પ્રાચીનકાળના વસિષ્ઠ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, સનક અને સનાતનાદિ બ્રહ્મર્ષિઓ જે બ્રહ્મની ઉપાસના કરતા હતા, તથા વેદ, વેદાંત, ઉપનિષદો તેમજ શાસ્ત્રપુરાણો જે બ્રહ્મના અપાર મહિમાનું કિંચિત્ વર્ણન કરતાં થાકી જઈને તે બ્રહ્મ ‘અવ્યક્ત, અનિર્વચનીય’ છે એવું કહીનેજ વિરમી ગયા છે, તે મહાન બ્રહ્મનો મહિમા આજ આપ મારી પાસેથી—એક અતિતુચ્છ પામર પ્રાણી પાસેથી—સાંભળવા આવ્યા છો!!” આટલું બોલતાંની સાથેજ એક બાળકની પેઠે તેઓ રોઈ પડ્યા અને ડૂસકાં ખાવા લાગ્યા. તેમણે બોલવાના બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પણ ‘હૈયું કેમે કયું’ હાથ રહે નહિ. પછી તો તેમને બેસી જવું પડ્યું. પાંચ છ મિનિટ પછી ફરીથી તેમણે બોલવાનો આરંભ કરવા માંડ્યો. તે વખતે પણ જે બ્રહ્મ ઋષિ—મુનિઓના ધ્યાનમાં પણ માંડ માંડ આવી શકે છે, જે પરાતપર છે..... ઇત્યાદિ શબ્દો કહ્યા ન કહ્યા, ત્યાં તો પાછા પહેલાંની પેઠે રડી પડ્યા. એમ જ્યારે જ્યારે બોલવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે ત્યારે તેમને નિરૂપાયે બેસી જવું પડતું. પછી ભાવાવેશ રોકાઈ શકે એમ નથીજ, એવું જ્યારે તેમને લાગ્યું, ત્યારે તેઓ મોઢાપર કપડું વિંટી બેસી ગયા. એ પ્રમાણે ગોસ્વામી મહારાજ થોડો વખત બેઠાં બેઠાંજ ડૂસકાં ભરતા હતા અને પછી હાથ જોડી સૌને કહેવા લાગ્યા:—“આજ આપ સૌ મને આશીર્વાદ આપો, આપ સૌ મારાપર દયા કરી મારા મસ્તકપર આપનાં ચરણારવિંદ મૂકો અને મારો અહંકાર ફર કરો. હું તો ભારે અભિમાની છું. મારી શું વાત કંઈ? હું તે શું જાણું? હું

તો એક દહીં જેવો છું ! મારા જેવો નાલાયક કોઇજ નથી.” આ પ્રમાણે કહ્યા પછી તેઓશ્રી તે અનાદિ, અનંત, એકમાત્ર, અદ્વિતીય પુરાણ પુરુષની સ્તુતિના કેટલાક શ્લોકો બોલવા લાગ્યા. શ્લોકો બોલતાં બોલતાં ભાવાવેશમાં હૈયું ભરાઇ આવ્યું. છેવટ ભાવાવસ્થામાં રહીનેજ અસ્કુટ સ્વરે માત્ર “ત્વં હિ, ત્વં હિ” બોલતા બોલતા સમાધિસ્થ થઇ ગયા.

એકાએક નીરવ શાંતિ વ્યાપી ગઇ. ગોસ્વામી મહારાજના “ત્વં હિ, ત્વં હિ” એ શબ્દોથી જાણે સૌ કોઇ મંત્રમુગ્ધ થઇ ગયાં હતાં. સૌ કોઇ આશ્ચર્યચકિત થઇને કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર એકી ટસે ગોસ્વામી મહારાજ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે પાંચ સાત મિનિટ ચાલી ગઇ. પછી ચંદ્રનાથ બાબુ હારમોનિયમની સાથે એક મધુર ભજન ગાવા લાગ્યા, તોપણ ગોસ્વામી મહારાજ જાગ્રત થયા નહિ; તેથી ધીરે ધીરે સૌ માણસો ઉઠવા લાગ્યા અને ઓસરીમાં ટોળું વળી વિવિધ પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા. ઘણે ભાગે સૌ કોઈ એમજ કહેતા હતા કે “ગોસ્વામી મહારાજનું ભાષણ સાંભળીને જે આનંદ થાત તેથી વિશેષ આનંદ આજે તેમની દિવ્ય સમાધિદશાનાં દર્શન કર્યાથી મળ્યો છે. ધન્ય છે ગ્રાહ્યસમાજને ! ”x

આ ઉત્સવની ઉપાસનાવિષે શ્રીયુત નગેંદ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય નીચે પ્રમાણે લખે છે:—“પ્રેમોન્મત્ત થયેલા વિજયકૃષ્ણ વેદી ઉપર બેઠા બેઠા ‘મા, મા’ એવા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરી રહ્યા છે અને તેમની સાથે હજારો શ્રોતાજનોના કંઠમાંથી પણ તેજ શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ નીકળે છે. આ દૃશ્ય ક્યારેય પણ ભૂલાય તેવું નથી. મર્ત્યલોકમાં જે કેવલ્યધામનું દર્શન થયું તે ભૂલાય તેવું નથી. વળી એક દિવસે વેદી ઉપર બેસી ગોસ્વામી મહારાજ ઉપાસના ચલાવતા હતા તે દરમિયાન મસ્તકપર હાથ મૂકી “ઓ મારી મા ! અરે મારી મા !” વગેરે શબ્દો એવા ગંભીર ભાવે બોલ્યા કે તે સાંભળી સમગ્ર ઉપાસકમંડળી વ્યાકુળપણે રુદન કરવા લાગી અને સર્વત્ર કરુણારસનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું. પથ્થર જેવા કંઠણ હૃદયનો માણસ પણ તે દિવસે ગળગળો થઇ ગયો હતો. તે દિવસનો ગોસ્વામી મહારાજનો દિવ્ય ભાવ જોઈ અનેક ઉપાસક ભાઈબહેનોના મનમાં એવો પ્રેમસંચાર થયો હતો કે ઘણી ખરી બહેનોને તો

૧૫૦ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

ગોસ્વામી મહારાજનાં બાળકૃષ્ણરૂપે દર્શન થયાં હતાં અને તેમણે તેમને દૂધ પીવા માટે પૈસા પણ આપ્યા હતા.*

આ ઉત્સવસંબંધી, તત્ત્વબોધિની નામે પત્રિકામાં જે હેવાલ પ્રગટ થયો હતો તેમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે:—

“ગોસાંઇજી આજ વેદી ઉપર વિરાજમાન થયા હતા. તેમના ઉદ્દ્યોધન માત્રથી સૌએ અદ્ભુત દિવ્ય શક્તિનો સંચાર અનુભવ્યો. ચોતરફ હર્ષાશ્રુનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. સૌ કોઇ રુદ્ધન કરતું હતું. આ મહોત્સવે સૌ કોઇને ગાંડાતુર બનાવી દીધા હતા. ભજનો ગવાતાં અને સૌ તેને ઝીલતાં. આ પ્રમાણે ભજન-કીર્તન ગાતાં ગાતાં સૌ કોઇ ભાવાવેશમાં મસ્ત બની ગયાં અને આભાલવૃદ્ધ-સર્વ કોઇ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયાં. બધાના રુદ્ધનથી, ડસકાંથી અને કોલાહલથી સમાજમંદિર ખળભળી ઉઠ્યું. ડોક્ટર રોચે (પી. કે. રૉચ) અને બીજા પણ બે ત્રણ માણસોએ સૌને શાંત રાખવા પ્રયત્ન કરી જોયો; પરંતુ ગોસ્વામીજીના રુદ્ધનના અવાજથી પાછી ગરબડ વધી પડી. આખરે ગોસ્વામીજીએ સ્વસ્થ થઈ, વેદી ઉપરથી ઉતરી, સૌને પોતાના વરદ હસ્તસ્પર્શથી કૃતાર્થ કર્યા ત્યારેજ સૌ શાંત થયા. ગોસાંઇજી મહારાજનો હસ્તસ્પર્શ થતાંજ સૌ શાંત થઈ ગયાં. જેઓ મહાભાવમાં નિમગ્ન થવાથી સંસારહિત થઈ ગયા હતા તેઓ પણ જાગૃત થયા અને જેઓ પ્રેમોન્મત્ત થઈ નાચતા હતા તેઓ પણ બેસી ગયા. અહો, કેવું દિવ્ય દૃશ્ય ! આવું દૃશ્ય ત્યારપછી બ્રાહ્મમંદિરમાં કોઈએ ક્યારે પણ જોયું નથી.”

ઢાકાનો ઉત્સવ થઈ રહ્યા પછી, ગોસ્વામી મહારાજ પાશ્ચિમ-બંગાળમાં જવાના ઉદ્દેશથી પાછા કલકત્તા આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ વિશ્રાંતિ લઈ તેઓ શ્યામનગર ગયા. શ્યામનગરથી વહાણમાં બેસી ચુંચુડા આવ્યા અને ત્યાં મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથને મળ્યા. આ પ્રમાણે ગોસ્વામીજીને અકસ્માત આવેલા જોઈ મહર્ષિ બહુજ રાજી થયા અને કહેવા લાગ્યા:—“લોકો કહે છે કે ‘ગોસાંઇ તો ગાંડા થઈ ગયા છે અને મૂર્તિપૂજકના જેવો વ્યવહાર રાખે છે !’ પણ અહો ! આ શું ? હું તો તેમને સુગંધીવાળા ધૂપના ધૂમાડાના ગોટેગોટામાં રહેલી દિવ્ય દુર્ગાદેવી જેવા દેખું છું. એ વખતે એક બ્રાહ્મબંધુએ મહર્ષિ પર કેટલાક ધર્મસંબંધી ખુલાસા કરવાનો પત્ર લખ્યો હતો, તે પત્ર વાંચી તેમણે પ્રિયનાથ

શાસ્ત્રી મહાશયને કહ્યું કે “લખી નાખો કે, આજથી ગોસાંઘ જે કંઈ કહે તે હું કહું છું એમ માનજો.”*

ચુંચુડાથી ગોસ્વામી મહારાજ વર્ધમાન ગયા. ત્યાં પ્રાદ્યસ-માજના મંદિરની પાસેજ સમાજના મંત્રીને ઘેર પોતાનું નિવાસ-સ્થાન રાખ્યું હતું. ગોસ્વામી મહારાજના કીર્તન-ભજનથી સૌ પ્રદ્યાનંદમાં મગ્ન થઈ જતાં હતાં. અહીંના નિવાસદરમિયાન એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજને એક પલાશવૃક્ષના પુષ્પે પુષ્પમાં ભગવતી દુર્ગાદેવીનાં દર્શન થયાં. આ દિવ્ય દર્શનથી તેઓ ભાવા-વેશમાં આવી ગયા અને મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા હતા. એ ઉપરાંત એક દિવસ તેઓ વર્ધમાનનરેશના ગુલાબખાગમાં ગયા હતા ત્યારે ત્યાંના ગુલાબની અપૂર્વ શોભા જોતાં જોતાં તરતજ સમાધિસ્થ થઈ ગયા હતા. ચૈત્રની અધવચમાં ગોસ્વામી મહારાજ વર્ધમાનથી દરભંગા આવ્યા અને ત્યાંના પ્રાદ્યોત્સવમાં ઉત્સાહભર્યો ભાગ લીધો. ઉત્સવ પછી પણ તેઓશ્રી ત્યાંના વકીલ શ્રીચુત રાધાકૃષ્ણ દત્ત મહાશયને ઘેર કેટલોક સમય રહ્યા. અહીંયાં તેમને કઠિન ઉદરરોગ ઉપડી આવ્યો. રોગ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો અને તેના અંતિમ સ્વરૂપે દેખાવા લાગ્યો. હવે સગાંવહાલાં અને સ્નેહી-જનો સૌએ ખચવાની આશા છોડી દીધી. જે ચાર ડોક્ટરો સાર-વારમાં હતા તેમણે એકમતે જણાવી દીધું કે, દરદીનાં આંતરડાં ખવાઈ ગયાં છે તેથી અર્ધા કલાકમાંજ પ્રાણ નીકળી જશે. ડોક્ટરો તો આ પ્રમાણે હાથ ધોઈ નાખી ચાલતા થયા. ગોસાંઘજી સંજ્ઞા-રહિત થઈ ગયા હતા. અંતિમકાળ પાસે આવ્યો જાણી શ્રીમાન રાધાકૃષ્ણ બાબુ રોગીની શય્યા પાસે એકતારો લઈ ધીરે ધીરે નામસંકીર્તન કરવા લાગ્યા. ક્રમે ક્રમે નામસંકીર્તનમાં ઠીક રંગ જામ્યો. એવામાં ગોસ્વામી મહારાજ ધીમે ધીમે આંખ ઉઘાડીને બેઠા થયા અને કીર્તનના તાલમાં મસ્તકે હલાવવા લાગ્યા. છેવટે ઉભા થઈ ઉંચા હાથ કરીને નાચવા પણ લાગ્યા. આવી અફ્સુત લીલા જોઈ સૌ વિસ્મય પામ્યા અને સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કીર્તન થઈ રહ્યા પછી ગોસ્વામી મહારાજ આસન ઉપર બેઠા, ત્યારે એક ડોક્ટર બોલ્યા કે “ગોસ્વામી મહારાજ! આપે તો અમારું અભિ-માન ખરાબર ઉતારી નાખ્યું છે. આપની પાસે તો અમારું વૈદક-શાસ્ત્ર હારી ગયું છે.”

* બંગ. સં. ૧૨૯૪ની બ્રાહ્મચારીની ડાયરીમાંથી ઉદ્ધૃત.

૧૫૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

આ તરફ ઢાકામાં ગોસ્વામી મહારાજના ભયંકર રોગના સમાચાર સાંભળી, તેમના અનન્ય શિષ્ય શ્રીયુત સ્યામચરણ બક્ષી ખારદિના યોગસિદ્ધ બ્રહ્મચારીજી પાસે પહોંચી ગયા અને વ્યાકુળ-ભાવે રુદન કરતાં કરતાં પોતાના ગુરુદેવની પ્રાણરક્ષા માટે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. બ્રહ્મચારી મહાશયે તેમની ગુરુભક્તિની પરીક્ષા કરવા માટે કહ્યું કે “ગુરુજીમાટે તમે શું સ્વાર્થત્યાગ કરી શકો તેમ છો ?” બક્ષીજીએ જવાબ આપ્યો કે “ગુરુજી માટે તો આ પ્રાણ પણ આપવા તૈયાર છું. દયો, આ માફ અર્ધુ” આયુષ્ય શ્રી-ગુરુચરણે અર્પણ કર્યું હતું. હવે તમે તેદ્વારા ગુરુદેવની રક્ષા કરો.” ત્રિકાળજ્ઞાની બ્રહ્મચારીજી, બક્ષી મહાશયની આવી અપૂર્વ ગુરુ-ભક્તિ જોઈને થોડો વખત સમાધિમાં રહી, પછી પ્રસન્નચિત્તે બોલ્યા કે “તમારા ગુરુ હાલ દેહત્યાગ કરશે નહિ; કેમકે તેમના જીવનમાં કરવાનાં ઘણાં કાર્યો હજી બાકી છે.” અહીંયાં દરભંગા-માં પણ બરાબર તેજ વખતે ગોસ્વામી મહારાજની કન્યા શ્રીમતી શાંતિસુધાદેવી ગોસ્વામી મહારાજની બાબુમાંજ બ્રહ્મચારી મહારાજનાં દર્શન કરીને વિસ્મય પામ્યાં હતાં.

શ્રીમાન બક્ષીજી એક ઉચ્ચ કોટિના સાધક હતા. તેમના જેવા વિનયી અને નિરભિમાની સાધક ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. ઢાકા જીલ્લાના વિક્રમપુર મહાલમાં ગાંધિયા ગામમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. તેઓ બ્રાહ્મણજાતિમાં જન્મ્યા હતા, છતાં સર્વ વર્ણના નાના મોટા સૌ માણસોને બહુ પ્રેમપૂર્વક અને નમ્રતાથી પ્રણામ કરતા હતા. તેમાં નવાઈ જેવું તો એ છે કે, હમેશાં બક્ષી મહા-શયજ સૌને પહેલા નમસ્કાર કરતા હતા. પરિચિત વ્યક્તિને દૂરથી જોતાંજ બક્ષીજી પોતેજ પ્રથમ નમસ્કાર કરતા અને તેનું સન્માન કરતા હતા. વેળુવશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે:—

વૃણાદપિ સુનીચેન તરોરપિ સહિષ્ણુના ।

અમાનિના માનદેન કીર્તનીયઃ સદા હરિઃ ॥

અર્થાત્ તણબલા કરતાં પણ વિશેષ નમ્ર હોય, ઝાડ કરતાં પણ વિશેષ સહનશીલ હોય અને સર્વને નમસ્કારાદિદ્વારા માન આપતો હોય એવા નિર્માની ભક્તને હમેશાં શ્રીહરિનુંજ કીર્તન કરવું સાંભળવું જોઈએ લાગે છે.

આ શ્લોકમાં જણાવેલા ગુણો બક્ષીજીના હૃદયમાં જેવા ખીલી નીકળ્યા હતા, તેવા આ સચરાચર જગતમાં ખીજે ક્યાંય જણાતા

નહોતા. ગુરુકૃપાથી તેમને થોડા સમયમાં જ મુક્તાવસ્થાનો લાભ થયો હતો. ગોસ્વામી મહારાજની સાધનપ્રણાલિકા કેવી અમૃત-કૃષ્ણ આપનારી છે, તે જોવા માટે બક્ષીજીનું જીવન એ એક જીવનું-જીવનું ઉદાહરણ હતું. તેઓશ્રી જ્યાંસુધી આ પૃથ્વીપર વિદ્યમાન હતા, ત્યાંસુધી તેમણે દરિદ્રાવસ્થાનું દુઃખ પ્રસન્નવદને સહન કર્યું હતું. પૈસાના અભાવે તેમને પ્રયાગના કુંભમેળામાં આવેલા સાધુ-મહાત્માઓનાં દર્શન ન થયાં, તેથી તેઓ એક દિવસ ખિન્નચિત્તે વિચાર કરતા બેઠા હતા; તેવામાં એક અણધારેલી ઘટના બની આવી. તેમની મનોવાંચના ઢાકામાં રહીને જ પૂર્ણ થઈ. શ્રીમાન બક્ષીજીને ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે પોતાના ગુરુદેવના સમાગમનો લાભ મળી શકતો હતો. દીનતાની તો તે મૂર્તિ હતા, તેમની દીનતા જોઈ પાષાણહૃદય પણ પીગળી જતું. એક વાર કોઈ પર્વને દિવસે તેઓ શ્રીમદ્ભાગવતની કથા શ્રવણ કરવા એક સ્થળે ગયા. ત્યાં ઘણા સુશિક્ષિત લોકો આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણો તથા બ્રાહ્મણોત્તર જાતિઓ માટે અલગ અલગ આસનોની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી. બધા સભાજનોએ તેમને બ્રાહ્મણોના આસનપર બેસવાની વિનંતિ કરી ત્યારે બક્ષીજીએ કહ્યું કે “મેં *અસવર્ણ વિવાહ કર્યો છે, તેથી હું પતિત થયો છું; માટે હું આપ લોક સાથે બેસવાને યોગ્ય નથી રહ્યો.” આ પ્રમાણે કહી તે એક ખૂણામાં જઈને બેસી ગયા. તેમનું આવું દીનતાપૂર્ણ વાક્ય સાંભળી સૌનાં હૃદય ગળગળાં થઈ ગયાં. એક દિવસ તેમના એક ગુરુભાઈએ કહ્યું કે “બક્ષીજી! આપને કોઈ ઉપજાવે એવો કોઈ માણસ આ જગતમાં હોય એમ લાગતું નથી.” તેના ઉત્તરમાં બક્ષીજીએ કહ્યું કે “અરે! એ શું બોલો છો? હું તો મહાકોપી છું, આગલા જન્મે કોઈ દુર્વાસા હોઈશ એમજ મને તો લાગે છે. આવા સદ્ગુણસંપન્ન અને ગુરુભક્ત બક્ષીજી ગોસ્વામી મહારાજના તિરોધાન થયા પછી થોડા વખતમાં જ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી અમરધામને પામ્યા હતા.

ગોસ્વામી મહારાજ જ્યારે દરભંગામાં રહેતા હતા ત્યારે એક દિવસ તેમણે પોતાના ગુરુદેવ પરમહંસજીને પોતાની સાધનાના અનુભવો વગેરે જણાવી તેની યથાર્થતા સંબંધી જિજ્ઞાસા કરી. ત્યારે પરમહંસજીએ પોતાને મુખે તે સંબંધી કંઈ પણ સ્પષ્ટી-

* બ્રાહ્મણપુરુષ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્રની કન્યા સાથે વિવાહ કરે તે અસવર્ણ વિવાહ કહેવાય છે.

૧૫૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કરણ ન કરતાં ગોસ્વામી મહારાજને “ હઠયોગપ્રદીપિકા ” અને “વિચારસાગર” એ બે ગ્રંથો વાંચી જવાનો આદેશ કર્યો અને કહ્યું કે “આ બન્ને ગ્રંથો અહીં આજ (દરભંગામાંથી) પાંચ રૂપિયાથી ખરીદી શકાશે.” આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, બહુ તપાસ કરતાં માત્ર એકજ દુકાને તે બંને ગ્રંથોની એક એક નકલજ મળી આવી અને દુકાનદારે તે બંનેની કિંમત બરાબર પાંચ રૂપિયાજ લીધી !! ગોસ્વામી મહારાજ બહુજ આગ્રહપૂર્વક તે બંને ગ્રંથોનો પાઠ કરી ગયા ત્યારે તેમને ગ્રંથોનાં વર્ણન અને પોતાના અનુભવ સાથે સંપૂર્ણ મેળ જોવામાં આવ્યો; એટલે તેમની બધી શંકાઓ દૂર થઈ ગઈ. ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજ દરભંગાથી વૈદનાથ આવ્યા અને ત્યાં શ્રીયુત રાજનારાયણ વસુ મહાશયને મળ્યા. તે દિવસે ભક્તવર્ય વયોવૃદ્ધ રાજનારાયણ વસુ મહાશય સાથે ગોસ્વામી મહારાજે ધર્મસંબંધી એવી રસમય વાતો ચલાવી અને તેથી શ્રાતાઓને એટલો બધો આનંદ આવ્યો કે બે પ્રહર વીતી જવા છતાં પણ ક્ષુધા કે તૃષ્ણાનો કોઈને વિચારસરખો પણ આવ્યો નહિ.

વૈદનાથથી ગોસ્વામી મહારાજ હુગલી જીલ્લાના થૈપાડા ગામમાં આવ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રહી કેાન્નગરના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ગયા. તે વખતે બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારકનિવાસમાં શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ અટ્ટોપાધ્યાય સહકુટુંબ રહેતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજના આગમનથી શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથાદિ બ્રાહ્મબંધુઓ બહુ રાજી થયા, ઉત્સવ પણ ભારે ધામધૂમથી ઉજવવામાં આવ્યો. ગોસ્વામીજી મહારાજ અહીં રહ્યા, તે દરમિયાન અનેક આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓ બની હતી.

ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજ કેાન્નગરથી કલકત્તા ગયા અને ત્યાંથી શાંતિપુર ગયા. ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા બાદ ખુલ્લા જીલ્લાના બાગેરહાટ નામે ગામમાં ગયા. અહીં આં તેમણે “જીવાત્મા અનંત ભગવાન માટેજ તલસી રહ્યો છે” એ વિષય પર બહુ સુંદર અને હૃદયગ્રાહી ભાષણ આપ્યું. ત્યાંથી પછી ગોસ્વામી મહારાજ ગામેગામ ફરીને હરિનામનું કીર્તન કરવા લાગ્યા અને હરિનામના મહિમાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. પાછા તે બાગેરહાટ થઈને બારિસલ આવ્યા. અહીં પણ તેમણે નવીન વર્ષના ઉત્સવપ્રસંગે (ખં.ગ. સં. ૧૨૯૩ વૈશાખ સુદ ૧) “ભારતમાં ધર્માદોલન” એ વિષયપર બહુ લાંબું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ભાષણ થઈ રહ્યા

પછી કીર્તનભજન તથા પ્રશ્નોત્તર થયા હતા. ત્યાર પછી પણ એક દિવસ ‘વ્રજમોહન વિદ્યાલય’માં પણ ‘યોગતત્ત્વ’ સંબંધી લગભગ ત્રણ કલાકસુધી અત્યંત ભાવવાહી વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ ભાષણ સાંભળી ત્યાં હાજર રહેલી એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને પણ કહેવું પડ્યું હતું કે:—“યોગતત્ત્વસંબંધી આવું નવીન પ્રકાશ પાડનાર અને ગૂઢ રહસ્યોને યથાર્થ સમજાવનાર ભાષણ મારી જીવંતીમાં મેં ક્યારેય સાંભળ્યું નથી.” બીજા શ્રોતાજનો પણ આ ભાષણ સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા. ત્યારબાદ અસાધારણ વક્તા શ્રીયુત મનોરંજન ગુહ તથા ‘ભક્તિયોગ’ના લેખક શ્રીયુત અશ્વિનીકુમાર દત્ત અને બાહોશ વકીલ શ્રીયુત ગોરાચાંદ દાસે ગોસ્વામી મહારાજ પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી.

બારિસલથી ગોસ્વામી મહારાજ સહકુટુંબ મદારિપુર આવ્યા અને ત્યાં તેઓ ચાર-પાંચ દિવસ રહ્યા. ત્યાં હમેશાં ડેપ્યુટી સાહેબ શ્રીયુત દ્વારકાનાથ રાય મહાશયને ઘેર ઉપાસના, પ્રશ્નોત્તર તથા કીર્તન-ભજન થયા કરતાં હતાં. ગોસ્વામી મહારાજના અસાધારણ સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ ડેપ્યુટી સાહેબે પણ સહકુટુંબ તેમની પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ત્યાંથી પછી ગોસ્વામી મહારાજ માણિકહલ આવ્યા. ત્યાંના જમીનદાર શ્રીયુત વિપિનવિહારી રાય મહાશયને ત્યાં તેઓ રોજ નામકીર્તન ચલાવતા તથા યુગધર્મ વિષેની જ્ઞાનચર્ચા પણ કરતા હતા.

ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજ બંગ સં. ૧૨૯૩ ના વૈશાખ માસમાં રંગપુર જીલ્લામાં આવેલા કાકિનાના રાજ મહિમારંજન રાય મહારાજના આમંત્રણથી ત્યાંના બ્રાહ્મમંદિરની પ્રતિષ્ઠાના ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ગયા. ગોસ્વામી મહારાજની સાથે પંડિત શ્યામાકાંત ચટ્ટોપાધ્યાય, શ્રીયુત મનોરંજન ગુહ, શ્રીયુત નવકુમાર બક્ષી સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના પ્રસિદ્ધ ગવૈયા શ્રીયુત વ્રજબાબુ વગેરે આઠ નવ ભક્તજનો પણ હતા. તેમની પહેલાં નવ-વિધાન અને સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના કેટલાક પ્રચારકો તથા કંગાલ હરિનાથ (ફિકિરચાંદ) વગેરેને પણ ઉત્સવનિમિત્તે ખાસ આમંત્રણ આપી બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ઉત્સવને દિવસે જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજ વેદીપુર કાર્ય ચલાવી રહ્યા હતા તથા નીચે નામકીર્તન ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે ગોસ્વામી મહારાજને એક અપૂર્વ આધ્યાત્મિક દૃશ્ય દેખાયું. ગોસ્વામીજીએ પોતાની

૧૫૬ મહાત્મ! વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

સન્મુખ દિવ્ય તેજોમય પ્રકાશ જોયો. કર્તાલ, ખોલ, ઝાંઝ વગેરે વાદિત્ર સાથેનો કીર્તનધ્વનિ પણ કર્ણગોચર થતો હતો. મહા-મહા, ગુરુ નાનક, બુદ્ધ ભગવાન, શ્રીશંકરાચાર્ય વગેરે અવતારી મહાપુરુષો એકબીજાના હાથ ઝાલી ગોસ્વામી મહારાજની ચોતરફ ફરતા ફરતા નૃત્ય કરતા હતા. આવું દિવ્ય દૃશ્ય બીજી પણ કેટલીક વાર ગોસ્વામી મહારાજના જોવામાં આવ્યું હતું.

આ બધાં દિવ્ય દૃશ્યો એવી આવકારદાયક આગાહી આપે છે કે, ભારતવર્ષમાં ભૂવિવ્યમાં સાર્વભૌમિક ધર્મનો મહોત્સવ ઉજવાશે.

ત્યારપછી રાજા બહાદુરના પરિશ્રમથી એક વિરાટ નગરકીર્તન યોજવામાં આવ્યું. લગભગ ચોવીસ પચીસ મંડળીઓ એક પછી એક કીર્તન કરતી શહેરમાં સરઘસરૂપે ફરવા નીકળી અને એ બધી મંડળીઓનાં અનેક મૃદંગ તથા કર્તાલ સાથેનો કીર્તનધ્વનિ ગાજી ઉઠતાં એમજ થતું હતું કે કાકિના શહેરમાં આજ દેવોનો મહોત્સવ મંડાયો છે! તે દિવ્ય ગગનભેદી કીર્તનધ્વનિ સૌના હૃદયમાં પ્રદ્વરસતું સિંચન કરતો હતો. કાકિના શહેરનાં નરનારીઓનો આનંદ આજે માતો નહોતો. આ વિરાટ નગરકીર્તન જોવા સૌ તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં. જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજ મહાભાવથી મસ્ત બની, બન્ને ભુજઓ ઉંચી કરી, ‘હરિખોલ’ ‘હરે કૃષ્ણ’ વગેરે નામોના સિંહનાદથી ધરણીને ધૂળવતા નૃત્ય કરતા કરતા ચાલતા હતા, ત્યારે તે નગરવાસીઓના ઉત્સાહનો તેમજ ભાવાવેશનો પારજ રહેતો નહિ. ચોતરફથી અનેક લોકો કીર્તન-મંડળીમાં ભળતા હતા, પ્રેમભક્તિની છોળો ઉડતી હતી અને ભાવિકજનો ધૂળમાંજ ગોસ્વામી મહારાજને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરતા અને તેમની ચરણરજમાં આળોટતા હતા. આ દિવ્ય દૃશ્ય જોઈ અનેક ભક્તજનોની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુનો પ્રવાહ ચાલતો હતો. એક બાળમંડળી પણ નૃત્ય કરતી કરતી ગોસ્વામી મહારાજને ઘેરી વળી. ગોસ્વામી મહારાજ તેમના તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને જેમ જેમ તાલ પ્રમાણે હાથ ઉંચા નીચા કરતા હતા, તેમ તેમ બાળમંડળી પણ તાલબદ્ધ નૃત્ય કરતી આગળ વધતી હતી અને શહેરમાં દરેક ઠેકાણે કીર્તનમંડળીઓ ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થતી હતી આવું અપૂર્વ મહાસંકીર્તન જોઈ અનેક નાસ્તિક લોકો પણ આસ્તિક થયા હતા.

કાકિના છાત્રસમાજના ઉત્સવના રોજ રાત્રે ગોસ્વામી મહારાજને ઉપાસના ચલાવવાની હતી. તે દિવસે બપોર પછી વૈષ્ણવ ભક્તો ગોસ્વામી મહારાજને હરિકીર્તનમાં ભાગ લેવા બોલાવી ગયા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ સંકીર્તનમાં બેલાન થઇ ગયા હતા. રાત પડવા આવી તોપણ તેઓ જાગ્યા નહિ. છાત્રસમાજના કેટલાક સભ્યો તેમને બોલાવવા આવ્યા, પણ ગોસ્વામી મહારાજની ભાવસમાધિનાં દર્શન કરી પાછા ચાલ્યા ગયા—એટલે છાત્રસમાજના કેટલાક સભ્યો ગોસ્વામી મહારાજને જૂઠા-મિથ્યાવાદી—કહીને ગાળો ભાંડવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી ગોસ્વામી મહારાજ જાગ્યો તથા અને ઝડપથી ઉપાસનામંદિરમાં આવી પહોંચ્યા અને ઉપાસના શરૂ કરી બોલવા લાગ્યા કે “મા ! આ બધું શું દેખાય છે ? લોકોએ ગાળો મને ભાંડી, પણ તેના ધાનાં નિશાન તમારા શરીરે કેમ દેખાય છે ? હવે મારે તમારી પૂજા કરવી કે રડવું ?” કહેવાની જરૂર નથી કે, જેઓએ ગોસ્વામી મહારાજને ગાળો ભાંડી હતી, તેઓ બધા આ વાત સાંભળી ભય અને વિસ્મયથી દિગ્મૂઢ થઇ ગયા હતા.

આ ઉત્સવમાં ગોસ્વામી મહારાજે શ્રદ્ધેય મનોરંજન બાળુ પાસે ભાષણ કરાવ્યું હતું. મનોરંજન બાળુ પાંચ છ દિવસ થયાં તો પથારીવશ હતા, તેથી કાંઈ બાધું પીધું પણ નહોતું. તે દિવસે માત્ર થોડી કાંજ લીધી હતી. આવી બિમાર અવસ્થામાં પણ તેમણે પાંચ હજાર માણસોની સમક્ષ ત્રણ કલાકસુધી અરુબલિત વાગધારા વહેવરાવી હતી. તેમનું તલસ્પર્શી તેમજ તેજસ્વી વ્યાખ્યાન સાંભળી સૌ કોઈ તેમને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. રાજ બહાદૂરને પણ આ ભાષણમાં બહુ રસ પડ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું કે:—“હું આખી રાત જાગીને પણ આ ભાષણ સાંભળ્યાંજ કરું.” આ વ્યાખ્યાનસંબંધી મનોરંજન બાળુ કહે છે કે:—“મારા પગમાં ઉભા રહેવા જેટલુંયે બળ નહોતું, ભાષણ આપવા જેટલી ગળામાં શક્તિ નહોતી, શું બોલવું તેનું પણ કંઈ ઠેકાણું નહોતું; પરંતુ કોણ જાણે ક્યાંથી એકાએક શક્તિનો સંચાર થયો અને કોઈ ભૂત બોલતું હોય તેમ બોલતો હતો. આમાં મારી બહાદૂરી તો જરા પણ નહોતી.”

કાકિનાથી ગોસ્વામી મહારાજ તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી યોગ-માયાદેવી તથા કેટલાક ભક્તજનોની સાથે કામાક્ષિ દેવીનાં દર્શન

૧૫૮ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કરવા ધુબડી થઇને કામાખ્ય ગયા.

ત્યાં ગયા પછી ગોસ્વામી મહારાજ ત્યાંના પ્રસિદ્ધ સાધુ શ્રીનિત્યાનંદ સ્વામી તથા શ્રી અચલાનંદ તીર્થાવધૂતનાં દર્શન કરવા ગયા. તેખન્ને ખરેખર મહાપુરુષો હતા. તેમની સાથે ધર્મસંખંધી વિવિધ પ્રકારે વાર્તાલાપ કર્યા પછી તેઓ “ઉમાનંદ ભૈરવ”નાં દર્શન કરવા ગયા. આ ‘ઉમાનંદ ભૈરવ’નું મંદિર ગૌહતીની નીચે બ્રહ્મપુત્રા નદીની વચમાં આવેલું છે. આ સ્થાન ખડું રમણીય છે. ત્યાંનું સ્પૃષ્ઠસૌંદર્ય અત્યંત મનોહર છે અને સાધનલજ્જનમાટે ખાસ અનુકૂળ છે.

કામાખ્ય પર્વતની પાસે આવેલા ગૌહતી ગામમાં ગોસ્વામી મહારાજ રહેતા હતા. ત્યાંથી ત્રણ કોશ દૂર વસિષ્ઠાશ્રમ આવેલો છે. ભગવાન વસિષ્ઠજીને અહીંજ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. મંદિરની પાસે થઇને એક જળપ્રવાહ ખળખળ અવાજ કરતો વહે છે. આ પ્રવાહમાં અનેક મોટી મોટી શિલાઓ પડી છે. તેનાપર બેસીને ધર્મપિપાસુઓ લજ્જન કરતા બેવામાં આવે છે. હિમાલયની તળેટીમાં સાધનલજ્જન માટે આવું એકાંત, શાંત, સુંદર અને મનોહર સ્થાન ભાગ્યેજ બેવામાં આવે છે. એક વિચિત્ર જાતનું પક્ષી ત્યાં આવે. દિવસ ઘંટાનાદ બેવો અવાજ કર્યા કરે છે. ગોસ્વામી મહારાજ ઘણી વાર આ શાંત સ્થળમાં આવી સાધન-લજ્જન કરતા અને સ્નાંને ગામમાં પાછા ફરતા હતા. આ પ્રમાણે કેટલોક વખત ગોસ્વામી મહારાજ કામાખ્ય દેશમાં રહીને ત્યાંનાં સઘળાં તીર્થોનાં દર્શન કરીને પાછા સહકુટુંબ ઢાંકા આવ્યા અને ત્યાં પ્રચારક-નિવાસમાં રહેવા લાગ્યા.

ગોસ્વામીજી જ્યાં જતા ત્યાં ભાષણો અને ઉપદેશ આપવા સાથે નામકીર્તનની પણ વ્યવસ્થા કરતા હતા. કોઈ કોઈ સ્થળે તો નગરકીર્તનનો પણ પ્રબંધ કરતા હતા. તેમનાવિષે બ્રાહ્મસમાજતરીકે જે અશ્રદ્ધા બેસી ગઈ હતી તે આવાં નગરકીર્તનોથી અને નામબ્રહ્મની ઉપાસનાથી ક્રમે ક્રમે નાશ પામી અને વૈષ્ણવ ભક્તોનાં ટોળેટોળાં આ નામકીર્તનમાં ભાગ લેવા આવવા લાગ્યાં.

આ સમયે મેલેરિયા તાવના હુમલાથી ગોસ્વામી મહારાજનું શરીર ખડું લથડી ગયું હતું, તેથી વૈદ્યોની ભલામણથી તેમને વિશુદ્ધ જળ-વાયુનું સેવન કરવા કેટલોક વખત પદ્માનદીમાંજ એક નૌકામાં રહેવું પડ્યું હતું. નૌકાનિવાસદરમિયાન એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજે “સત્ય વાક્યના મહિમાની તથા ગંગાદેવી”ની

વાત કાઢતાં તેમની બંને નાની પુત્રીઓએ-શ્રીમતી શાંતિસુધા તથા પ્રેમસખીએ-શ્રીગંગાદેવીનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરાવવાનો આગ્રહ કર્યો. ગોસ્વામી મહારાજે થોડી વાર વિચાર કર્યા બાદ, શાંતિસુધાને નૈવેદ્ય તૈયાર કરી લાવવા કહ્યું. તે તો રાજી થતી થતી તરતજ એક મોટા થાળમાં કંઈક નૈવેદ્ય લાવી પિતાજી આગળ હાજર થઈ. ગોસ્વામી મહારાજ તે થાળ હાથમાં લઈ, નદી તરફ ભક્તિભાવથી દૃષ્ટિ રાખી ગંગાસ્તવનનો પાઠ કરવા લાગ્યા. થોડા શ્લોકો બોલાયા ત્યાં તો જે સ્થળે ગોસ્વામી મહારાજ દૃષ્ટિ સ્થિર કરી સ્તુતિ કરી રહ્યા હતા, તે સ્થળનું પાણી ખળભળવા લાગ્યું. જોતજોતામાં તો તે સ્થાનમાંથી એક દિવ્ય લાવણ્યયુક્ત તથા દિવ્ય અલંકારથી વિભૂષિત એક પરમ સુંદર હાથ જળની બહાર દેખાયો. ગોસ્વામી મહારાજે તે હાથમાં નૈવેદ્ય અર્પણું કર્યું કે તરતજ તે નૈવેદ્ય ગ્રહણ કરી તે દિવ્ય હસ્ત પાછો જળમાં અલોપ થઈ ગયો. શ્રીમતી શાંતિસુધા વગેરે તે પ્રત્યક્ષ જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.*

એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ આંચુરતલાના કાલીમંદિરનાં દર્શનને ગયા હતા. ત્યાં જે આશ્ચર્યકારી ઘટના બની તે ગોસ્વામી મહારાજે પોતેજ આપેલા વિવરણમાંથી અત્રે આપવામાં આવી છે:-“ઠાકામાં રહેતા ત્યારે હું એક વાર આંચુરતલાની કાલીવાડીનાં દર્શન કરવા ગયો હતો. ત્યાં જે જોયું તે તો જીંદગીમાં યાદ રહી જાય તેવું છે. ત્યાં મેં પુરોહિતને પૂછ્યું:-“અહીં ભજનકીર્તન થાય છે?” પુરોહિતે જવાબ આપ્યો:-“મહાશય! મેં તો મારી જીંદગીમાં ક્યારે પણ કીર્તન સાંભળ્યું નથી.” પુરોહિતનું ઘર દૂર હતું, તેથી તે તો ચોખ્ખા તથા કેળાં વગેરે જે કંઈ ભેટ આવી હતી તે લઈને એક દીવો પ્રકટાવીને સમય હોવા છતાંય તેને ઘેર આદર્યો ગયો. પછી રાત પડી ત્યાં તો એક કીર્તનમંડળી આવી પહોંચી. તેમણે કીર્તન શરૂ કર્યું. થોડી વાર પછી તો વરસાદનાં ફેરાંની પેઠે પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી, આ પુષ્પવૃષ્ટિથી આખું મંદિર ફૂલથી છવાઈ ગયું અને ચોતરફ દિવ્ય સુગંધ મહેકી ઉઠી. ત્યાંના લોકોએ કહ્યું કે ‘કયા ઝાડમાંથી આ પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ તે કોઈ જાણતું નથી. વળી આ ઝાડને ક્યારેય ફૂલ આવ્યાં હોય એવું પણ કોઈ જાણતું નથી. વળી તે વખતે એક પક્ષીનું મધુર ગાન પણ સાંભળવામાં આવ્યું હતું.’ કીર્તન કરનારાઓએ કહ્યું કે ‘આજ અમે બધા કીર્તન કરતા હતા

* શ્રીમતી શાંતિસુધા દેવી પાસેથી સાંભળેલું.

૧૬૦ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

ત્યારે સૌના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે ચાલો, આજે માતાજીના મંદિરમાં જઈ કીર્તન કરીએ. સૌના મનમાં એકી સાથે આવો વિચાર આવ્યો અને તેથીજ અમે આજે અહીં કીર્તન કરવા આવ્યા છીએ.” *

આ દિવ્ય લીલાપ્રસંગે શ્યામાકાંત પંડિત પણ હાજર હતા. તેમણે આ અપૂર્વ પુષ્પવૃષ્ટિમાંથી કેટલાંક ફૂલો સંગ્રહી રાખ્યાં છે. પછી તેઓ ઢાકા પાછા ફર્યા ત્યારે અનેક માણસો તે પુષ્પોનાં દર્શન કરી આશ્ચર્યચકિત થયાં હતાં.

પંચા નદીના ઉત્કૃષ્ટ જળવાયુના સેવનથી ગોસ્વામી મહારાજનું શરીર તંદુરસ્ત થઈ ગયું, ત્યારે તેઓ લોકનાથ બ્રહ્મચારી મહાશયનાં દર્શન કરવા બારદિ ગયા. બ્રહ્મચારીજી પાસે ગયા, ત્યાં તો તેમના રોમે રોમમાંથી દિવ્ય પ્રકાશ નીકળતો જોઈ ગોસ્વામી મહારાજ ખૂબ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ભક્તરાજ વિદુરજીની પર્ણકુટીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પધાર્યા હતા, ત્યારે વિદુરજી જેમ પ્રેમોન્મત્ત થઈ ગયા હતા, તેમ ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શન કરતાં બ્રહ્મચારીજી પણ આનંદમસ્ત બની ગયા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ તો તેમના “જીવન-કૃષ્ણ” હતા, તેથી તેમને તો “મારા જીવન-કૃષ્ણને શું લોગ ધરું? એમને હું શું અર્પણ કરું?” એજ વિચારો આવવા લાગ્યા. ઘણા વખતે ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શન થયાં તેથી તેઓ તો પ્રેમમાં ગાંડાતુર થઈ ગયા હતા. તેમણે ગોસ્વામી મહારાજની તેમજ તેમના સાથીઓની સેવાનો બંદોબસ્ત તરતજ કરી દીધો. પછી તેમણે એકાંતમાં ગોસ્વામી મહારાજ સાથે ધર્મવિષયક ખૂબ વાતચીત કરી. ત્યાર પછી ગોસ્વામી મહારાજ પાછા ઢાકા આવ્યા અને ત્યાં પ્રચારક-નિવાસમાં રહેવા લાગ્યા.

એક વાર ગોસ્વામી મહારાજ ભક્તિભાજન રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના આગ્રહથી તેમની સાથે કલકત્તાની પાસે આવેલા એરિયાદહના ગૌર ભક્ત શ્રીગદાધર દાસની પાટવાટીનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. તે મંદિરમાં શ્રીમન્ મહાપ્રભુની મૂર્તિ વિરાજતી હતી. બન્ને મહાપુરુષો મંદિરની પાસે ગયા, અને જોયું તો દરવાજા બંધ હતા. પાસે પૂજારી પણ નહોતો. ગોસ્વામી મહારાજ આંખો મીચી ધ્યાન કરવા બેઠા અને પરમહંસદેવ ભજન ગાવા

* ઢાકા-નારાયણગંજના વકીલ શ્રીયુત મહેશચંદ્ર દે મહાશયની ડાયરીમાંથી ઉદ્ધૃત.

લાગ્યા. એવામાં મંદિરના દરવાજા આપોઆપ ખુલી ગયા. આવી અપૂર્વ ઘટના જોઈ પરમહંસદેવ પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. પ્રયાગના એક દેવાલયમાં પણ એક વાર આવીજ ઘટના બની હતી. ગોસ્વામી મહારાજના સાથીઓ તે જોઈને નવાઈ પામ્યા હતા.

ગોસ્વામી મહારાજ હવે પૂર્વખંગાળની બ્રાહ્મસમાજની વેદી ઉપરથી કેવળ અસાંપ્રદાયિક ભાવવાળાં વ્યાખ્યાનો અને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. તેઓ હવે અનેક સમયે હિંદુશાસ્ત્રોની વાતો કહેતા હતા અને પુરાણોની એક એક વ્યાખ્યાયિકા લઈને તેના આધ્યાત્મિક ભાવો સમજાવતા હતા. તેમનાં આ બધાં કાર્યોથી સામાન્ય લોકો બહુજ સંતોષ પામતા હતા, પણ બ્રાહ્મસમાજીઓને તે વાત બિલકુલ રૂચતી નહોતી. તેઓ તો ગોસ્વામી મહારાજ તેમના ભાવો અને ઇચ્છાનુસાર ઉપદેશ અને વ્યાખ્યાનો આપે એમ ઇચ્છતા હતા. તે વખતે ગોસ્વામી મહારાજે પૂર્વખંગાળની બ્રાહ્મસમાજની વેદીપરથી જે વ્યાખ્યાનો અને ઉપદેશ આપ્યાં હતાં તેમાંનાં કેટલાંક શ્રી. શ્યામાકાંત ચટ્ટોપાધ્યાયે તથા શ્રી. મનોરંજન ગુહે સંગ્રહીને “વક્તૃતા અને ઉપદેશ” નામે પુસ્તકદ્વારા પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે.

હાલમાં પ્રચારક-નિવાસમાં નીચે મુજબનો કાર્યક્રમ ચાલતો હતો:-ગોસ્વામી મહારાજ હમેશાં પ્રાતઃકાળે પોતાના આસનપર બેસી આંગણમાં ઉગેલા શેફાલિકા વૃક્ષ સામે લગભગ એક કલાક સુધી અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહેતા હતા. પછી લગભગ અગિયાર ઘડીસુધી ધર્મગ્રંથનો પાઠ કરતા. બપોરે ભોજન લીધા પછી ગેંડારિયાના એક એકાંત બાગમાં (શ્રીઆનંદ માસ્તરના ઉદ્યાનમાં) એક પ્રાચીન આમ્રવૃક્ષની નીચે લગભગ ત્રણ ચાર કલાક સુધી ધ્યાન-ધારણા કર્યા કરતા હતા અને સંધ્યાકાળ પહેલાં પાછા પ્રચારકનિવાસમાં આવતા. પછી ત્યાં અનેક સંપ્રદાયના લોકો આવતા તેમની સાથે ગોસ્વામી મહારાજ વિવિધ જ્ઞાનવાર્તા કરતા હતા. સંધ્યાકાળે એક કલાક કીર્તનભજન થતું. પછી દરવાજા બંધ થઈ જતા. આ વખતે માત્ર અંતરંગ શિષ્યોજ અંદર રહી શકતા હતા. રાતના નવ દશ વાગ્યાસુધી તેમની સાથે પ્રાણાયામાદિ યોગસાધના કરતા હતા. તે સમયે તેમને વિવિધ પ્રકારના ભાવોનો અનુભવ થતો હતો. ગોસ્વામી મહારાજ પણ ભાવાવેશમાં વિવિધ પ્રકારની વાતો કહેતા હતા. કેાઈ કેાઈ વાર તેઓ અનેક દેવદેવીઓ, ઋષિમુનિઓ તેમજ મહાપુરુષોનાં તેજોમય દર્શન થતાં તેમની સ્તુતિપ્રાર્થના

૧૬૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કરતા. પછી શિષ્યો પોતપોતાને ઘેર જતા. કોઈ કોઈ તો પ્રચારક-નિવાસમાં જ રાત્રિ ગાળતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ વાળુ કર્ચા પછી આસનપર બેસી ત્રણ-ચાર ઘડીસુધી ધ્યાન કરતા અને ત્યાર બાદ તેઓ કેટલોક સમય નિદ્રા લેતા હતા.

આ સમયે ગોસ્વામી મહારાજ યોગસાધનની છેલ્લી કક્ષા-સમાધિદશા-સુધી પહોંચ્યા હતા. તેમનો સમાધિમાટે કોઈ નિશ્ચિત સમય કે નિયમ નહોતો. કોઈ કોઈ દિવસ તો જમતાં જમતાં કોણિયો મોંમાં મૂકતાંજ સમાધિસ્થ થઈ જતા, અને એક-બે કલાક એજ દશામાં ચાલ્યા જતા. લોકો સાથે વાતો કરતાં કરતાં પણ તેઓ સમાધિસ્થ થઈ જતા હતા, અને કેટલાક વખતસુધી કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર નિશ્ચેષ્ટ પડ્યા રહેતા હતા. ધર્મ-અંથનો પાઠ કરતાં કરતાં કંઠ ભરાઈ આવતો અને થોડી વારમાં તો તેઓ સમાધિની મઝા માણતા. નામ-સંકીર્તન થતી વખતે ભગવાનનું નામ સાંભળતાંજ ઉન્મત્તની પેઠે નૃત્ય કરતા. નૃત્ય કરતાં કરતાં ક્યારેક ક્યારેક તેઓ બેભાન પણ થઈ જતા. પછી કોઈ ભક્તજન કેટલાક વખતસુધી તેમના આગળ નામસ્મરણ કરતા ત્યારે પાછા જાત્રા થતા.

પ્રચારક-નિવાસમાં અનેક સંપ્રદાયના લોકો આવીને અનેક મતપંથની વિવિધ પ્રકારની વાતો તથા ચર્ચા કરતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ સૌની વાતો સાંભળતા હુંકારો દેતા જતા અને નિજાનંદમાં મસ્ત રહેતા થકા આસન ઉપરજ તંદ્રાવસ્થામાં-સહજ સમાધિમાં-ઢળી પડતા હતા. તેમનું મન સદાય બાળે કોઈ અજ્ઞાત દેશમાં કોઈ અનિર્વચનીય સુખસિંધુમાં મસ્ત રહેતું હોય તેમ લાગતું હતું. ભગવાનના કોઈ પણ નામસ્મરણથી તેઓ ભાવાવસ્થામાં આવી જતા અને શ્રીરાધાકૃષ્ણ અને શ્રીગૌર-નિતાઈ વિષે ભજન થતું, ત્યારે તો તેઓ ભાવવેશમાં ઉન્મત્ત થઈ જતા હતા. આખધું જોઈ સાંભળી પ્રાદ્ધસમાજીઓમાં એવી ચર્ચા થવા લાગી કે ભક્તિભાવના અતિરેકથી ગોસ્વામીજી હવે વિશુદ્ધ પ્રાદ્ધમત છોડી અનેક બ્રાંતિમૂલક પ્રાચીન બાળતો તરફ વળી ગયા છે, તેથી તેમનો વિરોધ કરવો જોઈએ.....વગેરે.

“બંગ સં. ૧૨૯૪ ના અગ્રહાયનના વાર્ષિક ઉત્સવને દિવસે ગોસ્વામી મહારાજ પ્રાદ્ધસમાજની વેદીપર બેસી હમેશની પ્રણાલિકા મુજબ ઉપાસના ચલાવી શક્યા નહિ. તેમણે ઉપા-

સના શરૂ કરી કે તરતજ તેમને નારદ, વાલ્મીકિ, શ્રીચૈતન્ય, રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરેનાં મનોમય દર્શન થયાં, તેથી તેઓ તેમની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. જેઓ હાજર હતા તેમની બધાની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ગોસ્વામીજી કશું બોલ્યા નહિ તોપણ તેમની ભાવસમાધિનાં દર્શન કરીનેજ લોકો ગળગળા થઈ ગયા. છેવટે ભાવસમાધિમાં રહ્યાં રહ્યાંજ ગોસ્વામીજી નીચેની એક-બે વાતો બોલતા બોલતા ગળગળા થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું કે “આ જીઓ, મા આવે છે. આજે તો મા થાળ ભરીને પ્રસાદ લાવ્યાં છે. જીઓ, મા મને આવાત કહેવાની ના પાડે છે. કેમ ? મા ! શા માટે ન બોલું ? રોજ મને છાનોમાનો પ્રસાદ ખવડાવો છો. આજ તો તમારાં બધાં છોકરાંને પ્રસાદ દેવો પડશે. તમેજ સૌની મા છો, જગજગનની છો; એમને શામાટે ન દેવો ? એઓ તો ઉપવાસી છે. મા ! આ તમારી કેવી રીત ? મા ! આજે તમારી બધી વાત સૌને કહી દેવાનો છું. વિક્રમપુરની પેલી વાત કહી દઈશ, રામબાબુની વાત કહી દઈશ, દરવાજા ખોલી દીધા હતા એ વાત પણ કહી દઈશ, તમારા ઘરની તમામ વાત કહી દઈશ. શી રીતે વર્તવાથી આપનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય, તે પણ બધી વાત કહી દઈશ. જીઓ, હવે હું તમને સૌને કહી સંભળાવું છું કે, તમે આ ત્રણ નિયમ પાળશો તો માતાજીનો પ્રસાદ પામશો. જ્યારે જે કંઈ મળે, જ્યારે કંઈ પણ આહાર કરો, ત્યારે પહેલાં હમેશાં તે માતાજીને અર્પણ કરવું અને પછીજ તે નૈવેદ્યનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરવો. માતાને અર્પણ કર્યા વગરની વસ્તુ ક્યારેય પણ વાપરવી નહિ. જીઓ, હવે મા માફ મોઢું દાખી રાખે છે, મને બોલવા દેતી નથી. હવે તો માએ મારા મોઢા આડો હાથ રાખ્યો છે ! જય મા ! જય મા !” અસ્કૂટ સ્વરે આ બધું કહેતાં કહેતાં ગોસ્વામી મહારાજનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. બહુ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તેઓ વિશેષ બોલી શક્યા નહિ. ચારે બાજુ હિંદુ તેમજ બ્રાહ્મણજીઓ-સૌ કોઈ ગદ્ગદિત થઈને ભાવાવેશમાં આવી ગયા હતા. ચંદ્રનાથ બાબુએ થોડી વાર પછી એક સુંદર ભજન ગાયું. આજે વેદીનું કાર્ય ગોસ્વામી મહારાજ આગળ ચલાવી શક્યા નહિ. છેવટે સર્વત્ર શાંતિ ફેલાયા બાદ સૌ પોતપોતાને ઘેર ગયા.*

ઉત્સવની સમાપ્તિ થયા પછી ગોસ્વામી મહારાજ ઢાકાથી

* ‘સદ્ગુરુ-સંગ’માંથી ઉદ્ધૃત.

૧૬૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

સહકુટુંબ શાંતિપુર ગયા. બીજી તરફ કલકત્તાની સાધારણ બ્રાહ્મ-સમાજ સાથે ગોસ્વામી મહારાજને મતભેદ થવાથી જે હિલચાલ ચાલતી હતી તે તો હજી ચાલુજ હતી. એની અસર ઢાંકામાં પણ થઈ હતી. પરિણામે કોઈ કોઈને ગોસ્વામી મહારાજના પ્રચારક-નિવાસનાં કાર્યોમાં દોષ દેખાવા લાગ્યા. નવકાંત ચટ્ટોપાધ્યાય વગેરે કેટલાક બ્રાહ્મણધુઓની પ્રેરણાથી, પૂર્વબંગની બ્રાહ્મસમાજના કાર્યકર્તાઓ તરફથી, ગોસ્વામી મહારાજની પ્રચાર-પદ્ધતિનો નિષેધ કરનારા કેટલાક નિયમો ઘડીને તેમને શાંતિપુર મોકલવામાં આવ્યા. આ નિયમો વાંચી ગોસ્વામી મહારાજે, પૂર્વબંગાળની બ્રાહ્મસમાજના સંપાદક શ્રીયુત રજનીકાંત દોષ મહાશયને નીચેનો પત્ર લખ્યો હતો.

પ્રેમપૂર્વક નમસ્કાર—

આપનો પત્ર તથા પૂર્વબંગાળ-બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારકનિવાસ-સંબંધી કેટલાક નિયમો મળ્યા. તે વાંચતાં મને તે સંબંધી કંઈ વિશેષ લખવાની ઇચ્છા નથી, તોપણ એટલું તો કહું છું કે જે નિયમોનું અવલંબન કરી હું પ્રચારક-નિવાસમાં રહું છું, તેમાં બ્રાહ્મસમાજના પ્રચારને પ્રતિબંધક હોય એવું મને તો કંઈ જણાતું નથી; બદકે જે પદ્ધતિનું હું અવલંબન કરી રહ્યો છું તેથી જ વિશુદ્ધ સાર્વભૌમિક બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર થાય છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે.

છતાં મારી પ્રચાર-પ્રણાલિકા આપને પસંદ ન હોય તો આપ આપની માન્યતા મુજબના નિયમો ઘડી શકો છો; પરંતુ તે નિયમો મારાથી માન્ય થઈ શકશે નહિ, અને તેથી હું પ્રચારક-નિવાસમાં રહી શકીશ નહિ. તેથી મારે અન્ય સ્થળેજ નિવાસ રાખવો પડશે; પરંતુ તેમ થતાં મારે બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ રહેશે નહિ એમ નથી. બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવો એ તો મારા જીવનનું વ્રત છે. ગમે ત્યાં રહીશ પણ બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરવામાંજ આ જીવનની પૂર્ણાહુતિ થશે. આપ સૌના આશીર્વાદ ચાહું છું કે જેથી હું મારું જીવનવ્રત પાળી શકું.

શાકે ૧૮૯૯ના કાર્તિક ૨૫
કલકત્તા

} વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

ગોસ્વામી મહારાજનો આ પત્ર વાંચીને પણ વિરોધીઓનો વિરોધ શરૂ થયો નહિ. તેમના આગ્રહથી કાર્યવાહક સભાએ ગો-

સ્વામી મહારાજના પ્રચારકનિવાસના કાર્યક્રમનો વિરોધ દર્શાવનારાં કારણોની એક યાદી તૈયાર કરી મોકલી હતી. ત્યારપછી પોતાના ગુરુદેવની પણ તેવીજ સલાહ મળવાથી તેમણે નીચેનો પત્ર લખી, બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ છોડી દીધો.

“સત્ય એજ બ્રાહ્મધર્મ છે. મને જે સત્ય જણાય છે તેનેજ હું બ્રાહ્મધર્મ માનું છું અને સદા તેનું જ પાલન કરતો આવ્યો છું. મારા કાર્યનો કોઈ વિરોધ કરે તો તેનો પ્રત્યુત્તર આપી, હું નકામી ચર્ચા લંબાવવા રાજી નથી. કારણ કે પરમેશ્વર સત્યસ્વરૂપ છે અને સત્ય એજ પરમેશ્વર છે, માટે સત્ય અજર-અમર છે. જે સત્ય છે તેની પ્રતિષ્ઠા થયા વિના છૂટકોજ નથી, અને જે અસત્ય છે તે તો પવનની સાથે ઉડી જવાનું છે.”

“જેઓ મારા કાર્યનો વિરોધ કરે છે અને જેઓ મારો બ્રમ ટાળવા મથી રહ્યા છે, તેમને સર્વને હું ધન્યવાદ આપી પ્રણામ કરું છું. આપ સૌ મને આશીર્વાદ આપો, કે જેથી હું સદા સર્વદા બ્રાહ્મધર્મનો પ્રચાર કરી કૃતાર્થ થાઉં.”*

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજનો પૂર્વ-બંગાળની બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ બંધ થવાની તૈયારી હતી ત્યારે ‘ગોસ્વામી મહારાજની માન્યતાથી બ્રાહ્મસમાજનો સિદ્ધાંત સ્વતંત્રજ છે’ એવું પૂરવાર કરવામાટે નવકાંત સદ્ગોપાધ્યાય મહાશય જૂન મહેનત કરી રહ્યા હતા. આ બાબતમાં તેમણે મહા-પિં દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર તથા શ્રીરાજનારાયણ વસુ મહાશયના પણ મત લીધા હતા. મહાપિં દેવેન્દ્રનાથે પોતાના ભક્ત શ્રી. પ્રિયનાથ શાસ્ત્રીના મારફત જણાવ્યું હતું કે “બ્રાહ્મધર્મ કેને કહેવાય તે બધું મેં વિસ્તારપૂર્વક ‘બ્રાહ્મધર્મ’ ‘બ્રાહ્મધર્મ વ્યાખ્યાન’ અને ‘બ્રાહ્મધર્મ મત અને વિશ્વાસ’ નામનાં પુસ્તકોમાં સ્પષ્ટપણે જણાવી દીધું છે. તેમાં જે કંઈ બાબતો જણાવી છે તેની વિરુદ્ધ કોઈ કંઈ કહે તો તે બ્રાહ્મધર્મ નથી.”

શ્રીયુત રાજનારાયણ વસુ મહાશયના પત્રમાંથી પણ કેટલોક ભાગ નીચે આપવામાં આવ્યો છે:—“કેટલાક માસ પહેલાં પૂજ્ય-પાદ શ્રી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી દેવધર આવ્યા હતા. તેમના સહવાસમાં રહેતાં મને જણાયું કે, તેમના જેવી આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ બ્રાહ્મસમાજમાં ભાગ્યેજ બીજા કોઈની થયેલી હશે. એક બે

* પૂર્વબંગની બ્રાહ્મસમાજના અહેવાલમાંથી ઉદ્ધૃત.

૧૬૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

દિવસના તેમના સહવાસથી મને જે કાંઈ આનંદ મળ્યો છે તેનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. તેમનો વિયોગ અમને બહુજ દુઃખ-કર લાગ્યો; પરંતુ તેમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની સાથે તેમના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા પણ જોવામાં આવ્યા કે તેનો પ્રાદ્વધર્મની સાથે કોઈ રીતે મેળ ખાય તેમ નથી. આથી પ્રાદ્વધર્મીઓ તેમને પોતાના સમાજમાં રાખી શકે તેમ નથી અને તેમને પણ પ્રાદ્વધર્મીઓમાં રહેવું ઉચિત નથી. તેઓ કદાચ પ્રાદ્વધર્મીઓની બહાર નીકળી કોઈ જૂદો સંપ્રદાય પ્રવર્તાવે તો પછી અસંગતિ દોષ ન રહે; અને પછી તો તેઓ અમારા વધારે શ્રદ્ધાપાત્ર થશે. હું જેમ હિંદુધર્મના કેટલાક ઇશ્વરપરાયણ સાધુસંતો પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખું છું; તેમ તેમના ઉપર પણ શ્રદ્ધાભક્તિ રાખીશ. તેમને એક સાધુપુરુષતરીકે માનું છું. જેમ બે માણસોની મુખા-કૃતિ મળતી આવતી નથી, તેમ તેમના ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પણ મળતા આવતા નથી. બધા માણસો એકજ મતના થશે એવું હું ક્યારે પણ માનતો નથી.”

ત્યારપછી આજ વિષયમાં ગોસ્વામી મહારાજ સાથે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરને જે પત્રવ્યવહાર થયો હતો તેમાંથી પણ કેટલોક ભાગ નીચે આપવામાં આવે છે:-

મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનો પત્ર

સ્નેહીવર્ય !

તમારી મુખમુદ્રા જેવી સૌમ્ય છે, તમારો સ્વભાવ જેવો ગંભીર છે, તેવોજ તમારો ઇશ્વરપ્રેમ પણ અલૌકિક છે. એક ધન્ય ઘડીએ તમારું પ્રાદ્વધર્મીઓમાં આગમન થયું અને પ્રાદ્વધર્મનાં વ્યાખ્યાન સાંભળી તમે આકર્ષાયા અને ત્યારપછી તમે કેવી કઠિન તપશ્ચર્યા અને ત્યાગ કરીને પ્રાદ્વધર્મ અંગીકાર કર્યો તેમજ તેનો પ્રચાર કર્યો ! પ્રદ્વાનંદ કેશવચંદ્ર સેનને હાથે પ્રાદ્વધર્મની ઉન્નતિ થશે એવી આશા હતી, પણ તેઓ તો પરમ પિતાના આમંત્રણથી બહુ નાની વયમાંજ પરલોકવાસી થઈ ગયા. તે વખતે મારી નજર તમારાપરજ ઠરી હતી. પછી તો તમેજ મારી આશા અને વિશ્વાસનું પાત્ર બની રહ્યા. તેમાં પણ તમે તો બધા ધાર્મિક પ્રચારકોના અગ્રેસર હતા અને આજસુધી તમે ખરા હૃદયથી મન, વાણી અને કર્મથી પ્રાદ્વધર્મની સેવા કરી છે.

“ નામાન્યદન્તસ્ય હતપત્રઃ પઠન્ ગુહ્યાનિ મદ્રાણિ કૃતાનિ

च स्मरन् गां पर्यटन् तुष्टमना गतस्पृहः कालं प्रतीक्षन् नमदो विमत्सरः ॥ ”

ઉપરનો મંત્રોપદેશ આપી તમને જે પ્રચારક ધર્મનો આદર્શ બતાવ્યો હતો, તેને તમે આજસુધી દૃઢપણે વળગી રહ્યા છો. પ્રચારકના ધર્મનું ચથાર્થ પાલન કરી તમે સમગ્ર બંગદેશમાં બ્રાહ્મધર્મનું બીજારોપણ કર્યું છે. તમારી નિષ્કામ ભક્તિ તથા ઇશ્વરપ્રીતિવડે તમારું આત્મતેજ ઝળહળી રહ્યું છે. તમારો ઉત્સાહ જીવંત છે. જે ઉત્સાહના પ્રભાવથી તમે મારી પાસે બ્રાહ્મધર્મને વિશુદ્ધ રાખવામાટે સાધારણ બ્રાહ્મસમાજની પ્રતિષ્ઠા કરવાનો પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો હતો, તે પ્રસંગ મને હજી પણ સાંભરે છે. હું તો હવે થોડોજ વખત તમારી સાથમાં છું. જ્યારે હું આ ભૂમિ ત્યજીને ચાલ્યો જઈશ તે ધખતે બ્રાહ્મસમાજ તમારાજ જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈ ઉન્નત થશે અને તમારાજ આત્મામાંથી જ્ઞાન અને ધર્મ પામીને વૃદ્ધિ પામશે. એજ મારે માટે છેલ્લી આશા અને આનંદની વાત છે. એ આનંદથીજ આ શરીર ટકી રહ્યું છે અને ઇંદ્રિયો સજીવન રહી છે. પરંતુ ચાલુ માસની “તત્ત્વ-કૌમુદી”માં આપનાપર બ્રાહ્મધર્મના વિરોધી મત ધરાવવાનો જે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે, તેથી મને બહુજ ક્ષોભ થયો છે અને આવી દુર્ભાગ અવસ્થામાં પણ તમને આ પત્ર લખું છું. “સત્પુરુષોની ચરણરજ લેવી; તેમની ચરણરજમાં આગોટવું; તેમને પગે પડવું; તેમનો પ્રસાદ ગ્રહણ કરવો; મૂર્તિપૂજકોને, બ્રાહ્મધર્મના વિરોધીઓને તેમજ બાળકોને પણ દીક્ષા દેવી; અંધશ્રદ્ધા, જાતિભેદ વગેરે કુસંસ્કારો ટળી ગયા ન હોય તોપણ બ્રહ્મોપાસના કરવામાં કંઈ વાંધો નથી—અર્થાત્ જેને જે ધર્મમાર્ગમાં શ્રદ્ધા હોય તેજ ધર્મમાર્ગનું અનુસરણ કરવાથી તે વ્યક્તિ કાળે કરીને સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે; સિદ્ધયોગી સૂક્ષ્મ શરીરે આવી-જઈ શકે છે, તેમજ વાતચીત પણ કરી શકે છે; આ બધી તમારી માન્યતાઓ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. વિશુદ્ધ બ્રાહ્મધર્મને નામે આવા કુસંસ્કાર અને આવો ભિથ્યાવાદ ચલાવતા હો તો જરૂર તેનો અટકાવ થવો ઘટે છે. અંધશ્રદ્ધામાત્રનો નાશ કરવામાટે બ્રાહ્મધર્મની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અને છેક રામમોહન રાયથી માંડી આજનો એક સામાન્ય પ્રચારક પણ તે અંધશ્રદ્ધાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા ભગી-

૧૬૮ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

રથ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે. આવા મહાન પરિશ્રમનું ફળ શું એજ આવશે કે, ‘બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા પહેલાં અંધશ્રદ્ધાદિનો પરિત્યાગ કરવાની જરૂર નથી? આત્માની સાથે પરમાત્માનો યોગ એજ સ્વાભાવિક યોગ છે અને પ્રાચીન ઋષિઓથી માંડી મારા જેવાં દરેકની આત્મપ્રતીતિ પણ એજ વાતની સાબીતિ આપે છે. આ આત્મપ્રત્યયને સ્થાને, શું હવે ‘સાધુને પગે પડવાથી, તેમની ચરણરજ લેવાથી અને તેમની શક્તિનો સંચાર થાય ત્યારેજ મનુષ્યને બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે’ એવી માન્યતાને સ્થાન આપવું જોઈએ? અને જો એમ માનીએ તો તો પછી ગાયત્રીમંત્રની કશી કિંમત જ નહિ રહે. “હૃદા મનીષા મનસામિક્ષ્ણ અર્થાત્ ‘હૃદયગત સંશય-રહિત બુદ્ધિવડે મનન કરવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે’ એ ઋષિવાક્ય ખોટું પડશે, અને અધ્યાત્મયોગનું શિક્ષણ તથા બ્રાહ્મધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતનો લોપ થશે.”

“બ્રાહ્મધર્મનું” સત્ય એજ એક અવિચળ સત્ય છે. તે જેવું આરંભમાં-પ્રથમયુગમાં-હતું તેવુંજ શેષયુગપર્યંત-છેવટસુધી-રહેશે. એ સત્ય જેવું સ્વર્ગલોકમાં છે તેવુંજ મર્ત્યલોકમાં છે. દેશ-કાળાદિ ભેદવડે તેમાં કશું રૂપાંતર થતું નથી. તે સૂર્યના જેવું તેજસ્વી અને સાગરના જેવું ગંભીર છે. તે મધુમય છે, પ્રાણમય છે; તે સત્ય તમારા હૃદયમાં અખંડ રહો એવો મારો શુભાશીર્વાદ છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારા હૃદયમાં ધાર્મિક મતભેદને સ્થાને એકતા સ્થપાઓ, તમે બધા અંતર્બાહ્ય એકમતના થઈ એકચિત્તે સત્યનો પ્રચાર કરી બ્રાહ્મધર્મનું ગૌરવ વધારો અને એ પ્રમાણે બધા બ્રાહ્મઅધિવડે ગુંથાઈને આનંદથી અનંત ઉન્નતિના માર્ગે આગળ વધો. એજ

બંગ. સં. ૧૨૯૪ના પોષ ૧૭

કેવળ શુભાંજ્ઞી
શ્રી દેવેન્દ્રનાથ દેવશર્મા

ગોસ્વામીજીનો ઉત્તર#

નમસ્કારપૂર્વક નિવેદન જે:—

આપ મહાશયનો ૧૭ મી પોષનો પત્ર વાંચી સંતોષ અને આનંદ થયો છે. હુબળા શરીરે આવી કૃપા કરી આપે મારાપ્રત્યે અવિચલ રનેહજ દર્શાવ્યો છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે, હું આપના પ્રેમ અને આશીર્વાદને યોગ્ય થઈ આ જીવનમાં સત્યસ્વરૂપ બ્રાહ્મ-

ધર્મનો પ્રચાર કરતો રહું.

જે સત્ય છે તેજ પ્રાદ્ધર્મ છે, એવી મારી દઢ પ્રતીતિ છે અને એ સત્યનોજ હું ઘણા સમયથી પ્રચાર કરતો આવ્યો છું. 'કોઈ અમુક સમયે કોઈ ખાસ વ્યક્તિ કે સમાજે જે સત્યનો પ્રચાર કર્યો હોય તે સિવાય બીજા કોઈ પણ નૂતન વા અપ્રકાશિત સત્યની શોધ થઈ શકેજ નહિ' એવી માન્યતા, હું ધારું છું કે, કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્વીકારશે નહિ.

પ્રાદ્ધર્મસમાજને પણ હજી અનેક અપ્રકાશિત સત્યો શોધવાં રહ્યાં છે, કે જે સત્યો હજારો વર્ષપર્યંત સાધકજીવનના મૂળભૂત પાયારૂપે પ્રકાશી રહેશે. હું જે માર્ગનું અનુસરણ કરી રહ્યો છું, તે ઋષિપ્રવર્તિત માર્ગ છે. બહુજ પ્રાચીન કાળથી અનેક મહાપુરુષો તે માર્ગનું અનુસરણ કરતા આવ્યા છે અને તેથી તેઓ કૃતાર્થ થયેલા છે. આપના “પ્રાદ્ધર્મ વ્યાખ્યાન” નામે પુસ્તકમાં પણ અનેક સ્થળે તેનો આભાસ જોવામાં આવે છે. “હૃદા મનીષા મનસામિક્ષ્ણ” એ શ્લોક મને પણ શિરોધાર્ય છે અને નિઃસંશય બુદ્ધિવડે મનન કરવાથી પ્રદ્ધર્મજ્ઞાન અને પ્રદ્ધર્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે” એ વાત સત્ય છે અને હું પણ તે માનું છું; પણ સંશયરહિત બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી એ કંઈ સહેલું કાર્ય નથી. તેને માટે તો ખાસ ઉપાયો યોજવા જોઈએ. એ એમ ન હોય, તો તો પછી ધર્મપ્રચારની વા ધર્મોપદેશની જરૂરજ રહેતી નથી. મનની એવી ઉન્નત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાના વિવિધ ઉપાયો હોઈ શકે છે. જે ઉપાયથી જેને ક્ષાયદો થાય તેણે તે ઉપાયનું અવલંબન કરવું જોઈએ. મારો એવો દુરાગ્રહ નથી કે મારી સાધનપ્રણાલિકાસિવાય બીજા કોઈ સાધન-પ્રણાલિકા છેજ નહિ; પરંતુ એટલું તો ચા-ક્ષ્ણ છે કે, જે ઉપાયવડે મને પ્રદ્ધર્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થવામાં મદદ મળી હોય અને મળ્યા કરશે એમ લાગતું હોય તે મારી પ્રાણપ્રિય વસ્તુ-મારા જીવનધનની મર્યાદા હું યથાર્થ રીતે સમજી શકું એવો આશીર્વાદ આપજો. ધર્મસાધનાના ઉપાયસંબંધમાં ‘પ્રાદ્ધર્મ ગ્રંથ’માંજ નીચે પ્રમાણેનો ઉપદેશ આપેલો જોવામાં આવે છે:-

“તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સદ્ગુરુમેવાભિગच्छेत् । तस्मै स विद्वानुप-
 ञ्चाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय येनाक्षरं पुरुषं वेद
 सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥”

અર્થાત્ પ્રદ્ધર્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સદ્ગુરુનેજ શરણે જવું

૧૬૦ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

જોઈએ; અને તે શ્રોત્રીય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુએ શરણે આવેલા, શ્રદ્ધાળુ, નિઃસંશય બુદ્ધિવાળા તથા શમદમ્ભાદિ સાધનસંપન્ન શિષ્યને, જેનાથી તે અક્ષરબ્રહ્મને જાણી શકાય એવી સત્ય બ્રહ્મ-વિદ્યાનો ઉપદેશ આપવો. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સદ્ગુરુ પાસે જઈનેજ ધર્મોપદેશ અહણુ કરવો જોઈએ. અંધશ્રદ્ધાળુ તેમજ મૂર્તિ-પૂજકોને દીક્ષા આપવાના સંબંધમાં આપે જે લખ્યું છે, તે સંબંધ-માં મારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે બ્રાહ્મસમાજમાં એવાજ લોકો-ની સંખ્યા વધારે છે. એવા ઘણા માણસો છે કે જેઓ બ્રાહ્મ-મત પ્રમાણે ધર્મક્રિયા કરે છે અને સાથે સાથે પોતાની માન્યતા વિરુદ્ધની ધાર્મિક રૂઢિઓનું પણ પાલન કરે છે. આવા અર્ધ-દગ્ધ કરતાં તો જેઓ સરળ હૃદયના, શ્રદ્ધાળુ અને સાકારના ઉપાસકો છે, તેમને હું વધારે શ્રેષ્ઠ માનું છું; અને જ્યારે સત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે તો બધી વિધિઓ અને સાંપ્રદાયિકતા આપોઆપ સર્પની કાંચળીની પેઠે સરી પડે છે, તો પછી ધર્મજીવનના પ્રારંભમાંજ, પરસ્પર પ્રતીત થતો આચારભેદ ટાળ-વોજ જોઈએ, એવું હું માનતો નથી. સાધકની ચિત્તશુદ્ધિ કેવી થઈ છે તે ઉપર નજર ન રાખતાં તેની અહણુશક્તિ ઉપરાંતનાં સત્યો તેને પ્રબોધવામાં આવે-અર્થાત્ અધિકારવિના બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર-વામાં આવે તો તેનું હિત થવું તો બાજુએ રહે છે, પરંતુ તેનું અનિ-ષ્ટજ થાય છે; અને મારો તો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે, ઋષિમુનિઓ અધિ-કારભેદ જોઈનેજ વિવિધ સાધનોની યોજના કરી ગયા છે.

આપને પગે પડીને નમ્રભાવે હું એટલોજ આશીર્વાદ માગું છું કે, હું અનંતજીવનમાં અનંત બ્રહ્મનો-સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી તેનો પ્રચાર કરતો રહું.

‘યોગ-સાધન’ નામે એક નાનું પુસ્તક પણ આ સાથે મોકલ્યું છે. કોઈની પાસે તે પુસ્તક વંચાવીને સાંભળવાથી મારા વિચારો આપ સારી રીતે સમજી શકશો.

ઢાંકા } વિનિત:-
અંગ સં. ૧૨૯૪ના પોપ ૨૦ } વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી
મહર્ષિના બીજો પત્ર*

સ્નેહીવર્થ !

તમારો ૨૦મી પોષનો પત્ર વાંચી ઘણો સંતુષ્ટ થયો છું. તમે

*“તત્ત્વકોમુદી” શકે ૧૮૦૯ ક્રિષ્ટાબ્દ ૧૬.

સત્યની બહુ શોધ કરી છે અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા સાધનો પણ બહુ કર્યાં છે. તમને જે સત્ય લાગ્યું છે, તેનો તમે લાંબા વખતથી બ્રાહ્મસમાજમાં પ્રચાર કરતા આવ્યા છો. તમે બાણતાજ હશે કે, આત્મજ્ઞાની બ્રાહ્મની દૃષ્ટિએ બધા યોગ કરતાં અધ્યાત્મ-યોગજ વધારે શ્રેયસ્કર છે. તમને મારી એટલીજ વિનતિ છે કે, તમે બ્રાહ્મબંધુઓને અધ્યાત્મયોગનુંજ શિક્ષણ આપો અને તે વડેજ બ્રાહ્મસમાજનું હિત સાધો.

જો જ્યોતિર્વિદ્યા વગેરે બીજી અપરા વિદ્યાના શિક્ષણ માટે આચાર્યની આવશ્યકતા રહે છે, તો પછી સર્વોત્કૃષ્ટ બ્રહ્મવિદ્યાના શિક્ષણમાટે આચાર્યની આવશ્યકતા હોયજ તેમાં તો કહેવુંજ શું? સારી રીતે બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવો હોય તો શ્રોત્રીય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, એમાં બે મત છેજ નહિ. માટેજ ‘બ્રાહ્મધર્મ’માં લખ્યું છે કે:—“તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સદ્-ગુરુમેવાભિગच्छेत् । અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા ભણવા માટે તેણે—શિષ્યે-ગુરુ પાસે જવું જોઈએ. પરંતુ ગુરુ પાસે જઈને તો બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવાનો છે. અભ્યાસ કર્યા સિવાય પગે પડવું કે પ્રસાદ લેવા વગેરે ક્રિયાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી; તેથી કંઈ કૃણસિદ્ધિ પણ થતી નથી. સદ્ગુરુ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી એજ સત્ય-જ્ઞાનનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

અંધશ્રદ્ધાવાળા મૂર્તિપૂજકને નિરાકાર બ્રહ્મનો ઉપાસક કરવો એજ બ્રાહ્મધર્મપ્રચારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. એવા ભૂલેલાઓને તેમની ભ્રાંતિની સમજણ પાડો અને તેમને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપો; પણ “જેને જેમાં શ્રદ્ધા હોય તે તે સાધન ભલે કરે, કાળે કરીને તેને સત્યજ્ઞાન થશે” એવી વાત તો ભૂલે ચૂકે પણ કરતા નહિ. એમ કહેવાથી તો કાળનું પ્રધાનપણું ઠરે છે. પછી તો આચાર્યના ઉપદેશની આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. એવાં વચનોથી તો નિરાકાર અને નિર્વિકાર બ્રહ્મજ્ઞાન તરફ જિજ્ઞાસુની વૃત્તિ ઢળવાની વાત તો દૂર રહી; પરંતુ તેથી તો તેના સાકાર દેવદેવીઓની ઉપાસનાનાજ સંસ્કાર દઢ થવાના. માટે એ બાબતથી સાવધાન થઈ તમે જે પ્રમાણે બ્રાહ્મધર્મની સેવા કરતા આવ્યા છો તેમજ કરતા રહેશો.

પાષ ૨૬—

}

સદ્ગનો શુભાકાંક્ષી
દેવેન્દ્રનાથ દેવશર્મા

આ પત્રનો ઉત્તર ગોસ્વામી મહારાજે આપ્યો છે કે નહિ, તે

૧૭૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

કંઈ જાણવામાં નથી. અથવા લખ્યો હતો તો તે જાહેરમાં આવ્યો નથી; પરંતુ ત્યારપછી ગોસ્વામી મહારાજના સંબંધમાં મહર્ષિ-નો અભિપ્રાય તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો. ગોસ્વામી મહારાજની ઉચ્ચ સ્થિતિ-તેમની પ્રજ્ઞાનિષ્ઠા જોઈને, મહર્ષિ પોતે પણ એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા બ્યાકુળ થઈ ગયા હતા. આવી ઉચ્ચ નિષ્ઠા તેમને શા ઉપાયથી પ્રાપ્ત થઈ ? એવો પ્રશ્ન પૂછતાં ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના ગુરુદેવની સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી હતી અને ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના ગુરુદેવને મહર્ષિ ઉપર પણ કૃપાદષ્ટિ કરવાની નમ્ર વિનંતિ કરી હતી. પરિણામે ગુરુદેવે મહર્ષિ-માં દિવ્ય શક્તિનો સંચાર કર્યો હતો અને તેમનાં હૃદયદ્વાર ખુલી ગયાં. આ ઘટના પછી જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજ તેમને મળ્યા ત્યારે મહર્ષિએ

નમો ब्रह्मण्य देवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः॥

આ શ્લોક બોલી ગોસ્વામી મહારાજને નમસ્કાર કર્યા હતા. તે દિવસે તેમની સાથે જે ધર્મવિષયક વાતચીત થઈ હતી, તે આ ગ્રંથમાં યથાસ્થાને આપવામાં આવી છે. આ બધી પૂર્વાપર હકીકતો જાણવાથી સહૃદય વાચક તેમના વચ્ચેનો મતભેદ અને તેનું પરિણામ સારી રીતે સમજી શકશે.

અસ્તુ. એ તો જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું, પરંતુ જેમ મરણ-પથારીએ પડેલી દુર્ગળ માતા પોતાના હૂબટપુબટ બાળકને ખોળામાં રમાડી શકતી નથી, તેમજ કપોલકલ્પિત અભિપ્રાયો, પરમત-ખંડન, પ્રાક્ષેતર ધર્મની નિંદા અને મહાપુરુષોના દ્રોહરૂપી વિ-વિધ અધ્યાત્મરોગથી પીડાતી અને મરણપથારીએ પડેલી પ્રાજ્ઞ-સમાજ આ દૃઢપ્રતિજ્ઞ, સત્યવ્રત, ઉદાર અને ધર્મવીર મહાપુરુ-ષને હવે વધારે વખત પોતાના ખોળામાં ખેલવા દઈ શકી નહિ. પ્રાજ્ઞસમાજે તેમને પાલન-પોષણ કરનાર માતાની પેઠે હિંદુધર્મ-રૂપી જનનીના ખોળામાંથી ઉંચકી લીધા હતા; પરંતુ પ્રદીપ્ત અગ્નિ-સમાન તેમની તેજસ્વિતા સહન ન થવાથી તેમને પાછા તેમની મૂળ માતાનેજ સુપ્રત કરવા પડ્યા. કાગડાઓએ ભલે કોકિલાને ઉછેરી હોય, પણ વસંત ઋતુમાં તે ટહુક્યા વિના કેમ રહી શકે ? કાગડાઓ ભલે અંચુપ્રહાર કરી કોકિલાને કાઢી મૂકે, પણ આંખે મોર આવે ત્યારે કોયલ તો ટહુકવાનીજ. પ્રાજ્ઞખંધુઓને પણ

ગોસ્વામી મહારાજનું કોયલના મીઠા ટહુકાર જેવું શ્રવણ મનોહર મધુર કૃષ્ણકીર્તન અકારૂં લાગેલું; કેમકે તેઓને તેમાં અંધશ્રદ્ધાની તથા મૂર્તિપૂજની ગંધ આવતી હતી. આથી તેઓએ ગોસ્વામી મહારાજપર મિથ્યાવાદનું આરોપણ કરી તેમનો બહિષ્કાર કર્યો. પરંતુ ‘મંગળમય પ્રભુના રાજ્યમાં કશું અમંગળ બનતું જ નથી.’ એ ન્યાયે, ગોસ્વામી મહારાજનો જે પ્રાદ્વસમાજ સાથેનો સંબંધ તૂટી ગયો તે પણ સર્વસાધારણની દૃષ્ટિએ તો ઠીકજ થયું છે. આજ ઘટનાને અનુલક્ષીને બારદિના પ્રદ્વચારી મહાશયે કહ્યું હતું કે “કાગડાના માળામાં કોયલ ક્યાંસુધી રહી શકે ?”

આ રીતે ગોસ્વામી મહારાજનો પ્રાદ્વસમાજ સાથેનો સંબંધ સદાને માટે બંધ થઈ ગયો ખરો, પરંતુ પ્રાદ્વધર્મ સાથેનો તેમનો સંબંધ તો પૂરેપૂરો રહ્યો. તેમને નહૂટકે પ્રાદ્વસમાજ સાથેનો સંબંધ છોડવો પડ્યો હતો, પરંતુ પ્રાદ્વધર્મ અર્થાત્ પ્રદ્વવિદ્યાનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય તેમણે છોડ્યું નહોતું. આ પ્રદ્વવિદ્યાનો પોતે અભ્યાસ કરીને બીજાને તેનું જ્ઞાન આપવા માટેજ લગવાને તેમને પ્રાદ્વસમાજમાં મોકલ્યા હતા. સાચા પ્રદ્વજ્ઞાનીનો આદર્શ રજુ કરવા માટેજ લગવાને તેમને પ્રાદ્વસમાજમાં મોકલ્યા હતા. તે કાર્ય સમાપ્ત થતાં તેમણે પણ પ્રાદ્વસમાજનો ત્યાગ કર્યો.

પોતાના કુળદેવ શ્રીશ્યામસુંદર ગોસ્વામી મહારાજને બાળપણથીજ કેવી રીતે ધર્મમાર્ગપર દોરતા અને તેમના ધર્મપ્રચારાદિ કાર્યમાં સહાય કરતા તે આપણે અનેક સ્થળે જોઈ ગયા છીએ. એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ ભાવાવેશમાં બોલી ઉઠ્યા કે “શ્યામસુંદર ! તમે આવા છો ? ત્યારે મને આવી શુષ્ક મરુભૂમિમાં થઈને શા સારૂ લાગ્યા ?” જવાબ મળ્યો કે “એનું રહસ્ય બહુ ઉંડું છે. સમય ઉપર તમને તે બાબત આપોઆપ સમજાઈ જશે.” આપણામાંના ઘણા લોકો મોઢથી કહે છે કે ‘જીંદગી નકામી ચાલી ગઈ’ પરંતુ જેમણે ‘શ્રીહરિકથાકીર્તનનો સ્વાદ એક વાર પણ ચાખ્યો છે, તેઓને ક્યારે પણ ધર્મસંબંધી શુષ્ક તર્કોમાં કે વિતાંડાવાદમાં ઉતરી નાહક સમય બગાડવો ગમતોજ નથી. તેમનાથી નિદ્રા આવે તે પણ સહન થઈ શકતું નથી. એમની એ સ્થિતિનું યથાર્થ વર્ણન કોણ કરી શકે ? એમનો વ્યવહાર સંસારથી તદ્દન ઉલટોજ હોય છે. જીવનનો જે ભાગ તર્કવિતર્કમાં તથા વાદવિવાદમાં ગયો હતો તેનું સ્મરણ કરતાં ગોસ્વામી

૧૭૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અગિયારમું

મહારાજને બહુજ દુઃખ થતું હતું. તેઓ રાતદિવસ શ્રીભગવદ્ ધ્યાનમાંજ તક્તીન રહેતા હતા. સાધારણ બ્રાહ્મસમાજીઓ એમનાં કાર્યો અને જીવનનો મર્મ સમજે એ હવે તદ્દન અસંભવિત હતું. જે સાધક ચરાચર જગતમાં સત્તારૂપે વિરાજેલા ભગવાનને માત્ર બાણીને તૃપ્ત થતો નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે વધારે ગાઢ સંબંધમાં આવવા ઇચ્છે છે તેને આંતરિક યોગમાર્ગનું અવલંબન કરવાની જરૂર રહે છે. આ યોગ તે હંકયોગ નહિ પરંતુ જીવાત્માનો પરમાત્માની સાથે યોગ કરવો તે. જે સાધક સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી સાધનભજન કરે છે તેજ ઉચ્ચાવસ્થા પ્રાપ્ત કરતો બન્ય છે. જે એવી રીતે ભજનસાધન નથી કરતા તેમને ઇષ્ટસિદ્ધિ મળતી નથી.

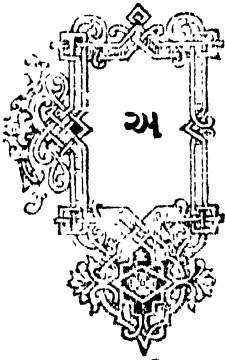
ગોસ્વામી મહારાજને બીજા અનેકાનેક શુષ્ક વેદાન્તીઓની પેઠે પુસ્તકીયા તત્ત્વજ્ઞાનથી તૃપ્તિ થઈ નહિ. તેમને તો પરમાત્માનો સાચો સાક્ષાત્કાર કરવો હતો એટલે તેમણે વ્યાકુળચિત્તે પરાભક્તિ કરવા માંડી. અને ત્યારેજ તેમને પરાશાંતિનો અનુભવ થયો. હવે આવો આગળ વધીને સાચો સાક્ષાત્કાર પામેલો અલૌકિક મહાપુરૂષ લૌકિક બ્રાહ્મસમાજમાં વધારે વખત શી રીતે રહી શકે?

પ્રકરણ બારમું

ઉત્સવ, કથાકીર્તન, આશ્રમની સ્થાપના,
ચૈતન્યલીલા ઇત્યાદિ.

નેક મતસંપ્રદાયોના પરિચયથી ગોસ્વામી મહારાજને એવો અનુલવ થયો કે, દરેક સંપ્રદાયમાં કંઈક તત્ત્વ બ્રહ્મજ્ઞાનાદિનું તો રહેલું જ છે. કોઈ કોઈ સંપ્રદાયોમાં તો અનુલવસિદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ પણ જોવામાં આવે છે; પરંતુ ઘણો ભાગ માયામાં રચ્યો પર્યો હોવાથી દરેક સંપ્રદાયમાં મતભેદ, વાદવિવાદ, પરમત-પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા, વગેરે જોવામાં આવે છે. ગોસ્વામી મહારાજે તો દરેક મતસંપ્રદાયમાંથી સાર બહુ કરી સાધનાઓ સાધી હતી અને તેથી તેમને લાલ પણ થયો હતો; પરંતુ તેથી તેઓ પૂર્ણકામ થયા નહિ. અનેક વન, પર્વત અને નદીઓ ફરી વળ્યા, બહુ બહુ તપશ્ચર્યા તથા તીર્થોટનને અંતે શ્રીગયાજીના આકાશગંગા પહાડ-પર તેમની મનોકામના પૂર્ણ થઈ. આજ દિવસસુધી ભગવત્તત્ત્વનો તેમણે પરોક્ષ અનુલવ કર્યો હતો. હવે તેમને તે પરમ સત્યનો અપરોક્ષ અનુલવ થયો અને ઘણા સમયની આકાંક્ષા પૂરી કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવવા લાગ્યા.

હવે ગોસ્વામી મહારાજની રહેણીકરણી બધી ફરી ગઈ હતી. તેમણે મસ્તકે મુંડન કરાવ્યું હતું, શરીરે ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને હાથમાં દંડકમંડલુ રાખતા હતા. તેમના ચહેરા ઉપર બ્રહ્મતેજ ઝળકતું હતું, દષ્ટિ સ્થિર-નિશ્ચલ હતી, સ્વભાવ આનંદમય હતો અને તેમને આચારવ્યવહાર, બોલવુંચાલવું વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ મધુરતા રેલાવતી હતી. તેઓ જે સ્થાનમાં વિરાજતા હતા તે સ્થાન તીર્થ જેવું શોભતું હતું.

જેને તે સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય તે મહા-

૧૭૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ આરંભ

પુરુષનાં લક્ષણ કેવાં હોય ? એનો આબેહુળ ખ્યાલ ગોસ્વામી મહારાજના જીવનમાંથી મળી રહે છે; અને જેને આ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તેનેજ પંચમ પુરુષાર્થરૂપ ભગવાનની પરાલક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરાલક્ષિતરૂપી ચિંતામણિ પ્રાપ્ત કરવા સાધકે કેવા ક્રમપૂર્વક સાધનમાર્ગનું અનુસરણ કરવું એ સંબંધી કહેતાં લક્ષિતસામૃતસિંધુના જે શ્લોકો ગોસ્વામીજી વારં-વાર યાદ આપતા તે અત્રે આપીએ છીએ:-

“આદૌ શ્રદ્ધા તતઃ સાધુ સંગોઽથ ભજનક્રિયા ।

તતોઽનર્થ નિવૃત્તિઃ સ્યાત્ તતો નિષ્ઠા રુચિસ્તતઃ ॥

અથાસક્તિસ્તતો ભાવસ્તતઃ પ્રેમામ્યુદંચતિ ।

સાધકા નામયં પ્રેમ્ણઃ પ્રાદુર્ભાવે ભવેત્ક્રમઃ ॥”

અર્થાત્ સાધકને પ્રથમ તો સત્શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા બેસવી જોઈએ. પછી તે યથાવત સમજવા માટે સંતસમાગમ સેવવો જોઈએ. સંતસમાગમના પ્રભાવથી તે નવધા લક્ષિતરૂપ સાધન ભજનમાં પ્રવર્તે છે. લક્ષિત સાધન ભજનથી અનર્થની નિવૃત્તિ થઈ સદાચારમાં નિષ્ઠા અને પરમપદ સાધવામાં રુચિ જન્મે છે, સાધ્ય વસ્તુ તરફ તેની મનોવૃત્તિ આસક્ત થાય છે. શ્રીઇષ્ટપ્રભુમાં તીવ્ર આસક્તિ થવાથી મહાભાવનો ઉદય થાય છે અને ત્યારપછી પ્રેમલક્ષિત ઉપજે છે. સાધક આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતાં પ્રેમલક્ષિતની ટોચે પહોંચે છે.

અદ્વય નિર્ગુણ બ્રહ્મજ્ઞાન તથા સગુણ સાકાર લીલાસંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજ કહેતા કે:-“બ્રહ્મ અદ્વય છે. આ પૃથ્વી, જળ, વાયુ, તેજ અને આકાશ, તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર, દેવ, દાનવ, મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, કીટ અને પતંગ વગેરે જે કંઈ દેખાય છે તે બધું અદ્વય બ્રહ્મનું પરિણામ છે. બ્રહ્મસિવાય બીજું કંઈજ નથી. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે:-

“યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ જીવન્તિ
યત્ પ્રયન્ત્યમિમં વિશન્તિ તદ્બ્રહ્મ તદ્વિજિજ્ઞાસસ્વ ॥”

અર્થાત્ જેમાંથી આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેને આધારે આ સૃષ્ટિ નભી રહે છે, તેમજ જેમાં તેનો લય થાય છે તે બ્રહ્મ છે તેનેજ તમે ઓળખો. આવું અદ્વય નિર્ગુણ જ્ઞાન થાય છે ત્યારેજ બ્રહ્માનુભવ થઈ શકે છે અને બ્રહ્મજ્ઞાનવિના સગુણ સાકાર લીલાનો ભેદ સમજી શકાતો નથી.

ગોસ્વામી મહારાજનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી યોગમાયાદેવી પોતાના પુત્રપરિવારસહિત ઢાકા પ્રચારક નિવાસમાંજ રહેતાં હતાં; પણ ગોસ્વામી મહારાજે પૂર્વખંડ બ્રાહ્મસમાજ સાથેનો સંબંધ છોડી દીધો, ત્યારે તે ત્યાંથી નીકળી એકરામપુર રહેવા ગયાં હતાં. પછી ગોસ્વામીજી પણ ઢાકા થઈને ત્યાંજ આવ્યા હતા. ત્યાં પણ જિજ્ઞાસુઓ સત્સંગ માટે બહુ આવતા.

શ્રી અદ્વૈતમહાપ્રભુનો જન્મદિવસ માઘ શુકલ સપ્તમીનો હતો, શ્રી નિત્યાનંદ પ્રભુનો જન્મદિવસ માઘ શુકલ ત્રયોદશીનો હતો અને શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુએ માઘ શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે કાંચનનગરમાં (કાટોવામાં) શ્રી કેશવભારતી પાસેથી સંન્યાસદીક્ષા લીધી હતી. અદ્વૈત પ્રભુના જન્મોત્સવને છેલ્લે દિવસે ગૌડીય વૈષ્ણવો નગરકીર્તન કરવા નીકળે છે અને પરસ્પર ધૂળ ઉછાળી આનંદ કરે છે, તેથી આ ઉત્સવનું નામ ‘ધૂળટ ઉત્સવ’ પડ્યું છે.

આ મહોત્સવ ઢાકામાં કરવો એવો ગોસ્વામી મહારાજનો સંકલ્પ હતો. રામપુરના ભક્તવર્ય બંકવિહારીદાસ તથા ડોકટર વિહારીલાલ માલાકાર એ બન્નેએ ઉત્સવસંબંધી બધી વ્યવસ્થા ઉપાડી લીધી હતી. ઉત્સવને છેલ્લે દિવસે સવારે આઠ વાગે એક વિરાટ નગરકીર્તન કાઢવામાં આવ્યું હતું. મૃદંગ, કરતાલ વગેરે સાથે કીર્તન કરતાં કરતાં સૌ ભક્તજનો નામરસમાં ઉન્મત્ત થઈ ગયા. તેઓ મહાભાવમાં આવેલા ગોસ્વામી મહારાજને વિંટાઈ વળીને કદંબવૃક્ષની નીચે આવ્યા ત્યારે તો ચારે બાજુ ‘હરિનામ-ની ધૂન મચી રહી અને સર્વત્ર જયજયકાર વર્તી રહ્યો. આ દિવ્ય દ્રશ્ય જોઈ ચારસો વર્ષ પહેલાંના નિમાઈચાંદજી જાણે નામબ્રહ્મની ઉપાસનાનો પ્રચાર કરવા પધાર્યા હોય એમ અનેકોને લાગતું હતું. પછી તો ગોસ્વામી મહારાજ રાજમાર્ગમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરતા ધૂળમાં આળોટવા લાગ્યા. અને બન્ને હાથે ધૂળ લઈ ‘જય સીતાનાથ, જય સીતાનાથ’ બોલતા ચારે તરફ ફેંકવા લાગ્યા. આ ધૂળના સ્પર્શથી સૌમાં એક અપૂર્વ ભાવનો સંચાર થયો. પછી તો બધા ભક્તજનો ઉન્મત્તની પેઠે ગર્જના કરતા ધૂળ ઉછાળતા ઉછાળતા નાચતા ફૂંટતા આગળ ચાલવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ વચ્ચે વચ્ચે ભાવસમાધિવશ થઈ જવાથી પૃથ્વીપર ઢળી પડતા હતા; તેથી અર્ધી ઘડીના રસ્તામાં એક પહોર નીકળી ગયો. રાજમાર્ગ ઉપર આજે લોકોનો મહાસાગર ઉલટયો હતો. અનેક સ્થળેથી

૧૭૮ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ બારમું

લોકોનાં ટોળેટોળાં આવી કીર્તનમંડળમાં ભળતાં હતાં. ખોલ-કરતાલના મહાધ્વનિથી અને હરિનામની ધૂનથી ચારે દિશાઓ ગાજી ઉઠી અને આખું ઢાકા શહેર જાણે ડોલતું હતું. ગોસ્વામી મહારાજ પણ ભાવાવેશમાં આવી જઈ બન્ને હાથ ઉંચા કરી હરિનામનું સંકીર્તન કરતા કરતા નાચતા-ફૂંદતા ચાલતા હતા. તેમનાં દર્શન કરી સૌને એમજ થતું કે આજ આપણને શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય પ્રભુનાં પુનઃ દર્શન થયાં છે. ગોસ્વામી મહારાજ જે દિશા તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા તે દિશા તરફની ભક્તમંડળી ભાવાવેશમાં આવી જઈ મસ્ત બની જતી હતી. નગરવાસી સ્ત્રીજનો પણ રસ્તાપરનાં મકાનોમાંથી આ દિવ્ય સંકીર્તન સાંભળી ગાંઠાં ઘેલાં થઈ જતાં હતાં. આ પ્રમાણે નગરકીર્તન ફરતું ફરતું બપોરે ત્રણ વાગે એકરામપુર આવી પહોંચતાં એક અંધ બાવાજીએ નીચેનું ગાન લલકાર્યું:—

“નગર ભ્રમણ કરે આમાર ગૌર એલો બરે;
આમાર નિતાઈ એલો ધરે.”

આ ભાવોન્માદકારી નગરકીર્તન જોઈ અશ્વિનીકુમાર મિત્ર નામનો એક ચૌદ વર્ષનો બટુક પણ ભાવાવેશમાં આવી ગયો હતો અને વારંવાર હરિરસનું પાન કરી ઉન્મત્ત થઈ ગયો હતો. આ ભાવાવસ્થા રહી ત્યાંસુધી તે ગાંઠાની પેઠે રસ્તામાં રખડતો અને કહેતો કે “કૃષ્ણ ક્યાં છે ? હા કૃષ્ણ ! તું ક્યાં છે ?” વગેરે વાક્યો બોલી ક્યારેક તે રડી પડતો અને કોઈક વાર તે શહેરના કોઈ જીર્ણ મંદિરમાં જઈ કૃષ્ણકીર્તન લલકારતો. તે જીર્ણ મંદિરમાં કોઈ મનુષ્યની આવ-જા નહોતી; પરંતુ માત્ર પક્ષીઓનું જ નિવાસ-સ્થાન હતું. અશ્વિનીકુમારના આવવાથી પક્ષીઓને કંઈ પણ ભય-ઉદ્વેગ થયો નહિ, પરંતુ તેઓ તો આ છોકરાનું મધુર ગાન સાંભળવા તેની પાસે આવીને બેસતાં. અશ્વિનીકુમારની આવી અવસ્થા સાંભળીને ગોસ્વામી મહારાજ કહેતા કે “તેનાં હૃદય-દ્વાર ખુલી ગયાં છે. જો કોઈ ખરા વૈષ્ણવો હોય તો તેનો ખૂબ આદર-સત્કાર કરે વગેરે.” આ પ્રમાણે એક બીજો બાળક પણ નગર-કીર્તનના પ્રભાવથી ભાવસમાધિમાં આવી મૂર્છાવશ પડ્યો હતો. ગોસ્વામી મહારાજને સમાચાર મળતાં તેઓ તેને ઘેર ગયા અને તેમનો સ્પર્શ થતાંજ તે બાળક જાગૃત થયો. આ નગરકીર્તનના સંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજે એમ કહ્યું હતું કે “આજ નગર-કીર્તનની શરૂઆત થઈ ત્યારે મને લાગ્યું કે અનેક દેવગણ કીર્તન

કરતા કરતા આ પૃથ્વીપર આવતા હતા અને તેઓ આપણી કીર્તનમંડળીમાં ભળી જતા હતા. ત્યારપછી કીર્તનમાં શું થયું તે વિષે હું કંઈ જાણતો નથી.” આ મહોત્સવ તેમજ નગરકીર્તન જોઈ સર્વ ઢાકાવાસીઓ (સનાતની-તેમજ બ્રાહ્મસમાજ) ગોસ્વામી મહારાજની અસાધારણ શક્તિ જોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા.

એ સમયે ઢાકા શહેરમાં દેવવશાત્ એક મોટો ઉત્પાત થયો કે જેથી આખા શહેરમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો અને બધા નગરવાસીઓ ભયભીત થઈ ગયા. બંગ સં. ૧૨૯૪ ના ચૈત્ર વદ ૬ ને શનિવારે બપોર પછી ઢાકામાં ભારે વંટોળીઓ આવ્યો. પહેલાં તો નવાળ સાહેબના મહેલ પાસેની ખુડીગંગાનું પાણી ખળખળવા લાગ્યું અને જોતજોતામાં તો મહાસાગરના જેવાં મોજાં ઉછળવા લાગ્યાં અને વીસ પચીસ રેલગાડીના ધમધમાટ જેવો ભારે ખળખળાટ મચી રહ્યો. આ ભયંકર ધ્વનિથી આખું શહેર કંપી ઉઠ્યું. ગોસ્વામી મહારાજ આ ઉત્પાત સાંભળી સફાળા ઉઠી ઘરની બહાર આવ્યા અને આકાશ સામી દષ્ટિ કરી હાથ જોડીને નમસ્કાર કરતાં ઉંચે સ્વરે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે “જય મા કાલિ ! દયા કરો. હું દયામયિ ! પ્રસન્ન થાઓ. જય મહાવીર ! જય-મહાવીર ! આ બધી આકૃતની મારાપર વૃષ્ટિ કરો, પણ આ બધાની રક્ષા કરો.” આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતા સ્તોત્રો બોલવા લાગ્યા. પછી તરતજ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ અને વંટોળીઓ બંધ થઈ ગયો. આ ઉત્પાતથી ઘણાં ઘરો ભાંગી ગયાં અને જનમાલનું ઘણું નુકસાન થવા ઉપરાંત નદીમાં ઘણાં વહાણો પણ ડૂબી ગયાં; પરંતુ આ મહા ઉત્પાતમાં બાળકોની તેમજ ગર્ભવતી સ્ત્રીઓની તથા ઘરડાં બુઢાંની બહુ આશ્ચર્યકારક રીતે રક્ષા થઈ હતી. નવાબના મહેલમાં જે દિવાનખાનું (કચેરીનો ભાગ) હતું તેનું તો નામ-નિશાન પણ ન રહ્યું. જહ શક્તિમાં કોઈ વાર ભગવદ્દિગ્ધાથી જે ચૈતન્ય-શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે તેથી કેટલીયે અઘટિત ઘટનાઓ પણ બની જાય છે. તેનું જીવતું જાગતું ઉદાહરણ આ મહાઉત્પાતમાંથી મળી રહે છે. જ્યારે ઉત્પાત શાંત થઈ ગયો ત્યારે ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “પાપની માત્રા અત્યંત વધી જાય છે ત્યારેજ કુદરત આવી ભીષણ મૂર્તિ ધારણ કરી મહા ઉત્પાત મચાવે છે.”

ત્યારપછી પોતાના ઢાકાનિવાસી ભક્તજનોના અત્યંત આગ્રહ-થી ગોસ્વામી મહારાજ ગેઝારીઆના એકાંત ભાગમાં એક આ-

શ્રમ બનાવી, બંગ સં. ૧૨૯૫ના ભાદ્રપદ માસની જન્માષ્ટ-
મીના* દિવસે તેમાં રહેવા ગયા અને ત્યારથી પોતે ત્યાંજ રહેવા
લાગ્યા. આશ્રમમાં એક પ્રાચીન આંખો હતો. તેની નીચે ગોસ્વામી
મહારાજે એકાંતમાં સાધનભજન કરવા માટે એક પર્ણકુટી બનાવી
હતી. તે પર્ણકુટીની પાસેજ એક મોટી ઓસરીમાં શાસ્ત્રપાઠ,
કોર્તાન તેમજ ધર્મચર્યા થતી હતી. ભક્તજનો અહીં આવી ગો-
સ્વામી મહારાજના વચનામૃતનું પાન કરતા હતા. તે ઉપરાંત
આશ્રમવાસીઓની સગવડ માટે પાકાં ઘર, રસોડાં વગેરેનો પણ
યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો.

ગોસ્વામી મહારાજે સાધનભજન માટેની એકાંત પર્ણકુટીની
ઉત્તર તરફથી દિવાલના બહારના ભાગપર એક નિશાન ચીતરી
તેના ઉપર “॥ૐ કૃષ્ણ ચૈતન્યાય નમઃ॥” એવું લખ્યું હતું અને
તેજ દિવાલના અંદરના ભાગપર નીચેનો શાસ્ત્રોપદેશ ચાકવડે
લખી રાખ્યો હતો:-

- (૧) આ દિવસ પણ રહેવાનો નથી.
- (૨) આત્મપ્રશંસા કરવી નહિ.
- (૩) પરનિંદા કરવી નહિ.
- (૪) અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે.
- (૫) સજ્જન તથા સત્શાસ્ત્રમાં વિદ્યાસ રાખવો.
- (૬) શાસ્ત્ર અને સદાચારથી જેટલું વિરુદ્ધ હોય તેનો
ઝેરની પેઠે ત્યાગ કરવો.
- (૭) અહંકાર જેવો કોઈ ફેરી નથી.

આ આશ્રમમાં ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના ભક્તજનોની
સાથે હમેશાં રાત્રિદિવસ ધ્યાનભજનજ કર્યા કરતા હતા. આખા
બંગાળમાંથી અનેક મતસંપ્રદાયના-હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી
વગેરે ધર્મના જિજ્ઞાસુઓનાં ટોળેટોળાં ગોસ્વામી મહારાજ પાસે
આવવા લાગ્યાં, અને તેઓ ગોસ્વામી મહારાજના ઉપદેશાનુસાર
સાધનભજન કરવા લાગ્યા. આ ઉપરાંત અનેક સંપ્રદાયના સાધુ
પુરુષો પણ ગોસ્વામી મહારાજ પાસે ધર્મચર્યા કરવા આવતા હતા.

આશ્રમની કંઈ નિશ્ચિત આવક નહોતી. સાધારણ ગુરુઓની
પેઠે ગોસ્વામી મહારાજ દીક્ષાનિમિત્તે શિષ્યો પાસેથી એક પાઇ

* આપણે ત્યાં શુક્લ પક્ષથી મહિનો શરૂ થાય છે, ત્યારે બંગાળમાં
કૃષ્ણપક્ષથી મહિનો શરૂ થાય છે; તેથી શ્રાવણ વદમાં આપણે ત્યાં
જન્માષ્ટમી આવે છે, તે બંગાળમાં ભાદ્રપદ વદમાં આવે છે.

પણ લેતા નહિ. દીક્ષાદાનના સંબંધમાં તેઓ કહેતા કે “કોઈ પણ દાન ગુરુમંત્રની તોલે આવે તેમ નથી. કોઈ બીજે સમયે વડીલની દૃષ્ટિથી અથવા રસ્તાપરના કોઈ દીન, અપંગ કે અનાથને કંઈ આપવામાં આવે તે રીતે જો કોઈ કંઈ ભાવથી આપે તો તે લેવામાં બાધ નથી. જો આ નિયમ ન પાળવામાં આવે તો ગુરુ તથા શિષ્ય બન્ને અપરાધી થાય છે.” ગોસ્વામી મહારાજના આ નિયમથી અપરિચિત એક શિષ્યે જ્યારે દીક્ષા લીધા બાદ અઝુક રકમની તેમને લેટ ધરી ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે “હું તો સામાન્ય જીવ છું. જીવતરીકેના દોષ મારામાં પણ હોય. મારા કોઈ પણ વ્યવહારમાંથી એવો ભાસ આવે કે ‘હું યાચના કરું છું’ તો જાણજો કે, મારી ભૂલ થઈ છે અને મને ક્ષમાપાત્ર ગણજો. પેસાના લોભે હું કોઈને દીક્ષા આપતો નથી. દીક્ષાનિમિત્ત જે પૈસા આપે છે તથા લે છે તે બન્ને નરકના અધિકારી બને છે.”

યાચના કર્યા વગર જે કંઈ મળતું તેનાથીજ આશ્રમનો નિર્વાહ ચાલતો હતો. અતિથિ, અભ્યાગત, ભક્તજન કે પ્રેક્ષક-જે કોઈ આવતું તેમને આશ્રમમાં ભોજન કરાવવામાં આવતું. ગોસ્વામી મહારાજનાં ધર્મપત્ની તેમનાં સાસુ તેમજ બીજા ભક્તજનો રાંધીને સૌને જમાડતાં હતાં. અતિથિ-અભ્યાગતની સંખ્યા ગમે તેટલી આવતી તોપણ આશ્રમમાં ક્યારેય અન્નની તાણ પડતી નહિ. ભગવાને ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે:-

અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

અર્થાત્ જેઓ બીજી બધી ચિંતાઓ ત્યજી દઇને અનન્યભાવે મારું જ ચિંતન કરતા થકા મારી ઉપાસનામાં જોડાયલા રહે છે, એવા નિત્યયુક્ત ભક્તોનાં યોગ (યોગમાર્ગમાં સહાયક એવા બાહ્યાંતર પદાર્થો અને સંયોગો મેળવી આપવાનું કાર્ય) અને ક્ષેમ (થયેલ લાભને જાળવી રાખવાનું કાર્ય) હુંજ વહન કરું છું.

ઉપરોક્ત વચનો પ્રમાણેની નિર્ભરતા ગોસ્વામી મહારાજના જીવનમાં જેવી જોવામાં આવે છે તેવી બહુ ઓછા સાધુસંતોમાં જોવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ગોસ્વામી મહારાજના જેવો-સમયનો સદુપયોગ કરવાનો આગ્રહ પણ બીજાઓને ભાગ્યેજ હોય છે. એમની નિયમિતતા અનુકરણીય હતી. તેઓની શૌચાદિથી તે કથા, કીર્તન, પાઠ, પૂજા, આહાર વગેરે પર્યંતની નાનીમોટી બધી વિ. ૧૬

૧૮૨ મહાસ્વામી વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ આરંભું

ક્રિયાઓ નિયમિતપણે થતી હતી.

તેઓ પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠી સ્નાનસંધ્યાદિથી પરવારી, પોતાને હાથેજ પક્ષીઓને ચણુ નાખતા હતા. ત્યારબાદ પોતાની એકાંત કુટીમાં જઈ ધ્યાનભજન કરતા હતા. સાધનભજન સમાપ્ત કરી ઉકાળો પીતા* હતા. પછી ગેંડારીઆવાસી શ્રદ્ધેય કુંજ-વિહારી ઘોષ હમેશાં ગોસ્વામીજી પાસે શ્રીમદ્ભાગવત, શ્રી-ચૈતન્યચરિતામૃત, શ્રીલ નૈરોત્તમ ઠાકુરની પ્રાર્થના વગેરેનો પાઠ કરતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ બન્ને હાથને પરસ્પર પકડી શ્વાસ-પ્રશ્વાસ સાથે ગુરુમંત્ર જપતા જપતા પાઠશ્રવણ કરતા હતા. આ સ્થિતિમાં તેમનું મુખકમળ બ્રહ્મજ્યોતિથી પ્રકાશી ઉઠતું હતું, દૃષ્ટિ સ્થિર અને નિશ્ચલ થઈ જતી અને હોઠ ઉપર મધુર હાસ્ય ફરકતું હતું. એજ સ્થિતિમાં તેઓ ઘણા વખતસુધી સમાધિસ્થ રહેતા હતા, અને સમાધિ અવસ્થામાં જ્યારે તેમની આંખ મીંચાઈ જતી ત્યારે મસ્તક પણ ક્યારેક છાતી ઉપર, ક્યારેક ડાબા ખભા ઉપર અને ક્યારેક જમણા ખભા ઉપર ઢળી પડતું હતું. આ સમાધિસ્થ મૂર્તિ જ્યાં વિરાજતી હતી ત્યાં અપૂર્વ શાંતિ અને દિવ્ય બ્રહ્માનંદનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ જતું હતું અને તે સ્થાન પણ દિવ્ય અક્ષરધામ જેવું બની રહેતું હતું. એ વખતે ત્યાં એવું પવિત્ર વાતાવરણ જામતું કે ત્યાં સંસારનો કોલાહલ પ્રવેશ કરી શકતો નહિ. જ્યારે શ્રીમાન કુંજબાબુનો પાઠ-સમાપ્ત થતો ત્યારે ગોસ્વામી મહારાજ પોતે મધુર સ્વરે, ગુરુનાનકજીનો અંધસાહેબ, તુલસીદાસજીનું હિંદી રામાયણ, શ્રીમદ્ભાગવત વગેરે ધર્મગ્રંથોનો પાઠ કરતા હતા અને ગોસ્વામી મહારાજનો એ પાઠ જે કોઈ સાંભળતા તેઓ શાંતિ અનુભવતા હતા. પછી અગિયાર વાગે પાઠની સમાપ્તિ થતાં સ્નાનાદિ કરતા હતા. ત્યાર બાદ સૌ અતિથિ, અભ્યાગત તેમજ ભક્તજનોની સાથે એક પંક્તિએ ભોજન કર્યા પછી થોડી વાર વિશ્રાંતિ લેતા હતા. વિશ્રાંતિ લીધા બાદ તેઓશ્રી સાધન-કુટીરની પાસેના આંખાની નીચે ક્યારેક ધ્યાનમાં બેસતા તો ક્યારેક શાસ્ત્રગ્રંથોનો પાઠ કરતા હતા. અને જિજ્ઞાસુઓ તથા વિવિધ સંપ્ર-

* બ્રાહ્મધર્મના પ્રચારનિમિત્તે યશોદર, ચટ્ટગ્રામ, જલપૈગુડી વગેરે મેલેરિયાપ્રધાન સ્થાનોમાં હરવા ફરવાથી ગોસ્વામી મહારાજ પણ મેલેરિયાના ભોગ થઈ પડ્યા હતા; તેથી ડોક્ટરોના આગ્રહથી તેઓ હમેશાં સવારે ઉકાળો પીતા હતા.

દાયના લોકો આવે તેમની સાથે જ્ઞાનચર્યા કરતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજ આ રીતે દિવસનો ઘણોખરો ભાગ ગાળતા હતા. આ વિષે એક શિષ્યે પૂછતાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે:—“બાહ્ય-જગત સાથેનો સંબંધ રાખવા માટેજ આટલો બધો સમય શાસ્ત્ર-દિપાઠમાં ગાળવો પડે છે; નહિ તો આંતરવૃત્તિનું આકર્ષણ એટલું બધું રહે છે કે બહારનું બધું કામકાજ બંધ કરી દેવું પડે.”

આંતરિક ઉપાસના વિષે ગોસ્વામી મહારાજે એક દિવસ કહ્યું હતું કે “જ્યારે શ્વાસે પ્રશ્વાસે નામબ્રહ્મનું નિરંતર ચિંતન થવા લાગે છે ત્યારે માત્ર નામસ્મરણ થાય છે એમ નથી, પરંતુ રોમે રોમમાં ધૂન મચી રહે છે અને હાથ, પગ, આંખ વગેરે અંગ-પ્રત્યંગોમાં એક જાતની આંતરિક તાણ આવે છે.”

સાયંકાળ પછી ગોસ્વામી મહારાજ કીર્તનમંડળની સાથે કીર્તન કરતા હતા. જ્ઞાનલક્ષિતાં ભજનોની રમઝટ જામતી. ગોસ્વામીજી પણ કરતાલ બળવતા અને ભજનો લલકારતા ત્યારે તો કોઈ અનેક વાતાવરણ જામતું. એ આનંદ જેમણે અનુભવ્યો છે તેઓ તો કદી પણ ભૂલી શકશે નહિ.

શ્રીયુત કુલદાનંદ બ્રહ્મચારીએ પોતાના ‘સદ્ગુરુ-સંગ’ નામે પુસ્તકમાં આ નિત્યના આનંદોત્સવનું જે વર્ણન આપ્યું છે તેનો સારાંશ અત્રે આપીએ છીએ:—“આજકાલ સાધુ, સંન્યાસી, બાઉલ, ઉદાસીન અને મુસલમાન ફકીરો પણ આવવા લાગ્યા છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક રહેવા પણ લાગ્યા છે. શિષ્યબંધુઓ પણ પોતપોતાની રુચિ અનુસાર ઠેકઠેકાણે ધ્યાનભજન કરતા જોવામાં આવે છે. કોઈ નામ-બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તો કોઈ વળી પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરે છે. ક્યાંક ધર્મ-ચર્યા થાય છે તો ક્યાંક દેવસેવા ચાલતી જોવામાં આવે છે. બધાઓનું લક્ષ્ય એકજ છે. સાંજે સૌ એક સ્થળે એકઠા થતા હતા. ક્યારેક ગોસ્વામીજી પાસે તો ક્યારેક સાધન-કુટીરની ઓસરીમાં અને ક્યારેક આશ્રમવૃક્ષ નીચે ભેળા મળીને સંકીર્તન કરતા હતા. આ સંકીર્તનમાં ભારે રસ જામતો હતો. બારિસાલ, બાનરિપાડા, ઢાકા વગેરે જૂદે જૂદે સ્થળેથી અનેક ભક્તજનો ભેળા થતા હતા. ખોલ-કરતાલ વગેરે સાથે જ્યારે ઉંચે સ્વરે કીર્તનની ધૂન મચી રહેતી ત્યારે સૌ ભક્ત-જનોની દૃષ્ટિ એક ગોસ્વામી મહારાજ ઉપરજ ચાંટી રહેતી હતી. ગોસ્વામી મહારાજ યોગાસને બિરાજતા હતા; પરંતુ કીર્તનની

ધૂન સાંભળતાંજ તેમનાં ફવાડાં ઉભાં થઈ જતાં, શરીર હાથ રહેતું નહિ અને ભાવાવેશ રોક્યો રોકાતો નહિ ત્યારે તેઓ એકદમ ઉભા થઈ જતા અને ‘હરિબોલ’ ‘હરિબોલ’ કહી ઉંચા હાથ કરી નાચવા લાગતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજના હરિધ્વનિથી સર્વમાં એક પ્રકારના અદ્ભુત ચૈતન્યનો સંચાર થતો હતો. અને જોતજોતામાં સૌ ભક્તજનો ભાવાવેશમાં આવી જતા. કેટલાક તો ‘હરિબોલ’ ‘હરિબોલ’ વગેરે બોલવું છોડી દઈને અનિમેષ દૃષ્ટિએ ગોસ્વામી મહારાજ સામું જોઈ રહેતા અને પછી તેમની પ્રદક્ષિણા કરતા. વાદિત્રના ધ્વનિથી, કીર્તનધ્વનિથી તેમજ કેટલાક મતવાલા ભક્તજનોના હુંકારગર્જન વગેરેથી પ્રેક્ષકો પણ ડોલી ઉઠતા હતા. સ્ત્રીઓ પણ પડદામાં રહી કીર્તનશ્રવણ કરતી હતી અને ભજનમાં સાથ આપતી હતી. આજકાલ આશ્રમમાં આવેજ મહા આનંદ વર્તી રહ્યો હતો. હમેશાં આવો મહોત્સવ થયાજ કરતો હતો.”

આ વર્ષે ફાગણ માસમાં ગોસ્વામીજીના એકના એક પુત્ર યોગ જીવનનાં તથા પુત્રી શ્રીમતી શાંતિસુધાદેવીનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. વિવાહને બીજે દિવસે સવારે શ્રીનામ-કીર્તન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે પણ સર્વ નરનારીઓમાં એક અપૂર્વ મહાભાવનો સંચાર થયો હતો. ગોસ્વામી મહારાજ નામ-બ્રહ્મની ધૂનમાં મતવાલા થઈ ઉંચા હાથ કરી ‘હરિબોલ’ ‘હરિબોલ’ કરતા કરતા નાચવા લાગ્યા, તે વખતે શ્રીમતી યોગમાયાદેવી-માતાજી પણ ભાવાવેશમાં આવી ગયાં અને જોને કપાળે ચંદન કરતાં કરતાં ગોસ્વામી મહારાજ પાસે આવી પહોંચ્યાં. આ જોઈ ગોસ્વામી મહારાજના અનન્ય શિષ્ય શ્રીમાન્ વિદુભૂષણ મળુમદાર મહાશય પણ ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને મસ્ત બની બોલી ઉઠ્યા કે “જય રાધારાણી, જય વ્રજેંદ્રનંદન !” આ ધ્વનિ સાંભળતાંજ માતાજી યોગમાયાદેવી શ્રીકૃષ્ણપ્રેમથી વિહ્વલ થઈ ગયાં અને તરતજ ગોસ્વામીજીને ડાબે પડખે આવી પ્રતિમાની પેઠે સ્થિર થઈ ઉભાં રહ્યાં.

આ દેખાવ જોઈ શ્રોતાજનોમાં એક અપૂર્વ મહાભાવનો સંચાર થયો. થોડા વખત સુધી તો સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું. સર્વ ભક્તજનો અનિમેષ નેત્રે કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર યુગલ મૂર્તિ સામું જોઈ રહી ‘અમર રાજ્ય’નોજ લહાવો લૂંટતા હતા. એ અમર રાજ્યનો આનંદ કેવો હતો તેનું વર્ણન કર્યું જાય તેમ નથી. તેજ સમયે અંધભક્ત પરશુરામ પ્રેમનેત્રવડે-

જ્ઞાનચક્ષુવડે—તે યુગલમૂર્તિનાં દર્શન કરતા કરતા તેમના શ્રીચરણ-
માં પડી રહ્યા. રોમાંચ, પ્રેમાશ્રુપ્રવાહ ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક ભાવનાં સર્વ
લક્ષણો તેમના અંગમાં પ્રગટી નીકળ્યાં, અને “અહો, આ તો માધવ
છે. વનમાળા કેવી શોભી રહી છે? અરે! ગોસાંઈ મહારાજ! તમે મને
આટલા દિવસ સુધી ઓળખવા દીધા નહિ! ધન્ય છે, ધન્ય છે”
વગેરે વાક્યો એવા ભાવપૂર્ણ હૃદયે અને ગદ્ગદ કંઠે બોલવા
લાગ્યા કે સર્વ પ્રેક્ષકો આશ્ચર્યમગ્ન થઈ ગયા અને ઘણા ખરા
તો પ્રેમવિહ્વલ થઈ રુદન કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે હરિકીર્તનાદિની સમાપ્તિ થઈ રહ્યા બાદ લોજન-
કાર્યનો આરંભ થયો. બધા બ્રહ્માનંદમાં દેહલાન ભૂલી ગયેલા
હતા. પોતાની જાતને ભૂલીને બીજા ભાઈઓને કેમ સુખી કરવા,
બીજાઓની કેમ સેવા કરવી એજ સૌની વૃત્તિ હતી. તેમાં કોઈ
નિમંત્રિત કે અનિમંત્રિતનો વિચાર કરતું નહિ, તેમજ જગ્યા-
ની પણ રકઝકમાં કોઈ ઉતરતું નહિ. જેને જ્યાં જગા મળે ત્યાં
બેસી જતા હતા. આશ્રમવાસીઓ બહુજ ભાવથી તેમને પીરસવા
લાગ્યા. આ પ્રમાણે આ મહોત્સવ આખો દિવસ ચાલ્યો,
એવામાં સૂર્ય આથમવાને જરા વાર હતી ત્યાં શ્રદ્ધેય નગેંદ્રબાબુ
વગેરે કેટલાક સજ્જનો લોજન કરવા બેઠા. આ વખતે દહીં ખૂટી
પડ્યું હતું, એવું સાંભળવાથી નગેંદ્રબાબુ તો દહીં ખાધાવિના
ઉઠવાનો નથી એવો નિશ્ચય કરી મોટે સાદે કહેવા લાગ્યા કે
“ગોસાંઈ! દહીં ખાધા વિના હું ઉઠવાનો નથી. ગમે ત્યાંથી પણ
દહીં લાવી દેવું પડશે.” આ સાંભળી ગોસ્વામી મહારાજે શ્રીમતી
યોગમાયાદેવીને દહીંનું વાસણ લઈ આવવા કહ્યું; પણ માતાજી તો
મુંઝાતાં મુંઝાતાં કહેવા લાગ્યાં કે “એકજ ગોરસીમાં થોડુંક દહીં
તળીએ ચોંટી રહ્યું છે, તેમાંથી આટલા બધા લોકોને શી રીતે પૂરું
થશે?” તોપણ ગોસ્વામી મહારાજના વારંવારના આગ્રહથી માતા-
જી તે ગોરસી લાવ્યાં. ગોસ્વામી મહારાજ ઇષ્ટદેવને સંભારીને દહીં
પીરસવા લાગ્યા અને કહ્યું કે “ખવાય તેટલું ખાઓ.” એમ ખૂબ
પીરસવા છતાં પણ દહીં ખૂટ્યું નહિ. આ જોઈ નગેંદ્રબાબુ વગેરે
તો આભાજ બની ગયા અને ભાવાવેશમાં આવી જઈ સર્વાંગે તે
દહીંનું લેપન કરવા લાગ્યા.

વળી તે બાળક ભક્ત લાલજી એવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હતા કે,
શાસ્ત્રના ગમે તેવા જટિલ પ્રશ્નનું પણ તે બહુજ સુંદર સમાધા-

૧૮૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પારમ્

ન કરતા હતા. આ જોઇ પડિતો આશ્ચર્યચકિત થતા હતા. તેમની કથાવાર્તા, આચારવ્યવહાર વગેરે જોઇને એમજ થતું હતું કે, પૃથ્વીપરનાં સઘળાં શાસ્ત્રોમાં તે પારંગત છે અને ખરેખર, સર્વ શાસ્ત્રો તેમને માટે હસ્તામલકવત હતાં; પરંતુ દુર્દૈવવશાત તેમણે આ બધા યોગૈશ્વર્યનો કંઈક દુરપયોગ કરવા માંડ્યો, તેથી ગોસ્વામી મહારાજે તેમને ઠપકો આપી આશ્રમમાંથી કાઢી મૂક્યા. આથી તેમને બહુજ આઘાત થયો અને શોકમાં ને શોકમાં તે કેટલોક વખત એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે રખડવા લાગ્યા. ત્યારપછી કેટલેક સમયે ગોસ્વામી મહારાજ જ્યારે શ્રીવૃંદાવન પધાર્યા ત્યારે પણ લાલજીને સાથે આવવાની કે રહેવાની મનાઈ કરી ત્યારે તો તે તદ્દન હતાશ થઇ ગયો.

પુત્રકન્યાના વિવાહ પછી ગોસ્વામી મહારાજ થોડા દિવસ-માટે રામપુરહાટ ગયા હતા. ત્યાંથી પછી પોતાનાં માતાજીનાં દર્શન કરવા શાંતિપુર આવી ત્યાં પણ થોડા દિવસ રહ્યા હતા. તેઓનું શાંતિપુર આવવું જાણી કુટુંબનાં માણસો પણ ઢાકાથી ત્યાં આવ્યાં.

આ વખતે ગોસ્વામી મહારાજ રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં શિષ્યો સાથે ગંગાતીરે જઈ સ્નાન કરતા હતા. બપોર પછી તેમને સાથે લઈને ગંગાતીરે ફરવા નીકળતા. આમ કેટલાક માસ શાંતિપુરમાં રહીને ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં સુકિયા સ્ટ્રીટમાં મકાન ભાડે રાખી થોડોક સમય ત્યાં રહ્યા.

એ અરસામાં એક દિવસ મહર્ષિ દેવેંદ્રનાથનાં દર્શન કરવા માટે, ગોસ્વામી મહારાજ શિષ્યો સાથે તેમના પાર્ક સ્ટ્રીટમાં આવેલા મકાનમાં ગયા હતા. શિષ્યો સાથે તેમણે મહર્ષિનું યથા-યોગ્ય અભિવાદન કર્યા બાદ, મહર્ષિએ પણ તેમનો આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. બધા બેઠા પછી મહર્ષિએ ગોસ્વામી મહારાજને કહ્યું કે “આજ તમારાં દર્શન કરીને મને પ્રાચીન કાળના ઋષિઓનું સ્મરણ થાય છે. તેઓ જેમ અમુક સ્થળે શિષ્યગણ સાથે જતા આવતા હતા, તેમ તમે પણ આજે શિષ્યો સાથેજ અત્રે આવ્યા છો. તમે જે હેતુ માટે બ્રાહ્મસમાજનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો તે હેતુ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તમે કૃતાર્થ થયા છો. આ શિષ્યો પણ તમારી કૃપાવડે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરી કૃતાર્થ થશે. તમે બહુ સુપાત્ર અને અતિ ઉચ્ચ અધિકારી છો. ભાગવતધર્મની સિદ્ધિ માટે, સત્કુળે

જન્મગ્રહણ, સત્શિક્ષા, સત્સંગ અને સત્સાધન, એ ચારે અંગની ખાસ અવશ્યકતા રહે છે. વળી ભગવત્કૃપા તો સર્વોપરિ છે. તમને એ બધાં સાધનો પ્રાપ્ત છે. અદ્વૈતવંશમાં જન્મ, ઉત્કૃષ્ટ શિક્ષણ, સત્સંગ અને સત્સાધન બધું ખરાબર પ્રાપ્ત થયું છે. તમને તો બ્રહ્મદર્શન અવશ્ય થાયજ. તમને ધન્ય છે, ધન્ય છે ! ” વગેરે.*

વિદાય થતી વેળા, ગોસ્વામી મહારાજે શિષ્યગણસહિત મહર્ષિને નમસ્કાર કર્યા, ત્યારે તેમણે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે “(શિષ્યગણ પ્રત્યે) તમે ધર્માર્થી છો તેથી તમે ગોસ્વામી મહારાજનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે. હવે તેમનો ત્યાગ કરશો નહિ. તેમના આશ્રયથી તમે ધર્મમાર્ગમાં ખૂબ આગળ વધી શકશો.”

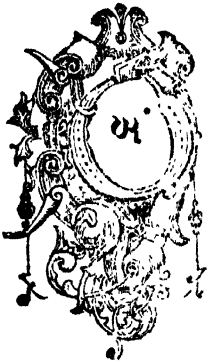
એક દિવસે પ્રસિદ્ધ નાટ્યકાર શ્રીયુત ગિરીશચંદ્ર ઘોષે સ્ટાર થિયેટરમાં શ્રીચૈતન્યલીલાનો અભિનય જોવા આવવા માટે ગોસ્વામી મહારાજને આગ્રહ કર્યો અને તેમને પહેલા વર્ગની કેટલીક ટિકિટો પણ મોકલાવી આપી. ગોસ્વામી મહારાજ કેટલાક શિષ્યો સાથે યથાસમયે થિયેટરમાં આવી પહોંચ્યા. ખેલનો સમય થયો અને મંગળાચરણ શરૂ થયું ન થયું ત્યાં તો ગોસ્વામી મહારાજ ભાવાવેશમાં આવી જઈ ઉંચા હાથ કરી નાચવા લાગ્યા. અભિનેતાગણમાં (નાટ્યપાત્રો) તેમજ પ્રેક્ષકોમાં પણ તે મહાભાવનો સંચાર થઈ ગયો. આથી બધા મતવાલા બન્યા અને ‘હરિખેલ’ ‘હરિખેલ’ની ધૂનથી આખા થિયેટરને ગળવી મૂક્યું. ગોસ્વામી મહારાજના હરિનામની સિંહગર્જનાથી, તેમના નૃત્યથી અને અભિનય કરનારાઓના કીર્તનધ્વનિથી રંગભૂમિ રોલવા લાગી. આથી તે રંગભૂમિ દેવભૂમિમાં ફેરવાઈ ગઈ. એ પ્રમાણે અભિનય સમાપ્ત થયા બાદ સ્ટાર થિયેટરના સુચોગ્ય અધ્યક્ષ શ્રીયુત અમૃતલાલ બસુ મહાશય ગોસ્વામી મહારાજને હાથ જોડી નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યા કે ‘પ્રભો ! ગોસ્વામી મહારાજોના અંતમાં મેં એવું વાંચ્યું છે કે, ચારસો વર્ષ પહેલાં શ્રીચૈતન્યદેવે આ ભારતભૂમિને શ્રીહરિનામસંકીર્તનરૂપી સુધાસાગરમાં નિમજ્જન કરાવી તરખોળ કરી મૂકી હતી; પરંતુ તે અંથોક્ત દિવ્ય દશ્ય આજ આપની કૃપાથી અમને પ્રત્યક્ષ થયું છે તેથી અમે કૃતાર્થ થયા છીએ અને અમારી રંગભૂમિ પણ આજે પવિત્ર થઈ છે.’

* શિષ્યગણે સંગ્રહેલ ઉપદેશાવલિમાંથી ઉદ્ધૃત.

પ્રકરણ તેરમું

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, વૈષ્ણવોનો દુરાચાર,
પૂર્ણ પુરુષનાં લક્ષણ, વન-પરિક્રમા, વૃંદાવન
અને હરદ્વારમાં કુંભમેળાનાં દર્શન ઈ

ગ સં. ૧૨૬૬ ના કાર્તિક માસે ગોસ્વામી મહારાજ રાસયાત્રાનાં દર્શન કરવા સહકુટુંબ કલકત્તાથી શાંતિપુર આવ્યા અને ત્યાં થોડો સમય રહ્યા હતા. આ વખતે પોતાના પરિવારમાં સાંસારિક ભાવ વિશેષ જણાયાથી ગોસ્વામી મહારાજ કંટાળીને એકલા જ કાશીધામની યાત્રાએ ગયા. કાશીધામમાં આવી પહેલાં તો તેમણે એક અન્નસત્રમાં ઉતારો રાખ્યો. ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા પછી માણેકતલાવાળાં માતાજીના અત્યંત આશ્રહથી, તેઓ તેમના અગસ્ત્ય કુંડ પાસેના એક ભાડાના મકાનમાં એકાદ માસ રહ્યા હતા. કાશીધામના સમાચાર મળતાં યોગમાયાદેવી પણ પોતાના પુત્ર યોગજીવનને સાથે લઈ કાશીધામમાં આવી પહોંચ્યાં અને ગોસ્વામી મહારાજ સાથે રહેવા લાગ્યાં.

આ વખતે ગોસ્વામી મહારાજનો સંન્યાસી-વેશ જોઈ કાશીના કેટલાક અંગ્રેજ ભણેલા વકીલો, અધ્યાપકો વગેરે ઉપહાસ કરવા લાગ્યા. એક દિવસ પ્રસિદ્ધ ધર્મવક્તા શ્રીકૃષ્ણાનંદ સ્વામીએ તેમની ધર્મસભામાં પધારવા ગોસ્વામી મહારાજને આમંત્રણ મોકલ્યું હતું. યથાસમયે ગોસ્વામી મહારાજ સભામાં પધાર્યા ત્યારે સૌએ તેમને આદરપૂર્વક સંન્યાસીમંડળના અગ્રભાગમાં બેસાડયા. જોત-જોતામાં સભાસ્થાન સંભાવિત લોકોથી ભરાઈ ગયું. થોડા વખત પછી કીર્તનનો આરંભ થયો. ગોસ્વામી મહારાજની શારીરિક પ્રકૃતિ બરાબર નહોતી તેથી તેઓ શ્રી છાનામાના બેસી રહ્યા હતા;

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, કુંભમેળાનાં દર્શન ૪૦ ૧૮૯

પરંતુ ભાવાવેશનું સંવરણ ન કરી શક્યાથી, ‘હરિનામ’નો સિંહનાદ કરતા ઉંચા હાથ કરી નાચવા લાગ્યા. પ્રેક્ષકો પણ આ મહાભાવની અસરથી પ્રેમોન્મત્ત થઈ જઈ ‘હરિઓલ, હરિઓલ’ કહેતા નાચવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ ભાવાવેશમાં ઢળી પડીને સમાધિસ્થ થઈ ગયા. આ જોઈ શ્રીકૃષ્ણાનંદ સ્વામીજીની સાથે કેટલાક વિરોધી બંગાળી બાળુઓ પણ ગોસ્વામી મહારાજની અરણ્યરજ લઈ તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. જાત્રત થયા પછી ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના નિવાસસ્થાને પધાર્યા હતા.

એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ કાશી વિશ્વેશ્વરની આરતિનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. રાત્રે લગભગ આઠ વાગે આરતિનો આરંભ થયો. તેઓ મંદિરના આંગણમાં હાથ જોડી આરતિનાં દર્શન કરતા ઉભા હતા. એવામાં તેમને આજે શરીરે કંપારી છૂટી. આખરે તેઓ ભાવનો આવેગ નહિ રોકી શકવાથી ઉંચે સ્વરે ‘બોમ્ ભોળા’ ‘બોમ્ ભોળા’ બોલતા આરતિના તાલ પ્રમાણે નૃત્ય કરવા લાગ્યા. પૂજારી લોકો પણ તેમની પ્રેમભક્તિ જોઈ અત્યંત ભાવપૂર્વક ઉંચે સ્વરે સ્તોત્રપાઠ કરતા વિશ્વેશ્વર ભગવાનની આરતિ ઉતારવા લાગ્યા. બધા પ્રેક્ષકોની નજર ગોસ્વામી મહારાજ ઉપર જ ઠરી રહી હતી. પરિણામે તેઓ ભાવાવેશ વધુ આવતાં પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યા. તે વખતે ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શન કરવા માણુસો પડાપડી કરવા લાગ્યાં. પછી બહુ મોડી રાત્રે ઉત્થાન થતાં તેઓ પોતાના નિવાસસ્થાને પધાર્યા હતા.

વળી બીજી વાર એક દિવસ આરતિનાં દર્શન કરવા વિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં ગયેલા ત્યારે એકાએક મહાભાવમાં મગ્ન થઈ જઈ બાળકની પેઠે ડસકાં ખાતા રુદન કરવા લાગ્યા અને અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. હવે ગોસ્વામીજીની યોગ્યતાની વાત લોકોમાં ફેલાઈ જવાથી લોકોનાં ટોળેટોળાં આવવા લાગ્યાં અને તેઓ શ્રીકાશી-વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ક્યારે જવાના છે તેની પણ પૂછપરછ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્યો સાથે મહાત્મા ભાસ્કરાનંદ સ્વામીજીનાં દર્શન કરવા દુર્ગાવાડી ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના એક સેવકે તેમને અટકાવી કહ્યું કે “હમણાં અંદર જવાશે નહિ, સ્વામીજી ધ્યાનમાં છે તેથી દર્શન થશે નહિ.” ગોસ્વામી મહારાજ કંઈ પણ બોલ્યાચીલ્યા વગર એક ઝાડ નીચે

પ્રભુને યાદ કરતા બેસી ગયા. થોડીજ વારમાં સ્વામીજી મંદ હાસ્ય કરતા “આનંદ થયો, આનંદ થયો” એમ બોલતા બોલતા ગોસ્વામી મહારાજ પાસે આવી ઉભા રહ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ સ્વામીજીનાં દર્શન કરી દંડવત્ પ્રણામ કરવા જાય છે કે તરતજ તેમને પકડી લઈ સ્વામીજીએ છાતીસરસા ચાંખ્યા. આ પ્રમાણે પરસ્પર ભેટતાં બન્ને મહાપુરુષો થોડી વાર સુધી બાહ્યજ્ઞાન-શૂન્ય થઈ ગયા. ભાવસમાધિ ઉતર્યા પછી તેમના વચ્ચે ઉંડી ચર્ચા થઈ. છેવટે ગોસ્વામી મહારાજ રજા લઈ પોતાના મુકામે આવ્યા.

ત્યારપછી મહાત્મા વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી, પૂર્ણાનંદ સ્વામી તેમજ બીજા પાણુ કેટલાક સંતમહાત્માઓનાં દર્શનસમાગમ કરીને પોતાના શિષ્યો તેમજ ધર્મપત્ની સાથે અયોધ્યા આવ્યા.

ગુરુદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે એ પછી તેઓશ્રી એક વર્ષ સુધી વૃંદાવનમાં રહ્યા. ત્યાં તેઓ શ્રીદાઉજીની ગલીમાં રહેતા હતા. ત્યાં ગૌરકિશોર દાસ નામે એક શાસ્ત્રજ્ઞ અને ભગવદ્ભક્ત રહેતા હતા. તેમણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી શ્રીવૃંદાવનમાં સાધનભજન કરીને ઉચ્ચાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી. વૃંદાવનવાસી સૌ નરનારીઓ તેમને સિદ્ધપુરુષ તરીકે માનતાં અને ભક્તિભાવ રાખતાં હતાં. સાધનતત્ત્વ, ભક્તિતત્ત્વ વગેરે સંબંધી કંઈ પણ શંકા થતાં સૌ કોઈ તેમની પાસે આવીને સમાધાન મેળવતા હતા. આ મહાપુરુષની સાથે ગોસ્વામી મહારાજને પરિચય થતાં, ગાઢ મૈત્રી બંધાઈ અને વિવિધ પ્રકારની ધર્મચર્ચા કરતા થકા વૃંદાવનમાં રહેવા લાગ્યા.

એ સમયે પણ ત્યાં નામધારી અને ભેખધારી વૈષ્ણવો પુષ્કળ હતા. તેઓ પોતાની ટોળી સિવાયના બહારના માણસોને ધાર્મિક ગણતા નહિ અને તેમની નિંદા તથા અપમાન કરતા હતાં. તેઓ ગોસ્વામી મહારાજને પણ અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો અને કાવત્રાં કરી સતાવવા લાગ્યા અને શાસ્ત્રનાં પ્રમાણો સાથે વિરોધીઓને જવાબ અપાડ્યો ત્યારે તો તેઓ વધુ ઉશ્કેરાયા. હવે તેઓએ શ્રી-ગોવિંદજીના સેવકને પણ પોતાના પક્ષમાં લીધો અને તેનાદ્વારા ગોસ્વામી મહારાજનું અપમાન કરાવવા ધર્યું; પણ તેનું કંઈજ પરિણામ આવી શક્યું નહિ. કેમકે એ ગોવિંદજીના સેવકને તેજ રાત્રે એવું ભયકારક સ્વપ્ન આવ્યું કે જેથી જાગ્યા પછી પણ તે ભયથી ધ્રુજવા લાગ્યો અને બીજે દિવસે ગોસ્વામી મહારાજ ગોવિંદજીનાં દર્શન કરવા પધાર્યા, ત્યારે એ સેવકે અપરાધની ક્ષમા માગી.

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, કુંભમેળાનાં દર્શન ઇં ૧૯૧

હજી પણ ‘લેખધારી’ મહાશયે શાંત પડ્યા નહોતા. તેઓ ગોસ્વામી મહારાજને પોતાના મત પ્રમાણે ચલાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. ગમે તેમ કરીને તેઓ તો તેમને ‘લેખ’ લેવડાવવા માગતા હતા. આ વાત જાણી એક દિવસ ગૌર કિશોર દાસ મહાશયે ગોસ્વામી મહારાજને એકાંતમાં કહ્યું કે “પ્રભો ! આપને અજ્ઞાનીઓના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાની જરૂર નથી. કારણકે એ લોકો શાસ્ત્ર કે સદાચારનાં રહસ્ય જાણતા નથી અને મનમાં આવે તેમ વર્તવા છતાં પોતાની કપોલકલ્પિત માન્યતાઓનેજ શાસ્ત્રતરીકે તથા સદાચારતરીકે મનાવવાની ધૃષ્ટતા કરે છે.”

એક દિવસ નગરકીર્તન થતું હતું. ગોસ્વામી મહારાજ એ સમયે પાચળાનામાં હતા, ત્યાં તે કીર્તનધ્વનિ સાંભળતાંજ તેઓ ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને શુદ્ધિ કર્યા વિનાજ કીર્તનમંડળીમાં લગી જઈ નાચવા લાગ્યા. કીર્તન સમાપ્ત થયા બાદ પ્રસાદ લઈ ઘેર આવતા હતા, ત્યાં રસ્તામાં યાદ આવ્યું કે પોતે શુદ્ધિ કર્યા વગરજ કીર્તન-મંડળમાં લગ્યા હતા. આથી તેઓએ તરતજ ગૌર કિશોર મહાશય પાસે જઈ પોતાનો અપરાધ જાહેર કર્યો. તે સાંભળી તેમણે કહ્યું કે “પ્રભો ! એ પણ ઠીકજ થયું છે. ઉંચી નિષ્ઠાથી જે કંઈ કરવામાં આવે છે તેથી દોષ લાગતો નથી.” કોઈ કોઈ સ્વરોહય-સાધન સાધનારાઓ લોકોના મનની બે-ચાર વાતો કહી શ્રદ્ધા ઉપજાવીને સમય મળતાં તેમનો સર્વાનાશ કરતાં પણ અચકાતા નથી. કણ્વપિશાચ સિદ્ધિવાળા તો સાત પેઢીનાં નામ કહી શકે છે, પણ આમાંની કોઈપણ સિદ્ધિથી ધર્મપ્રાપ્તિ થવાને બદલે પૂરેપૂરા ધર્મભ્રષ્ટ બની રહે છે. આવા તામસિક અને પાપ-ડી નરપિશાચોના હાથમાંથી બચવા માટે ગોસ્વામી મહારાજે સાચા સાધુનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં છે:-

- (૧) સાચો સાધુ પોતાનાં વખાણુ પોતે કરતો-કરાવતો નથી.
- (૨) બીજાઓની નિંદા કરતો નથી.
- (૩) અમત્કારો દેખાડતો નથી.
- (૪) કોઈની શ્રદ્ધાને તોડતો નથી.
- (૫) તે કોઈનામાં બુદ્ધિભેદ કરીને પોતાના મતમાં ખેંચતો નથી.
- (૬) લગવાન ઉપરજ નિર્ભર રહે છે.
- (૭) યાચના કરતો નથી.
- (૮) શાસ્ત્ર અને સદાચારની મર્યાદા સાચવીને ચાલે છે.

૧૯૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ ત્રેસું

સામાન્ય રીતે આ લક્ષણો ધ્યાનમાં રાખી સજ્જનનો સમાગમ કરવાથી ઠગાવાનો સંભવ રહેતો નથી.

ગોસ્વામી મહારાજ જ્યારે શ્રીવૃંદાવન ધામમાં રહેતા હતા, ત્યારે ઘણી વાર અનેક સંપ્રદાયના અપરિચિત સાધુ મહાત્માઓ ધર્મચર્યા કરવા તેમની પાસે આવતા હતા. કેાઇ કેાઇ વાર તો એવી ગૂઢ ચર્યા અને વાર્તાલાપ થતાં કે સાધારણ માણસો તો સમજી શકે નહિ. એક દિવસ એક અપરિચિત સાધુએ તેમને કહ્યું કે “ઘણી તપશ્ચર્યા કર્યા પછી મને એક મંત્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ છે અને ગમે તે વસ્તુ સહેજે મેળવી શકાય છે. હવે દેહત્યાગ કરતાં પહેલાં હું તે મંત્રશક્તિ આપને અર્પણ કરવા ઇચ્છું છું. આ મંત્રશક્તિ આપવા યોગ્ય આપ જેવો બીજો પુરુષ મેં જોયો નથી.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “મહારાજ ! માફ કરો, મને એવી કંઇ પણ ઇચ્છા રહી નથી.” ગોસ્વામી મહારાજનું કહેવું પૂરું સાંભળ્યા વિનાજ તે સાધુ તો તેમને તે શક્તિનું દાન કરીને ચાલ્યા ગયા. પછી એક વાર ગોસ્વામી મહારાજને વિચાર આવ્યો કે “તે સાધુની વાત અજમાવી જોવામાં વાંધો શું ?” આથી તેમણે ગોવિંદજી ભગવાનનો માલાપ્રસાદ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. થોડી વારમાંજ એક બાબાજી ‘મહારાજ, મહારાજ’ કહી બારણું ઠોકવા લાગ્યા. બારણું ઉઘાડ્યું કે તરતજ તેમણે ગોવિંદજીનો માલાપ્રસાદ ગોસ્વામી મહારાજને અર્પણ કર્યો. આ જોઇ ગોસ્વામી મહારાજ ઝંખવાણા પડી ગયા અને ત્યારથી નિશ્ચય કર્યો કે, આમ કરવું એ ચોખ્ખી નાસ્તિકતા હોવાથી મંત્રશક્તિનો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ.*

તે વળતે શ્રીઅદ્વૈતવંશના બૃષણરૂપ સૂક્ષ્મદર્શી નીલમણિ ગોસ્વામી પણ શ્રીવૃંદાવનમાં રહેતા હતા. તેમણે એક વાર ગોસ્વામી મહારાજના સંબંધમાં પ્રસિદ્ધ કવિરાજ ચંદ્રમોહન દાસ પાસે જે અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો તે અત્રે આપવામાં આવ્યો છે:—એક વાર શ્રીવિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી મને મળવા આવ્યા હતા, મારો આગ્રહ છતાં એકાસને બેસતાં તેઓ અચકાતા હતા. મેં કહ્યું કે “કેમ વિજય ! મારી પાસે પણ તમને ભેદભાવ રહે છે ? તમારા જેવા પારસમણિના સ્પર્શથી તો દુનિયામાં રચ્યાપરચ્યા રહેતા જીવો પણ ઉન્નતગામી થાય છે. ‘ગોસાંઈ તો પ્રાક્ષધર્મમાં વટલી ગયા હતા’ એમ કહી જે લોકો તમારી ઉપેક્ષા કરે છે, તે

* ઢાકાના રાયબહાદૂર વિદ્યુભૂષણ ભજુમદાર મહાશયના વિવરણપરથી.

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, કુંભમેળાનાં દર્શન ધૃ ૧૮૩

તો તમને ઓળખી શક્યા નથી. અહો ! તમારા જેવા પારસમણિ સંતના સમાગમમાં આવ્યા છતાં પણ લાલ ઉઠાવી શક્યા નહિ તેમના હુર્ભાગ્યની શી વાત કહું ? પરંતુ તમારા જન્મથી અમારો વંશ તો ધન્ય થયો છે અને ધન્ય છે તે ભાગ્યશાળી ભક્તોને કે જેમણે તમને ઓળખી તમારી સેવા-સમાગમનો લાલ લીધો છે.” આ પ્રમાણે કહી મેં વિજયનો હાથ ઝાલી તેમને મારા આસન ઉપર બેસાડ્યા. અહો ! તે વખતનો ભાવ ! એ તો જેણે જોયો હોય તેજ જાણે. એ ભાવ લખ્યો કે કહ્યો જાય તેમ નથી. તેઓની સાધારણ વાતમાં પણ ભક્તિરસનો પ્રવાહ વહ્યા કરે ! એવી હૃદય-સ્પર્શી ભાષા મેં બીજે ક્યાંય સાંભળી નથી.

એક વાર અમે પંચકોશીની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યા. ભક્તિના ભંડારરૂપ વિજય પણ સાથે હતો. તેમની ગતિ મંદ હતી. જાણે કેાઇ મહાભાવમાં મસ્ત બનીને ચાલતા હતા. થોડું આગળ ચાલ્યા ત્યાં તો કેાઇનું સુમધુર ‘હરિસંકીર્તન’ સાંભળવામાં આવ્યું. એવું અમૃતમય અને સ્વર, તાન તથા લયોદયિયુક્ત હરિકીર્તન મેં ક્યાંય સાંભળ્યું નથી. હું તો વિજયની સાથે પરિક્રમા કરવા જઇને આવું અમૃતમય ‘હરિનામ’ સાંભળી કૃતાર્થ થયો છું. એ ‘હરિકીર્તન’ સાંભળવામાં આવતાંજ તે દિશા તરફ વિજયકૃષ્ણ તો ઉન્મત્તની પેઠે દોડી ગયા. હું પણ તેમની પાછળ પાછળ દોડવા લાગ્યો; પણ વિજય તો મદોન્મત્તની પેઠે આગળ વધી ગયા હતા.

શ્રીમાન્ સતીશબાળુએ એક દિવસ વાતચીતના પ્રસંગમાં ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે “ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવામાં કોઈ જાતનો નિયમ છે કે કેમ ?” ગોસ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે:- “ભગવાં કરવાં, ભસ્મલેપન, દંડ, કમંડલુ તેમજ ચીપિયા વગેરે દરેક ખાસ વિશિષ્ટ અવસ્થાનાં સૂચક ચિહ્નો છે. તે તે અવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય એ ચિહ્નો ધારણ કરવાથી મહાન અપરાધ થાય છે. આજકાલ આ બાબતનો યથાર્થ વિચાર કરવામાં નથી આવતો તેથીજ આવું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું છે. પ્રાચીનકાળમાં આ બધી બાબતોના ખાસ નિયમો હતા અને તેની મર્યાદા પણ સચવાતી હતી; પરંતુ હાલ તો તેની કશી પરવા નહિ કરતાં ફાવે તેવા કનિષ્ઠ માણસો પણ ભગવું ઓઢી લે છે.”

એક દિવસ આશ્રમમાં ત્રણ અપરિચિત મહાત્માઓ ક્યાંકથી આવી ચઢ્યા. ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના આસનેથી ઉભા થઈ

ચોગ્ય આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને બેસવાને આમન આપ્યાં. આસને બેઠા પછી તેમણે ગોસ્વામી મહારાજનાં સર્વાંગે ધરાધર નિહાળી નિહાળીને દર્શન કર્યાં અને પછી કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર ભક્તિભાવે પ્રણામ કરીને તેઓ ચાલી નીકળ્યા. આ જોઈ ગોસ્વામી મહારાજના પ્રેમી ભક્ત સતીશચંદ્ર મુખોપાધ્યાય કુતૂહલને ખાતર તે ત્રણે સાધુની પાછળ ગયા અને થોડેક દૂર જઈને પૂછ્યું કે “મહારાજ ! આપ ક્યાંથી અને શા હેતુમાટે આવ્યા હતા ? તેમજ આપે ગોસ્વામી મહારાજના શરીરમાં શું નિહાળ્યું, એ બધું જો આપને કંઈ હરકત ન હોય તો આ સેવકને જણાવવા કૃપા કરશો.” આ વાત સાંભળી તે સાધુજનોએ કહ્યું કે “તેમનામાં સાધુતાનાં બાહ્યલક્ષણ પણ અમને પૂરેપૂરાં જણાયાં છે.”

આ સ્થળે શ્રીચૈતન્યચરિતામૃતમાં જણાવેલાં મહાપુરુષોનાં લક્ષણો આપવાં અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. તે આ પ્રમાણે છે:—

“પંચદીર્ઘઃ પંચસૂક્ષ્મઃ સપ્તરક્તઃ षडુન્નતઃ ।

ત્રિહ્રસ્વ પૃથુ ગંભીરો દ્વાત્રિંશલ્લક્ષણો મહાન્ ॥”

અર્થાત્ જે પુરુષનાં નાસિકા, હાથ, હનુ, આંખ અને જાતુ, એ પાંચ દીર્ઘ-લાંબા હોય; આમડી, કેશ, આંગળીના વેઢા, દાંત અને રોમ, એ પાંચ સૂક્ષ્મ હોય; આંખના ખૂણા, હાથનાં તળાં, પગનાં તળાં, તાલુ, હોઠ, જીભ અને નખ, એ સાત રતાશવાળાં હોય; છાતી, ખભા, નખ, નાક, કેડ અને મોઢું, એ છ ઉપડતાં હોય; ડોક, જાંઘ અને લિંગ, એ ત્રણ ટુંકાં હોય; કેડ, લલાટ અને છાતી, એ ત્રણ વિશાળ હોય; અને નાભિ, સ્વર અને બુદ્ધિ, એ ત્રણ ગંભીર હોય; આવાં બત્રીસ લક્ષણ જેમનામાં હોય તેમને મહાપુરુષ જાણવા. ગોસ્વામી મહારાજમાં આ બત્રીસે લક્ષણો વિદ્યમાન હતાં.

કુંભમેળામાં ભારતવર્ષના અનેક સંપ્રદાયના સાધુમહાત્માઓ એકઠા થાય છે. આ કુંભમેળો હરદ્વાર, પ્રયાગ, નાસિક અને ઉજ્જયિનીમાં વારા ફરતી ભરાય છે.

પુરાણોમાં કહ્યું છે કે, સમુદ્રમંથનને પરિણામે અમૃતકુંભ નીકળ્યો હતો. તે લેવા માટે દેવતાઓને તથા અસુરોને લડાઈ થઈ ત્યારે દેવતાઓએ તે અમૃતકુંભ જૂદે જૂદે વખતે હરદ્વાર, પ્રયાગ વગેરે ચાર જૂદે જૂદે સ્થળે સંતાડી રાખીને યુદ્ધ કર્યું

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, કુંભમેળાનાં દર્શન ૪૦ ૧૮૫

હતું. ત્યારથી એ ચારે સ્થાનમાં દેવતાઓ તથા મહાપુરુષો કુંભ-
રાશિમાં તે અમૃતકુંભનો મહોત્સવ ઉજવવા લાગ્યા. ત્યારપછી
ભગવાન આદિ શંકરાચાર્યે તે ચારે સ્થાનમાં ત્રણ ત્રણ વર્ષે
કુંભરાશિમાં તે ઉત્સવ ઉજવવા માંડ્યો અને તેમાં પોતાના સંપ્ર-
દાયના સર્વ સાધુઓના સંમેલનની યોજના કરી હતી. પછી તે
અન્ય સંપ્રદાયના સાધુઓ પણ આવવા લાગ્યા. x

હાલ આ કુંભમેળાનો કોઈ પણ વહીવટ કરનાર કે તેમાં આવ-
વાને આમંત્રણ કરનાર કોઈ ખાસ વ્યક્તિ કે મંડળ નથી. એ તો
ભારતવર્ષના સર્વ સંપ્રદાયના સાધુઓનો મેળો છે અને તેમાં સર્વ
મનુષ્યો વગર આમંત્રણે જઈ શકે છે. અહીં સર્વ સાધુમહાત્મા-
ઓ એકઠા મળીને શાંતચિત્તે વાદવિવાદ કર્યા વગર ધર્મતત્ત્વનો
તથા સાધનમાર્ગનો વિચાર કરે છે, અને લક્ષાવધિ નરનારીઓ
આ મેળામાં સંત મહાત્માઓનાં દર્શન સમાગમનો લાભ લે છે.

પહેલાં શ્રીવૃંદાવન ધામમાં કુંભમેળો ભરાતો નહોતો, પરંતુ
વૈષ્ણવોના પણ સાધુસંમેલનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ત્યાર-
થી જે વર્ષે હરિદ્વારમાં કુંભમેળો ભરાવાનો હોય છે તેની પહેલાં
વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સર્વ સાધુઓ શ્રીવૃંદાવનમાં ભેળા થાય છે
અને અહીં એક માસ સુધી સાધન-ભજન અને સંતસમાગમનો
આનંદ લઈ, તે બધા યથાસમયે હરિદ્વાર પહોંચી જાય છે.

ગોસ્વામી મહારાજ હમેશાં મેળામાં સાધુ-મહાત્માઓનાં
દર્શન કરવા જતા અને તેમની સાથે ધર્મચર્ચાનો લાભ લેતા
હતા. જ્યાંસુધી મેળો ચાલુ રહ્યો ત્યાંસુધી દરરોજ ગોસ્વામી
મહારાજનો એ નિત્યક્રમ ચાલુ રહ્યો હતો. મેળો સમાપ્ત થયા
પછી સાધુમહાત્માઓ હરિદ્વાર જવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ
પણ હરિદ્વાર જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. આ તરફ શ્રી યોગ-
માયાદેવી શ્રીવૃંદાવન ધામ છોડી જવાને જરા પણ ખુશી નહોતાં,

x ગદ્ય સાલતી આગલી સાલ આ કુંભમેળો હરિદ્વારમાં ભરાયો
હતો. આવતી સાલે દિવાળી પછી પ્રયાગમાં ભરાવાનો છે. આ
કુંભમેળો એ ખરેખર અનેક સંપ્રદાયોનું મહાસંમેલનજ છે. અનેક
ભક્તિભાવભીનાં યાત્રીઓ અને સાધુમહાત્માઓનાં પ્રણયદર્શન, સંત-
સમાગમ તથા હરિકથાનો લાભ મેળવવાનો એ અનેરો પ્રસંગ બની
રહે છે. ભગવાને જેને સાધનસંપત્તિ અને શ્રદ્ધાભક્તિ આપ્યાં હોય
તે તો આવા પ્રસંગોનો લાભ લેવાનું નજ ચૂકે.

તેથી સૌ આશ્ચર્ય પામ્યાં. જીંદગીમાં દેવીજીને પતિથી જૂદાં રહેવાનો સંકલ્પ પણ કદી નહોતો થયો. કોઈ ખાસ કારણથી જ્યારે તેમને ગોસ્વામી મહારાજથી જૂદાં રહેવું પડતું ત્યારે તો તેમને મૃત્યુસમાન દુઃખ થઈ પડતું હતું અને થોડા વખત પહેલાંજ તેમનો વિરહ સહન ન કરી શકવાથી તેઓ ઢાકાથી વૃંદાવન આવી રહ્યાં હતાં. પણ તેજ પતિપ્રાણા સતી આજે હરિદ્વાર નહિ જતાં સ્વેચ્છાથી શ્રી વૃંદાવનમાંજ રહેવા ઇચ્છે છે તેનું કારણ શું છે ? કહેવાની જરૂર નથી કે, ગુરુકૃપાથી માતાજીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયાં હતાં અને હવે તેઓ નિત્યધામનાં અધિકારિણી થઈ ચૂક્યાં હતાં. હવે તેમને પોતાના ગુરુદેવ પ્રાણનાથનાં નિરંતર દર્શન થતાં હતાં, તેથી તેઓ રાતદિવસ ભાવાવેશમાંજ રહેતાં હતાં. હવે તેમને દેહ છતાંજ પ્રાપ્તવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી, તેમને માયાનું આવરણ રહ્યું ન હતું. આથી તેઓ સદેહે પણ પરમ ધામનો આનંદ અનુભવતાં હતાં. જે કંઈ જોવા, સાંભળવા કે અનુભવવા જેવું હતું તે બધું તેમને હસ્તામલકવત્ થઈ રહ્યું હતું.

આ પ્રમાણે દિવ્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી માતાજીએ પોતાના પતિદેવની અનુમતિ લઈ દેહત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પંચાંગ જોઈને શુભ દિવસ પણ નક્કી કર્યો. જે દિવસે શ્રીનિત્યાનંદ પ્રભુ પૃથ્વીપર પધાર્યા હતા તે દિવસે-ફાલ્ગુન શુક્લ ત્રયોદશીને દિવસે માતાજી દેહ છોડી દઈ પરમાત્મસ્વરૂપમાં ભળી ગયાં. આજ બંગ-દેશનો નિર્મલ ચંદ્ર શ્રીવૃંદાવનમાં આથમી ગયો. માતાજીના દેહત્યાગથી હજારો નરનારીઓની આંખોમાંથી અશ્રુધારાઓ વહી હતી. ભૌતિક દેહનું આવરણ ટળી જવાથી હવે તો માતાજી પરમાત્મસ્વરૂપમાં રહેતાં થકાં ભક્તજનોનું કલ્યાણ કર્યાજ કરે છે. જે ભાગ્યશાળી ભક્તોએ માતાજીનો સહેજ પણ કૃપાપ્રસાદ અનુભવ્યો છે, તેઓ આજ પણ અહોભાગ્ય માને છે. ગોસ્વામી મહારાજના જેવુંજ માતાજીનું જીવનચરિત્ર પણ અદ્ભુત છે; અને તે “યોગમાયા ઠાકુરાણી” નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.* તેથી અહીં તે સંબંધી અધિક વિવેચન કરવું અસ્થાને છે.

શ્રી યોગમાયાદેવીએ જ્યારે શ્રીવૃંદાવનમાં દેહત્યાગ કર્યો, ત્યારે ગોસ્વામીજીએ તેમના જમાઈ શ્રીયુત જગદ્ગંધુ મિત્ર મહાશયને તે વિષે લખેલો પત્ર આ નીચે આપવામાં આવ્યો છે:--

* આ જીવનચરિત્રના લેખકે એ પુસ્તક બંગાળીમાં લખેલું છે.

શ્રીકાશી અને વૃંદાવનવાસ, કુંભમેળાનાં દશ નંબર ૧૮૭

ૐ હરિ: ।

શ્રી વૃંદાવન.

કલ્યાણવરેષુ !

કાલ્દયુન શુકલ ત્રયોદશીના રોજ શ્રીમતી યોગમાયાદેવીએ ચિરવાંચિત સિદ્ધ દેહ પ્રાપ્ત કર્યો છે. અવિશ્વાસીલોકો તેને ભલે મૃત્યુ કહે, પરંતુ જે શ્રદ્ધાભક્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોજ આપણે જોઈ શકીએ કે, યોગમાયા દેવી તેમની સખીઓના સાથમાં કેવાં શોભી રહ્યાં છે ! શ્રીમતી શાંતિસુધાને કહેજે કે, કંઈ શોક કરે નહિ. એ શોકનો વિષય નથી. બહુ ભાગ્યશાળી વ્યક્તિનેજ માનવજીવનમાં આવી અપૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. કાગળ વદ છઠના રોજ તેમના નિમિત્ત મહોત્સવ થશે. ત્યારપછી અમે ઢાકા જઈશું.

શ્રીમતી શાંતિસુધાને શ્રદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો ભલે આનંદોત્સવ કરે અને દરિદ્રનારાયણોને જમાડે.

બેટા શાંતિ ! શોક કરીશ નહિ, આનંદમાં રહેજે. અમે જેમ બનશે તેમ જલદી ઢાકા જઈશું.

વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીના
આશીર્વાદ.

શ્રીમતી યોગમાયાદેવીનો મૃત્યુ-મહોત્સવ ઉજવ્યા પછી બંગ સં. ૧૨૯૭ના કાગળ માસમાં ગોસ્વામીમહારાજ હરિદ્વારના કુંભમેળામાં ગયા. ત્યાં લાખો માણસો ભેગાં થયાં હતાં. બ્રહ્મ-કુંડને કાઢે, ગંગાના કિનારાપર અને કનખલ વગેરે સ્થળોએ સાધુ-સંન્યાસીઓનો જમાવ થયો હતો. જ્યાં ત્યાં કથાકીર્તન અને ધર્મ-ચર્ચાઓ થતી હતી. એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના પુત્ર યોગજીવન ગોસ્વામી તથા શિષ્યવર્ગ સાથે મેળામાં સંતમહાત્માઓનાં દર્શન કરવા નીકળ્યા હતા. રસ્તામાં એક વૈષ્ણવ બાવાજી ગોસ્વામી મહારાજની સામું અનિમેષ નેત્રે કેટલીક વાર સુધી જોઈ રહ્યા અને પછી ભાવાવેશમાં આવી જઈ ગાવા લાગ્યા કે:-

“જાં દેર હરિ બોલતે નયન ઝરે રે,

એઈ દેખો, તારા દુભાઈ એશે છે રે

(જાંરા પ્રેમે જગત ભાસાઈલો)

યાંરા નામે જગત માતાઈલો.

તાંરા દુંભાઈ એશે છે રે.”-ઇત્યાદિ.

અર્થાત્ “જુઓ, જુઓ ! હરિનામનું રટણ કરતાં જેમનાં

નેત્રોમાંથી પ્રેમાશ્રુ વહે છે તે બન્ને ભાઈઓ, અરે! જેમણે પ્રેમભક્તિ થી જગતને તરળાળ કરી મૂક્યું તે બન્ને ભાઈઓ પધાર્યા છે.

ગોસ્વામી મહારાજના શિષ્યો પણ તે ગાન ગાવા લાગ્યા. જોતજોતામાં તો પ્રેમભક્તિનો અપૂર્વ પ્રવાહ રેલાવા લાગ્યો. ગોસ્વામી મહારાજ પણ ઉંચા હાથ કરી નાચવા લાગ્યા. આ સંકીર્તનથી આકર્ષાઈને પુષ્કળ લોકો ભેગા થઈ ગયા અને વારંવાર જયધ્વનિથી દિશાઓ ગજવવા લાગ્યા. ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના અનેક સાધુ મહાત્માઓ આ દિવ્ય સંકીર્તન જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. આવો ભક્તિભાવ, આવું નૃત્ય અને ઘડીભર મતવાલા કરી મૂકે એવું સંકીર્તન તેઓએ કયાંય જોયું સાંભળ્યું નહોતું.

પછી લોકમેદની બહુ વધી જવાથી ગોસ્વામી મહારાજ ભાવનું સંવરણ કરી મુકામ તરફ ગયા.

સાચા બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્મા મળવા બહુ દુર્લભ છે. પૂજ્ય શ્રીરામ-કૃષ્ણ પરમહંસદેવ કહેતા કે “એવા બ્રહ્મનિષ્ઠ કરોડોમાં એકાદ જ નીકળે છે.” શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે:-

મનુષ્યાણાં સહસ્રેષુ કશ્ચિદતિ સિદ્ધયે ।

યતતામપિ સિદ્ધાનાં કશ્ચિન્માં વેત્તિ તત્ત્વતઃ ॥

અર્થાત્ હજારો માણસોમાં કોઈક જ સિદ્ધાવસ્થા મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે અને એવા હજારો પ્રયત્ન કરનારામાંથી કોઈક જ મને તત્ત્વથી જાણે છે.

આ કુંભમેળામાં પુષ્કળ ભેળધારી હતા, પરંતુ તેમાંથી માત્ર ત્રણ-ચાર મહાત્માઓ જ ખરેખરા તત્ત્વદર્શી હતા. એમાંના એકની સાથે ગોસ્વામી મહારાજને જે વાર્તાલાપ થયો હતો તે તેમના જ કહેવા ઉપરથી અત્રે આપવામાં આવે છે:-હરિદ્વારના કુંભમેળામાં લગભગ એક લાખ સાધુઓ ભેગા થયા હતા. તેમાંથી માત્ર ત્રણ જણ જ ખરેખરા શ્રોત્રીય બ્રહ્મનિષ્ઠ જણાતા હતા. બાકી તો બધા નામના જ વેશધારી, અને મતમતાંતરના ઝગડાઓમાં ફસાયેલા હતા. એ ત્રણ બ્રહ્મનિષ્ઠ સતોમાંથી એક મહાત્માને મેં ‘પૂછ્યું’ કે “આ બધા સાધુઓ આટલું બધું કષ્ટ સહન કરે છે, છતાં તેઓ યથાવત પરમાત્મદર્શનથી કેમ વંચિત રહે છે?” તે મહાત્માએ જવાબ આપ્યો કે “ભાઈ! હું તો એક પામર પ્રાણી છું; હું એ વિષે શું કહું?” પછી મને વ્યાકુળ થયેલો જોઈ તેમણે કહ્યું કે “પરમાત્માની પડી છે જ કેને? સૌને માન, મોટાઈ અને મહાંત-

ગીરી જોઈએ છીએ અને તેનેજ માટે મથે છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિદિતં ગુહાયाम્ અર્થાત્ ધર્મનું ખરૂં ક્ષણ અથવા તત્ત્વ બાહ્ય પાંડિત્યમાં કે ડોળ દમામમાં નથી, પણ અંતર્ગુહામાં (આંતરિક પવિત્રતા અને સાધનામાં)જ રહેલું છે.

એ કુંભમેળામાં ગોસ્વામીજીને તેમના એક પૂર્વપરિચિત સંન્યાસીનો મેળાપ થઈ ગયો. તેમનાં દર્શનથી તેઓએ આનંદમાં આવી જઈને કહ્યું હતું કે, જેને માટે પોતે હરિદ્વાર આવ્યા હતા તે કાર્ય સિદ્ધ થયું. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એ સાધુની સાથે ગોસ્વામી મહારાજ કેલાસનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. ઋષિમુનિઓ અને યોગીજનોના નિવાસસ્થાન રૂપ નગાધિરાજ હિમાલયનાં અનેક એકાંત સ્થાનો વગેરેમાં ભ્રમણ કરવું, એ ગોસ્વામી મહારાજના જીવનનો એક મુખ્ય ભાગ છે; પરંતુ તેમના એ ભ્રમણ સંબંધી વિશેષ હકીકત મળી શકતી નથી. કેમકે ગોસ્વામી મહારાજ પોતાની મેળે તો કોઈને કોઈ વાત જણાવતા નહિ, તેમ નોંધ પણ રાખતા નહિ. કોઈ ખાસ પ્રસંગે કંઈ કહેવાતું ખાસ જરૂરી જણાય તોજ યોગ્ય લાગે તેટલું કહેતા હતા. વાતના અમુક અંશમાં અમુક માણસને શ્રદ્ધા નથી એમ જણાતાં તેઓ તે વાતનાં તેટલો ભાગ રહેવા દઈ બાકીની વાત કહેતા હતા. આથી કોઈ ખાસ ઘટના અધિકારભેદે જૂદી જૂદી સમજાય એ પણ બનવાભોગ છે; અને તેથી જે એનો પૂર્વાપર સંબંધ જાણતા હોય તેજ એવી વિવિધતામાં એકતા રહેલી જોઈ શકે છે.

ગોસ્વામી મહારાજ હિમાલય તથા કેલાસપર્વતની યાત્રા કરવા નીકળ્યા ત્યારે તેમની સાથે ઉપર જણાવેલા મહાત્માજી ઉપરાંત બીજા પણ બે સાધુઓ હતા. ગોસ્વામીજી બધાની સાથે જવાલામુખીથી આવલમોડા આવ્યા. ત્યાંથી કેટલુંક આગળ ચઢતાં એક પોલીસનું ધાણું આવ્યું. ત્યાં તેઓ કેલાસપર્વતની યાત્રાએ બંધ છે એવું જણાવતાં પોલીસના નાયકે તેમને અટકાવ્યા અને કહ્યું કે ‘આ રસ્તો ઘણોજ દુર્ગમ અને ખરફાળો છે, તેથી જઈ શકાય તેમ નથી. આ રસ્તે કેલાસપર્વતનાં દર્શન કરવા જતાં અનેક લોકો અત્યંત ટાઢથી મરી ગયા હતા, તેથીજ સરકારે આ રસ્તે લોકોને કેલાસપર્વત જતા અટકાવવા માટે આ થાણું નાખ્યું હતું; પરંતુ આ સાધુઓને ગમે તે પ્રકારે કેલાસપર્વતની યાત્રા કરવીજ હતી, અને ગમે તેટલાં હુઝો સહન કરવાને તેઓ

તૈયાર હોવાથી, તેમનો અત્યંત આગ્રહ જોઈ તે નાયકે તેમને ઓછી તકલીફવાળો માર્ગ બતાવ્યો અને ઠંડીના ઉપાયમાટે અગ્નિ ચેતાવવા ચક્રમકનો પથ્થર તથા દિવાસળી વગેરે કેટલાંક સાધનો પણ આપ્યાં. પછી ગોસ્વામી મહારાજ અને તે સાધુઓ પહાડોમાં ધૂમતા પ્રભુની લીલા જોતા જોતા આગળ ચાલવા લાગ્યા. એક દિવસ ખૂબ ચાલવાથી અને ભૂખતરસ અસહ્ય થવાથી તેઓ આગળ ચાલી શકે તેમ ન હતું; અને સંધ્યાકાળ પણ થઈ ગયો હતો, પરંતુ થોડુંક ચાલ્યા ત્યાં તો તેઓ એક સાધુજીના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. તે સાધુએ તેમનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. તેઓ એક ઝાડનાં પાંદડાં લાવ્યા અને તેનો રોટલી જેવો આકાર કરી, તેને ધૂણીના અગ્નિમાં શેકીને ગોસ્વામી મહારાજ તેમજ તે સાધુઓને જમાડ્યા. આ રોટલી ખાઈ તેઓ ખૂબ પ્રસન્ન થયા હતા. એ રોટલીસંબંધી ગોસ્વામી મહારાજ કહેતા હતા કે “એ રોટલીનો સ્વાદ આપણી રોટલી જેવોજ હતો. અને તેની સાથે જરા મીઠું લઈને ખાતાં કંઈ ચોરજ સ્વાદ આવતો હતો.” બીજે દિવસે તે મહાત્મા જંગલમાંથી કેટલાંક બીલાં જેવાં ફળ લાવ્યા. તે ફળને તેમણે રોટલીની પેઠે ધૂણીમાં શેક્યાં અને તેની અંદરનો ગર્ભ સૌને ખાવા આપ્યો. ગોસ્વામી મહારાજે આ ફળના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે “.....હ્રદમાં પલાળી તેમાં સાકર નાખી ખાવાથી જેવો સ્વાદ આવે તેવોજ એ ગર્ભનો સ્વાદ હતો. અહો ! પ્રભુની કેવી અપાર કરુણા છે ! તેમણે એકાંત વનવાસી સંતસાધુઓ માટે અનેક જાતનાં ફળ, કંદ, મૂળ તેમજ હ્રદ વગેરેની કેવી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે ! ” એ વનમાં કેટલીક ચમરી ગાયો પણ હતી. એ ગાયોનાં વાછડાં જ્યારે એક આંચળ ધાવતાં ત્યારે બીજા આંચળોમાં પણ હ્રદ ઝરતું અને તે જમીનપર બહુ ઠંડીને લીધે જામી જતું. હ્રદના આ જામેલા ટુકડા ઉના પાણીમાં નાખવાથી તેનું ઉત્તમ હ્રદ બને છે. સાધુલોકે આવા હ્રદના જામેલા ટુકડા એકઠા કરી રાખે છે અને તેનો પ્રસંગોપાત ઉપયોગ કરે છે. જે વિશ્વંલર આખા બ્રહ્માંડનાં જીવજંતુ તથા પ્રાણીમાત્રને પોષી રહ્યા છે તે પોતાના વહાલા ભક્તજનો તથા વિરાગી તપસ્વી ઋષિમુનિઓને શરીર-નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરી આપે એમાં આશ્ચર્ય પણ શું ?

પછી તે અતિથિપરાયણ સાધુ પુરુષની રજા લઈ ગોસ્વામી મહારાજ અને તેમના સાથીઓ કૈલાસપર્વત તરફ આગળ ચાલ્યા.

રસ્તે ચાલતાં કુદરતી સૌંદર્યપૂર્ણ દર્શ્યો અને અનેક રમણીય સ્થાનો તેમને દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. સ્પષ્ટસૌંદર્ય તો ચોતરફ વિલસી રહ્યું હતું. કોઇ કોઇ ઠેકાણે સરોવરમાં વિવિધરંગી સહસ્ર-હલ કમળો અપૂર્વ શોભા ફેલાવતાં હતાં અને તે કમળોપરના હજારો ભ્રમરોનો મધુર ગુંજારવ વનભૂમિની નિસ્તબ્ધતામાં કોઇ અપૂર્વ લાવના ભરી દેતો હતો. અનેક ચિત્રવિચિત્ર પક્ષીઓ પુષ્પ-ફળાદિથી સુશોભિત વૃક્ષો ઉપર બેસી મધુર કલરવથી સમસ્ત વનને ગળાવી મૂકતાં હતાં. કોઇ કોઇ જગ્યાએ હરણોનાં ટોળાં દોડાદોડી કરી રહ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે જ્યાં ત્યાં અફલુત સ્પષ્ટસૌંદર્ય, ગાંભીર્ય અને આનંદનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું.

આ પ્રમાણે નૈસર્ગિક સ્પષ્ટસૌંદર્ય નિહાળતા નિહાળતા તેઓ કેટલેક વખતે બૌદ્ધ લામાઓના એક મઠમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં થોડા દિવસ વિશ્રામ કર્યો. પ્રસંગોપાત આ બૌદ્ધ મઠવિષે ગોસ્વામી મહારાજે એક બૌદ્ધધર્મીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:-

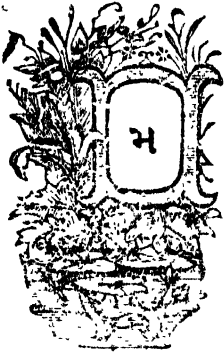
“હિમાલયમાં પણ બૌદ્ધલામાનો આવીજ જાતનો એક મઠ છે. હું તે મઠમાં થોડા દિવસ રહ્યો હતો. તેમની સાધનપ્રણાલિકા જોઇ મને આનંદ થયો હતો. શાક્યસિંહને પણ પ્રથમ સાધન-માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડી હતી. પહેલાં તો તેમણે અનંત જન્મોથી રૂઢ થયેલો દેહાધ્યાસ ભૂલી જવાનો મહાપ્રયત્ન કર્યો. પછી તેમણે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. પછી પરમાત્મકૃપાથી તેમને એક એક મહાન સત્યનો અનુભવ થવા લાગ્યો અને આખરે પરમસત્યનો અપરોક્ષાનુભવ થવાથી તેમને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું. બૌદ્ધ ગ્રંથો જોઇ તેમાંથી બૌદ્ધ ધર્મનું રહસ્ય તારવવું હોય, તો તમારે પાલીલાખા શીખવી જોઇએ અને હિમાલયના બૌદ્ધ મઠમાં જઈ બૌદ્ધ ગ્રંથોનો ત્યાંના લામાઓ પાસે અભ્યાસ કરવો જોઇએ. કેમકે અનુવાદોમાં તો ઘણી ભૂલો હોય છે.

પછી ગોસ્વામીજી અને તેમના સાથીઓ આગળ વધ્યા અને અનેકવિધ દર્શ્યો જોતાથકા તથા દર્શન, સમાગમ અને પૂજનાદિ કરતાથકા માનસરોવર અને કેલાસની યાત્રા કરી આવી.

પ્રકરણ ચૌદમું

શ્રીનામપ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીનો ટુંક પરિચય

હાયાત્રા કરી આવ્યા પછી ગોસ્વામી મહારાજ હરિદ્વારથી ઢાકા આવ્યા અને ત્યાં ગેંડારિયા આશ્રમમાં શિષ્યોની સાથે રહેવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ હવે સંપૂર્ણ સિદ્ધાવસ્થા પામ્યા હતા. રાતદિવસ તેઓ શ્રી ભગવાનના ધ્યાનમાંજ મગ્ન અને મસ્ત રહેતા હતા. “બ્રહ્મવિન્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” અર્થાત્ ‘પ્રહ્મને

બાણુનારો પ્રહ્મ થાય છે’ એ ઋષિવાક્યના તેઓ એક ભવલંત ઉદાહરણરૂપ થઈ રહ્યા હતા.

ગોસ્વામીજી છેલ્લાં ચૌદ વર્ષથી પાઠપૂજા, કથાવાર્તા અને ધ્યાન-ધારણામાંજ નિમગ્ન રહેતા હતા. આહારસંગ્રહમાં તેમણે એક દિવસ કહ્યું હતું કે “હવે તો દેહરક્ષા માટે એકાદ કેરી કે કેળું પૂરતું છે અને કોઈવાર તો તેવિના પણ ચાલે.”

સારાંશ એ છે કે, ગોસ્વામી મહારાજની શારીરિક, માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંપૂર્ણપણે થઈ ચૂકી હતી. આવી પૂર્ણાવસ્થા બહુ થોડાનાજ ભાગ્યમાં હોય છે. તેમના જન્મથી બંગદેશ ધન્ય થયો છે અને બંગાળીપ્રજાનું ગૌરવ વધ્યું છે.

ગોસ્વામી મહારાજ ગેંડારિયા આશ્રમમાં રહેતા ત્યારે અનેક આશ્ચર્યકારી ઘટનાઓ બન્યા કરતી હતી. ગોસ્વામી મહારાજના ભાવપૂર્ણ સંકીર્તનથી સ્થાવર-જંગમ સર્વ સૃષ્ટિમાં આનંદ છવાઈ રહેતો હતો અને તેઓ પોતપોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે તે દર્શાવતાં. જે આમ્રવૃક્ષનીચે તેઓ સંકીર્તન વગેરે કરતા હતા તે વૃક્ષ ઉપરથી એક વાર બંગ સં. ૧૨૮૮ ના જેઠ માસમાં મધુવૃષ્ટિ થઈ હતી, તેથી ત્યાં અનેક ભ્રમરો અને ટીટીઓ ઉભરાયાં હતાં. વળી આ વાત શહેરમાં ફેલાતાં અનેક નરનારીઓ પણ તે ચમત્કાર જોવા આવ્યાં

હતાં. ‘આ પ્રમાણે આશ્રવૃક્ષમાંથી મધુવૃષ્ટિ થવાનું કારણ શું હશે ?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે:—“ જેમ માણસોમાં સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણપ્રધાન ગંધી જૂદી જૂદી અનેક પ્રકૃતિનાં માણસો હોય છે, તેમ વૃક્ષાદિમાં પણ તેવીજ વિવિધતા હોય છે. નિષ્કામ ભક્તિપ્રેરિત સખીજ હરિનામના શ્રવણથી સત્ત્વગુણપ્રધાન ભક્તજનનું હૃદય જેમ નાચી ઉઠે છે અને તેના હૃદયમાંથી આનંદની છાજો ઉછળે છે, તેમ સત્ત્વગુણપ્રધાન વૃક્ષ પણ કેટલીક વાર આનંદમાં ખીલી ઉઠે છે અને પોતાનો આનંદ તે પુષ્પવૃષ્ટિ કે મધુવૃષ્ટિદ્વારા વ્યક્ત કરે છે. માત્ર એકજ વૃક્ષમાંથી નહિ પણ આસપાસનાં બીજાં પણ સાત્ત્વિક વૃક્ષોમાંથી એવીજ મધુવૃષ્ટિ થઈ છે તે જોશે એટલે સમજશે. ” અને ખરેખર, જ્યાં જ્યાં નામધ્વનિ પહોંચ્યો હતો ત્યાંસુધી તો અનેક સાત્ત્વિક વૃક્ષોમાંથી તે પ્રમાણેજ મધુવૃષ્ટિ થઈ હતી. આ ઉપરાંત બીજી વાર પણ તેમના ઘર પાસેના બે લીમડાના ઝાડમાંથી મધુવૃષ્ટિ થઈ હતી, તેમજ બહારનાં પણ કેટલાંક ઝાડોમાંથી મધુવૃષ્ટિ થયાનાં ચિહ્નો જણાતાં હતાં. x

આ સંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજ એક બીજી પણ વાત કહેતા કે “ શ્રીવૃંદાવનમાં અમે એક લીમડાના ઝાડમાંથી મધુવૃષ્ટિ થતાં જોઈ હતી. એ વૃક્ષનીચે એક શુદ્ધ નિષ્કામ ભક્ત ભજનકીર્તાન કરતા હતા. ” આ વાત કેટલાકના માન્યામાં ન આવે એવી લાગે છે, પણ ખરે જોતાં તેમ નથી. ભાગવતમાં પણ આ બાબતનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. જ્યાં પણ પવિત્રાત્માની ઉંડા હૃદયની ઉપાસના થાય છે, ત્યાં અદ્ભુત ઘટનાઓ બનવી સ્વાભાવિક છે. શ્રાદ્ધાદિકમાં તેમજ બ્રાહ્મણભોજનના સંકલ્પમાં આ વિધેનો એક સંત્ર આવે છે કે:—

x રાયસાહેબ વિદ્યુભૂષણ મજુમદારના વિવરણ ઉપરથી. તેમણે જાતે આ મધુવૃષ્ટિ જોઈ હતી.

* વનલપાસ્તરવઃ પાવલનિ વિષ્ણું વ્યંજયન્ત દન્વ પુષ્પફલાલ્યાઃ ।

પ્રણતભારવિટપાઃ મધુધારાઃ સમહૃતનવઃ સસૃજુઃ સ્મ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત સ્કંધ. ૧૦, અં ૩૫, શ્લોક ૯)

અર્થાત્ વનવતી તેમજ તરુ આદિમાં જાણે વિષ્ણુ ભગવાનનો આવિર્ભાવ ન થયો હોય એમ તેમનાપર થયેલાં અદળક પુષ્પફળાદિથી જણાતું હતું. તથા તે તરુવતાઓ પ્રેમાવેશમાં આવી જઈ, પુષ્પફળાદિથી લગી પડેલી ઝાળીઓમાંથી મધુવર્ષણ પણ કરતાં હતાં.

ૐ મધુ વાતા ઋતાયતે મધુ ક્ષરન્તિ સિંધવઃ માધ્વીનઃ
સન્ત્વોષધી મધુ નક્ત્તુતોષસો મધુમત્ પાર્થિવં રજઃ । મધુ
ઘૌરસ્તુ નઃ પિતા મધુમાન્નો વનસ્પતિર્મધુમાન્સ્તુ અસ્તુ સૂર્યો
માધ્વીર્ગાવો ભવન્તુ નઃ ।”

અર્થાત્ “ પવન પણ મધુ વહન કરે છે, નદીઓમાં મધુનોજ પ્રવાહ વહે છે, અમારી ઔષધિઓ મધુમય થાઓ. રાત, દિવસ અને આ પૃથ્વીની રજેરજ મધુમય થાઓ ! સ્વર્ગલોક, પિતૃલોક, વનસ્પતિ, સૂર્ય અને અમારી ગાયો પણ મધુમય થાઓ !”

આ મંત્ર કાંઈ રૂપક નથી, પરંતુ જો વિધિવત્ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવ્યું હોય તો એવી દૃઢ ભાવનાના પ્રતાપે ઘડીલર સર્વ વસ્તુઓ મધુમય થઈ જઈ પિતૃઓની તૃપ્તિ થાય છે.

વૃક્ષલતાદિ પુષ્પવૃષ્ટિદ્વારા પોતાનો આનંદ પ્રકાશ કરી શકે છે તેનું એક બીજું પણ પ્રમાણ છે. એક વાર ગોસ્વામી મહારાજ આંચુડતલામાં રહેતા ત્યારે જે ઝાડ નીચે તેમણે સંકીર્તન કર્યું હતું, તે ઝાડમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ હતી. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવા અનેક પ્રસંગો જોવામાં આવે છે; પરંતુ પાશ્ચાત્ય સુધારાના પ્રાબલ્યથી આજકાલના નવશિક્ષિત યુવકો આવી વાતો માની શકતા નથી. તે શિક્ષિત યુવકોને જો કોઈ શુદ્ધ બ્રહ્મનિષ ભક્તનો સમાગમ થાય અને આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પ્રવેશ કરે તો આજ જે બાળતો તેમને વહેમ, અજ્ઞાન અને ગાંડપણરૂપે ભાસે છે તેજ બાળતો આવતી કાલે તેમને ‘સત્ય’ જણાશે. આજકાલ આપણા દેશમાં શંકા, તર્કવિતર્ક, અવિશ્વાસ તથા નાસ્તિકતારૂપી ઘોર અંધકાર ફેલાઈ રહ્યો છે; અમરરાજ્યનું દિવ્ય સુખ ભૂલી આપણે વિષયસુખમાં રાચવા લાગ્યા છીએ અને આત્માને બદલે દેહનીજ સેવામાં આયુષ્ય ખોઈ નાખીએ છીએ; તેથીજ આપણે દુઃખ, નિરાશા અને ઉપાધિની ખાઈમાં ઉંડા અને ઉંડા ખૂંચતા જઈએ છીએ. આપણી આટલી બધી અધોગતિ થઈ રહી છે, છતાં પણ અમને ભાન આવતું નથી. હે પ્રભો ! હવે તો અમ અધોગામી જીવોપર કૃપાદ્રષ્ટિ કરો ! હે મહાપુરુષો ! અમને પતિત માનવીઓને આપના વચનામૃતનું પાન કરાવો, અને ઓ પ્રેમલ જ્યોતિ ! આપની સત્ય ધર્મની ઉજ્જવળ જ્યોતિ અમારા હૃદયમાં પ્રગટાવીને અજ્ઞાનાંધ-કારને હાંકી કાઢો !

શ્રીનામબ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીનો હુંક પરિચય ૨૦૫

આશ્રમની ભજનકુટીર પાસે એક દરમાં એક સાપ રહેતો હતો. ગોસ્વામી મહારાજ તેને દૂધ-કેળાં વગેરે ખવડાવતા હતા. તે સર્પ પણ કેટલીક વાર ગોસ્વામી મહારાજની જટાપર અને ખભાપર ફરતો જણાયો હતોx

આશ્રમમાં એક કૂતરો રહેતો હતો. આશ્રમવાસીઓ તેને ‘કેલે’ કહીને બોલાવતા હતા. તેને કીર્તન સાંભળવાં બહુ ગમતાં હતાં. ગમે ત્યાં હોય, પરંતુ જ્યારે કીર્તન થાય ત્યારે તરત ત્યાં હાજર થઈ જતો. તે કુતરાનો એક ખાસ ગુણ એ હતો કે, આશ્રમમાં ગમે તે અપરિચિત અતિથિઅભ્યાગત આવે, તેમની સાથે તે પરિચિત વ્યક્તિની પેઠે હળી જતો હતો અને પૂછડી પટપટાવી રાજી રાજી થઈ જતો હતો. વળી જ્યારે તે અતિથિ વિદાય થતા ત્યારે તેમને છેક દોલાઈગંજ સ્ટેશન સુધી વળાવી આવતો હતો. કોઈ કોઈ વખત તે કૂતરો ગોસ્વામી મહારાજના આસનથી જરા છેટે બેસી તેમની સામું એકી નજરે બેઠું રહેતો હતો.

‘કેલે’ને કોઈએ કદી પણ માંસ કે અસ્પૃશ્ય વસ્તુને અડતો જોયો નથી. તેના આવા અનેક સદ્ગુણોથી આશ્રમવાસીઓ તેને બહુ આહતા હતા અને તેની સંભાળ રાખતા હતા. ‘કેલે’નો દેહાંત થયા પછી આશ્રમવાસીઓએ તેને આશ્રમનાજ એક ખૂણામાં દાટ્યો છે.

ગોસ્વામીજી એક વાર ‘ડબલ ન્યુમેનિયા’ રોગથી પટકાઈ પડ્યા. ક્રમે ક્રમે રોગ વધવા લાગ્યો. અને તેણે સંઘાતિક જ્વરનું રૂપ પકડ્યું. ગોસ્વામી મહારાજના શિષ્ય શ્રીયુત નવીનકૃષ્ણ ઘોષ (એલ. એમ. એસ.) મહાશયે તપાસ કરીને કહ્યું કે “અન્ને બાબુનાં ફેફસાં સડવા લાગ્યાં છે, તેથી જીવવાની આશા બહુ ઓછી જણાય છે.” ગોસ્વામી તે વખતે કોઈ પણ જાતનું આયુષ્ય લેતા નહિ. આ પ્રમાણે ચૈદ્ર પંદર દિવસ ચાલ્યા ગયા. તે દરમિયાન તેઓ કંઈ પણ ખાતા પીતા નહિ. પછી તેમણે એક દિવસ થોડું દહીં ખાવાની ઇચ્છા જણાવી; પરંતુ વેધ-ડોકટરોએ તેમાં સંમતિ આપી નહિ. પછી ગોસ્વામીજીના શિષ્ય વિદ્યુભૂષણ મનુમદારે કોઈની પણ વાત સાંભળ્યા વગર ગોસ્વામીજીની સેવામાં દહીં હાજર કર્યું. ગોસ્વામીજી તે છાશરૂપે ખાઈ લઈ તૃપ્તિ અનુભવવા લાગ્યા. આસપાસનાં બધાં માણસો ‘આ તો ગજબ થયો’ કહી ‘હાય વોય’

x શ્રીયુત સ્યામાકાંત પંડિત મહાશયના વિવરણ ઉપરથી.

કરવા લાગ્યાં; પરંતુ ગોસ્વામીજીએ તો રોગમુક્ત થઈ જઈ બીજે દિવસથી થોડું થોડું અન્ન પણ લેવા માંડ્યું. આ ઘટના જોઈ નવીન બાબુએ કહ્યું કે “મહારાજ! આપ તો વિધિ-નિષેધથી ખર લાગો છો.” x

જેમ જેમ સાધક સાધનમાર્ગમાં પ્રગતિ કરતો જાય છે, તેમ તેમ તેના શરીરમાં રહેલાં રજોગુણ-તમોગુણનાં પરમાણુઓ સત્ત્વ-ગુણમાં રૂપાંતર પામતાં ચાલે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે સાધકના શરીરમાં પરિવર્તન થતું હોય છે, ત્યારે સાધકને પ્રકૃતિલેદે કરી-ને જૂદી જૂદી જાતના વ્યાધિ થાય છે. ખરું જોતાં તે વ્યાધિ નથી હોતા પણ સાધનજન્ય અવસ્થાવિશેષનાંજ લક્ષણ હોય છે. આ કહેવાતા વ્યાધિઓ પછી તો સાધકને એક નૂતન અવસ્થાજ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેવો સાધકજ નિદ્રા ઉપર જય મેળવી શકે છે.

ગોસ્વામીજીએ યોગમાયાદેવીના સ્વર્ગવાસ પછી તેમનાં થોડાંક અસ્થિ ઉપર શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે મંગલઘટની સ્થાપના કરી તેના ઉપર મંદિર બંધાવ્યું હતું અને તેમાં શ્રીનામગ્રંથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. ત્યારથી આ આશ્રમમાં શ્રીનામગ્રંથનું ઘોડશોપચારે પૂજન કરવામાં આવે છે; તેમજ શંખ, ઘંટા, ખે.લ, કરતાલ વગેરે સહિત ધૂપ, દીપ, આરતિ તથા નૈવેદ્યાદિ કરવામાં આવે છે.

એ નામગ્રંથના પૂજારીતરીકે ગોસ્વામીજીના શિષ્યના પુત્ર કૃષ્ણભૂપણને નીમવામાં આવ્યા; પરંતુ તે બ્રાહ્મણ ન હોવાથી કેટલાકને તે ગમ્યું ન હતું. તે સંબંધી ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો શ્રીનામગ્રંથની પૂજામાં જાતિ કે વર્ણનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. એમને ધરાવેલું નૈવેદ્ય મહાપ્રસાદ જેવુંજ કહી શકાય અને તે નૈવેદ્યનો મહાપ્રસાદ ઉતરતી કેમ તરફથી મળેલો હોય અથવા તેનો સ્પર્શ થયેલો હોય તોપણ તે બ્રાહ્મણાદિ સર્વ ઉચ્ચ જાતિના લોકોએ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. જેઓ એ મહાપ્રસાદની અવજા કરે છે તેઓ ઠીક કરતાં નથી.” આ

x ખરું જોતાં તો આમાં લંઘન અને છાશના સેવનનોજ મહિમા છે. આયુર્વેદમાં પણ રોગને નિર્મૂળ કરવાને ઉપરોક્ત બન્ને બાબતોનો યથાવિધિ ઉપયોગ એજ સાચી દવા માનવામાં આવે છે. લા, એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ‘અન્નસમા પ્રાણ’ની ચાલુ માન્યતાને ગોસ્વામીજીએ સખ્ત ફટકો લગાવ્યો છે; અને રોગને મારવાની સાચી દવા લંઘનજ છે, એ વિશેષ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે.

શ્રીનામબ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીનો હુંક પરિચય ૨૦૭
પ્રમાણે કહી ગોસ્વામી મહારાજે મહાનિર્વાણતંત્રમાંથી ઉપરોક્ત
પૂજાવિધિના પ્રમાણશ્લોકો કહી સંભળાવ્યા:-

શ્રીસદાશિવ ઉવાચ—

અનેન બ્રહ્મમંત્રેણ ભક્ષ્યપેયાદિકં ચ યત્ ।
દીયતે પરમેશાય તદેવ પાવનં મહત્ ॥
ગંગાતોય શિલાદૌ ચ સ્પૃષ્ટે દોષોઽપિ વર્તેતે ।
પરબ્રહ્માર્પિતે દ્રવ્યે સ્પૃષ્ટાસ્પૃષ્ટં ન વિદ્યતે ॥
નાત્ર વર્ણવિચારોઽસ્તિ નોચ્છિષ્ટાદિ વિવેચનમ્ ।
ન કાલો નિયમોઽપ્યત્ર શૌચાશૌચં તથૈવ ચ ॥
યદિ સ્યાન્નીચજાતીયમન્નં બ્રહ્મણિ ભાવિતમ્ ।
તદન્નં બ્રાહ્મણૈર્ગાહ્યમપિ વેદાન્તપારગૈઃ ॥
યે ત્યજન્તિ નરામૂઢા મહાભાવેન સંસ્કૃતમ્ ।
અન્નતોયાદિકં ભદ્રે પિતૃન્સ્તે પાતયંત્યધઃ ॥

અર્થાત્ શ્રીસદાશિવ કહે છે કે, હે પાર્વતિ ! આ બ્રહ્મમંત્રવડે
ભક્ષ્ય-પેયાદિ જે કંઈ નૈવેદ્ય પરમેશ્વરને ધરવામાં આવે છે, તે
અત્યંત પવિત્ર કરનારું છે. ગંગાજળ વગેરેમાં તો સ્પર્શદોષ રહેલો
છે, પરંતુ પરબ્રહ્મના નૈવેદ્યમાં સ્પર્શસ્પર્શનો દોષ નથી. તેમાં વર્ણનો
તેમજ ઉચ્છિષ્ટાદિનો પાણુ વિચાર કરવા જેવું નથી; તેમ કાળનો તથા
શૌચાશૌચનો પણ વિચાર કરવાનો નથી. ઝોટલુંજ નહિ પરંતુ તે
નૈવેદ્યને નીચજાતિના ભક્ત અરુકયા હોય વા નીચ જાતિના ભક્ત
તરફથી તે મળેલું હોય તોપણ તે નૈવેદ્ય વેદાંતનો પાર પામેલા અને
ઉચ્ચ વર્ણના બ્રાહ્મણો પણ ખુશીથી લઈ શકે છે અને આવા પવિત્ર
કલ્યાણકારી પ્રસાદની જે ઉપેક્ષા કરે છે તે અધોગતિને પામે છે.

વળી શ્રીનામબ્રહ્મની પૂજાની એક બીજી વિશેષતા એ છે કે,
બીજી મૂર્તિઓની પૂજાની પેઠે તેમાં કંઈ સેવાપરાધ થવાનો સંભવ
નથી. આ સંબંધમાં ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “શ્રીનામ-
બ્રહ્મની પૂજનું શ્રેષ્ઠ સાધન ભક્તિજ છે. આખા દિવસમાં સાંજે
માત્ર એક વાર ભાવભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કરવાથી પણ તેમની પૂજા
થાય છે. કોઈ ખાસ કારણે બે દિવસ બહારગામ ગયા અને મંદિર
બંધ રહેવાથી કંઈ પૂજાવિધિ ન થઈ તોપણ કંઈ બાધ નડતો નથી;
પરંતુ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે, લોકોને દેખાડવા માટેનો મિથ્યા-
ડંબર દાખલ થઈ જાય નહિ. પરમ દયાળુ પ્રભુએ આદેશદ્વારા

કલિયુગના માનવીઓ ઉપર દયા કરી તેમને માટે આ સહજસાધ્ય પૂજની વ્યવસ્થા કરી આપી છે.”*

આ આદેશસંબંધી ગોસ્વામી મહારાજનાજ શબ્દો અત્રે રજુ કરીએ છીએ. તેમણે કહ્યું હતું કે “આદેશ અનેક પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પરલોકવાસી આત્મા કંઈ કહે અથવા કોઈ મહાત્મા સૂક્ષ્મદેહમાં આવી કંઈ કહી જાય તેને પણ ‘આદેશ’ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ અહીં જેને ‘આદેશ’ કહેવામાં આવ્યો છે તે ભગવાનનો ‘આદેશ’ છે કે જે સંપૂર્ણ ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના સાંભળી શકાતો નથી. સત્પુરુષો એ ઇશ્વરી આદેશનેજ અનુસરીને વર્તે છે.

અને એવા ભગવદાદેશ આખી જીંદગીમાં એક-બે વારજ મળે છે. “અહિંસા પરમો ધર્મ:” નો ભગવદાદેશ સાંભળીને બુદ્ધદેવે સમસ્ત જગતને જાગૃત કરી દીધું હતું. ‘જીવદયા અને હરિનામમાં પ્રેમ’ નો આદેશ મળતાં ભગવાન શ્રીચિત્તન્યદેવે જગતને ઉન્મત્ત કરી દીધું હતું. “ભગવત્ સેવાથી જીવોનો ઉદ્ધાર થાય છે અને એકી વખતે બે માલિકની (પરમાત્મારૂપી સાચા માલિકની અને અસાર લૌકિક પદાર્થોની) સાચી અને પૂરી સેવા કરી શકાતી નથી” એ ભગવદાદેશ સાંભળીને પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્તે પાશ્ચાત્ય જગતને મુગ્ધ કરી દીધું હતું. ઋષિમુનિઓએ જે ભગવદાદેશ સાંભળ્યા હતા, તેનોજ સંગ્રહ ઉપનિષદોમાં થયેલો છે. આ પ્રમાણે જ્યાં જ્યાં ભગવદાદેશ સંભળાયો છે, ત્યાં ત્યાં તે ઘરના ધૂણામાંજ ગોંધાઈ રહ્યો નથી, પરંતુ સર્વત્ર ફેલાયો છે. x (પછી જેઓ તે સાંભળે નહિ, અથવા સાંભળવા છતાં પાળે નહિ અને જાણી જોઈને અસાર લોભ લાલચોમાંજ ડૂબ્યા રહે તેને તો ઇશ્વર પણ શું કરે !)

એ સમયે ગોસ્વામી મહારાજના એક ખાસ શિષ્ય શ્રીયુત મનોરંજન ગુહ મહાશય કેટલાક દિવસ થયાં નારાયણગંજમાં સહકુટુંબ રહેતા હતા. તેમનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી મનોરમાદેવી પણ ગોસ્વામી મહારાજનાં શિષ્યા હતાં. તેઓ બન્ને ક્યારેક ક્યારેક ગેંઠારિયા આશ્રમમાં ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શને આવતાં હતાં. શ્રીમતી મનોરમાદેવીએ સંસારમાં અનેક રોગ-શોક, દુઃખ-હારિદ્ર્ય વગેરે સહન કરીને, તેમજ નાનાં નાનાં બાળકોની

* શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામી પાસેથી સાંભળેલું.

x મૌનાવસ્થામાં ગોસ્વામી મહારાજે લખેલા ઉપદેશમાંથી.

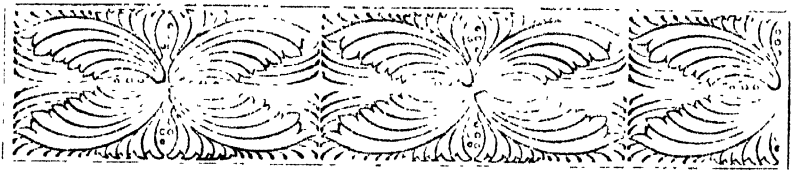

શ્રીનામબ્રહ્મની પ્રતિષ્ઠા, મનોરમાદેવીનો ટુંક પરિચય ૨૦૯

ઉપાધિ હોવા છતાં પણ જે ઉચ્ચાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે સંસાર-
ત્યાગીઓને પણ શરમાવે તેવી હતી. શ્રીમતી મનોરમાદેવી કોઇ
કોઇ વાર તો બત્રીસ કલાકસુધી એકાસને એસી સમાધિ અવસ્થા
અનુભવતાં હતાં. આ સમાધિદશામાં તેમનાં નાનાં બાળકોને સ્તન-
પાન કરાવવામાં આવતું, તોપણ સમાધિમાં ભંગ પડતો નહિ.
મનોરમાદેવી જ્યારે ધીર ગંભીરભાવે ભગવદ્ભાવમાં ડૂબી રહેતાં
ત્યારે તેમનું ખીલેલા કમળ જેવું પ્રસન્ન વદન એવી અપૂર્વ શોભા
ધારણ કરતું કે તેનું વર્ણન કરવાની અમારામાં તાકાત નથી.
અહો ! શી એ દિવ્ય કાંતિ ! શી એ અપૂર્વ ભાવસમાધિ ! !
દેવીજીની એ અવસ્થાનાં દર્શનથી તો અવિશ્વાસી અને નાસ્તિકોનાં
મન પણ ભગવાન તરફ વળ્યા સિવાય રહેતાં નહિ.

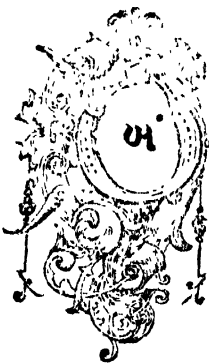
શ્રીમતી મનોરમાદેવી, સદેહે સુકતદશા ભોગવીને ગોસ્વામી-
જીની સાધન-પ્રણાલિકા કેવી શાંતિકારક અને પરમ ક્ષણદાયક
હતી તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ મૂકી ગયાં છે. મનોરમાદેવીએ દેહ
છોડ્યા પછી એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “સંસા-
રની અનેક ઉપાધિઓમાં રહી પતિપુત્રાદિની સારી રીતે સેવા-
ચાકરી ઉઠાવવા છતાં પણ માણસ મોક્ષ મેળવી શકે છે; એ
મહાન સત્ય દર્શાવવા માટેજ તેઓ જન્મ્યાં હતાં.”

પ્રકરણ પંદરમું

રાસયાત્રાનાં દર્શન, મહર્ષિની છેલ્લી મુલાકાત, લાખ
રૂપિયાનો અસ્વીકાર, અસાધારણ ઘટનાઓ.

ગ સં. ૧૨૯૮ના કાર્તિક માસમાં ગોસ્વામીજી એક વાર અચાનક પોતાનાં માતાજીનાં દર્શન માટે ઢાકાથી શાંતિપુર ગયા. તે ઘરના આંગણામાં પગ મૂકે છે, ત્યાં તો માતાજી પણ જાણે તેમનીજ વાટ જોઈ રહ્યાં હોય તેમ બારણામાં ઉભાં હતાં. માતાજીનાં દર્શન થતાંજ ગોસ્વામી મહારાજે તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને તેમના ઉપકાર યાદ આવી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. પછી સ્વર્ણમયીદેવીએ આમ અચાનક આવી ચઢવાનું કારણ પૂછતાં ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું કે “માતાજી ! તમે મને-‘વિજય ! વિજય !’ કહી બોલાવ્યો હતો તે મેં સાંભળ્યું હતું.”

આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે, માતાજીમાં એક સિદ્ધ કૃત્રીરનો આવિર્ભાવ થતો હતો. એ પ્રમાણે થોડા દિવસ પહેલાં આવેગ આવતાં માતાજી ગાંડા જેવાં થઈ ગયાં હતાં. તેવી સ્થિતિ સહન ન થઈ શકવાથી એક સંખધીએ તેમને પ્રહાર કર્યા હતા તેથી તેઓ બે ત્રણ વાર ‘વિજય ! વિજય !’ એવી કરુણ ચીસ પાડી પૃથ્વીપર ઢળી પડ્યાં હતાં. કહેવાની જરૂર નથી કે, માતાજીનો આ આત્મનાદ ગોસ્વામીજી દૂર હતા તોપણ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો હતો. માતાજીનાં શરીરપર મારનાં ચિહ્ન ચોખ્ખાં માલૂમ પડતાં હતાં, પરંતુ તે સંખધમાં માતાજી કાંઈ પણ ન કહેતાં તેમને ઘરની અંદર તેડી ગયાં. આ પછી ગોસ્વામીજી તેમને એકલાં મૂકી જતા નહિ.

શાંતિપુરની રાસ-યાત્રા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રાસોત્સવનાં દર્શન કરવા દેશદેશાંતરમાંથી અનેક લક્ષ્મણીઓ દર વર્ષે શાંતિપુર

આવે છે. આ વર્ષે રાસોત્સવનાં દર્શન કરવા ગોસ્વામીજી પોતાના શિષ્યો સાથે રાસપૂર્ણિમાની સાંજે ઘરની બહાર નીકળ્યા. પહેલાં તો તેમણે પોતાના ઘરમાં પધરાવેલા શ્રીશ્યામસુંદર લગવાનનાં એકચિત્તે ભાવભક્તિપૂર્વક દર્શન કર્યાં. આ વખતે ભાવાવેશને રોકી ન શકવાથી તેઓ ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોઈ પડ્યા, અશ્રુધારા વહેવા લાગી અને છાતી બધી ભીંજાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે દશ પંદર મિનિટ સુધી થયા પછી ભાવાવેગનું સંવરણ કરી પુનઃ પ્રણામ કરી મોટા રસ્તા ઉપર આવી પહોંચ્યા અને એક બાજુએ ઉભા રહી સૌ રાસયાત્રાનાં દર્શન કરવા લાગ્યા. આ સમયે શાંતિપુરમાં ઘેર ઘેર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો. જેઓ સુખદુઃખની અને ધન, માલ વગેરેની ચિંતા છોડી આ આનંદોત્સવમાં ભાગ લેવા દૂરદૂરથી આવ્યાં હતાં, તે સર્વ ભક્તજનોને પણ ધન્ય છે ! આ પ્રસંગે ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું હતું કે “ઠાકાની જન્માષ્ટમી, શ્રીવૃંદાવનની દોલયાત્રા, અયોધ્યાની ઝુલણયાત્રા તથા શાંતિપુરની રાસયાત્રા ખાસ દર્શનીય છે. જેમણે આ ઉત્સવોનાં દર્શન કર્યાં નથી તેમને તેની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ નથી. આવા ઉત્સવમાં જેઓ પ્રેમપૂર્વક ભાગ લે છે તેમનાં અંતરમાંથી અશાંતિ અને ઉદ્વેગનો નાશ થઈને ચિત્ત પ્રકુલ્લ બને છે.”

એક દિવસ એક સજ્જનને ઘેર યાત્રા* હતી. ત્યાં પ્રસિદ્ધ કીર્તનકાર શ્રીયુત નીલકંઠનું યાત્રાગાન સાંભળવા ગોસ્વામીજી શિષ્યો સાથે ગયા હતા. એનું ભાવ, તાલ અને લયયુક્ત સુમધુર સંગીત સાંભળતાંજ ગોસ્વામી મહારાજનો ભાવસિંધુ ઉછળવા લાગ્યો. કંમેકમે રોમાંચ, અશ્રુપાત અને પુલકાદિ સાત્ત્વિક ભાવનાં લક્ષણો થવા લાગ્યાં. ગોસ્વામી મહારાજનો ભાવાવેગ વૃદ્ધિ પામતો જોઈ નીલકંઠ પણ અધિક ઉત્સાહથી ગાવા લાગ્યા. છેવટે ગોસ્વામી મહારાજ ભાવાવેગનું સંવરણ નહિ કરી શકવાથી ઉંચે સ્વરે હરિનામ બોલતા બોલતા ઉંચા હાથ કરી નાચવા લાગ્યા. નીલકંઠમાં પણ મહાભાવનો સંચાર થવા લાગ્યો હતો, તેથી તે પણ ગોસ્વામી મહારાજની સામે આવી ભાવભીના હૃદયે ગાવા લાગ્યા. હાથ હલાવી હલાવીને તે ગોસ્વામી મહારાજની આરતિ ઉતારતા જાય અને ગાતા પણ જાય. હવે તો શિષ્યો પણ ભાવાવેશમાં આવી ગયા

* આપણે ત્યાંના હરિકીર્તન જેવાં તથા નાના નાટ્યપ્રયોગ જેવાં બંગાળમાં થતાં હરિકીર્તનો.

અને હરિનામની ધૂન મચાવવા લાગ્યા. કેટલાક ભાવભક્તિનો મર્મ નહિ જાણનારા યુવાનોને તે ઠીક લાગ્યું નહિ. તેઓ ઘાંટા પાડી કહેવા લાગ્યા કે “અરે ! આ બધા ગરબડ કરે છે તેમને બેસાડી દો.” આ પ્રમાણે મહાભાવની અવગણના થતી જોઈ ભક્તરાજ નીલકંઠે ગાવાનું બંધ કરી ઉચ્ચસ્વરે કહ્યું કે “જ્યાં આવા મહાભાવનો આદર નથી અને મહાપુરુષોની મર્યાદા જળવાતી નથી ત્યાં હું ગાન કરતો નથી; ત્યાં એક ઘડી પણ ઉભું રહેવું એ મહાપાપ સમજી લેવું.” એમ કહીને તેઓ તરતજ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા અને તેમની સાથે ગોસ્વામી મહારાજ પણ શિષ્યોસહિત ચાલી નીકળ્યા.

પછી ગોસ્વામી મહારાજ માગશર માસમાં શાંતિપુરથી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં મસ્જિદવાડી સ્ટ્રીટવાળા ઘરમાં દશ-બાર દિવસ રહ્યા. ત્યાં એક વાર બ્રાહ્મસમાજના સહકારી સંપાદક શ્રીયુત શ્રીચરણ ચક્રવર્તી મહાશયે ગોસ્વામી મહારાજને મુક્તિદેજનસંબંધી કેટલીક હકીકત કહી હતી. મુક્તિદેજનના અધ્યક્ષ બુથ સાહેબ તથા તેમના સાથીઓ અંધ, રોગી, કેઢિયા તેમજ દુઃખી દરિદ્રીઓની કેવી સેવા-શુશ્રૂષા કરતા હતા અને તેમની સેવાને ખાતર તેઓ કેવી સાદાશયી રહી કેવો આત્મભોગ આપે છે તે બધું તેમને કહી સંભળાવ્યું. અનાથ દુઃખી દર્દીઓપ્રત્યેની મુક્તિદેજનવાળાઓની આવી સેવાબુદ્ધિ તથા પરોપકારી ભાવનાની વાત સાંભળી ગોસ્વામી મહારાજ રડી ઉઠ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “જેનું હૈયું પારકું દુઃખ જોઈ રડી ઉઠે છે તેઓ તો તીર્થસ્વરૂપ છે, તેમનાં દર્શનથી પણ પવિત્ર થવાય છે.” આ પ્રમાણે કહી, ગોસ્વામીજી તરતજ કેટલાક શિષ્યોની સાથે તેમનાં દર્શન કરવા ગયા હતા.

એક દિવસ બપોર પછી બ્રાહ્મધર્મપ્રચારક શ્રીયુત રામકુમાર વિદ્યારત્ન (પાછળથી સ્વામી રામાનંદ) ગોસ્વામી મહારાજ પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે “મારે આપને એકાંતમાં મળવું છે.” આ ઉપરથી ગોસ્વામી મહારાજે તે વખતે ત્યાં બેઠેલા શિષ્યોને ઇસારો કર્યો એટલે તેઓ બહાર ચાલ્યા ગયા. પછી વિદ્યારત્ન મહાશય કહેવા લાગ્યા કે “ગંગોત્રી તરફ હું હિમાલયમાં કેટલોક વખત રહ્યો હતો. ત્યાં મને એક શ્રેષ્ઠ મહાત્માનાં દર્શન થયાં હતાં. તેમણે મને આશીર્વાદ આપી થોડો ઉપદેશ પણ આપ્યો હતો અને આપની પાસેથી દીક્ષા લેવાનું અને આપની આજ્ઞાનુસાર વર્તવાનું કહ્યું છે; તો કૃપા કરીને આપ મને

લગવું વસ્ત્ર આપો (ત્યાગદીક્ષા આપો) અને મારે હવે કેમ વર્તવું તે પણ જણાવવા કૃપા કરો.” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ પોતાનું એક ઉપવસ્ત્ર વિદ્યારત્ન મહાશયને આપ્યું. આ પ્રમાણે દીક્ષાવસ્ત્ર ગ્રહણ કરી વિદ્યારત્નજીને ગોસ્વામીજીને નમસ્કાર કરી ચાલ્યા ગયા.

વળી એક દિવસ બપોર પછી બ્રાહ્મધર્મપ્રચારક શ્રીમાન નગેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી માતંગિનીદેવી ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવ્યાં. ગોસ્વામીજી તેમને “મા આનંદમયી!” કહીને બોલાવતા હતા. માતંગિનીદેવી ખરેખર ‘આનંદમયી’ જ હતાં. તેઓ જે વખતે જ્યાં વસતાં હોય ત્યાંનાં સર્વ નરનારીઓ તેમજ બાળકોને આનંદમાં મસ્ત બનાવી દેતાં હતાં. તે દિવસે રાત્રે વાળુ કર્યા પછી ‘મા આનંદમયી’ એકતારો લઈને ભજન ગાવા બેઠાં. ભજનો ગવાતાં ગવાતાં સમસ્ત વાતાવરણ ભક્તિરસથી છવાઈ ગયું. સા એકચિત્તે શાંતિથી ભજન સાંભળતાં હતાં. માતંગિનીદેવી ભાવાવેશમાં સારી પેઠે ભજનો લલકારવા લાગ્યાં. થોડી વાર પછી તો ભક્તમંડળીમાં પણ ભક્તિભાવના એવા તરંગો ઉછળવા લાગ્યા કે ગોસ્વામી મહારાજ હવે શાંત રહી શક્યા નહિ. તેમનું શરીર ધ્રુજતું હતું. રોમાંચ અને અશ્રુપ્રવાહ પણ ચાલુ થયાં હતાં. ભાવાવેશમાં ક્યારેક તેઓ ‘હરિ-બોલ’ ક્યારેક ‘હરેકૃષ્ણ’ તો ક્યારેક વળી ‘આહ ઉહ’ ઇત્યાદિ ઉચ્ચાર કરતા હતા. આથી સર્વત્ર પ્રેમભક્તિનું પ્રબળ વાતાવરણ છવાઈ રહ્યું. ઘરની અંદર તેમજ બહાર પ્રેમભક્તિનોજ પ્રવાહ રેલાઈ રહ્યો હતો. આ રીતે પ્રેમાશ્રુના પ્રવાહ, રુદનધ્વનિ, દેહભાન જવું, ઇત્યાદિ ભાવભક્તિમાંજ રાત્રિ વીતી ગઈ હતી.

દહાડે દહાડે ભક્તજનોની સંખ્યા વધતી જતી હતી, તેથી મસ્જીદવાડીવાળું મકાન નાનું પડવા લાગ્યું. આથી ક્યામખબરમાં કાંતિધોષનું ત્રણ માળવાળું મકાન રાખવામાં આવ્યું અને ગોસ્વામીજી સહકુટુંબ ત્યાં રહેવા ગયા.

અહીં એક વાર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથનું આમંત્રણ આપવા પ્રિયનાથ શાસ્ત્રીજી આવ્યા, તેમણે કહ્યું કે “મહર્ષિનું શરીર તદ્દન લેવાઈ ગયું છે, આંખે ઓછું દેખાય છે અને કાને નહિ જેવુંજ સાંભળાય છે. આપ કલકત્તા પધાર્યા છો એવું સાંભળતાં તેમને આપને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે. કેટલીક ગુપ્ત વાતો આપને કહેવાની તેમની ઇચ્છા છે.” શાસ્ત્રી મહારાજ બોલી ન રહ્યા એટ-

૨૧૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પંદરમું

લામાં તો ગોસ્વામી મહારાજ મહર્ષિને ઉદ્દેશી બન્ને હાથ જોડી પ્રણામ કરી, કહેવા લાગ્યા:—

“મહર્ષિ મને સંભારે છે એ માફ અહોભાગ્ય માનું છું. તેમનાં દર્શન ક્યારે થઈ શકશે ?” પછી શાસ્ત્રીજીએ સમય નક્કી કરી આપ્યો એટલે મુકરર સમયે ગોસ્વામીજી કેટલાક શિષ્યો સાથે મહર્ષિજીને મળવા ગયા હતા.

ત્યાં જઈને ગોસ્વામી મહારાજને મહર્ષિની સાથે જે વાતચીત થઈ હતી, તથા જે ઘટના બની હતી તે ત્રીયુત કુલદાકાંત બ્રહ્મચારીએ પોતાની બંગ સં. ૧૨૬૮ ની ડાયરીમાં નોંધી લીધી હતી. તે ઉપરથી કેટલીક હકીકત અત્રે આપીએ છીએ:—

“લગભગ ત્રણ વાગે અમે મહર્ષિના મકાને પહોંચ્યા. ત્યાં જોયું તો મહર્ષિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ત્રીયુત દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર આગલા ચોરડામાં ઉભા હતા. અમને આવ્યા જોઈ તેઓ બહુ રાજી થયા અને અમને અંદર બેસાડી ગોસ્વામી મહારાજ આવ્યાના સમાચાર મહર્ષિને પહોંચાડયા. એ સમયે મહર્ષિ ધ્યાનાવસ્થામાં હતા, તેથી અમારે આઠ દશ મિનિટ નીચેજ બેસી રહેવું પડ્યું. બાહ્ય જ્ઞાન આવતાંજ મહર્ષિએ જ્ઞાને ઉપર બોલાવ્યા. ગોસ્વામી મહારાજની પાછળ પાછળ અમે પણ એ ઉપર ગયા.

ઉપરના એક મોટા દિવાનખાનાના મધ્યભાગમાં મહર્ષિ એક આરામખુરશીપર બેઠા હતા. તેમને ડાબે તથા જમણે પડખે બે ચાર ખુરશીઓ પડી હતી અને ખુરશીઓની પાસે બે લાંગા બાંકડા હતા કે જેના પર બેસીને મહર્ષિને સારી રીતે જોઈ શકાતા હતા. ગોસ્વામી મહારાજે આ બે બાંકડા વચ્ચેથી જઈને મહર્ષિને નમસ્કાર કર્યા અને તેમનાં ચરણોમાં મસ્તક મૂકી તેઓ રોઈ પડ્યા. એ સમયે તે પવિત્ર મૂર્તિ વૃદ્ધ મહર્ષિના શ્વેત મુખમંડળપર લાલાશ છવાઈ ગઈ અને તેઓ બે હાથ જોડી મસ્તક ડોલાવતા ડોલાવતા ગદ્ગદ કંઠે બોલવા લાગ્યા કે:—

નમો ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मण हिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥*

“गोविन्दाय नमोनमः गोविन्दाय नमो नमः” ॥

* અર્થાત્ બ્રહ્મનિષ્ઠના આત્મારૂપ, ગાય અને બ્રાહ્મણના હિતકારી તથા જગતનું હિત કરનાર એવા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ગોવિંદ ભગવાનને નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે !!

આમ બોલતાં બોલતાં તો તેઓશ્રી ધૂણી ઉઠ્યા અને તેમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. ગોસ્વામીજી પણ મહર્ષિના ઠાળા હાથ તરફની ખુરશીપર લાવાવેશમાં બેભાનની પેઠે પડી રહ્યા હતા. આ પ્રમાણે બન્ને મહાપુરુષો થોડી વાર લાવાવેશમાં જ રહ્યા હતા. અમે બધા પણ તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી બાબુના બાંકડાપર બેઠા. પ્રિયનાથ શાસ્ત્રીજી મહર્ષિજીની જમણી બાબુની ખુરશીપર બેઠા હતા. અમને જોઈ મહર્ષિએ શાસ્ત્રીજીને પૂછ્યું કે “આ બધા કેણુ છે? એમને જોઈને મને ખૂબ આનંદ થાય છે.” શાસ્ત્રીજીએ મહર્ષિના કાનમાં મોટેથી કહ્યું કે “એ બધા ગોસ્વામીજીના શિષ્યો છે.”

મહર્ષિએ કહ્યું કે “માણસને જ્યારે ઉંચા પ્રકારની મિઠાઈ ખાવા મળે છે, ત્યારે તે ઘણે ભાગે એકલોજ ખાતો નથી, બીજાઓને પણ તે ખવડાવવા ઇચ્છે છે; તેમ તેઓ (ગોસ્વામીજી) જે ઉંચા પ્રકારની મિઠાઈ જમે છે, તે શિષ્યોને પણ જમાડે છે. તેમાં તેમને પોતાને કંઈ પણ સ્વાર્થ નથી. શિષ્યોનું કલ્યાણ કરવું એજ તેમની લાવના છે, તેમને ધન્ય છે. શિષ્યોનો સંતાપ હરનારા તો ખરેખર તેઓજ છે. એમનું દર્શન થતાં પ્રાચીન ઋષિઓની ઝાંખી થાય છે.” આ પ્રમાણે કહી તેમણે ગોસ્વામી મહારાજને કુશળપ્રશ્ન પૂછી બોલપુરના શાંતિનિકેતનસંગઠી કહેવા લાગ્યા કે “બોલપુરમાં એક આશ્રમની સ્થાપના થાય છે. થોડાજ વખતમાં તેની પ્રતિષ્ઠાવિધિ થવાની છે. તે વખતે તમે શિષ્યો સાથે ઉત્સવમાં ભાગ લેવા પધારો તો બહુ આનંદ થશે. એ આશ્રમના હેતુ તેમજ નિયમો કેવા હોવા જોઈએ તે સંબંધમાં તમને જે ઠીક લાગે તે જણાવો.”

ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું કે “ભારતવર્ષમાં અનેક સ્થળે અનેક સંપ્રદાયનાં સ્થાનો છે, તેથી સાધુમહાત્માઓ એ બધાં સ્થાનોમાં જાય-આવે છે; પરંતુ બંગદેશમાં એવાં સ્થાનો નથી એમ કહીએ તોપણ ચાલે. જે એક બે સ્થાન છે તેમાં પણ તે ખાસ સંપ્રદાયનાજ મનુષ્યો જઈ શકે છે. આથી જ્યાં હરકોઈ મુમુક્ષુ આવી શકે અને પોતાની ધાર્મિક માન્યતાનુસાર સાધનભજન કરી શકે એવા એક સાર્વજનિક ધાર્મિક આશ્રમની ખાસ આવશ્યકતા છે. શાંતિનિકેતનમાં જે સાધુ, સંન્યાસી, યતિ, ફકીર વગેરે દરેક સંપ્રદાયના મુમુક્ષુઓ આવી શાંતિ મેળવી શકે તેમ હોય, તો તો

બહુ સારી વાત છે. આથી દેશનું યથાર્થ મંગળ થશે. આવો અસાંપ્રદાયિકે ભાવનાવાળો આશ્રમ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી, અને તેની દેશમાં મોટી ખોટ છે.”

ગોસ્વામી મહારાજની વાત સાંભળી મહર્ષિ બહુ રાજી થયા અને કહેવા લાગ્યા કે “સાધુ ! સાધુ ! જેના હૃદયમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ છે તેની વાત અંતરમાં ઉતરી જાય છે અને તેથી આત્માને શાંતિ મળે છે. ખરા મહાત્માની વાતો આવીજ હોય છે, બાકી તો બધી ઉપલક્ષ વાતો હોય છે. તમે જે કહ્યું એમ થાય તોજ ઠીક છે. એ વાત મને પણ પસંદ છે; પરંતુ શાંતિનિકેતનનો ભાર જેમના ઉપર રહેલો છે, તેમના વચ્ચે અનેક મતભેદ છે અને તેમાં અનેક ગુચવાડા ઉભા થયા છે. તમારો આ ગસાધારણ ઉદ્ધાર ભાવ તેઓ ક્યારેય પણ સમજી કે વર્તનમાં ઉતારી શકે તેમ નથી. હું મારા અંતરની વાત કોઈને કહેતો નથી, કેમકે તે કોઈ સમજે એમ નથી. તમે બધું સમજો છો એટલે તમને આજે બધી અંતરની વાત કહીને શાંતિ અનુભવીશ.” પછી મહર્ષિ પોતાના જીવનની કહાણી કહેવા લાગ્યા; સાથે સાથે હાજેજની કવિતા પણ મોટેથી બોલી સમજાવતા હતા. આ પ્રમાણે વાત કરતાં કરતાં મહર્ષિ ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને તેમની આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી. તેમનો કંઠ રૂંધાઈ જતો એટલે તેઓ બોલતા બંધ થઈ જતા હતા. પછી તેમણે કહ્યું કે “ભગવાનનાં જે ભાવે દર્શન કરવાની ઇચ્છા છે તે ભાવે દર્શન થતાં નથી. કેટલીક વાર તે દયામય પ્રભુની વિજળીની ચમક પેટે આછી ઝાંખી થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યાંસુધી તે પરમાત્માના તેજોમય રૂપનાં દર્શન થયાં નથી ત્યાંસુધી હૈયું તલપાપડ થયા કરે છે અને આત્મામાં શાંતિ થતી નથી. દિવસ કેમ જાય છે તે તો તેજ જાણે છે. તે પ્રભુ કૃપા કરી દર્શન નથી દેતા, તો હવે મારે શું કરવું? કેવળ જ્ઞાનથીજ તેમનાં દર્શન થાય તેમ નથી. જ્ઞાન તો એક પ્રકારનો વાણીવિલાસ છે. સાચી પરાભક્તિવડેજ તેમનાં દર્શન થઈ શકે છે અને તે તો તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માને સર્વભાવે સમર્પિત થઈ સર્વ પ્રકારે તેનાજ ઉપર નિર્ભર રહેવાથી અને તેની કૃપા પ્રાપ્ત થતાંજ થઈ શકે છે. માનવપુરુષાર્થનું કેટલું ગળું? તે ક્યાંસુધી જઈ શકે? તેમના શ્રીચરણમાં અનન્ય શ્રદ્ધા હોય તોજ કામ પાર પડે તેમ છે. તે દયામય પ્રભુએ કૃપા કરી વચન આપ્યું છે કે ‘તને

અશ્વમેધના 'વેત ઘોડાતરીકે સ્વીકારીશું.' મારે તે દયામય પ્રભુના તે એકજ વાક્યનો આધાર છે અને આંધળાની લાકડી પેઠે હું તેનો આધાર રાખી પડી રહ્યો છું."

આટલું કહી મહર્ષિ બાળકની પેઠે ધ્રુસ્કે ધ્રુસ્કે રોવા લાગ્યા અને ગોસ્વામીજી 'જયગુરુ' 'જયગુરુ' બોલવા લાગ્યા. પછી થોડી વાર રહીને મહર્ષિ આંખ-મોં લૂછીને ગોસ્વામીને કહેવા લાગ્યા કે "જેના ઉપર ભગવાનની કૃપા થવાની હોય છે તે તો પહેલેથીજ જાણી આવે છે. જન્મ, સંગ, શિક્ષણ અને સાધના, એ ચારે ઉત્તમ પ્રકારનાં હોય ત્યારેજ ખરૂં સત્ય સોળે સોળ આના સમજાય છે. તમારામાં એ ચારે લક્ષણો વિદ્યમાન છે. અદ્વૈત પ્રભુના પવિત્ર વંશમાં તમારો જન્મ થયો છે; સિદ્ધ સદ્ગુરુ મળ્યા છે; ઉત્તમ બ્રહ્મવિદ્યા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે અને માનવી જેટલાં સાધનો સાધી શકે તે પણ આપ સાધી ચૂક્યા છો. પરિણામે એ બધાથીયે વિશેષ પરમાત્મકૃપા પણ આપના ઉપર થઈ છે. તમને ધન્ય છે." એમ કહી મહર્ષિ એક શ્લોક બોલ્યા:-

કુલં પવિત્રં જનની કૃતાર્થા વસુંધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।
નૃત્યંતિ સ્વર્ગે પિતરસ્તુ તેષાં યેષાં કુલે વૈષ્ણવનામધેયઃ ॥

અર્થાત્ જેના કુળમાં કેઈ વૈષ્ણવ ભક્તનો જન્મ થાય છે તેનું કુળ પવિત્ર થાય છે, તેની માતા કૃતાર્થ થાય છે, જ્યાં તે જન્મે છે તે દેશ પણ પુણ્યશાળી ગણાય છે અને તેના જન્મથી તેના પિતૃઓ સ્વર્ગમાં આનંદથી નાચવા લાગે છે. પછી તેમણે કહ્યું "તમે જે કંઈ કરો છો, અને જે રીતે વર્તો છો તે ભગવાનને બહુજ ગમે છે."

ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે "ઠાકુર ! આપે મારો હાથ ઝાલી મને 'માણસ' કર્યો. આ બધું આપનેજ આભારી છે; આપ તો મારા ગુરુ કહેવાઓ." ગોસ્વામી મહારાજ બોલી ન રહ્યા ત્યાં તો મહર્ષિ જરા હસીને કહેવા લાગ્યા કે "હા, એ બધું ઠીક છે. ભલે તમે મને ગુરુ કહો; પણ એ ગુરુ કેવા? જુઓ, ગામઠી નિશાળમાં છોકરા ભણવા જાય છે ત્યારે ત્યાંના મહેતાજીને પણ ગુરુ કહેવામાં આવે છે. પછી એજ છોકરાઓ આગળ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ભણવા લાગે છે અને પાસ થાય છે, એટલે તેઓજ એ ગામઠી નિશાળના ગુરુના પણ ગુરુ થઈ જાય છે; તેમ તમે પણ મને ગામઠી નિશાળના ગુરુ જેવો કહી શકો ખરા." ગોસ્વામી મહારાજ આ

સાંભળીને મૌન રહ્યા. એ પ્રમાણે મહર્ષિ અનેક પ્રકારની વાતો કરી ગોસ્વામીજીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પછી ગોસ્વામીજી પુરશીપરથી ઉઠી, મહર્ષિનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી કહેવા લાગ્યા કે હું તો આપનો બાળક છું, આપ મને આશીર્વાદ આપો.” આ ઉપરથી મહર્ષિએ નમસ્કાર કરી કહ્યું કે “તમને આશીર્વાદ આપવા જેવી મારામાં યોગ્યતા નથી. તમારી મહત્તા સમજી તમારાપર શ્રદ્ધા રાખતાં શીખ્યો છું. ફક્ત એટલુંજ કહી શકું કે પ્રભુકૃપાથી હજી પણ તમારો અધિકાધિક જય થાઓ!”

અમે પણ બધા વારા ફરતી મહર્ષિને પ્રણામ અને ચરણસ્પર્શ કરી, ઘેર જવા તૈયાર થયા; એટલે મહર્ષિએ બહુજ પ્રસન્ન થઈ અમને (ગોસ્વામીજી સાથેના માણસોને) આશીર્વાદ આપ્યા કે “તમારું કલ્યાણ થશે, ગોસ્વામીજીનો આશ્રય છોડશો નહિ. તે તમને સૌને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને શિખરે લઈ જશે.” ગોસ્વામીજી સાથે મહર્ષિનો આ છેલ્લો મેળાપ હતો.

મહર્ષિને ત્યાંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના સહકારી સંપાદક શ્રીયુત શ્રીચરણ ચક્રવર્તીએ ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે “અમે સાંભળ્યું છે કે, ‘સદ્ગુરુની કૃપાવિના બ્રહ્મદર્શન થતું નથી.’ જો અમજ હોય તો પછી મહર્ષિને બ્રહ્મદર્શન સાથી થયું? તેમણે ગુરુ તો કર્યા નથી.” તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “કોણ કહે છે કે, મહર્ષિએ ગુરુ કર્યા નથી? મહર્ષિના ઉપર સદ્ગુરુની કૃપા ચોક્કસ થઈ છે.” આ વાત સાંભળી શ્રીચરણ બાળુ તો તત્કાળ મહર્ષિ પાસે જઈ પહોંચ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે “તમે કોઈને ગુરુ કર્યા છે?” મહર્ષિએ કંઈ પણ જવાબ આપતાં પહેલાં તેમને એ પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેમણે ‘સદ્ગુરુ કરવાની આવશ્યકતા સંબંધી’ ગોસ્વામી મહારાજ સાથે પોતાને જે વાતચીત થઈ હતી તે કહી સંભળાવી. તે સાંભળી મહર્ષિએ પહેલાં તો ગુરુ કર્યાની ના પાડી, પણ પછી થોડી વાર વિચાર કરીને કહ્યું કે “હા, કર્યા છે ખરા. ગોસ્વામીજીએ કહ્યું છે તેજ સાચું છે. હું એક વાર વૈદનાથ ધામમાં હતો ત્યાં પાસેના પહાડ ઉપર એક મહાયુરુષનાં દર્શન, તેમની કૃપાદષ્ટિ, મારા શરીરમાં રોમાંચ ઇત્યાદિ જે કંઈ થયું ત્યારથી મને ધર્મનું રહસ્ય અને આધ્યાત્મિક માર્ગની આંટીધુંટીઓ આપોઆપ સમજવા લાગ્યાં. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો

પહેલાં પણ કયો હતો, પણ તેનું યથાર્થ રહસ્ય સમજતું નહોતું. તે હવે ખરાબર સમજાયું.” અમે (ખંગાળી અંકારે) સાંભળ્યું છે કે, ગોસ્વામીજી જ્યારે ગયાના આકાશગંગા પહાડપર યોગદીક્ષા ગ્રહણ કરી અને ગુરુકૃપાથી તેમને બ્રહ્મદર્શન થયું ત્યારે તે કલકત્તા આવી એક વાર મહર્ષિને મળેલા. તે વખતે મહર્ષિએ તેમને આધ્યાત્મિક શાંતિ અનુભવવાનો માર્ગ પૂછ્યો હતો. ગોસ્વામીજીએ આ વિષે કંઈ પણ જવાબ ન આપતાં પોતાના ગુરુદેવ મહર્ષિની અશાંતિ દૂર કરે, એવી મનોમય પ્રાર્થના કરી હતી. તેના પરિણામે વૈદ્યનાથ ધામમાં તે મહાપુરુષનો ઉપલો યોગ તેમને મળ્યો હતો.

મહર્ષિ સાથે ગોસ્વામીજીને જૂદે જૂદે સમયે જે ધર્મચર્યા થયેલી હતી, તેનો સાર શ્રીચરણ ચક્રવર્તી મહાશયે ‘દાસી’ પત્રિકામાં ‘સાધુસમાગમ’ નામે લેખમાં આપ્યો હતો. એ લેખ બહુ ઉપયોગી હોવાથી અત્રે તેનો લાવાર્થ આપીએ છીએ:—

“કેટલાંક વર્ષ પહેલાં જ્યારે પૂજ્ય વિદ્વાન વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી ઢાકા રહેતા હતા, ત્યારે તેઓ જ્યારે પણ કલકત્તા આવતા ત્યારે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં દર્શન તો એક વાર અવશ્ય કરતાજ. અમે પણ બે ત્રણ વાર તેમની સાથે મહર્ષિને ત્યાં ગયેલા હતા. એક વાર મહર્ષિએ ગોસ્વામી મહારાજનાં દર્શન કરતાંજ “ૐ નમો બ્રહ્મણ્યદેવાય ગોબ્રાહ્મણહિતાય ચા” એ શ્લોક બોલી તેમનો તથા અમારો સારો સત્કાર કર્યો હતો. ગોસ્વામી મહારાજે તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા અને તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવી કહ્યું કે “આપનાં દર્શનથી મને બ્રહ્મદર્શન જેવો આનંદ થાય છે. “બ્રહ્મચિન્ત્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ” અમે પણ બધા મહર્ષિને ચરણસ્પર્શ કરી આસન ઉપર બેસી ગયા. પ્રેમીની પાસેજ પ્રેમીનું હૃદય ખુલી શકે છે અને રસિયાની પાસેજ રસિકજન ખીલી શકે છે. સાધુનાં સાચાં દર્શન કરવાં હોય તો ખીજા સાધુ સાથેજ તેમનાં દર્શન કરવા જવું. ત્યારેજ તેમની ખરી ખુબી માલૂમ પડે છે. ઝવેરીવિના રત્નની પરીક્ષા કોણ કરી શકે? સંગીતના જાણકાર પાસેજ ગર્વેયો પોતાનું ખરું કામ બતાવે છે. મહર્ષિના ચૌરંગીમાં આવેલા મનોહર ઉદ્યાનવાળા બે મજલાના સુંદર મકાનના એક સુસજ્જિત દિવાનખાનામાં આ સાધુસમાગમ થયો હતો. પહેલાં પણ અમે એક વાર ગોસ્વામીજીની

સાથે ત્યાં ગયા હતા. ત્યારે મહર્ષિ અમને બેસાડીને તરતજ ઉપ-
 નિષદ્ધના શ્લોકો બોલવા લાગ્યા હતા અને એ શ્લોકો બોલતાં
 બોલતાંજ તેઓ ધ્યાનમગ્ન થઈ ગયા હતા. ગોસ્વામીજી પણ તેમની
 સામે અનિમેષ નેત્રે જોતાજોતા ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. આ પ્રમાણે બન્ને
 મહાપુરુષો કેટલોક વખત તો ધ્યાનસ્થ રહ્યા. પછી તેઓ બન્ને
 વાતો કરવા લાગ્યા. તે વખતે આખા દિવાનખાનાનું વાતાવરણ શાંત
 અને ગંભીર હતું. આ બન્ને ધ્યાનસ્થ મહાપુરુષોનાં દર્શન કરી
 અમને પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓ યાદ આવતા હતા. થોડી વાર
 પછી તેઓ ફરીથી વાતો કરવા લાગ્યા. મહર્ષિએ ગોસ્વામી મહારાજને કહ્યું કે “તમારાં દર્શન કરવાથી આજ મારાં હૃદયદ્વાર ખુલી
 ગયાં છે.” ગોસ્વામી મહારાજે હાથ જોડી વિનિતભાવે જણાવ્યું કે
 “આપની કૃપાથીજ મને શાંતિ મળી છે.” મહર્ષિએ કહ્યું:—“ધર્મ-
 નો પ્રચાર કરવા અનેક માણસો નીકળી આવે છે, પણ સ્વયં
 પરમાત્મા જેનો હાથ ઝાલી તે કાર્ય કરવા પ્રેરે છે તેજ સત્ય
 ધર્મનો પ્રચાર કરી શકે છે અને તેની બધી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ
 જાય છે.” પછી અમારી તરફ (ગોસ્વામી મહારાજના શિષ્યો તરફ)
 જોઈ, મહર્ષિ જમણો હાથ ઉંચો કરી આશીર્વાદ આપતા કહેવા
 લાગ્યા કે “મારો આશીર્વાદ છે કે આપના હૃદયમાં જે બ્રહ્મનું બીજ-
 રોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે પરમાત્માની કૃપાથી સારી રીતે ફળ-
 જો. ” વળી ગોસ્વામી મહારાજ સામે જોઈને મહર્ષિ કહેવા લાગ્યા
 કે “પહેલાં જે વાતો હું માનતો નહિ તે બધીજ હવે મારા જીવનમાં
 પ્રત્યક્ષ જણાય છે. હું તો તેમની (પરમાત્માની) પાસે જવા તૈયાર
 હતો, પણ તેમણે મને કહ્યું “તું હજી વિશેષ પવિત્ર થા, વધારે
 નિર્મલ થા, તે પછીજ તું મારા નિત્ય સહવાસને લાયક થઈશ
 અને તને બોલાવી લઈશ.” આ સાંભળી મહર્ષિને પૂછવામાં આવ્યું
 કે “આપે એ બધી વાત સાંભળી કયી રીતે?” તેમણે જવાબ
 આપ્યો:—“એક દિવ્ય વાણી, જે અતિ સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ હતી તે
 મારા સાંભળવામાં આવી. એ દિવ્ય વાણી સાંભળી ત્યારથી મને તે
 ફરી ફરીથી સાંભળવાની તાલાવેલી લાગી રહી છે. હવે તો પરમા-
 ત્માએ આંખ કાન બધું લઈ લીધું છે. એટલે માત્ર તેના પૂતળા
 જેવો બની રહ્યો છું. શું ખાવું, પહેરવું વગેરે હું કાંઈ પણ
 જાણતો નથી, તે જેમ કરાવે છે તેમ કર્યા કરું છું. તે જ્યાં લઈ
 જાય છે ત્યાં જઈ છું. આવી સ્થિતિ ક્યાંસુધી રહેશે તે કહી

શકાતું નથી.” આટલું કહેતાં કહેતાં મહર્ષિની શાંત મુખમુદ્રા ઉપર એક અપૂર્વ જ્યોતિ પ્રકાશવા લાગી અને તેમના લાલાશ પડતા મુખ ઉપર બેએક અશ્રુ ટપક્યાં. આથી તો તેમના મુખની શોભામાં એક વૃદ્ધિ થતી હતી. જાણે પ્રભાતકાળે ખીલેલા કમળપર ઝાકળનાં બિંદુ ન શોભતાં હોય ! ગોસ્વામી મહારાજ તો સૌમ્યમૂર્તિ હતા. તેમના તેજોમય મુખમંડળમાંથી પરાલકિતનાં કિરણો ફેલાવા લાગ્યાં અને બ્રહ્મજ્યોતિનું વર્તુળ તેમની આસપાસ ફરી વળેલું દેખાયું. અમે તો એ અવર્ણનીય શોભાનાં, અપૂર્વ ભાવનાં અને અદ્ભુત પ્રેમમૂર્તિનાં ધરાઈ ધરાઈને દર્શન કર્યાં. વળી ગોસ્વામીજીની સામે જોઈને મહર્ષિ કહેવા લાગ્યા કે “આજ તમને બહુ વાતો કહી નાખી. ભગવાનના માણસ મળતાં તેમની પાસે ભગવાનની વાતો કરતાં મને ખૂબ આનંદ આવે છે. અંતરની વાતો ખીજા કોને કહું ? અને ખીજા સમજે પણ કોણ ? જેમણે એ મહારસ માણ્યો છે તેજ અંતરની વાતો સમજી શકે છે. મને હજી હવેજ અનુભવ થયો છે કે, ‘આજસુધી જે કાગળીઆંની નોટો હતી, તેનું હવેજ નગદ નાણું મળ્યું છે.’” સારાંશ કે આજસુધી તેમણે બુદ્ધિવટે જે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો અને મનવટે તેનું મનન કર્યું હતું તેનો હવેજ તેમને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. મહર્ષિની વાતો ઉપરથી અમને એમ પણ સમજાયું કે માત્ર ધર્મની વાતો કર્યાથી કંઈ ધર્મપ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ કંઈ કેવળ જ્ઞાનને ગોખી લેવાથી તત્ત્વદર્શી થવાતું નથી. ધર્મ તો પાળવો જોઈએ; જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ કરવું જોઈએ; અને સાધન કરતા ચાલી પ્રભુકૃપાને ઇચ્છવી અને મેળવવી જોઈએ. એમ કરતાં કરતાં જ ધર્મનાં ગહન રહસ્ય સમજાય છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ધર્મ જ્યાંસુધી વાદવિવાદનોજ વિષય રહે છે, વાક્યાતુરીમાંજ જ્યાંસુધી ધર્મની ઇતિકર્તવ્યતા સમજી લેવામાં આવે છે અને “પરોપદેશે પાંડિત્યમ્” અથવા પોથીમાંનાં રીંગણું પેઠેજ જ્યાંસુધી અંતઃજ્ઞાન રહે છે, ત્યાંસુધી મનુષ્યને સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી અને ત્યાંસુધી તે જન્મમરણની ઘટમાળમાંથી પણ છુટતો નથી. ધર્મ જ્યારે તેની જીભમાંથી હૃદયમાં ઉતરીને રોમેરોમમાં વ્યાપી જાય છે, અર્થાત્ મનુષ્ય જ્યારે ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરે છે ત્યારેજ તેનો જન્મમરણનો મહાભય ટળે ટળે છે અને તે પરમ શાંતિ તથા આનંદમસ્તી અનુભવે છે. આવા

૨૨૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ પંદરમું

ધર્મજીવનની પ્રાપ્તિ થવી એ મહા અહોભાગ્ય છે.”

પછી એક દિવસ ગોસ્વામીજી શિષ્યોસહિત કાલી માતાનાં દર્શન કરવા ગયા હતા. તે દિવસે મંદિરમાં લોકોની બહુ ભીડ હતી. પૂજારીઓ ગોસ્વામીજીને બહુ કાળજીથી મંદિરમાં લઈ ગયા. તેમણે માતાજીને માળા તથા નૈવેદ્ય ધરાવ્યું અને હાથ જોડી ભાવભીને હૃદયે નમસ્કાર કર્યા. એવામાં તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી અને તેઓ વારંવાર ‘મા ! મા !’ બોલવા લાગ્યા. પછી તેમણે માતાજીનો પ્રસાદ ભાવપૂર્વક લીધો. એવામાં તેમનું આખું શરીર ધ્રુજી ઉઠ્યું. તેઓ આમ તેમ ઢળી પડવા લાગ્યા. તેમની આવી બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય દશા જોઈ તેમના શિષ્યો તેમને મંદિરની બહાર લઈ ગયા. આ સમયે સંજ્યાબંધ લોકો તેમની ચરણરજ લેવા લાગ્યા. ગોસ્વામી મહારાજ પછી એક સ્થળે બેસીને મહામાયાના મહિમાની વાતો કરવા લાગ્યા:— “જગન્નાથ ભગવાનનું અને કાળી માતાનું રૂપ લગભગ મળતું આવે છે. અહો ! માતાજીની કેટલી બધી કૃપા છે, તેઓ તો સૌના પર અને સદાકાળ કૃપાવૃષ્ટિ કરે છે.” એવામાં છૂટા કેશ અને ફાટયાતૂટયા વસ્ત્રવાળી એક ઘરડી ભિખારણ ત્યાં આવી ચઢી. તે ગોસ્વામીજીથી થોડે દૂર બેસી ઉંચે સાદે શ્રીવિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરવા લાગી. એક ભિખારણને આવા શુદ્ધ શ્લોકો બોલતી જોઈને સૌ કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા. સ્તોત્ર પૂરું થયા પછી તેણે ગોસ્વામીજીને નમસ્કાર કરી કહ્યું કે “બાબા ! આજે મારો જન્મ સાર્થક થયો છે.” આ પ્રમાણે કહી એક પૈસો ભેટ મૂકીને તે લોકોની ભીડમાં અલોપ થઈ ગઈ. ગોસ્વામીજી તે પૈસો બહુ ભાવપૂર્વક ગ્રહણ કરી કહેવા લાગ્યા કે “અયાચિત દાન પાછું કેલાયજ નહિ.” પછી તે પૈસો એક શિષ્યને રાખવા આપ્યો. થોડો વિસામો લીધા બાદ ગોસ્વામીજી ત્યાંથી એક ઝાડ પાસે આવ્યા. ત્યાં કેટલાક સાધુ સારી કોટીના જણાતાં તેમની યથાશક્ય સેવા કરીને તેઓ પોતાના નિવાસસ્થાને આવ્યા. રસ્તે ચાલતાં એક શિષ્યે પેલી વિચિત્ર ભિખારણના સંબંધમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “એ માતાજીની સહચરી હતી. મા આજે બહુ કામમાં હતાં, તેથી સન્માનાર્થે તેને મોકલી હતી.”

તે સમયે કલકત્તામાં શ્રીચુત કાલીકૃષ્ણ ઠાકુર નામે એક મહાદાનેશ્વરી ભક્ત રહેતા હતા. તેમણે ગોસ્વામી મહારાજની અયા-

અક વૃત્તિ તથા ધર્મજ્ઞાનાદિ ગુણોની બહુ પ્રશંસા સાંભળી હતી. તેઓ હમેશાં ભક્તજનોની સેવામાં પોતાની લક્ષ્મીનો સદ્વ્યય કરતા હતા. ગોસ્વામીજીની પ્રસન્નતા માટે તેમને એક લાખ રૂપિયા આપવાનો ઠાકુરશ્રીએ સંકલ્પ કર્યો અને રામકુમાર વિદ્યારત્ન દ્વારા તેમણે ગોસ્વામીજીને કહેવડાવ્યું હતું કે “એક વાર યથાવકાશે માફ ધરપવિત્ર કરવા પધારો, એટલે હું આપની સેવા કરી કૃતાર્થ થાઉં.” વિદ્યારત્ન મહાશયની વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીની આંખમાં ઝળઝળીઆં આવી ગયાં અને મુખ લાલચોળ થઈ ગયું. તેમણે હાથ જોડી ભગવાનને પ્રણામ કરી, વિદ્યારત્ન મહાશયને કહ્યું કે “ઠાકુરશ્રીને કહેજો કે, જરૂરજોગું સદાય ભગવાન આપી રહે છે અને કશી ઓછપ પડતી નથી; એટલે અમારું તે પૈસાની જરૂર નથી. તમને ગમે તે ધર્મકાર્યમાં તે પૈસા વાપરી દેજો. મને લાગે છે કે, અમે જો પૈસાનો સંગ્રહ કરીએ તો અમારું અનિષ્ઠ થાય. વળી મોટા માણસોને ઘેર જતાં અમને ભય લાગે છે. અમે તો ભીખારી રહ્યા એટલે ગરીબ ગુરખાંના ઝુંપડામાંજ આનંદ માનીએ છીએ.” આ સાંભળી વિદ્યારત્ન મહાશય એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ. અને થોડી વાર બેસીને ગોસ્વામીજીને પ્રણામ કરી ચાલ્યા ગયા.

ત્યારપછી પોતાના ગુરુદેવના આદેશ પ્રમાણે ગોસ્વામીજીએ એક વર્ષસુધી મૌનવ્રત ધારણ કર્યું. પોતાની આંતરિક અવસ્થા યથાવત્ જાણવા અને ખીલવવા માટે શ્રેષ્ઠ સાધકો પ્રયોજન પ્રમાણે મૌનવ્રત પાળે છે. વળી એ સિવાય મૌન રહેવાનાં બીજાં પણ કારણ હોય છે. આ મૌનાવસ્થામાં ગોસ્વામી મહારાજને જે જે અનુભવો થતા તે તેઓ લખી લેતા હતા.

કોઈ કંઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તેને પણ કાગળમાંજ જવાબ લખી આપતા હતા. આ બધા પ્રશ્નોત્તરો તેમના શિષ્યો સંગ્રહી લેતા.

મૌનાવસ્થાદરમિયાન કલકત્તાની સાધારણ બ્રાહ્મસમાજ તરફથી જનરલ કમિટિના સભ્ય થવા વિષેનો આગ્રહભર્યો પત્ર તેમને મળ્યો હતો. તેનો જવાબ ગોસ્વામી મહારાજની ઇચ્છાનુસાર તેમના જમાઈએ લખી મોકલાવ્યો હતો. તે અહીં આપીએ છીએ:—

“હવે તે કોઈ મતસંગ્રહાયના નથી રહ્યા. જે સત્ય છે એજ એકમાત્ર ધર્મ છે. અનેક સંગ્રહાયોની અનેક પ્રકારની બાહ્યાંતર સાધન-પ્રણાલિકાઓ દ્વારા એ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. આ

હેતુ માટે યજ્ઞયાગ, માળા-તિલક, જટા, ભસ્મ, વ્રત અને ઉપવાસ વગેરે જે જે સાધનાઓ થાય છે તે સહાયક થાય છે; તેથીજ તેઓ બધા સંપ્રદાયમાં ભાગ લઈ શકે છે. એક સામાન્ય વિષય શીખવા પણ ખૂબ મહેનત ઉઠાવવી પડે છે, તો પછી ધર્મતત્ત્વ જાણવા માટે તો એથીયે વિશેષ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. તેમણે મૈના-વસ્થા ધારણ કરી છે, તીર્થયાત્રા પણ કરે છે, સર્વ ભૂતોમાં ભગવાનનો વાસ જાણી તે સર્વને નમસ્કાર કરે છે. વળી તે માને છે કે, કોઈ ખાસ કારણમાટે ભગવાન અવતાર પણ લઈ શકે છે. કારણ કે તે સર્વશક્તિમાન છે. બ્રાહ્મસમાજે તેમનો એવી સમજણ માટે બંધિષ્કાર કર્યો છે, એટલે તેઓ જાણાવે છે કે, હવે આપણે દ્વરજ રહેવું ઠીક છે.”

એ સમયે એક સુયોગ્ય બ્રાહ્મબંધુ શ્રીયુત ખ્યારીલાલ ઘોષે (જેઓ પાછળથી “મોની બાવા”ના નામથી ઓળખાતા હતા) ઝંકારનાથથી ગોસ્વામીજીને પોતાની સાધનદશા વર્ણવતો એક વિનંતિપત્ર લખ્યો હતો. પહેલાં એક વખત ગોસ્વામીજી બ્રાહ્મ-ધર્મનો પ્રચાર કરવા કાંબિ ગયા હતા, ત્યારે આ ખ્યારીલાલજી પણ તેમની સાથે હતા. ત્યાં એક સરોવરમાં ખીલેલું કમળ જોઈ કમલાસના શ્રીમહાલક્ષ્મીજીનો વિચાર આવતાં તેઓ ભાવા-વેશમાં આવી ગયા હતા. ગોસ્વામીજીની ભાવસમાધિનાં દર્શન પછી ખ્યારીબાબુને સંસારવ્યવહાર ખારો ઝેર જેવો થઈ પડ્યો અને નિર્જન વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યા હતા. ગોસ્વામીજીની પેઠે તેઓ પણ બ્રાહ્મસમાજના સંકુચિત વાડામાં વધુ વખત રહી શક્યા નહોતા. તેઓ અનેક તીર્થયાત્રા કરીને છેવટે ઝંકારનાથમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યા આદરી હતી; પરંતુ હજીસુધી તેમને કોઈ સિદ્ધ પુરુષને શોધી તેની સહાયતા લેવાની આવશ્યકતા સમજાઈ નહોતી. તેમના પત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે હતો:—“હું સાધનમાં ઠીક આગળ વધ્યો છું, આહાર પણ ઘટાડી દીધો છે, મૈન પણ રાખ્યું છે અને આસન પણ જીર્યું છે.....પરંતુ જે બ્રહ્મદર્શન માટે આ સર્વ આદર્યું છે, તેનો હજી કંઈજ પત્તો લાગતો નથી; માટે હવે તે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તેવો ઉપાય બતાવવા કૃપા કરો.....વગેરે.” ગોસ્વામીજીએ શ્રીમાન ખ્યારીબાબુને જે જવાબ લખ્યો હતો તે અત્રે આપીએ છીએ:—

“બ્રાહ્મધર્મની પ્રાપ્તિ માટે તમે ખુબ સાધના કરો છો પરંતુ

સિદ્ધવસ્થાને પામેલા સદ્ગુરુની સહાયતા સિવાય પરમાત્મદર્શનનો યથાધિકાર ઉપાય પ્રાપ્ત થતો નથી. પાંચ વર્ષના ધ્રુવજી પ્રભુ-સ્મરણ કરતા કરતા અશ્રુ સારતા હતા તે પણ નારદજીની સહાયને લીધે હતું. પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્તે અને ભગવાન ચૈતન્યદેવે પણ દીક્ષા લીધી હતી. આહારનિદ્રાદિનો સમૂળો ત્યાગ કરશો, મૌન રહેશો, ઇત્યાદિ કરવાથી લોકો ‘મહાત્મા’ કહી હાથ જોડશે; પરંતુ તેથી કંઈ મૂળ વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે નહિ. જો બ્રહ્મદર્શન કરવા ઇચ્છતા હો તો તો પૂર્વના બધા સંસ્કારોને દૂર કરો. સત્ય શું અને અસત્ય શું તે ખરા અર્થમાં તમે જાણતા નથી. હજીયે તમે તમારા લૌકિક પાંડિત્યનેજ સર્વશ્રેષ્ઠ માન્યા કરો છો; પણ જ્યારે સાચું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે ત્યારેજ પરમાત્મ સાક્ષાત્કાર થશે. એ પહેલાં સર્વ લૌકિક વાસનાનો અને અહંતામમતાનો તમારે ક્ષય કરવો જોઈશે અને ત્યારેજ બ્રહ્મદર્શન થશે. હાલની રીતે તો તમારી અંતરની વાસનાઓ ક્ષણભૂત થશે ખરી, પરંતુ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ નહિ થાય. એને માટે તો ઉપદેશ કરવા વગેરેની શુભ વાસનાનો પણ તમારે પૂરેપૂરો ત્યાગ કરવો પડશે. જ્યાંસુધી સહેજ પણ ઇચ્છા-વાસના-છે ત્યાંસુધી બ્રહ્મરૂપી મહાશક્તિ તમારાથી સો ગાઉ દૂર માનજો.

આપનો પત્ર વાંચી બહુ આનંદ થયો છે. પુરુષપ્રયત્નથી જેટલું થાય તેટલું તમે કરી ચૂક્યા છો. હવે પૂરા અનુભવી ગુરુ સિવાય તમારાથી આગળ વધી શકાય તેમ નથી.

ભગવાન દરેક કાર્ય નિયમપૂર્વક કરે છે. બહારનું તંત્ર જેમ નિયમ પ્રમાણે ચાલ્યાં કરે છે તેમ આંતર્જગત પણ નિયમ પ્રમાણેજ ચાલે છે. સિદ્ધાત્માની સહાય લીધા સિવાય બ્રહ્મદર્શન થતુંજ નથી, એ એક અચલ નિયમ છે હું તમને બહુ ચાહું છું તેથીજ આ લખ્યું છે.”

ત્યારપછી ગોસ્વામીજીનાં માતાજી સ્વર્ણમયીદેવી પરલોક સીધાવ્યાં. માતાજીના દેહત્યાગ પછી ગોસ્વામીજીએ યોગજીવન ગોસ્વામી પાસે માતાજીનું શ્રાદ્ધકાર્ય વિધિપુરઃસર કરાવ્યું. પોતે સંન્યાસી હોવાથી તેમનાથી શ્રાદ્ધવિધિ થઈ શકે તેમ નહોતું એટલે તેમણે માતાજીને ઉદ્દેશી ગંગાજળની ત્રણ અંજલિ આપી હતી.

શ્રાદ્ધને દિવસે ઘરની પાસેના એક મેદાનમાં પ્રસિદ્ધ કીર્તન-કાર શ્રીચુત મુકુન્દદાસનું કીર્તન યોજવામાં આવ્યું હતું. કીર્તન ચાલતું હતું તેવામાં ગોસ્વામી મહારાજ ભાવાવેશમાં આવી ગયા અને

“ હરેનામ હરેનામ હરેનામૈવ કેવલમ્ ।

કલૌ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥”

એ શ્લોક તથા ‘જય શચીનંદન ! જય શચીનંદન ! ઇત્યાદિ વચનો એવા ગંભીર ભાવથી અને ગદ્ગદ કંઠે વારંવાર બોલવા લાગ્યા કે શ્રોતાજનોનાં નેત્રમાંથી પણ આનંદાશ્રુ પડેવા લાગ્યાં. કીર્તન સમાપ્ત થયા પછી ગ્રાહાણોને, વૈષ્ણવોને તેમજ દીનદુઃખી-ઓને ભાવપૂર્વક જમાડવામાં આવ્યા હતા.

માતાજીની શ્રાદ્ધક્રિયા કરી લીધા પછી ગોસ્વામી મહારાજ ઢાકા ગયા, અને ત્યાં થોડો વખત રહી પાછા કલકત્તા આવ્યા હતા.

તે દરમિયાન એક દિવસ શ્રીયુત રામચંદ્ર દત્ત મહાશયના આગ્રહથી, ગોસ્વામીજી કાંકુરગાછિના યોગોદ્યાનમાં શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસદેવના વાર્ષિક ઉત્સવમાં ભાગ લેવા ગયા હતા. ગોસ્વામીજીના પધારવાથી સૌનો આનંદ માતો નહોતો અને ઉત્સવ પણ સારો થયો હતો. પરમહંસદેવ હયાત હતા ત્યારે પણ ગોસ્વામીજી પ્રસંગોપાત આનંદોત્સવોમાં ભાગ લેતા હતા, કેટલીક વાર તો શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામી તથા હરિનારાયણ બાબુ તેમજ બીજા શિષ્યો પણ તેમની સાથે સાથે જતા હતા. એક વખત ગોસ્વામીજી તથા પરમહંસદેવની કોઈ અદ્ભુત ભાવાવસ્થા થઈ હતી તેનું વર્ણન કરવું એ તો અમારી શક્તિની બહાર છે. પ્રથમ તો તેઓ બન્ને ‘હરિ’નામના સિંહનાદવડે દશે દિશાઓ ગબવવા લાગ્યા. પછી થોડી વારે ભાવાવેશ વધવાથી તેઓ આસન ઉપર ઉભા થઈ ગયા અને ઉંચા હાથ કરી ‘હરિબોલ’ ‘હરિબોલ’ કરતા કરતા સામસામા નાચવા લાગ્યા. નાચતા નાચતા તેઓ એક-બીજાને ભેટી પડ્યા. આ પ્રમાણે ભાવાવેશમાં તેઓ અનેક વાર પરસ્પર ભેટતા હતા. x

ગોસ્વામીજી ક્યારેય પણ કોઈ શિષ્યની સ્વતંત્રતા ઉપર આક્રમણ કરતા નહિ. જ્યારે કંઈ મતભેદ પડે ત્યારે પણ તેમના તરફ જેટલી સહાનુભૂતિ બતાવી શકાય તેટલી બતાવતા હતા. તેમના જીવનની સામાન્ય ઘટનાઓમાં પણ એ પરતુ જણાઈ આવતી હતી. એક વાર નિત્યપાઠને સમયે કેટલાક શિષ્યો નીચેના ઓરડામાં મોટે અવાજે વાદવિવાદ કરી રહ્યા હતા. આ ગડબડ સાંભળી તેમણે પૂછ્યું કે “આ શાથી ગડબડ થાય છે ?” એ વખતે

x શ્રીયુત હરિનારાયણ રાય મહાશયના ત્રિવરણ ઉપરથી.

શ્રીયુત મનોરંજન ગુહ તથા સ્વામી દેવપ્રસાદ (પૂર્વાશ્રમના દેવેન્દ્ર-નાથ ચક્રવર્તી) તેમની પાસે બેઠા હતા. સ્વામીજી નીચે જઈ બેઠા આવ્યા અને કહ્યું કે “હું તેમને ગડબડ ન કરવાનું કહી આવ્યો છું.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “મેં કંઈ તમને ગડબડ બંધ કરી આવવાનું નહોતું કહ્યું; મારે તો માત્ર કારણ જ જણવું હતું.”

શિષ્યો સાથે ગોસ્વામીજીને કેવો સ્નેહભર્યો સંબંધ હતો તથા તેઓ માનવમાત્રને કેટલા બધા આહતા હતા તે અત્રે જણાવેલી કેટલીક ઘટનાઓ ઉપરથી જોઈ શકાશે.

એક વાર શિયાળામાં ગોસ્વામીજી કાકિના ગયા હતા. ત્યાં એક દિવસ તેઓ આસને બેઠા બેઠા ધૂજવા લાગ્યા. પાસે બેઠેલા સેવકોએ કારણ પૂછતાં તેમને ગોસ્વામીજીએ રસ્તામાંના એક બાળકને ટાઢથી ધૂજતું બતાવ્યું અને તેને પોતાનું ઉપવસ્ત્ર આઢાડવા કહ્યું. ગોસ્વામીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે તે બાળકને વસ્ત્ર આઢાડ્યું એટલે તે ધૂજતું બંધ થયું અને ગોસ્વામીજીની પણ ધૂજરી બંધ થઈ ગઈ. પ્રયાગ, ઢાકા, કલકત્તા વગેરે સ્થળોએ આવી તો અનેક ઘટનાઓ બનેલી તેમના શિષ્યોએ જોઈ હતી.

સાચા ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ કેવો નૈસર્ગિક અને મધુર હોય છે તથા ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્યોપ્રત્યે કેવી દૃષ્ટિ રાખતા હતા, તેનાંચેની કેટલીક ઘટનાઓ ઉપરથી સારી રીતે સમજાશે.

એક વખતે ગોસ્વામીજીના શિષ્ય શ્રીયુત શ્યામાકાંત ચટ્ટોપાધ્યાયે તેમને પૂછ્યું કે “આપની પાસે મને સંકેત કેમ રહ્યા કરે છે?” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “પોતાને જેમ પાપી માનો છો તેમજ મને પણ માનો એટલે સંકેત ટળી જશે. નંદ-યશોદા ગોપાલકૃષ્ણને સામાન્ય મનુષ્ય સમજતાં હતાં તેવો મને પણ તમે સામાન્ય મનુષ્ય સમજો એટલે સંકેતનું કારણ નહિ રહે.”

એક વાર ગોસ્વામીજી તથા તેમના શિષ્યો બેઠા હતા, ત્યારે એક અપરિચિત માણસે આવી પૂછ્યું કે “આ બધા આપના શિષ્યો છે કે?” તેના જવાબમાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “ભાઈ! અમે તો બધા બંધુઓ છીએ, સૌ ધર્મार्થી હોવાથી સાથે રહીએ છીએ.” બીજી વાર પછી તે માણસ જતો રહ્યો એટલે ગોસ્વામીજી-એ કહ્યું કે “એક ભગવાનજીના સાચા ગુરુ છે. આપણે સૌ

તેમનાજ શિષ્યો છીએ. તે કોઈનો ગુરુતરીકે ઉપદેશ કરી લે તેથી જો તે અમ માને કે ‘હું ગુરુ છું’ અને આ બધા મારા

શિષ્યો છે' તો તો તેનું અધઃપતનજ થવાનું.”

એક વાર ગોસ્વામીજી નગેંદ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયને સાથે લઈ મુર્શિદાબાદના એક ઉત્સવમાં ગયા હતા. ત્યાં હજી સવાર ન થઈ ત્યાં તો ગોસ્વામી મહારાજ પથારીમાંથી ઉઠી દૂધ ગરમ કરવા લાગ્યા. નગેંદ્રબાબુએ ઉંઘમાંથી જાગી ગોસ્વામીજીને દૂધ ગરમ કરતા જોઈ તેમને પૂછ્યું કે “મહારાજજી ! પરોઢીઆમાં આ બધી શી ધમાલ આદરી છે ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “તમારે ઉંઘમાંથી ઉઠતાંવેંતજ દૂધ પીવાનો અભ્યાસ છે, તેથી અહીં પણ જો તમને જાગતાંની સાથે દૂધ તૈયાર મળે તો બહુ આનંદ થશે, એમ ધારીને હું આપને માટે તેની તૈયારી કરું છું.” સ્નેહીજનો સાથેનો તેમનો આવો અલૌકિક સ્નેહ હતો. પુરીધામમાં જ્યારે ગોસ્વામીજી-એ દેહ છોડ્યો ત્યારે તેમણે બધા સ્નેહીઓને તે સમાચાર તારથી પહોંચાડવા યોગજીવન ગોસ્વામીને આદેશ કર્યો હતો તથા સૌના આશીર્વાદ માગ્યા હતા. તે સ્નેહીજનો પણ તે સમાચાર સાંભળી પુરી-ધામમાં તેમના સમાધિમંદિરમાં સ્મરણાંજલિ આપવા ગયા હતા.

ગોસ્વામી મહારાજ શાંતિપુર રહેતા હતા, ત્યારે એક વાર તેમના એક શિષ્ય શ્રીયુત મહેંદ્રનાથ મિત્રને તેમની પાસેથી શ્રીમદ્ભાગવતની કથા સાંભળવાની ઇચ્છા થઈ; તેથી ગોસ્વામી મહારાજ તેમને કથા સાંભળાવવા લાગ્યા. પરંતુ કથા સાંભળતાં સાંભળતાં મહેંદ્રબાબુ તો ઉંઘી ગયા ! ઉનાળાને લઈને તેમનું શરીર પરસેવાથી ભિંજાઈ ગયું હતું. આ જોઈ ગોસ્વામી મહારાજ પાઠ બંધ રાખી જ્યાંસુધી મિત્ર મહાશય ઉંઘતા રહ્યા ત્યાંસુધી તેમણે પંખાવડે પવન નાખ્યા કર્યો.

ગોસ્વામીજી કલકત્તામાં રહેતા હતા ત્યારે તેમના એક શિષ્ય શ્રીધર ઘોષ ત્રિદોષ જ્વરથી પટકાઈ પડ્યા. આ ભયંકર વ્યાધિ જોઈ તેમનાં સંબંધીજનો મુંઝાઈ પડ્યાં. તેઓએ ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “શ્રીધરને કોઈ દવાખાનામાં લઈ જઈએ તો ઠીક.” આ વાત સાંભળી તેમને બહુ દુઃખ લાગ્યું. તેમણે કહ્યું કે “આ શું બોલો છો ? એમ બનેજ કેમ ? આ શાંતિના (પોતાનાં પુત્રીના) કોઈ બાળકને એવો રોગ શ્રેયો હોય તો આમ કહો ખરાં કે ?” ગોસ્વામીજીનો આવો અભિપ્રાય જાણી સંબંધીજનોએ પૂછ્યું કે “ત્યારે એની સેવા-શુશ્રૂષા કેણુ કરશે ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હું કરીશ.” આ પ્રમાણે કહી તરતજ

શ્રીધર માટે તેમણે જૂદા ચોરડાની તેમજ દવા વગેરેની વ્યવસ્થા કરી અને તેને સંપૂર્ણ આરામ થયો ત્યાંસુધી તેની સંભાળ લેતા રહ્યા. ગોસ્વામી મહારાજના એક બીજા શિષ્ય શ્રીચુત શારદાકાંત બંદોપાધ્યાયે પણ શ્રીધર બાબુની ખરા ભાવથી સેવા કરી હતી. આથી શુરુદેવ તેમના પર બહુજ પ્રસન્ન થયા હતા.

કલકત્તાનિવાસ દરમિયાન ગોસ્વામીજીના એક શિષ્ય હમેશાં ચાલતા ગંગાસ્નાન કરવા જતા હતા અને પાછા આવે ત્યારે થાક્યા પાક્યા હોય તેથી ભંડારમાં જઈ કંઈક ખાઈ લેતા હતા; પરંતુ એક દિવસ તેમને એક સેવકે ભંડારમાંથી ભોજન લેતા અટકાવ્યા. આ વાતની ગોસ્વામીજીને ખબર પડી એટલે તેમણે તેમને એકાંતમાં બોલાવી કહ્યું કે “જુઓ, મારી પુસ્તક રાખવાની પેટી છે, તેની નીચે હું રોજ તમારે માટે પ્રસાદ રાખી મૂકીશ. તમે જ્યાંસુધી અહીં રહો, ત્યાંસુધી રોજ પેટીનીચેથી પ્રસાદ લઈને ખાજો.”

એક બે ચંચળ પ્રકૃતિવાળા શિષ્યો આશ્રમમાં ઘણી વાર ધાંધલ કરી મૂકતા હતા. નજીવા કારણ માટે તેઓ અનેક વાર એકબીજાની સાથે ઝગડો કરતા હતા. આથી એક માણસે ગોસ્વામી મહારાજને પૂછ્યું કે “આવાઓને તમે આશ્રમમાં શામાટે પડયા રહેવા દો છો? તેઓ વારંવાર ઉપાધિ કર્યા કરે તે કરતાં તેમને અહીંથી રજા આપવામાં શું ખોટું?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “એમને કંઈ મહાપુરુષો જાણી આશ્રમમાં નથી રાખ્યા. એમની પ્રકૃતિજ એવી છે કે એમને કોઈ પણ સંઘરે એમ નથી. પરંતુ હું પણ તેમને ન રહેવા દઉં, તો પછી તે બિચારા જાય ક્યાં? તેથીજ મેં તેમને અહીં રહેવા દીધા છે.”

ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્યોને પ્રસંગોપાત કેવા પત્રો લખતા હતા તે દર્શાવવા તેમનો એક પત્ર અહીં આપીએ છીએ.

॥ ૐ હરિઃ ॥

સ્નેહપૂર્વક વંદન—

આપનો પત્ર વાંચી આનંદ થયો છે. આપનો પહેલો પત્ર મને મળ્યો નથી. નિષ્ઠાપૂર્વક સાધન કરશો તો જરૂર તેનું ફળ મળશે. સાધના કરશો તોજ ધર્મ તમારા જીવનમાં ઉતારી શકાશે, અને માત્ર મોઢાની વાતોનો વિષય નહિ રહે. સાધનામાં આગળ વધશો એટલે કોઈ પણ બાબત શ્રદ્ધા કે અનુમાનથી માની લેવાની નહિ વિ. ૨૦

રહે. સર્વ બાળતોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે.

પત્ર લખો કે ન લખો તેમાં કંઈ વાંધો નથી. જેઓ સાધનામાં મગ્યા રહે છે તેઓ હમેશાં મારી સાથેજ છે. હાલ તો ઢાકામાં છું. તરતમાં કોઈ ખીજે સ્થળે જવું પડે એમ લાગતું નથી. ઇતિ.

શુભાકાંક્ષી

વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી

સ્ત્રીજાતિપ્રત્યે ગોસ્વામી મહારાજને કેવો નિર્દોષ અને વિશુદ્ધ ભાવ હતો તે નીચેની ઘટનાપરથી જોઈ શકાશે.

એક વાર ગોસ્વામીજી પોતાનાં ધર્મપત્ની સાથે એકાંતમાં હતા. ત્યારે તે જાણે જગજગનની મહામાયા હોય એવો ભાવ તેમના મનમાં આવી ગયો. તરતજ તેઓ તેમના ચરણમાં આજો-ટવા લાગ્યા અને વારંવાર હંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. જેમને પોતાની સ્ત્રીપ્રત્યે પણ આવો જગજગનની મહામાયાનો વિશુદ્ધ ભાવ આવી શકતો હોય, તેમને અન્ય સ્ત્રીઓપ્રત્યે તેવો ભાવ રહે તેમાં કહેવુંજ શું ?

સ્ત્રીજાતિપ્રત્યેની ફરજ વિષે ગોસ્વામીજી નીચે પ્રમાણે ઉપ-દેશ આપતા હતા:—

“સ્ત્રીજાતિપ્રત્યે હમેશાં માતૃભાવ અને ભગિનીભાવ રાખો. નારીજાતિનું જેટલું સન્માન કરશો, તેટલા વિશેષ પવિત્ર થશો. જેના તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોઈએ તેનાપ્રત્યે કુદૃષ્ટિ તો થતીજ નથી. “સ્ત્રીઓને માન આપો” એમ કહેવામાં આવે છે ત્યારે ઘણા-ખરા હસવા લાગે છે; પરંતુ ખચિત માનજો કે, જ્યાં પણ સ્ત્રીઓનું ઠીક ઠીક સન્માન જળવાય છે ત્યાંજ વીર પુરુષો વિશેષ જન્મે છે. અંગ્રેજો પણ સ્ત્રીજાતિનું સાડું સન્માન જળવીને જગતના સ્વામી બન્યા છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે ‘જ્યાં નારીજાતિનું સન્માન થાય છે ત્યાં દેવતાઓ રમણ કરે છે.’ હવે નારીજાતિનું સન્માન કર્યા વિના છુટકોજ નથી, નહિ તો આ દેશનું કદી પણ કલ્યાણ થવાનું નથી. એક મહાસતીના-દ્રૌપદીના અપમાનનું કૃળ ભારતવર્ષ આજસુધી ભોગવી રહ્યું છે !”

દેશને ખાતર ગોસ્વામી મહારાજનું અંતર કેવું રડી ઉઠતું તેમજ ભારતવાસીઓનું ઐહિક તથા પારલૌકિક કલ્યાણ કેમ થાય ? તેની તેમને કેટલી બધી ચિંતા રહ્યા કરતી તે નીચેના કેટલાક પ્રસંગો ઉપરથી જણાઈ આવશે.

હિમાલયની યાત્રાદરમિયાન ગોસ્વામીજીને એક મહાપુરુષનાં દર્શન થયાં, ત્યારે પૂછ્યું હતું કે “આ દેશના લોકો દિનપ્રતિદિન દુઃખમાં ડૂબતા જાય છે, એમરે દુઃખ-હારિદ્રનુંજ સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું જાય છે; એવી સ્થિતિમાં તેમનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય ?” મહાપુરુષે જવાબ આપ્યો કે “બ્રહ્મચર્ય અને સત્યના પાલનથી સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ થશે.” ત્યારપછી એક વાર ગોસ્વામી મહારાજે દાર્શનિક પંડિત શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ શીલને કહ્યું હતું કે “આપણા દેશના શિક્ષકો પોતાના શિષ્યોને પ્રેમથી જીતી લઈ બ્રહ્મચર્ય અને સત્યનું પાલન, એ બે વસ્તુઓ તેમને પાઠ દે તોજ દેશનું સાચું કલ્યાણ થાય.”

એક વાર ગોસ્વામી મહારાજ કલકત્તા પાસે થેપાડા ગામમાં પોતાના શિષ્યો શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય તથા દેવેન્દ્રનાથ સામંત વગેરે સાથે કીર્તનના આનંદમાં મસ્ત હતા. એવામાં જાણે કંઈક જોવામાં આવ્યું હોય તેમ અકસ્માત્ ભાવાવેશ ઉભરાઈ આવ્યો અને અશ્રુપાતથી વક્ષઃસ્થળ ભિંજાઈ ગયું. આકાશ સામું જોઈ તેઓ ભાવાવેશમાંજ કંઈક ગણગણતા હતા. આ જોઈ સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. થોડી વાર પછી તેમને ભાવસમાધિ ઉતરી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “આજે એક વાતની તો ચિંતા ટળી ગઈ.” આ સાંભળી નગેન્દ્ર બાબુએ આશ્ચર્યસહિત પૂછ્યું કે “આપને કંઈ વાંધો ન હોય તો આજે આપને જે કંઈ અનુભવ થયો હોય તે અમને કહેવા કૃપા કરો.” ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું:—“આ દેશની દુર્દશા જોઈ બધા મહાપુરુષો ભેળા થઈને, તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરતા હતા. એવામાં ભગવાને તેમને પોતાના તેજોમય સ્વરૂપનાં દર્શન આપ્યાં. આવો ઉજ્જવળ પ્રકાશ તો મેં ક્યારે પણ જોયો નહોતો. તેમના અસાધારણ તેજથી સૂર્યચંદ્રાદિ વિશેષપણે પ્રકાશી ઉઠ્યા, પર્વતો ડોલવા લાગ્યા અને સમુદ્રો ઉછળવા લાગ્યા. એ દિવ્ય દર્શન કરીને કોઈ કોઈ તો મૂર્ચ્છિત થઈ ગયા, કોઈ ભાવાવેશમાં નૃત્ય કરવા લાગ્યા અને કોઈ કોઈ તો ઉંચે સાદે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. છેવટે ભગવાન તેમની પ્રાર્થના સ્વીકારી અંતર્ધાન થઈ ગયા.”*

જીવોનાં દુઃખ જોઈ ગોસ્વામીજીનો અંતરાત્મા રડી ઉઠતો અને તેમનું હૃદય કંપી ઉઠતું હતું. શુરુકૃપાથી પોતાને જે દિવ્ય

* શ્રીયુત શારદાકાંત બંદોપાધ્યાયની તોંધપોથી ઉપરથી.

બ્રહ્માનંદનો લાભ મળ્યો હતો તે દિવ્ય બ્રહ્માનંદની લહાણી કરી, ગોસ્વામીજી ત્રિતાપઅસ્ત જીવોને શાંતિ આપતા હતા. એક દિવસ પ્રસંગોપાત ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “પોતાની વહાલી સ્ત્રીનું દાન કરવાની કેઈને હિંમત થાય નહિ. પોતાની પ્રિયતમાને તો સૌ આદરપૂર્વક પ્રાણની પેઠે સાચવે-સંભાળે છે, તેમ સાધુ મહાત્માઓ સાધનાદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી અમૂલ્ય સંપત્તિને સાચવીજ રાખે છે-તેનું કેઈને દાન કરતા નથી.” એક શિષ્યે પૂછ્યું કે “મહારાજ ! તોપછી આ દેવદુર્લભ વસ્તુની-બ્રહ્માનંદની-જ્યાં ત્યાં લહાણી શા સારૂ કર્યા કરો છો ?”

ગોસ્વામી મહારાજે જવાબ આપ્યો:-“ભાઈ ! આ ત્રિવિધ તાપથી તપી રહેલા જગતની વ્યથા મને સુખની નિદ્રા લેવા દેતી નથી, એટલે આથી લોકકલ્યાણ સધાય છે એમ માનીનેજ યથા-શક્ય સ્વધર્મ બજાવ્યે જાઉં છું.”

પ્રકરણ સોઝમું

પ્રયાગધામનો કુંભમેળો

યાગ ધામના કુંભમેળામાં ભાગ લેવા માટે, ગોસ્વામી મહારાજ ઘણા શિષ્યો સાથે કલકત્તાથી જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં શોણપુરના હરિહર સત્રના મેળાનાં દર્શન કરવા સૌ બાંકિપુર ઉતર્યા અને પછી પોષ માસમાં પ્રયાગ ધામમાં આવી પહોંચ્યા. અહીં પુણ્યસલિલા ગંગા તથા યમુનાજીનો સંગમ થાય છે. અને ગુપ્તરૂપે સરસ્વતી પણ આવી મળતી હોવાથી, તે સ્થાનને 'ત્રિવેણી-સંગમ' કહેવાય છે. ભારતવર્ષનો આઘંત ઇતિહાસ, વેદ, વેદાંગ, પંડરશન, સ્મૃતિઓ, કાવ્ય, પુરાણ, ગણિત, વિજ્ઞાન, શિલ્પ, વાણિજ્ય, યોગયજ્ઞ, ધ્યાનધારણા, શૌર્યવીર્ય, સ્વાધીનતા-એ બધાની સ્મૃતિ આ ત્રિવેણી-સંગમમાં એકત્ર થયેલી છે.

વનવાસમાં શ્રીરામચંદ્ર લક્ષ્મણ તથા જાનકીજી ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યાં હતાં, તે આશ્રમ અહીંજ હતો. પ્રાચીન-કાળમાં પણ ઋષિમુનિઓ મકરસંક્રાંતિપર એ ભરદ્વાજ ઋષિના આશ્રમમાં એકત્ર થતા હતા. શ્રીગૌરાંગ પ્રભુએ શ્રીરૂપ ગોસ્વામીને દશાશ્વમેધ ઘાટે દીક્ષા આપી હતી. આવી અનેક પુણ્ય સ્મૃતિઓથી ભરપૂર પ્રયાગરાજમાં કુંભમેળો હતો.

ગંગાજીની પશ્ચિમબાજુએ અલ્હાબાદ અને પૂર્વ બાજુએ ઝુંસી આવેલું છે. તેના મધ્ય ભાગમાં એક નાના દ્વીપ જેવું રેતીનું મેદાન આવેલું છે. તેની અને ઝુંસીની વચ્ચે ગંગાપ્રવાહ વહેતો હતો. અલ્હાબાદથી આ દ્વીપમાં જવા માટે તેમજ ત્યાંથી ઝુંસી જવા માટે એક મોટો પૂલ બાંધેલો હતો. ઘણા ખરા સંત સાધુઓ એ બેટમાંજ રહેતા હતા. કેટલાક ઝુંસીમાં પણ રહેતા હતા.

સાધારણ રીતે માઘમાસમાં તો દરવર્ષે પ્રયાગમાં 'માઘ મેળો'

ભરાય છે; પરંતુ આ વર્ષે કુંભમેળો હોવાથી ઘણા લોકો એકઠા થયા હતા. કંઈ નહિ તો દશેક લાખ માણસો આવ્યા હશે. આટલા બધા લોકો આમ શામાટે એકઠા થયા હશે? આટલી બધી માનવ-મેદનીને ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરાઈ સંતસમાગમ, પુણ્યસ્મરણ અને કથાકીર્તનાદિરૂપે ધર્મલાભ લેવાની ભાવનાથી એકત્ર થતી જોઈએ છીએ ત્યારે તો એ લોકસંગ્રહની દૃષ્ટિએ સ્વજીવન જીવી ગયેલા અને આવાં ઉત્તમ સંમેલનો યોજી ગયેલા પુણ્યાત્માઓને સહજે વંદન થઈ જાય છે. કેાઈ પર્ણકુટિઓમાં, કેાઈ તંબુઓમાં, કેાઈ છત્રીઓ નીચે તો કેાઈ વળી ખુલ્લા સ્થાનમાં, એમ અનેક સંત સાધુઓ વસતા હતા. પુરાણોમાં જે નૈમિષારણ્યમાં ભરાયેલી ઋષિમુનિઓની સલાનું વર્ણન આવે છે તેને મળતોજ આ કુંભ-મેળાનો દેખાવ લાગતો હતો.*

ગોસ્વામી મહારાજ જ્યારે પોતાના શિષ્યો સાથે હરિના-મનું મધુર ગાન ગાતા ગાતા મેળાના વચલા ભાગમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તો કેાઈ દિવ્ય મહાભાવનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ગોસ્વામી મહારાજ જ્યારે મહાભાવમાં મતવાલા બની હાથ ઉંચા કરી નાચતા નાચતા કીર્તન કરતા ત્યારે તો જાણે આ પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગજ ઉતરી આવ્યું હોય એમ લાગતું હતું. અનેક સંપ્રદાયના સાધુસંન્યાસીઓ આ નવા મહાપુરુષને આશ્ચર્ય-પૂર્વક જોતા હતા અને આમ ભીડ એટલી બધી વધી ગઈ કે તે વખતે ગોસ્વામી મહારાજને સંભાળવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. થોડેક દૂર ચાલ્યા એટલે એક મહાતેજોમય અને પહાડી શરીર-વાળા મહાત્મા ટોળામાંથી માર્ગ કરી ગોસ્વામીજી પાસે આવ્યા અને તેમને પ્રેમાલિંગન કયું. પ્રેમાલિંગન કરતાંજ તે મહાપુરુષમાં અશ્રુ, રોમાંચ વગેરેના રૂપમાં મહાભાવનો ઉદય થયો. અને વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ થયું કે તે મહાત્મા, થોડીજ વારમાં ક્યાંના ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા. કીર્તન કરતાં કરતાં ગોસ્વામીજી તંબુએ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વિશ્રાંતિ કર્યા બાદ એક ભક્તજને તે અપરિચિત મહાત્માની વાત પૂછતાં ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “તેઓ તો મારા ગુરુદેવ પરમહંસ બાબાજી હતા. તમને સૌને દર્શન દેવા આજે શુભવેશે પધાર્યા હતા.”

આશ્રમના ઉપયોગ માટે ગોસ્વામીજીને, ગ્વાલિયર રાજ્યના એક વખતના દિવાન સર દિનકરરાવ બહાદુરે એક મોટો તાંબુ આપ્યો હતો. આ તાંબુના પ્રવેશદ્વારમાં:—

“હરેનામ હરેનામ હરેનામૈવ કેવલમ્ ।

કલૌનાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥”

આ શ્લોક મોટા અક્ષરે લખવામાં આવ્યો હતો, અને અંદરના એક ભાગમાં “શ્રીગૌર-નિતાઈ”ની મૃણમય પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી.

એક દિવસ આ મૂર્તિ પાસે કીર્તન થતું હતું ત્યારે ગોસ્વામીજીના એક શિષ્ય શ્રીયુત મહાવિષ્ણુ જ્યોતિ મહાશયે એક સ્વરચિત ગાન ગાવા માંડ્યું. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

“હે ભાઈઓ! આજ હરિકીર્તનમાં આવવા સૌ તૈયાર થઈ જાઓ! હે જગજગનો! અમૃતમય હરિનામના મધુરતાનમાં મસ્ત-ગાંડાતુર બની જાઓ. આ તીર્થરાજ પ્રયાગધામ છે, ગંગા-યમુનાનો સંગમ છે, શ્રીગુરુગોવિંદસિંહ પણ સન્મુખ બિરાજે છે, અહો! આથી બીજો સરસ સુયોગ કયારે મળવાનો છે? પ્રેમાનંદમાં બંને હાથ ઉંચા કરી “દીનબંધુ”નું આવાહન કરો. તેને વ્યાકુળ ચિત્તે બોલાવવાથી—તેનું સ્મરણમનન કરવાથી તે સહાય આપ્યા સિવાય રહી શકતો નથી. તેનું નામજ ‘દીનબંધુ’ છે અને સાચેજ તે દીનદુઃખીઓનો બંધુ છે. અહો! ત્રિવિધ તાપથી તપી રહેલા માનવીને એ પતિતપાવનજ એકમાત્ર આધાર અને આશ્રયસ્થાન છે. ગોપ બાળકો તેમને ગદ્ગદ કંઠે બોલાવતા ત્યારે તરતજ તે ગોપાલ પ્રભુ તેમને દર્શન દેતા હતા. અસુરકુળમાં પ્રહ્લાદજી પણ એજ પ્રમાણે શ્રીહરિનામમાં મસ્ત બન્યા હતા. એ તારકખંડ શ્રી હરિનામના પ્રતાપેજ તેઓ જળ, અગ્નિ, અને પહાડ પરથી ફેંકાવા છતાં જીવતા રહ્યા હતા. હે ભાઈ! તમે પણ એકવાર ગદ્ગદ કંઠે સાશ્વ નયને અને ભાવભીને હૃદયે એ દીનબંધુને બોલાવો. નાશવંત વિષયોને બદલે શ્રીહરિચરણમાં પ્રીતિ કરો. હમેશાં તે સ્ત્રિચદાનંદ પ્રભુનુંજ સ્મરણ, મનન અને ચિંતન કરો. શત્રુ-મિત્ર અને માન-અપમાનમાં સમતા લાવીને પોતાને તૃપ્તથી પણ હલકા માનતા થકા મન અને પ્રાણુજોડીને હરિસમાં મસ્ત બની જાઓ.”

ગોસ્વામી મહારાજ હમેશાં સવારે—અથવા કોઈ વખતે સાંજે પણ—પોતાના શિષ્યો સાથે કુંભમેળામાં આવેલા સંત મહાત્મા-

ઓનાં દર્શન કરવા નીકળતા હતા. એ વખતે તેઓ જે રસ્તે થઈને જતા ત્યાં સાધુઓની ભીડ જામતી અને તેમનાં દર્શન થતાંની સાથે તેઓ સર્વ “હરિઓલ”નો ધ્વનિ કરતા હતા. ગોસ્વામીજી દર્શન કરતાં કરતાં કોઈ ચોગ્ય સાધુના આશ્રમમાં કેટલીક વાર બેસતા અને પ્રસંગોપાત બહુ વિનીત ભાવે શાસ્ત્રચર્ચા પણ કરતા હતા. તેમની વિનય-નમ્ર વાણીથી, અસાધારણ વિદ્વત્તાથી અને જ્ઞાનગર્ભ ઉપદેશથી સાધુજનો બહુજ પ્રસન્ન થતા હતા.

બંગાળી લોકો મઝ્છી ખાય છે તેથી સામાન્યપણે સાધુ સંન્યાસીઓ તેમનાતરફ ધૂણાની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલાક તો તેમને ધર્મ-કર્મવિનાના માની બેઠા હતા. પરંતુ ગોસ્વામીજી તથા તેમના શિષ્યમંડળના એક માસપર્યંતના સહવાસથી ઘણા સાધુ સંન્યાસીઓનો ઉપરોક્ત અભિપ્રાય બદલાઈ ગયો હતો. કેટલાક તો તેમના શુદ્ધ આચારવિચારથી તેમજ અનન્ય પ્રેમલક્ષણા લક્ષિતથી તેમનાપ્રત્યે આદરભાવ રાખતા થયા હતા. હવે તો અનેક મહંતો પણ ગોસ્વામીજીને એક મહાપુરુષ-તરીકે માનતા અને સાધુસભામાં પણ ઉચ્ચ આસન આપતા. મહાત્મા કાઠીઆ બાવા કહેતા કે:—“ગોસ્વામી મહારાજ તો અદ્વિતીય મહાલકત છે.”

ગોરખપુરના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્મા ગંભીરનાથને પણ ગોસ્વામીજી પ્રત્યે બહુ સદ્ભાવ હતો. તેઓ કહેતા કે “એમના જેવા પવિત્ર અને સાચા પ્રેમી સાધુ બહુજ દુર્લભ છે.” મહાત્મા દયાળદાસે એક વાર ગોસ્વામીજીના શિષ્યને કહ્યું હતું કે ‘હવે એ બંગાળી બાવાજીનાં (ગોસ્વામીજીનાં) મને ક્યાં દર્શન થઈ શકશે?’ ખાસ કરીને તેમને ગોસ્વામીજીનું અને તેમના શિષ્યમંડળનું સંકીર્તન સાંભળવું બહુજ ગમતું હતું. મહાત્મા છોટા કાઠીઆ બાવા પણ ગોસ્વામીજી પાસે અનેક વાર આવી ધર્મચર્ચા કરતા હતા. અને મુકામે જતા ત્યારે જુદા પડવા માટે તેમને અત્યંત વેદના થતી. મહાત્મા નરસિંહદાસ યાને પહાડી બાવાને પણ ગોસ્વામી મહારાજપ્રત્યે એટલી બધી શ્રદ્ધાલક્ષિત હતી કે તેઓ ગોસ્વામીજીએ દેહ છોડ્યા પછી ઘણા વખત સુધી પુરી ધામમાં તેમના સમાધિ-મંદિરમાં રહ્યા હતા.

મહાત્મા અબ્દુનદાસ તો હમેશાં ઘણું ખર્ચ ગોસ્વામી મહારાજ પાસેજ રહેતા હતા. કેટલીક વાર તો તેઓશ્રી ભાવાવેશમાં

આવી જઈ તેમના સામું અનિમેષ નેત્રે જોઈ રહેતા હતા અને તેમને શ્રીરામચંદ્રજી જેવા જાણી તેમની પાસે શ્રીરામરક્ષાસ્તોત્રનો પાઠ કરતા હતા. ક્યારેક વળી હાથ હલાવી તેમની આરતિ પણ ઉતારતા હતા અને ઉંચે સાદે પોકારતા હતા કે “હે ભાઈઓ ! જોતા નથી શું ? મહારાજ તો સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ ચૈતન્ય મહાપ્રભુ છે. એમણે ખંગાળમાં ચૈતન્ય આણ્યું છે. મેં તો ઘણાંયે કુંભની યાત્રા કરી પરંતુ આજ મહારાજનાં દર્શનથી બધી યાત્રાઓ સફળ થઈ છે.” મહાત્મા અર્જુનદાસજી જ્યારે ગોસ્વામીજીનું સંકીર્તન થતું હતું, ત્યારે ઘણી વાર કીર્તનમંડળની આગળ આગળ નાચતા ચાલતા હતા. ક્યારેક હાથ જોડીને સૌને નમન કરતા ઉભા રહેતા તો ક્યારેક સૌની પાછળ રહેતા હતા. ગોસ્વામીજીની આપેલી પ્રસાદી તેઓ બહુ ભાવથી જમતા હતા અને કેાઈ વાર તેમની ચરણરજ માથે ચઢાવતા તો કેાઈ વાર આજે શરીરે ઝોળતા હતા. એક વાર તેમણે સર્વ સાધુઓનું ચરણામૃત એકત્ર કરી રાખ્યું હતું તેમાંથી થોડું પી જઈ બાકીનું સાચવી રાખ્યું હતું. ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“ મહારાજ ! ચરણામૃત સંઘર્યું છે તે શું એકલાજ પી જશો ?” આ સાંભળી મહાત્મા અર્જુનદાસ તો શરમાઈ ગયા અને તત્કાળ તે ચરણામૃત ગોસ્વામીજીને આપી દીધું. ગોસ્વામીજીએ તે ચરણામૃતનું પાન કરી, બાકીનું શિષ્યજનોને આપી દીધું.

કુંભમેળામાં ઉત્તર સંક્રાંતિને દિવસે મકરસ્નાન મોટા ઠાઠ-માડથી થયું.

ગોસ્વામી મહારાજે પોતાના શિષ્યો સાથે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ સાથે મકરસ્નાન કર્યું હતું. સ્નાન કરતી વખતે ગોર મહારાજ ગોસ્વામીજીના શિષ્યમંડળને એવો સંકલ્પ કરાવવા લાગ્યા કે તેમને ધન, ધાન્ય, પુત્રપરિવાર અને સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય. આ સાંભળી ગોસ્વામીજી વચમાં બોલી ઉઠ્યા “અરે ! ગોર મહારાજ ! આ શું બોલો છો ? એમને એવો સંકલ્પ ન કરાવો.” આ સાંભળી ગોર મહારાજ તો જરા અચકાઈ ગયા. પછી તેમણે પૂછ્યું:—“ત્યારે એમને કેવો સંકલ્પ કરાવું ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“એમને એવો સંકલ્પ કરાવો કે તેમને ઉપર જણાવ્યું તે ધન ધાન્યાદિ કંઈ ન મળે પણ તેમની સૌની ભગવાનમાંજ પ્રીતિ બની રહે.” પછી ગોર મહારાજે એવો સંકલ્પ કરાવ્યો.

મકરસ્નાન પછી કુંભસ્નાન કરવામાં આવ્યું હતું. કુંભ-

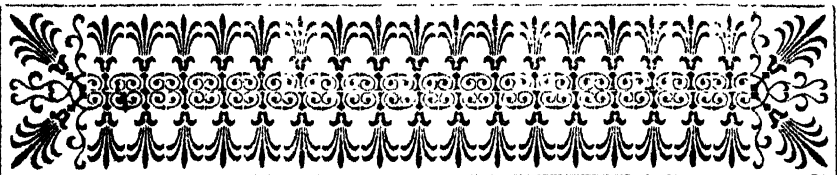
૨૩૮ મહાત્મા વિજયદ્રુણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ સોળમું

સ્નાન પણ મકરસ્નાનના જેવાજ ઠાઠમાઠથી તેમજ તેવીજ વિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હતું. વિશેષતા એ હતી કે, મકરસ્નાન કરતાં કુંભસ્નાનમાં લોકોની સંખ્યા ઓછી હતી. સાંભળવા પ્રમાણે તે દિવસે લગભગ વીસ લાખ નરનારીઓએ કુંભસ્નાન કર્યું હતું. ધર્મનિમિત્તે આવો મહાન લોકસમૂહ પૃથ્વીમાં ક્યાંય પણ એકત્ર થતો હોય એવું સાંભળ્યું નથી.

માઘ માસ પૂરો થયા પછી (એટલે કે માઘ શુક્લ પૂર્ણિમા પછી) આ મહાન મેળો સમાપ્ત થયો.

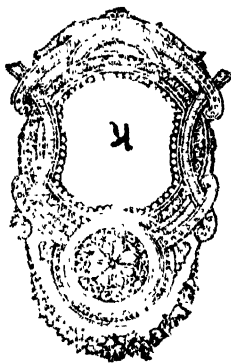
મેળો વીત્યા પછી ગોસ્વામી મહારાજ થોડો વખત અદ્ધા-બાદમાં રહ્યા હતા. અહીં નવદીપવાસી વાણીતોષ બાગચિ સાથે, ગોસ્વામીજીએ પોતાની નાની પુત્રી શ્રીમતી પ્રેમરાણીનાં લગ્ન કર્યાં.

પ્રકરણ સત્તરમું

નવદ્વીપનો મહોત્સવ અને શાંતિપુરજમણ

યાગધામના કુલમેળાનાં દર્શન કર્યા પછી ગોસ્વામીજી થોડો વખત કલકત્તામાં રહ્યા હતા. ત્યાંથી હોળીને દિવસે શ્રીમત્ મહાપ્રભુના જન્મોત્સવમાં ભાગ લેવા તેઓ નવદ્વીપ ગયા હતા અને ત્યાં ભગવદ્ભક્ત મથુરાનાથ પદરત્નને ત્યાં ઉતારે રાખ્યો હતો.

શ્રીમન્મહાપ્રભુના જન્મદિવસે ચંદ્રગ્રહણ આવતું હતું; તેથી તે દિવસનું માહાત્મ્ય એવડું વધ્યું હતું. દૂર દૂરના દેશોથી લાખો ભક્તજનો નવદ્વીપમાં આવ્યા હતા. અને ભાવભક્તિનો અદ્ભુત પ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. કીર્તનમંડળીઓ ચારે તરફ કીર્તન કરતી હતી અને શ્રીહરિનામથી દશે દિશાઓ ગાળ રહી હતી. તેમાં પણજ્યારે ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્ય-મંડળ સાથે કીર્તન કરવા નીકળતા ત્યારે તો આનંદનાં પૂર ઉલટતાં.

ફાગણની પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો. સંધ્યાકાળ પછી ચંદ્ર-ગ્રહણ થવાનું હતું. એટલે પ્રાતઃકાળથી ચારે તરફ વિવિધ પ્રકારે હરિનામમહોત્સવની તૈયારી થવા લાગી. શ્રીગૌરાંગદેવના આગમન દિવસે જે તિથિ, નક્ષત્ર, યોગ વગેરે હતાં તેવોજ મહેંદ્ર યોગ આજે ચારસો વર્ષ પછી આવ્યો હતો, એટલે લોકો વિશેષ આનંદમાં હતા. ખપોર થયા નહિ ત્યાં તો લાખો ભક્તજનો કીર્તન કરતા કરતા ગંગાકાંઠે એકત્ર થયા અને ભજનકીર્તન તથા નામ-ધૂન ચાલવા લાગી.

“ખપોર પછી ગોસ્વામીજી પણ શિષ્યો સાથે કીર્તન કરતા કરતા ગંગાજી ગયા. અનેક મંડળીઓ કીર્તન કરતી કરતી ચાલતી હતી. ગોસ્વામી મહારાજની મંડળી જ્યારે કેઈ બીજી મંડળીને મળતી ત્યારે ત્યાં અદ્ભુત ભક્તિરસનો પ્રવાહ ચાલતો હતો. ગો-

સ્વામી મહારાજને તો સર્વ સંપ્રદાયો તરફ સમાન લાવ હતો, તેથી તેઓ સૌને આહતાં અને સૌ તેમને આહતા હતા.

એક દિવસ ગોસ્વામીજી પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે નવ-દ્વીપનાં પ્રસિદ્ધ તપસ્વિની રાઘ માતાજીનાં દર્શન કરવા ગયા. આ વૃદ્ધ ડોશીમા તો ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરતાંજ લાવાવેશમાં આવી ગયાં અને નમસ્કાર કરી હાથ જોડી, શ્રીઅદ્વૈતપ્રભુનું સ્તોત્ર ગો-લવા લાગ્યાં. પછી ડોશીમાએ કહ્યું “ તમેજ તો મહાપ્રભુને લાવ્યા હતા કે જેણે ‘હરિ’નામની લહાણુ કરી જીવોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો.” પછી ડોશીમાએ ગોસ્વામીજીને વિનયપૂર્વક પોતાની ઝુંપડીમાં લઈ જઈ જે કંઈ હતું તે બતાવી પર્ણકુટીની આસપાસનાં વૃક્ષો વેલીઓ, ઝાડપાન અને પશુપક્ષીઓ પણ બતાવ્યાં. પછી ગોસ્વા-મીજી સાથે જાણે જન્મજન્મમાંતરનો સંબંધ ન હોય તેમ એ માતાજી લાવપૂર્વક તેમની સેવા કરવા લાગ્યાં. ઘરમાં જે કંઈ ખા-વાનું હતું તે બધું ગોસ્વામીજી અને તેમના મંડળ આગળ રજુ કરી દીધું. ગોસ્વામીજી તેમના પ્રેમને વશ થઈ શિષ્યો સાથે જમ-વા બેસી ગયા. ડોશીમાએ જે કંઈ હતું તે સૌને આનંદપૂર્વક જમાડ્યું. ડોશીમાનો આવો ભક્તિભાવ જોઈ સૌને ત્રેતાયુગનાં તપસ્વિની શબરી દેવી યાદ આવ્યાં હતાં.

પછી જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજ જવા તૈયાર થયા ત્યારે માતાજીએ આગ્રહ કર્યો કે “ બપોરે ઠાકોરજીનો પ્રસાદ લીધા વિના જવાય નહિ.” તેમનો અસાધારણ પ્રેમ જોઈ ગોસ્વામી મહારાજ રોકાઈ ગયા. પછી માતાજીએ બહુ પ્રેમથી બપોરે સૌને જમાડ્યા. જમી રહ્યા પછી જ્યારે ગોસ્વામી મહારાજના શિષ્ય શ્રી-માન સત્યેંદ્રનાથ ઘોષ પત્રાણાં ઉપાડવા લાગ્ય એટલે તરતજ ડોશીમા મોટે અવાજે કહેવા લાગ્યાં. “ રહેવા દો, રહેવા દો, નહિ તો મને મરી ગયેલી જાણજો.” એમ કહેવા છતાં પણ ઘોષ મહાશય પત્રા-ણાં ઉપાડતા અંધ ન થયા એટલે માતાજી તો ગોસ્વામીજી પાસે જઈ બહુજ આર્કંદ કરવા લાગ્યાં. પછી ગોસ્વામી મહારાજ તેમને કહ્યું—“રહેવા દો, પત્રાણાં ઉપાડવાની જરૂર નથી.” પછી માતાજીએ જાતેજ તે પત્રાણાં ઉપાડ્યાં અને પછી સ્નેહીસંબંધી તથા પાડોશીઓ સાથે આનંદપૂર્વક ભોજન કર્યું.

નવદ્વીપના મહોત્સવને દિવસે સંચાલકો તરફથી ગોસ્વામી મહારાજને શિષ્યમંડળ સાથે જમવા પધારવાનું આમંત્રણ હતું;

પરંતુ ત્યાં જઈને જોયું તો વર્ણલેખાનુસાર ગોસ્વામી મહારાજ અને તેમના કેટલાક શિષ્યોનાં આસનો જૂદાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આથી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હું તો સૌની સાથે લોજન કરીશ.” પછી તેમણે સર્વના લોગાજ બેસીને લોજન કર્યું હતું. લોજનદરમિયાન એક પંડિતે ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “કીર્તન કરતી વખતે આપના શિષ્યમંડળમાં જેવો સાત્ત્વિક ભાવ જોવામાં આવે છે તેવો બીજે ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે; તોપણ તેઓ બધા માળા—તિલક વગેરે કેમ ધારણ કરતા નથી ?” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ હસીને જવાબ આપ્યો કે “આ જુઓ, મારી માળા કેવડી મોટી છે. એ બધાઓનાં માળાતિલકનો ભાર મેંજ ઉપાડી લીધો છે.” સાધકની સ્થિતિ પ્રમાણે બાહ્યચિહ્ન પણ ઉપકારક થઈ શકે, પરંતુ ગોસ્વામીજી તેને માટે કોઈને આગ્રહ કરતા નહિ.

એક દિવસ ગોસ્વામી મહારાજ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે બ્રાહ્મસમાજના સુગાયક રાજકુમાર બન્દોપાધ્યાયને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં એ બન્ને વચ્ચે જે વાર્તાલાપ થયેલો તેનો સારાંશ બન્દોપાધ્યાય મહાશયના વિવરણ ઉપરથી અત્રે આપીએ છીએ:—“એક વાર ગોસ્વામી મહારાજ કેટલાક શિષ્યો સાથે એકાએક મારે ઘેર પધાર્યા હતા. મેં તેમને પાણી વગેરેથી સત્કાર કર્યો. પછી મારાં માતાજી ગોસ્વામી મહારાજને પ્રણામ કરવા આવ્યાં એટલે ગોસ્વામીજીએ તેમને પ્રણામ કરતાં અટકાવી કહ્યું કે:—“રાજકુમાર-બાબુને હું ભાઈ લેખું છું તેથી આપ મારાં પણ માતાજી ઠર્યાં. માટે માને પ્રણામ કરવા દેવાય કે?” માતાજીએ કહ્યું:—“મહારાજ ! તમને જોઈ મને મારો મહાદેવ સાંભરી આવે છે.” ગોસ્વામી મહારાજે કહ્યું:—“ત્યારે તમે મહાદેવને પ્રણામ કરો અને હું માતાજીને પ્રણામ કરું.” આ પ્રમાણે કહી બન્નેએ પરસ્પર પ્રણામ કર્યા. પછી મેં ગોસ્વામી મહારાજને પ્રણામ કરી કહ્યું કે “એક વાર રામપુરહાટનો બ્રાહ્મસમાજનો ઉત્સવ થઈ રહ્યા પછી આપે મને આલિંગન કરીને કહ્યું હતું કે “મારૂં અને તમારૂં હૃદય પવિત્ર થાઓ.” આપના જેવા મહાપુરુષના શ્રીમુખમાંથી આ શબ્દો નીકળ્યા હતા; તેથી હવે મારૂં હૃદય આવું મલિન રહેવું ઘટતું નથી. કાંઈ નહિ તો છેવટ એકાદ મિનિટ પણ શુદ્ધ ચિત્તે ભગવાનનું ધ્યાન થઈ શકે એવી કૃપા કરો અને એવો ઉપદેશ આપો, કે જેથી હું કંઈ સીધે માર્ગે વળી કૃતાર્થ થાઉં.” આ સાંભળી

ગોસ્વામીજી સહેજ હસ્યા અને પછી કહેવા લાગ્યા કે “એ ઉપાય સહેલો પણ છે અને કઠણ પણ છે. સહેલો એટલા માટે કે તે અદ્વૈતાસે સાધ્ય થઈ શકે તેવો છે; અને કઠણ એટલા માટે કે સૌ તે ઉપાય જાણવા છતાં તેને અમલમાં મૂકતા નથી. સત્સંગ અથવા તો અમુક મંત્રની સાધનાથીજ તમને વિવેકદષ્ટિ પ્રાપ્ત થશે અને જે નાશવંત પદાર્થો તમારા હૈયામાં ઘર કરી રહ્યા છે તે ભગવાનની કૃપાથી ચાલ્યા જશે. કેમકે જે વસ્તુ પહેલાં નહોતી અને હવે પછી રહેવાની નથી તેને માટે મોહમમતા અને દોડધામ રખાયજ નહિ. આ પ્રમાણે હૃદય જેમ જેમ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ તેમ અવિનાશી વસ્તુની વ્યાકુળતા વધે છે. માટે પ્રથમ તમારા હૃદયમંદિરનો બધો કચરો સાધનાથી સાફ કરવા મંડી પડો.”

ઉત્સવની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી ગોસ્વામીજી નૌકારસ્તે નવદ્વીપથી શાંતિપુર ગયા. હવે તો શાંતિપુરવાસીઓ પણ ગોસ્વામી મહારાજનું માહાત્મ્ય સમજતા થયા હતા. આ વખતે તેમણે ગોસ્વામીજીનો ભવ્ય સત્કાર કર્યો હતો અને આબાલવૃદ્ધ સૌ નગરજનો તેમાં આનંદપૂર્વક જોડાયા હતા. ગોસ્વામીજી પણ સૌનો આભાર માનતા વંદન કરતા હતા અને કેટલાંક પૂજ્ય સ્ત્રીપુરુષોની તો તેમણે ચરણધૂલિ પણ લીધી હતી.

એક વાર શાંતિપુરનિવાસી બંધુઓએ ગોસ્વામીજીની આગેવાની નીચે શ્રી અદ્વૈતપ્રભુના ભજનસ્થાન શ્રી બાવલામાં જઈ મોટો ઉત્સવ કર્યો હતો. આ સ્થાન શહેરથી બે માઈલ છેટે જંગલમાં આવ્યું છે; અને તેના વિષે અનેક આશ્ચર્યકારી ઘટનાઓ સાંભળવામાં આવે છે. આસપાસના ગામના લોકો કહે છે કે, અમે ઘણીયે વાર કોઈ અદ્ભુત ભજન-કીર્તન થતું સાંભળીએ છીએ. ગોસ્વામી મહારાજના શિષ્ય શ્રીયુત કુલદાકાંત બ્રહ્મચારીએ પણ તે દિવ્ય કીર્તન એક વાર સાંભળ્યું હતું. ગોસ્વામીજી આ કીર્તનના સંબંધમાં એવું કહેતા કે “આ કીર્તન કંઈ સામાન્ય કીર્તન નથી. બાળપણમાં અહીં આવતાં, જ્યારે હું આ દિવ્ય કીર્તન સાંભળતો ત્યારે હું તે ક્યાં થાય છે તે જોવા આમતેમ દોડી તપાસ કરતો હતો. આ સ્થાનમાં શાંતિથી ભગવાનનું નામસ્મરણ કરીએ તોજ તેનું માહાત્મ્ય યથાર્થ સમજી શકાય તેમ છે.” આગળ ઉપર જ્યારે ફોનોગ્રાફની શોધ થઈ અને આ દેશમાં પણ તે આવવા લાગ્યાં ત્યારે ગોસ્વામીજીના શિષ્ય

શ્રીયુત સતીશયંદ્ર મુખોપાધ્યાય વગેરેએ તેમને તે ફેનાગ્રાફનાં ગાયન સંભળાવ્યાં હતાં. તે જોઈને તેઓ બહુ રાજી થયા હતા અને ફેનાગ્રાફના શોધકને ધન્યવાદ આપતા હતા. તે વખતે ખાવલાનું દિવ્ય કીર્તન યાદ આવવાથી, ગોસ્વામીજી કહેવા લાગ્યા કે “ભગવાને આ સૃષ્ટિમાં એવી કુશળતા રાખેલી છે કે માણસ ગમે તે બોલે, કરે કે વિચારે, એમાંનું કંઈ પણ છાનું રહી શકતું જ નથી. સૃષ્ટિમાં તેની છાપ પડી જાય છે; અને જ્યારે અનુકૂળ કાર્ય-કારણનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તે આપોઆપ પ્રકટ થાય છે.” ખાવલામાં શ્રી મહાપ્રભુ પોતાના પાર્ષદો સાથે જે દિવ્ય સંકીર્તન કરતા હતા તેનો ધ્વનિ પ્રકૃતિમાં આબાદ રહી ગયો છે. અમુક કાર્ય-કારણનો સંયોગ થાય છે ત્યારે તે ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિજ સંભળાય છે.

એક વાર શ્રીઅદ્વૈતપ્રભુનું ભજનસ્થાન શોધી કાઢવા, ગોસ્વામીજી શ્રીયુત જગદ્ગંધુ ગોસ્વામી તથા શ્રીયુત કાલીભૂષણ ઘોષ મહાશયને સાથે લઈ ખાવલા ગયા હતા. તેમની સાથે એક પાળેલો કૂતરો પણ આવ્યો હતો. શ્રીયુત જગદ્ગંધુએ તે કૂતરાને પાછો હાંકી કાઢવા માટે બહુ પ્રયાસ કરેલો, પણ તે કેમે કર્યો ઘેર ગયોજ નહિ. ખાવલા આની ગોસ્વામી મહારાજ અને તેમના સાથીઓ આમતેમ ફરતા હતા, ત્યારે તે કૂતરો ઉપરોક્ત મંદિર પાસે એક જગ્યાએ ખોદવા લાગ્યો અને જોરથી ભસવા લાગ્યો. આથી ગોસ્વામીજી કૂતરો ધૂળ ઉડાડતો હતો ત્યાં ગયા. કૂતરાની રીતભાત તથા તેનો મર્મ ગોસ્વામીજી સમજી ગયા હતા, તેથી તેમણે પોતાના સાથીઓને તે જગ્યાએ જરા ખોદવાનું કહ્યું. ગોસ્વામીજીના કહેવાથી ત્યાં થોડું ખોદવામાં આવ્યું, એટલે તેમાંથી એક લાકડાની ચાખડી મળી આવી અને એક પિત્તળના ઘડામાં પંચપાત્ર વગેરે મળી આવ્યાં. આ વસ્તુઓ જોઈ ગોસ્વામીજી મહારાજે કહ્યું કે “આ બધી શ્રી અદ્વૈતપ્રભુના રોજના ઉપયોગની વસ્તુઓ છે. આપણાં પરમ સૌભાગ્ય કે આ અમૂલ્ય વસ્તુઓનાં આપણને દર્શન થયાં.”

૭ પ્રકરણ અઢારમું

શ્રીવૃંદાવનગમન, ગેંડારિયાનો ધૂળટઉત્સવ

તિપુરથી ગોસ્વામીજી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાં સુખીઆ સ્ટ્રીટવાળા શ્રીચુત રાખાલ બાબુને ઘેર ઉતર્યા. અહીં ગોસ્વામીજીની નાની પુત્રી પ્રેમસખી-એ તાવ આવવાથી દેહત્યાગ કર્યો. તેનો મૃત્યુકાળ પાસે આવતાં એક તરફ સંબંધીજનો રુદન કરતાં હતાં, ત્યારે બીજી તરફ ગોસ્વામીજી શાંતચિત્તે પાઠ કરતા હતા ! પાઠ કરી રહ્યા પછી તેઓ પ્રેમસખીના બિછાના પાસે આવ્યા અને શિષ્યોસહિત કીર્તન કરવા લાગ્યા અને પછી તો લાવાવેશમાં નાચવા લાગ્યા.

પ્રેમસખીના મૃત્યુકાળે ગોસ્વામીજીને આમ નાચતા જોઈ, તેમનાં સાસુ મુક્તકેશીદેવીને નિષ્કુરતા જણાવાથી તેમણે કહ્યું કે “તમે તો નિર્દય જણાઓ છો, દીકરી મરવા પડી છે અને તમે તો નાચવા બેઠા છો !! આ શું આનંદોત્સવનો વખત છે ?” ગોસ્વામીજીએ ધીરે રહીને જવાબ આપ્યો કે “મને તો દેખાય છે કે, પ્રેમસખી આનંદ કરતી કરતી ચાલી જાય છે; એટલે મારે એ જોઈ હસવું કે રોવું ?” જે ગોસ્વામીજીને ગ્રાહ્યસમાજમાં હતા ત્યારે તેમની માટી દીકરી સંતોષિનીનું મૃત્યુ થતાં આઘાત થયો હતો તેજ ગોસ્વામીજી આજે આનંદથી નાચે છે ! સાધના પૂર્ણ થતાં સાધક તે પરમ કલ્યાણકારી ભગવાનના રમકડા જેવો બની રહી સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વાથી પર બની રહે છે. એજ આ ઉપરથી ફલિત થાય છે.

ગોસ્વામીજી જ્યારે ગેંડારિયા આશ્રમમાં રહેતા હતા, ત્યારે પાર્વતી બાબુ ત્યાં આવ્યા હતા. એ વખતે તેમણે ગોસ્વામીજીને નીચેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો:—“ગોસાંઈજી ! ભગવાન જેવી કોઈ વસ્તુ છે કે નહિ તેની મને શંકા છે. મને તમારા સિવાય બીજા

કેઇપર વિશ્વાસ નથી, માટે તમેજ મને બરાબર સમજાવો કે લગવાન છે કે નહિ ?” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો:—“હા, લગવાન છે.” પાર્વતી બાબુએ પૂછ્યું:—“તેમનાં દર્શન થઇ શકે છે ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“હા, તેમનાં દર્શન અવશ્ય થઇ શકે છે.” વળી પાર્વતી બાબુએ પૂછ્યું:—“ત્યારે તમે તેનાં દર્શન કર્યાં છે ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“હા, કર્યાં છે.” ગોસ્વામીજીની આ વાતચીત સાંભળી પાર્વતી બાબુને બરાબર શાંતિ થઇ હતી.

એક વાર એક બ્રાહ્મજનુએ ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે “તમે મૂર્તિઓને માનો છો ? તે મૂર્તિઓને તમે પ્રણામ કરો છો ? ઈશ્વરને તમે સાકાર માનો છો ? બધા કહે છે કે તમે આ બધું માની તે પ્રમાણે વર્તો છો, પણ મને વિશ્વાસ આવતો નથી, તેથી આજ હું બધી વાત આપને મુખેજ સાંભળવા ઇચ્છું છું.” આ સાંભળી ગોસ્વામીજી કાનમાં આંગળી રાખી ત્રણમાર “શ્રી વિષ્ણુ” એ શબ્દ બોલી જરા ગ્લાનિસહિત બોલ્યા કે “આજ આપે અમારો આશ્રમ અપવિત્ર કરી મૂક્યો છે. આપ જાણો છો કે, હું પારકી વાત ક્યારેય માનતો નથી. જ્યારે જે ‘સત્ય’નો મને પોતાને અનુભવ થાય છે ત્યારેજ તે ‘સત્ય’ને હું માનું છું. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે મને “ઈશ્વર નિરાકાર છે” એવું સમજાયું હતું. હાલ તે ઈશ્વર સાકાર પણ છે એવું સમજાય છે. ઈશ્વર મન-વાણીથી અગોચર છે. તે સચ્ચિદાનંદ મૂર્તિ છે. તેને હાથ, પગ વગેરે બધા અવયવો છે, પરંતુ તે દિવ્ય છે. હું સાચું કહું છું કે ઈશ્વરનાં દર્શન થઈ શકે છે, તેનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે છે અને તેનો અનુભવ પણ થઈ શકે છે. તેમના સ્વરૂપનું અને સૌંદર્યનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. વધારે શું કહેવું ? આવો પ્રશ્ન મને બીજી વાર ન પૂછશો. આથી મને બહુ દુઃખ થાય છે.” આ પ્રમાણે કહીને ગોસ્વામીજી એકદમ ધ્યાનસ્થ થઇ ગયા. પેલો બ્રાહ્મજનુ પણ ત્યાં થોડી વાર બેસીને ચાલ્યો ગયો હતો.

ત્યારપછી બંગ સં. ૧૩૦૧ ના ફાગણ માસમાં ગોસ્વામીજી શિષ્યમંડળ સાથે શ્રીવૃંદાવન ગયા. વૃંદાવન જવા ગોસ્વામીજી જેવા ઘરમાંથી બહાર નીકળે છે, તેવામાં એક ઢેઢે આવી તેમને પ્રણામ કર્યા. ગોસ્વામીજીએ પણ તેને પ્રણામ કરી કહ્યું કે “રાધા-શ્યામનાં દર્શન થાય એવો આશીર્વાદ આપો.” ગોસ્વામીજીનો આવો અલૌકિક ભાવ જોઇ ઢેઢે તો બિચારો રડી પડ્યો અને ત્યાં

૨૪૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ અઢારમું

ઉભેલા શિષ્યો પણ ગળગળા થઇ ગયા. ભક્તિરાજ્યમાં પ્રવેશ કરનાર સાધકે કેવી નમ્રતા અને દીનતા રાખવી જોઇએ તેનું આ જીવતું જાગતું ઉદાહરણ છે. ગોસ્વામીજી કહેતા કે “ ભગવત્પ્રાપ્તિનો માર્ગ સૌ નરનારીઓના પગતળે રહેલો છે.”

પછી ગાડીમાં બેસી ગોસ્વામીજીએ શિષ્યમંડળને સ્નેહભાવે ઉપદેશ આપ્યો કે “ જુઓ, વૃંદાવનમાં સૌએ અમુક નિયમ પ્રમાણે જ ચાલવું જોઇશે. તે નિયમો આ છે:-(૧) કોઇ પણ વ્રજવાસીને પોતાથી હલકો ધારવો નહિ, તેમજ તેમની રહેણીકરણીમાં દોષદષ્ટિ રાખવી નહિ. (૨) વ્રજમાતાઓના ચરિત્રસંબંધી કંઈ કટાક્ષવાળાં વચનો બોલવાં નહિ અને (૩) હમેશાં કોઇ પણ દેવમંદિરનાં દર્શન કરી આવવાં. આ નિયમો પાળશો તોજ વ્રજમાં રહી શકાશે.” આ વાત સાંભળી કેટલાક શિષ્યો ત્રીજા નિયમ પર કંઈક અંદર અંદર અચચચો કરવા લાગ્યા. એકે કહ્યું કે “ગુરુનિષ્ઠા હોય, તો પછી ભગવાન કે તેની મૂર્તિની ભક્તિ કરવાની જરૂર રહેતી નથી.” એ વાત સાંભળી ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે, ગુરુભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવાનની ભક્તિ થયા વિના રહેતી નથી. જો કોઇ કહે કે આને ગુરુની પ્રાપ્તિ થઇ છે, પણ ભગવદ્ભક્તિ પ્રાપ્ત થઇ નથી, તો જાણવું કે તેને યોગ્ય ગુરુજ મળ્યો નથી.

શ્રીવૃંદાવનમાં આવી પહેલાં તો ગોસ્વામીજી કેશીઘાટ પર કોલાબાબુની કુંજમાં રહ્યા હતા. ત્યારપછી લુધબનરમાં તીર્થ-મુનિની કુંજમાં રહેવા ગયા હતા. ત્યાં ઝગભગ એક મહિનો રહ્યા હતા. અહીં એક પંડ્યાએ ગોસ્વામીજીને શ્રીગોવિંદજીનો મહાપ્રસાદ આપ્યો હતો. ગોસ્વામીજીએ તે એક બાબુ રાખી મૂક્યો. પછી જ્યારે પાંચબાનું સાફ કરવા તે ઘરની મહેતર આવી, ત્યારે ગોસ્વામીજીએ તેને પાસે બોલાવી હાથ જોડી પ્રસાદ આપી તેને કહ્યું કે “મા ! બાળપણમાં મારી મા માફ મેલું ઉપાડતી અને હવે તે કામ તમે કરો છો. મા સિવાય મેલું ઉપાડવું કોઇને ગમતું નથી; માટે તમે તો માનુંજ કામ કરો છો. મા ! તમને બીજું તો શું આપું ? આજ આ શ્રીગોવિંદજીનો પ્રસાદ તમારા માટેજ રાખ્યો છે.” ગોસ્વામીજીની આવી પ્રેમમય વાણી સાંભળી તે મહેતર બિચારી રોઇ પડી. પછી તેણે કહ્યું કે “મહારાજ ! અમને કોઇએ આવો ભાવ દેખાડી આ પ્રમાણે ક્યારેય પણ કાંઈ કહ્યું નથી. ધન્ય છે તમને, ધન્ય છે !....” વગેરે.

અહીં ગોસ્વામીજીના આગ્રહથી તેમના શિષ્ય શ્રીચુત વેણીમા-
ધવ દે મહાશય ક્યારેક કૃષ્ણલીલાનાં તો ક્યારેક શ્રી ગૌરલીલાનાં
કીર્તન ગાઈ સંભળાવતા હતા. ગોસ્વામીજી આ કીર્તનો સાંભળી
બહુ રાજ થતા અને ભાવાવેશમાં આવી જતા હતા.

એ સમયે શ્રીવૃંદાવનમાં નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયના વ્રજવિદેહી
કાઠિયા બાવા તથા સિદ્ધશિરોમણિ જગદીશ બાવા રહેતા હતા.
તે બન્ને મહાપુરુષો ઘણી વાર ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવા આવતા
હતા. ગોસ્વામીજી પણ તેમનાં દર્શન કરવા તેમના આશ્રમે જતા
હતા. ગોસ્વામીજીના શિષ્યો ઉપર પણ તેઓ બન્ને ઘણાજ સદ્ભાવ
રાખતા હતા. એક દિવસ મહાત્મા કાઠિયા બાવાએ શિષ્યમંડળને
ઉદ્દેશી કહ્યું હતું કે “જુઓ, ગોસ્વામીજી જ્યાંસુધી અહીં રહે
ત્યાંસુધી તો તમે સૌ એમનીજ પાસે રહેજો; પરંતુ જ્યારે
તેઓ અહીં ન હોય ત્યારે તો તમે બધા મારી પાસેજ રહેજો.
મારો આશ્રમ ખાસ તમારામાટેજ બંધાયો છે, એમ માનજો.”
તેમની આવી સરળતા તથા ઉંડી લાગણી જોઈ સૌ પ્રસન્ન થયા.

ભાદ્રપદ માસમાં ગોસ્વામીજી શ્રીવૃંદાવનથી કલકત્તા ગયા
હતા. ત્યાં થોડા માસ રહી ઢાકા ગેંડારિયા આશ્રમમાં આવ્યા. ત્યાં
માઘમાસમાં ધૂળટઉત્સવ મોટા ઠાઠમાઠથી ઉજવ્યો.

આશ્રમમાં એક જાંબુડીના ઝાડનીચેના ચોતરા ઉપર શ્રીગૌર-
નિતાઈ અને સીતાનાથની ચિત્રપ્રતિમા પધરાવવામાં આવી હતી.
ત્યાં રોજ આરાતે વગેરે વિધિપૂર્વક થતું હતું. કીર્તન પણ ત્યાંજ
થતું હતું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી આનંદોત્સવ ચાલ્યો હતો.

છેલ્લે દિવસે એક વિરાટ નગરકીર્તન કાઢવામાં આવ્યું.
કીર્તન કરતાં કરતાં જ્યારે સૌ રાજમાર્ગપર આવ્યા, ત્યારે
તો આખું શહેર પ્રભુભક્તિમાં તબોળ બની ગયું. મહાકીર્તનમાં
ભાગ લેવા શહેરનાજ નહિ પરંતુ આજુબાજુના સહસ્રાવધિ
મનુષ્યો આવી પહોંચ્યા હતા અને હરિનામના જયધ્વનિથી દશે
દિશાઓ ગાજ રહી હતી. શ્રીધરબાબુ ઉંચી આંગળી કરી ઉંચે
સાદે સૈને કહેવા લાગ્યા કે “આ જુઓ, ક્ષીરસાગર ધુધવી રહ્યો
છે. આ જુઓ શ્વેતદીપ !” એમ બોલતા બોલતા તેઓ આગળ
ચાલવા લાગ્યા. એવામાં સામેથી એક ઘોડાગાડી આવતી હતી
તેનું પણ તેમને ભાન ન રહ્યું અને તેઓ ઘોડાને પણ ભેટી પડ્યા !
ગોસ્વામીજીના ચોરિસાવાસી એક શિષ્ય શ્રીચુત શત્રુઘ્ન બાબુ ભાવા-

વેશમાં સમાધિસ્થ થઈ ગયા; એટલે લોકો તેમને ખલે ઉપાડીને કીર્તનસાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા ! જે જે રસ્તે થઈને કીર્તનમંડળી જતી હતી તેની બન્ને બાજુનાં મકાનમાંનાં નરનારીઓ ગુલાલ, પુષ્પ અને પતાસાંની વૃષ્ટિ કરતાં હતાં. ગોસ્વામીજીનું શરીર અસ્વસ્થ હતું તેથી તેઓ એક ઘોડાગાડીમાં બેઠા હતા. એવામાં એક દેશી લશ્કરની ટુકડી પસાર થતી હતી, તેણે પણ ખંદુક નમાવી ગોસ્વામીજીને માન આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે નગરકીર્તન કરી સૌ આશ્રમમાં આવ્યા.

ઉત્સવનું વર્ણન કરતાં એક નજરે જોનાર વ્યક્તિ લખે છે કે “આ ઉત્સવમાં તો ગોસ્વામીજીએ લોકો ઉપર ખૂબ કૃપા કરી હતી. નગરકીર્તન વખતે જે લક્ષ્યામાં થઈને કીર્તનમંડળ પસાર થતું, ત્યાંના લોકો ભાવાવેશમાં ગાંડાતુર થઈ ગયા હતા. જે અવસ્થામાં હતા તે અવસ્થામાંજ સૌ કીર્તનમાં લગતા હતા. એક કારીગર તો પોતાના હથિયાર સાથે નગરકીર્તનમાં નાચવા લાગ્યો, એક ચમાર જોડા સીવતો નાચવા લાગ્યો. માનવમેદનીનો તો શુંમારજ નહોતો. સૌ મહાભાવમાં મસ્ત બન્યા હતા. કોઈને કશું પણ ભાનજ નહોતું. બે-ત્રણ દિવસ સુધી લોકોએ આ દિવ્ય ઉત્સવનો આનંદ માણ્યો હતો.”

મહોત્સવના પ્રસંગે આશ્રમમાં નાતજાતનો પ્રતિબંધ રહેતો નહિ. બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર-સૌ કોઈ એક પંકિતએ ભોજન કરતા હતા. આથી લોકોમાં તે સંબંધી કંઈક ચર્ચા થવા લાગી. એવાત ગોસ્વામીજીના જાણવામાં આવતાં તેમણે કહ્યું કે “એમાં કંઈ શાસ્ત્રનો બાધ નથી. એક વાર ‘મહોત્સવમાં જાતિભેદ રાખવો કે કેમ ?’ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા શાંતિપુરમાં પરિતોની એક સભા બોલાવવામાં આવી હતી. બહુ વિચાર કર્યા પછી સૌએ એવો નિર્ણય આપ્યો હતો કે મહોત્સવમાં જાતિભેદ પાળવાની કંઈ જરૂર નથી.”

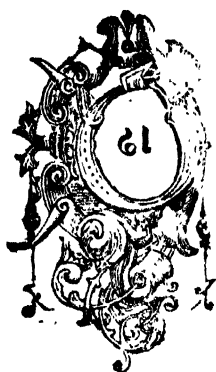

પ્રકરણ ઓગળીસમું

એક શિષ્યને સજ્જ, અવતાર વિષે અભિપ્રાય,
યોગજીવન ગોસ્વામી.

કાથી કલકત્તા આવી ગોસ્વામીજી હેરીસન
રોડવાળા મકાનમાં રહેતા હતા.

ગોસ્વામીજીને ભક્તજનો પાસે કીર્તન
સાંભળવાં બહુ ગમતાં હતાં. એમાંનું એક
કીર્તન નીચે પ્રમાણે છે:-

ભેરવી

મન બોલિ ભજો કાલી, ઈચ્છા હય જે આચારે,
ગુરુદત્ત મહામંત્ર દિવાનિશિ જપ કરે.
શયને પ્રણામ જ્ઞાન, નિદ્રાય કરો માકે ધ્યાન,
નગર ફિરો મને કરો. પ્રદક્ષિણ શ્યામા માટે.
યત ગુનો કર્ણપુટે, સકલઈ માયેર મંત્ર બટે,
કાલી પંચાશત વર્ણમયી, વર્ણ વર્ણ નામ ધરે.
કાતુકે રામપ્રસાદ રટે, બ્રહ્મમયી સર્વ ધટે,
આહાર કર, મને કર, આહુતિ દેઈ શ્યામા માકે.

ભાવાર્થ:-હે મન ! તને ગમે એવા ભાવે કાલીમાતાનું ભજન
કર; ગુરુદત્ત મંત્રનો રાતદિવસ જપ કર્યા કરજે. જ્યારે તું લાંબો
થઈને સૂતો હોય, ત્યારે ભગવાનને પ્રણામ કરી રહ્યો છે, એવી ભા-
વના કરજે; સુષુપ્તિમાં લીન થયો હોય ત્યારે ધ્યાનની ભાવના કરજે;
શહેર, બજાર વગેરેમાં ફરતો હોય ત્યારે ભગવાનની પ્રદક્ષિણા
કરે છે, એમ માનજે; જેટલા શબ્દો સાંભળે તે બધા માતાજી-
ના જ મંત્રો છે એમ ધારજે. કેમકે શબ્દમાત્રરૂપે કાલી માતા
વિરાજે છે, એકે એક અક્ષરે તેમનું નામ આવે છે. રામપ્રસાદ તો
સાનંદાશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ કહે છે કે “મા બ્રહ્મમયી તો ઘટ ઘટમાં

૨૫૦ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ ઓગણીસમું

વ્યાપક છે. અરે ભાઈ ! જે કંઈ આહાર કરો તે પણ માતાજીનેજ આહુતિ આપો છો, એવી ભાવના પૂર્વક કરજો.”

એક વાર ગોસ્વામીજી પાસે એક સુધારકે આવીને પોતાનું વાઙ્માતુર્ય દર્શાવવા માંડ્યું. વાતમાં શબ્દે શબ્દે ધન, વૈભવ, સત્તા અને પાંડિત્યનું અભિમાન તરી આવતું હતું. આથી ઘણાને તો કંટાળો આવ્યો. ગોસ્વામીજી તો સાંભળતાજ ન હોય, તેમ અસ્પષ્ટ સ્વરે નીચેનું કીર્તન ગાતા હતા:—

બાઉલના ભજનનો રાગ

“આમાર મન કિ વેતે ચાઓ, સુધા ખેતે આનંદ પૂરે.

તથાય રાગેર માનુષ ચલે, નિર્વિકારે.

આનંદમય બાનર ખાનિ, હોન્છે સદા પ્રેમેર ધ્વનિ,

આગુને ખાડે એક ધરે.

તથાય કામી, લોભીર ચેતે વારણ, શુદ્ધ હોય જર રાગેર કરણ,

કેવલ સેઈ, જેતે પારે, તુમ જાપિ કિ કરે (ઓરે આકરે)

સાહસે કિ ઢે કિ ગિલતે પારે !

ભાવાર્થ:—અરે મન ! તું ક્યાં જવા ઇચ્છે છે ? શું તારે આનંદ-પુરમાં સુધારસનો આસ્વાદ લેવો છે ? ત્યાં તો માણસે રાગદ્રેષથી રહિત થઈ નિર્વિકાર રહેવાનું છે. એ આનંદમય બનરમાં હમેશાં પ્રેમનોજ ધ્વનિ થઈ રહ્યો છે, પણ બનરદાર ! ત્યાં તો આશ્ર અને દાડ એક ધરમાંજ રાખેલાં છે; ત્યાં કામી, ક્રોધી, લોભી વગેરેને જવાની સખ્ત મનાઈ છે. જે રાગદ્રેષાદિથી રહિત કેવળ વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થયેલો છે તેનેજ ત્યાં જવાનો અધિકાર છે; પણ હે મન ! તું તો વિષયનું ગુલામ છે એટલે તું ત્યાં શી રીતે જઈ શકશે ?

એક દિવસ બ્રાહ્મધર્મપ્રચારક શ્રીયુત પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર ગોસ્વામીજી પાસે આવ્યા હતા. તેમણે કહ્યું કે “મહારાજ ! માણસોનાજ અભિપ્રાયો ઉપર આધાર રાખીને લોકકીર્તિ પાછળજ મેં તો બધી જીંદગી ગાળી નાખી. હું આગેવાન અને સજ્જન ગણાઉં છું; એવા દેહાભિમાનમાંજ જીવન ચાલ્યું ગયું. સત્ય ધર્મનું પાલન થયું નહિ અને ખોટમાંજ આખી જીંદગી ચાલી ગઈ.” એ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “તમે કેવળ વિદેશી અને લૌકિક સાહિત્ય-માંજ રચ્યા પચ્યા રહો છો તેને બદલે ગીતાજી અને ભાગવતનું થોડું થોડું વાંચન-મનન કરવા માંડો. જેઓ રાત્રિદિવસ પૈસાજ ભેગા કરવામાં મચ્યા રહે છે તેઓ અધ્યાત્મ દૃષ્ટિએ નિંદ્ય ગણાય છે અને એ ધનધામની ગરમી તેમને પણ અભિમાનનાં પૂતળાં બનાવી દે

છે. પરિણામે કલ્યાણથી તો તેઓ વંચિતજ રહે છે. આથી વિશેષ આકરી સળ શું હોઈ શકે ? ભગવાનના ભક્તો તો એવા અભિમાનીઓના સામું પણ જોતા નથી. એ પણ કંઈ જેવી તેવી સળ છે ?”

એક વાર બ્રાહ્મસમાજ શ્રીયુત ચંડીચરણ સેને ગોસ્વામીજીને પૂછ્યું કે ‘બ્રાહ્મસમાજનું શ્રેય શી રીતે થાય ?’ ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—‘ઋષિપ્રણીત શાસ્ત્રો પ્રમાણે ચાલવાથી.’ ચંડી બાબુએ કહ્યું:—‘એ પ્રમાણે તો બ્રાહ્મસમાજ અત્યારે ચાલે છે.’ ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—‘ના, એ ખોટી વાત છે. એ તો શાસ્ત્રમાંથી પોતાના મતને જેટલું મળતું આવે તેટલુંજ વર્તન કરે છે. એથી કંઈ શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્ત્યા કહેવાય નહિ. સાચી વાત તો એ છે કે, સમગ્ર વર્તન શાસ્ત્રાનુકૂળજ હોવું જોઈએ.’ વળી શાસ્ત્રસંબંધી વધુ વિવેચન કરતાં ગોસ્વામીજીએ એક વાર કહ્યું હતું કે “હું પણ પહેલાં જ્યારે અમુક મતનાં ચરમાં પહેરી શાસ્ત્રના અર્થ કરવા બેસતો, ત્યારે મને પણ તેમાં ત્યાજ્ય ભાગ બહુ જણાતો હતો; ગુરુદેવની કૃપા થઈ ત્યારેજ મને સમજવા લાગ્યું કે, શાસ્ત્રમાંનો અક્ષરે અક્ષર સાચો છે. હા, દેશ-કાળ અને પાત્રાદિનો વિચાર કરીનેજ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપવો, એ પણ શાસ્ત્ર પોતેજ કહે છે. શાસ્ત્ર એ કંઈ કાગળ, સાહી અને અક્ષરોથી બનેલી જડ વસ્તુ નથી. શાસ્ત્ર તો જીવંત અને સ્વયંપ્રકાશી છે. કંઈ ગોખી જવાથી કે વ્યાકરણાદિ ભણ્યાથી તે સમજાઈ જતું નથી. એ તો જ્યારે આંતરિક શુદ્ધિથી-કર્તાવ્યસિદ્ધ મહાત્માની કૃપાથી આંતરિક સ્ફૂર્તિ થાય છે, ત્યારેજ શાસ્ત્રનો યથાર્થ મર્મ સમજાય છે.”

એક વાર ગોસ્વામીજીના શિષ્ય મણીંદ્રનાથ મજુમદારે તેમને બ્રાહ્મસમાજના ભાવિ વિષે પૂછેલું ત્યારે ગોસ્વામીજીએ કહ્યું હતું કે “જેનું જેટલું કામ હોય છે તે થઈ રહ્યા પછી તેની કંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ અંતર્ધાન થયા પછી કૌરવ સેનાનો પરાજય કરનાર મહાવીર ગાંડીવધારી અર્જુન કાબાઓથી હારી ગયો હતો ! જે ગાંડીવ ધનુષવડે તેણે કૌરવ સેનાનો સંહાર કર્યો હતો, તે ઉપાડવાની પણ તેનામાં શક્તિ રહી નહોતી, અને બાણ ઉપાડ્યું તોપણ કમાન તો ખેંચી શક્યોજ નહિ. આથી તે બહુ દુઃખી થયો. પછી તે વ્યાસદેવ પાસે બદ્રિકાશ્રમ ગયો. તેમણે તેને દિલાસો આપી કહ્યું કે ‘તારામાં જે કંઈ હતું તે બધો શ્રીકૃષ્ણનોજ પ્રતાપ હતો. ગાંડીવ ધનુષવડે

૨૫૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ ઓગણીસમું

જે કંઈ કરવાનું હતું તે ભગવાને તારાદ્વારા કરી લીધું હતું, એટલે હવે તે નિષ્પ્રયોજન છે. હવે તો પરલોક સુધરે એવો ઉપાય કરો, તપ કરો.' શ્રીવ્યાસજીનો આ ઉપદેશ માત્ર બ્રાહ્મસમાજ-ને નહિ પણ દરેકને લાગુ પડે છે. બ્રાહ્મસમાજનું જે પ્રયોજન હતું તે તો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. હવે કેવળ વાસ્તવ્યતુર્યથી તેને નભાવી રાખવો એ વૃથા છે. હવે તો બ્રાહ્મજંધુઓએ મોક્ષ માટે તપશ્ચર્યાદિ સાધન સાધવાં જોઈએ." વળી એક વાર ગોસ્વામીજીએ બ્રાહ્મસમાજની આવશ્યકતાવિષે કહ્યું હતું કે "ખ્રિસ્તીધર્મની મોહજાળમાંથી ભારતવાસીઓને બચાવી લેવા, દેશમાં સુનીતિનો પ્રચાર કરવા અને અનીતિનો અટકાવ કરવા માટેજ બ્રાહ્મસમાજની ઉત્પત્તિ થઈ હતી."

એક વાર ગોસ્વામીજીના શિષ્ય હરિગંજના પ્રસિદ્ધ વકીલ વરદાકાંત બંદોપાધ્યાયને તેમણે હરિગંજ છોડી ગયાજીમાં વકીલાત કરવાનો આદેશ કર્યો. ગુરુદેવનો આદેશ શિરોધાર્ય કરી તેઓ ગયાજીમાં રહેવા ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ગોસ્વામીજીને આકાશગંગા પહાડ પર જ્યાં યોગદીક્ષા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે સ્થાન સુધરાવ્યું હતું અને ત્યાં કંઈક યાદગીરી રહે તેવું પણ કર્યું હતું. ત્યારપછી ત્યાં શ્રીચુતયતીંદ્રચંદ્ર વસુતથા શ્રી મોતિલાલ ઘોષના પ્રયત્નથી એક મંદિર પણ બાંધવામાં આવ્યું છે. આહીં દરવર્ષે પોષ માસમાં એક મહોત્સવ થાય છે.

ગોસ્વામીજીએ પોતાના એક શિષ્યને પોતાની પદ્ધતિ અનુસાર અન્ય મુમુક્ષુઓને દીક્ષા આપવાની અનુમતિ આપી હતી. તદનુસાર તે શિષ્ય મુમુક્ષુઓને દીક્ષા આપી ધર્મપ્રચાર કર્યા કરતા હતા; પરંતુ કાળે કરી તેમને ગુરુપદનું અભિમાન આવવા લાગ્યું, પૂજવાનો મોહ વધવા લાગ્યો. મુમુક્ષુજનો પાસેથી ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પાસે ચરણસ્પર્શ અને સેવા કરાવવાનો નાદ લાગ્યો. ગોસ્વામીજીના બીજા શિષ્યોએ આ બધી હકીકત ગોસ્વામીજીને નિવેદન કરી. કિરનચંદ્ર બાબુ દેશમાંથી તેમની લીલાઓ તાજેતરમાંજ જોઈ આવ્યા હતા. તેમણે ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે "મહારાજ ! એમના તો ફેાટા-છબીઓ પૂજાય છે અને તે છબીઓની નીચે નામ સાથે 'ભગવાન' શબ્દ પણ લગાડે છે, પોતાની પૂજા આરતિ પણ થાય છે અને સ્ત્રીશિષ્યાઓ પાસે પગ પણ દબાવે છે !!" આ સાંભળી ગોસ્વામીજી તો રાતાપીળા થઈ ગયા અને સિંહગર્જનાથી તડકી

ઉઠ્યા કે “શું કહો છો ? સ્ત્રીઓ પાસે દેહસેવા ? મારી સાધન-પ્રજ્ઞાલીમાં કદી પણ એવું કરવાનું કહ્યું નથી. વળી તે ભગવાન થઈ બેઠો છે ? શિષ્યો આંધળા થઈ તેને ભગવાનની પેઠે પૂજે અને તે બધું જાણી ખુઝીને ચાલવા દે છે ? બસ, થઈ રહ્યું. આજથી મારો તેની સાથેનો સંબંધ બંધ થાય છે. હવે તો એવાનું મુખ જેવું પણ ચોગ્ય નથી.” આ પ્રમાણે કહી તેમણે તે જીલ્લાના શિષ્યોને ચેતાવનારો અને તે અનાચારી શિષ્ય સાથેનો સંબંધ તોડી નાખવા બાબતનો એક કાગળ લખી મોકલાવ્યો. સાધકોએ સ્ત્રીઓના સહવાસથી કેવા સાવધ રહેવું જોઈએ તે સંબંધમાં ગોસ્વામીજીએ પોતાના “યોગસાધનસંબંધી કેટલાક પ્રશ્નોત્તર” નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે “સ્ત્રીઓએ તથા પુરુષોએ અલગ અલગ સ્થાનમાંજ સાધના કરવી. ઋષિમુનિઓની આ પવિત્ર આજ્ઞાનો ક્યારેય પણ લોપ કરવો નહિ. કોઈ પણ રીતે અનાચાર પેસી ન જાય તેની બહુજ કાળજી રાખવી જોઈએ. જેના મનમાંથી વિકારો સંપૂર્ણ નાશ પામ્યા નથી, તે સ્ત્રીઆદિના પરિચયમાં રહી શુદ્ધ ક્યાંથી રહી શકે ?” ગોસ્વામીજી પોતે પણ સ્ત્રીઓના સહવાસથી અત્યંત સાવધાન રહેતા હતા. ગેંડારિયા આશ્રમમાં એ નિયમનું કડકપણે પાલન થતું હતું. તેમની સાધનકુટીરમાં સ્ત્રીઓને આવવાની સખત મનાઈ હતી. હજી પણ તે નિયમ ત્યાં બરાબર પળાય છે. એ સિવાય અન્ય સ્થળે પણ દીક્ષા લેવાના પ્રસંગ સિવાય ગોસ્વામીજીની પાસે સ્ત્રીઓને આવવાનો હમેશાં નિષેધજ હતો. દીક્ષા વખતે પણ તે સ્ત્રીના પતિ, પિતા કે ભાઈ વા અન્ય કોઈ સંબંધી હાજર હોય તોજ દીક્ષા અપાતી. વળી ગોસ્વામીજી અંગ-સેવા તો ક્યારેય પણ કોઈ સ્ત્રી કે શિષ્યા પાસે કરાવતા નહિ. અરે ! સ્ત્રી સામે જોઈને તેઓ વાત પણ કરતા નહિ. એક વાર વૃંદાવનમાં તેમનાં ભાભી આવીને કંઈ વાત કરવા લાગ્યાં, પણ ગોસ્વામીજી જાણે તેમને ઓળખતાજ ન હોય તેમ વર્તવાથી ભાભી ઉદાસ થઈને કહેવા લાગ્યાં કે “કેમ વિજય ! મને ઓળખતા પણ નથી કે શું ? હું તો તમારી ભાભી થાઉં.” આ સાંભળી ગોસ્વામીજીએ જરા શરમાઈને કહ્યું કે “માફ કરો મા ! તમારું મુખ મેં કદી પણ જોયું નથી, તેથી હું તમને ક્યાંથી ઓળખી શકું ?” વૈષ્ણવ ધર્મશુરુઓના અનાચાર જોઈ તેઓ બહુ દિલગીર થતા હતા અને કહેતા કે “શ્રીમન્ મહાપ્રભુને પણ દુરાચાર પર

૨૫૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ આગણીસમું

બહુજ તિરસ્કાર હતો. ધર્મને નામે જેઓ અનાચાર અને પાખંડને પોષે છે તેમની અધોગતિજ થાય છે. શ્રી ચૈતન્યચરિતામૃતમાંથી નીચેના શ્લોકનું તેઓ વારંવાર સ્મરણ કરાવતા હતા:—

“વૈરાગી હોઈઆ કરે, પ્રકૃતિ સંભાષણ;
હેરિતે ના પારિ આમિ તાહાર વદન.”

અર્થાત્ જે ત્યાગી થઈ સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ રાખે છે તેનું તો મોઢું પણ મને જોવું ગમતું નથી.

એક દિવસ ગોસ્વામીજીને એક શિષ્ય ગંગાસ્નાન કરી પાછો આવતો હતો, તેવામાં રસ્તામાં તેને એક માણસે ગોસ્વામીજીને આપવા માટે એક આમંત્રણપત્રિકા આપી. એ આમંત્રણપત્રિકા તેના ગુરુદેવના મહોત્સવમાં ભાગ લેવા બાબતની હતી. તે માણસ પોતાના ગુરુદેવને મહાપ્રભુના અવતારતરીકે મનાવતો હતો; તેથી એ મહોત્સવનિમિત્તે તેમણે સારા સારા સંતલક્તોને આમંત્રણ આપ્યાં હતાં. આમંત્રણપત્રિકાને મથાળે શ્રીચૈતન્ય ભાગવતમાંથી એક શ્લોક ટાંક્યો હતો. એમાં શ્રીમહાપ્રભુ શચી માતાને કહે છે કે:—

“આર ઓ દુઃ જન્મ એમ સંકીર્તનારંભે,
હોઈઓ તોમાર પુત્ર આમિ અવિલંબે.”

અર્થાત્ હજી પણ હું થોડા વખત પછી તમારે પેટ બે વાર અવતાર લેવાનો છું. એ શ્લોકને આધારે તે માણસ પોતાના ગુરુદેવ “શ્રીમહાપ્રભુના અવતાર છે” એવું પ્રતિપાદન કરતો હતો.

તે માણસે ગોસ્વામીજીને પોતાના ગુરુદેવનું શરણ લેવા બહુ વાર સમજાવ્યા હતા. ગોસ્વામીજીએ તે આમંત્રણપત્રિકા વાંચી, જરા હસીને કહ્યું કે “ઓહો! અવતાર થઈ ચૂક્યો શું? જો એમ હોય તો તો આપણો ઉદ્ધાર થઈ જાય!” વળી જરા રહીને કહ્યું કે, શ્રીવૃંદાવનમાં એક વાર એક મહાપુરુષે કહ્યું હતું કે “બંગદેશમાં ‘અવતાર’નું પાખંડ બહુ જાગશે. કેટલાક દંભી માણસો પોતાને શ્રીમહાપ્રભુ તથા નિત્યાનંદ પ્રભુના અવતારતરીકે મનાવશે અને પાખંડ ચલાવશે. આથી ઘણા ભોળા લક્તો ભરમાશે અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં અંધાધુંધી ચાલશે, માટે તમે આ બધી મોહજાળથી દૂર રહેજો.”

એક વાર પૂજ્યપાદ રસિકમોહન વિદ્યાભૂષણ ગોસ્વામીજીને મળવા આવ્યા હતા, તેમને બહુજ આદર આપી તેમણે કહ્યું કે “ધર્મજગતમાં મહાન પરિવર્તન થશે. તેમાં આખરે શ્રીમહાપ્રભુનો પ્રવર્તાવેલ ધર્મ પાછો શુદ્ધરૂપે ખીલી ઉઠશે. તમે જરા વૈષ્ણવ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ રાખજો. એટલે આગળ ઉપર તમને તેનો મર્મ

એક શિષ્યને સળ, અવતારવિષે અભિપ્રાય ઈં ૨૫૫

સમજાશે.” વિદ્યાભૂષણ મહાશય કહેતા કે “એ વખતે મેં ગોસ્વા-
મીજીની વાતપર બહુ વજન આપ્યું નહોતું. કેમકે મને શ્રીમહા-
પ્રભુના ધર્મપ્રત્યે એટલું બધું માન નહોતું. મારે ઘણા વખત તો
મીલ, સ્પેન્સર વગેરે પાશ્ચાત્ય સુધારકોનાજ ગ્રંથો વાંચવામાં જતો
હતો. પછી મને કેાણુ જાણે શાથી મહાપ્રભુના ધર્મપ્રત્યે લાગણી થઈ,
એટલે મેં વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો.

એક વાર એક દ્રેષી માણસે પોલીસને ખબર આપી કે “ગો-
સ્વામીજીના આશ્રમનું માસિક ખર્ચ ચારસો-પાંચસો રૂપિયાનું છે.
પોતે તો પાછ પણુ કમાતા નથી. ત્યારે આ રૂપિયા તે લાવે છે
ક્યાંથી? તેની તપાસ થવાની જરૂર છે.” આ ઉપરથી પોલીસે તપાસ
ચલાવવા માંડી. ગોસ્વામીજીને આ બધી હિલચાલની ખબર તો
ક્યારનીયે પડી ગઈ હતી; પરંતુ તેમને તો એક ભગવાનમાંજ
વિશ્વાસ હતો. એટલે તેમણે તેનો કંઈ પણુ પ્રતીકાર કર્યો નહોતો.
એવામાં એક દિવસ ગોસ્વામીજીના એક શિષ્ય શ્રીયુત ભૂતનાથ
ઘોષ મહાશયને રસ્તાપરથી એક સો રૂપીઆનો નોટ મળી આવ્યો.
તેણે તે વાત ગોસ્વામીજીને કહી એટલે ગોસ્વામીજીએ તેને પારકી
વસ્તુ લેવામાટે ઠપકા આપ્યો અને તરતજ તે નોટ પોલીસ કમી-
શ્વરને મોકલાવી આપી ‘અમૃતબળ્લર પત્રિકા’માં તે નોટ જેનો હોય
તેને લઈ જવાની જાહેર ખબર છપાવી હતી. ગોસ્વામીજીની આવી
પ્રમાણિકતા જોઈ, પોલીસ અમલદારોનો સંશય નાબુદ થયો હતો.

હવે ગોસ્વામીજીએ આશ્રમનો આવકજનવકનો બધો ભાર પોતા-
ના પુત્ર યોગજીવન ગોસ્વામીપર નાખ્યો તથા ટપાલ પણુ વાંચવા-
લખવાનું બંધ કરી દીધું. એટલે એ કામ પણુ શ્રીમાન યોગજીવન
ગોસ્વામી કરતા હતા. અનેક શિષ્યો પોતાની આધ્યાત્મિક મુશ્કે-
લીઓ, પોતાના દિલનાં દર્દ, સારાં નરસાં કર્મ અને લૌકિક-પાર-
લૌકિક ખાનગી બાબતો ગોસ્વામીજીને લખી જણાવતા હતા
અને તેમના આશીર્વાદ ચાચતા હતા. તેમના હૃદયસ્પર્શી પત્રો
વાંચી યોગજીવન ગોસ્વામી તો ઘણી વાર રડી પડતા હતા. પછી
ધીરે રહીને તે ગોસ્વામીજીને બધી હકીકત નિવેદન કરી જે કંઈ
સલાહ-સૂચના મળતી તે તથા તેમના આશીર્વાદ લખી મોકલતા
હતા. આ પ્રમાણે મુમુક્ષુઓનું કેમ શ્રેય થાય એજ શ્રીમાન યોગ-
જીવનનું લક્ષ્ય રહેતું હતું. એક દિવસ યોગજીવન ગોસ્વામીજી આ-
ગળ રોઈ પડીને શિષ્યોનું દુઃખ નિવેદન કરતા હતા, ત્યારે ગો-

૨૫૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ ઓગણીસમું

સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે “જે, યોગજીવન ! તું આ બધા પત્રોના જવાબ માટે વારંવાર મારી પાસે આવે છે, એ કંઈ બરાબર થતું નથી. તું પોતેજ વિચાર કરીને જવાબ લખજે એટલે ચાલશે.” આ પ્રમાણે શ્રીમાન યોગજીવન જો કે યોગ્ય અધિકારી અને સુપાત્ર હતા તોપણ તેમણે પોતાની મેળે કોઈને કદી કંઈ પણ આશીર્વાદરૂપે લખ્યું નથી. “પિતાજી પુત્રરૂપે અવતરે છે” એ કથનમાં ઉંડું સત્ય રહેલું છે; અને ખરેખર, યોગજીવનમાં ગોસ્વામીજીના જેવી તેજસ્વિતા, જવલંત ધર્માનુરાગ, ઉદારતા, પરોપકારબુદ્ધિ, દયાળુતા અને અસાધારણ ન્યાયપરાયણતા વગેરે ગુણો આબેહુબ ઉતરી આવ્યા હતા. પિતા પાસે બેસી જ્યારે શ્રી યોગજીવન ધર્મચર્યા કરતા હતા, ત્યારે તેઓ બન્ને નરનારાયણ ઋષિ જેવા શોભતા હતા. શ્રીમાન યોગજીવન હવે પિતાશ્રીના જમણા હાથ જેવા બની રહેલા હતા અને સૈમનાં બધાંજ કાર્યોમાં સંપૂર્ણપણે મદદ કરતા હતા. આવા પિતૃભક્ત પુત્રો બહુજ ઓછા જોવામાં આવે છે.

શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામીનો જન્મ પણ વિચિત્ર રીતે થયો હતો. સામાન્યપણે સ્ત્રીઓ જ્યારે ગર્ભ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેમને માસિક ઋતુ બંધ થઈ જાય છે; પરંતુ શ્રીમાન યોગજીવન જ્યારે ગર્ભમાં હતા ત્યારે તેમનાં માતાજીને માસિક ઋતુસ્ત્રાવ બંધ થયો નહોતો. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, એવા લક્ષણવાળી સ્ત્રીને ઉદરે કોઈ મહાપુરુષજ અવતરે છે. તેમનો જન્મ બંગ સં. ૧૨૭૬ ના માગશર માસની ૨૯ મી તિથિએ ઢાકા શહેરમાં થયો હતો. બાળપણમાંજ સરળતા, ચપળતા, ન્યાયપરાયણતા આદિ ગુણોથી તેઓ સૌને વહાલા થઈ પડ્યા હતા. એક વાર એક શાક વેચનારો આશ્રમમાં આવ્યો હતો. એક માણસે તેની પાસેથી બે ત્રણ પૈસાનું શાક તોળાવીને પાશ્વું વધારે માગવા માંડ્યું. આ જોઈ પાંચ વર્ષના યોગજીવન ગોસ્વામી બોલી ઉઠ્યા કે “અરે ! એ તો ગરીબ માણસ છે. બિચારો શાક વેચીને પોતાનું પેટ ભરે છે. એવાને શામાટે ઠગો છો ?” આશ્રમવાસીઓ યોગજીવનની એવી ન્યાયપ્રિયતા જોઈ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા. આવા બીજાનાં દુઃખે દુઃખી થનારા લોકો જગતમાં બહુ થોડા હોય છે.

શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામી બ્રાહ્મસમાજમાં ઉછરેલા હોવાથી તેમનામાં સંધ્યાવંદન તથા ઉપવીતધારણાદિ બ્રાહ્મણના સંસ્કારો ઓછા હતા; પણ ગોસ્વામીજીને એમ જણાયું કે ‘તે

ઉપવીત ધારણ કરે તો ઠીક.’ આ ઉપરથી તેમણે તેમને કાશીવાળા પૂર્ણાનંદ સ્વામીનો સમાગમ કરવાનો આદેશ કર્યો હતો. યોગજીવન ગોસ્વામી તેમની પાસે જવા આવવા લાગ્યા, પરંતુ સ્વામીજીનાં ગાંજે, લાંગ વગેરેનાં વ્યસનો તેમને ઠીક ન લાગવાથી ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે તેમના આચાર મને ઠીક લાગતા નથી. ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “એ વાત સાચી છે, પણ સ્વામીજીમાં કેટલાક મહાન ગુણો પણ છે. જો એ તને સમજાશે તો તારૂં જીવન ધન્ય થઈ જશે.” આ પ્રમાણેનો જવાબ સાંભળી શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામી પાછા સ્વામીજી પાસે જવા આવવા લાગ્યા. એક દિવસ તે સ્વામીજી પાસે એક ભક્ત આવી ચઢ્યો. એકતારા સાથે તે એક ભજન ગાવા લાગ્યો. તે ભજન સાંભળતાંજ સ્વામીજીના શરીરમાં મહાભાવનાં લક્ષણો જણાઈ આવ્યાં. પછી તો સ્વામીજી ભાવાવેશમાં નાચવા લાગ્યા. આ દિવ્ય અવસ્થા જોઈને યોગજીવન ગોસ્વામી તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા. એ વખતે સ્વામીજીએ તેમને ઉપવીત વગરના જોઈ પૂછ્યું કે “અરે! તારૂં ઉપવીત ક્યાં?” યોગજીવને કહ્યું કે “મહારાજ! ઉપવીત તો નથી લીધું.” એ સાંભળી સ્વામીજીએ તરતજ જનોઈ મંગાવીને પોતાને હાથેજ પહેરાવી લીધું. યોગજીવનને પૂજ્યભાવ તો થયોજ હતો. તેમાં આ ઉપવીત આપવાની કૃપા થવાથી તેમના આનંદનો પારજ રહ્યો નહિ. પછી તે ઘેર ગયા. ત્યાં ગોસ્વામીજીએ તેમના ગળામાં ઉપવીત જોઈ, રાજી થઈને કહ્યું કે “બહુ સારૂં થયું. જે હેતુ માટે મેં તને સ્વામીજી પાસે મોકલ્યો હતો તે આજે સિદ્ધ થયો છે.”

યોગજીવન ગોસ્વામીમાં બાળપણથીજ વેરાગ્ય હતો. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેવાનો વિચાર છતાં માતાના આગ્રહથી વિવાહ કરવા પડ્યો હતો અને થોડા સમયમાં સ્ત્રી ગુજર્યા પછી ફરી વિવાહ કર્યો નહોતો.

યોગજીવન દાની પણ ખૂબ હતા. તેમની પાસેથી કેાઇ ખાલી હાથે જતું નહિ. જરૂર પડતાં કરજ પણ કરતા. આથી તેમને ઘણી મુશ્કેલીઓમાં ઉતરવું પડતું, પણ તેની પરવા કરતા નહિ.

ગોસ્વામીજી મહારાજના સહાયકરૂપે કાર્ય બજાવીને છત્રીસ વર્ષની વયે તેમણે દેહત્યાગ કર્યો હતો. ગંડારિયા આશ્રમમાં તેમનાં અસ્થિ ઉપર મંદિર કરવામાં આવ્યું છે.

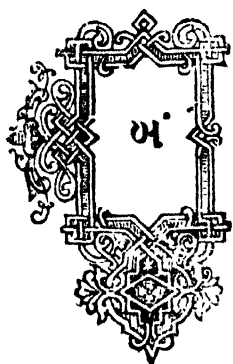
પછી કાગણ માસમાં ગુરુદેવના આદેશાનુસાર ગોસ્વામીજી પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે શ્રી પુરીધામમાં પધાર્યા હતા.

પ્રકરણ વીસમું

પુરીધામમાં યાત્રા, નિવાસ અને દેહત્યાગ

ગ સં. ૧૩૦૪ના ફાગણ માસમાં ગોસ્વામીજી કલકત્તાથી દરિયા રસ્તે શ્રી જગન્નાથપુરી જવા તૈયાર થયા. ગંગાના ઘાટ સુધી ઘણા શિષ્ય-જનો તેમજ સ્નેહીજનો વળાવવા આવ્યા હતા. વિદાય થતી વખતે શ્રીયુત ચારુબાબુએ કહ્યું કે:—“મહારાજ ! હવે અમારો દિવસ કેમ જશે ?” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો

કે “શ્રીમન્ મહાપ્રભુ જ્યારે સંન્યાસ લઈ પુરીધામ જવા તૈયાર થયા, ત્યારે ભક્તજનોએ આજ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. જવાબમાં શ્રીમહાપ્રભુએ જણાવ્યું હતું કે:—

“ઘરે કરો નામ સંકીર્તન, શ્રીગુરુ વૈષ્ણવ સેવન ”

અર્થાત્ ઘેર ભગવાનનું ભજન અને ગુરુજનોની તથા પ્રભુપ્રેમીઓની સેવા કરજો.” પછી ગોસ્વામીજીએ મનોરંજન બાબુ સામું જોઈ કહ્યું કે “આપ સર્વે મને આશીર્વાદ આપો.” મનોરંજન બાબુએ સજળ નયને કહ્યું:—“અમે આપને શું આશીર્વાદ આપીએ ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “એવો આશીર્વાદ આપો કે શ્રી જગન્નાથ પ્રભુ મને તેમનાં ચરણમાં રાખે.” આ સાંભળી શિષ્યજનો ગળગળા થઈ ગયા અને કોઈ કોઈ તો રુદન કરવા લાગ્યા. એક ભક્ત તો મૂર્છા ખાઈ ઢળી પડ્યા. પછી સૌની પાસે દુઃખભરી વિદાય માગી બપોરે ચાર વાગે ગોસ્વામીજી શ્રીક્ષેત્ર તરફ રવાના થયા. ભક્તજનો પણ સ્ટીમર દેખાઈ ત્યાંસુધી કાંઠે રહ્યા. પછી વિયોગની ઉંડી વેદના અનુભવતા તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા.

માર્ગમાં ગોસ્વામીજીએ શ્રીક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય, પ્રસાદનો મહિમા અને શ્રી જગન્નાથદેવની અપાર કરુણાથી ભરપૂર પ્રસંગો સાંભળ્યા. શિષ્યોનો આનંદ આજે માતો નહોતો.

“જ્યાં શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુએ અઠાર વર્ષ સુધી સંકીર્તન યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કર્યું હતું, તે શ્રીક્ષેત્રમાં તેઓ ગુરુદેવ સાથે ભગવદર્શન માટે જાય છે” એ વિચારથી તેમનો આનંદ માતો નહોતો. પરંતુ “તેઓ ગુરુદેવને ત્યાં સદાકાળ માટે ત્યજી દેવા જાય છે” એવો ખ્યાલ તો તેમને સ્વપ્નમાં પણ નહોતો આવ્યો. અસ્તુ. સ્ટીમરમાં પણ કથાકીર્તન, પાઠપૂજા વગેરે બધું આશ્રમના નિયમ પ્રમાણેજ ચાલતું હતું. ભોજનાદિની વ્યવસ્થા સ્ટીમર જ્યાં લંગર કરતી ત્યાંજ કરી લેતા હતા. વળી તે તે સ્થળના લોકો શિષ્યમંડળ સાથે ગોસ્વામીજીને જોઈ ખૂબ આનંદ અનુભવતા. કલકત્તાથી એક હરિલોલાનંદ (ગાંડુદાસ) બાવાજી પણ સાથે આવ્યા હતા. તે આખો દિવસ ગોસ્વામીજી પાસે બેસી એકતારા સાથે નામકીર્તન કરતા હતા. માર્ગમાં સ્ટીમરે લંગર કર્યું ત્યારે એક ડાક બંગલામાં દોલપૂર્ણિમાનો ઉત્સવ પણ સારી રીતે ઉજવ્યો હતો. પૂજાની સામગ્રી તો કલકત્તાથી સાથેજ હતી. આ પ્રમાણે દોલોત્સવ કરી સંઘ પાંચમે દિવસે કટક આવ્યો. ત્યાં કેટલાક શિષ્યજનોએ તેમનું સ્વાગત કર્યું અને સૌએ સાથે મળીને પ્રસાદ લીધો. પછી બીજે દિવસે સવારે સંઘ ઉપડ્યો, અને સૌ વાર આવ્યા. તે વખતે વારથી પુરીસુધી રેલગાડી થઈ હતી, પરંતુ વારથી ઘણાખરા શિષ્યો તો ચાલીનેજ પુરી ગયા. ગોસ્વામીજી ત્યાંથી ઘોડે બેઠા અને સ્ત્રીઓ ગાડામાં બેઠી. પછી પુરીથી પાંચ કોશ રહ્યા ત્યારે ગોસ્વામીજી ઘોડેથી ઉતરી ગયા. શિષ્યજનોએ તેમને ઘોડે બેસી રહેવાનો બહુ આગ્રહ કર્યો, કેમકે તેમનું શરીર સારું નહોતું. માણસના ટેકાવિના તેઓ ચાલી શકતા નહોતા. ગોસ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે:—“ભાઈઓ ! તમે ચિંતા કરો નહિ. જે જગન્નાથપ્રભુ કલકત્તાથી આટલે સુધી તેડી લાવ્યા, તેજ દયામય પ્રભુ પોતાના દરબારમાં તેડી જશે.” પછી સર્વ આઠારનાલાના પૂલ પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને શ્રી જગન્નાથ પ્રભુની ધ્વજનાં દર્શન થયાં. ધ્વજનાં દર્શન થતાંજ સૌ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા, અને ભાવભક્તિપૂર્વક કીર્તન કરતા થકા આગળ ચાલવા લાગ્યા. શ્રી વિદ્યુભૂષણ ઘોષ નીચેનું કીર્તન ગાવા લાગ્યા:—

યાંદર હરિ બોલતે નયન ઝરે;
ઐ દેખ તારા હુ'ભાઈ એશે છે રે.

ગૌરનિતાઈ ભક્ત સંગે એશે છેરે. વગેરે

અર્થાત્ “ જીઓ ! જીઓ ! જેમના દર્શનથી પ્રેમાશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગે છે તે શ્રી ગૌર-નિતાઈ બન્ને ભાઈઓ ભક્ત-જનોની સાથે ચાલ્યા આવે છે.” વાદિત્ર સાથે આ કીર્તન ગાતા ગાતા સૌ ભક્તો ગોસ્વામીજીની સાથે નરેન્દ્ર સરોવરપર આવ્યા. એક ભક્તે સરોવરમાંથી પાણીનો લોટો ભરી લાવી ગોસ્વામીજીને આપ્યો, એટલે ગોસ્વામીજીએ તેમાંથી પાણી લઈ કોઈ અવર્ણ-નીય ભાવપૂર્વક તે શિષ્યો ઉપર છાંટવા માંડ્યું. વિદ્યુબાણુની આંખપર પાણી પડતાં તેઓ મહાભાવમાં મતવાલા બની સૌની ચરણરજમાં આળોટવા મંડ્યા. એવામાં ‘કાલિયા પાગલ’ નામે એક ઉડિયાવાસી સાધુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તે પણ ભાવાવેશમાં નાચવા લાગ્યો. પછી તે સંઘ મંદિર તરફ જવા લાગ્યો. રસ્તામાં આવું અપૂર્વ કીર્તન જોઈ લોકોનાં ટોળેટોળાં બન્ને બાજુએ ઉભરાતાં હતાં અને અવર્ણનીય આનંદ અનુભવતાં હતાં. ચારસો વર્ષ પહેલાં શ્રી ગૌર-નિતાઈ પણ આવીજ રીતે ભજનકીર્તન કરતા કરતા પુરીધામમાં આવ્યા હતા. આજ ફરીને એવુંજ દિવ્ય દ્રશ્ય જોઈ પુરીવાસી નરનારીઓ આનંદમસ્ત બની ગયાં હતાં. ચોતરફ નામધ્વનિ ગાજી રહ્યો હતો. આ પ્રમાણે કીર્તનમંડળ ફરતું ફરતું ઉતારે આવ્યું. ત્યાં જમ્યા પછી સૌ શ્રીજગન્નાથ પ્રભુનાં દર્શન કરવા ગયાં. મંદિરમાં આવી શ્રીમૂર્તિનાં દર્શન કરતાંજ ગોસ્વામીજીની આંખોમાંથી પ્રેમાશ્રુનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો. તેઓશ્રી એક બાજુ ઉભા રહી, શ્રીચરણમાં દૃષ્ટિ પરોવી, હાથ હલાવતા હલાવતા કંઈક અસ્ફુટસ્વરે ગણગણવા લાગ્યા. પછી ભાવસંવરણ કરી પંડ્યાને દક્ષિણા આપી સૌ ઉતારે આવ્યા. અહીં કેટલીક અગવડ હોવાથી, બીજે દિવસે ઉતારો ફેરવવામાં આવ્યો.

ગોસ્વામીજી જ્યાં રહેતા, ત્યાં હમેશના નિયમ મુજબ, પાઠ-પૂજા, કથાવાર્તા, અતિથિસેવા, અન્નદાન, ચારો, ચણ, ઝાડને પાણી પાવું વગેરે નિયમિતપણે કરવામાં આવતું હતું. તેઓ કહેતા કે “ગૃહસ્થે હમેશાં પંચયજ્ઞ કરવાજ જોઈએ. પંચયજ્ઞ એ તો ધર્મનો પાયો છે. એના વિના ધર્મ રહી શકતો નથી. તે પંચયજ્ઞનાં નામો આ પ્રમાણે છે:-દેવયજ્ઞ (ઉપાસના વગેરે), ઋષિયજ્ઞ (સ્વાધ્યાય-ધર્મગ્રંથનો પાઠ), પિતૃયજ્ઞ (શ્રાદ્ધ, તર્પણાદિ), ભૂત-યજ્ઞ (પશુપક્ષીને ચારો ચણ ને વૃક્ષાદિને જળદાન) અને મનુષ્યયજ્ઞ

(દીનદુઃખી, અતિથિ અભ્યાગત, ઇં ની સેવા).”

આશ્રમમાં હમેશાં આ પંચયજ્ઞ કરવામાં આવતા હતા. ઉપર પ્રમાણે પાઠપૂજા, કથાવાર્તા, દાનદક્ષિણા, ચારોચણ વગેરે થયા પછી સૌ એકત્ર થઈ શ્રી જગન્નાથજીનો મહાપ્રસાદ જમતા હતા. આશ્રમનો આવો નિત્યક્રમ જોઈ અનેક લોકો ગોસ્વામીજી પ્રત્યે આકર્ષાવા લાગ્યા.

પુરી આવતાં પહેલાં ગોસ્વામીજીએ શિષ્યોને કેટલાક નિયમો પાળવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો તથા વિશેષમાં કહ્યું હતું કે “અહીં તીર્થસ્થાનમાં શરીર સ્વસ્થ રહે એ ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવું છે. ભોજન હમેશાં સાવચેતીથી અને ઝોાછું કરવું અને તડકામાં બહુ કરવું નહિ.”

પછી ગોસ્વામીજી અનુક્રમે માર્કંડેય સરોવર, પ્રવેતગંગા, ચક્રતીર્થ, ઇંદ્રદ્યુમ્ન સરોવર, ગુંડિયા મંદિર, મહાપ્રભુજીની ખેઠક, સાર્વભૌમ લદ્દાચાર્યને ઘેર, સિદ્ધ-બકુલ, હરિદાસ ઠાકુરની સમાધિ, ગોવર્ધન મઠ વગેરે સ્થળોનાં દર્શન તીર્થગોરની સૂચના પ્રમાણે કરવા લાગ્યા. શ્રી જગન્નાથ પ્રભુની સ્નાનયાત્રા, સ્થયાત્રા, ચંદનયાત્રા વગેરે પર્યોનાં પણ દર્શન કર્યાં. ગોસ્વામીજીની આજ્ઞાથી અનેક શિષ્યોએ ત્યાં શ્રાદ્ધ પણ કર્યાં હતાં.

ગોસ્વામીજીએ પુરીધામમાં શ્રી જગન્નાથ પ્રભુ તથા બળરામ તેમજ સુમદ્રાદેવીની પ્રતિમાઓસહિત એક નાનું કાષ મંદિર મંગાવ્યું હતું. ગોસ્વામીજી હમેશાં તે મૂર્તિઓની ચંદન, પુષ્પ તથા તુલસીપત્રાદિથી પૂજા કરતા હતા. હાલ પણ તે મંદિર તથા પ્રતિમાઓ પુરીધામમાં તેમના સમાધિમંદિરમાં પૂજાય છે.

પુરીધામમાં દેવપૂજામાં તથા ભોગ ધરાવવામાં અવ્યવસ્થા જોઈ ગોસ્વામીજીએ તેના વિરુદ્ધ જબરી હિલચાલ ઉઠાવી. પરિણામે ધીરે ધીરે બધા સુધારા થતા ચાલે છે.

ગોસ્વામીજીએ પુરીધામમાં રહી વાનસ્વધનો અટકાવ કરાવવાથી તથા મંદિર પાસેનાં પાયખાનાં કઢાવી નાખવાથી તથા તેમના મુકામમાં દાન ઇત્યાદિ પંચમહાયજ્ઞનાં કાર્ય થતાં હતાં તેથી લોકોમાં તેમની ખૂબ પ્રતિષ્ઠા જામી હતી.

ગોસ્વામીજીનો અપૂર્વ દાનયજ્ઞ જોઈ કેટલાયે ધનલોભીઓનો લોભ ટળી ગયો; ધનવાનોનો ધનમદ ચૂર્ણ થઈ ગયો અને કેટલાયે કંબુસોની કોથળીનાં મોં છૂટી ગયાં. એક તીર્થગોરે કહ્યું

૨૬૨ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ વીસમું

કે “ગોસ્વામીજી ! તમે તો મોટું નામ કાઢ્યું છે.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “અરે નામ પડે ધરામાં, નામને શું કરવું છે ? આ કાર્ય સ્વેચ્છાથી નહિ પણ ઇશ્વરેચ્છાથી થયા કરે છે. ગંગાપ્રવાહ વહી રહ્યા છે તેમાં હું તો માત્ર હાથ ધોઈને કૃતાર્થ થાઉં છું.”

એક વાર ગોસ્વામીજી શ્રીજગન્નાથપ્રભુનાં દર્શન કરવા જતા હતા, ત્યારે રસ્તામાં એક ડોસીમાએ પૂછ્યું કે “મહારાજ ! આપને કેટલાં વર્ષ થયાં ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું:—“મા ! મહાકાળરૂપી મહાસાગરમાં આપણે તો એક પાણીના ટીપા જેવાં છીએ. ખોતેર ચોકડીનો એક મન્વંતર અને બ્રહ્માજીના એક રાત્રિદિવસમાં એવા અનેક મન્વંતર થાય છે ત્યાંપછી આપણા આયુષ્યનો તે શું હિસાબ ? બીજું બધું નાશ પામે છે, માત્ર જેમણે શ્રીહરિનું શરણ લીધું છે તેઓનેજ જીવતા જાણવા.”

એક વાર સમુદ્રસ્નાન કરી સૌ ઘેર આવતા હતા ત્યારે રસ્તામાં એક ગાંડા જેવી ભીખારણ ડોસી મળી. તે ડોસીને જોઈ ગોસ્વામીજી બોલી ઉઠ્યા કે, “જેની પાસે જે કંઈ ખાવાનું હોય તે બધું આ ડોસીમાને આપી દો. આવો યોગ ફરી ફરીને નહિ મળે.” કહેવાની જરૂર નથી કે, સૌએ પોતપોતાની પાસે જે કંઈ હતું તે બધું તે ડોસીમાને આપી દીધું.

પુરીધામમાં ક્યાં કેવા સાધુપુરુષો રહે છે તે જાણવું અને સાચા સાધુને ઓળખવા એ બહુ કઠણ કામ છે. અહીંના એક ગુપ્ત સાધુનું વૃત્તાંત ગોસ્વામીજીના શિષ્યે તેમના એક મિત્રને પત્રદ્વારા લખી જણાવ્યું હતું, તે અહીં આપવામાં આવે છે.

“એક વાર અમે સમુદ્રસ્નાન કરી પાછા આવતા હતા ત્યારે મહાપ્રસાદ દેંડી દેવાના એક ખાડમાં એક સાધુજી બેઠા હતા. તેમને ગોસ્વામીજીએ પોતે ઓઢેલું કિંમતી વસ્ત્ર આપી દીધું અને તેમને પૈસા આપવા માંડ્યા, પણ સાધુએ લીધા નહિ. વસ્ત્ર લીધા પછી થોડે દૂર જઈ તેણે નીચેની પંક્તિ ભાવપૂર્વક ગાવા માંડી:—

“નીલચક્ર જગન્નાથ, મન ! ચૈતન્ય ભજો ને ચૈતન્ય”

પછી તે સાધુ બોલ્યા કે “હું વૃંદાવન ગયો હતો, પરંતુ ત્યાં તો તમે મળ્યા નહિ. હવે તો આપ આ મહાત્મારૂપે અહીં વિરાજો છો.” વળી પૈસા આપવા માંડ્યા એટલે તે સાધુએ કહ્યું કે “એને શું કરે ? જરૂરનું જે કંઈ હશે તે મળ્યાજ કરશે. આમ ને આમ સો વર્ષ તો ચાલ્યાં ગયાં. જગતપિતા એના એ ખેલ શામાટે

દેખાડતા હશે?” વળી પાછા તે સાધુજી અસ્પષ્ટ સ્વરે ગાવા લાગ્યા. જાણે તેમને લગવાનનાં દર્શન થતાં હોય એવો તેમના ગાનનો ભાવ હતો. તે સાધુજીએ કોઈ રીતે પૈસા ન લીધા એટલે ગોસ્વામીજીએ મને કહ્યું કે “જાઓ, બજારમાંથી કંઈ ખોરાક લાવી આપી જાઓ.” આ સાધુરામ કંઈક વાંચી લખી પણ જાણતા હતા; પણ કંઈક વાંચવા બેસતા કે તરતજ તેમને સમાધિ થઈ જતી હતી. ગોસ્વામીજી કહેતા કે “એમને પંચમ પુરુષાર્થરૂપ પરા-લક્ષિત પ્રાપ્ત થઈ છે. અનેક જન્મના પુણ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારેજ એ પંચમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ તો મનુષ્યજન્મજ મળવો દુર્લભ છે. મનુષ્યજન્મ મળ્યા બાદ ‘હું કોણ છું?’ ક્યાંથી આવ્યો? ક્યાં જઈશ?’ એવા એવા વિચારો આવવા પણ બહુ કઠણ છે. એવી જિજ્ઞાસા જાગ્યા પછી પ્રયત્ન કરે તો જ્ઞાની ગુરુનો સમાગમ થાય છે અને તે પછી પણ અનેક જન્મ જાય છે, ત્યારેજ અંતરશુદ્ધિ વિશેષ પ્રમાણમાં થઈ શકી પંચમ પુરુષાર્થ માટે તે લાયક બને છે.”

એક વાર ઉપર કહેલા સાધુજી ગોસ્વામીજીને ઉતારે આવીને તેમની આરતિ ઉતારવા લાગ્યા. આસપાસનાં મકાનોમાંથી જે માણસો એ આરતી જોતાં હતાં તેમની પણ આરતિ ઉતારતા જાય અને ગાતા જાય કે:—

“કત રાજ દેખી નાઇ તાર, ચંદ્રવદન, એમન પ્રેમ દેખી નાઇ.”

અર્થાત્ “કેટલે દિવસે તમારા ચંદ્રવદનનાં દર્શન થયાં! આવો પ્રેમ તો ક્યાંય જોયો નહિ.” વળી ફરી એક વાર એ સાધુરામ ઉતારે આવી ગાવા લાગ્યા કે “આજ અખોડા ખોલિમૂ, અચેના ચિનામ્” અર્થાત્ આજસુધી જે વાત નહોતી કહી તે હવે કહી દઈશ. આજ મને અકળિતની ઝાળખાણ થઈ ગઈ છે. એમ કહી તેણે ગોસ્વામીજીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

શ્રીપુરીધામમાં એ વખતે અંત્યજ જાતિમાં તેર ચૌદ વર્ષનો એક અસાધારણ બાળક હતો. તે લગભગ મુંગોજ હતો; પણ કોઈ વાર તેનો આંતરિક આનંદ ઉભરાઈ જતો ત્યારે તે બે ચાર વાતો કહી નાખતો હતો. તેની વાતમાં કોઈકંઈ સમજતું નહિ, તેથી લોકો તો તેને ‘બોખડો’જ સમજતા હતા. વળી તે કેમે કર્યો લુગડું તો પહેરતોજ નહિ. બારે મહિના તે દિગંબર રહેતો હતો. સાંજે ચાર પાંચ વાગ્યે જ્યારે અન્નસત્રમાં મહાપ્રસાદ વહેંચાતો

ત્યારે હમેશાં તે ત્યાં જઈ ઉભો રહેતો. જો ત્યાં પ્રસાદ મળતો તો તે ખાઈ લેતો અને નહિ તો ઉપવાસી રહેતો હતો. સાધારણ ભિખારીની પેઠે તે ક્યાંય કરગરતો નહિ. ગોસ્વામીજી પુરી પધાર્યા, ત્યારથી તે હમેશાં બીજા ભિખારી ભેગો તેમને ઉતારે આવતો હતો, પણ જો કોઈ તેને પ્રસાદ સિવાય બીજું કંઈ આપવા જતું, તો તે તરતજ ખસી જતો હતો. ગોસ્વામીજી જ્યારે દર્શન કરવા બહાર નીકળતા ત્યારે તે પણ તેમની પાછળ પાછળ જતો અને ક્યારેક ક્યારેક આનંદમાં આવી જઈ હસી પડતો હતો. તેનાં આવાં લક્ષણો જોઈ કોઈએ ગોસ્વામીજીને તેના સંબંધમાં પૂછતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, એ જાતે ભલે અત્યંત છે, પણ છે કોઈ મહાન વ્યક્તિ. એવા પુરુષ તો સંતસાધુના કલ્યાણ માટે-સાધક જનોને ઉચ્ચ-કક્ષાના આદર્શ દર્શાવવા માટે-જ જીવે છે. આથી ગોસ્વામીજીના શિષ્યો એ બાળકની બહુ સંભાળ રાખતા હતા. ગોસ્વામીજીનો દેહ છૂટ્યા પછી એ બાળક ક્યાં ગયો તેની કોઈને ખબર પડી નહિ.

એ વખતે પુરીધામમાં ભૂતાનંદ સ્વામી નામે એક હૃદયોગી મહાત્મા રહેતા હતા. એ ત્યાંના જગન્નાથવલ્લભ મઠના મહંત હતા. લોકો તો તેમને ચારસોથી પણ વધારે ઉંમરના માનતા હતા. એમની વાતચીત વગેરે ઉપરથી જણાતું હતું કે, પોતે શ્રીચૈતન્ય પ્રભુના સમયમાં પણ હયાત હતા. તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી હતા અને તેમની કાંતિ પણ દિવ્ય હતી. સામાન્ય લોકો ઘણેભાગે મહાપુરુષોને સમજી શકતા નથી. લોકોએ તેમના ઉપર ખૂનતું આળ ચઢાવ્યું હતું. પરંતુ હાઈકોર્ટે તેમને નિર્દોષ બાહરે કર્યા હતા. એવામાં ગોસ્વામીજી પુરીધામમાં નિવાસ કરવા આવ્યા. ગોસ્વામીજી તો સ્વામીજીના ગુણથી પરિચિત હતા, તેથી તેમણે સ્વામીજીનો મહિમા વધારવા માંડ્યો. ગોસ્વામીજી કહેતા કે “સ્વામીજીનો સમાગમ કરવો એ પણ મારે પુરી આવવાનું ખાસ કારણ હતું.” સ્વામીજી ઘણી વાર ગોસ્વામી મહારાજ પાસે આવી ધર્મચર્ચા કરતા હતા. એક દિવસ સ્વામીજી ગોસ્વામીજી સામું એકદષ્ટિએ નિહાળી રહ્યા હતા, તેવામાં તેઓ એકદમ બ્રાવેશમાં આવી જઈ બોલવા લાગ્યા કે ‘શ્રી સૂર્ય, શ્રી મહાદેવ, સાક્ષાત્ નારાયણ ભગવાન !’ આમ કહેતાં કહેતાં તેઓ ગોસ્વામી મહારાજને સા-ષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ પંડા પૂજારીની તકરારમાં શ્રીજગન્નાથજી આજો

દિવસ લોગવિનાના રહ્યા. આથી હજારો લિખારીઓ પણ ભૂખે ટળવળવા લાગ્યા; કેમકે પુરીધામનાં ઘણાં ખરાં સત્રો આ મહા-પ્રસાદથી ચાલતાં હતાં. સાંજે એક લિખારી ગોસ્વામીજીના આશ્રમે આવ્યો. પરંતુ ભાગ્યચોગે એ વખતે દરવાજા ઉપર કોઈ નહોતું, તેથી તેની વિનંતિ કોઈએ સાંભળી નહિ. એ વખતે ગોસ્વામીજી પોતાના આસનપર ધ્યાનમાં બેઠેલા હતા. તેઓ આ લિખારીના કાલાવાલા સાંભળી ચમકી ઉઠ્યા. તેમણે તત્કાળ ગર્જના કરી કે, “અરે ! કોઈ છે કે ? આ લિખુકને અન્નદાન આપો.” આ સાંભળી સેવકજનોએ દોડી આવી તેને અન્ન આપ્યું. ગોસ્વામીજીએ તેમના તરફ લાવણીની આંખે જોઈ કહ્યું કે, આજ શ્રી જગન્નાથપ્રભુનો ભોગ થયો નથી તેથી પ્રભુજી ઘેર ઘેર લિખા માગવા નીકળ્યા છે. પ્રભુને તો ક્ષુધા-તૃષ્ણા જેવું કંઈજ નથી, પણ પ્રસાદવડેજ જીવનારા લિખુઓના દુઃખથી તો તેમને અવશ્ય દુઃખ થાય છે.” પછી એ તકરારતું સમાધાન થઈ જતાં ઠાકોરજીને ભોગ ધરવામાં આવ્યો હતો અને લિખારીઓ પણ તૃપ્ત થયા હતા.

એક દિવસ એક પવિત્ર સાધુએ ગોસ્વામીજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “શ્રી જગન્નાથ પ્રભુના મંદિર ઉપર કેટલીક બીલત્સ મૂર્તિઓ શામાટે ગોઠવવામાં આવી હશે ?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “શાસ્ત્રકારોએ કાંઈ પણ બાકી રાખ્યું નથી. અધમ કેટિના જીવોમાં જે બીલત્સ લાવ છુપાઈ રહ્યો છે તેજ અહીં દેખાડવામાં આવ્યો છે. આવી હલકી કેટિમાંથી જીવ જો પાર ઉતરી જાય અને ક્રમે ક્રમે પ્રગતિને પાંચે વળે તો તે કેવી ઉચ્ચ કેટી પ્રાપ્ત કરે છે તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ એકજ મંદિરમાં આખા બ્રહ્માંડનો ખ્યાલ આપી દેવામાં આવ્યો છે. છેક નીચી પંક્તિના જીવોની સ્થિતિ મંદિરના બહારના ભાગમાં દેખાડવામાં આવી છે. ત્યારપછી જીવ સાધન કરતાં કરતાં જે જે ઉચ્ચ ભૂમિકાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તે જોયા પછી છેવટે મંદિરના આંતરભાગમાં તેને શ્રીજગન્નાથ પ્રભુની દિવ્ય મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.”

દરવર્ષે વૈશાખ સુદ ત્રીજથી-અક્ષય તૃતીયાથી-આરંભી ૨૧ દિવસ સુધી દરરોજ જળવિહાર કરવા શ્રી મદનમોહનદેવને એક પાલખીમાં પધરાવી ઉત્સવ કરતા કરતા નરેન્દ્ર સરોવરમાં લઈ જવાય છે. અને પછી વાજતેગાજતે પોતપોતાને સ્થાનકે લઈ જવામાં આવે છે. આ જળલીલાનાં દર્શન કરવા દરવર્ષે ઘણા

૨૬૬ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ વીસમું

યાત્રાળુઓ પુરીધામમાં આવે છે.

ગોસ્વામીજી હમેશાં આ જળલીલાનાં દર્શન કરવા આવતા હતા અને ક્યારેક તો સરોવરની પ્રદક્ષિણા પણ કરતા હતા.

પુરીમાં ગોસ્વામીજી કરતાલ લઈ હમેશાં “હરે મુરારે, મધુકૈટભારે” વગેરે બોલતા બોલતા કીર્તન કરતા હતા. છેવટે જ્યારે તેઓશ્રી નીચેની સ્તુતિ ગફગફ કંઠે બોલતા હતા, ત્યારે તો પથ્થર જેવું હૃદય પણ તે સાંભળી પીગળી જતું હતું કે:-

અદરિકાશ્રમવાસી સર્વ સંતોને નમસ્કાર કરૂં છું.

રામેશ્વરધામવાસી   ”   ”   ”

શ્રીવૃંદાવનધામવાસી   ”   ”   ”

શ્રી નવદ્વીપધામવાસી   ”   ”   ”

આલોક-પરલોકવાસી   ”   ”   ”

સ્વર્ગનરકના પૂજ્ય પાપી સર્વકોઈને”   ”

પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, સ્થાવરજંગમ સર્વને નમસ્કાર કરૂં છું.

એક દિવસ વરાહ નગરના પ્રસિદ્ધ કથાકાર ગોસ્વામીજી પાસે કથા કરવા આવ્યા હતા અને એક સુંદર આખ્યાન સાંભળાવી સૌને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

વળી એક વાર ગોસ્વામીજીએ દેવતીબાળુ પાસે “જગાઈ-માધાઈની ઉદારલીલા”નું પોતાનું માનીતું આખ્યાન કરાવ્યું હતું. દેવતી બાળુ એક પ્રસિદ્ધ કીર્તનકાર હોવાથી, તેમનું આખ્યાન સાંભળવા ઘણાં માણસો આવ્યાં હતાં. હરિકીર્તનનો આનંદ અપૂર્વ હતો. તેમનું કીર્તન સાંભળી સૌ કોઈ મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. વળી એક દિવસ સાંજે દેવતી બાળુએ નીચેનું કીર્તન ગાયું હતું.

(કબે) ગૌરાંગ બોલિતે હોબે પુલક શરીર,

હરિ હરિ બોલિતે નયને વહે નીર;

આર કબે નિતાઈ ચાંદ કરુણા કરિબે,

સંસાર વાસના માર કબે તુચ્છ હોબે....ઈત્યાદિ

અર્થાત્ “નિતાઈ પ્રભુ મારાપર એવી કૃપા ક્યારે કરશે કે જ્યારે ગૌરાંગ પ્રભુનું નામ લેતાંજ શરીરે રોમાંચ થાય અને “હરિ હરિ” બોલતાં આંખમાંથી અશ્રુપ્રવાહ વહેવા માંડે, કે જેથી મારી સાંસારિક વાસના દુર્બળ થઈ જાય?”

આ કીર્તનનું છેલ્લું ચરણ સાંભળીને ગોસ્વામીજીએ ભાવાવેશમાં આવી જઈ પોતાના ઉપવસ્ત્રમાંથી એક કકડો ફાડી દેવતી-

બાળુને આપ્યો અને બીજું એક ગરમ વસ્ત્ર આપવાનું યોગ-
જીવન ગોસ્વામીને કહ્યું.

અત્યંત જાતિના લોકોને શ્રીજગન્નાથ પ્રભુના મંદિરમાં
પ્રવેશ કરવાનો નિષેધ છે, તેથી તેમને દર્શન કરવા માટે સિંહ-
દ્વારમાં જગન્નાથ પ્રભુની પ્રતિમા પધરાવવામાં આવી છે; પરંતુ
સ્થયાત્રામાં એવો કંઈ વિધિ-નિષેધ પળાતો નથી. તે સમયે
અત્યંત પણ પ્રભુનાં દર્શન અને સ્પર્શ કરી શકે છે. સહા જાતિ
જેવી કેટલીક જાતિના લોકો સમાજમાં જોડે ભળી શકતા નથી
તોપણ તેઓ સત્ શુદ્ધ હોવાથી અને પ્રથમ વેશ્યવર્ણના હોવાથી
તેમને મંદિરમાં દર્શન કરવાનો હક્ક છે.

ફરિદપુર જીલ્લામાં આવેલા પલિતા ગામ નિવાસી ગોસ્વામી-
જીના શિષ્ય વ્રજનાથ અધિકારી એક વાર પુરીધામે આવ્યા
હતા. નામશૂદ્રોને દીક્ષા આપવી એ તેમનો વંશપરંપરાનો ધંધો
હોવાથી એક ઉચ્ચ વર્ણના શિષ્યે તેમની અવજા કરી કહ્યું કે
“તમે બ્રાહ્મણ નથી છતાં અન્ય વર્ણને શા આધારે દીક્ષા આપો
છો ? વળી નામશૂદ્રોને દીક્ષા આપી તમે પતિત થયા છો; માટે
તમારી અડેલી ચીજને અડીએ તો અલડાઈએ....વગેરે.” આ
વાત સાંભળી ગોસ્વામીજીએ તે ધમંડી શિષ્યને કહ્યું કે “કોને
શું અધિકાર છે કે નથી એ તને શું ખબર પડે ? ઉચ્ચ વર્ણનું
અભિમાન થઈ આવ્યું કે શું ?” એ પ્રમાણે તેને ઠપકો આપી
ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હલકી કોમોના ઉદ્ધારમાટે શ્રી નિત્યા-
નંદ પ્રભુએ ઉત્કલ દેશના કેટલાક ધર્મપ્રેમી કાયસ્થોને બંગ-
દેશમાં મોકલ્યા હતા. વ્રજનાથ બાળુ તેમનાજ વંશજ છે. હવે
તેમને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર નથી એમ કોણ કહેનાર છે ?
એક બીજી વાત પણ ધ્યાન રાખવા જેવી છે. ગુરુભાઈઓમાં ઉચ્ચ-
નીચપણાની ભાવના રાખવાથી ગુરુસ્થાનનો અપરાધ થાય છે.”
એ પ્રમાણે કહી પોતાની કેટલીક આહાર કરવાની સામગ્રી વ્રજ-
નાથબાળુ પાસે તૈયાર કરાવવા એક સેવકને આદેશ કર્યો. ગુરુ-
ભાઈઓ ગુરુસ્થાનની બહાર હોય ત્યારે તેમણે એકબીજા વચ્ચે
વર્ણાશ્રમનો ભેદ સાચવવો કે કેમ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગો-
સ્વામીજી કહેતા કે “ગુરુભાઈઓ એકબીજાનું અડેલું જમે તેમાં
ધર્મહાનિ તો નથી, પણ તેથી સમાજમાં ક્ષોભ થઈ બીજી પણ
કેટલીક અનર્થપરંપરા ચાલે છે; માટે તેમ ન કરવું એજ ઠીક

૨૬૮ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ વીસમું

છે. મતલબ કે, જે સમાજમાં પોતે હોય તે સમાજના નિયમો પાળવા. પણ ગુરુની હાજરીમાં ને તેમના આશ્રમમાં પંક્તિલેદનો દુરાચર પકડી રાખવાની જરૂર નથી.

એક દિવસ ગોસ્વામીજીના શિષ્ય પાન્નાલાલ ઘોષને સ્વપ્નમાં શ્રી મહાપ્રભુનાં દર્શન થયાં, પણ શ્રીમુખ મલિન હતું. આ વાત તેમણે ગોસ્વામીજીને કહી ત્યારે ગોસ્વામીજીએ ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું કે, દર્શન થયું પણ શ્રીમહાપ્રભુની મર્યાદા બરાબર પળાયલી નહિ તેથી શ્રીમુખમાં ઉદાસીનતા હતી.

સાધનની ઉચ્ચતા અને ગંભીરતા વિષે ગોસ્વામીજીએ એક વાર કહ્યું હતું કે “એને આપણે સિદ્ધાવસ્થા પણ કહી શકીએ; પણ એ અવસ્થામાં તો પ્રત્યેક શ્વાસે ગુરુમંત્રનું રટન ચાલી રોમે રોમમાં સાક્ષાત્કારની લગની લાગવી જોઈએ. એ પ્રમાણે થાય ત્યારેજ સાધકનું હૃદય ભગવાનના ધામરૂપ બની રહે છે; અંતઃકરણમાંથી સાર્વિક આનંદની છાજો ઉઠે છે; અને નામામૃતમાં તે એવો તન્મય બની જાય છે કે બાહ્યજગતનું કશું ભાન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે અંતઃકરણ બરાબર તન્મય અને આનંદમય બની વિશુદ્ધ થતાં તેને સચ્ચિદાનંદમય પરમાત્મદેવની ઝાંખી થાય છે; એટલે તે પોતાની સ્થિતિમાંથી ડગતો નથી. આ સચ્ચિદાનંદ-સ્વરૂપનો આવો સાક્ષાત્કાર નથી થતો ત્યાંસુધી તે નિર્ભય સ્થાને આવેલો ગણાતો નથી. અને અધકચરી દશાનેજ પૂર્ણ દશા માની લે છે તો તેનામાં પાપ દાબલ થઈ તેનો વિનાશ થવાનો સંભવ રહે છે. મારા ઉપર તો ગુરુદેવે ભોળા શંભુની પેઠે કૃપાવૃષ્ટિ કરી દીધી; પણ હું ખની વાત એ છે કે, તેને સંભાળી શકે અને જીરવી શકે એવો કોઈ યોગ્ય અધિકારી મને જણાતો નથી. અરે ! પ્રવેશક અધિકારી પણ ભાગ્યે જોવામાં આવે છે.”

સાધનમાત્રના પરમસાધ્યવિષે ગોસ્વામીજી કહેતા કે “પરમાત્મધામ પ્રાપ્ત થવું, એજ આપણી સાધનાનું લક્ષ્યબિંદુ છે. એ લક્ષ્યસ્થાનને પરમપુરુષાર્થ પણ કહે છે. એનું અંતિમ સાધન ‘પરાલક્ષિ’ છે. એ પરાલક્ષિ કંઈ ગ્રંથો ભણ્યાથી મળતી નથી. એ દેવદુર્લાભ વસ્તુ શ્રી ગૌરાંગ પ્રભુએ આ કળિયુગમાં ફેલાવી છે.

એક વાર ગોસ્વામીજીનાં સાસુજીએ પૂછ્યું કે “હું કોઈને દીક્ષા આપી શકું કે કેમ?” ગોસ્વામીજીએ અસંમતિનો ભાવ દર્શાવ્યો. એટલે તેઓ પોતાના કાર્યમાં લાગી ગયાં હતાં. પછી ‘સ્રીઓનો

દીક્ષા આપવાનો અધિકાર' એ વિષે કહેતાં એક દિવસ ગોસ્વામી-જીએ કહ્યું હતું કે “સ્ત્રીઓ ક્યારેય પણ આચાર્ય થઈ શકે નહિ. ગુરુનાં દર્શનસ્પર્શાદિ પવિત્રતા આપનાર છે; પરંતુ પ્રકૃતિજન્ય કેટલાંક અનિવાર્ય કારણોથી, શાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીના દેહને અપવિત્ર ગણ્યો છે. માટે જ્યાં સ્ત્રીઓને દીક્ષા આપવાનો અધિકાર મળ્યો હોય છે, ત્યાં પણ એક યોગ્ય પુરુષને વચમાં ગુરુ રાખીનેજ તે કાર્ય કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ પ્રમાણે ગુરુની પ્રથા પણ લોકાચારમાંજ-રૂઢિમાંજ સમાઈ જાય છે. શાસ્ત્રમાં તો ગમે તેવી પ્રહ્લનિક્ષ સ્ત્રીને પણ દીક્ષા આપવાનો કે ગુરુ થવાનો અધિકાર નથી.”

ગોસ્વામીજીનો એક શિષ્ય તેમનો સાથ છાંડી બીજા પંથમાં ભળી જઈ તેમની નિંદા કરતો હતો અને પોતે ‘ગુરુ’ થઈ બેઠો હતો. એ વિષે ગોસ્વામીજી કહેતા હતા કે, સાધન સિદ્ધ કર્યા પછી પણ સૂક્ષ્મદેહને નાશ થતાં સુધીમાં સાધારણ રીતે બીજા ત્રણ જન્મ લેવા પડે છે. કારણકે સાધના સિદ્ધ કર્યા પછી પણ કામ-ક્રોધાદિની થોડી ઘણી પણ વાસના રહી જાય છે; અને એ બધું નાશ પામ્યું હોય તોપણ લોકપ્રતિષ્ઠાની વાસના તો થોડી ઘણી પણ ભરાઈ રહે છેજ. સોમાં નવ્વાણું સાધકો તો આ પ્રતિષ્ઠાની બેડીમાં જકડાયલા હોય છે. સાધકોને માન-પ્રતિષ્ઠા જેવો કોઈ વેરી નથી;* માટે એ પ્રતિષ્ઠારૂપી રાક્ષસીથી બહુ સંભાળવા જેવું છે.

પુરીધામમાં ગોસ્વામીજીનાં સત્કાર્યો તેમજ આશ્રમનો નિત્ય-ક્રમ જોઈને સૌ કોઈ કહેતા કે “એમના જેવો કોઈ દાતા નથી, એમના જેવો કોઈ દયાળુ જોયો નથી. એ તો સાક્ષાત્ ભોળાનાથ શંકર જેવા દિવ્ય મૂર્તિ છે.” સાધુ-અસાધુ, ગરીબ-તવંગર તથા બહારના યાત્રાળુઓ પણ ગોસ્વામીજીનાં દર્શન કરવા તથા તેમના વચનામૃતનું પાન કરવા તેમના મુકામે આવતા હતા. પુરીધામનાં અનેક તીર્થસ્થાનો સાથે ગોસ્વામીજી પણ એક જંગમ તીર્થરૂપ બની રહ્યા હતા.

* ઠીકજ કહ્યું છે કે:—

અભિમાનં સુરાપાનં ગૌરવં ઘોર રૌરવન્ ।

પ્રતિષ્ઠા સૂકરી વિષ્ણા ત્રિર્ણી ત્યક્ત્વા સુખી ભવેત્ ॥

એક મહાત્માએ પ્રાકૃતમાં પણ કહ્યું છે કે:—

ધનકો તજના સહસ્ર હૈ, સ્ત્રીકો સ્નેહ સહસ્ર;

માન બડાઈ ઈરષ્યા, એ તજના મુશકેલ.

ગોસ્વામીજી હમેશાં જગન્નાથજીનો મહાપ્રસાદ જમતા હતા. ગમે ત્યારે કોઈ મહાપ્રસાદ આપવા આવે તો તે માથે ચઢાવી ચડણ કરતા હતા. એક વાર કોઈ દેવી સાધુએ હલાહલ ઝેરવાળો લાડુ લાવી ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “મહારાજ ! ઠાકુરજીનો આ મહાપ્રસાદ આરોગી બન્યો.” ગોસ્વામીજી તો તે પ્રસાદ માથે ચઢાવી શ્રી જગન્નાથ પ્રભુને સંભારી તરતજ જમી ગયા. તત્કાળ ઝેર વ્યાપી ગયું અને ઢળી પડ્યા; પરંતુ સાક્ષાત્ નીલકંઠ મહાદેવ જેના રક્ષક હોય તેનો વાળ પણ કોણ વાંકો કરી શકે ? થોડીજ વારમાં ગોસ્વામીજી સચેત થઈ ગયા અને બીજે દિવસે તો ઝેરનું નામનિશાન પણ રહ્યું નહિ. ત્યાર બાદ બાણે કશુંજ બન્યું ન હોય તેવી રીતે તેઓ પોતાનું નિત્યકાર્ય કરવા લાગ્યા.

આ વાતની કોઈને ખબર પડત નહિ; પણ કેટલાક સાધુ વૈરાગીઓને ગોસ્વામીજીપર દ્રેષ હતો, એ વાત યોગજીવન ગોસ્વામી સારી રીતે બાણતા હતા; તેથી ગોસ્વામીજીને આમ અસ્વસ્થ થયેલા જોઈ તેનું કારણ પૂછ્યું. પહેલાં તો ગોસ્વામીજીએ વાતને ઉડાવી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ પછી બીજા શિષ્યોના આગ્રહથી કહ્યું કે “ગઈ કાલે તમે બધા સમુદ્રસ્નાન કરવા ગયા હતા, એવામાં એક માણસે મને મહાપ્રસાદનું નામ લઈ ઝેરવાળો લાડુ ખાવા આપ્યો. આપણે પુરી આવ્યાથી તેમની પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો થયેલો સમજીને દાઝના માર્યા તેમણે આવું કામ કર્યું હતું.” એમનાં નામ પૂછવા માંડ્યાં ત્યારે ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “એ તો હું કોઈ રીતે કહેવાનો નથી. એવું તો મારી જીંદગીમાં કેટલીયે વાર બની ગયું છે; પણ એ બધી આપત્તિઓમાંથી ભગવાને બચાવ્યો છે.” આથી કેટલાક શિષ્યોને ઉશ્કેરાયેલા જોઈ, ગોસ્વામીજીએ તેમને શાંત કરવા ઉપદેશ આપ્યો કે “પોતાની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી જણાય ત્યારે સાધારણ કેટીના લોકો શું ન કરે, તે કહેવાય નહિ. વૈરાગ્યવાન પણ અનેક સાધનો કરી શકે છે, પણ માન-પ્રતિષ્ઠાથી મહાસાગર ઓળંગનાર તો કોઈ વિરલાજ હોય છે. કહ્યું છે કે “સાધન સર્વે માન બગાડે પણ વિષે.” માટે માન-રૂપી શત્રુને પહેલો જીતવો જોઈએ. એ શત્રુને લીધે-કરાવ્યું બધું ધૂળ મળે છે; માટે તમારે તો ક્ષમા રાખવી જોઈએ. કારણ કે એવા લોકો ગમે તેટલું ભણ્યા ગણ્યા હોય તોપણ લોકપ્રતિષ્ઠાજ તેમનો ઇષ્ટદેવ હોવાથી વાસ્તવમાં તો તેઓ અદ્યક્ષ હોઈ દયાપાત્ર છે.

આ વાતની પુરીના અમલદારવર્ગને ખબર પડતાં તેમણે આવી ગોસ્વામીજીને કહ્યું કે “પુરીમાં દુષ્ટ માણસોના આવા અનેક અખાડા થઈ પડ્યા છે. સારા માણસોને એ લોકો બહુજ ત્રાસ આપી રહ્યા છે. એનો કંઈક ઉપાય કરવાની જરૂર છે. તમે જરા કૃપા કરી માણસ્ટ્રેટ સાહેબપર આપને વિષ આપવામાં આવ્યું તે બાબતની અરજ લખી આપો, તો એ દુબોને વીણી વીણીને દંડી શકાય.” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો કે “હું જગન્નાથ પ્રભુને શરણે આવ્યો છું. તે બધું જાણે છે. તેમને કંઈ ઉપાય લેવો હશે, તો પોતાની મેળેજ લેશે. મારે કાંઈ ઉપાય કરવાની અને સરકારદરબારમાં જવાની જરૂર નથી.”

દુષ્ટ લોકોની આવી મલિન વૃત્તિ જોઈ, ગોસ્વામીજીના શિષ્યો જરા ગભરાયા. કેટલાકે તો કલકત્તા જવાને સલાહ આપી. શિષ્યોની આવી અકળામણ જોઈ ગોસ્વામીજીએ ખાસ કરી યોગજીવન ગોસ્વામીને ઉદ્દેશી કહ્યું કે “તમે આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરો છો ? જો આપણું ખરા આસ્તિક હોઈએ અને માનતા હોઈએ કે સાક્ષાત્ જગન્નાથ પ્રભુ પોતેજ આપણા યોગક્ષેમની સર્વ પ્રકારે ખબર રાખે છે અને આપણા ઉપર તેમના આરે હાથ છે; તો પછી બહીવાનું કારણજ શું છે ? અને બીજે જઈશું તોયે શું મોત કોઈને મૂકવાનું હતું ? મોત તો એક કાંટો વાગવાથી પણ થઈ શકે છે અને જો ભગવાનની ઈચ્છા કોઈને જીવાડવાનીજ હોય તો તે પાણીમાં, અગ્નિમાં કે બીજે ક્યાંય પણ ને કોઈ પણ રીતે મરી શકેજ નહિ. તમે એ પ્રભુ સિવાયના બીજા પદાર્થોનો ભરોસો શા માટે રાખો છો ? એમ છતાં તમારે જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ, હું તો એ જગતપતિ પ્રભુને આશરે અહીંજ પડ્યો રહેવાનો. તેમના આદેશવિના હું પગલું પણ ભરનાર નથી. તેમની ઈચ્છા હશે તો સારું થતાં ક્યાં વાર છે ? ભગવાનનાં છોકરાં તો ભગવાનને ઘેરજ રહેને ? વખત આવ્યે તે જ કહેવાનું હશે તે કહી દેશે.” વળી તેમણે કહ્યું કે “અહીં જે પ્રયોજન હતું તે સિદ્ધ થયું છે એટલે અહીં રહેવાનું હવે ખાસ પ્રયોજન તો નથીજ; તોપણ તે પ્રભુનો આદેશ થયેથી જઈ શકીશું. વળી પાછા પણ દેવું હોય ત્યાંસુધી એક પગલુંયે નહિ ભરાય.” આ સાંભળી સૌ શિષ્યો કરજ ચૂકવવા પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. એક શિષ્ય પૈસા ઉઘરાવવા માટે કલકત્તા તરફ ગયા. પરિણામે થોડાજ

સમયમાં ગોસ્વામીજી ઋણમુક્ત થઈ ગયા હતા.

ગોસ્વામીજીનું શરીર હવે એકદમ નબળું ગયું હતું. તેઓ હવે હાલીચાલી શકતા પણ નહોતા. આટલી બધી પરવશતા છતાં પણ તેમના નિત્યકાર્ય-પાઠપૂજાદિમાં કંઈપણ ફેર પડ્યો નહોતો.

આ પ્રમાણે ગોસ્વામીજી પોતાની શારીરિક પ્રકૃતિ ઠીક નહોતી છતાં પણ જરાયે આરામ લેતા નહિ; તેથી તેમનાં સાસુજીએ એક દિવસ કહ્યું કે “થોડા દિવસ સૂવાનું તો રાખો.” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હું જે દિવસે નિદ્રા લઈશ, તે દિવસ મહાનિદ્રાનો હશે. આસન છોડી લાંબા પગ કર્યા એટલે જાણીએ કે, તે સમાધિમાંથી હું ઉઠવાનો નથી.”

હવે ગોસ્વામીજી આ પ્રકારની વિદાયસૂચક વાતો બહુ કરતા હતા. એક વાર ધ્યાનાવસ્થામાંથી જાગતાં બોલી ઉઠ્યા કે “અંતે ગંગા નારાયણ બ્રહ્મ, ગંગા નારાયણ બ્રહ્મ.” આ સાંભળી એક શિષ્યે પૂછ્યું કે “મહારાજ શું કહો છો?” ગોસ્વામીજીએ જરા હસીને કહ્યું કે “મારો અંત્યેષ્ઠિસંસ્કાર થયો છે અને દેવતાઓ અંજલિ આપે છે.” ગોસ્વામીજીને સ્વમુખે વજ્રપાત જેવા શબ્દો સાંભળી સૌ દિંગમૂઠ થઈ રહ્યા. સૌ કેઈ તેમને કલકત્તા લઈ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ ગોસ્વામીજી તો મહાયાત્રાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, તેનો ખ્યાલ પણ હજી તેઓને આવતો નહોતો.

હવે તો ગોસ્વામી મહારાજના શરીરમાં કંઈ ચૈતન્ય રહ્યું નહોતું. હવે તેઓ કેઈની સાથે બહુ બોલતા નહિ. લગભગ આખો દિવસ ધ્યાનસ્થજ રહેતા. ક્યારેક ક્યારેક કીર્તન સાંભળવાની મરજી થતી ત્યારે રેવતીબાણુ તેમને નીચેનું કીર્તન સંભળાવતા. એવાંજ કીર્તન તેમને બહુ ગમતાં.

ખમાય-મધ્યયાન

દીનબંધુ હે ! દીન ભાવે હો બેના.

દીન ભાવે, સુખે ના હોય, દુઃખે રખે કેવલ ઘોષણા;
(લોકે બોલે)તુમિ દયામય દીનબંધુ, પ્રેમમય પ્રેમસિંધુ.

આહો કરુણાર સિંધુ, એક બિંદુ દાને શુકાબે ના;
તુમિ વામકરે ધરલેશૈલ, સે ભાર તો તોમાર સૈલો,
(એઈ)ત્રિજગતેર ભારસૈલો, (બુઝિ)અધમેર ભાર સૈલો.

ભાવાર્થ કે, હે દીનબંધુ ! હવે દુઃખના દહાડા જતા નથી. સુખ ગયું, અને હવે તો હાયવોય કરવાનુંજ રહ્યું. લોકો કહે છે કે,

આપ દયામય, દીનબંધુ અને પ્રેમના સાગર છો, તો હે કરુણા-નિધે ! કૃપાનું એકાદ બિંદુ આપતાં કાંઈ સાગર સૂકાઈ જવાનો નથી. અરે પ્રભો ! લીલામાત્રમાં ગોવર્ધન પર્વત તોળ્યો અને સમસ્ત બ્રહ્માંડનો ભાર વહન કરી રહ્યા છો, તો આ અધમ સેવકનો ભાર વહન કરવામાં શા સાડું આનાકાની કરો છો?

એક વાર આ કીર્તન ગોસ્વામીજી પણ સાથે સાથે ગાતા હતા. ભાવાવેશમાં તેમનું મુખારવિંદ રાતું થઈ ગયું; વાણી ગદ્ગદ થઈ ગઈ અને પછી સમાધિસ્થ જેવા થઈ ગયા. શિષ્યો આ દિવ્ય દશ્ય શાંતચિત્તે નિહાળી રહ્યા હતા. ગોસ્વામીજીનું આ છેલ્લું કીર્તન હતું.

એક વાર ગોસ્વામીજી બપોરે જમવા બેસતા હતા, એવામાં પાસેના ઓરડામાં બે શિષ્યો કંઈક ઝગડો કરતા હતા. આથી ગોસ્વામીજીને દુઃખ તો બહુ થયું, પણ તે કંઈ બોલ્યા નહિ. પછી સાંજની પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી, તે બંને શિષ્યોને પાસે બોલાવીને કહ્યું કે “આજ તમે જ્યારે ઝગડો કરતા હતા ત્યારે સ્વયં જગન્નાથ ભગવાન અહીં પધાર્યા હતા. મેં પ્રભુને પૂછ્યું કે ‘હવે મારું શું કામ છે?’ પ્રભુએ કહ્યું કે ‘તમે તેમની માફી માગી લો.’ પછી બધા શિષ્યો તરફ જોઈ હાથ જોડીને કહ્યું કે ‘તમે સૌ મને ક્ષમા કરો. ક્ષમા એજ કે, સૌ એકબીજાની ક્ષમા માગી લો, એટલે મને પણ ક્ષમા મળી જશે.’ પછી તે બંને શિષ્યમાંથી નાના શિષ્યને કહ્યું કે ‘તું નાનો છે, માટે તેને (બીજા શિષ્યને) પ્રણામ કર.’” પછી મોટા શિષ્યને કહ્યું કે ‘જો, એ તારો નાનો ભાઈ છે, માટે તું એને ભેટ જેથી મને શાંતિ થાય.’” આ પ્રમાણે કહી ગોસ્વામીજી રડી પડ્યા હતા. ગુરુદેવનો આવો મહાભાવ જોઈ બંને શિષ્યોએ એકબીજાને પ્રણામ-લિંગનાદિ કરી ક્ષમા આપી. ફરીથી ગોસ્વામીજીએ સર્વ શિષ્યોને કહ્યું કે “આજ શ્રીજગન્નાથજીએ મને એક રહસ્યની વાત કહેવાનો આદેશ કર્યો છે. વાત એ છે કે, જ્યારે તમને કોઈને કામકોધાદિનો વેગ આવે, ત્યારે તમારે તે સ્થાનમાંથી ચાલી નીકળવું.” વળી તેમણે કહ્યું કે “હવેથી સ્વયં જગન્નાથજીએ તમારો ભાર ઉપાડી લીધો છે. મારી વાત સાચી માનજો, એથી વખત આવ્યે તમને સૌને પરમ શાંતિ મળશે.” પછી એકદમ ઉંચું જોઈ તેઓશ્રી બોલી ઉઠ્યા કે “આ જુઓ, શ્રીજગન્નાથ ભગવાન પધાર્યા છે. આમાંનું કંઈ પણ હું કહેતો નથી. જગન્નાથ ભગવાનજી મારા મોઢાદ્વારા

૨૭૪ મહાત્મા વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામી-પ્રકરણ વીસમું

બેલે છે.” શિષ્યજનોને ગોસ્વામીજીનાં આ છેલ્લાં વચનો હતાં.

હવે પુરીનું બધું કરજ લરાઈ ગયું હતું. એટલે કેટલાંક સગાંસંબંધી તથા શિષ્યજનો કલકત્તા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જેઠની ૨૧ મી તારીખે એક સ્ટીમર પણ લાડે કરવામાં આવી. પણ ગોસ્વામીજી થોડાજ સમયમાં જીવનની પૂર્ણાહુતિ કરશે એનો કોઈને ખ્યાલ હતો નહિ. જેઠની ૨૨ મી તારીખે પ્રાતઃસંધ્યાદિ કર્યા પછી ગોસ્વામીજી એકદમ અશક્ત થઈ ગયા. આસને પણ બેસી શક્યા નહિ, તેથી તેઓ અંતર્મુખ દશામાં સૂઈ રહ્યા. બે ત્રણ કલાક થયા તો પણ જાગ્યા નહિ, તેથી સૈને ચિંતા થવા લાગી. પછી રેવતીબાળુએ કીર્તન ગાઈને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ ગોસ્વામીજી કોઈ રીતે જાગ્યા નહિ. શિષ્યોનાં મોઢાં નિસ્તેજ થઈ ગયાં. બે-ચાર શિષ્યો ખૂણામાં બેસી રોવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે આખો દિવસ ચાલ્યો ગયો. પછી છેક રાતે ગોસ્વામીજીએ જરા આંખ ઉઘાડી શ્રીયુત જગદ્બંધુને બે-ત્રણ વાર બોલાવ્યા અને કહ્યું કે:—“આજે શરીર બહુ ખરાબ છે, માટે તમે પાસે રહેજો.” પછી તેમણે શૌચ જવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે બે ત્રણ શિષ્યો શૌચ કરાવવા લાઈ ગયા. શૌચ જઈ આવ્યા પછી તેઓ આસને બેઠા નહિ, પરંતુ એક તુલસીવૃક્ષ પાસે બેઠા. શ્રીયુત કુલદાકાંત બ્રહ્મચારીએ તેમને આસને બેસવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ ગોસ્વામીજીએ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પછી બીજે દિવસે તો ગોસ્વામીજીને સારી રીતે વાતચીત કરતા જોઈ સૈને કંઈક આશા બંધાઈ. પછી જગદ્બંધુ બાળુએ પૂછ્યું કે “આપને કંઈ અસુખ જણાય છે?” ગોસ્વામીજીએ જવાબ આપ્યો:—“અશક્તિ સિવાય બીજું કંઈ નથી.” પછી થોડું દહીં પીધું. એ વખતે શ્રીમાન કિશોરીલાલ સેન પણ ત્યાં હતા. તેમને પોતાને હાથે ક્વાથ તૈયાર કરી ગોસ્વામીજીને પાવાની ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી; તેથી તેમણે પૂછ્યું:—“મહારાજ ! આજે આખો દિવસ ક્વાથ પીધો નથી, માટે હવે પીશો?” ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે “હા, લલે, બનાવી લાવો.” આજ્ઞા મળતાં કિશોરી બાળુ બહુજ રાજી થયા અને તરત તૈયાર કરી લાવ્યા. શ્રીયુત સરલનાથ બાળુએ ક્વાથનો કટોરો આગળ ધરતાં ગોસ્વામીજીએ પોતાને હાથે એક પથ્થરની વાટકીમાં તે કાઢી પીવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે ક્વાથ પીતાં પીતાં તેમણે એકદમ ઉંચું જોઈ પ્રણામ કર્યા. અને

એજ વખતે (બંગ સંવત ૧૩૦૬ના જેઠની ૨૨ મી રવીવારે સાંજે) તેમણે દેહ છોડી અમરધામ તરફ પ્રયાણ કર્યું !

પછી અગ્નિસંસ્કારની તૈયારી થવા લાગી. એવામાં શ્રીમાન યોગજીવન ગોસ્વામીને ગોસ્વામીજીએ પોતાના દેહને સમાધિ આપવાની આજ્ઞા સાંભરી આવી. પછી તરતજ નરેંદ્ર સરોવરની ઉત્તરે જમીનનો એક ટુકડો ખરીદી લેવામાં આવ્યો અને ગોસ્વામીજીના દેહને પાલખીમાં બેસાડી વાજતે ગાજતે ત્યાં લઈ જઈ સમાધિ આપવામાં આવી.

ગોસ્વામીજીએ એક વાર નરેંદ્ર સરોવર પાસે ઉભા રહી કહ્યું હતું કે “ઉત્તરકાંઠે એક સુવર્ણકળશવાળું મંદિર દેખાય છે.” તે ભવિષ્યવાણી હવે સત્ય થઈ. તે સમાધિસ્થાન ઉપર શ્રીયુત શારદાકાંત બંદોપાધ્યાય તથા નગેંદ્રનાથ સામંતે એક સુંદર મંદિર બંધાવ્યું છે. મંદિરની આસપાસ એક ધર્મશાળા અને સાધુનિવાસ પણ બાંધવામાં આવ્યાં છે. યોગજીવન ગોસ્વામીજી આ કાર્યમાં ખાસ પરિશ્રમ લીધો છે. મંદિરના એક ભાગમાં ગોસ્વામીજીનાં પુસ્તકો પણ સાચવી રાખવામાં આવ્યાં છે.

શ્રીમાન નવકુમાર બાકચિએ આ સમાધિમંદિરની આસપાસ એક સુંદર બગીચો તૈયાર કરાવ્યો છે. આ સમાધિમંદિરનાં દર્શન કરતાં, ગોસ્વામીજી જાણે હયાતજ હોય અને કૃપાવારિ વર્ષાવી રહ્યા હોય એવો આભાસ થઈ આવે છે.x

x પુરીમાં આ સમાધિમંદિર “જટીઆ બાવાની સમાધિ”ના નામે ઓળખાય છે. આ મંદિરની મિલકત શ્રીનામબ્રહ્મના નામથી રજીસ્ટર કરાવાઈ છે. વહીવટ ત્રણ સભ્યની કમિટી કરે છે. શ્રીયુત શારદાકાંત બંદોપાધ્યાય, શ્રીયુત કુંજલાલ નાગ અને શ્રીયુત દેવેંદ્રનાથ સામંત.

યોગજીવન ગોસ્વામીજી આ સ્થાન બંધાવવાનો હેતુ નીચે મુજબ જણાવ્યો છે:—“આ બધી સંપત્તિ દેવનીજ છે, ભવિષ્યમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ તેનો હક્ક ન ધરાવે તેથી દેવનેજ અર્પણ કરવામાં આવી છે. જે પ્રમાણે વ્યવસ્થા હાલ ચાલે છે તેજ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં પણ ચલાવવી. અમે પણ અમારો કોઈ જાતનો હક્ક રાખ્યો નથી. આ સ્થાનની આવકમાંથી હાકોરજીની સેવા-પૂજાનો ખર્ચ કરવો.

આ સ્થળમાટે નિયમો નીચે મુજબ છે:-

(૧) શ્રીગુરુદેવના સિદ્ધાંત તથા ઉપદેશથી કોઈએ પણ વિરુદ્ધચરણ કરવું નહિ. કમિટિના સભ્યોએ, પૂજારીવર્ગે તેમજ અતિથિ વગેરે સૌએ આ નિયમ પાળવો જોઈએ.

પ્રભુપ્રેમનો પ્રચાર કરવો એજ ગોસ્વામીજીનું લક્ષ્ય હતું. માનવોના આત્મિક કલ્યાણમાટે આરંભેલું એ કાર્ય આજે પણ આલ્યાજ કરે છે. ભજનપરાયણ દરેક વ્યક્તિ ગોસ્વામીજીને પ્રિય હતી. કોઈ તેમને સેવા બતાવવાનું કહેતા, તો તેમને ગોસ્વામીજી કહેતા કે “શ્વાસે શ્વાસે જે પ્રભુસ્મરણ કરો, તેજ મારી સાચી સેવા છે. ખીજી સેવાનું મારે કામ નથી.”

શાસ્ત્ર તથા સદાચારની પ્રતિષ્ઠા કરનાર, શ્રીહરિનામના ઉપદેષ્ટા, દીનદુઃખી અને પાપી અપરાધી જીવોના પરમ મિત્ર, શરણાગતવત્સલ, શ્રીમદ્વાચાર્ય વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીજીનો જય થાઓ. ભક્તજનોના કલ્પતરુ શ્રીભગવાન સૌના મનોરથ સફળ કરે.

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

સમાપ્ત.

(ક) આ સ્થાનમાં સર્વ સંપ્રદાયના માણસોને આવવાનો અધિકાર છે. (ખ) અહીં રહેનારે કોઈ પણ હિંસા કરવી નહિ. આપદ્ધ ધર્મ તરીકે હિંસક પશુનો વધ કરવામાં બાધ નથી. ખાસ જરૂર જણાતાં ઝાડ પણ કાપી શકાય છે, પણ તે કાર્ય રાત્રે ન કરવું જોઈએ. (ગ) તમાકુવિના કોઈ પણ માદક વસ્તુનો ઉપયોગ કરી શકાશે નહિ. ઉચ્ચ કોટીના વિરક્તો માટે કોઈપણ જાતનું અંધન રાખેલું નથી; પરંતુ તેઓ સ્વેચ્છાએ નિયમપાલન કરે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. (ઘ) પરનિંદા, ક્લેશ, લોકની મર્યાદાનો ભંગ કરવો, લોકોપ્રત્યે દુરાચાર, ધર્મસાધનને વિઘ્ન કરનાર, સમાધિસ્થાનની મર્યાદા ન જાળવનાર, અશાંતિકર તથા સદાચાર વિરુદ્ધ કોઈ પણ કાર્ય કરી શકાશે નહિ. (ઙ) સમાધિ-મંદિર એ કંઈ ઘર નથી, તેથી ત્યાં ઘરના જેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ નહિ. (ચ) સ્ત્રીપુરુષો માટે અલગ અલગ મકાનો છે. પતિ-પત્ની પણ એક મકાનમાં રહી શકશે નહિ. આ નિયમ પૂજારીને પણ લાગુ પડે છે.

(૨) દાનાદિદ્વારા જે કંઈ આવક આવે તેમાંથીજ-કરજ કર્યા વિના-શ્રી હાકોરજીની સેવા, પૂજા, ભોગ, આરતિ, અતિથિસેવા, પ્રાણી-સેવા તથા જીલણ પૂર્ણિમા, સાવિત્રીચૌદશ તથા જેઠ વદ બારશના ઉત્સવો કરવાના છે. બ્રાહ્મણો તથા સંતોને જમાડવા; પણ તે કરજ કર્યા વિના દેવની ઉપજમાંથીજ કરવાનું છે.

(૩) સમાધિસ્થાન માટે આપેલી રકમમાંથી તો સમાધિસ્થાનનીજ સેવા કરવી. તે રકમ ખીજા કાર્યમાં ન વાપરવી.

(૪) આ સ્થાનમાં દુકાન, ઘર કે લાડે આપવાનાં મકાનો ન બાંધવાં. આ સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો વેચવા નહિ.

સોનેરી વચનો

(આ ગ્રંથમાંથી)

આમ તો ગોસ્વામીજીનું અતર કસમથી પણ કસમ આવી દયાળુ હોવાથી દીનદુઃખીઓનાં અનેક પ્રમાણનાં દુઃખ સીધાં તેમણે હેયું રહી ઉઠતું. પણ બીજી તરફ ત્યારે ધર્મને નામે ધતિંગ ચલાવવામાં આવે, સત્યને ઠોકર મારવામાં આવે અને સત્તાનો દુર-પયોગ થતો જોવામાં આવે, ત્યારે ગોસ્વામીજીનો પુણ્યપ્રકોપ પણ તેટલાજ બેરથી ઉછળી આવતો અને તેમણે હેયું વળથી પણ કહ્યું બની જતું. સત્યની માખતમાં ગોસ્વામીજીને આંધોડાંની નીતિ જરા પણ ગમતી નહિ. સિદ્ધાંતનો ભંગ તો તેઓ જરા પણ સાંખી શકતા નહિ. પછી કહેને આમે માણસ કોઈ સત્તાધીશ, રનેહી, સંખાધી કે ઓળખાણપીછાળા હોય. કર્તવ્યપાલન કરતાં ગમે તેવાં સંકટ આવે તેને તેઓ દમબેર વધાવી લેતા. અસત્ય અને અન્યાયની સામે તેઓ વીરની પેઠે લડતા. રાનાવલુમાં મહાકવિ વાલ્મીકિ શ્રીરામચંદ્રના યુગ વર્ણવતાં કહે છે કે—

વજ્રાદપિ કઠોગાણિ મૃદુનિ કુસુમાદપિ ।

લોકોશરાણાં ચેતાંસિ કો હિ વિજ્ઞાનુમર્હનિ ॥

અર્થાત્ લોકાનર વ્યક્તિઓનાં—મહાપુરુષોનાં—હૃદયને કોણ સમજી શકે ? કેમકે તેઓ અવસ્થાબેદે ક્યારેક તો કસમથી કેમણ જણાય છે તો ક્યારેક વળથી પણ કહ્યું જણાય છે !

x

x

x

x

કેટલાકે તો વ્યભિચારને પણ ધર્મતરિકે કોહી બેસાડ્યા છે ! જ્ઞાનપ્રકાશ વગર આ અંધા દુરાચારશી અધિકારનો નાશ થાય તેમ નથી. દુકાળમાં જૂખ્યાઓને અન્નદાન આપવામાં ન આવે કે મહા-રોગમાં માંદાઓની દવા વગેરેથી માવજત કરવામાં ન આવે તો કેટલાક લોકો તેને નિર્દયતા ગણે છે; પણ અજ્ઞાનાધિકારમાં ગોથાં ખાતા લોકોને વ્યભિચાર, અસત્ય વગેરે અનીતિના ખાડામાં પડ્યા રહેવા દેવા તેને કોઈ નિર્દયતા કહેતું નથી ! જૂખ્યાં—તરડ્યાંને તથા દીનદુઃખીઓને અન્નદાન વગેરે આપતું, તેમજ રોગીની સેવા-ચાકરી કરવી એ પણ પરોપકાર તો છેજ; પરંતુ અજ્ઞાનાધિકારમાં ભટકતા લોકો કે જેઓ અનીતિ તથા દુરાચારમાં સડ્યા કરે છે, તેમને તેમાંથી બહાર કાઢી જ્ઞાનપ્રકાશમાં લાવવા, એ સર્વોત્તમ પાર-માર્થિક કામ છે. પૃથ્વીમાં એનાથી બીજી કોઈ મોટી દવા નથી.

